

**ЕНОС
АВІЖУС**

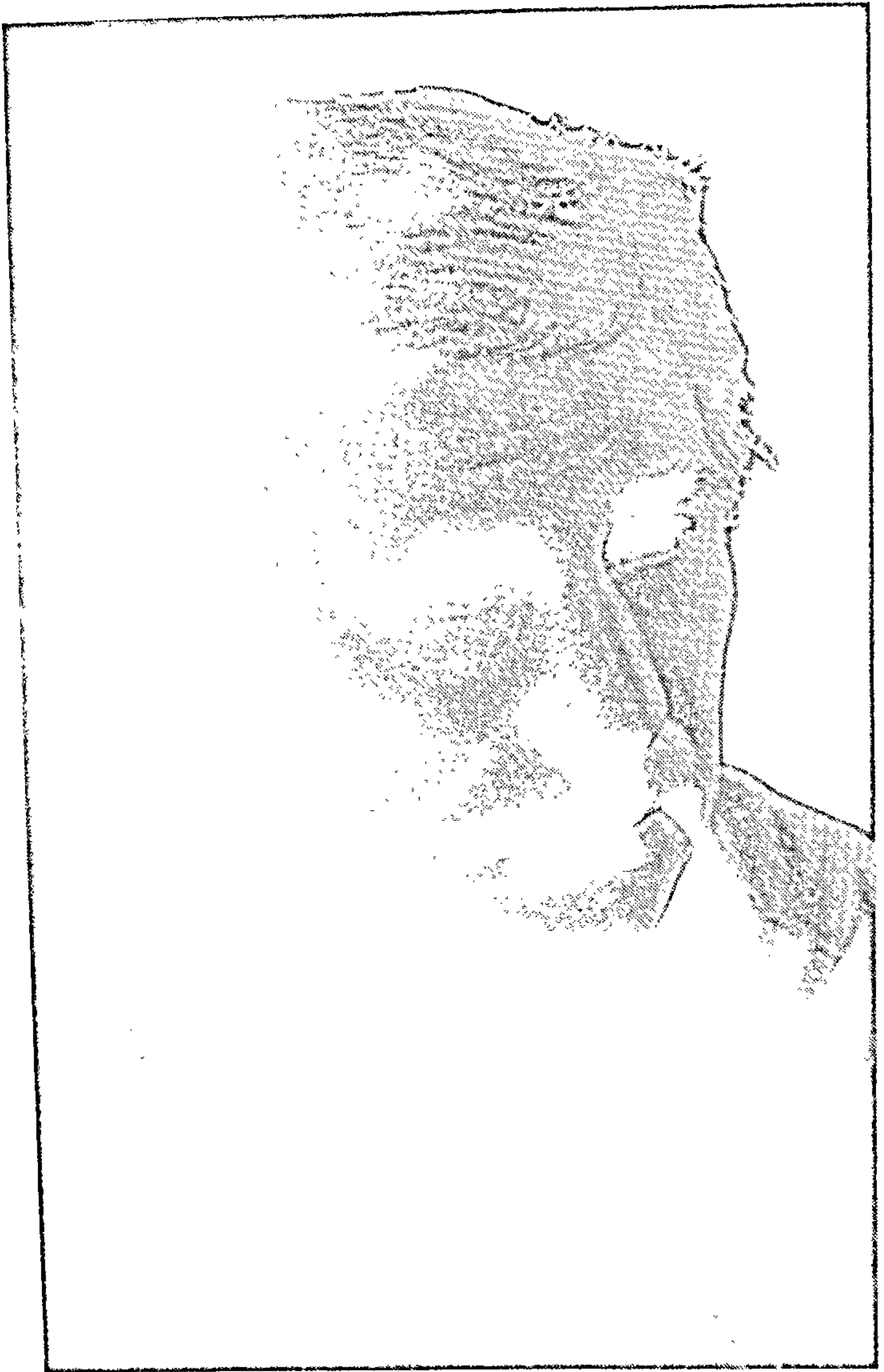
ЧАС.

**КАЛІ ПУСЦІЮШЬ
САДЗІБЬ**

Енас Авіжус (парадзіўся ў 1922 г.) — аўтар кніжак нарысаў, апавяданняў, аповесцяў, казак. Але найбольшае прызнанне ў чытачоў атрымалі яго раманы «Шкляная гара», «Вёска на раздарожжы», «Хамелеонавы колеры», «Папялішчы», а сярод іх найперш раман «Час, калі пусцеюць сядзібы».

Лёс нацыі і лёс асобы ў пераломныя часы гісторыі — вось тая галоўная тэма, якая дзесяцігоддзі палоніць душу і думкі пісьменніка, жывіць яго творчыя пошукі, даючы магчымасць яму вытыкаць шырокія эпічныя палотны.

У раманах Е. Авіжуса малое не засланяецца вялікім, «чужое — сваім»: у іх яднаюцца і сутыкаюцца кардынальныя праблемы чалавечага жыцця і падзённага сялянскага побыту, напружаныя псіхалагічныя калізій і разважлівая споведзь, яркія чалавечыя характары і ваяўнічыя ідэалогіі.

ПРОЗА НАРОДАЎ СССР

Ёнас
Авіжус

ЧАС.

КАЛІ ПУСЦЕЮЩЬ
СЯДЗІБЫ

РАМАН

З ЛІТОЎСКАЎ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1989

ББК 84 Лн 7
А 20

СЕРЫЯ ЗАСНАВАНА ў 1984 ГОДЗЕ

Пераклаў Алесь Разанаў

Пераклад зроблены з выдання:

Jonas Avyžius. Sodybų tuštėjimo metas.—
Vilnius: Vaga, 1982.— 640 с.

Роман «Потерянный кров» (Ленинская премия 1976 г.) посвящен народным судьбам в поворотные моменты истории. Действие романа происходит в 1941—1944 годах. Литва переживает очередную волну перемен — падение правительства Сметоны, установление советской власти и годом позже — оккупацию войсками гитлеровской Германии.

А $\frac{4702390201-172}{M 302(03) - 89}$ 134—89

ISBN 5-340-00146-6

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1989

Вее ветрык з усходу
і з захаду вее.
Вей, ветрык, памаленечку,
бо збудзіцца мой міленечкі.
Літоўская народная песня

Кніга першая

Раздзел першы

I

Стаяла лета 1941 года, самая сярэдзіна ліпеня. Ужоўкля палі азіміны, ацяжэлыя ад налітых каласоў, мляўка плавалі ў душным сонечным сквары. Пахла скошанай сенажаццю, садамі, у якіх ужо чырванелі раннія вішні і ападалі падточаныя чарвяком дробныя яблычкі. Зрэдчасу па вясковай вуліцы прапаўзаў рыплівы воз каюшыны альбо тарахцела пустая фурманка, распуджваючы курэй, што купаліся ў гарачым дарожным пыле; кудахкаючы і шумна лопаючы крыллем, пералётвалі яны цераз платы, аброслыя густымі кустамі парэчак, у якіх дзе-нідзе бялелі калматыя галовы малых ласуноў. Каб не сляды адгрукацэлай бітвы ўсцяж дарогі — парожнія снарадныя скрынкі, вывернутая бомбай яма, пакінуты акупчык ці падбіты танк, якім цяпер завалодалі мурзатыя падшыванцы, — цяжка было б паверыць, што тут нядаўна праходзіў фронт і што недзе на ўсходзе цяпер палымнее вайна, нелітасціва губячы людзей і нажытае за многія гады дабро.

Колькі гэтакіх вёсак перабачыў Гедымінас, пакуль, агораўшы добрую сотню кіламетраў, нарэшце датупаў да сваіх Краштупенаў! Ад нагрэтага бруку тут моцна тхнула конскай мачой і яшчэ нейкімі пахамі, на якія багаты горад, трэцяя частка жыхароў якога трымае кароў і коз, а ў кожным другім двары драўляная, вясковага кшталту, прыбіральня ды памыйная яма — праўдзівы рай для катоў-валацугаў, для падукоў і безлічы мух, што роем насіліся ў паветры, прыдаючы апусцелым вуліцам нейкае пяўлоўнае гукавое адценне.

Вайна толькі збольшага зачяпіла горад сваім вогнепным крыллем: заўважыліся некалькі знявечаных дамоў і зруйнаваная бамбёжкай чыгуначная станцыя. На сценах будынкаў сям-там міргацелі загады акупацыйнай улады, часам трапляліся плакаты, якія ўслаўлялі гістарычную місію вялікага германскага народа: сцерці з твару зямлі ўсходняга варвара. Як сведчанне, што гэта не марныя сло-

вы, наўпроці трохпавярховага гмаху камендатуры, якую ўпрыгожваў крывава-чырвошы, з чорнай свастыкай на белым крузе, сцяг трэцяга рэйха, шнацыраваў узброены вартавы: змакрэлы ад поту, ён з нейкім упартым выклікам падстаўляў твар і грудзі паўдзённаму сонцу, нібыта пагарджаў ім, як, зрэшты, і ўсім астатнім у гэтым занядбалым кутку пігмеяў. У вітрынах кінатэатра рэкламаваўся дакументальны фільм пра захоп Францыі. Назойліва лезлі ў вочы здымкі з эпізодамі вайны. Непераможная Германія крочыла па ахопленых полымем гарадах зваяванай краіны. Яе віталі, ёй угодліва ўсміхаліся, пад яе кутымі ботамі, што заўзята ўсё трушчылі на сваім шляху, стаялі на каленях войскі пераможанага ворага і ляжалі зганьбаваныя сцягі. «Deutschland, Deutschland über alles!»¹

Няўжо ўзыходзіць эпоха захопу, якая ў адны рукі аддасць цэлы свет? У мінулую восень, калі Гедымінас яшчэ настаўнічаў у гімназіі, з тых самых вітрын таксама пазіралі адважныя ваякі, толькі другія — у вастраверхіх аблавухіх шапках, крыж-накрыж апяразаныя кулямётнымі стужкамі. «Няхай жыве сусветная рэвалюцыя!» І сапраўды, няўжо асобныя нацыі ўжо аджылі свой век і мы, нешматлікія, асуджаныя растварыцца ў масе шматлікіх? Бедны вялікі паэт малога народа! Як жорстка ён памыляўся, вяртаючы прарочым голасам братам свайго заняпалага племя:

Тут Вітаўтас рупіўся справай і словам,
Пад Грунвальдам лютых скрышыў крыжакоў;
Тут клалі бацькі за свабоду галовы,
Тут наша айчына на векі вякоў.
Тут, дзе Вітаўтас Вялікі бараніў нас нынна,
Як была ў стагоддзях, будзеш, о Літва-айчына!²

Прыгнечаны думкамі, Гедымінас пасунуўся далей. Ён мусіў бы дзякаваць лёсу, што жывы і здаровы вярнуўся ў родны кут. Ад знаёмых, якія сустрэліся, ён ужо ведаў, што фронт абмінуў Лаўксадзіс, бацька жывы і, несумненна, нецярпліва яго чакае. Пра лёс брата Мікаласа, праўда, нічога не чуваць, аднак трэба спадзявацца, што ён своечасова даўмеецца ўцячы з войска і ў адзін цудоўны дзень заявіцца дамоў. Вось і спраўдзілася яго заповітная мара, з-за якой ён не спаў начэй, чакаючы той паваротнай часіны, калі ён зможа без боязі хадзіць па роднай

¹ «Германія, Германія вышэй за ўсё!» (ням.)

² З верша Майроніса — выдатнага літоўскага паэта.

зямлі. Аднак... Аднак родная зямля з дня на дзень пачынала рабіцца ўсё чужэйшая і пенадзейнейшая. Ён ужо не адчуваў радасці. Тры тыдні таму назад, калі аркестр грывуў нацыянальны гімн і жоўта-зялёна-чырвоная палатнішча ўрачыста папаўзло па флагаштоку ўгору, ён не ўтрымаўся ад слёз, а цяпер спакойна, нават абыякава пазіраў на трохкаляровы сцяг, што вісеў на доме гарадской самаўправы, нібыта гэта была звычайная палатняная ануча. Зрабілася ніякавата, калі прыгадаў тую дурную сваю сентыментальнасць (хоць тады ў далёкім жэмайцкім гарадку расчуліўся не ён адзін), і ён пачаў думаць пра кухаль халоднага піва і пра Фрыдманаў склеп; вось дзе добра было б перадыхнуць з дарогі і спатоліць смагу. Але на месцы, дзе ўсе гады высілася піўніца, ляжала цяпер груды курных развалін. Некалькі хвілін таму назад Гедымінас прамінуў самы шыкоўны рэстаран у Краштупенах, аднак там на дзвярах вісела шылдачка з перасцярогаю: «Nur für Deutsche!»¹

Яго занудзіла; адчуў, што раптам расхацелася, зусім расхацелася піва, і калі б у гэтую хвілю хто прапанаваў яму кухаль, мабыць, не звалодаў бы з сабою і паслаў бы яго да д'ябла. Чамусьці прыгадалася студня. У Краштупенах студняў не бракавала, мог падысці да любой і напіцца чыстай сцюдзёнай вады, аднак у вачах стаяла та я студня. Яны (тады ён вучыўся ў гімназіі ў першым ці ў другім класе) адкідвалі з цэментавага зруба цяжкое замшэлае века і, абступіўшы наўкола, пазіралі ў прахалодную глыбіню, у якой адбіваўся круглы акравак неба, абтулены іхнімі галовамі. Было боязна і разам з тым прыцягальна-прыемна адчуваць, што ты можаш сарвацца і незваротна згінуць у прыцемнай прорве, але што гэтага не здарыцца, бо цябе сцеражэ добры надзейны зруб.

Цяпер студня была на замку, і нават вядро адчапілі ад ланцуга — летнія канікулы... На апусцелай пляцоўцы самотна тырчалі белыя баскетбольныя шчыты, валебольныя слупы, гімнастычныя брусы... Нязграбны будынак гімназіі — двухнавярховая цагляная скрынка пад чырвоным чарапічным дахам — быў жудліва пусты і сіратлівы; цяжка ўявіць, што тры месяцы таму назад (толькі тры месяцы!) цябе, як сабаку, вытурылі адгэтуль і ты да ночы блукаў па крывых завулках прадмесця, вярэдзячы сябе думкамі: хіба справядліва караць чалавека за тое, што ён

¹ «Толькі для немцаў!» (ням.)

любіць мінуўшчыну свайго народа. Было б цікава сустрэць зараз дырэктара гімназіі і паглядзець яму ў вочы. Альбо Баўкуса, настаўніка матэматыкі. Нікчэмнікі... Няхай невінаватыя, але нікчэмнікі. Цяжка будзе працаваць разам з імі, калі давядзецца.

Гедымінас, схмурнеўшы, рушыў па вуліцы. Міма праходзілі тры яўрэі — муж з жонкаю і падростак-хлопчук. Гедымінас павітаўся — гэта была сям'я купца Бергмана.

Яму адказалі баязлівымі позіркамі і пакорлівымі паклонамі. Пан настаўнік! Ой, ён добры чалавек, гэты пан настаўнік... Ну, але калі ты адзначаны зоркаю Давіда і цягнешся па бруку, быццам конь балаголаў, а яму належаць усе тратуары, такім людзям зручней было б не заўважаць адзін аднаго.

Па тратуары, ледзьве не зачапіўшы Гедымінаса, на ровары прамчалася дзяўчына. Беласнежная блузка, чорныя тоўстыя косы — нібы паклаліся на снежным полі дзве свежаўзараныя баразны. Аквіля! Божа мой, які цесны свет!

Гедымінас, нібы яму спуталі раптам ногі, прыхінуўся да плота. Голыя, колеру бронзы рукі, доўгая прыгожая шыя, сінія чаравікі... — о так, яна любіць кантрасты.

Некалькі імгненняў Гедымінас глядзеў услед ровару, пасля адарваўся ад плота і, перамагаючы знясіленасць, кінуўся наўздагонкі.

Аквіля злезла з ровара і цяпер ішла па бруку разам з Бергманамі. Ён уявіў яе вуглаваты, не дужа прыгожы, але шчыры і мілы твар, шэрыя, з сінім адценнем, вочы, трохі асіметрычную ўсмешку вабных губ. Яна заўсёды гэтак усміхалася, калі Гедымінас спрабаваў ёй сказаць больш, чым дазвалялі адносіны, і тады ён без усялякіх слоў разумеў, што спадзяванні яго дарэмныя.

У нерашучасці ён спыніўся. Усё гэта не мае ніякага сэнсу, ніякага сэнсу. Яна ж, напэўна, пазнала яго, і аднак... Не, няма чаго лезці самому ў вочы.

Беласнежная блузка і тры жоўтыя шасцікутныя зоркі пасоўваліся па вуліцы, што падымалася ўгору. На сопцы блішчаў яе нікеляваны ровар, а таксама шпількі ці, можа, грабянец у валасах. Гедымінас, як набіты, валокся ззаду, і баючыся, што яна можа азірнуцца, і жадаючы, каб яна азірнулася. Калі яны ўчатырох, выйшаўшы на рыначны пляц, прапалі з вачэй, Гедымінас ізноў заспяшаўся. «Дурноцце... дурноцце...» — шаптаў ён сабе і ўсё роўна бег. Выскачыў каля касцёла на рыначны пляц і ра-

з'явіў рот ад здзіўлення: яўрзі зніклі, нібы скрозь зямлю праваліліся, а дзяўчына ў беласнежнай блузцы стаяла каля дзвярэй крамы, паставіўшы адну нагу на педаль ровара, і гутарыла з пайкім мужчынам.

Гедымінас у думках злаяў сябе. Ашалеў ён, ці што, калі ў кожнай дзяўчыне з чорнымі косамі бачыць Аквілю...

З двара валасной управы паказаўся чалавек у мундзіры. Паліцэйскі. Гедымінас выняў з кішэці запэцкавую пасоўку і, наўмысна спыніўшыся пасярод тратуара, узяўся абціраць спатнелы твар. Нічога! Гэткія паны могуць і абысці.

Паліцэйскі рухаўся проста на яго, нібы вырашыў, не зважаючы ні на што, трымаць гонар прадстаўніка ўлады. Ён гняўліва насупіў лоб і ўжо прыўзняў далонь, каб прыкласці да шапкі, як песпадзявана ўвесь падабрэў, заміргаў рудымі певялічкімі вочкамі, твар расцягнуўся ва ўсмішцы.

— Гедміс! Каго я бачу! — гукнуў ён, шырока растапырыўшы рукі. — Няўжо гэта на самой справе ты, няшчасны ўцякач? Не можа быць!..

Гедымінас, страшэнна ўражаны, адступіў назад. Перад ім стаяў Аквілін брат — Адомас Вайнарас; яны і нарадзіліся, і выраслі ў адной вёсцы, разам хадзілі ў гімназію і моцна сябравалі, хоць, праўда, у апошнія гады іхнія інтарэсы не дужа супадалі. Гедымінас глядзеў на высокую мажную паставу сябра (Адомас быў амаль на цэлую галаву вышэйшы за яго) і не ведаў, плакаць яму ці смяцца. Ён уяўляў Адомаса кім толькі хочаш — калгаспікам, паштальёнам, валасным пісарам, толькі не паліцэйскім.

— Не думаў не гадаў, што ты зробіш такую кар'еру, — прызнаўся ён, калі абодва пасля сяброўскіх абдымкаў дапытліва пачалі аглядаць адзін аднаго. — Паліцэйскія пагоны, шапка... Дык што ты за птушка, пярун на цябе?!

Адомас дабрадушна зарагатаў.

— Вы стаіце перад начальнікам паліцэйскага ўчастка Краштупенаўскай воласці, пане настаўнік!

— Віншую, віншую... — Гедымінас нагнуўся, каб падняць пасоўку, што раптам выпала з рук. Потым паволі і доўга разгінаўся, адчуваючы на плячах нейкі гнятлівы цяжар.

— Я страшэнна рады, Гедміс, што ты вярнуўся! Гайда ў «Тры асілкі», да братоў Маркайцісаў. Раскажаш, дзе цябе д'ябал насіў, дзе ашываўся, што рабіў. Ну!.. — Адомас

павярнуў Гедымінаса за плечы і штурхапуў з тратуара. — Носам наперад... марш!

«Добра было б, калі б сёння я патрапіў у Лаўксадзіс, — падумаў сабе Гедымінас, — і, вядома, цвярозы. Але, так ці гэтак, мы сябры, адзін аднаго больш любім, чым ненавідзім. Чаму ж, напраўду, не махнуць рукой на ўсе колішнія ростыркi і не парадавацца, што мы зноў сустрэліся, бо ўсё магло быць інакш».

— Добра, — згадзіўся ён. — Але давай не напівацца. Калі напіваемся — заўсёды сварымся.

— Нап'ёмся, яшчэ як нап'ёмся, галубок! Усё будзе, як мае быць між сапраўднымі сябрамі. Цябе чакаюць добрыя навіны, Гедміс. Наогул, тут вельмі цікаваліся вашай асобай, пане настаўнік. Ну, зразумела, з добрага боку. Але пра гэта пазней. Цяпер ты лепш растлумач мне, на якое ліха ты дэзерціраваў з краштупенаўскіх краёў? І каму сёння павінны дзякаваць за тое, што маем нагоду абмыць тваё вяртанне.

II

Здаецца, якраз вячэралі ці толькі што скончылі, як у хату ўбегла наймічка Гульбінасаў Мігла-Дарата, якую ў вёсцы ўсе называлі Міграта, і, захліпаючыся ад слёз, паведаміла, што забралі гаспадароў.

Бабуля Брыгіта ляжала на ложку распухлая, як гара. Ёй было семдзесят пяць, другое лета не ўставала з ложка, ела за дваіх і не магла памерці. А ў Анэлі Гульбянеці, унучкі, усё жыццё заставалася наперадзе. Божа, божа, які ты часам жорсткі і несправядлівы.

Маці, таксама Анэля, як толькі пачула гэтую жахлівую навіну, перажагналася і пачала ўставаць з крэсла, але ў гэты ж момант павалілася на падлогу. Яе перанеслі на ложка, вярнулі да жыцця, але ўжо да світанку ніхто ў хаце не змружыў вачэй.

Як толькі пачало дзень, Гедымінас паехаў у Краштупены. На чыгуначнай станцыі, загнаныя на запасны пуць, стаялі пашарпанья таварныя вагоны, прызначаныя, каб перавозіць быдла. Каля кожнага вагона туды-сюды пахаджаў абмундзіраваны вартавы ў сіне-чырвонай шапцы і з карабінам у руках.

Гедымінас хацеў знайсці вагон, дзе сядзелі Гульбінасы; спадзяваўся, што яму ўдасца пабачыцца з сястрою і

шваграм, але вайскоўцы адганялі кожнага, хто падыходзіў бліжэй да саставу.

Калі вяртаўся дамоў, Гедымінас усю дарогу думаў, як часам дзіўна паварочваецца чалавечы лёс. Варта было б Анэлі выйсці замуж не за Гульбінаса, а за Анзельмаса Лукошуса, які ўвіваўся каля яе, і не сядзела б яна цяпер у вагоне. Не сядзеў бы і Гульбінас, калі б некалі, уцякаючы ад галечы (іх было васьмёра дзяцей у сям'і на чатырох гектарах зямлі), не падаўся ў Амерыку, не зарабіў грошай, не ашчадзіў іх, а калі вярнуўся, не пайшоў у прымы ў фальварак да маладой удавы Гурскені, якая праз некалькі гадоў памерла. Анэлі рупіла стаць паняй, гэтак яе і згубіла. «На трыццаць гадоў старэйшы? Падумаеш!.. Кожны разумны чалавек скажа, што лепш пад залатой барадой у старога, чым пад канаплянаю пугаю ў маладога». Анзельмас Лукошус застаўся са сваёй канаплянаю пугай. Зрэшты, яго барада таксама магла пазалаціцца, калі б лёсу не захацелася пажартаваць з яго. Анзельмасу больш падабалася бавіць час у вясёлым застоллі з картамі і збапком піва, чым займацца сваёй гаспадаркай, на якойгнулі спіны трое парабкаў. У трыццаць восьмым яе прадалі з таргоў, а праз два гады прыйшла савецкая ўлада. Анзельмас залазіў на рыначным пляцы на бочку, размахваў рукамі, пагражаў класу прыгнятальнікаў: «Крыўдзіцелі! Паразіты! Настала гадзіна адплаты. Хто быў нічым, той стане ўсім!» Анзельмаса ўзнагародзілі надзелам з яго колішняй гаспадаркі. Наваселец. Праўда, гэтак было не тое багацце, якое меў, не тыя сорок гектараў, аднак, так альбо гэтак, больш не давядзецца капаць равы... — да пары да часу.

Гедымінас яшчэ не заехаў на двор, як адчуў, што дома нешта здарылася. Бацька стаяў на ганку, белы як палатно. З адчыненых дзвярэй цягнула холадам і паленым воскам.

— Заварочвай назад, — глуха сказаў стары, топчучыся босымі пагамі. — Труна трэба... І званы загазаць... Няма ў нас больш маці, мой сыне...

Вечарам на памінкі сабралася шмат народу. Піва толькі пачалі варыць — ніхто ж не чакаў смерці! — аднак і без яго пеўчыя стараліся ад душы, бо Анэля Джугеня сваёй працавітасцю, сваім добрым характарам і светлым розумам заслужыла любоў і павагу ўсіх. Гедымінас глядзеў на яе вузлаватыя рукі, спавітыя чорным ружанцам, і прыгадваў сваё маленства, калі маці была прыгожая і мала-

дая і яе пальцаў яшчэ не пакруціў раматус, і яму хацелася падысці, пакласці галаву на яе застылыя грудзі і выплакацца ўволю.

Бліз паўночы, калі пачалі спяваць «Пагоркі», сусед шапнуў Гедымінасу, каб ён выйшаў на двор.

Ля плота стаяў бацька, заліты бляклым месячным святлом. Зеленаватае чэрвеньскае неба было дэплае і мяккае, як паляна, засланая пралескамі. Пахла прахалоднай вільгаццю поля, канюшынай, і гэтае адроджанае хараство прыроды, невычэрпная яе жыццёвасць так не ставаліся з хаўтурным спевам, што на некалькі імгненняў усё гэта здалося Гедымінасу жудлівым трызненнем.

— Дарма ты не ўцёк учора ўначы разам з Адомасам, — сказаў бацька. — Быў чалавек з Краштупенаў. Забіраюць усіх, хто служыў пры колішняй уладзе. Трэба табе недзе перачакаць, пакуль не пачнецца вайна.

— Як жа я мог уцячы ад маці? — запырэчыў Гедымінас. — І не развітацца з нябожчыцай...

— Нябожчыкам могуць дапамагчы толькі нябожчыкі, а жывыя павінны турбавацца пра сябе. — Бацькаў пагляд быў цвёрды і светлы, як першы лёд, а зблажэлы твар надзіва спакойны, аднак Гедымінас ведаў, што пад бранёй гэтага спакою віруе вулкан.

— Добра, тата. Але спачатку давай, калі ўсе разыдуцца, разам з табой пасядзім ля мамы.

На досвітку Гедымінас выйшаў з весніц бацькоўскага хутара, не ведаючы, ці вернецца калі сюды зноў. Ішоў не аглядаючыся, амаль бег, адчуваючы на губах мармуровы холад матчынага лба, а на плячах цяжкія бацькавы рукі, які рэдка калі быў пяшчотны, але заўсёды справядлівы. Ён нават не ведаў, дзе спыніцца, што будзе рабіць, — усё засланыла сабою і, як бізун паганятага, гнала наперад адна-адзіная думка: хутчэй адгэтуль, хутчэй, пакуль не закарцела вярнуцца назад! Калі нарэшце адважыўся азірнуцца, хутар зліваўся з вёскаю ў адну засмужаную палоску на даляглядзе, адно спічастая вежа касцёла, якая ўразалася ў яснае ранішняе неба, пазначала мясціну, дзе заставаўся родны дом.

Толькі пад вечар Гедымінас уцяміў, куды яму трэба ісці. Недзе непадалёку мусіць быць чыгуначны паўстанак. Замест таго каб блукаць па крывых палявых дарогах, ён можа сесці ў цягнік і праз пару гадзін апынуцца ў Шылаі. Нікому і ў галаву не стрэліць шукаць яго там, і цётка не надта здзівіцца, бо ён не падзяляў бацькавых адносін

да яе. Праўда такі, Гедымінасу не падабалася, што Юргела вадзіўся з бальшавікамі, вызнаваў чужыя яму ідэі, — з такімі людзьмі Гедымінас не хацеў мець нічога супольнага. Ён пават дзівіўся, як магла цётка Пятроня пакахаць такога тыпа, але цяпер, калі яна аўдавала, трэба было б усё гэта скінуць з рахунку. Аднак бацька заставаўся няўхільпы, усё даводзіў сваё: Пятроня зрабілася такая самая, як і яе нябожчык муж, і дзяцей яна выгадуе такіх самых — бязбожнікаў: людзей без бога і без айчыны. І ён не памыляўся — Гедымінас зразумеў гэта, ледзь толькі пераступіў парог цётчынага дома. Ва ўсіх трох пакоях дома не было нічога, што б пагадвала, што тут жыве чалавек, які шапуе сямейныя традыцыі Джугасаў. Замест выяў старых літоўскіх князёў і святых абразоў на сценах віселі партрэты Леніна, Сталіна і дзесятак каляровых рэпрадукцый са сценамі грамадзянскай вайны ў рускіх. Абедзве дачкі цёткі Пятроні пасілі чырвоныя піянерскія гальштукі, а сын Саўлюс быў камсамольцам. З Гедымінасам усе абыходзіліся як з бліжнім сваяком — з павагай і добразычліва, але ён адчуваў, што трапіў у чужы свет, якога не любіць, а толькі трывае і ў якім яго таксама не любяць, а толькі трываюць, і чым хутчэй ён адгэтуль з'едзе, тым лягчэй будзе ўсім.

Гарадок Шылай немцы занялі на другі дзень вайны. Саўлюс намерыўся падацца разам з камсамольцамі, але Гедымінас з цёткай звязалі яго і зачыпілі ў пакоі. Немцы культурныя і паважныя ваякі, даводзіў Гедымінас. Яны ваююць з мужчынамі, а не з жанчынамі і дзецьмі. Саўлюсу толькі шаснаццаць гадоў, яму яшчэ трэба падрасці, а не перціся немаведама куды на згубу.

Пятроня была звычайная жанчына, не гераіня, любоў да свайго дзіцяці засланіла ёй двярозую развагу. І праўда ж! Саўлюс такі добры, слаўны хлапчук, ён нічога нікому не зрабіў благога. Вайна не разбіраецца, вінаваты ты ці не, раздушыць, як тую казюрку, а тут, пры немцах, яшчэ ўсяляк можа быць. Хіба яны людаеды?

— Цяпер ужо лепш забіце, — сказаў Саўлюс, калі яго развязалі.

Побач, ажно трымцелі шыбіны ў вокнах, праносіліся бронемашыны з нямецкімі салдатамі.

У той самы дзень у дом уварваліся тры ўзброеныя падлеткі і забралі з сабою Саўлюса.

— Божухна, што я нарабіла! — галасіла цётка Пятроня.

III

— Я за тымі вісусамі ўслед — трэба ж ратаваць чалавека. Вінаваты, вядома: мітынгаваў, паюджваў брата-літоўца на брата, загідзіў сваё гняздо, — але каб адразу пад сценку? Досыць такому злупіць скуру, і ён прыйдзе да розуму. І ведаеш, Адомас, што мне казалі? Сказалі, што, калі буду лезці, куды не просяць, палічаць зубы. Калі я назаўтра зноўку прыйшоў і стаў ім даказваць, што паводзяць яны сябе нягожа, дык на самой справе зарабіў па зубах; мне параілі, каб я больш сюды не патыкаўся, калі не жадаю апынуцца ў адной кампаніі з жыдамі і камсамольцамі. Праз некалькі дзён начальнік паліцыі арганізаваў дэманстрацыю ганьбы: усе заарыштаваныя мусілі несці лозунгі і партрэты бальшавіцкіх правадыроў, пляваць на іх і крычаць: «Няхай жыве новая Еўропа! Смерць азіяцкім кáтам!» Тых, што паводзілі сябе, як ім было сказана, пасля дэманстрацыі адпусцілі, але Саўлюс, а з ім яшчэ некалькі гэтакіх самых фанатыкаў залямантавалі «Інтэрнацыянал», іх зноў запхнулі ў сінагогу, а вечарам расстралялі. Я мусіў заставацца ў Шылаі яшчэ з добры тыдзень, баяўся, што цётка Пятроня нешта зробіць з сабой. Гэты дом, Адомас, ніколі мне не даруе за Саўлюса.

Гедымінас замоўк. З залы даносілася гамана развеселелых гасцей і назойліва-вясёлая музыка скрыпкі. У асобным пакойчыку, у якім яны сядзелі толькі ўдвух, было ўтульна, праз адчыненае акно плыло з саду свежае паветра, лёгка пакалыхваючы празрыстую льняную фіранку. Недзе непадалёку гучна іграла радыё, галёкалі дзеці, весела грукацелі па бруку колы сялянскай фурманкі. Захмялелымі вачамі Гедымінас пазіраў на бутэльку, што ўжо спаражнілася ніжэй этыкеткі, і адчуваў ва ўсім целе прыемную знямогу. «Чалавек некуды імкнецца, нешта асягае. А найбольшае шчасце, можа, сядзець, вось як цяпер, перад бутэлькай гарэлкі, есці начыненае парася і ні аб чым не думаць».

— Значыць, твая місіяперская дзейнасць скончылася няўдала: не ўдалося ўратаваць камсамольца, — нязлосна пакпіў Адомас.

— А ты? Многа іх уходаў? — у топ яму запытаўся Гедымінас, не падымаючы вачэй.

— Ведаеш, я мог бы каюкнуць Чырвонага Маруса. — Адомас па-дзівацку заўсміхаўся. — Ён схаў на ровары, ззаду — пара гэтакіх самых тыпаў. Я стаяў у бярэзніку,

калі яны праязджалі побач са мной. Мог усіх трох адпра-
віць на той свет. Сам не ведаю, галубок, чаму я гэтага не
зробіў. Напэўна, з-за Аквілі. А можа, таму, што мне агід-
на страляць чалавеку ў спіну, ды яшчэ свайму, літоўцу.

— Дзіва, ды і годзе!

— Што?

— Што такія дабрадзеі, як ты, кіруюць паліцыяй, а
яна ж стаіць на варце бандыцкага загаду, што прымушае
людзей, як быдла, ісці пасярэдзіне бруку.

— Мы дамаўляліся, галубок, не гыркацца.— Адомас
узняў чарку, падахвоціў Гедымінаса, і абодва, стукнуў-
шыся, выпілі.

Эліт, мая краса,
чаруюць твае пожкі,—

старанна выспеўваў па радыё тэнар.

— Калі яго слухаеш, можна піць гарбату без цукру.
Я слодычы не люблю, але ўсе бабы закаханыя ў яго па
вушы.

— Ён мне таксама не падабаецца, але гэта не важна.
Лепш раскажы, як тут праходзіў фронт.

— Доўгая размова, галубок. У нядзелю папрылётвалі
людзі з касцёла, не дачакаўшыся абедні,— вайна! А ў
чацвер раніцаю немцы былі ўжо ў Лаўксадзісе. Мы пла-
калі ад радасці, Гедміс, як слязлівыя бабы... Думалі, рус-
кія спраўныя ваякі, давядзецца з імі добра павалтузіцца.
Дзе там! Ледзь толькі першы стрэл пачулі, драпанулі ва
ўсе бакі, як зайцы. Да Нямунісаў зайшоў узвод напіцца,
нашы хлопцы далі некалькі чэргаў ад хлява, і непабядзі-
мая змылася ў жыта. Гітлерава армія чыста папрацавала,
нам застаецца толькі павесці парадак. За вызваліцеляў,
Гедміс!

— Гісторыя не ведае выпадку, каб адзін народ про-
ста так сабе, з добрых пачуццяў, вызваляў другі народ.—
Гедымінас адсунуў убок сваю чарку. Энтузіязм Адомаса
яго злаваў.

— Каму-каму, Гедміс, а табе гэтак гаварыць не вар-
та. Каб не немцы, нядоўга ты прасядзеў бы пад цётчынай
спадніцай.

— Затое цяпер мусяць сядзець іншыя. Гэтакія самыя
літоўцы, як ты і я. Учора нас падбухторвалі адны, каб мы
выразалі адзін аднаго, сёння — другія. І тыя і гэтыя за-
пэўніваюць, што яны вызвалілі Літву, а вынік? Яшчэ не-
калькі такіх вызваленняў — і не застаецца пацы.

— У мяне, пане настаўнік, няма гумору разводзіць балясы пра палітыку.— Адомас, не запрашаючы Гедымінаса, кульнуў чарку і не закусваючы загаварыў зноў. Ён быў раздражнёны.— Няхай я дурнейшы за цябе і не такі вучоны, але адно мне зразумела як белы дзень: калі табе намерваюцца ўсадзіць нож у сэрца, мусіш бараніцца ўсімі сродкамі, каб застацца жывым. Можа, немцы і не лепшыя за рускіх, аднак лепшыя за Марусаву зграю, якая прадавала нас рускім.

— А цяпер нас прадаюць немцам. Ці даўно ўсе сабакі брахалі пра незалежнасць, а дзе яна? Пан Амбразявічус са сваім кабінетам — папяровыя міністры; яны не кіруюць, а толькі перакладаюць на літоўскую мову загады акупантаў.

— На ўсё свой час. Дадзім спачатку Гітлеру ўправіцца са Сталінам. Так альбо гэтак, Грунвальд — сівая мінуўшчына, але, тым не менш, мы маем большую падставу давяраць нашчадкам рыцараў, чым дзікім азіятам, галубок. З Захадам наш народ ваяваў, а для Усходу быў рабом. Я аддаю перавагу рыцару, а не тырану.

— А я не веру ні ў адных, ні ў другіх. Калі можна цяпер у каго-небудзь верыць, дык толькі ў саміх сябе.

— Ты хочаш сказаць: у свой народ, у літоўцаў? Вядома, Гедміс! Сёння гэта найважней за ўсё.

— Не ў свой народ, а ў сябе! Літоўцы паспелі ўжо даказаць, што ўласнаручна не могуць жыць. Працавітае паслухмянае быдла, неблагі гурт, але яму трэба чужыя пастухі, якія б увесь час ляскалі над вухам бізунамі. Неўзабаве пра іх зможам сказаць так, як некалькі гадоў таму назад сказаў адзін наш паэт, калі ў яго папрасілі напісаць аўтабіяграфію: «Аўтабіяграфію? Навошта? Літоўскі народ вымер, а мова, на якой я хацеў бы пісаць, забыта». Верыць у тваіх літоўцаў, у гэтых пакорлівых рабоў, азначала б браць на сябе адказнасць за іх, а я не хачу адказваць за ўвесь гурт, хоць і сам да яго належу. Усіх нас гоняць у адзін хлеў, але ў яго можна трапіць праз розныя дзверы. Я хачу выбраць хоць бы дзверы.

Адомас адсунуўся з крэслам ад стала і моўчкі свідраваў Гедымінаса пачырванелымі вочкамі. Гладкі паголены твар палымнеў і блішчаў, нібы паліраваны.

— Што з табой сталася, Гедміс? — ціха запытаў ён, болей са скрухай, чым са здзіўленнем.

— Тое сама, што і з многімі, з табою, напрыклад. Толькі ты яшчэ не зразумеў, што адбылося. Праз які год,

а можа, і рапей, калі ўсё акрэсліцца, выдатна зразумееш мяце.

— Паважныя людзі маюць да цябе каралеўскую прапанову — мог бы заняць пасаду бурмістра ў Краштупенах. Але хто ведае, ці не будзе пану настаўніку, які ўдасканальваўся на бальшавіцкіх курсах сваёй цётхны, такая пасада задробная?

— Твая праўда: пан настаўнік безнадзейна сапсуты чалавек і, апроч таго, не мае ніякіх заслуг...

— Вы пяўдзячны свінтус, пане Джугас.— Адомас устаў, вышэй адну за адной дзве чаркі і зноўку гупнуўся ў крэсла. Гедымінас, апусціўшы вялікую калматую галаву, нешта крэмзаў пальцам на сталі. Буйны, нібы прыклеены, нос, шырокія косці шчок, ніжняя частка твару выдаецца наперад. На тоўстых губах з'едлівая ўсмешка. Мыза, што ў малпы.— Чаго выкрыўляешся? Хочаш, каб табе падалі гатовы смажаны кавалак на талерцы? Але ж пехта мусіць павышкрабаць бальшавіцкі гной, да д'ябблаў! — Адомас грывнуў кулаком па сталі, нават посуд падскочыў.— Вы адзін з тых езуітаў, пане настаўнік, якія кажуць: чаму конча я павінен рабіць, няхай іншыя робяць!

— Так і думаў, што мы пасварымся.— Гедымінас падняў перакулёную чарку, хацеў быў наліць, але бутэлька была пустая.

— Гэй, гарэлкі! — крыкнуў Адомас.

У дзвярах з'явіўся невялічкі чалавечак з круглым і звялым, нібы печаны яблык, тварам, адзін з трох братоў Маркайцісаў, якім палежаў рэстаран.

— Калі хочаш яшчэ выпіць, давай лепш не будзем гаварыць пра палітыку,— прапанаваў Гедымінас, калі Маркайціс знік за дзвярыма.

— Добра, не будзем гаварыць пра палітыку,— мірна адказаў Адомас, раптам супакоіўшыся.— Памятаеш Пятраса Брэдзіса? У адным класе вучыліся. Слаўны быў хлопец. У гімназіі яго называлі Брэдзькам. Калі прыйшлі немцы, спаў у клуні. Пачуў, што страляюць, з перапуду выскачыў на двор — і зарабіў кулю ў лоб.

— Няшчасны выпадак.

— Краштупенаўскага пробашча Раўгіса таксама ўжо няма ў жывых — бальшавікі, уцякаючы, пусцілі ў расход.

— Вечны яму супакой...

— А тваю бабулю Брыгіту — мабыць, ужо ведаш? — пахавалі на другі дзень вайны.

— Ага... Бедная бабуля...

— Стары чалавек, нічога не зробіш. Кожнага гэта чакае. Мікаласа, вось каго шкада.

— Я чамусьці веру, што ён яшчэ аб'явіцца...

— Павінен бы. Не дурны хлопец быў, хоць з войскам выйшла не надта латва: мог бы восенню не адазвацца на позову, счакаць...

Вярнуўся Маркайціс з графінам гарэлкі і двума кухлямі піва.

Адомас напоўніў чаркі.

— Вып'ем за вечную памяць нябожчыкаў, Гедміс. За тваю маці, бабулю, Брэдзьку, ксяндза Раўгіса.— Яны ўсталі і, стукнуўшыся чаркамі, урачыста выпілі.— Маленькая наша Літва, але крыві праліла багата. І яшчэ больш праць! Вып'ем за тых, што чакаюць сваёй чаргі. За будучых нябожчыкаў, Гедміс! За сябе! — Па шчоках у Адомаса цяклі п'яныя слёзы.

— Ат, не гавары ўсялякай брыды.

— Так, мы брыда, Гедміс! Усе брыда! Самі сабе здаёмся добрымі, а іншым — брыда.

— Ты не гэтак мяне пачуў.

— Чакай! — Адомас нецярпліва махнуў рукой. Грудзі ў яго цяжка хадзілі пад спацелаў кашуляй.— Мы не можам быць інакшыя: у свеце ўсё так спарадкавана, што, робячы добрае аднаму, немінуча зробіш кепскае другому. Скажам, ты займаеш адказную пасаду і па сваіх перакананнях — патрыёт. Сям'я таксама на ўзроўні. Але аднаго дня прыходзіць да цябе сястра, брат ці яшчэ які лысы д'ябал з радзіны і кажа: у нас у клуні ляжыць цяжка паранены рускі салдат — дапамажы! Вось якія справы, чорт вазьмі! — Адомас скрыгітнуў зубамі.— Ты ўцягваеш у гэтую афёру знаёмага лекара, шаноўнага бацьку сям'і, ставіш на карту яго лёс, ды і не аднаго яго, альбо выдаеш сваіх блізкіх, альбо... Ха-ха-ха! Вы ж, аднак, мудрэц, пане настаўнік! Саламон! Можна, скажаце, як падзяліць такое дзіця?

Гедымінас доўга і ўважліва пазіраў на Адомаса, рогат якога быў нейкі жудасны.

— Думаю, дзіця падзялілі ўжо і без мяне.— Гедымінасу раптам зрабілася сумна і чагосьці шкада.— Мы яшчэ не падымалі чарак за шчырасць, Адомас. («І яшчэ за аднаго нябожчыка, а можна, за нябожчыка, які пакуль што жыве,— за наша сяброўства».) Вып'ем за тое, што было

найлепшае паміж сябрамі і чаго, напэўна, ніколі не будзе больш.

— Цыцэрон, — прамармытаў Адомас.

Гедымінас перахіліўся цераз спінку крэсла, на якой вісеў пінжак, дастаў непачаты пачак папяросаў і закурыў. Першы раз за два тыдні з таго дня, як вырашыў больш не курыць. Уся прастора запоўнілася ваганнем і хмельнай музыкай, і ён паплыў гэтай хвалістай пустатой, атулены падманлівым пачуццём супакаення.

«Чаму я не пытаюся пра Аквілю? Не, не трэба. Тут гэтак брудна, гэтак шмат пылу. На сталё, на падлозе, на вопратцы. Бруд! Тлустыя рукі, падбароддзі, вочы, спацелыя кашулі. Бруд і тлушч! А ў яе блузка такая бялюткая, так пахне дажджавою вадой...

О, прыйдзі хоць на хвіліну госцяй
у маё забытае жыццё!..»

Раздзел другі

I

Будынкі стаялі панурыва, нямыя, з жалобна завешанымі вокнамі, некаторыя адгарадзіліся ад свету аканіцамі і замкнёнымі брамамі, але ўсе яны былі надзіва падобныя адзін на аднаго: немагчыма было распазнаць, хто з іх сапраўды ў смутку, а хто прыкідваецца, са зласлівай радасцю пазіраючы праз шчыліны занавесак на ненавісныя твары і цешачы сябе думкай, што ў самы раз падрыхтаваў букет кветак вызваліцелям.

Каля касцёла Аквіля ўбачыла разбіты вайсковы грузавік: нехта шпурнуў у яго са званіцы касцёла звязку гранат. Параненых павезлі, а жахліва знявечаныя, парваныя на кавалкі трупы ўсё яшчэ клалі на фурманку развозчыка тавараў. Двое з чырвонымі павязкамі на рукавах вялі па бруку сівагалолага ксяндза. Раўгіс! Аквіля хацела прывітацца: «Слава Ісусу Хрысту!», аднак адзін з хлопцоў быў блізкі Марусаў прыцель, і яна пасаромелася.

— Што ён зрабіў? — запыталася толькі.

Бязмоўны ўзмах рукі ў бок узарванага грузавіка; на нагрэтым на сонцы бруку блішчала яшчэ не засохлая кроў.

Вокны выканкама былі выбіты — непадалёк выбухнула бомба. Смуродліва пахла гарэлым. Праз шырока адчы-

пенныя дзверы і аконныя прахоны вецер вымятаў абгарэлыя рэшткі папер, яны ляцелі на вуліцу, сцелючыся на засмечаны, разварочаны тракамі танкаў брук.

Марус і яшчэ некалькі мужчын на падворку грузілі на машыну нейкія скрынкі. Усе былі ў адных кашулях, разагрэтыя, са счарнелымі тварамі. Побач стаялі козлы з трох вінтовак. У Маруса ў задняй кішэні штаноў тапырыўся наган.

— Вось і я! — сказала яна, нібыта прыйшла на звычайнае спатканне.

Марус доўга заштурхоўваў скрынку ў кузаў. Куды даўжэй, чым гэта было трэба. Запэцканая клятчатая кашуля надзімалася, нібы кавальскі мех. Ці на самой справе гэта яго спіна?

— Вось і я, Марус, — паўтарыла яна ўжо не гэтак адважна.

Пагляды мужчын скіраваліся на яе клумачак. Яна не бачыла тых паглядаў, але цяжар, які становіўся ўсё большы, адцягваў рукі ўніз. «Не трэба было ўчора казаць, што чакаю дзіця». Яе ахапіў страх.

— Я хацела пабачыць таварыша Нямуніса, — прамармытала яна збянтэжана.

Ён паволі павярнуўся. Твар у яго быў скамечаны, непрыгожы, па-дзіцячы надзьмутыя губы дрыжалі.

— Ты? — здзівіўся ён, не хаваючы незадавальнення. — Як ты сабе думаеш, ці не лепш сядзець жанчынам у гэты час дома?

— Мой дом там, дзе ты, Марус.

— Здаецца, учора пра ўсё дамовіліся. Мусіла б зразумець... Вайна — не прагулянка на ровары ў нядзелю.

— Але ўчора ты сам сказаў, што Чырвоная Армія магутная, адкіне немцаў... мы тады вернемся...

— У гэтым няма ніякіх сумненняў. Таму самае разумнае для цябе — пайсці дадому і чакаць.

— Чакаць? — Яе позірк паткнуўся на яго змаркочаны твар, на якім было высечана няўмольнае рашэнне. — Ты хочаш кінуць мяне?.. Як жа, зручная прычына, каб пазбавіцца ад мяне... Не, не! — Яна прыпала да яго і абедзвюма рукамі абхапіла за шыю. — Я не застаўся, я не магу заставацца адна!

— Аквіля... дзяўчынка... дарагая... будзь разумніца... — Ён гладзіў яе па плячах і лепятаў тыя самыя словы. Потым узяў яе рукі і пачаў адрываць ад сябе. Ніколі

яшчэ яго далоні не былі такія целітасціва жорсткія і цвёрдыя.

Яна заплакала.

Тады ён адпусціў яе, і яна зноў кінулася яму на грудзі.

Нехта з яго хаўруснікаў нецярыліва закерхаў, нехта ў яе за спіною з прыкрасцю сплюнуў — Маруса чакаюць. Чакаюць мужчыны, чакаюць тры вінтоўкі і грузавік, які яшчэ трэба загрузіць. А кожнага хто-небудзь чакае дома. Толькі немцы не чакаюць. Задымленае неба грывіць, як бубен. Бура! Набліжаецца бура!

— Ачомайся, старшыня, годзе! Можа, гэту кулацкую пташку контра знарок падсадзіла? Пакуль вы тут кешкаецца, яе дружкі нам засаду ладзяць.

Быццам граната грывнула паміж імі. Яна адскочыла ад Маруса і пабегла; ён так і застаўся з прыўзнятымі рукамі, нібы абдымаў яе. Цыбаты міліцыянер з крывым каркам разявіўся, нібы збіраўся цыркнуць праз зубы слінай. Яна не бачыла, хто сказаў тыя словы, аднак чамусьці была ўпэўненая, што гэта ён, крывашыі цыбун з рыбінымі вачамі.

Толькі недзе за рыначным пляцам яна снахапілася, што з ёю няма яе клумачка. «Там найлепшая мая сукенка і сподняе. Той сухаты, напэўна, аддасць іх сваёй дзеўцы. Хаця не! Я ж кулацкая пташка, ад мяне, чаго добрага, можна набрацца. Яны спаляць гэтае адзенне альбо закапаюць яго ў зямлю». І яна пачала смяцца, хоць нічога вясёлага ў такіх думках не было. Не заўважыла, як скончыўся брук, але калі перад вачамі адкрылася зялёная панарама лугоў і ў твар дыхнула пахкаю прахалодаю канюшыны, у грудзях раптам усё перавярнулася, і яна зноў заплакала.

Гэтак ішла яна па выбітай сцежцы ўзбоч рова, тонучы ў аблоках пылу, што ўздымаўся з дарогі ад праезджых сялянскіх фурманак і вайсковых грузавікоў з параненымі. У галаве было пуста, адно стаяў уваччу разлютаваны бык, той самы, які хацеў падчапіць яе на рогі, калі ёй ішоў чацвёрты ці пяты годзік. Бацька тады прапароў быка касою, і ўсе вельмі шкадавалі гэтую чыстакроўную, рэдкага заводу, жывёліну; пра гэты выпадак доўга гаварылі, а ўсіх тых размоў магло б і не быць (прыпамсі, яна, Аквіля, магла іх не чуць), калі б ён паспеў спагнаць сваё шаленства на яе чырвонай сукенцы, якую ўжо быў пачапіў на рогі, як сцяг перамогі.

Потым яна падышла да драўлянага мастка, перакіну-

тага цераз Струмлю, певялічкую рачулку з незвычайна чыстай вадой, і, заповольваючы хаду, увайшла ў яе. Яна мыла твар, што ажно апух ад слёз, а рачны пясок падзіўся між пальцаў босых ног, глядзела на бялёсыя падводныя воблачкі, якія, ледзь толькі іх патрывожыш, размываліся і знікалі разам з плыню, і тут, сярод гэтых аблачынак, ёй зноў пабачыўся бык — ён паставіўся на яе калючымі, нібы навостраннымі, рагамі і вачамі, налітымі крывёю. Непадалёку два маладыя мужчыны касілі сена. Яна ўжо ўмылася і цяпер мыла ногі, задраўшы сукенку вышэй каляна. Мужчыны пазіралі на яе з прагнай цікавасцю, аднак яна была цяпер малая дзяўчынка ў чырвонай сукеначцы, і ёй зусім не было сорамна. І з дна рачулки ўжо не дзівіўся пагрозлівы бык. Залацісты пясок расцвітаў сярэдзінай лета, і Марус ішоў па туманлівым полі ёй насустрач, і цёплы паўднёвы ветрык калмаціў яго русявыя валасы, што пасмамі спадалі на шырокі лоб, блішчалі глыбокія цёмныя вочы. Чорны Кукса касіў яравую збажыну, якой сам не сеяў, а яго жонка з купаі дзяцей гаспадарыла ў чужой святліцы.

— Як жывеш, бацька?

Бацька сёрбаў за сталом халодны боршч з бульбай.

— Нічога, кратаемся памаленьку, старшыня.— Можа, ён і хацеў бы паскардзіцца, але хто паспагадаў бы? Пакінулі ім паводле пастановы трыццаць гектараў...

— Кратаемся! — сарвалася з месца маці.— Ён і падзямлэй будзе кратацца, хамут няшчасны, не слухайце яго, пане Нямуніс.

— Таварыш Нямуніс,— ветліва паправіў Марус.— Мы ніколі ні над кім не панавалі, грамадзянка Вайнарэня.

— Можа, і не панавалі, але няма сёння зласнейшых паноў, чым вы. Забіраеце зямлю, наводзіце поўную святліцу жабракоў. Паглядзіце на нашы рукі: якія мы паны? Рвёмся з самага ранку да позняга вечара горш за парабкаў — голыя, абдзёртыя, да сёмага поту. Вы рабаўнікі і галаварэзы, а не ўлада працоўных, па-пе Нямуніс!

— Маці, э-э... угаманіся... — пралепятаў бацька.

— Не твой клопат, сядзіш і сядзі, баран з барапоў. На чужое дабро голы-босы прыйшоў, дык табе нічога не абыходзіць мянташыць языком. Не думайце, пане Нямуніс, што ўжо ўсё, што апошняе слова за вамі. Ніякая крыўда на зямлі не застаецца без адплаты. Прыйдзе час — адальюцца вам нашы слёзы.— І як развязала язык — па кутках парастаўляла ўсю працоўную ўладу.

Марус хадзіў па хаце і цярпліва чакаў, калі яна ўжо выгаварыцца. А Аквілі было сорамна. Нібыта першы раз пабачыла, якая звычайная вясковая баба яе маці.

— Мы не бяздушныя, матуля, разумеем вашу незадаволенасць, — сказаў Марус, калі яна выдыхнулася. — Але парайце, як зрабіць, каб і Чорны Кукса не быў жабраком, як вы яго пазвалі, і вас не пакрыўдзіць? Савецкая ўлада дамагаецца лепшага жыцця для ўсіх. Вось мы і бяром у таго, хто мае замнога, і аддаём таму, хто нічога не мае. Вы ж набожная жанчына, ведаеце, што і Хрыстос загадваў дзяліцца з бедняком апошнім кавалкам хлеба, а тыя дзесяць гектараў, якія перайшлі да Чорнага Куксы, не складаюць нават чацвёртай часткі вашай маёмасці.

— Юда! Ён мяне катахізму будзе вучыць, пракляты бязбожнік! — кіпяцілася маці, калі Марус пайшоў.

Аквілі хацелася засмяцца ёй у твар і назваць яе Катрай Табакай — такую мянушку ёй далі ў вёсцы, аднак толькі вымавіла:

— Культурны чалавек. — А ў думках дадала: «Калі б яна толькі ведала, што мы кахаем адно аднаго...»

— Бандыт!

— Хай так, але законы веры ён ведае лепш за некаторых хрышчоных каталікоў. — Яна з выклікам засмяялася і выйшла на падворак, намагаючыся заглушыць нядобрае пачуццё да маці. За дрэвамі, што раслі каля клуні, былі відаць палі збажыны — бялёсыя, як дно пясчанай рачулки; яна глядзела ўдалечыню і не бачыла таго, каго хацела ўбачыць, аднак пэўна ведала, што ён дзесьці там і нікуды не падзенецца, бо ніхто не можа ўцячы ад свайго лёсу.

II

«Тут прайшоў ён, — думала яна і не мела моцы адарваць позірк ад пяску, што размываўся плыню. — Я павіна дагнаць, чаго б гэта ні каштавала, павінна яго дагнаць». Бялёсае дно рачулки здалося вялікім і ўтульным, як нагрэтыя па сонцы палі даспелай пшаніцы; яна хацела прытуліцца да залацістай прасторы і растварыцца ў цёплым хлебным водары, якім дыхала набрынялая ўраджаем зямля. «Чаго б ні каштавала, павінна яго дагнаць...» Ступіла адзін крок, і ўсё наваколле заліў дзіўны гул. Быццам зачэпала пагой сэрца нябачнага звона і яно ўдарыла ў гіганцкую медную глыбу, напаўняючы прастору гудзеннем,

якое распалася на тысячы дробных аскепкаў і са страхотным грукатам абрынулася на зямлю.

Яна ачнулася.

Мужчыны ўжо не глядзелі на яе, яны глядзелі на неба, усыпанае рухомымі крыжыкамі. Самалётаў было шмат, яны ляцелі, акуратна размешчаючыя, як на парадзе. Цяжкія, непаваротлівыя. На крылах пярэдніх ужо можна было адрозніць цяцікутныя зоркі.

— Глядзі, глядзі! — загукаў адзін з мужчын. — Немцы!

У небе пачалі выбухаць фіялетавыя воблачкі. Строй вокамгненна зламаўся. Два самалёты, цягнучы чорныя хвасты дыму, разляцеліся ў процілеглыя кірункі і зніклі з вачэй, а трэці лопнуў, як дзіцячы шарык, і вогненнымі абломкамі апаў на зямлю.

— Вось як ваюе немец!

— Я нешта іх не адрозніваю... Дзе ён, твой немец?

— Святлейшы, з крыжамі на крылах. Хіба ты не адрозніваеш тых двух? Правей глядзі, правей! Не, іх трое. А вунь і чацвёрты! Ох, і нырцуюць, д'яблы, любя паглядзець. Як ястрабы на галубоў, напалі, спускаюць на дол аднаго за адным...

— Ага, бачу! Зпоў аднаго падпалілі! — здзівіўся другі, паказваючы рукою на падбіты самалёт, які памкнуўся апусцелым паднябесем за лес і там выбухнуў, не дасягнуўшы зямлі.

Аквіля выйшла на бераг і пайшла далей узбочынай. Зямля была ласкавая і цёплая, як спіна дрымлівай жывёліны, паветра мутнае, насычанае пылам, і гэткае самае неба — запылены каптур з блакітнага шкла. Побач ляскалі калёсы: іх цягнула сухарэбрая сіўка. На калёсах сядзеў дзяцюк гадоў трыццаці ў расшпіленай, з саматканага сукна, світцы і ў таннай, у палоску, кашулі; зверху яна была расшпіленая, і з-пад яе былі відаць зарослыя рыжым мохам грудзі. Ён пазіраў на Аквілю, нібы намерваўся і не рашаўся загаварыць да яе. Яна ж, пэўна, чула, як ляскочуць калёсы, як фыркае лядашчая кляча, аднак па-ранейшаму ішла па цёплай спіне дрымлівай жывёліны і не падымала вачэй. Ёй здавалася, яшчэ яна і не нарадзілася, а побач ужо тарахцелі гэтыя калёсы і фыркала гэтая запэндзаная сіўка, што яе не будзе ў жывых, а вечная спадарожніца — фурманка — усё роўна будзе грукацець, змушаючы яе глытаць гарачы пыл дарогі, якая ніколі не скончыцца. Потым яна пачула, як прагучала яе імя; яна падняла галаву, спынілася і стала глядзець у той бок, нібы ў варухліваю про-

рву, дзе толькі што прагрукатаў абвал. Сіўка таксама спы-пілася, перасталі ляскаець колы.

— Сядай хіба, падвязу дахаты,— сказаў той, што сядзеў на возе. Гэта быў Хвэлька Кяршыс — дзяцюк з іхняе вёскі. «Толькі б яна не адмовілася»,— з нейкай затоенай бояззю думаў ён у гэты час.

Наперадзе, за некалькі метраў ад таго месца, дзе стала сіўка, большак перацінаўся вузкакалейкаю. Вузкім лапцужком, далёка паадставаўшы адзін ад аднаго, ішлі тры салдаты. Яны былі зусім маладзенькія, амаль дзеці. Без зброі, рэчмяшкоў, адзін нават без пілоткі і дзятгі — з гімнасцёркай, выпушчапай зверху штаноў. Блізка, каля чыгункі, жанчына даіла карову. Той, з выпушчапай гімнасцёркай, падышоў да жанчыны і, стаўшы на калені, доўга піў з вядра малако. Следам падышоў другі, за ім трэці, і ўсе яны апускаліся на калені і пілі з вядра пепісты сырадой. Жанчына стаяла, апусціўшы цяжкія сялянскія рукі, і сумна ківала завязанай у квяцістую хустку галавой — яна таксама мела дзяцей. «Ці пабачаць яны, тыя гаротныя маткі, сваіх сыноў?»

«Яны ідуць дамоў,— падумала Аквіля.— Усе ідуць дамоў, хто мае дом. Толькі Марус шукае сабе дом на чужыне».

Яна пералезла цераз роў і падала Кяршысу нямоглуую руку.

— Дзякуй, калі падвязеш. Спякота сёння...

— Якраз на касавіцу,— прамовіў ён.

— Пэўна...

— А-эх, каб жа не вайна...— Кяршыс дадаў яшчэ нешта, але калі яна нічога не адказала, таксама замоўк.

Аквіля, стуліўшыся, сядзела на возе і адчувала побач з сабою нясмелае моцнае Хвэлькава плячо. Ёй было добра, што ён ні аб чым не распытвае і яна можа ехаць, занятая сваімі думкамі. Наўзбоч цягнуліся густыя палі збажыны, знаёмыя, што сустракаліся, прыўзнялі шапкі — непадалёку была ўжо родная вёска, а яна ўсё думала пра тых маладзенькіх салдатаў, што, уклепчыўшы, пілі малако, і пра мужчына на лузе, што лічылі надпаленыя самалёты. І яшчэ пра іхняе развітанне ў двары выканкама, якое здавалася ёй цяпер несапраўдным. Бачыла ўсё як праз густую імглу. Нейкія стракатыя варухлівыя плямы. Не магла ўспомніць нават Марусавага твару. Нібыта там была не яна, Аквіля, а іншая дзяўчына. Аквіля толькі сачыла за ёю збоку, і ёй

было шкада, вельмі шкада, што тая дзяўчына такая пяшчасная і што ёй нельга дапамагчы.

Потым яна ўбачыла вайсковы грузавік, паабтыканы зялёнымі галінамі. Гэта ўжо не гульня ўяўлення, а сапраўднасць — ён імчаў ім пасустрач з боку вёскі. У гэты момант паветра задрыжала ад аглушальнага выцця, і над самымі іхнімі галовамі, неймаверна нізка, люта хлябешчучы кулямётамі, хітнуўся жаўтабрухі дракон. Грузавік затармазіў, салдаты пасыпаліся ў равы, а сіўка, напалоханая нябачанай пачварай, кінулася ўбок па дарожцы, што натрапілася, і калёсы, трасучыся на калдобінах, панесліся паўз жытнёвае поле. Аквіля ляжала, згарнуўшыся на дне фурманкі, прыдушаная чужым целам, і ёй было добра ў цёплым цемрыве, і зноў яна адчувала на сабе цвёрдыя Марусавы рукі, чула глухія ўдары яго сэрца і ўдыхала востры, як кроў, пах мужчынскага поту.

«Без каня мужыку нявыкрутка, — думаў Кяршыс, хмялеючы ад блізкасці жаночага цела. — Але яго можна купіць. А другой такой жанчыны, якая табе падабаецца, не знойдзеш ні за якія грошы. Няхай лепш ужо мяне самога заб'е».

— Дзіўна, як мы засталіся жывыя, — сказала Аквіля, калі праз нейкі час, пасля таго як самалёт схаваўся з вачэй, абое выкараскаліся з лазовага хмызняку, у які зацягнула сіўка калёсы.

«Праўда, — падумаў ён расчаравана. — Магло хоць бы параніць...»

— Ну, усяго табе добрага, Хвэлька. Я амаль што дома. — Яна кіўнула галавой і пайшла, не падаўшы на развітанне рукі.

— Усяго добрага, Аквіля.

Яна азірнулася і прымусіла сябе ўсміхнуцца.

— Ты добры, Хвэлька.

Ён праглынуў камяк, што захрас у горле. Рыжыя вейкі заскакалі, як матылькі проці сонца.

— А-эх, Марус нікуды не дзенецца, Аквіля, ён вернецца зноў!.. — выгукнуў ён, душачыся зманлівай дабратай.

У той вечар яна сядзела каля адчыненага акна. Па вясковай вуліцы на матацыклах, упрыгожаных кветкамі, прапосіліся нямецкія матацыклісты: прыбраныя як на парад, закатаўшы да локцяў рукавы, яны махалі дзяўчатам і весела крычалі: «Fraülein, fahren Sie mit nach Russland! Fraülein, fahren Sie mit!»¹

¹ Панепка, едзем з памі ў Расію! Панепка, едзем з памі! (ням.)

Маці стаяла каля варотаў са збанком піва і знакамі запрашала выпіць. Аднак яны толькі круцілі галовамі: «Danke schön, Matka. Wir werden uns in Moskau satt trinken»¹.

III

Настала раніца, потым зноў прыйшла ноч, і зноў раніца. Час мігцеў, пібыта марскі маяк, а яна пасоўвалася наўзбоч гэтага маяка, як асуджаны на гібель карабель, і кожны пробліск святла ў каменнай цішы ёй здаваўся апошнім. Ёй хацелася як мага хутчэй патапуць, але час, гэты прыроджаны мучыцель, марудзіў. «Ах, злітуйся! Хутчэй!..» — умольвала яна. Аднак час толькі ўсміхаўся (чараўнічая ўсмішка д'ябла) і круціў усё той самы фільм. І яна, можа, тысячы разоў бачыла вайскоўцаў — тых, што пілі маляко, і гэтых, вясёлых, моцных, упэўненых у сабе, з закасанымі рукавамі, — і мужчын на лузе, і іншых мужчын — у двары выканкама, і крылатага, з жоўтым падбрушшам дракона, які пляваўся агнём, і, нарэшце, таго чужога, з кучаравымі грудзьмі, чалавека, які прыкрыў яе, Аквілю, адкуль, нібы крапасная сцяна, рызыкуючы сабой. Праклятая карусель! Калі ўсё гэта скончыцца? Якая сіла здолее спыніць забойча аднастайны рух машыны? Ах, можна звар'яцець!

Аднае раніцы яе абудзіў дзіўны погук. Клікаў не чалавек, не звер, а высокі бераг Гілужэ. У тым месцы яна часта сустракалася з Марусам. Ёй падабалася сядзець на стромістым пясчаным абрыве спакойным летнім днём і пазіраць, як дрэвы зялёнай сцяной падаюць у ваду і сярод іх у блакітнай глыбіні возера сцелюцца белыя пуховыя воблачкі. Свет здаваўся тады неабсяжным, без лішніх людзей, а яны — усемагутныя яго ўладары.

— Калі ты мяне пакінеш, Марус, я кінуся з гэтага берага. Адзінае месца, дзе я не пабаялася б памерці, — неяк сказала яна.

Ён бесклапотна засмяяўся, нават не падазраючы, што аднаго разу гэта ледзьве не здарылася. (Паміж імі не было ніякіх таямніц, але гэтай сваёй таямніцы яна саромелася і хавала яе ад усіх, пібыта была гэта атручаная студня.) Праўда, Марус ведаў, што ён у яе не першы, перад ім быў пан Кантроль, але гэта было нешта зусім іншае. О, гэты

¹ Вялікі дзякуй, маці. Мы нап'ёмся ўдоваль у Маскве (ням.).

матацыкліст у брэзенце, лятучы пострах малочнікаў! Ён, як і кожны чалавек, меў імя і прозвішча, аднак чамусьці яго ніхто інакш не называў, толькі папам Кантролем. Малады, шалёна прыгожы хлапец з чорнымі вусікамі над пульхнай верхняй губой. Нявіннае аблічча дзіцяці і львіны, што адымаў волю, пагляд. Узор пяшчоты, мудрасці і мужчынскай сілы. Калі дадаць, што больш ніхто ва ўсёй воласці не меў матацыкла, не ўмеў так густоўна адзявацца, так зграбна танцаваць і спяваць, расказваць смешныя анекдоты, то адразу стане зразумела, чаму не знайшлося піводнага жаночага сэрца, якое здольнае было б працівіцца чарам гэтага маладзёна. Ён ездзіў па вёсках, замерваючы тлустасць малака, і хоць яго ўлада абмяжоўвалася гаспадарскімі каровамі, усе глядзелі на яго як на дужа важную асобу. «Што там начальнік Краштупенаўскага павеята. Пан Кантроль — вось гэта фігура!»

Вясною Аквіля вярнулася з курсаў дамаводства. Неўзабаве ёй спаўнялася семнаццаць гадоў, і начамі яна доўга круцілася ў гарачым ложку, марачы пра выдуманнага каханага. Ён быў падобны то на казачнага каралевіча, то на звычайнага юнака, пакуль аднаго разу, калі яна ішла з поля, яе не дагнаў матацыкл і дзіўны рыцар у скураным шлеме з вялікімі акулярамі не ўгаварыў яе сесці на задняе сядзенне. Яна не магла адмовіцца ад такога запрашэння («Пакатацца на матацыкле — божа, якое шчасце!»), і яны паляцелі па бальшаку, як на крылах: палохаліся коні, дзяўчат бралі завідкі. Потым абое гулялі ў сасонніку каля Гілужэ, а на другі вечар зноўку лёталі на тым страхотлівым жалезным птаху і зноў гулялі ў сасонніку. Ноччу да самага світанку яна, як на вуголлі, праварочалася ў ложку, яе палілі мары пра каханага, які цяпер, аднак, быў не ўяўны, а сапраўдны і меў аблічча не казачнага каралевіча, а пана Кантроля.

— Абнясу цябе на руках вакол зямлі і пакажу ўвесь свет, — гаварыў ён.

Ніхто дагэтуль ёй гэтак многа не абяцаў. І ніхто дагэтуль яе не падманваў. Праўда, маці часам не трымала слова, але ж па яе можна было не зважаць.

Увосень, калі абое ўдоўж і ўпоперак аб'ездзілі ўсе дарогі павеята, пан Кантроль раптам знік: знайшоў іншую службу і дзяўчыну... Яна не паверыла чуткам («Ха, якія злосныя жарты!»). Сама пайшла ў Краштупены, адшукала яго кватэру. Вочы ў гаспадыні былі добрыя, поўныя мацярынскай спагады. Гэтай жанчыне пельга было не ве-

рыць. «Пагапец! Лавец нявінных дзяўчат. Але цяпер і яму капцы: нейкая багатая ўдава падрэзала пташцы крылцы...»

Аквіля, як стаяла, асунулася на падлогу без прытомнасці. Потым доўга хварэла. Калі акрыяла, дрэвы стаялі голыя, у маркотных галінах свістаў халодны лістападаўскі вецер. Аквіля брыла па беразе возера, пад пагамі шамацела апалае лісце. Лісце, лісце... Чырвонае, жоўтае, шэрае лісце. Шматкі бляхі ад заржавелых падмагільных вяшкоў. Ачаропкі разбітых надзей. Яна ішла па тых ачаропках, сунімаючы ў душы плач, а ў вушах звінела дзіўная музыка дзіцячых дзён. «А-а, а-а», — спявала, схіліўшыся над яе ложкачкам, мама, спявала сутовлівая столь, спяваў увесь пакой. І яна, зачаравапаная дзівоснай музыкай, паглыблялася ў салодкі нябыт, растаючы ў ім, як ільдзінка ў нагрэтай вясновым сонцам вадзе.

Тады маці яшчэ не была для яе Катрай Табакай, любіла яе, і Аквіля магла плаціць ёй тым самым.

І вось праз мноства гадоў у яе свядомасці зноў адгукнуліся акорды забытай музыкі, і яна ўжо не ішла, а бегла бегла, адчуваючы, як набліжаюцца шырока адтуленыя абдымкі вечнага адпачынку, і баючыся, каб дзіва не знікла.

Чамусьці ёй здавалася, што яе чакае менавіта абрыў, што гэта самае адпаведнае месца для таго, каб... Яна паглядзела ўніз, на шумлівую неспакойную ваду. З пахмурага неба апускаўся на возера адвячорак — прамоклы, брудны і стомлены, нібы жабрак, што прабадзяўся ўвесь дзень. Паўз абрыў, скачучы з хвалі на хвалю, плыла лодка. За вёсламі сядзеў чалавек у капелюшы з шырокім полем і, задраўшы галаву, пазіраў угору, дзе, хвастаная дажджом і ветрам, стаяла самотная постаць Аквілі.

— Гэй, мая дзяўчынка! — крыкнуў ён. — Табе трэба спяшацца дадому, а мой параход якраз ідзе ў гэтым кірунку. Прашу на прыстань! Білеты прадаюцца на месцы.

Яна нічога не адказала; у вушах яшчэ гучаў марш вечнага супакою. Аднак той, унізе, у сваёй нягглай лодцы, налягаў на вёслы і, ні на пядзю не пасоўваючыся наперад, бесперастанку гукаў:

— Хутчэй, хутчэй, мая дзяўчынка! Ты ж не збіраешся тут пачаваць?

Яна зноў нічога не адказала, але адчула, што музыка сціхла. Поўная абыякавасць авалодала ёю. «Чалавек — цацка ў руках лёсу». Яна спуцілася з абрыву і ўлезла ў лодку. «Лодка таксама ў руках лёсу. І гэты бурлівы вецер, і хвалі. Караблі тонуць не толькі ў моры...»

Марус, апрануты ў цёплае адзенне і ўвабраны ў брызентавы плашч, здаваўся грувасткім і няўключным. У нагах у яго ляжала некалькі рыбіц, якія маці заўтра павязе крамнікам у Краштупены. Лодка краталася па хвалях, падпарадкоўваючыся ягоным моцным рукам, але бераг набліжаўся вельмі паволі. У згусцелых прыцемках, пасінелая ад холаду, ляжала вёска з касцёлам; на ўлошні праяснелага неба былі відаць толькі яе невыразныя абрысы ды між дрэў ззялі агеньчыкі, нібы ў высокай траве рассыпаныя светлячкі. Потым зусім сцямнела, нарваўся яшчэ мацнейшы вецер, ён дзьмуў проста ў твар, а яны, прамоклыя, да касцей, ледзь-ледзь пасоўваліся наперад.

— Адна ўключына ледзьве ліпіць, — данёс вецер Марусаў голас. — Калі выламае гняздо... Памолімся, мая дзяўчынка!

— Патонем, — адказала яна, дрыжучы ад холаду.

— Гучней! Праз гэты чортаў вецер нічога не чуваць.

— Перакулімся! — крыкнула яна ў злоснай радасці.

— Не бойся! Чалавек не муха, а лодка не лапаць! — адгукнуўся ён.

— А я і не баюся. Толькі няхай усё будзе хутчэй. Мне холадна.

— Ты адважная дзяўчынка, чорт вазьмі! Відаць, гэта самае каштоўнае, што Вайнарасы маюць у сваёй гаспадарцы.

Аднак яна не абразілася за бацькоў. Падумала толькі, што цяпер лепш разумее, чаму яго не любяць і называюць Чырвоным Марусам. Акалелымі рукамі вылівала з лодкі ваду, якой усё прыбывала, і была ўпэўненая, што яны ніколі не даплывуць да берага. Заўтра, а можа, толькі праз тыдзень, хвалі выкінуць два трупы і дзіравую лодку, і ніколі ніхто не даведаецца таямніцы гэтага вечара. Ёй захацелася ачысціцца перад смерцю, захацелася выпавядацца (не важна перад кім, магла б і перад каменем, калі б не было побач живога чалавека) у тым, у чым была вінаватая перад сабою і блізкімі, апраўдацца, чаму так здарылася. Яна не хацела браць усю віну на сябе. Перад усім светам не апраўдаешся, дык няхай хоць адзін чалавек даведаецца ўсю праўду. Вось гэты, асуджаны памерці разам з ёю.

І яна, захліпваючыся і душачыся ад вільготных парываў ветру, пачала расказаць сумную гісторыю свайго каханьня.

— Ваду! Чэрпай ваду! — крычаў ён.

Але яна нібыта аглухла. Тады ён, сцяўшы зубы, яшчэ

мацней палёг па вёслы, якія трашчалі, быццам пекаму лямалі косці. А калі яна выпавядалася і замоўкла — лёгкая, нібы пасля родаў, — Марус прамовіў:

— Гм... Па-свінску складана, мая дзяўчынка, але ў жыцці бывае і горш, куды горш бывае ў жыцці...

Нейкім цудам яны ўсё роўна прыбіліся да берага. Аквіля, адубелая ад холаду і стомы, не магла ўстаць з лаўкі. Марус выцягнуў яе з лодкі і да самага свайго дома нёс на руках, дыхаючы ў твар прыемнай, з пахам тытунёвага дыму, цеплынёй.

— Зойдзем да маіх старых, абсохнеш, — сказаў на падворку, ставячы яе на зямлю, асцярожна, нібы трэспутае шкло з лямпы. Праўда, голас у яго быў не такі ўжо цвёрды і ўпэўнены.

IV

Хутка пасля гэтага прыйшло шчасце — аkurat такое, якое ўяўлялася Аквілі. Яна чула: гісторыя паўтараецца, аднак думала, што гэта гаворыцца пра народ, а не пра асобных людзей, тым больш не пра яе. Аднак той раніцай у канцы чэрвеня, калі пасля чатырохгадовага перапынку ў яе вушах зноў зазвінелі акорды забытай музыкі і пачуўся прыцягальны голас пясчанага абрыву, яна зусім не здзівілася. Як звычайна, падаіла кароў, працадзіла малако і проста ад статка пайшла туды, перакананая, што назад не давядзецца вярнуцца.

Сухі бялёсы абрыў асвятляўся сонцам. На пяску валяліся папяросныя недакуркі, гарэлыя запалкі, за камлём прыбярэжнай сасны, у зацішку, застаўся адбітак падэшвы. За гэтыя некалькі дзён вайна разбурыла цэлыя гарады, а Марусавы сляды... Нібыта толькі ўчора ён тут сядзеў, курыў папяросу за папяросай, як дзіцяці, падносіў ёй запалку, каб задзьмула, а потым адыходзіў («Да заўтра, мая дзяўчынка...») сваёй грувасткай клышаногай паходкай, з якой яна часам нязлосна кпіла.

Яна зірнула з абрыву ўніз. У застылай глыбіні мігцелі перакулепыя дрэвы і жорсткая сінеча неба. Зажмурылася. «Адзін крок, і ўсё будзе скончана...» І тады адбылося нечаканае: абрыў заварушыўся пад нагамі, а да спіны дакранулася чыясьці халодная далонь. Яна ў жаху здрыганулася і кінулася пазад. Вытаптаныя лясныя сцежкі разбягаліся ў бакі. Гушчар, пасплятаныя кусты, а ззаду — жудасная перасцярога. Вецце сцёбала па твары, драпала голыя ногі,

рукі, чаплялася за адзепне. Знямогшыся, упала на калені пад ялінай. Божа, божа, няўжо яна вар'яцее... У сэрцы быў жах і змрок, як у лесе, які ціха шумеў і дыхаў ёй у твар цёплым, прапахлым жывіцай паветрам. Потым зялёная самота агарнула яе сваім утульным крыллем, зрабілася спакойна і добра ў гэтым кутку зямлі, і дзіўнай здавалася думка, што недзе непадалёку пачынаецца іншы свет, поўны людзей, якія мітусяцца і забіваюць адно аднаго. Лес з усіх бакоў лашчыў яе па-бацькоўску пяшчотным, супакойлівым паглядам. Усё тут было святочнае, урачыстае, непарушнае, а разам з тым трывалае і надзейнае, нібы ў непрыступнай крэпасці. Кожная палянка была знаёмая, сходжаная-пераходжаная, калі збірала грыбы, ягады, ад кожнага закутка дыхала ўспамінамі, ад якіх займала дыханне і пачынала скакаць сэрца. У адным месцы яна напаткала сасну, якую з карэннем вывернула бура. Мінулай восенню яно яшчэ было жывое, гэтае магутнае высокае дрэва; кружылася галава, калі глядзела на яго кучаравую вяршаліну, што даставала, здавалася, да неба. Кривая нягеглая сасна па суседстве ўцалела, а гэтакі волат... Дрэвы як людзі: маюць свой лёс. Прыгадваецца, той раз прыйшла сюды з Марусам... Зноў Марус! Не трэба думаць пра яго. Не трэба, не трэба. Няма яго і ніколі не было. Не было, не было, не было.

Аквіля абвяла паглядам шумлівыя павакольныя сосны і раптам зразумела, што ў гэтым шуме ёй чуецца нейчы плач. «Божа, я напраўду трачу розум!» Ёй стала не па сабе і захацелася як мага хутчэй пайсці адгэтуль. Але цяпер яна ўжо выразна чула стогн, і гэты стогн не быў шумам соснаў. Яна нават магла сказаць, адкуль ён даносіцца. Стогн заціх. Затаіўшы дыханне, яна ўслухоўвалася ў выратавальную цішу — магчыма, усё гэта ёй толькі здалося? Але праз некалькі хвілін пачула яго зноў. Яна дрыжала ад хвалявання, аднак, сабраўшы ўсю адвагу, паступова, крок за крокам, пачала набліжацца туды, адкуль чуўся стогн, — да ямы, якая зеўрала пад карапямі вываратня. Яна хацела, каб гэта быў ён, і разам з тым неймаверна баялася, што гэта сапраўды можа быць ён.

Не, гэта быў не ён. У яме ляжаў зусім незнаёмы чалавек. Ніцма, галаву адхіліўшы ўбок, у дзіўным адзепні. Такі ўбор Аквіля некалі бачыла ў кіно — гэта быў лётчык. Ён мог быць і малады, і прыгожы, і дужы, аднак цяпер — жахлівыя чалавечыя руіны, у якіх ледзьве тлела жыццё. Аквіля з вусцішнай цікавасцю глядзела на чорную шча-

ціпістую скуру, якая абцягвала чэрап незнаёмца, на зямлістыя выцягнутыя рукі, якімі ён з апошніх сіл чапляўся за жыццё, памагаючыся выпаўзці з ямы, і адчувала, што разам са страхам у грудзі ўліваецца незразумелая палёгка і свая роспач адыходзіць пекуды ўбок, саступаючы месца чужой пакуце.

V

Даўно ўжо яны не збіраліся ўсёю сям'ёю разам за нядзельным абедам. Катра не ведае, як дагадзіць Адомасу — найлюбімаму сыну. На сталае суп са свежай капусты, галубцы, міса адвараных вэнджаных кілбас. Калі з'ядуцца гарачыя стравы, маці прынясе сыру, кумпяка з гарчыцай і іншую закуску, якая пасля чаркі гарэлкі цешыць сэрца і заахвочвае хутчэй выпіць шклянку самаробнага піва. Дзеля сваіх, вядома, гэтак бы не старалася, але калі такі госць, няхай пачастуюцца разам і гэтая збродніца Аквіля, і смаркачка Юста, і Юргіс, і гэты баран з бараноў. Нават казённаму каню, прывязапаму ў клупі да казённай брычкі, пачапіла на морду торбу з аўсом. Нічога не шкада — Адомас прыехаў!

Адомасу цесна ў мундзіры начальніка паліцыі. Скінуў пасак, расшпіліў кіцель. Пульхныя шчокі паружавелі, вочы блішчаць.

— За ваша здароўе, мама. Стукнемся, тата. Аквіля, чаго сядзіш як зямлю прадаўшы? Дзінь-дзілінь!

— Аквіля гавее.

— Хай гавеюць тыя, хто да зямлі пагамі не дастае, мама. Вып'ем, сястрычка. А можа, усё яшчэ дзьмешся на брата, што ўплятаў тваю манную кашу, калі была малая? Апёльская страва! Нічога смачнейшага, як жыву, не каштаваў.

— Мама, звары Адомасу маннай кашы, — азвалася Юста, языкастая шэльма.

Адомас рагоча. Стрыманая ўсмешка прабягае і па заклапочаным твары Лаўрынаса Вайпараса.

Аквіля ўстае з-за стала — пойдзе пашукае яец у клупі. Адомасу на дарогу. Бацька праводзіць дачку ўстрывожаным паглядам і раптам робіцца надзвычай гаварлівы.

— Яец!.. Па дзесяць разоў бегае ў клупі і ўсё па яйцы, — усміхаецца Катра. — Паляцела выплакацца, не інакш. Відаць, глыбока запаў ёй у сэрца той бальшавік.

— Пакінем Аквілю ў спакоі, мама. Ёй і так цяжка.

Бацька згодна ківае галавой.

Катра крывіцца ад прыкрасці. Ахвотна задыміла б сваёю піпкай, як заўсёды, калі занервуецца, але Адомасу гэта не падабаецца.

— Вы ўсе трое, разам узятых, не прычынілі маці гэтулькі бедаў, як адна Аквіля.

— Вазьму яшчэ галубцоў, мама. У рэстаране такіх смачных не гатуюць.

— Табе трэба знайсці добрую жонку, Адомас.

— Не дужа прыдатны час, галубок, каб жаніхацца.

— А каб з саламянай удавой мілавацца — прыдатны? — сячэ Катра. — Думаеш, бурмістра няма ў жывых? Ой, будзе бяды і ганьбы, калі бурмістр вернецца!

— Бабскія плёткі, мама. Нічога блізкага з ёю не маю.

— Гэтыя Дайліды радзіна вядомая. Голыя, як пяткі, хітрыя, як вужакі. А Мілда іх усіх апярэдзіла, гадзюка з гадзюкаў. Ты яшчэ дзіцянем быў, ужо хацела абкруціць, але не выйшла тады.

— Сапраўды шалёная баба, — згаджаецца Адомас, не жадаючы спрачацца з маці.

Вярнулася Аквіля. У прыполе некалькі яец, на збляднелым твары безнадзейны крык аб дапамозе. Бацька ўпайкі злавіў яе позірк. Выпіў чарку, узяў нешта закусіць, стараючыся схаваць хваляванне. Але відэлец лясь-лясь-лясь аб бераг талеркі...

Аквіля спадылба глядзіць на Адомаса. Шырокія плечы, вялікія мускулістыя рукі. На што ўжо бацька ўдаўся рэстам, але Адомас на паўгалавы за яго вышэйшы. Асілак. Нічога не засталася ад таго хлапчука-бэйбуса, якім яна ведала яго з тых гадоў, калі пачала памятаць. Аднак у рысах твару, у рухах, нарэшце ў гэтай мілай прымаўцы «галубок» засталася нешта такое, што будзіла дзіцячыя ўспаміны, выклікала давер. Не, ён неблагі. Магчыма, часам надта жорсткі да другіх, але што да сваіх, дык за Аквілю, бацьку, пазпей за меншых не раз пускаў у ход кулак. Аднаго разу ледзь не забіў сына Пуплясіса за тое, што той абазваў яго матку Табакай, хоць за вочы яе пазывала так уся вёска. Аквіля бачыла ў старэйшым браце заступніка, які заўсёды ў выпадку патрэбы падасць ім руку дапамогі. Не, мундзір не можа змяніць чалавека — Адомас добры брат. Некалькі дзён таму назад з Краштупенаў вярнуўся Пранас Нямупіс, Марусаў бацька. Быў арыштаваны ў самы першы дзень, як толькі прыйшлі немцы, разам з іншы-

мі савецкімі актывістамі, і вось усё роўна яго выпусцілі. Стары кашляў, пляваўся крывёю: лёгкія адбілі, злыдні...

— Адомас?!.— запыталася ў яго Аквіля, адчуваючы, што педзе ў глыбіні душы бурацца апоры, якія дагэтуль былі трывалыя і здаровыя.

— Не. Аднак мог быць і ён. Усе яны сабакі, толькі твой Адомас не такі куслівы.

Аквіля хацела сказаць, што без ведама Адомаса яго не адпусцілі б, але стары закашляўся і, адплёўваючыся, пайшоў.

— Забяру цябе ў Краштупены, Аквіля. Будзеш гатаваць мне галубцы, вясковыя кілбасы. Мама, выкарміш нам свінчука? Ну, вось. На зіму насолім грыбоў, наробім яблычнага віна. Будзеш, галубок, жыць, як у плябана.— Рудыя вочкі па-сяброўску падміргваюць, падбадзёрваюць: не смуткуй, не смуткуй, сястрыца, усё будзе добра.

Брат жа, родны брат! У каго яшчэ, як не ў яго, шукаць паратунку?

У сенцах грукнулі дзверы. Усе ўважліва слухалі, як нязлосна загыркаў Рудзька, як нехта там, у сенцах, старанна шараваў нагамі, а потым пастукаўся ў дзверы ў святліцу.

— Каб табе там у галаве стукала! — раптам абзываецца Катра: яна ўжо ведае, каго гэта чорт прынёс.

Пятрас Путрымас, празваны за сваю цыганскую чарнявасць і знявечаную далонь Чорным Куксам, збянтэжана перамінаўся каля парога. І трэба ж было нарвацца якраз на начальніка паліцыі! Ён не меў ніякай ахвоты сустракацца з гэтакім панам, але калі так выйшла, не ўцякаць жа назад на двор?

Доўгая непрыязная ціша. Усе чакаюць, што скажа маці.

Катра марудзіць. Гэты здыхляк цэлы год гаспадарыў з плоймай сваіх байструкоў у святліцы. Няхай жа цяпер адчуе, хто тут сапраўдны гаспадар.

— Чаго спалохаўся, Путрымас? Давай заходзь,— не вытрымаў Адомас, падабрэлы ад бацькоўскага пачастунку.

У гэтую хвіліну Катра з вялікай асалодай пасмактала б сваю люльку.

— Сядай, калі прыйшоў,— не кажа, а шыпіць, не пазіраючы на госця.— Калі была твая ўлада, ведаў, дзе стол, а дзе лава. Адважна пахаджаў па нашай святліцы, шыбы дрыжалі, дык чаму цяпер на пальчыках, су-се-дзе?

Кукса кусае губы. Позірк люта адскоквае ад падлогі, потым зноў пакорліва апускаецца ўніз. Цішэй, цішэй, Чор-

ны Кукса. Падумаі пра сваіх дзяцей, пра жонку, якая неўзабаве народзіць шостага. Гонар — добрая справа, але калі няма хлеба, ім сям'і не пакорміш.

— Што было, тое было, пані Вайнарэня. Не ведаю, я чалавек маленькі, не мне вырашаць, ці добра ўлада рабіла, ці кепска, калі ў адных брала, а другім давала. Сам я не ўрываўся ў вашу святліцу, не браў вашай зямлі, каб яе качкі стапталі. Пуплясіс, старшыня сельсавета, сказаў: Путрымас, пішы заяву, дадзім табе кавалак зямлі. Раз даюць, дык што ж... Дзе пані знойдзе галоднага, што не ўзяў бы хлеба, які яму кладуць у рукі? Ну, а што да крыўды, пані Вайнарэня... калі б не я, пакрыўдзіў бы нехта іншы. Закон, улада вырашае, а мы што — дробныя людзі...

— Тра-та-та! Тарахціш, як таратайка нешмараваная. Ласкавы цяпер, хоць за пазуху кладзі. Нагу мне пацалаваў бы, калі б падставіла. А як тады спяваў? Без спросу ў клець, у клуню, на вышкі. Тут збожжа ссыплю, там сала павешу, там кароў пастаўлю. Распараджаўся, як у сваёй хаце. Пазыч яму плуг, фурманку, вупраж. Бач ты, па-зыч!.. Нібыта мы не ведаем, што азначае пазычаць такім таварышам? Ды што тут казаць! Рабавалі, як бандыты, толькі прыгожымі словамі называлі сваё рамяство, зладзюгі.

Кукса стаіць, нібы яму жар прыпякае пяты, шукае зручнейшага слова. «Такі закон быў. Хіба я адзін...» Не, гэтакімі мудрошчамі горла Катры Табацы не заткнеш, каб ёй духі пазатыкала. Эх, каб ведаў, што часы перамяняцца... Ногі можна было не цалаваць, а вось мякчэй, далікатней... Ты ж галадранец, ведай сваё месца, каб яго качкі стапталі! Пуплясіс з Марусам гарачылі кроў: мы — народ, гаспадары, наша зямля, вада, лясы. Вышэй галаву! Вось і ўзнялі! Ды што там галаву — і ногі на стол задралі. Памятаецца, аднаго разу нападнітку прыйшоў проста ў пакой Вайнарасаў — а тыя якраз вячэралі, — рассеўся без спросу на крэсле і ногі — на стол. «Панюхайце, кулакі, пралетарскага духу. Я — народ! Мая зямля, вада, лясы на векі вечныя векавечныя. Амін!»

— Усе мы людзі, пані Вайнарэня... Калі пад адным дахам жывеш, усё можа здарыцца, — мармыча Кукса, страціўшы апошнюю надзею, і бокам-бокам да дзвярэй.

— У іншых воласцях скакуноў тваёй масці пазаганялі ў скляпы, каб мазгі астылі, — падаў голас Адомас.

— Дык не дужа шмат і мазгоў тых у мяне, пане начальнік.

— Добра, што хоць гэта разумеш, — лагаднее Адо-

мас. — Ты цёмны, дурны чалавек, Путрымас! А дурпяў мы не караем, толькі паказваем ім іхняе месца. Тваё месца тут, з сумленнымі гаспадарамі, літоўцамі, а не з жыдоўскімі прыхваснямі, з бальшавікамі.

— Каб іх качкі стапталі, пане начальнік! Я ж літовец, не нейкі там жыд... як жа я пайду з імі... — Кукса скімліць, як пабіты сабачка. Да сораму і ўгодлівасці зняважанага чалавека дадаецца страх.

— Дык чаго ты хацеў, Путрымас? — Адомас зусім размяк. — Падыдзі бліжэй, выпі чарку.

Кукса прыніжана дзякуе (о, ён даўно ведаў, што ў пана Адомаса залатое сэрца!), але каб падысці да стала — дык не.

— Бачыце, панове, такая справа... Я накопт зямлі... Гм... гм... — мармыча ён, шмыгаючы вачамі па баках. Паводзіны пана начальніка дадаюць яму адвагі, аднак у Катры такая пыса, што мурашкі па спіне бегаюць. — Як ведаеце, зямлю я абрабіў, сваім зернем засеяў. Паводле закону новай улады вы можаце мне дулю паказаць, і я за гэта яшчэ падзякаваць мушу. Закон ёсць закон... Але можна дамовіцца і па-суседску... Гм... гм... па-хрысціянску, не крыўдзячы адзін аднаго. Так, як у часы незалежнасці найміт дамаўляўся з гаспадаром. Аднаму палавіна ўраджаю за працу і насенне, другому другая — за зямлю...

Чорны Кукса на самым разгоне — выраз твару пана Адомаса сее-тое абяцае. Калі і не абяцае, дык ва ўсякім разе дазваляе на нешта спадзявацца. Сапраўды, як яшчэ можна разумней, не выдзіраючы адзін аднаму вачэй, разблытаць гэты вузел? Кукса разяўляе рот, вырашыўшы канчаткова рассяць усе сумненні, калі яны яшчэ засталіся ў галовах паноў Вайнарасаў, але яго апярэджвае Катрын смех. Зласлівы, поўны пагарды і помслівай радасці. Нібыта побач грукоча цягнік, напханы вар'ятамі-рагатунамі.

— Ён прыйшоў... ён прыйшоў зрабіць нам ласку! — нарэшце набыла Катра дар мовы, аднак спінка канапы ўсё яшчэ ўгінаецца ад сутаргавых рухаў яе цела, рукі пляскаюць па сцёгнах, як крылы раз'ятрапай квактухі, горла хрыпіць, нібы не жадае ўдыхаць таго самага паветра, якім дыхае гэты чорны бандыт каля дзвярэй. Запалыя шчокі ў Катры пазелянелі, як трава, вузкі твар выцягнуўся яшчэ больш. На доўгім прыплюшчаным носе яшчэ больш прыкметнай стала бародаўка, упрыгожанае купкай валасоў. — Яго праца, яго насенне... Вы толькі паслухайце гэтага злодзея, гэтага вылюдка з вылюдкаў. Трэба мець свіныя вочы,

каб з гэтакім заявіцца!.. Яго пасеппе! Ад каго ты, паршывец, атрымаў тое зерне, калі не ад бальшавікоў? А бальшавікі — няхай яны падатруцца сваімі рублямі — у нас адабралі. Ён засеяў сваім зернем чужое поле, чуеце яго... Прэч з маіх вачэй, брахун пракляты! — Катра сарвалася з месца. Зачапіла талерку, і тая бразнулася са стала, а Кукса кульнуўся ў дзверы.

На двары міралюбна вурчыць сабака. Нібыта на злосць гаспадыні, і хвастом завіляў, убачыўшы Куксу. І ў таго рука пацягнулася, каб паглядзіць Рудзьку — адзіную істоту ў сядзібе Вайнарасаў, да якой ляжала сэрца, — аднак у гэтыя няпэўныя часы трэба зусім няшмат, каб расцвяліць людзей.

— Рудзьку ў мяшок — і ў рэчку! — крычыць Катра. — Калі нас не будзе дома, гэты здыхляк расцягне ўсю гаспадарку.

VI

Доўга ніхто не наважваецца і слова сказаць. Найболей зніякавелі Юргіс з Юстай: маці не на жарт забараніла ім знацца з дзецьмі галадранцаў. Пасля ўсяго, што цяпер адбылося, нават здалёку боязна будзе зірнуць на сядзібы Чорнага Куксы ці Пуплясіса.

Адомас вешае мундзір на плечыкі крэсла. Сонца ажно пячэ праз акно. Горача.

— Мама часам лейцы задужа адпускае, — незадаволена кажа ён.

Катра крывіцца. На тварах у астатніх напісана маўклівая згода. Аквіля паслужліва палівае братаву чарку.

— Я не хачу, каб жабракі на карку ездзілі. Скончыўся іхні час.

— Але няма чаго залазіць і на іхнія каркі, мама. Праз сваю недарэчную прагавітасць губім справу нацыі.

— Куксу трэба было заліць сала за скуру. Каб у вочы не лез, ведаў, дзе яго месца.

— Калі пачнём помсціць адзін аднаму, канца не будзе, галубок. Перарэзаць усіх няцяжка — не гэтак шмат нас, літоўцаў.

— Чорны Кукса — літовец? Цьфу!.. Каб яны павыдыхалі, такія літоўцы.

— Бальшавікі звабілі сваімі абяцанкамі. Такіх, абдураных, тысячы. Калі прапусцім праз веялку, палова нацыі адсеецца. Не, мама, так нельга. Мы мусім перацягнуць іх

на свой бок. Бо калі будзем рабіць так, як гэта мама робіць, то, вядома, пічога добрага з гэтага не будзе.

— Заімееш сваю гаспадарку — дзяліся тады з жабракамі, колькі душа жадае.— Катра дзьмецца, нібы індэк на чырвонае. Яна пакрыўджаная і зняважаная — як жа, родны сын ёй чытае павучанне.— Юста, ану цягні сюды пішку!

Адомас устае, дзякуе за пачастунак. Гумор ва ўсіх капчаткова сапсаваны.

— Пайду паляжу якую гадзінку ў садзе пад яблыняй. Надта ж добра вы мяне пакармілі сёння.

Катра дыміць сваёй піпкай. Халодная, недасяжная, як горная вяршыня. Праўдзівае ўвасабленне зняважанай мацярынскай годнасці. «А мне ўсё роўна. Ідзі і ляж сабе хоць на крушні каменя...»

Аквіля выбягае следам, нясе падушку.

Сад звініць ад птушыных галасоў. Праз пасплятапае голле, на якім, абцягваючы яго ўніз, спелі шчодрія летнія яблыкі, глядзела блакітнае неба. Дзе-нідзе белыя аблачынкі. Добра адпачываць у такі дзень у бацькоўскім садзе пад яблыняй, якую сам пасадзіў, і адчуваць, як рука любай сястры гладзіць твае густыя залацістыя валасы.

— Ты — бурштын, а я — дзёгаць.

— У табе больш матчынага, а я дык удаўся ў бацьку.

— Нядобра казаць гэтак, але я не люблю маці.

— Цяжкі чалавек.— Адомас заплюшчвае вочы, нібы саромеецца сваёй шчырасці.— Хоча трымаць нас, як шчанюкоў, на ланцугу. Я ніколі яе не любіў, толькі баяўся.

— Адомас...

— Што, Аквіля?

— Ты добры...— Яна нахіляецца, цалуе яго ў лоб.— Такі мілы, свой без гэтага казённага сурдута. Мой колішні цудоўны Адомас.

Недарэчная сентыментальнасць! Ён змушана ўсміхаецца і пераварочваецца на бок.

— Сёння я мала спаў уначы. Пакінь мяне, сястрычка.

Аквіля ўстае, некалькі імгненняў змагаецца з сабою, потым зноў апускаецца побач з братам.

— Адомас, ты ведаеш доктара Гіпкуса.

— Ну і што?

— Вы добрыя сябры.

Адомас пераварочваецца на спіну. Далопі пад галавой, локці шырока растапыраны ў бакі. На твары болей чым проста цікаўнасць.

— Сябры. Ну і што з таго?

— Бачыш...— Яна доўга пазірае яму ў вочы. Знерухомела на вастрэй ляза, над самай прорвай. Але няма ніякага іншага выйсця, як толькі рышуща наперад.— Я хацела б, каб гэта засталася між намі. Абядай нікому нічога не казаць.

Адомас збянтэжаны і затурбаваны. Ага! Вось якія справы, галубок... Ён так і здагадваўся, што між ёю і Чырвоным Марусам было нешта большае, чым нявінныя пацалункі. Але супакойся, сястрычка, не трэба з гэтага рабіць трагедыі. Доктар Гінкус з дарагой душой дапаможа, мыш не пісне — усё чыста будзе зроблена. Пан Роберт умее маўчаць — абавязвае прафесія медыка.

Аквіля круціць галавой. Не, не! Марус тут ні пры чым.

Адомас не слухае. Ён ужо сеў, хрупасціць пальцамі. Пачырванеў не ад пачастунку — ад злосці. Зганьбаваў гонар сястры! Здраднік, прадажная шкура! Яе ўтаптаў у балота, але запэцканы і ён, родны брат.

— Укакошылі, як сабаку. І няхай! Гэтакім месца толькі ў яме.

Аквіля не разумее, пра што ён кажа. Усе яе думкі там, дзе цяпер мучыцца безабаронны няшчасны чалавек. Тут, пад гэтай маладой урадлівай яблыняй, вырашаецца пытанне яго жыцця. Альбо смерці.

— Ты не зразумеў мяне, Адомас.— Аквіля стаіць перад ім на каленях. Кулакі прыціснула да грудзей, шчокі шэрыя, як зямля, збялелыя вусны шэпчуць, быццам ксяндзу ў акенца спавядальні. Сповідзь. Словы трапечуцца, нібыта звязаныя птушкі. Што будзе, калі не адпусціць грахоў?

Вочы ў Адомаса шырацца, твар то бляднее, то чырванее. Ён не хоча верыць сваім вушам. Сон, зманлівы сон! Упіраецца рукамі ў зямлю — духмяная, жывая трава. Устае, азіраецца: навокал родны сад, над галавой — высокае роднае неба. Жахлівая рэчаіснасць!

— Ён выздаравеў бы, але нешта здарылася... Трызніць, у сліне кроў... Дапамажы, Адомас, ты можаш дапамагчы...— цячэ малітва.

Адомас стаіць, сагнуты, нібы дуга. Адной рукой, каб не ўпасці, учапіўся за сук яблыні.

— Чаму маўчыш, брат? Мусіш зразумець, я не магла пакінуць чалавека паміраць у лесе!

— Мёртвыя не паміраюць.— Ці ён гэтак сказаў, ці толькі гэтак здалося? Не, гэта яго голас. Халодны, непарушны, быццам нябожчыкава рука.

— Ты гневаешся на мяпе?

— Не, радуюся.— Цяпер яго голас зноў жывы, набыў свой колер, у якім цёмныя адцепні гневу змешваюцца з кплівай пасмешкай.— Як табе не стрэліла ў галаву яшчэ геніяльная думка: павесіць на клупі шыльду, што тут лечаць бальшавіцкіх салдатаў?!

— Ляжачы — не вораг. Ты сам калісьці гэта казаў.

— Цяпер ён страшнейшы за стаячага. Ці ведаеш, што было б, каб даведаліся немцы? Усе віселі б на галіне, не дапамог бы і мой мундзір.

— Пан Роберт...

— Замоўкні! Я не знаёмы з ім!

Аквіля маўчыць. Страх паўзе ў душу, як слізкая жаба. Няўжо гэта ўсё? Дагэтуль яны былі брат і сястра, а цяпер...

— Калі гэтак, Адомас, ідзі і дабі яго.— Аквіля з жахам глядзіць на шырачэзныя плечы, што раптам затузаліся: ён смяецца. Яна ўжо недзе чула гэтакі самы смех. Праўда, не такі істэрычны, гучны, але ў ім тая самая скрыплівая матчыная нота.

— Гэтакага легкадумства трэба пашукаць. «Не магла пакінуць чалавека паміраць у лесе...» Высакародна, надзвычай высакародна, нічога не скажаш. Аднаго ратаваць, а сямь на шыю пятлю класці. Сваіх бацькоў, братоў, сястру памяняць на нейкага рускага дзікуна. Я не разумею такой матэматыкі. І ніхто не зразумее. Нават твой Марус, хоць ён усё лічыў па-жыдоўску — з другога канца.

Аквіля зноў маўчыць. Вочы не міргаючы ўперліся ў яго патыліцу. Няўжо і сапраўды быў час, калі да поўнага шчасця ёй не хапала гэтых светлых шаўковых валасоў?

— Ён і цябе навучыў сваёй табліцы множання,— дудзіць спіна ў кашулі, пазначаная рудым крыжам шлеек.— Думаеш, вернецца і абое будзеце лічыць далей. Не, гэтага ўжо не будзе — Маруса Нямуніса больш няма. Усіх іх паклалі ў Вяцкім лесе. На шматкі пашматалі, іншага толькі па вопратцы і можна было пазнаць. Немцы загадалі пазвальваць усіх у ямы з вапнай, як падлу. Вось што засталося ад твайго Маруса! — Халодны бліскучы прадмет, быццам срабрыстая рыбка, ляціць цераз плячо і падае ў траву пад ногі Аквілі.

Табакерка! Шахматная дошка з выявай мініяцюрных фігурак. Распачатая партыя, і яшчэ незразумела, хто атрымае ў ёй перамогу. Яе падарунак Марусу на дзень нараджэння.

— У Жакайціса, гэтага міліцэйскага шчанюка, знайшлі. Быў разумнейшы за іншых, паяк застаўся жывы і прыйшоў у паліцыю здавацца.

— Жакайціс... Ах, гэта той: «Ачомайся, старшыня, гдзе! Можа, яе, гэту кулацкую пташку, контра знарок падсадзіла...»

— Хваліўся, што сам прыкончыў Нямуціса, — бязлітасна грыміць спіна. — У пас няма падставы, каб не верыць, бо ад такога быдла ўсяго можна чакаць.

Аквіля кладзе далонь на табакерку. Холад працінае да касцей. Даўно астыла яе цела, даўно спынілася сэрца.

Раздзел трэці

I

Чалавек ляжаў на руках у Адомаса бездапаможны, нібы дзіця, і цяжкі, нібы злачынства, якое неўзабаве мусіла адбыцца. У пагаслых вачах не было ні страху, ні дакору, толькі бязмоўнае прымірэнне са сваім лёсам і яшчэ нейкая пагарда, падобная на шкадаванне.

«Вось як выглядае чалавек, асуджаны на смерць...»

Адомас заплюшчыў вочы, аднак ледзяны позірк лётчыка, быццам сцюжа ў ненапаленую хату, пранікаў праз усе поры яго цела, напайняючы сэрца жудлівым холадам, ад якога кроў застывала ў жылах і рабілася цяжка дыхаць. Ён ішоў са сваёю ношаю на руках бясконцым падземным калідорам; недзе ў непранікальнай цемры ззяла ледзь бачная зорачка; можа, гэта дзверы ў свет жывых, а можа, міраж, але яму было ўжо ўсё роўна, бо ведаў, што ўжо ніколі не выйдзе з гэтых катакомбаў смерці.

Абудзіўся, абліты халодным потам. У касцёле званілі да ранішняга набажэнства. Доўга ляжаў, не расплюшчваючы вачэй, агорнуты ціхай радасцю (як усё-такі добра, што пад тваім бокам утульная цёплая пасцель, а не цвёрдая дошка трупы!), і кпліва падумаў, што такі кашмар можа прытрызніцца толькі пасля п'янкі. Першы раз ён прысніў лётчыка, зрабіўшы тое, ад чаго, па яго цвёрдым перакананні, немагчыма было адхіліцца. «Сон — гэта скажонае адлюстраванне ў свядомасці чалавечых перажыванняў...» Словы пейкага вучонага знаўцы, якія ён недзе чытаў. Лухта! А вось што ўчора перабраў — тут ужо нікуды не дзешся, давядзецца згадзіцца, галубок. Насцябаўся, як ні-

колі ў жыцці, пават брыдка падумаць. Памятае яшчэ, як цалаваліся з Гедымінасам, бэсцілі немцаў, зноў цалаваліся. Па праўдзе кажучы, ён цалаваў Гедымінаса, а той нешта бурчаў пад нос і не пярэчыў, хоць казаў, што яму гідка, калі мужчыны ліжуцца. Потым аднекуль узялася размалываная дзеўка з ціолечевымі вачамі, падсеў рыжавусы дзядзька. Цяпер ужо цалаваліся ўсе ўчацвярых, клялі бальшавікоў і крычалі «ўра» незалежнай Літве. Урэшце да іх далучыўся і пяты, прышчаваты таўстагубы тып, і пачаў крычаць, грукаючы па сталю, што немцы іх падманулі. І тады ўжо, упяцёх, клялі і тых і гэтых і спявалі нацыянальны гімн. А потым усё патапула ў імгле. Здаецца, некуды ішоў, нешта рабіў, з некім хапаўся за грудкі. Хутчэй за ўсё з Гедымінасам. Як жа, цяпер ён прыгадвае. Ён прапанаваў Гедымінасу на гэтую ноч сваю Мілду, той назваў яго свіннёй ці яшчэ больш крыўдна, і яны сцапіліся. Напэўна, іх развялі, хоць гэтага ён ужо не памятае. Але горш за ўсё, што ён не ведае, як апынуўся ў Мілды. Яна не павінна была бачыць яго ў такім стане. Колькі разоў яна казалі, і ён паабяцаў ёй, што п'яны да яе не будзе прыходзіць. Пракляты інстынкт самца!

Адомас, не знаходзячы сабе месца, скінуў пагой на падлогу коўдру. У адчыненае акно лілося свежае ранішняе паветра, крычалі вароны. Росныя вяршаліны дрэў, асветленыя чырванню світаньня, блішчалі меддзю. Ён мусіў бы адчуваць сябе добра і радасна, як заўсёды, калі ты малады, здаровы і распачынаецца яшчэ адзін цудоўны дзень, але на душы ў Адомаса было пагана. Ён цяпер лепш чым калі разумеў, чаму часам людзі пускаюць сабе кулю ў лоб альбо п'юць эсенцыю воцату.

Хвіліну, кусаючы губы, ён круціўся па пакоі, потым падышоў да дзвярэй у сталоўку і нерашуча затукаў. Яшчэ раз — ужо энергічнай, адважнай. Цішыня. Тады ён націснуў ручку, і дзверы, мякка рыпнуўшы, адчыніліся.

Мілда ляжала на канапе, да падбародка нацягнуўшы жоўтую коўдру. Побач стаяла крэсла, на ім — сподняе адзенне, халат.

Пахла валяр'япкай. Адомас збянтэжана пазіраў на дробны збляднелы твар, на якім вылучаўся певялічкі яркачырвоны рот; сіняватыя павекі былі шчыльна заплюшчаныя, аднак Адомас ведаў, што яна не спіць: яна не ўмела прыкідвацца.

— Добрай раніцы, Мілда. — Голас яго прагучаў баязліва і пакорліва.

— Добрай рапіцы,— адказала яна, не расплюшчваючы вачэй.

Яму адразу палягчэла.

— Учора я быў вялікім свінтусам. Прабач, дарагая.

— Прабачаю.

— Ведаю, гневаешся, але я гэтага варты. Калі чалавек напіваецца, як быдла... Ат...— Ён з прыкрасцю махнуў рукою.

— Не бачыла я п'янага быдла.

— Ведаеш, калі сустракаеш сябра, якога мог і не сустраць... Ты разумная жанчына, галубок, разумеш... Чалавек напіваецца часам з радасці, часам з распачы, а калі адно і другое збягаюцца разам, звар'яець можна.— Ён запнуўся, працяты трывожнаю думкай, што яна раптам можа спытаць пра тое, пра што ён нікому ніколі не адважыцца сказаць усю праўду, і паспешліва дадаў: — Ты ведаеш настаўніка Джугаса — ён ніколі не траціць пачуцця меры, а ўчора ледзьве за зямлю не трымаўся.

Мілда нахмурылася.

— Божа мой, як я не люблю тых людзей, якія абліваюць гразёю іншых, каб толькі самім выглядаць чысцейшымі.

— Я кажу праўду, галубок.— Адомас нахіліўся і пагладзіў белую пасмачку валасоў, прытуленую да падушкі. У твар павеяла соннаю цеплынёю жаночага цела.— Ідзі ў свой ложкак, Мілдзяля. Да сняданку яшчэ добрыя тры гадзіны.

Яна скоса паглядзела на яго. Ясныя сінія вочы былі цёплыя, але пустыя, як толькі што пакінутая пасцель.

— Перш за ўсё, шаноўны, будзьце ласкавыя прыняць ванну.

— Ты проста цуд, Мілдзяля.— Ён хацеў яе пацалаваць, але Мілда схавалася з галавой пад коўдру.

Калі, пасвяжэлы і разумяцены, ён вярнуўся з ванны, пакоі былі ўжо прыбраныя. Мілда, адзетая ў белую піжаму, сядзела на канапе і слухала па радыё музыку. На стала стаяла бутэлька піва і парожні бакал.

— Ты чытаеш чужыя думкі, галубок,— дрыжачай рукою Адомас напоўніў бакал, высмактаў да дна і, пазіраючы праз адчыненыя дзверы па засланы ложкак, расчаравана дадаў: — Не ўяўляю, што мы зараз рабіць будзем, паўсхопліваліся ні свет ні зара...

— Табе трэба ісці дамоў, Адомас.

— Куды?

— Ці табе не прыходзіла ў галаву, што жанчына, якая яна ні была б, можа захацець аднаго разу жыць па-новаму. Збіты з панталыку Адомас развёў рукамі.

— Спадзяюся, ты не падумалася ісці ў манастыр!

— Не, проста засумавала па спакойным жыцці.

Адомас прысеў побач, адной рукою прыцягнуў да сябе яе маленькую зграбную постаць і пацалаваў у скроць.

— Цікавы капрыз, галубок. Ты часта выдумляеш нешта арыгінальнае, а гэта мне падабаецца.

— Гэта не капрыз, Адомас. Калі ты пачнеш адчуваць, што нібыта цэлы месяц ты не была ў ванне, нічога болей не хочацца, як толькі змяніць брудную бялізну і выспацца ў чыстай пасцелі.

Адомас, абражаны, некалькі імгненняў маўчаў. Згадаў ідыёдкі сон, здзеклівую іронію Гедымінаса, і яго раптам апанавала злосць.

— Чаму, чорт вазьмі, вы ўсе думаеце, што паліцэйскі не мяняе бялізны?

— Не прыкідвайся. Сам добра ведаеш, пра што гавару. Некалі ў Краштупенаўскай парафіі жыў такі занэндзаны абадранец Нікадзімас Дайліда. Шэсць гектараў гэта не дужа многа, але калі б ён руніўся на іх... А то, бывала, выедзе з канём на поле, сядзе на ўзмежку і газету чытае. Вечарамі зноў з двара ў двор: прасвятляе ўсіх, як трэба будаваць новае жыццё ў Літве. Улез у турму, і засталіся мы ўдзвюх з маткаю. А тыя шэсць гектараў, аказалася, дарэшткі ў даўгах. Так праз бацькавае палітыканства і заехалі мы ў жабрацтва. А пазней, калі выкараскалася з галечы і па-людску жыць пачала, тая самая палітыка з'ела і Бяржэнаса. Жыццё толькі адно, Адомас, і я не хачу яшчэ раз ставіць яго на карту.

— Табе трэба было выйсці за якога пана альбо яўрэйскага купца, але і ў гэтым разе прагадала б: першага б зацуглялі бальшавікі, а другі цяпер хадзіў бы па бруку з жоўтаю зоркаю, — пакпіў Адомас.

Мілда нічога не адказала.

— Усе нашы непамыслоты адно і бяруцца тады, калі многія пачынаюць думаць, як цяпер ты, — ён гаварыў далей, слухаючы вясёлую музыку, якая гучала ў яго вушах як жалобны марш. — Пакінем палітыку іншым, а самі пазамыкаем у залатых клетках. Забудзем пра крыўды нацыі і, удоваль паеўшыся, соладка заснём на касцях сваіх блізкіх. Хутка ж мы забываем, што мелі і што страцілі.

Мілда здрыганулася.

— Не! Толькі таму, што я нічога не забыла, я і кажу так. Бяржэнас можа вярнуцца. А калі і не вернецца... я ўсё роўна яго жонка. Іншы раз думаю — у той час, калі мы абое тут, у гэтым самым ложку... ён, можа, памірае ў лагеры з голаду... і, ведаеш, прыкра за сябе робіцца... Як бы нізка ні ўпаў чалавек, у ім усё роўна застаецца хоць кропля сумлення.— Яна гаварыла трохі картавячы, нізкім цёплым голасам, і кожнае слова ў яе вуснах здавалася жывым, утульным і мілым, нібы птушаня, якое толькі што вылупілася з яйца. Часам няпроста было адрозніць, калі яна гаворыць усур'ёз, калі жартуе, дзе канчаецца лірыка і дзе пачынаецца цынiзм, але цяпер Адомас верыў: яна гаворыць тое, што думае.

— А раней тваё сумленне не прачыналася? — Ён моцна сціснуў яе ў абдымках, быццам намагаўся задушыць сваю раптоўную злосць.

— Ах, пусці! Задушыш!

— Не, мне цікава даведацца, дзе раней было тваё сумленне.

Яна ўскрыкнула ад болю (а можа, ад страху?) і вольнай рукою ўчапілася яму ў валасы.

Адомас адшпурнуў яе ад сябе, нібы кацяня, і ўзняўся. Ён увесь калаціўся.

— Дурань! Ты яшчэ п'яны з учарашняга. Дзіўны спосаб выказваць сваю рэўнасць.

— Рэўнасць?! Да каго? Да таго трухлявага старэчыны, чые косці ўжо, можа, згнілі ў Сібіры? — Адомас выліў у бакал рэшткі піва, заплюхаўшы стол, выціў і зноў зваліўся на канапу.— Усе вы надзіва чулівыя, калі гэта вам зручна. Тыкаеце яго, гэтае сваё сумленне, кожнаму ў вочы, нібыта маеце на яго манаполію. Знайшла здохлага недавярка, як жа, трэба яму дапамагчы,— сумленне; споўніў грамадзянскі абавязак, але праз гэта загінуў чалавек,— сумленне точыць; здраджвае мужу, якога ніколі не кахала,— зноў сумленне не дае спакою. Можа, скажаш, што кахала свайго бурмістра? Ну, скажы «кахала», што табе значыць яшчэ раз схлусіць добраму сябру. Маўчыш? Не, Мілда, табе трэба было не каханне, а імя, грошы, становішча ў грамадстве. Ты б згадзілася выйсці за стопрацэнтнага трухляка, калі б ён быў «шышкай» і меў двухпавярховы дом плюс пекалькі дзесяткаў тысяч у банку.

— Ён мяне кахаў,— холадна адказала Мілда.— Сапраўды, кахаў.

— А я?! — усклікнуў Адомас.

— Ты? На словах — так, але калі трэба паказаць сваё каханне на справе, Адомаса няма.

— Трэба было пачакаць — маці раней ці пазней усё роўна саступіла б. Але табе закарцела...

— Чакаць? Чаго? Смерці Катры Табакі? Такую ведзьму за сто гадоў абухом не заб'еш.

— Я ж цябе кахаў як шалёны! Думаеш, не было дзяўчат, і не такіх басячак, як ты, мог выбраць любую, але сама бачыш... Жанчына, якая кахае, цярпліва чакала б. Год, пяць, дзесяць, увесь век, калі трэба. Чакала б, чакала б, чакала б... Сапраўднае каханне, калі гэта, вядома, сапраўднае каханне...

— Не крывадушнічай, Адомас. Сапраўднае каханне не пабаялася б страціць бацькоўскую спадчыну.

Адомас здзекліва засмяўся.

— А табе яна не трэба, гэтая спадчына? Не, ты не з такіх, зусім не з такіх, галубок. Каханне табе — пірожнае з кавай. Вядома, калі страўнік сыты.

Мілда ўскочыла з канапы, падбегла да століка з радыёпрыёмнікам і павярнула рэгулятар. Зычная музыка заглушыла апошнія Адомасавы словы.

— Заткні горла гэтай д'ябальскай машыне! — у шаленстве крыкнуў ён.

Яна стаяла, адварнуўшыся ад яго. Адна рука на століку, другая прыціснута да грудзей. Зграбная, мініяцюрная, з дасканалымі лініямі паставы; вялікая белая лялька са схіленай на плячо галавой, у якой розуму больш, чым трэба прыгожай жанчыне, аднак не настолькі, каб у крытычны момант перамагчы сэрца. Адомас глядзеў на яе (ах, якая знаёмая поза!) і адчуваў, як яго апаноўвае распач і як расце ў грудзях страх. Ён выразна разумеў, што ўсё тое, што ўжо столькі часу іх звязвае разам, не проста гульня стыхійных пачуццяў — ён на самой справе кахае Мілду; можа, не так бурліва, наіўна, як у тыя часы, калі яна насіла плісаваную гімназічную сукенку і заплятала ў дзве тоўстыя касы свае бялявыя валасы, але кахае, далібог, кахае.

Ён падышоў і выключыў радыё.

— Мілда, — паклікаў ціха. — Мы не павінны сварыцца, асабліва цяпер не павінны сварыцца. Ты сама не разумееш, як ты мне патрэбная.

Яна маўчала.

Тады ён далікатна ўзяў яе за плечы і павярнуў тварам

да сябе. Яе шчокі запалі, губы пакутліва крывіліся: яна ніколі не плакала са слязамі.

— Твой Адомас нягоднік, дураць, гнюснае стварэнне. Дай яму ў морду! Набі яму морду, Мілдзяля! — Ён узяў яе руку, нерухомую, як пратэз, і некалькі разоў ляпнуў сабе па твары. — Вось гэтак, гэтак трэба гэтай жывёліне, гэтай свінні, гэтаму вырадку!

— Не прыдурвайся. — Мілда злосна вырвала руку з яго клешчаў.

— Я не прыдурваюся — я кахаю цябе!

— Што з таго.

— Мы можам быць шчаслівыя, Мілдзяля. Не трэба зважаць на тое, што некалі было. Тады я быў смаркачом, шалапутам. Ты ведаеш, якая ў мяне маці... А цяпер я вольны чалавек. Хочаш — хоць сёння згуляем вяселле?

— Што з таго? — абьякава паўтарыла яна, аднак вочы яе пажвавелі.

— Суйміся, мая маленькая, досыць ужо, галубочак. — Ён абняў яе і пацалункам замкнуў ёй рот.

— Ах, адпусці... адчапіся... не хачу... — прырэчыла яна, пяўпэўнена вырываючыся з яго абдымкаў.

— Не, не! Нікуды не адпушчу, нікуды ты не пойдзеш... Ты ж мая, маленькая, мая... — Як ашалелы, упаў перад ёю на калені і пачаў цалаваць ногі, живот, грудзі. Пасля падхапіў яе на рукі — абмяккую, пераможаную чужой страсцю — і, бязладна мармычучы тыя самыя словы, панёс у спальню.

II

— Учора прыходзіла нейкая Пуплясітэ, — згадала Мілда. — З твайго Лаўксадзіса. Прасіла заступіцца, каб ты выпусціў бацьку.

Адомас нацягнуў коўдру на галаву. Мяккая пасцель, а побач яе пругкае мяккае цела п'янілі, быццам пакой, застаўлены кветкамі.

— Ты чуў, што я сказала? — Яна адкінула край коўдры, агаліўшы яго да пояса.

— Дурная дзеўка, — пазяхнуў Адомас.

— Ну не зусім. Я спыталася, чаму яна звяртаецца да мяне, я ж не камендант і не начальнік паліцыі. Пані Бяржэнея, адказвае яна, вельмі мілая і прыгожая жанчына. А прыгожыя жанчыны могуць больш за самых дужых мужчын.

— Хітрасці ў яе заўсёды хапала,— ляпіва адказаў Адомас.

— Што пагражае старому?

— Суд пакажа. У іншых воласцях такіх птушак без доўгіх размоў клалі ў ямы, а мы суды разводзім.

— Табе нічога не значыць яго адпусціць.— Мілда пагладзіла Адомаса па шчацэ.— Зрабі хоць адну добрую справу. У Пуплясісаў шмат дзяцей.

— А ты някецска іпфармаваная...

— ...Малыя яны зусім. Ні тая дзяўчына — не памятаю яе імя, дзіўнае нейкае, міжнароднае,— ні сама Пуплясеня не любяць свайго старога, ён ім патрэбны як рабочая жы-вёла. Караеце аднаго, а кара кладзецца на ўсю сям'ю.

— Усё гэта я ўжо чуў, «пані Бяржэненя, вельмі мілая і прыгожая жанчына». З тыдзень таму назад абедзве пры-ходзілі, наслухаўся...

Змоўчаў, што праз пару дзён Міграта зноў наведвалася, толькі на гэты раз без маці; ад тае сустрэчы засталася та-кое непрыемнае ўражанне, што не хацелася ні самому ўспамінаць, ні Мілдзе расказаць.

«Два гады парабкавала ў вас, мы ж з адной вёскі... Да-памажы, пане Адомас».

Яна нейкім чынам ашукала гаспадыню і ўшчамілася ў яго пакой, хоць ён і загадваў нікога не ўпускаць, калі яго няма дома. Адомас непрыязна глядзеў на яе высокую зграбную фігуру, туга абцягнутую сукенкай з таннага пар-калю ў чырвоныя дзікія ружы. Голыя лыткі абпалены вет-рам і сонцам, румяны твар, па роўным, трохі завялікім но-се лупіцца скура, пад нізкаватым ілбом пакорлівых, як у авечкі, вочы.

«Дарэмна і самі ходзіце і іншых турбуеце»,— сказаў ён, не хаваючы незадавальнення.

Міграта паклала руку на плечыкі крэсла і выставіла наперад нагу, агаляючы калена. Не была ніякай прыга-жуняй — разумела гэта сваім абмежаваным розумам, але жаночая інтуіцыя (а можа, і маці, выпраўляючы з дому?), ёй падказала, што і на яе вабы можа знайсціся аматар.

«Бацька дурань, яго ніхто не любіць,— казала, малю-ючы мыскам туфлі кругі на падлозе і крадком цікуючы за Адомасам.— Мы, дзеці, больш любім маму, чым старога. Праз яго адны злыбеды. Іншыя з нічога сталі замѡжныя, а ён толькі з гаспадарамі сварыцца ўмеў. Заеўся летась з

фальваркам, што ячмень наш паспасвалі, шукаў па судах
управы, пакуль апошнія порткі з яго не знялі, потым праз
гэты зуб, які Катра... матуля ваша, памялом выбіла. Куды
ні ўпхнецца наш бацька — адна шкода з гэтага. Хацеў мя-
не ў камсамол запісаць. Не паслухалася і добра зрабіла.
Усё трэба рабіць паадварот, не так, як ён кажа...»

«Сядай!» — крыкнуў Адомас.

Яна паслухмяна прысела на крэсла. Ён — насупраць.
Круглявыя бронзавыя калені растуліліся, уздрыгваюць,
быццам абураюцца, што даводзіцца хаўрусаваць з парка-
лем. Сцёгны неспакойна муляюцца пад чырвонымі дзікімі
ружамі. Магла б пашыць на лета шаўковае, але цяпер
увесь заробак давядзецца аддаць маці... «Ох, ох, пане Адо-
мас...» Адварнулася, узлакацілася на спінку крэсла. Пле-
чы пацепваюцца, сукенка лезе ўгору, адкрываючы голыя
сцёгны.

Адомас зажмурыўся. «Колькі тады ёй было гадоў? Ма-
быць, семнаццаць. Ну, пэўна, яна, здаецца, на шэсць гадоў
за мяне маладзейшая. Значыць, восень трыццаць дзевята-
га, на малацьбе...»

...Яна стаяла на беражку сцірты, якую канчалі ўжо ма-
лаціць, а ён унізе, амаль датыкаючыся лбом да пальцаў
яе босых ног. Навокал пыл, шум, звярынае выццё малатар-
ні. І шалёны скразняк. Яе сукенка трапяталася, быццам
закручаны вакол мачты сцяг, а ён бессаромна глядзеў, за-
драўшы галаву, і, як дурань, смяяўся. І яна глядзела на
яго. Нахабна, з выклікам і разам з тым абяцальна, як ад-
но толькі можа недасведчаная дзяўчына, якая яшчэ не ра-
зумее, што робіць. Сёння яму зразумела, што ён памыляў-
ся — яна ведала, што робіць, — але тады нейкі д'ябал адаб-
раў розум. Ён падскочыў угору, нібы ў маленстве, калі на-
мерваўся сарваць самы спелы яблык, і схапіў Міграту пад
калені. Яна так і грывнулася яму ў абдымкі, збіваючы ця-
жарам свайго цела з ног. А мужчыны, надзвычай паслуж-
лівыя ў такіх выпадках, накінулі зверху на іх пекалькі
абярэмкаў саломы, пад якою звычайна пачыналася тое,
што потым канчалася ў стагах, калі, закончыўшы ўсе па-
лявыя работы, пасля пачастунку вярталіся дадому. Ён
трымаў яе ў сваіх абдымках — гарачую, прапахлую па-
лыном — і чакаў адпору, але замест гэтага адчуў вакол
шыі гарачыя ліпкія рукі. «Пане пісар, ох пане пісар...»
І гэты шэпт, надобны на шыпенне вужакі, а больш за ўсё
дык гэтыя ідыёцкія словы канчаткова ацверзілі яго. Ён
адпусціў Міграту і больш ніколі не думаў пра яе як пра

жанчыну. А калі часам сустракаў, згадваў потныя, аблепленыя дзьмухаўцовым пухам лыткі, пу і апроч таго, і яму рабілася брыдка.

...Адомас адчыніў дзверы, вярнуўся да Міграты і павярнуў яе разам з крэслам тварам да калідора.

«Мне трэба ісці, галубок».

— Нехта звоніць,— прыслухалася Мілда.

— Няхай сабе. Мы спім.

— Не выношу, калі за дзвярыма стаіць чалавек, а ты сядзіш у пакоі і прыкідваешся, што нікога няма дома.

— Таму чалавеку трэба прыходзіць у належны час.— Адомас кусянуў Мілду ў аголенае плячо.— Скажам, па абедзе ці нават заўтра.

— Не выдурвайся! Цябе шукаюць.

— Хто? Вы, няйначай, жартуеце, мілая паненка! Мой вахмістр пан Бугяніс быў бы проста шчаслівы, калі б я наогул не з'яўляўся ў паліцыі — без мяне яны там управацца куды лацвей.

Зноўку задзынкаў званок. Даўжэй і пастойлівей.

— Усё роўна пайду пагляджу. Хто ведае, а раптам важная справа.— Пакуль Адомас спахапіўся, Мілда перакулілася цераз яго і, захінаючы халат, пабегла да дзвярэй.

— Куніца...— незадаволена прамармытаў ён.

Праз некалькі хвілін яна вярнулася.

— Твая хатняя гаспадыня. Цябе выклікаюць у камендатуру.

— І сам чуў. Не баба — пажарная сірэпа. Усю вуліцу ўзняла на ногі.

— Уставай! — Мілда сцягнула з крэсла Адомасавы штаны і кінула яму на галаву.

— Дзе ні схаваешся, усюды цябе знойдуць,— паскардзіўся ён, вылазячы з ложка; але ніякавата, як гэта здаралася раней, калі хто-небудзь даваў зразумець, што ведае пра яго стасункі з Мілдай, цяпер сябе не адчуваў.

— Я хуценька сядзюнак згатую.

— Не спяшайся. Пан камендант мае багата часу — пачакае. Няхай не думае, што мы як тыя харты: варта свіснуць — і паляцім, высалапіўшы языкі.

III

Пан Рудольф Роп паходзіў з Клайпеды. Яго продкі пасяліліся там яшчэ ў тыя часы, калі насілі прозвішча Ропе; тады на старых літоўскіх землях між вусцем Нёмана і Прэголі ўжо трывала стаяў падкаваны рурскай сталлю бот каланіста. Ропы любілі сваю каталіцкую веру, мову, зямлю, але іхні хрыбет не здолеў вытрымаць націск каланісцкай культуры. На нейкае, не вядома якое, шчасце ён меў адну асаблівасць, якой не мелі жэмайцкія хрыбты часу Вітаўта Вялікага: быў гнуткі, а не цвёрды. Дзяды Рудольфа без вялікага клопату выракліся каталіцтва, як некалі іхнія продкі — паганскіх багоў, і пачалі вызнаваць рэфарматара Марціна Лютэра, а бацькі ўжо саромеліся на людзях размаўляць па-літоўску і, жадаючы, каб іхнія дзеці яшчэ больш наблізіліся да выбранага грамадства — вядома, нямецкага, аддалі іх вучыцца ў нямецкую школу. Тут высветлілася, што ў прозвішчы Ропе літара «е» зусім непатрэбная. У дакументах была зроблена маленькая аперацыя, і літовец з Малой Літвы Ропе стаў немцам з Вялікай Германіі Ропам. Ён ужо не гаварыў па-літоўску, хоць і ўмеў, а калі настаў час абзавесціся сям'ёй, замуж узяў чыстакроўную немку; з яе дапамогай спадзяваўся ўсчаць новую радзіну, унукам якой не давядзецца чырванець за сваё паходжанне.

У трыццаць трэцім, калі Гітлер прыйшоў да ўлады, Рудольф Роп, дробны чыноўнік вольнага горада, стаў буйным палітычным дзеячам: ён — кіраўнік мясцовага аддзялення нацысцкай партыі, арганізатар літоўскіх і яўрэйскіх пагромаў, гарачы мітынгоўшчык, які патрабуе разagnaць літоўскую дырэкторыю і далучыць Клайпедскі край да трэцяга рэйха, — што і было зроблена праз пяць гадоў. Рудольф Роп мог бы адчуваць сябе цалкам шчаслівым, тым больш што падрасталі трое дзетак, якія пэўна ўжо будуць жыць у абяцаным фюрэрам раі тысячагадовага рэйха; авохці, падвёў нос (ягоная дзюбка недарэчна задзіралася ўгору), і валасы былі не бялявыя, як у ідэальнага германца, а цёмныя, і вочы зялёныя, а не блакітныя, хаця асаблівасці будовы чэрапа бяспрэчна даказвалі, што яго ўладальнік — арыец.

Калі Адомас увайшоў у камендатуру (у гэтым будынку размяшчаўся рапей павятовы камітэт партыі), Роп заўзята карпеў над сваёй запіскай кніжкай: нядаўна ён другі раз прачытаў «Майн кампф», і ў яго галаве некалькі

разоў на дзень узнікалі дужа цікавыя думкі, якія ён рупліва занатоўваў, каб і самому ідэйна ўдасканальвацца і прасвятляць розумы сваіх супрацоўнікаў. У такія хвіліны ён быў настроены на філасофскі лад і дазваляў сабе больш інтымнасці, чым патрабавала службовая дысцыпліна.

— Вельмі пліемна, — прывітаў ён Адомаса на малалітоўскай гаворцы, падаючы яму ёмістую далонь і рухам другой рукі запрашаючы сесці.

— Вы гаворыце па-літоўску? — здзівіўся Адомас.

— Ja, ja. Ein bisschen ¹. Мы, немцы, не гідзімся нічога, калі гэта карысна для айчыны.

— Вы, мабыць, родам з Клайпеды? Я бываў у Клайпедскім краі. З экскурсіяй гімназістаў. Там амаль кожны літовец ведае нямецкую мову, — адказаў Адомас, адчуўшы сімпатыю да каменданта.

— Aber nicht alle Deutsche verstehen Litauisch ², — зазначыў Роп, не зважаючы на тое, што прэрэчыць самому сабе.

— Ja, natürlich ³, — згадзіўся Адомас. — Літоўская мова ў нямецкай гімназіі не выкладаецца, а мы нямецкую пачынаем вучыць з першага класа. «І ні халеры не ўмеем», — злосна падумаў ён.

Роп паверх пазалочаных акулераў утаропіўся на Адомаса; інтуіцыя заўсёды своечасова перасцерагала, калі ўзнікала небяспека страціць дыстанцыю паміж сабою і падначаленым, і тады ў ім аўтаматычна ўключаліся адпаведныя рэгулятары, усталёўваючы раўнавагу розуму і пачуцця.

— Пакінем школу дзецям, — адразу пасуровеўшы, сказаў ён, між тым як яго пальцы гарталі запісную кніжку. — Лёс новай Еўропы вырашаецца не ў класе, а на полі бітвы, Herr Polizeimeister ⁴.

На вуснах у Адомаса пагасла ўсмешка. Ён механічна кіўнуў галавой.

— Палічана: бальшавіцкае войска на сённяшні дзень страціла каля паўтара мільёна чалавек. Узяты Віцебск, Смаленск, акружаны Пецярбург. Нямецкія страты дробныя да смешнага. У сярэдзіне жніўня будзем у Маскве. Сусветная гісторыя не ведае перамог такога маштабу!

¹ Так, так. Трохі (ням.).

² Але не ўсе немцы разумеюць па-літоўску (ням.).

³ Так, вядома (ням.).

⁴ Пане начальнік паліцыі (ням.).

— Ja, das ist wunderbar¹, — згадзіўся Адомас, хоць няшмат што зразумеў: камендант сыпаў як з кулямёта, напалову праглытваючы словы.

— Германія заклікана спраўдзіць гістарычную місію. Мы, немцы, ствараем і іншым дапаможам стварыць новы парадак, у якім будзе панаваць паўнацэнны чалавек, што вытрымае выпрабаванне на адбор. Мы знішчым струхлелую дэмакратыю плутакратаў і дыктатуру славянскіх прахвостаў і на іхняе месца паставім асобу, бо «не маса і не большасць вынаходзіць і мысліць, а заўсёды толькі выключны чалавек, асоба», як вучыць фюрэр. «У самім тварэнні — ці то матэрыяльным, ці то інтэлектуальным, са сфэры думак, — найбольш каштоўны сам творца як асоба».

— Ja, ja, — ківаў Адомас.

Роп націснуў кнопку.

Увайшоў салдат.

Перакладчык быў сівы чалавек, апрануты ў добра пашыты цывільны гарнітур; ён гаварыў з жэмайцкім акцэнтам.

Роп паўтарыў свой маналог і, пакуль перакладчык перакладаў, уважліва пазіраў на Адомаса, якому рабілася ніякавата ад яго цяжкага дапытлівага позірку.

— Мне зразумелая ваша палітыка...

— ...і ідэалогія.

— Так. Літоўцы ніколі не забудуць, каму яны мусяць быць удзячныя за тое, што зноў уецца наш дзяржаўны сцяг і мы, не баючыся за сваё жыццё, можам спяваць наш нацыянальны гімн.

— Не ведаю... — Роп устаў. — Я ў гэтым не ўпэўнены. Да мяне даходзяць весткі, што адносіны мясцовага насельніцтва да нямецкіх салдатаў ужо не такія, як у першыя дні пасля вызвалення. Кветкі, якімі асыпалі нашу армію пасля таго, як яна перайшла мяжу, даўно завялі, а новых не відаць. Нямецкія салдаты ядуць літоўскае сала і яйцы, але дарам ім гэтага ніхто не дае: мусяць выменьваць у гаспадароў на тытунь і цыгарэты. Вашы дзяўчаты прывабныя, цешаць вока, аднак яны чамусьці не хочуць заўважаць, што армія фюрэра складаецца са здаровых мужчын, якім для нармальнага жыцця недастаткова добра пад'есці... Калі мы хочам узяць баявы дух салдата на найбольшую вышыню, трэба стварыць ім такія ўмовы, каб

¹ Так, гэта дзівосна (ням.).

яны адчувалі сябе як дома. Але, але...— Роп абышоў вакол стала, ледзь не закранаючы плячом Адомаса. Ён быў даволі стройны, сярэдняга росту і стараўся трымацца як сапраўдны немец, хоць і ў рухах яго і ў мове заўважалася жэмайцкая няўключнасць. Спыніўшыся перад партрэтам Гітлера, што вісеў на бакавой сцяне кабінета, некалькі імгненняў пастаяў, пачціва знерухомеўшы, як перад алтаром, і зноў сеў.— Я не збіраюся ляпіць з вас агітатара, пане Вайнарас, як гэта з літоўцамі рабілі бальшавікі, але мусіце парупіцца, каб жыхары зразумелі, перад кім яны ў даўгу за свабоду.

Адомас слухаў, звёўшы вочы ўбок, і адно толькі ківаў галавой:

— Вядома, як жа... Жа, жа...

— Германія мусіць атрымаць грам у грам усе сельскагаспадарчыя прадукты паводле дзяржаўнага плана на падаткі. Папярэдзьце сялян, што кожны, хто пакіне ў полі хоць ахапак збажыны, будзе адказваць перад ваенна-палювым судом. Ваша зямля пры немцах павінна даваць не меншы ўраджай, чым пры Сметане. Калі ж сяляне будуць займацца сабатажам, адказваць за гэта давядзецца вам, пане начальнік паліцыі.

— Мне? — Адомас спахмурнеў.— Я магу адказваць толькі за сябе самога і загадзя запэўніваю вас, пане камендант, што сам удавацца ў сабатаж я, прынамсі, не збіраюся. А што тычыцца насельніцтва, дык тут усё будзе залежаць ад далейшых абставін. Бальшавікоў на літоўскай зямлі таксама сустракалі кветкамі, а праводзілі кулямі...

Роп страпянуўся і запытальна паглядзеў на Адомаса.

— Бальшавікі не спраўдзілі абяцанняў, якія давалі народу,— казаў той далей, утаймоўваючы раздражненне, што расло ў ім.— Нашы людзі вельмі добра памятаюць, што абвяшчалася на радыё з Германіі. Калі хочаце, магу слова ў слова паўтарыць адну мясціну з адозвы часовага ўрада Літвы да народа: «Мы хочам быць незалежнымі, мы гатовыя ахвяраваць сабой і ўсё аддаць Літве». Гэта гаварылася тры тыдні таму. Народ думае, што пара б і здзейсніцца гэтым словам; калі ж гэтага няма, людзі перастаюць верыць і немцам і нам.

Пакуль Адомас гаварыў, Роп перова сціскаў кароткія тоўстыя пальцы. Потым павярнуўся з усім крэслам да перакладчыка, што прымасціўся ў канцы стала.

— Дзіўны народ! — Шчака, павернутая да Адомаса, тузалася.— Будзьце ласкавыя, падарыце нам незалеж-

насць... Нібы якія паношаныя пагавіцы ці пару жаночых панчохлах... Вільсан у васемнаццатым зрабіў вам такую ласку, але падараваную рэч не шануюць. Фіны як адзін уздымаюцца бараніць сваю зямлю, а вы самі выцягваеце рукі ды яшчэ дзякуеце, што вам наклалі кайданы. Не, пане начальнік паліцыі, незалежнасць нельга выпрасіць, яе трэба заваяваць!

— Дэкларацыя Вільсана засталася б пустым шматком паперы, калі б нашы бацькі не падтрымалі яе зброяй. У брацкіх магілах ляжаць тысячы літоўцаў. А пра саракавы год... лепей не будзем чапаць. Вы самі добра ведаеце, што сапраўдныя літоўцы не дзякавалі за кайданы.

— Навошта вы мне ўсё гэта кажаце? — Роп з пагардай глядзеў праз верх акулераў на Адомаса. — Мы ж не засталом дыпламатычных перагавораў. Я запрасіў вас для таго, каб вы прынялі належныя меры і такім чынам пазбеглі магчымых непрыемнасцей. А вы, замест таго каб цвяроза аданіць становішча, пачынаеце фантазіраваць.

— Гэта не фантазія, а факты. — Адомас хацеў устаць і выйсці: зняважлівае стаўленне каменданта выклікала ў ім шаленства. — Народ спадзяваўся на свабоду і калі замест яе атрымае... Выбачайце, пане камендант, але хто яго тады пераканае, што ўсё мусіць быць так, а не іначай?

— Кулі! — Акуляры Ропы холадна бліснулі. — Мы маем іх дастаткова, пане начальнік паліцыі.

— Куляў? — машынальна прамармытаў Адомас.

— Хто не з намі, той з бальшавікамі. Трэцяга шляху не існуе. Мы, немцы, закліканы выканаць гістарычную місію — ачысціць свет ад нявартасных людзей і распачаць эру звышчалавека. Вы ведаеце, што сказаў фюрэр у кнізе «Майн кампф»? Арыўская раса, як самая каштоўная частка чалавецтва, мусіць пахаваць пад руінамі старой цывілізацыі ўсе непаўнацэнныя расы. Тыя літоўцы, якіх не сапсавала славянская альбо жыдоўская кроў, належаць да арыўцаў і змогуць уліцца ў вялікі нямецкі народ, прыняць яго культуру, карыстацца ўсімі выгодамі германскай цывілізацыі.

— Альбо, прасцей кажучы, яны стануць немцамі, — папура заўважыў Адомас.

— Так, якія гэта заслужаць. — Роп дакорліва паківаў галавой. — Для прадстаўнікоў малога адсталлага народа — гэта шчасце. Вы павінны б вечна дзякаваць лёсу за будучыню сваіх дзяцей і ўнукаў.

Адомас моцна сціснуў кулакі. Адчуў, як пазногці ўпіліся ў далоні.

— Дзякую за шчырасць.— Ён устаў.— Дагэтуль мы многае ўяўлялі сабе інакш.

— Я сказаў больш, чым належала.— Камендант узняўся з крэсла і падаў Адомасу руку.— З разумнымі партнёрамі люблю гуляць адкрытымі картамі, Herr Polizeimeister. Heil Hitler!

— Heil...— прабубніў Адомас.

IV

Кабінет начальніка паліцыі быў на другім паверсе. Адомас крок за крокам цяжка ўздываўся па рыплівых прыступках, трымаючыся за хісткія парэнчы, якія скрыпалі ад самага нязначнага дотыку, і ад гэтых гукаў, ад неправетранага паху казармы рабілася моташна. «Гісторыя не ведае выпадку, каб адзін народ проста так сабе, з добрых пачуццяў, вызваляў другі народ...» Слушна казаў Гедымінас. Але што мы тут можам зрабіць? Бугяніс сказаў бы: «Хочам мы ці не хочам, усё роўна ўсё адбудзецца так, як мае адбыцца, пане начальнік; Ёзасу Бугянісу не зрушыць кола гісторыі ні наперад, ні назад; самае большае, што ён можа зрабіць — асцерагчыся, каб гэтае кола не раздушыла яго самога...» Філасофія цяляці, якога збіраюцца рэзаць... Не, пане камендант! Пакуль што мы гаспадары на сваёй зямлі, а вы толькі госці, і мы пастараемся гэта даказаць!

Адомас, не стукаючы, націснуў клямку і ўвайшоў у кабінет, у якім, як звычайна, калі адсутнічаў начальнік, размяшчаўся вахмістр Бугяніс.

Гэта быў непрыкметны на выгляд, хударлявы чалавечак, аднак надзвычай энергічны, зласлівы, з вайсковымі навыкамі, якія ён прынёс са сметанаўскай арміі разам з чынам унтэр-афіцэра. Да падзей саракавога года ён працаваў у гарадской самаўправе, але новая ўлада звольніла яго, і давялося калоць камяні на будаўніцтве шашы.

Убачыўшы Адомаса, Бугяніс ускочыў з крэсла і адрапартаваў. Ён хваравіта прытрымліваўся вайсковай дыцыпліны і часта праз гэта выглядаў смешным.

— Як спалася, пане начальнік? — спытаў ён пасля афіцыйнай часткі.— Учора мы бачылі вас у «Трох асілках», п'янага, трэба сказаць, у дым.

— А што табе. Усе мы напіваемся.

— Але не гэтак, але не гэтак, пане начальнік. Абодва вы з Джугасам былі цёпленькія, як варэнікі пад падушкай.

— Які д'ябал цябе носіць па рэстаранах, калі ты гэтакі святы...

— Бачыце, ён нічога не прыпамінае! — Бугяніс крутнуўся, падышоў да дзвярэй, зноў да стала. Ён мітусіўся па пакоі, быццам на яго напалі пчолы, і недасведчанаму магло здацца, што Бугяніс надзвычай усхваляваны. — Роп загадаў адшукаць вас, пане начальнік, і сказаць, каб сёння ў дзевяць былі ў камендатуры. Цяпер ужо адзінаццаць. Немцы любяць пунктуальнасць.

— Які ён немец...

— А хто ж ён?

«Знямечаны жэмайцкі парсюк...» Адомас ляніва сеў. Крэсла было яшчэ цёплае, і яму зноў зрабілася блага, як і тады, калі падымаўся па лесвіцы. «Праклятае пахмелле».

— Прывядзі Пуплясіса, — загадаў, не паварочваючы галавы. — І Жакайціса, — дадаў, трохі счакаўшы.

Бугяніс стукнуў абцасамі, але не скрануўся з месца.

— Што яшчэ, чорт вазьмі, пезразумела? — зазлаваў Адомас. — Я загадаў прывесці арыштаваных Матаса Пуплясіса і Пятраса Жакайціса!

— Слухаюся, пане начальнік! Прывесці Матаса Пуплясіса і Пятраса Жакайціса! — Бугяніс па-вайсковому вышнуў грудзі і, крутнуўшыся на адным абцасе, памаршыраваў з пакоя.

Адомас праводзіў яго непрыязным позіркам: ён зашмат што не любіў Бугяніса, але найболей за тое, што не мог зразумець, дзе гэты чалавек гаворыць шчыра, а дзе блазнуе.

«Можа, трэба было параіцца з ім?»

«— Як ты мяркуеш, Ёзас, куды немцы падзенуць тых, чые чарапы скроены не па ўсталяваных стандартах?»

— Ха-ха! Мы ўжо такім начапілі жоўтыя зоркі, пане начальнік. Хутка загонім у гэта і прымусім зацяцца карыснай для нацыі працай.

— А ты перакапапы, што твой чэрап адпавядае ўсім меркам?

— Чхаў я на гэта! Я не з тых дурняў, якія тлумяць сабе галовы заўтрашнім днём, мяркуючы, што ніколі не памруць. Ёзас Бугяніс — просты чалавек, пане начальнік. Сёння ён ёсць, заўтра яго няма, таму ён прызнае толькі гэты дзень. Сэпс жыцця? Калі паспееш, пакуль зойдзе

тваё сонца, перагрызці горла тым, хто капаў табо яму, дык
болей змястоўнага жыцця не трэба і жадаць, паце па-
чальнік».

«Кажуць, чалавеку трэба мець розум, здольнасці, а тут
галоўнае, аказваецца, — зубы!»

Адомас цяжка ўстаў і падышоў да акна. Рыпачны
пляц быў запруджаны фурмапкамi і людзьмі. Праз адчы-
неную фортку гарачы паўдзённы вецер даносіў востры пах
конскай мачы і гоман базару.

«Людзі... Адна мова, адзін народ, адна айчына, любіць
якую вучыліся з маленства. Колькі з іх збярэцца на гэтым
пляцы праз нейкі дзесятак гадоў? Палова? Трэцяя част-
ка? А можа, яшчэ менш — гэта ўжо гледзячы на тое, з
якой руплівасцю мы будзем карыстацца кулямі, што пра-
панаваў пан камендант...»

Ён зноў успомніў свой сон і тую ноч, калі зрабіў тое,
чаго, па глыбокім яго перакананні, нельга было пазбег-
нуць. Цяпер ён не бачыў лётчыка, а толькі адчуваў яго —
бездапаможнае аслабелае цела, быццам гліняная глыба,
душыла на плечы. («Ці Ісусу Хрысту цяжэй было несці
крыж?») Чужое сэрца — крыло параненай птушкі — сту-
кала ў плечы; Адомасу здавалася, што гэта адгукаецца
рэха яго ўласнага сэрца, і ён дзівіўся, чаму гэта так —
яны ж не ў гарах, не ў лесе, а ў мяккай, прапахлай сенам
цемры. Яго крокі таксама былі мяккія, пругкія, як па пе-
зляжалым стозе сена, аднак яму здавалася, што пад яго
нагамі грукоча зямля (ён ішоў, не як ходзяць людзі, а па
нейкім, д'ябал на яго, барабана!), ад грукату вось-вось
абудзіцца ўся вёска, збягуцца людзі... Ужо чуваць за дзвя-
рыма іх крокі!..

Увялі арыштаваных.

Адомас дрыготкаю рукою выцер спацелы лоб.

V

Бугяніс выпхнуў арыштаваных на сярэдзіну пакоя, за-
гадаўшы стаць смірна.

Адомас выняў пісталет з кабуры і паклаў на стол.

— Ты, вольны, Ёзас.

— Я?!.— Бугяніс здзіўлена вырачыў вочы.

Адомас кіўнуў.

— Сядайце, — сказаў ён арыштаваным, калі Бугяніс,
пакрыўдзіўшыся, выйшаў.

Пушлясіс ступіў да пісьмовага стала.

Адомас паклаў руку па пісталет.

— Туды, — паказаў галавою на супрацьлеглую сцяну, дзе стаялі два крэслы.

Арыштаваныя селі. Пуплясіс спакойна, упэўнена, быццам у сябе дома на свой услончык, каб плесці пута, Жакайціс — нерашуча, нібы сумняваючыся, ці правільна ён пачуў. Абодва пазарасталі густымі бародамі; іхняе адзенне было адны суцэльныя лахмапы, бруднае, з павыдзіранымі гузікамі, ад яго тхнула смуродам: ледзьве не месяцыны выбылі ў цесным склепе, не мыліся, не мянялі апраткі, там елі, там і патрэбу спраўлялі. На апухлых атупелых тварах былі відаць сляды незагоеных ран — Бугяніс са сваімі хлопцамі папрацаваў на славу — і свежы сіняк пад вокам у Пуплясіса.

Жакайціс быў у форме міліцыянера, у якой ён пайшоў, намерваючыся загінуць альбо вярнуцца пераможцам. Аднак не вытрымаў першага ж выпрабавання і вярнуўся здраднікам. Ён сядзеў неяк наўскос, нахіліўшы набок вялікую даўгаватую галаву, быццам яе не трымала доўгая шыя, і здавалася, што ён мае крывы карак. Матас Пуплясіс побач з ім быў падобны на непрапарцыянальна складзенага недаростка: амаль на трэць меншы ростам, аднак надзвычай шырокі ў плячах, у якіх таілася вялізная сіла, пават дзіўная для такога чалавека. Жыхары Лаўксадзіса называлі яго Кедронам — напіўшыся, ён любіў спяваць святыя песні, асабліва адну пра раку Кедрон. Наогул, гэта быў дасціпны чалавек, шчодро надзелены негабляваным сялянскім гумарам і цыркавымі здольнасцямі. Наспрач ён мог выпіць з півам дваццаць сырых яек, заесці шклом з цвікамі, пасля гэтага ўмошчваўся пасярод двара, на яго клалі дзверы ад пуні, па якіх праязджала фурманка, напханая суседзямі. Пуплясісы мелі шасцёра дзяцей, старэйшай з якіх Мігле-Дараце было дзевятнаццаць, а найменшаму, Вітаўтасу-Якубасу, чатыры гадкі. Наколькі Матавушас Пуплясіс быў зацяты бязбожнік, настолькі яго жонка Тарэса набожная; праз гэта, аднак, у сям'і не ўзнікала асаблівых непаладкаў, хоць у душы абое кпілі адно з аднаго, мяркуючы, што большага дурня (альбо дурніцы) не знойдзеш днём з агнём ва ўсёй Краштупенаўскай воласці. Калі нараджалася дзіця, Пуплясіс самаўласна выбіраў імя, і конча паганскае, але калі прыходзіла пара хрысціць, Пуплясеся паказвала пораў, і ў касцельныя кнігі немаўля запісвалі пад двума найменнямі: да бязбожнага далучалася хрысціянскае. Першы год кожны з бацькоў

упарта пазываў немаўля імем, якое ён выбраў, але потым, калі абое пераконваліся, што той, другі, бок не ўступіць, прыходзілі да згоды: пачыналі называць дзіця двайным імем. Жыхарам Лаўксадзіса, што не былі прызвычайны да такога шматслоўя, гэта было не да густу. Заўсёды адшукваўся дасціпны вясковы лінгвіст, які, удала абцяўшы капчаткі, так злучаў абодва найменні ў адно, што новае ўтварэнне адразу ж прыжывалася ва ўсёй акрузе. Такім чынам з Міглы-Дараты зрабілася Міграта, Кястуціс-Казімерас стаў Кястумерасам, а Вітаўтас-Якубас — Вікубасам.

Адомас моўчкі пазіраў на арыштантаў. «Магло іх тут і не быць, як і тых васемнаццаці, якіх са сваімі хлапцамі Бугяніс уходаў дваццаць сёмага чэрвеня».

— Даўно вас варта было б расстраляць, — сказаў ён. — Заслужылі: за здраду радзіме — вышэйшая мера. Нават і суда не трэба. Але я мяркую, што закон лепей разважыць, чым гняўлівы чалавечы розум. Таму вас належыць перадаць нямецкай палітычнай паліцыі. Там і высветлілася б, Жакайціс, ці ты адно толькі хвалішся і строіш нейкія хітрыкі, ці на самой справе ўлажыў Маруса Нямуніса. А ты, Пуплясіс, там зрабіўся б як шаўковы, і мы даведаліся б, як ты рупіўся на карысць свайго сельсавета, і наогул — ці большыя за цябе паны вінаватыя, ці сам руку прыклаў, што Гульбінасаў пакацілі на Усход.

Жакайціс неспакойна заварушыўся. У круглявых вачах мільганула надзея.

— Пане Вайнарас... начальнік... Я сапраўды... на справе гатовы даказаць... — замыкаў, спрабуючы ўзняцца.

Пуплясіс павярнуўся да Жакайціса спіной і зноў застыў. Цяжкія вялікія рукі ляжалі на каленях, быццам кавалы вэнджанага кумпяка.

— А ты што думаеш, Пуплясіс? — запытаўся Адомас.

— Я? — Пуплясіс нават не здрыгануўся, нават не паглядзеў на Адомаса. — Няўжо важна катў, пра што думае мыш?

— Не мудрагель, стары. Хачу пагаварыць з табою па-чалавечы.

— Ну, калі па-чалавечы, дык скажу, што прыгадаў адзін прыгожы летні дзяпёк, калі ў твайго бацькі касіў канюшыну. Тады ты быў жабяня якіх-небудзь гадоў шасці. Так здарылася, што падыбаў на соннага зайца і ўгледзець не ўгледзеў, як шмаргануў касою па задніх лапах. Абедзве адцяў да каленяў. Ты тады кінуўся на мяне з ку-

лакамі, няма чаго казаць, быў добры ваяка,— а потым плакаў, абпяўшы зайца. Чулыя мы тады былі...

— І цяпер хочаш расчуліць? — Адомас сурова паглядзеў на Пуплясіса, аднак у голасе яго не было злосці.— А сам, як бачу, дык не расчуліўся. Здрадзіў сваіму народу, таварышкаваў з ворагамі, дапамагаў чужынцам рабаваць сваіх, а цяпер апавядаеш пра заечыя лапкі.

— Я выконваў загады сваёй улады, як ты выконваеш сваёй...

Адомас пачырванеў.

— Выконваў?! Ты выслужваўся перад імі! — злосна крыкнуў ён.— Падзякуй богу, што ты проста дурны блазан. У іншым разе ўжо даўно ляжаў бы ў яме.

Пуплясіс нічога не адказаў.

— Дажываеш свой век, а не можаш зразумець, стары дурань, што авечкі павінны быць у адным гурце з авечкамі, каровы з каровамі і ні адных, ні другіх нельга змешваць з ваўкамі,— ужо лагадней гаварыў Адомас.— Мы — маленькі народ, жывём паміж двух гігантаў, нібыта жменька жыта паміж камянямі-жаронамі. Мусім быць сталёвымі, каб нас не растрэшчылі. Наша моц у адзінстве. Рускія навязалі нам класавую барацьбу, пад'юджвалі брата на брата, каб мы перарэзалі адзін аднаго,— тады ім лягчэй было б управіцца з намі. Сёй-той («напрыклад, пан камендант») і сёння хацеў бы весці падобную палітыку, вядома, з другога канца, але мы не дазволім! Не, не дазволім... Часовы ўрад Літвы ў сваёй адозве да народа ясна выказаўся па гэтым пытанні: такую раскошу — міжусобную разню — могуць сабе дазволіць толькі стомільённыя народы, а нам дарагі кожны чалавек. Мы хочам усіх заблудлых вярнуць сваіму народу; вядома, калі яны не лютыя ворагі, калі ўмеюць ацаніць нашу добрую волю і гатовы даказаць на справе...

— Я гатовы! Я ўжо казаў, пане начальнік, што гатовы!..— сарваўся з месца Жакайціс.— Ці службыў бы я самохаць у той міліцыі, зямлю дапамагаў бы дзяліць? Падбухторылі, угаварылі... Сляпы быў!

— Калі б цемцы не адрэзалі дарогі, хто ведае, ці расплюшчыліся б твае вочы,— з'едліва ўсміхнуўся Адомас.— Але досыць пра гэта. Бачу, што раскайваешся, хоць, можа, у сім-тым і брэшаш, як цюцька. Гарбаты, але малады, час выпрастае. Хочаш службыць у паліцыі?

Жакайціс стаяў, панурыўшы галаву. Няголены твар дзіўна торгаўся.

— Магу... Усё магу, пане начальнік...— усхліпнуў ёп. Яго погі пачалі згінацца ў каленях, і паволі, быццам яго прытрымлівала за каршэнь пябачная рука, ён упаў на калені побач з крэслам.

— Да д'ябла, устань! — крыкнуў разлютаваны Адомас.— Ануча! Нам трэба мужчыны, а не бабы!

Жакайціс ускочыў.

— Пайшоў прэч! Чуеш? — Адомас паклаў руку на пісталет.— Знайдзі дзяжурнага і запрасі сюды.

Жакайціс, нібы не сваімі вачамі азіраючыся вакол сябе, бокам выслізнуў з кабінета.

— Бачыш, якія слупы вашай улады, галубок,— сказаў Адомас Пуплясісу, які сядзеў, нібы драўляны ідал, толькі вочы, што блішчалі спадылба, паказвалі, што пад згрубелай карою пня тоіцца чалавечае жыццё.— Такіх, як Жакайціс, у Літве тысячы. Што ты на гэта скажаш?

Мёртвая кара зварушылася, і на пажвавелым твары з'явілася нешта падобнае на ўсмешку. З такім выразам Пуплясіс грыз шкло.

— Нічога мудрэйшага, пане начальнік, чым тое, што ёсць, не скажаш. Жакайціс нядаўна жаніўся, мае маладую жонку, сам малады, мядовы месяц ледзьве мінуў, можа, і варта дзеля гэтага змяніць скуру, але я за сваю жонку гэтакай цаны не дам.

Адомас схаваў пісталет у кабуру.

— А можа, дзеці гэтага вартыя?

Пуплясіс здрыгануўся, але ўпарта глядзеў на Адомаса. Кулакі на каленях пакутліва ўздрыгвалі.

— Дзеці і без мяне вырастуць, пане Вайнарас. Чым цяжэй ім будзе, тым мацней будуць памятаць, каму абавязаны за гэта.

— А мы не хочам, каб памяталі.— Адомас устаў. Яму стала весела.— Выбірайся ты жывы-здоровы дадому. Жыта пара касіць. Які ты нам цяпер вораг? Конік-стракатун! Скачы не скачы, ваенную машыну не спыніш, нават калі ляжаш пад яе колы. Можа, думаеш, яшчэ вернуцца бальшавікі?

Пуплясіс пакруціў галавой: нельга было зразумець, згаджаецца ён ці не.

У гэты момант з шумама адчыніліся дзверы і ў кабінет упхнуўся Жакайціс, а ўслед за ім — Бугяніс з пісталетам, гатовым стрэліць.

— Пане начальнік, гэты тып... я яго затрымаў... Што тут урэшце, да ўсіх д'яблаў, робіцца?!

— Жакайціс, як мне здаецца, хоча папрацаваць на нас,— спакойна растлумачыў Адомас і, павярнуўшыся да Пуплясіса, дадаў: — Табе давядзецца штодня адзначацца ў паліцыі, а там відаць будзе. Жакайціс!

Той падскочыў, нібы наступіў на вужаку.

— У Каўнасе арганізуюць працоўныя батальёны. Набіраюць добраахвотнікаў на вайсковыя будоўлі. Добрая нагода, каб выкупіць сваю віну перад айчынай. Зразумеў?

— Зразумеў, пане начальнік... Выкуплю...

— Анархія! — абурывся Бугяніс.— Вы кідаеце запалкі ў бочку з порахам, пане Вайнарас!

«Мілда будзе задаволеная»,— з іроніяй падумаў Адомас.

Раздзел чацвёрты

I

У выканкаме Марус сказаў:

— Мы арганізавалі курсы для непісьменных, таварыш настаўнік. Ці не змог бы раз у тры вечары ахвяраваць пару гадзін?

Гедымінас змусіў сябе ўсміхнуцца.

«Былі часы, калі мы называлі адзін аднаго сваім імем. Але цяпер паміж намі грувасткі пісьмовы стол і дзяўчына. якую мы абодва кахаем».

— Вы ж начальнік цяпер, можаце загадваць...

— Савецкая ўлада не загадвае сваім сябрам.

Марус тры гады хадзіў да Гедымінаса, калі той прыязджаў на вакацыі, паказваў яму сшыткі, спісаныя няўключнымі літарамі, і кожную восень здаваў экстэрнам экзамены ў наступны клас.

Што б ні здарылася, ён гэтага ніколі не зможа забыць.

— Ці так ужо трэба пры савецкай уладзе, каб займаць пасаду старшыні валаснога выкапаўчага камітэта, мець у кішэні пасведчанне аб заканчэнні трох класаў гімназіі? Сёння модна не чысціць пазногцяў, не пасіць гальштука, не мыцца, хадзіць у пакамечанай вопратцы і выдаваць сябе за пралетарыя, пакрыўджанага буржуазіяй.

— У кожнай хаце ёсць свае мухі. Нічога, прыйдзе час — перавядуцца. Мы пастараемся, таварыш настаўнік, каб гэты час прыйшоў як мага хутчэй.— Позірк у Маруса быў цвёрды і ўпарты, нібы напяты канат, цяжкія жылі-

стыя кулакі ляжалі на стале, быццам былі гатовыя кінуцца ў бой і на справе даказаць сваю правату.

Потым Гедымінас такія кулакі ўбачыў у класе. Іх было шмат. Яны парамі ляжалі на школьных партах, пібы зняможаныя жывёліны на чорным стаптаным полі. Навошта яны сабраліся тут, гэтыя немаладыя ўжо людзі, твары якіх былі паараныя маршчакамі? Жанчыны, якія нараджалі і хавалі сваіх дзяцей, не ўмеючы напісаць свайго прозвішча? Ці гэтыя няголеныя мужчыны, якія ўвесь дзень завіхаліся каля варштатаў у майстэрнях альбо цягалі мяхі па чыгуначнай стапцы? Няўжо яны думаюць, што пасядзяць пару гадзін за школьнай партай — і хлеба прыбудзе?

— У такія гады... як дзеці... Хіба не смешна, таварыш настаўнік? — спытаўся адзін здаравяк, калі Гедымінас, падышоўшы, узяў яго руку з алоўкам і паказаў, як правільна пішацца слова.

На лбе ў здаравяка выступіў пот, твар пачырванеў ад напругі. Знявераны і стомлены, ён глядзеў на непаслухмяныя літары і думаў, што кожная з іх цяжэйшая за таварны вагон, сотні якіх ён разгрузіў за сваё жыццё. Але ён ужо не мог адступіць назад. Нібы катаржнік камяні, ён будзе падкочваць камень да каменя, злучаць іх у стопудовыя словы, пакуль мёртвая папера не загаворыць дзівоснай мовай.

Яго мучыў духоўны голад.

Гедымінас паглядзеў у прагныя, па-дзіцячы сарамлівыя вочы і, апанаваны дзіўным хваляваннем, адказаў:

— Вучыцца ніколі не смешна, сябра.

Тады ўсе галовы, колькі было іх у класе, адарваліся ад сшыткаў і павярнуліся да Гедымінаса. У вачах свяціліся тая самая неспатольная прага і дзіцячая сарамяжлівасць.

«Да гэтага часу я не ведаў людзей», — падумаў здзіўлены Гедымінас.

Некалькі дзён перад гэтым ён быў у вёсцы. Каля дарогі босы селянін у палатнянай кашулі сеяў жыта. Яго крокі былі шпаркія, узмахі шырокія, твар па-святочнаму ўрачысты. Штогод, восенню і вясною, ён кідаў зярняты ў глебу, што тужыла па пасенні, аднак усё ў чужую, а цяпер першы раз засяваў сваё поле.

— Тут мая зямля, таварыш настаўнік. Вунь там па пагорку ў наступным годзе збудую хату, а каля хаты пасаджу сад. Ці вы разумееце, што азначае мець сваю зямлю і сваю хату, калі ў цябе чацвёрта дзяцей?

— Вядома, вам цяпер не давядзецца парабкаваць у гаспадароў...

— Не, вы нічога не разумееце.— Селянін прысеў на кукішкі і абедзвюма далонямі, нібы песціў, пачаў гладзіць дробныя пухлыя грудкі зямлі.— Зямелька, зямелька. Кінеш ёй адно зярнятка, а яна табе дзесяць верне. Родная маці не бывае шчадрэйшая да свайго сына...— нібыта малітву, шапталі яго губы, а вочы гарэлі свяшчэнным голадам. Як і ў тых, што сабраліся ў класе, каб разгадаць таямніцу пісапага слова.

Калі селянін, напоўніўшы сяўню насеннем, рушыў далей па раллі, Гедымінас доўга не мог адарваць зачараванага пагляду ад постаці ў зрэбнай кашулі, якая аддалялася, выпускаючы з абедзвюх рук сонечныя промні зярнят.

«Гэты чалавек змог бы адкроіць лусту сваёй зямлі і есці яе, як хлеб. Ён ашалеў ад шчасця. Вось глядзіш на яго і пачынаеш сумнявацца, ці сустракаў ты дагэтуль сапраўды шчаслівых людзей...»

Марус некалі сказаў — тады паміж імі яшчэ не стаяла жапчына:

— Нацыя, нацыя. Твая нацыя, Гедымінас, падзелена на паганятых і валоў у ярме. Пакуль не разбурацца перагародкі, што падзяляюць людзей, літовец будзе араць на літоўцы, а наша Літва будзе стукацца з торбай у чужыя брамы.

Няўжо большавікі зрушылі гэтыя неадольныя бар'еры?

Гляджу, не зводзячы вачэй,—
няўжо стаў край у змене дзён
такім, якім у сне пачэй
душы бяссоннай быў відзён?!

Позна ўвечары, вярнуўшыся з заняткаў, Гедымінас разгарнуў пажоўклую папку, папакаваную сшыткамі. Нездзе, у падсвядомасці, варушылася думка, што гэтак рабіць не трэба, што гэта блюзнерства, што ён здраджвае ўсяму, чым да гэтага часу жыў і дзеля чаго жыў, але перад вачамі стаяў той селянін у зрэбнай кашулі, што з абедзвюх рук кідаў у зямлю прамяністае зерне, людзі, што сядзелі на школьных партах, і Гедымінас не здолеў запырэчыць незразумелай сіле, якая ўзварушыла яго пачуцці і розум. Гэтак было заўсёды, калі яго ахопліваў душэўны ўздых; у такія хвіліны Гедымінас браўся за аловак і выліваў на перу ўсё, што было ў душы.

Верш здаўся яму ўдалым; у папцы іх быў цэлы стос —

літаратурныя спробы за які дзесятак гадоў; некалькі яго вершаў былі надрукаваныя, але апошні верш, здаецца, вылучаўся і сярод іх.

«Варта было б прапанаваць у газету».

На другі вечар Гедымінас яшчэ раз перачытаў верш. Ён ужо не здаваўся яму такім удалым.

«Што ці кажы, няёмка будзе, калі сябры ўбачаць яго надрукаваным. Хіба што пад псеўдапімам...»

А пеўзабаве ён сустрэўся з тым чалавекам. Здавалася, нічога асаблівага ў ім не было, такіх людзей было шмат навокал. Гедымінас часта з імі сутыкаўся і паслухаўся ўсяго. Але гэты чалавек надта ўжо нагадваў таго селяніна ў зрэбнай кашулі, які мог адкроіць лусту с в а ё й зямлі і есці яе, як хлеб. Ён таксама быў у палатнянай кашулі, босы, да самазабыцця ўлюбёны ў сваю зямлю працаўнік. Калісьці, калі дзеці ў яго былі малыя, ён наймаў парабка і парабчанку, на гадзіну раней за іх уставаў і на гадзіну пазней клаўся. Ён быў кулаком. Калі дзеці падраслі, самі ўпраўляліся з гаспадаркай. Але ўсё роўна ён быў кулаком, бо меў болей зямлі, чым дазваляў цяперашні закон.

— Няхай бы ўжо адабралі тыя некалькі гектараў, калі такі парадак у новай улады,— скардзіўся ён Гедымінасу.— Але нашто чалавека зжываць са свету? Кулак, прыгнятальнік, той на чужым карку сядзеў... Але гэтую зямлю мне бацькі пакінулі, таксама атрымаўшы ад сваіх бацькоў! Калі вы хочаце ведаць, мае ногі да самага замаразку не мелі ніякага абутку, а парабкі босыя з хаты кроку не ступяць: абуй — і ўсё тут! Быў чалавекам, і паважалі, здаецца, і нічога ніколі кепскага не казалі, а цяпер робяць з цябе найстрашнейшага зверга.

Гедымінас вярнуўся дадому прыгнечаны.

«Марус, а можа, твае пагаптыя памянліся месцамі з валамі?»

Ён дастаў з папкі сшытак, перачытаў верш.

Селянін у зрэбнай кашулі, як помнік, стаяў пасярод раллі. Рукі ў яго былі растапыраныя, нібы ён намерваўся абняць усю зямлю, але з яго далоняў, аднак, ужо не струменіліся сонечныя промні.

Гедымінас вырваў са сшытка ліст з вершам і падраў яго на дробныя кавалачкі.

II

У пачатку трэцяга трыместра яго выклікалі ў гаркам партыі.

Ён здагадваўся, чым гэта пахне: дырэктар не адзін раз упікаў яго, што ён ухіляецца ад грамадскіх абавязкаў, а камсарг гімназіі на пасяджэнні педсавета адкрыта абвінавачваў яго, што ён падрывае аўтарытэт камсамольскай арганізацыі. І яшчэ да таго ж нядаўна гарапа нагадала, што трэба няўхільна прытрымлівацца інструкцыі Камісарыята асветы і не чапляцца за «ідэалістычны баласт», які, паводле ўказанняў зверху, быў выкінуты з праграмы.

У гаркам партыі пайшоў, адчуваючы сябе вельмі няўтульна, але цвёрда паважыўшыся адпрэчыць усе закіды. Ухіляюся ад грамадскай работы? Як жа, пан... таварыш сакратар, такая работа, у якой я не бачу ніякага сэнсу, даводзіць мяне да шаленства. Усе гэтыя сходы, мітынгі, заклікі з трыбуны... Калатэча, арганізацыі, пераарганізацыі... Нейкі бясконцы базар, на якім, можа, нехта і ўтаргуе, але толькі не настаўнік. І, вядома, не вучні. Яны ж таксама ўцягнутыя ў гэтую палітычную валтузню, у якой на што хочаш хапае часу, але толькі не на ўрокі. Я мяркую, што абавязак настаўніка перадаваць вучням свае веды, абавязак жа вучняў — іх засвойваць, а не палітыкаваць, таварыш сакратар. А што да аўтарытэту камсамола, дык гэта сапраўднае непаразуменне. З якой ласкі я павінен ставіць камсамольцу добрую адзнаку, калі ён кепска вучыцца? Хіба для таго, каб камсарг змог сказаць: «Вось якая савецкая моладзь! У дзённіках за ўвесь трыместр няма ніводнай двойкі!» Разумею, гэта можа прывабіць новых членаў у камсамольскую арганізацыю, але ніякім чынам не памножыць іх ведаў. Я — сумленны настаўнік, таварыш сакратар. І з гэтага, мабыць, яшчэ адно, не менш цяжкае абвінавачанне — што я не прытрымліваюся інструкцыі Камісарыята. Часткова — праўда. Але згадзіцеся, праграма па гісторыі Літвы дужа абкарнаная, з яе выпай шэраг важных момантаў, без уліку якіх гістарычная ісціна бачыцца скажонай. Як педагог я не маю права ўводзіць у зман вучняў, а як літовец — не магу са спакойным сумленнем ступаць бруднымі нагамі па святых мясцінах.

Гедымінас і не спадзяваўся, што ў гаркаме яго захочуць зразумець (палітыка застаецца палітыкай), аднак не сумняваўся, што пераканае таварыша Гавенаса, што не

мае благіх намераў. Не плюнуць жа яму там у вочы, як плюнуў дырэктар гімназіі Уміла: «Ваша біяграфія, настаўнік Джугас, мусіла б вас болей абавязваць. Сястра замужам за панам, бацька добраахвотнік, ды яшчэ ўзнагароджаны крыжам Пагоні, а самі ва універсітэце, здаецца, былі ў неалітуанах¹. Прыгожы букецік, нічога не скажаш, хе, хе...» Ён нічога і не казаў, ён толькі хацеў, каб яго правільна зразумелі: усё, што ён рабіў, вынікала са шчырага сэрца, з перакананняў, тут няма ніякага падману ці злога намеру; ён не ўмее крывадушнічаць і прыстасоўвацца, бо, галоўнае, не мае здольнасці тых павярхоўных, беспрынцыповых людзей, якія ў адзін момант могуць перамяніць сваё перакананне, нібы сарочку ў прылазніку, каб у адпаведны час зноўку нацягнуць яе — брудную, аднак паспешліва адпрасаваную — на сваю гнуткую спіну. На жаль, ён не такі. Перш за ўсё ён мусіць вынішчыць з розуму і сэрца ўсё, чым жыў, прыняць чужую праўду як сваё непазбежнае існаванне, і толькі тады ён зможа ўпасці перад ёй на калені і маліцца, як маліўся дагэтуль старым багам. Таварыш Гавенас, вядома, не апраўдае яго, Гедымінаса, але, наколькі даводзілася чуць ад іншых і верыць свайму асабістаму ўражанню, ён разумны чалавек і павінен жа зразумець, што адкрыты вораг (калі трымацца бальшавіцкай фармуліроўкі: «Хто не з намі, той супраць нас») менш небяспечны і болей варты павагі, чым двурушны сябра, які стаў такім пад прымусам альбо ад страху.

Псіхалагічна падрыхтаваўшыся такім чынам, Гедымінас адчыніў дзверы ў кабінет сакратара, у якім калісьці гаспадарыў бурмістр Бяржэнас. Як усё тут змянілася! Вось — у адным кутку квадратны стол з чатырма мяккімі, абабітымі скурай крэсламі. Раней стол быў засланы зялёным сукном, на ім да позняй восені стаяла ваза з жывымі кветкамі, якія штодня прыносіў і ставіў у ваду сам бурмістр. Цяпер стол быў засланы чырвонай тканінай — вусцінна пустая заваяваная тэрыторыя, на сярэдзіне якой, як знак перамогі, узвышаўся чырвоны сцяжок. Утульны твой дом — ужо не твой дом. Са сцен пазрываны каштоўныя сямейныя рэліквіі і паразвешваны іншыя: партрэты дзеячаў чужой краіны, чужы герб, чыесьці чужыя словы, напісаныя белымі літарамі на чырвоным транспаранце на ўсю даўжыню сцяны. Усё халоднае і чужое.

¹ Нацыяналістычная студэнцкая арганізацыя.

Убачыўшы наведніка, Гавенас устаў з-за грувасткага дубовага стала і стрыманым жэстам рукі папрасіў сесці. Ён быў сярэдняга росту, сухарлявы, з доўгім худым тварам, на якім выдаваліся косці шчок. Досыць яркі, што западае ў памяць, партрэт, хоць цельга было сказаць, якога колеру ў яго вочы. Наогул, рабіў прыемнае ўражанне інтэлігентнага чалавека, аднак, нягледзячы на ўсе яго намаганні трымацца нязмушана, адчувалася, што ён увесь час хвалюецца і бянтэжыцца, і, разумеючы, што гэта відаць старонняму, яшчэ больш первуецца і злуе на самога сябе.

Некалькі агульных фразы пра надвор'е, здароўе, наогул пра жыццё. Пашкадаваў, што не давлялося пазнаёміцца раней. Гедымінас адказваў асцярожна, але шчыра, чакаючы, калі пасыплюцца папрокі, але Гавенас паводзіў сябе так, быццам яму абрыд гэты прасторны кабінет і ён запрасіў сюды старонняга чалавека толькі для таго, каб разгнаць смутак.

— Мяне часам дзівяць стрыманыя адносіны некаторых колаў нашай інтэлігенцыі да савецкай улады, — гаварыў ён. — Я маю на ўвазе людзей, што выйшлі з народа, у горшым выпадку звязаных крэўным сваяцтвам з дробнай буржуазіяй, якія ў часы сметанаўскай дыктатуры выступалі супраць рэжыму таўцінінкісаў¹. Вядома, цяжка чалавеку, што страціў старыя арыенціры, адразу думаць паповаму, але як можна не бачыць фактаў? Бо тым, хто любіць свой парод, — а тая частка інтэлігенцыі, пра якую я гавару, у часы Сметаны дужа бедавала пра лёс літоўскага народа, — павінна быць зразумела, што савецкая ўлада дала народу Літвы тое, чаго ніякая іншая ўлада не магла і ніколі не зможа даць. Папярэджваю вас, таварыш Джугас, я — чалавек без пацыянальных прыхамацяў, аднак пастараюся паглядзець на наш час вачамі інтэлігента, што не пазбыўся гэтых прыхамацяў. Найперш возьмем зямлю, асноўнае багацце парода. Мы раздалі фальваркі — сярод багацеяў быў куды меншы працэнт літоўцаў, чым сярод беднаты. Што змогуць адказаць на гэта тыя людзі, якія ў часы Сметаны крычалі, што літовец па-ранейшаму парабкуе на чужых паноў, а цяпер усё роўна касавурацца на савецкую ўладу? Далей: права на працу, адпачынак, на бясплатнае лячэнне і адукацыю. Нацыя атрымала шмат, надзвычай шмат, таварыш Джугас. Такія факты, і іх не аспрэчыш. Мне часам здаецца, што людзі, якія ўсяго гэта-

¹ Нацыяналістычная партыя ў буржуазнай Літве.

га не бачаць, апапавапыя нейкай, не зразумелай нам, ма-
ніі.

Гавенас замоўк і запытальна паглядзеў на Гедымінаса.
«Гэта пра мяне,— падумаў ён.— Але чаму, таварыш сак-
ратар, такою кружнаю дарогаю?»

— Не ведаю. Чалавек, бачыце, дзіўнае стварэнне. Ад-
наго абсып з галавы да ног золатам, і ўсё роўна ён будзе
незадаволены, а другому, каб быць шчаслівым, дастатко-
ва посаха вадроўніка і бясхмарнага неба над галавой.
Кожны па-свойму мапьяк.

— Выбачайце.— Гавенас вінавата ўсміхнуўся.— Па
спецыяльнасці я прафесійны падпольшчык, хоць даводзі-
лася працаваць і бухгалтарам. Дзялянкі далёкія ад сферы
мастацтва, так што алегорыі мне не па зубах.

— Думаю, што гэтая манія, як вы цяпер выказаліся,
пазваецца нацыянальным самалюбствам. Так, наша на-
цыя шмат атрымала ад савецкай улады. Беззямельскі
займелі зямлю, работнікі — працу, права на бясплатнае
лячэнне, адукацыю і гэтак далей; аднак тыя інтэлігенты,
якія, кажучы вашымі словамі, усяго гэтага не бачаць, ві-
даць, мяркуюць, што нацыя, атрымліваючы гэтыя дабро-
ты, страціла галоўнае — дзяржаўнасць.

— Выбачайце, вы, напэўна, хацелі сказаць: незалеж-
насць? — асцярожна заўважыў Гавенас.

— Можаце і так разумець, бо гэтыя два паняцці не
існуюць адно без другога.

— Незалежнасць буржуазнай Літвы! — Гавенас ад ду-
шы засмяяўся.— Вы ўсур'ез верыце, што яна была? Сва-
бодная, незалежная Літва з самастойнай замежнай палі-
тыкай, са сваёй эканомікай? Карацей кажучы, дзяржава, а
не вотчына заходніх манапалістаў, клімат якой залежаў ад
замежнага капіталу?

— Няхай яна была вотчынай манапалістаў, аднак жа
мела свой літ, сваё войска, а калі міністр замежных спраў
гэтай вотчыны прыбываў з афіцыйным візітам у іншую
дзяржаву, перад ім выстройвалі ганаровы каравул.

— Вы адчувальныя да вопкавага бляску, таварыш
Джугас. Але просты народ, мабыць, думае інакш, калі ён
наставіў крыж на так званай незалежнасці, якая на сут-
насці была незалежнасцю толькі паноўных колаў.

«Паставіў крыж... калі ўвайшло чужое войска...»

Гедымінас крыва ўсміхнуўся.

— Я не хацеў бы, каб мяне няправільна зразумелі, та-
варыш сакратар,— сказаў ён.— Калісьці я быў настроены

вельмі нацыяналістычна. На першым курсе універсітэта я нават уваходзіў у карпарацыю неалітуанаў. Непавідзеў налякаў, не любіў рускіх і немцаў, з павагай глядзеў на англа-саксонскія народы, абагаўляў усё літоўскае. А потым патрохі ачомаўся. Ubачыў, што тым, якія кіруюць Літвой і гавораць народу прыгожыя словы, гэты народ патрэбны толькі для таго, каб, спекулюючы на яго імені, накаваць свае кішэні грашыма, купіць маёнтак, пагуляць за народны кошт на замежных курортах. Бачыў, як мой бацька выстойваў па тры дні ў чарзе, каб здаць беконную свінню, як дрыготкімі рукамі лічыў кожны літ (ці хопіць на падаткі і за маё навучанне?), а ў той жа час студэнты — сыны пайвышэйшых чыноў — за адзін вечар прасаджвалі ў карты больш, чым уся наша гаспадарка за цэлае паўгоддзе назбірвала ад здачы малака. Мне даводзілася бачыць сялян, што вымушаны былі расставацца з роднымі сядзібамі, і кожны раз, чытаючы ў газеце даўжэзныя спісы гаспадарак, прададзеных з таргоў, я ўяўляў, колькі сем'яў у гэты час плача, цалуючы парог роднага дома, які цяпер будучь пераступаць іншыя. Усё гэта я бачыў, таварыш сакратар. І пяроўнасць, і эксплуатацыю, і хлусню. Мая пацыя пакутавала ад сваіх жа паноў, якія яе падманвалі і прыгняталі, і я не мог не радавацца, калі парэшце іхняя ўлада скончылася. Народная Літва! Тады мы ўсе без выключэння, каго турбаваў лёс нацыі, былі за народную Літву. Ніхто і не меркаваў спачатку, што новы лад менш за ўсё зацікаўлены ў тым, каб захаваць дзяржаўнасць Літвы... — Гедымінас раптам абсекся: на яго глядзелі пранізлівыя карыя вочы Гавенаса. Але, карыя. Гедымінас цяпер добра бачыў іх колер. Мяккія пяшчотныя рысы твару, што падахвочвалі да сардэчнай шчырасці, пабляклі, не засталася і знаку ад той сарамяжнасці, праз якую прабівалася незадаволенасць сабою, а можа, западта вялікая павага да іншага.

— Кажыце далей, кажыце, — прабубніў ён, не спускаючы вачэй з Гедымінаса.

Гедымінас памаўчаў хвіліну, пазіраючы ў акно, — яму здалося, што Гавенасаў позірк, быццам вострая брытва, набліжаецца да горла. «І якога д'ябла я распусціў язык?» Яму стала страшна. За акном была відаць вільготная вуліца, залітая яркім сакавіцкім сонцам, і ён адчуў, што зайздросціць прахожым, адзіны клопат якіх, здавалася, — абысці брудную лужыну ды яшчэ ўхіліцца, каб не трапіла за каўнер халодная кропля з ледзяна.

— Я гэтак думаю, толькі думаю, таварыш сакратар. Але не кажу, што не памыляюся.— Гедымінасу стала агідна ад апошняй сваёй фразы.

— Ваша ўяўная дзяржаўнасць нагадвае мне агарод без плота, дзе корпаюцца суседскія свішні,— сказаў Гавенас.— Падумаць толькі, перад міністрам замежных спраў выстройваецца ганаровы каравул! А ў гэты час Рыбентроп ківае пальцам: падыдзі, малеча, сюды, што там у цябе? А-а, Клайпеда! Калі ласка, аддай мне гэтую цукерку. Альбо Бэк: годзе балбатаць «мы без Вільні не супакоімся», згадзіцеся, што яна была і будзе непадзельнаю часткаю Польшчы! І аддалі Клайпеду, і прызналі за палякамі Вільню, а папрасілі б немцы ў дадатак Сувалкію — аддалі б і яе. Мусім радавацца, што, дзякуючы спрыяльным акалічнасцям, мы змаглі далучыцца да Савецкага Саюза. Малой нацыі, калі карыстацца вашым тэрмінам, гэта сапраўднае шчасце. Зрэшты, што такое нацыя? Людская суполка, аб'яднаная адною моваю, гісторыяй, звычаямі? Скажам, так. Аднак нішто гэтак не яднае людзей, як супольная праца, аднолькава ганаровае становішча ў грамадстве, супольныя інтарэсы. Наша нацыя, тава... настаўнік Джугас, гэта ўвесь працоўны народ, на якой бы мове ён ні гаварыў. Яму напляваць на ганаровыя каравулы вашага міністра. Ён хоча працаваць, тварыць і карыстацца плёнам сваёй працы. Сацыялізм вядзе свет у будучыню, дзе ўсе людзі змогуць дамаўляцца паміж сабою на адной мове, жыць без дзяржаўных межаў, без армій і, зразумела, без войнаў. Гэта непазбежна адбудзецца — жадаем мы таго ці не. Такі дыктат гісторыі, такая логіка дыялектычнага матэрыялізму. Вам варта было б хоць трохі паштудзіраваць марксізм-ленінізм,— дадаў Гавенас і ўстаў.

— Я чытаў сёе-тое...— Гедымінас таксама ўстаў.

«Такі дыктат гісторыі... Вядома, нацыі паміраюць, як і асобныя людзі. Але павошта спяшаецца да часу ўвагнаць іх у магілу? Губіце жыцці мільёнаў людзей...» — падумаў ён.

— Мы заахвочаны да інтэлігентаў вашага тыпу, настаўнік Джугас. Не зважаем на іх мінулае, давяраем ім выхаванне моладзі і гэтак далей...

Не ведаючы, што адказаць, Гедымінас падаў руку, каб развітацца, але Гавенас не заўважыў яе — заклаўшы рукі за спіну, ён па-рапейшаму стаяў за сталом.

— Усяго добрага, таварыш сакратар.

— Усяго добрага.

Гедымінас павярнуўся (не, нехта чужы павярнуў яго за плечы) і не сваімі нагамі пайшоў да дзвярэй. Узяўся за клямку (не сваімі рукамі), але не меў сілы націснуць. Азірнуўся (не ён, а нехта іншы за яго) і, нібы праз імглу, глядзячы на чалавечую постаць, схіленую за сталом, прагаварыў:

— Мабыць, я павінен надаць заяву на звальненне...

Постаць неспакойна заварушылася (папэўна, замахала рукамі), і адтуль даляцеў раздражнёны голас:

— Пра гэта патурбуецца сам калектыў гімназіі.

III

— Перад сходам мяне выклікаў дырэктар, сказаў, каб я рыхтаваўся выступіць. Ты стары настаўнік, Баўкус, з аўтарытэтам, сказаў дырэктар, вельмі важна, каб такі чалавек падтрымаў маю пазіцыю. Спачатку я ўпарціўся, як жа, сэрцам я быў на вашым баку, заўсёды паважаў вас, мушу прызнацца, пават любіў. Але Уміла, у што б там ні стала, хацеў вас разбамбіць — такое ўказанне гаркама партыі. І я, разумеце, змушаны быў... я быў змушаны... Жонка, дзеці, самі разумеце... Моцны чалавек, папрыклад, такі, як вы, устаяў бы, а я не герой, пане Джугас, не герой...

Настаўнік матэматыкі Лявонас Баўкус сядзіць за сталом, затуліўшы далопямі твар. Вострыя прыгорбленыя плечы, ліловая лысіна, ліловы кончык носа. Брыдкае пудзіла — не чалавек. Хацеў, маўляў, кінуцца ў ногі ў першы ж дзень, калі Гедымінас заявіўся ў гімназіі, але пабаяўся — ёсць злачынствы, якія пельга дараваць, і людзі, якія не могуць дараваць.

— Але вы не такі, ведаю, што вы не такі, пане Джугас... Вы разумеце, які тады быў час. Даруйце старому дурню.

— Я даўно ўжо вам дараваў, пане Баўкус.

— Не гневайцеся, не трымайце зла...

— Не гпеваюся і не трымаю зла. Вы былі толькі прылада. Ці можна асуджаць нож, які забойца ўвагнаў у спіну сваёй ахвяры?

— Не кажыце так, пане Джугас, — я чалавек, я маю сумленне!

— Гэткіх людзей, як вы, — тысячы. Учора са страху яны дапамагалі тапіць людзей адным, сёння дапамагаюць

другім. А калі пекаторыя, як вы, яшчэ трымаюцца збоку, дык гэта толькі таму, што цямецкі Гавенас альбо Уміла яшчэ не ўзяў іх за каршэнь.

— Не, вы мне не даравалі, пане Джугас, вы пагарджаеце мною.

— Я так не лічу, пане Баўкус.— Гедымінас уключае радыё, стаіць каля апарата, павярнуўшыся да гасця спіною.— Не ваша віна, што вы парадзіліся ў Літве, а не дзе-небудзь у Швейцарыі ці ў афрыканскіх джунглях. Паогул, хіба мы вінаватыя, што жывём не ў дзевятнаццатым стагоддзі, калі ў свеце не было Умілаў, а людзі мелі менш хлеба, але затое больш годнасці. Не, я не лічу, пане Баўкус, што я пагарджаю вамі. Мне проста шкада вас, як і кожнага, чый лёс не дужа зайздросны. Вось і ўсё.

— Шкада... вам шкада мяне! Я не патрабую, не маю права патрабаваць вашай павагі... Але, маю, не думайце пра мяне як пра апошняга пягодніка, пане Джугас...

Па радыё — урачысты голас дыктара: перадаюць апошнія паведамленні з вышэйшай стаўкі фюрэра.

На Усходнім фронце распачалася апошняя, вырашальная бітва. Узяты гарады: Адэса, Калуга і Калінін. Маскоўскі ўрад схавался ў Казані... На сённяшні дзень знішчаны і ўзяты ў палон шэсць мільёнаў бальшавіцкіх салдатаў. Вораг пастаўлены ў такое стаповішча, што яшчэ да зімовых халадоў будзе разбіты...

Гучыць «Хорст Весель». Ваенныя маршы.

Паўтараюць урыўкі з адозвы фюрэра да народа:

«Немцы! Вялікая Германская імперыя перажывае найвеліччэйшыя гадзіны ў сусветнай гісторыі. Сцягі трэцяга рэйха развяваюцца ад Атлантыкі да Чорнага мора. Наша гераічная армія ўжо штурмуе галоўныя гарады Расіі — Маскву і Ленінград. Усе сілы — перамоце! Закончыць ваенную кампанію да зімовых халадоў! У Германіі няма іншага выбару — альбо перамагчы, альбо быць знішчанай да апошняга чалавека...»

— Ці не здаецца вам, пане Баўкус, што, у параўнанні з тым, што цяпер творыцца ў свеце, нашы асабістыя адносіны не вартыя і макавага зярняці? — Гедымінас пераключае хвалі, шукае іншую станцыю. Лёгкая танцавальная музыка.— Якое гэта мае значэнне, ці паважаю я вас, ці пагарджаю вамі, калі бурацца цэлыя дзяржавы, а забойства чалавека лічыцца падзвігам? Забудзем, што было. Навокал заўважце шмат сапраўдных ворагаў, каб нам заставацца ворагамі.

— Несумненна, несумненна, пане Джугас, ваша праўда. На ўсе сто працэптаў, ваша праўда... — Баўкус першы раз за ўсю размову падымае вочы, цяжка ўстае, нясмела падае руку Гедымінасу. — Мне толькі пяцьдзесят... ёсць яшчэ час... я пастараюся... Вы ўбачыце, што я не такі ўжо нягоднік...

Гедымінас моўчкі паціснуў яму руку, праводзіў да дзвярэй.

Лявонас Баўкус пляцецца па двары, быццам чапляецца за нябачныя прадметы, і знікае ў садзе сярод голых дрэў. Яшчэ адно дрэва з пазрывамай лістотай...

— Пане Гедымінас, будзе дождж. Заставайцеся гэтую суботу дома.

Гэта гаспадыня дома Анута, панна не першай маладоўці, якая заўсёды турбуецца пра справы папа настаўніка куды ў большай меры, чым трэба.

Гедымінас праходзіць каля яе, ледзьве не зачэпіўшы крутыя, выстаўленыя папаказ грудзі, бярэ прыхінуты да сцяны ровар і штурхае яго да весніц.

— Да заўтрашняга вечара, панна Анута. Жадаю весела правесці нядзелю.

— І вам таксама, пане Гедымінас. Паклон вашаму тату.

— Шчыра дзякую, панна Анута. Тата будзе рады.

Асеінія нізкія хмары вісяць над горадам. Вулічны брук, тратуары, нават дахі прысадзістых дамоў услааны лістотай, а парывісты кастрычніцкі вецер усё яшчэ зрывае яе з асірацелых галін і шпурляе апошні ўбор лета пад халодныя ногі восені.

Вільготны пах прэлага жыцця, змешаны з пахам зямлі. Панурыя шэрыя людзі, шэрае паветра, шэрае неба — нібы попел патухлага вогнішча. Шэрае існаванне за шэрымі сценамі дамоў, у шэрых дварах, дзе яшчэ валяюцца парэпанья, засыпаныя шэрым пылам сёлетнія каштаны. Шэрасць. Нешта сярэдняе паміж чырвоным і чорным, радасцю і скрухай, вясельнай сукенкаю і дошкай труны. Штодзённая вопратка — яна не ўпрыгожвае, надакучыла, але ў ёй цёпла і ўтульна. Салдацкі шынель, што ўраўноўвае забойцу і ахвяру. Пане Баўкус, беражыце сваю шэрую апратку, пад ёю зручна хавацца...

«Каб я быў сапраўды паэтам, напісаў бы добры верш. Чалавек, як і большасць жывых істот, бароніцца ахоўным колерам. Аднак не ўсе могуць прыстасавацца, некаторыя гінуць. Застаюцца толькі тыя, у якіх пайленш развіты

звярыны іпстынкт — чаго б пі каштавала, уратаваць сваю шкуру. Чалавек-звер зжырае проста чалавска, таму чалавечтва не пабліжаецца да ідэалу даскапаласці, а аддаляецца ад яго».

Каля скрыжавання насупраць рынку Гедымінасу даводзіцца злезці з ровара: упоперак вуліцы, загарадзіўшы дарогу, стаяць два грузавікі. Навокал шпыраць узброеныя цывільныя з белымі павязкамі на рукавах і паліцэйскія, тут жа некалькі эсэсаўцаў. Шарфюрэр у акулярах, залезшы на капот машыны, пешта пакрыквае, напэўна, прыспешвае. Лямант, крыкі, смех: усе п'яныя. Адзін грузавік усутыч пананіханы яўрэямі, другі канчаюць загрузаць. Трухлявыя старыя з пэйсамі і звылыя, зламаныя горам жанчыны паволі, нага за нагу, цягнуцца з двара сінагогі (тут апошнім часам пасялілі старых краштупенаўскіх яўрэяў, адлучыўшы іх ад дзяцей) і на прыстаўной драбінцы, пібы на эшафот, уздымаюцца на грузавік. З абодвух бакоў драбінкі стаяць два ўзброеныя дзецюкі. Калі які недалужны стары закешкаецца, яны хапаюць яго — адной рукою пад пахі, другой за штаны — і, быццам мяшок, шпурляюць у кузаў.

Каля нагужанай машыны круцяцца два гімназісты. Таксама з вінтоўкамі за плячамі, нападнітку.

— Добры дзень, пане настаўнік. Просім да талакі.

Гедымінас адварнуўся. Шукае вачамі Адомаса.

— Куды іх перасяляеце? — пытаецца ў вахмістра Бугяніса, што кіруе літоўскай грунай.

— Дзе болей месца, пане Джугас. У Каўнас. Там адчыняецца жыдоўскае гета з усімі выгодамі.— Бугяніс іржэ, быццам конь.

Дружны рогат.

— Трэба спадзявацца, там у іх будуць людскія ўмовы,— кажа Гедымінас, паверыўшы словам вахмістра.

— Несумненна, пане настаўнік. Хіба пан камендант загадаў бы праводзіць гэтую аперацыю, калі б гэта было не так? Там яны будуць жыць разам са сваімі дзецьмі. А хто не захоча, можа пайсці ў прытулак для састарэлых. Можна смела сказаць, што канчаюцца іх зямныя пакуты.

Яўрэі сядзяць, папурывышы галовы. Сівыя бароды, яр-молкі, у жанчын хусткі і капялюшыкі. Пагаслыя пагледы ўтароплены ў спіны адно аднаму альбо прыкуты да падлогі грузавіка, на якім ляжыць трохі зямлі роднага мястэчка, натаптанай нагамі. Не выпадае верыць таму, што казалі ім перад пасадкаю ў машыны. Але ўсё адабрана —

дзеці, гонар, багацце. Чым жыць, калі не падзеяй? Не можа быць, каб Пятрас, якому заўсёды давалі тавары ў пазыку, калі не меў грошай, альбо Ёнас, у бацькі якога куплялі лён і пшаніцу, а пасля за адным сталом пілі магарыч, пасяброўску пазываючы адзін аднаго на «ты», альбо гэты акуллярысты Фрыц (ці, можа, Ганс) са сваімі хаўруснікамі, якія таксама маюць маці і бацьку, не можа быць, каб гэтыя людзі пасмелі зрабіць ім, нядужым старым, нешта благое! Не! Яны абавязкова сустрэнуцца са сваімі дзецьмі ў тым велізарным каўнаскім геце. Абабраныя да апошняй ніткі, зняважаныя. Зведзеныя да ўзроўню скаціны. Але сустрэнуцца і будуць жыць так доўга, колькі гасподзь бог прызначыў.

Шафёры залазяць у машыны. Вуркочуць заведзеныя матары.

— Будзьце здаровыя! — Гедымінас здымае капялюш. — Зычу вам шчасця на новым месцы!

— Будзь здароў, пане Джугас.

— Вы былі добрым чалавекам, пане настаўнік. Блаславі вас гасподзь.

Гедымінас махае капелюшом. Яны таксама памахалі б у адказ, але калі нехта паспрабаваў гэта зрабіць, ахоўнік саўгануў прыкладам вінтоўкі па руках.

— Пане Джугас, — Бугяніс пальцам пагражае праз акно кабіны, — калі вам так любы часнаковы пах, можа знайсці ў грузавіку вольнае месца.

(«Яму шкада гэтых пархатых. Жыдоўскі заступнік...» — кіпіць у душы ў Бугяніса. Не можа ніяк забыць, як яны са старэйшым братам намерыліся разбагацець: павышкрабалі апошнія грошыкі, што не хапіла — пазычылі і заснавалі ў адным мястэчку краму каланіяльных тавараў. Але пеўзабаве мусілі ўсё распрадаць, не вытрымаўшы канкурэнцыі: яўрэі-аптавікі, падтрымліваючы сваіх крамнікаў, пастаўлялі ім тавары па ніжэйшым кошце, чым Бугянісам. Розніца была мізэрная, аднак яе было дастаткова, каб адбіць пакупнікоў. «Пархаты кагал. Пачакайце! Прыйдзе час, яшчэ папомніце вы літоўскіх гандляроў!» І час гэты прыйшоў. Не адну зіму прамарнаваўся ён унтэрам, але дачакаўся. «Цяпер наша музыка, а вы скачыце, юды».)

Машыны, глуха равучы, паволі супуцца вуліцай. Дзве адчыненыя трупы, папханыя яшчэ жывымі, але ўжо асуджанымі на скоп людзьмі.

П'яная песня...

Гедымінас, не заўважаючы, што надзеў капялюш за-
дам наперад, сядзе на ровар. Яму ў адваротны бок.

«Паганцы! Праклятыя паганцы!»

Уздымае кулак і, не саромеючыся цікаўных прахожых,
пагражае камусьці цябачнаму за сабой.

IV

І чаго толькі не выдумляў у маленстве! На загуменні
засталася зарослая травой западзіна, дзе ён капаў гліну, —
наробиць мноства цаглін, збудзе вялізны горад і будзе ў ім
каралём. Вымураваў «малачарню», рабіў з гліны «масла»,
потым з іншымі дзецьмі ўзвёў з лапухоў будан — «фаб-
рыку», рабіў з крапівы «шоўк», выціскаў з зёлак лекі і
ўсё спадзяваўся адкрыць пешта незвычайнае і здзівіць
увесь свет.

Доўгімі зімовымі вечарамі, калі бабуля засынала, не
даказаўшы да канца казкі, няўтрымнае ўяўленне запусіла
Гедымінаса да самых зорак, і ён на некалькі гадзін стана-
віўся ўладаром сусвету — богам. Потым зноў спускаўся на
зямлю, з вясковымі хлапчукамі выстругваў з дрэва шаблі,
стрэлы, рабіў лукі і вярхом на кіях скакаў вызваляць ад
палякаў Вільню. Альбо ператвараўся ў вавёрку — добра
зімою ў дупле, а арэхі такія салодкія! — і ў утульнай адзі-
ноце чакаў вясны. А калі яна наставала, ён ужо быў шпа-
ком, што прыляцеў з выраю. Выбірае самую прыгожую
шпакоўню (вядома, на сваім родным хутары), віе гняздо,
выводзіць птушанят. Суха, прыемна ў маленькай хатцы.
Чуваць, як дождж барабаніць па драўляным даху шпакоў-
ні, як свішча вецер у лятку, як за сцяною шкрабецца кот,
просіцца ў хатку. Але не — ён яго не ўпусціць. Ніхто не
можа ўвайсці ў зачараваны замак шпака!

Дом, родны дом! Кожны раз, убачыўшы твае гасцінна
разведзеныя рукі, адчуваеш сябе, як той шпак дзіцячых
гадоў у сваёй утульнай шпакоўні. Два каштаны каля ва-
ротаў, пасыпаны пяском двор — даўно чакалі цябе, просім
уваходзіць; зарослы мохам калодзежны журавель — ві-
таем цябе, нізка клапаняемся; белы каменны дом са старым
драўкавым дахам, бокам прытулены да самага саду, — як
на табе засумавалі, як засумавалі, дазволь абняць... Каля
хлява радасна скуголіць і скача на ланцугу сабака. Ён
таксама цябе вітае... І ты з ім вітаешся. З аблізанымі ру-
камі, тварам, адчуваючы пах псіны, ідзеш да сажалкі, аб-
саджанай ніцымі бярозамі. Тутсама нахіленая лазня. Па-

дыходзіш да яе, адчыняеш дзверы, зазіраеш у сярэдзіну — тлустая, прапахлая дымам цемрадзь. Ідзеш да гумна (да старой будыніны з запалым саламяным хрыбтом), таксама адчыняеш дзверы... Да хлява, да клуні. І ўсюды адчыняеш дзверы. Ты абыходзіш усю бацькоўскую сядзібу, як пілігрым святыя мясціны, адчыняеш усе дзверы і за кожнымі пакідаеш частку таго цяжару, які павальваў на твае плечы час. Пылінку за пылінкай сцярушваеш з вопраткі прах чужых дарог і вяртаешся да сябе чысты і быццам бязважкі.

Бацька ўжо на двары — прыехаў з поля, засыпаў апошні капец буракоў.

Мужчыны абдымаюцца, прытуляючыся тварам да твару. Два абрабаваныя жыццём чалавекі цяпер больш чым калі патрэбныя адзін аднаму.

Гедымінас пераапранаецца — пойдзе карміць жывёлу. Пранізліва рыпіць стары журавель, бразгаюць вёдры. Мілы пах сена і хлява! Стары, з закураным шклом ліхтар блукае з клуні ў свіран, у хлеў і назад. Нецярпліва вішчаць свінні. Бляюць авечкі. Чакальна ржуць коні.

Гедымінас з бацькам ходзяць ад ясляў да ясляў, ад карыта да карыта. Два вялікія дабрадзеі ў маленькім згладнелым свеце, дзелячы хлеб і ваду. А за імі па пятах рухаецца сыты спакой. Чуваць толькі прагнае чаўкапце, хрумстанне, бульканне поўла ды шамаценне сена. І лагодныя бацькавы словы — паглыбіўшыся ў гэты малепькі свет, ён размаўляе з жывёлай, як з людзьмі.

«Што б ні здарылася, селянін не будзе адзінокі — ён мае жывёлу».

Пакуль бацька мае каля калодзежа рукі, Гедымінас запальвае ў хаце лямпу і абходзіць з ёю ўсе пакоі. Тут ляжала мама, там — бабуля. Побач з кухняй — пакойчык сястры Анэлі; яго цяпер займае Аквіля. Ложкі пустыя і халодныя, пібы труны. Цёмныя цені рэчаў лезуць з куткоў, паўзуць па сценах, зліваючыся з тваім цепем, які ўварваўся сюды, як узломшчык у храм.

Тужліва рыпяць пад нагамі старыя маснічыны. А як весела стукацелі яны пад тваімі малымі пажанятамі такімі самымі асеннімі вечарамі, калі мама засяроджана вяза-ла перад камінкам, бацька каля дзвярэй сукаў вяроўкі, а вы з сястрою гулялі ў хованкі... Зламысная рука лёсу ўторкнула ў вулей, што гэтак весела гудзеў, агністую галавешку, і вось ён памірае, іхні ўтульны дамок; і пйдзе пяма пчаляра, які здолеў бы ўдыхнуць у яго новае жыццё.

— Чаго шукаеш? — адазваўся голас бацькі з другога пакоя.

І праўда — чаго? Хіба толькі шчопця солі, каб пасыпаць на незагоеныя рапы...

Гедымінас, узняўшы высока лямпу, глядзіць на сцяну. Замаркочаная божая маці са схіленай на плячо галавою ў прамяністай аўры, Хрыстос, што посціцца ў пустыні. Ніжэй — гіпсавы пашарэлы барэльеф Уладаса Путвінскаса¹: павесіў яго тою вясною, калі атрымаў атэстат сталасці. Юнацкая даніна патрыятызму...

Гарачая хваля залівае шчокі. Ён зрывае барэльеф з цвірка і як найдалей запіхае яго пад ложкак. Стомленым жэстам зачыняе дзверы, сядзе да стала насупраць бацькі.

— Табе цяжка аднаму, бацька. Я хацеў бы вярнуцца ў вёску, каб дапамагчы табе гаспадарыць. Чаго пасміхаешся? Не бойся, я не забыўся сялянскай працы. Альбо, калі хочаш, прадавай зямлю і перасяляйся да мяне ў горад.

Мікалас Джугас хмурыць сівыя парадзелыя бровы, з дакорам, спадылба пазірае на сына. У горад! І гэта ў такі час, калі кожны, як за паратунак, чапляецца за вёску!..

— Каму зямля толькі месца, каб справіць сваю патрэбу, той можа яе купляць і прадаваць, як цыган коней, — гаворыць ён з прыкрасцю. — Не стала ў мяне жонкі, дачкі, сына Мікаласа ўхапіла вайна, маці памерла. Чатырох чалавек як не было. І гэта за адзін год! Не кожнаму бог дае такі крыж. А ты — пераязджай да мяне ў горад! Тут мае карані, сыне. Тут пахаваны бацькі бацькоў, тут усе сцежкі маімі нагамі сходжаны, вашымі, дзіцячымі, збеганы. Куды ні пайду, усюды знаёмае, сваё, кожны куст пра нешта нагадвае. Што ў мяне яшчэ застаецца, калі не зямля? Што я буду рабіць без яе? Хіба зможа дрэва жыць без каранёў?

— Я цябе люблю, бацька. Ты не адзін. І брат Мікалас яшчэ вернецца з Расіі. А можа, ён туды і не трапіў? Можна, удёк з палка ў той самы дзень, калі пачалася вайна? Ці мала літоўцаў апынулася за мяжой...

Пакуль Гедымінас гаворыць, Мікалас Джугас глядзіць на сцяну з абьякавым тварам — нічога не хоча слухаць пра сына. Ніякіх спадзяванняў, ніколі не трэба мець ніякіх спадзяванняў! Таму, ледзь толькі Гедымінас замаўкае, ён зноўку распачынае сваё:

¹ Заснавальнік саюза шаўлісаў — ваенізаванай пацыяналістычнай арганізацыі ў буржуазнай Літве.

— Вы не шухалі зямлі, вам лёгка махнуць на яе рукою. Паслужылі б у гаспадароў, пакаштавалі б чужога хлеба — тады шматок сваёй зямлі здалёк стаў бы пахнуць. А я дзеля яго, гэтага шматка зямлі, тры разы ў шпіталі ляжаў, траха, браце мой, з галавой не развітаўся. Кожны гектар крывёю выкупіў. А колькі поту праліў, пакуль маё карэнне тут прыжылося! О-о, што тут казаць, што тут уснамінаць!.. — Мікалас Джугас задыхаўся, дрыготкімі пальцамі ўхапіўся за край сталыніцы. У вачах смутак і нешта невыказнае. — Не, сыне, падта дорага мне каштавала зямля, каб я мог павярнуцца да яе спіной і пайсці, наплёўваючы сабе на баках. Табе таксама няма чаго вяртацца ў вёску. Не для таго вучыўся, каб лезці назад у багну. Я не магу без яе жыць, яна замешана маёй крывёю, маім потам, разведзена маімі слязамі, я ў ёй, у гэтай багне, па самую макуку, а ты ўвесь на паверхні. Дык застанёмся кожны на сваім месцы. Адно будзь разумны, не лезь у палітыку, як Вайнарасаў Адомас. Улады прыходзяць і адыходзяць, а чалавеку, якая б улада ні была, трэба заставацца ў сваім доме і рабіць сваю справу.

— Любая справа — таксама палітыка, тата. Я часам кажу сабе: ты настаўнік, твая прафесія не мае нічога агульнага з акупацыйнай уладай. Але ад гэтай самай улады я атрымліваю плату... За што? Мабыць, таму, што я ёй патрэбны, дапамагаю здзяйсняць яе палітыку, ёй служу... Без мяне яна не змагла б нармальна функцыянаваць, як без фабрычнага рабочага, што выпускае гарматы, альбо без селяніна, што вырошчвае хлеб для войска. Мы ўсе маленькія колцы велізарнай дзяржаўнай машыны, мы не хочам, каб яна рухалася наперад, а ўсё роўна, нават насупраць сваёй волі, круцімся разам з усім механізмам і дапамагаем яе штурхаць наперад. У наш час, калі хочаш адгарадзіцца ад палітыкі, трэба зачыніцца ад усяго свету і жыць у непразнай пушчы...

— Дзіўна гаворыш. — Мікалас Джугас намаўчаў, пажвакаў пустым ротам. — Выходзіць, усе мы ў адной фурманцы сядзім, адну песню спяваем. Ну не, мой сыне. Я аддаў дзяржаве тое, што належыць, немец есць мой хлеб, аднак людзей я не забіваў і яўрэяў з вінтоўкаю не ганяў. Я карміцель, а не забойца. А калі хлеб, што я вырасціў, есць і забойца, то тут я нічога не магу зрабіць. Селянін не вінаваты, што на зямлі ўсялякія людзі, ён не можа раздаваць свой хлеб толькі добрым.

«Ён праўду кажа, мой добры стары. Чалавек бяссіль-

ны хоць што-небудзь змяніць. Усё, што мы можам, гэта пастарацца застацца сумленнымі. Чалавек бяззбройны, але ён мае крэпасць — сябе самога, і, зачыніўшыся ў ёй са сваім сумленнем, ён можа абараняцца!»

Гедымінас рассеяна слухае бацьку, механічна ўстаўляе адно-другое слова. Яго думкі далёка. Ён замкнуўся ў сабе — у гэтай непрыступнай крэпасці, якую так неспадзявана заімеў. Ён аглядае ўсё навокал, правярае, ці трывалыя сцены, дзівіцца, што адсюль усе рэчы здаюцца не такімі, якімі ён іх уяўляў сабе здалёк: шурпаты бацькаў голас ператвараецца ў мяккі і далікатны голас мудрага прарока; застылая пустка пакоя пачынае варушыцца, напайняецца гукамі і святлом; з адчыненых кухонных дзвярэй льецца цёплы пах стравы, весела трашчаць у печы дровы, гучыць музыка посуду, што ставіцца на стол... Калі Гедымінас першы раз убачыў пакруглелую постаць Аквілі, а бацька растлумачыў, чаму Катра Табака выгнала з дому дачку, ён адчуў п'янавісць да чалавечка, які яшчэ не з'явіўся на свеце. А цяпер, поўны ўсёдаравальнай дабрыні, як посуд чыстай вады, ён слухае шоргат яе крокаў, глядзіць на рукі, што ставяць страву на стол, спакойнай усмешкай адказвае на ўсмешку. Ён можа без дрыжкаў, не абліваючыся халодным потам, глядзець ёй у вочы і гутарыць так спакойна, нібы ён вымаўляе «добры дзень». Ён зусім вольны ад тыраніі кахання. Ад колішніх пачуццяў засталася толькі жменька сатлелага попелу.

Пасля вячэры Гедымінас доўга сядзіць за сталом, схіліўшыся над сшыткам. Пяро, парыпваючы, бегае па белым лісце паперы, радкі кладуцца адзін да аднаго, нібы тлустыя барозны раллі. Насенне падае праз пальцы ў пульхную зямлю, вокамгненна ўзыходзіць, выпявае і тут жа дае плёц — зерне. Дзівосны араты! Потым ён, можа, убачыць, што сабраны ўраджай — адно гірса ды кукаль, але ў гэтае імгненне ён перажывае шчаслівае самазабыццё творцы.

— Што ты пішаш?

Ён не адразу зразумеў, адкуль гэты голас, усё яшчэ зачынены ў сваёй адмысловай крэпасці. Лямпа, што стаіць на стале, яму яшчэ не лямпа, а яркае сонца, закураная столь — высокае вясновае неба, сцены пакоя, што топуць у змроку, — далягляды неабсяжнага свету.

— Ты?! Чаму не спіш? — Гедымінас збянтэжана загарнуў сшытак.

— Я перашкодзіла табе? — Аквіля таксама бянтэжыцца. На твары запабеглівая ўсмішка, ад якой самой робіцца няёмка. — Раней ты пісаў вельмі прыгожыя вершы. Дасі заўтра пачытаць свой сшытак?

«Раней я пісаў дурныя вершы пра каханне і часам чытаў іх табе. Ты, вядома, уздыхала, але думала пра другога».

— Мае новыя вершы табе будуць нецікавыя. Паэзіі патрэбна юпачая палкасць, а я ўжо стары і здольны толькі суха разважаць.

— «Ён (альбо яна) раптам пастарэлі на дзесяць гадоў». Калі, чытаючы, я сустракала ў кнігах такую фразу, яна мне нічога не казалася. Цяпер я разумею яе. — Аквіля правяла кончыкамі пальцаў па шчоках. У святле лямпы яе твар быў зеленкаваты, апухлы і непрыгожы.

— Нічога, у цябе добры выгляд. — Гедымінас хацеў, каб яна села: непрыемна было бачыць яе вялізны жывот.

— Не трэба... Табе не пасуе хлусіць. — Усмішка патухла на яе вуснах, і Гедымінас убачыў колішнюю Аквілю: добрую, шчырую, аднак жа ганарлівую і незалежную. — Хацела пагутарыць з табой як з добрым сябрам, Гедымінас. Ты быў мне не абьякавы, і я нібы вінаватая перад табой... Калі б Марус паказаўся, які ён на самой справе, раней, магчыма, усё склалася б інакш... Але каханне як кацяння — сляпое, пакуль не расплюшчацца вочы.

— У Маруса не было іншага выйсця. Бугяніс са сваёй зграяй закатаваў бы яго.

— Я не асуджаю яго за тое, што ён не застаўся, аднак не магу дараваць, што пакінуў мяне. «Табе будзе цяжка... небяспечна... могуць забіць...» Тады я без страху пайшла б пад кулі і загінула б разам з ім. Разам з ім я магла ісці на край свету. Але навошта я яму, калі ў яго ёсць сябры і вінтоўка? Ведаю, ты скажаш, ён хацеў зберагчы мяне і наша дзіця. Пэўна, яму не бракавала розуму і сумленнасці, але ён не разумеў, што жанчыне часам лепш загінуць разам з каханым чалавекам, чым заставацца сам-насам са сваім пяшчасцем.

— Сур'ёзныя людзі цябе не асуджаюць, Аквіля, а на бабуль мінулага стагоддзя папляваць.

— Ты не разумееш мяне. — Яна з лёгкім дакорам паглядзела на Гедымінаса. — Мой бацька мяне не асуджае таму, што шкадуе. Твой бацька прыпяў мяне таксама са шкадавання. Абодва яны добрыя людзі і заўсёды паспагадаюць, колькі змогуць, але ніколі не апраўдаюць мяне.

У іхніх вачах я страчаны чалавек, які не ўмеў разумна жыць, і такому небараку трэба падаць міласціну. Я не хачу, каб і ты апынуўся ў ліку дабрадзеяў, Гедымінас.

Гедымінас моўчкі пакруціў галавой. Яго зноў агарнула тое знаёмае пачуццё, калі Аквіля расхінала перад ім сваю душу, і ён, страціўшы сілу волі, паддаўшыся спадманлівым спадзяванням, ужо бачыў сябе там, у яе душы. Паміж імі былі толькі стол і лямпа. І яшчэ загорнуты сшытак. Дастаткова было пакласці рукі ёй на плечы і сказаць: «Я цябе кахаю, Аквіля. Вайна жахлівая, ды, дзякуй богу, яна змяла ўсё, што стаяла паміж намі. Дай руку, мая мілая...» Аднак, пачуўшы яе апошнія словы, ён стрымаўся.

— Табе менш за ўсё трэба міласціна, Аквіля,— сказаў ён, унікаючы яе пільнага пагляду.— Ёсць людзі, якія ходзяць з акрываўленымі рукамі і думаюць, што яны ў святым алеі. Вось каго трэба шкадаваць.

Яна скурчылася ў крэсла, нібы хацела праваліцца скрозь зямлю. Твару не было відаць, толькі макаўка. У вёсцы жудасна завуў пейчы сабака.

— Ты... пра Адомаса?

— Я наогул пра такіх...

— Такіх шмат, а Адомас мой брат. Я не маю другога такога брата, Гедымінас.

Гедымінас машынальна кіўнуў галавой.

— Я любіла Адомаса. Калі два гады таму ён цяжка захварэў на запаленне лёгкіх, я начамі не спала, маліла бога, каб ён выздаравеў. А лепш было б, калі б ён тады памёр.

— Праўда, Адомасу не трэба было ўсаджваць пальцаў паміж дзвярэй...

— Ты нічога не ведаеш, Гедымінас, ты нічога не ведаеш...— зашаптала Аквіля.— Мне страшна, мне сорамна табе гаварыць пра гэта, але я павінна табе расказаць. Не магу больш!

V

Бацька тачыў пад наветкай касу з сенажаткі.

Аквіля падышла і штурханула плячом браціка, што круціў тачыла.

— Бяжы пачытай, Юргюкас. Я замяню цябе.

Тачыла звінела, іскры ляцелі бацьку ў густыя жоўтыя вусы. І пакуль Аквіля вышэптвала сваю навіну, вусы на-тапырваліся ўсё больш і больш.

Бацькавы рукі, такія цвёрдыя і трывалыя, затрэсліся. Каса захадзіла ў бакі, яе жалезныя зубы скрыгталі, дакрапаючыся да тачыла навостраннымі граямі.

Так яно, кажаш... так яно...— мармытаў Лаўрынас Вайнарас, усёй сваёй сутнасцю молячы, каб яна спынілася, абвергла тое, што сказала: гэтага не магло быць. Ён не хоча, каб так было!

— Там жывы чалавек, тата!

Лаўрынас Вайнарас яшчэ ціжэй угнуў галаву. Каса прыстаўлена да нагі, як стрэльба, шырокія плечы апалі. Палонны салдат, які не ведае, што рыхтуе яму невядомы лёс.

— Немцы...— выдыхнуў ён. На збляднелым твары выступілі кропелькі поту.— Пранюхаюць — усім капцы...

— А калі б там ляжаў наш Адомас альбо Юргіс?..

Адказу няма.

— Галоўнае, каб мама не даведалася,— сказала яна, ахінутая пяшчотным пачуццём да бацькі.

Выехалі на возе, седзячы спіной да спіны. Бацька — тварам да коней, Аквіля — да дарогі, што ўцякае назад. Было і страшна, і прыемна, як на галавакружнай вышыні, з якой у любы момант можаш сарвацца і разбіцца дашчэнту. Потым гэты самы воз вяртаўся з лесу, толькі ўжо непаспешліва, ціхай хадой. На ім куча галля, а яны абое ідуць наўзбоч, баючыся падумаць пра цану, якую раптам давядзецца заплаціць за таго, хто цяпер ляжыць на дне ў возе.

Разам з бацькам зрабілі ў леташнім сене хованку, парайліся, дзе закапаюць труп, бо амаль не верылася, што лётчык выжыве.

Але ён не памёр. Аквіля па некалькі разоў па дзень, а спачатку і па начах, бегала да хворага, каб змяніць павязку, прыносіла свежай вады, тайком ад маці варыла бульён. Свет яе звузіўся да цеснага закутка ў сене. Яна запаўзала сюды, кожны раз перапоўненая найвялікшым неспакоем і страхам, і якую хвіліну аслухоўвалася ў цемры, затаіўшы дыханне. Ноч, бясконая поч. З двух бакоў — сцяна з бярвення і дошак, у галавах у яго і з правага боку — сена, над галавой і пад ім — таксама сена. Пышная магіла, усланая духмяным, самай прыродай вытканым аксамітам. Ёй станавілася не па сабе. Толькі пачуўшы слабое дыханне, адважвалася запаліць электрычны ліхтарык. Тады вузенькая шчыліна ў сцяпе, праз якую прабівалася бягучае святло дня, патухала — і абрываўся апошняя ці-

тачка, якая лучыла Аквілю з вонкавым светам. Яна баялася гэтага свету і ненавідзела яго. Гледзячы на змучанага бездапаможнага чалавека, якога паслаў ёй лёс, яна растваралася ў чужоі пакуце і забывала сваё пяшчасце. «Ты ж не адна,— у думках суцяшала яна самую сябе.— Гэты жахлівы свет, які, як злодзей, падглядвае за табою праз шчыліну ў сцяне, вас абаіх загнаў у гэтую цемру. Чужынец — твой брат, бо родныя вашы лёсы».

Неяк — тады ён ужо настолькі акрыяў, што з яе дапамогай мог сесці — здарылася тое, што і рапёй з ім здаралася, калі ён быў у непрытомнасці,— звычайная патрэба жывога чалавека. Яна прыбрала, не адчуваючы ніякай агіды, а ён скрыгатаў зубамі ад прыкрасці і нешта шаптаў на сваёй незразумелай мове. Дзіцяня! Яна яшчэ не адчувала яго жывога біцця пад сэрцам, але ведала, што яно ўжо жыве. Засмяялася, кранутая мацярынскай пяшчотай, і адчула, як па шчацэ пабегла сляза. Патушыла, запаліла, зноў патушыла электрычны ліхтарык. Праз шчыліну ў сцяне пырснуў пук святла. Яна выцягнула руку і пагладзіла яго — прахалодны і свежы, нібы кветка ружы, што распусцілася на сонцы.

— Дурачок, Ванька-дурачок,— прашаптала яна паруску, усміхаючыся ім абодвум — таму, яшчэ не народжанаму, і гэтаму, які ў пакутах вяртаўся назад у свет.

VI

— А вечарам яму стала блага, Гедымінас. Я не ведала, што здарылася, але разумела, што тых маіх медыцынскіх ведаў, якіх я нахапалася ў гімназіі на скаўцкіх зборах, замала. На другі дзень прыехаў Адомас, і я ўсё яму сказала... Пасля вячэры збегала ў клуню, ён быў яшчэ ў сваёй нары, а рапёцай ужо яго не знайшла... Кінулася ў Краштупены, але з паўдарогі вярнулася дамоў. Я спалохалася яго, роднага брата, Гедымінас...

— Так...— Ён не ведаў, што сказаць.— Так, так,— паўтарыў ён, апусціўшы вочы і бачачы толькі вузкую палоску яе грудзей і рукі, сціснутыя на жываце. Яму ўявілася маці — яна сядзела за сталом на гэтым самым месцы. Хацелася ўпасці перад ёю і пакласці стомленую галаву ёй на калені. «Яна — святая»,— мільганула педарэчная думка, і калі ён нясмела паглядзеў спадылба, дык сапраўды ўбачыў вакол яе галавы прамяністы вярчачак, як гэта намалявана на касцельных абразях.

— Чаму, чаму ён гэтак зрабіў, Гедымінас? — усклікнула Аквіля; яе голас гулка прагучаў у пустым пакоі.

— Не ведаю, — прамармытаў ён, яшчэ не выцерабіўшыся з аслупянення. — Мабыць, таму, што кожны чалавек акцёр у жыцці. Калі паўстае пытанне: сыходзіць са сцэны ці іграць далей, тады ён і паказвае сваё сапраўднае аблічча.

Аквіля раптоўна ўстала.

Гедымінас разумеў — трэба яе суцешыць, падбадзёрыць; яна прыйшла сюды, спадзеючыся, што ён засмяецца ёй у вочы: што ты, я падта добра ведаю Адомаса, каб паверыць такой лухце! Яна б учапілася за гэты выратавальны круг і пастаралася б зберагчы ў сабе гэтую прывідную надзею. Аднак ён не адважваўся пераконваць яе ў тым, у чым і сам не быў перакананы.

«Што ён зрабіў з тым няшчасным лётчыкам? — думаў ён, ужо лежачы ў ложку і расплюшчанымі вачамі ўбіраючы халодную цемру пакоя. — Аддаў немцам, прыдумаўшы праўдападобную гісторыю, каб апраўдаць «знаходку»? А можа, проста прыкончыў сваімі рукамі і педзе закапаў? «Бог сведка, я гэтага зусім не хачу, але калі гаворка ідзе пра лёс усёй сям'і...» І запэўніў сябе, што ён мае падставу так зрабіць. Бо на самой справе, што значыць адзін нядошлы чалавек, калі штодня з паверхні зямлі змятаюцца тысячы здаровых людзей? Бугяніс не такіх малайцоў (да таго ж сваіх, літоўцаў!) адправіў на той свет...»

Гедымінас злавіў сябе на думцы, зазначыўшы, што пра такія рэчы, аказваецца, можна думаць з іроніяй. «Няўжо ніколі мы так і не былі сапраўднымі сябрамі?» Ён успомніў гімназічныя часы. Да чацвёртага класа, калі Адомас, застаўшыся на другі год, пакінуў школу, сябры называлі іх Патам і Паташонам, а іхнія бацькі казалі: «Адомас і Гедымінас разам кладуцца, разам устаюць». Альбо: «Іх нават вадой не разальеш». Адомас быў на два гады маладзейшы за Гедымінаса, але буйнейшы, рослы не па гадах, спакойны і дабрадушны, хоць часам без дай прычыны запальваўся і пускаў у ход кулак. І цяпер Гедымінасу было шкада як незваротнага мінулага таго чырванашчокага дужага хлапца ў аксамітнай гімназічнай шапачцы, якая трохі смешнавата сядзела на яго вялікай пязграбнай галаве.

«Трэба было б звапіць ва ўсе званы: сябра гіпе! А я што? Усё раблю, каб пры сустрэчы размінуцца, а калі не ўдаецца, кажу не тое, што трэба».

Праўда, неяк яму сказаў:

— Кідай ты свой пракляты мундзір.

— А каму ад гэтага стане лепш, галубок?

— Табе самому, ёлупень.

Адомас зняважліва засмяяўся і пайшоў.

Сапраўды, што зменіцца ад таго, што нехта іншы пацягне гэты мундзір? Хіба што жыцці дваіх людзей (толькі дваіх!) пойдучь па іншым кірунку; а ўся гэтая някельная машына ўсё роўна будзе грукатаць далей, як грукатала дагэтуль. Уратуецца Адомас, але замест яго загіне Юргіс альбо Пікадзімас. Праўда, яны не твае сябры, аднак такія самыя людзі, а можа, нават лепшыя за яго. Ты нікога не можаш выцягнуць з ямы, не саштурхнуўшы ў яе другога, які абавязкова знойдзецца, як знаходзіцца ў гадзіншчыка запасная дэталі паўзамен зношавай.

Кожны з нас пасіць у сабе пачаткі добра і зла, жыцця і смерці, асуджэння і апраўдання. Не хто-небудзь іншы, а толькі я сам магу выбраць адно з двух. Мне кажуць: «Скачы ў яму!» Я магу скокнуць і не скокнуць. Ад мяне, толькі ад мяне аднаго залежыць, ці я памру як чалавек, ці здохну, як быдла, заколатае нажом мясніка. Можа, мне трэба чыя-небудзь парада, як лепей уладкаваць сваё жыццё, я з удзячнасцю яе прыму, аднак я не зайздросчу дарадцу, бо часта ён сам не разумее, якую страшэнную адказнасць бярэ ён на сваё сумленне.

З гэтымі думкамі Гедымінас заснуў, зачыніўшыся ў сваёй надзейнай крэпасці. Недзе за яе тоўстымі сценамі мільгануў бледны Адомасаў дзень, зашамацелі знаёмыя крокі... «Пайшоў...» — падумаў ён з палёгкаю праз сон.— У свеце два з паловаю мільярды чалавек блукаюць, шукаючы сваёй дарогі. Які мудрэц можа кожнаму паказаць, дзе сапраўдная? Хто разгадае загадку жыцця?

...Спрадвечную балесную загадку,
што чалавека мучыла заўжды:
у свеце без канца і без пачатку
адкуль ідзе ён? І ідзе куды?

VII

Назаўтра, пасля абеду, Гедымінас паехаў назад у Краштупены. Хоць даўно не было дажджу, вільготная зямля наліпала па шышы ровара — з самай раніцы церушылася дробная, падобная на густы туман імжа. Уваччу Гедымінаса ўсё яшчэ стаяў нашурплены пясчаны грудок, на які ён, праязджаючы побач, паклаў букет крапучых замаразкамі астраў; з сасны, што расла ў галавах сямейнай

магілы, як і з іншых прыдарожных дрэў, застылых у бялёсай прасторы, зрываліся буйныя кроплі вады, і ён усю дарогу адчуваў мармуровы холад мёртвай зямлі. А калі з туману пачалі праступаць невыразныя контуры касцельнай вежы, Гедымінасу падумалася, што гэты, засланы імжою, горад падобны на могількі яго роднай вёскі, з цяжкімі магільнымі крыжамі, сярод якіх імкнецца ў пябёсы драўляная вежа каплічкі. Праз імглістую заслонку ён убачыў квадратную магільную пліту, што паволі спаўзала з пагорка, за якім пачынаўся гарадскі брук. Гедымінас намерваўся праскочыць міма, але пагорак быў круты, а дарога раскісла. Задыхаўшыся, ён саскочыў з ровара і, выцягнуўшы з кішэні пасоўку, пачаў выціраць мокры твар.

— Добры падвячорак, пане настаўнік, — загаварыла магільная пліта, ператварыўшыся ў Матаса Пуплясіса.

Гедымінас прыўзняў капялюш.

— Забавіўся ты ў горадзе, дзядзька Матавушас. Не паснееш завідна дамоў, — заўважыў ён, адчуўшы ў паветры пах гарэлкі.

— А я прывык ужо, пане настаўнік. Кожны другі дзень бываю ў Краштупенах. Баба пават пачала баяцца, каб не падсяліўся да якой гарадскоў. А чаго мне драмаць? Гарадскія пані чыстыя, напарфумленыя, не тое што мая, вечна сыроваткаю смярдзіць. Выберу сабе бабу з усіх бакоў спраўную, мардастую, з пасагам, з кучай дзяцей, каб самому не давалося высільвацца. Зажыву пан папам! А каму дзякуй? Нашай дужа шапоўнай паліцыі, якая не можа пражыць больш як два дні, не пабачыўшы Матавушаса Пуплясіса.

— Па начах цяпер небяспечна бадзяцца, дзядзька Матавушас. — Гедымінас паклаў рукі на руль, намерваючыся падавацца далей, але Пуплясіс знерухомеў перад ім, раскірэчыўшы ногі, панурыўшы вялізную галаву, і, як бык на чырвоную апучу, вылупліваў вочы на пярэдняе кола ровара.

— Небяспечна? — прамармытаў ён, не рухаючыся з месца. — А як жа, а як жа, пане Гедымінас. Паччу можна ў калодзеж ці ў якую пельку ўваліцца. Але і ўдзень усялякае здараецца, пане Джугас. Сустрэнеш, напрыклад, чалавека са сваёй вёскі, знаёмыя, здаецца, былі, гутарыш з ім і баішся, а ці тое сказаў. Усе мы адзін аднаму чужыя сталі, пане настаўнік. Калі б не ведаў, што пан цяпер быў у Лаўксадзісе, у свайго старога, мог бы падумаць — вяртаецца з Алешніка, хоць ён і ў іншым баку...

— А што я там не бачыў? — раздражнёна запытаўся

Гедымінас. Ён не любіў Пуплясіса, як і ўсіх тых, што з цяжкасцю чыталі газету, але, узяўшы ўладу ў свае рукі, з лёгкім сэрцам пачалі руйнаваць свет, на падмурку якога стаяў і іхні дом.

— А што там не бачылі паны паліцэйскія ды белавязнікі? — Пуплясіс усё яшчэ стаяў, на-ранейшаму трымаючы рукі ў кішэнях у бравэрцы. Чырвоны твар быў вільготны і блішчаў, як паліваны посуд. — А што там не бачылі краштупепаўскія яўрэі, пане настаўнік? Хіба гэта яны захацелі паехаць у Алешнік і ўлегчыся ў ямы, на якія ніхто не ўскоціць каменя, як патрабуе таго іхні звычай?

Пуплясіс пахіснуўся, умомант падзяліўся на два чалавекі і, закруціўшыся ў шалёпай чырвонай віхуры, пачаў ападаць у зямлю.

— Не чаўпі лухты, стары блазан! Ты п'яны, каб на цябе пярун!

— Я і сапраўды чаўпу лухту, пане Джугас, але мне ўсё роўна. Пайду якога дня адзначацца, упахнуць у грузавік — і капут Пуплясісу. Быў такі зубасты стары, скажуць людзі, грыз шкло і цвікі, а вось мяккай свінцовай кулькі зжаваць не здолеў.

Гедымінас налёг грудзямі на руль.

— Немагчымая рэч... Дзяды, жанчыны... Безабаронныя людзі... Хлусіш, Пуплясіс! Ты заўсёды выкідваў жарцікі. Але гэта страшныя жарты!

Адзін бот Пуплясісаў — надзьмутая брудная жаба — адарваўся ад зямлі і некалькі разоў далікатна баксануў на шыне ровара.

— Гэтыя жарты не мы з табой чынім, пане настаўнік. І дзякуй богу, што не мы...

Бот вярнуўся на ранейшае месца, потым абодва боты рушылі трохі наперад, і Гедымінас адчуў на спіне цяжкую далонь, аднак толькі на імгненне, на такое кароткае, што падумаў, ці не здалося яму. Ён распрастаўся, але квадратная Пуплясісава постаць ужо знікла ў імжы. А наперадзе, недзе за скопішчам дамоў, вухкаў манеўровы паравоз. Яго вусцішнае вухканне было перэальнае, як і ўсё паўкола.

Гедымінас гнаў ровар праз увесь горад і не мог адарвацца ад гнятлівага ўражання, што на самой справе няма ніякіх людзей, хоць яны вітаюцца і прыўзнімаюць шапкі, няма ніякіх дамоў, вуліц, парэшце, няма яго самога; усё гэта толькі ўяўленне, ілюзія, расказаная некім казка. Панна Апута сядзіць каля акна, захутаўшыся ў белую пуховую хустку, аднак і яе няма. А калі яна ўзрадавалася, убачыў-

шы яго, а потым заплакала, расказваючы, «што тут тварылася», дык гэта толькі таму, што яму хочацца, каб гэтак было. Бо ў свеце яшчэ павінны быць людзі, якія не развучыліся плакаць і смяцца.

Гэта страшна, пане Гедымінас! Мы чулі страляніну — колькі адсюль да таго Алешніка? — але хто мог падумаць... Яны да паўночы жлукцілі ў братоў Маркайцісаў, а потым швэндаліся па горадзе, выхваляючыся сваім жахлівым подзвігам. Прыстойныя жанчыны, зразумела, не захацелі мець з імі ніякай справы, тады яны пачалі біць вокны... Умяшаўся нямецкі патруль, завязалася перастрэлка. Аднаго ледзь жывога завезлі ў бальніцу... Канец свету, пане Гедымінас! Сёння раніцай я сустрэла Ніёлю, бабу вахмістра Бугяніса. На руцэ залаты гадзіннік, у смушковым паліце, якое летась справіла сабе жонка ювеліра Манштэйна. Нядоўга яна насіла яго, бедалага... А Манштэйну пашанцавала — вярнулі жывога з Алешніка. Прызнаўся, што схаваў каштоўнасці, аднак пяхай у яго лепш язык адсохне, чым ён каму-небудзь скажа, дзе яны. Яны вырашылі што б там ні стала вырваць у старога таямніцу.

«Сярод тых забойцаў былі два вучні нашай гімназіі».

Усё яшчэ не могучы пазбавіцца ад пачуцця нерэальнасці, ён пераабуўся і выйшаў у горад.

Адомаса не было дома — два дні як паехаў кудысьці па службе.

Абрам Манштэйн сядзеў на цэментовым ганку каля свайго дома, утаропіўшы вочы на пусты рыначны пляц, склаўшы на каленях маршчыністыя рукі, на якія з брыля і сівых пэйсаў капала вада. На вуліцы, нібы цьмяныя свечкі шабасу, запальваліся першыя ліхтары; ён не ведаў, ці дачакаецца (дый, зрэшты, ён не хацеў гэтага) наступнага вечара, але быў шчаслівы, што хоць прырода не адвярнулася ад яго і, не грэбуючы, абмывае старое цела, на сорам усяму чалавецтву аддадзенага на ганьбаванне.

Гедымінас не сваёй рукою схапіўся за капялюш, прамармытаў прывітанне, аднак стары і не паварушыўся. Трэба было б падысці да гэтага няшчаснага чалавека і сказаць пеншта большае чым «добры вечар», аднак і гэтых двух слоў Гедымінасу стала сорамна, бо яны былі вымаўлены на той самай мове, якая разам са стрэламі гучала ўчора ў Алешніку.

VIII

— О, Гедымінас! Дзіва! Хоць раз успомнілі старых сяброў...

— Я хацеў пабачыць пана Вайпараса,— холадна растлумачыў Гедымінас, амаль унзўнены, што гаспадыня Адомаса не хлусіла — яго сапраўды цяма ў Краштупепах.

— Аднак заходзьце, заходзьце, што мы тут таргуемся ў дзвярах! — Мілда схапіла Гедымінаса за рукаў і, радасна ўсміхаючыся, уцягнула ў прысепак.

— Калі няма Адомаса...

— Некалі ў гэтым доме вы былі жаданы госць і не дазвалялі нам сумаваць. Вярніце хоць адну шчаслівую хвіліну сваёй старой прыяцельцы, пане Гедымінас.— Мілда расшпіліла яго паліто і, не звяртаючы ўвагі на аднеквапане, сцягнула з плячэй.

Пэўна, пакуль у гэтага дома быў гаспадар, ён часта зазіраў сюды ў вольны час. Бурмістр быў разумны і адукаваны чалавек, апроч таго, добра гуляў у шахматы, з ім можна было прасядзець да позняй ночы, ні разу не пазяхнуўшы. «Табе пашанцавала, Мілда, займела выдатнага мужа»,— казаў Гедымінас, калі яны заставаліся саманасам. Яна іранічна ўсміхалася, пакутліва стараючыся і не могучы схаваць сваёй думкі па сваім па-здрадніцку адкрытым твары. Гедымінасу было балюча, што яна не кахае мужа, але, спагадлівы да людскіх слабасцей, не мог яе асудзіць. Нават пасля таго, як Бяржэнаса забралі і яна стала палюбоўніцай Адомаса, Гедымінас не далучаўся да тых, што языкамі і позіркамі прыбівалі саламяную ўдаву да слупа ганьбы. Вядома, ён больш не паведваўся ў гэты дом, хоць Адомас не адзін раз запрашаў зайсці, а калі сустракаў Мілду ў горадзе, гутарыў з ёй па-сяброўску, але афіцыйна. Не, ён не асуджаў яе за парушэнне прынятых нормаў маралі, а проста асцерагаўся яе, як любой прыгожай і лёгка (яму так здавалася) даступнай жанчыны, абьякавым да якой не можа заставацца піводзін здаровы мужчына, трохі зайздросціў Адомасу і, саромеючыся гэтага нізкага пачуцця, стараўся трымацца збоку.

— Сам бог вас прыслаў, Гедымінас. Адзінокая жанчына ў такі страшны час! — гаманіла Мілда, узяўшы Гедымінаса за локаць і ветліва падштурхоўваючы ў святліцу.— Прашу, уладкоўвайся, дзе табе падабасца, мой мілы, а я па хвілінку знікну.

Разгублены, ён стаяў каля вялізнага стала і не мог зра-

зумець, чаго сюды прыйшоў. Пабачыцца з Адомасам? Але навошта? Няўжо толькі дзеля таго, каб сказаць тыя некалькі слоў, якія ўпарта гулі ў вушах, пакуль ён у роспачы і жудзе цягнуўся бруднымі гарадскімі вуліцамі: «Хачу пацікавіцца, як п а с л я ў с я г о г э т а г а глядзіцца твая пыса?..» А можа, спадзяваўся, што Адомас, убачыўшы яго, свайго сябра (?), кіпецца яму на грудзі і заплача крывавымі слязамі? Дзе там! Тут, галубок, не трэба мець ніякіх ілюзій, бо кроў цяпер — самая танная вадкасць. «Калісьці ў гэтым доме было добра і ўтульна, я быў прывязаны да яго, як кошка. Напэўна, у мяне кашэчы інстынкт; ён загаварыў, калі мяне пакінуў чалавечы розум, і прывёў сюды, нібы зблудную кошку да апусцелай сядзібы, каб прытуліцца да даўно астылага камінка, які некалі мяне саграваў.

Гедымінас апусціўся на крэсла. Ён усё яшчэ бачыў сябе ў прысенку, перад люстэркам — дзіўнага чужога чалавека з шэрым тварам і бліскучымі дзікімі вачамі, — і не мог даўмецца, які з іх сапраўдны. Былі дзве початкі для адзення, дзве мініяцюрныя, што міла ўсміхаліся, Мілды, дзве аднолькавыя сцяны прысенка, два «я» — у люстэрку і ў рэчаіспасці, — але ён не мог намацаць мяжы, што дзеліць абодва гэтыя светы; усё — і прадметы, і час — страціла сваю заканамерную сувязь, змяшалася ў бязмежнай прасторы ў бессэнсоўны хаос, у якім не было ні мінулага, ні будучыні, ні сёння. Цяжкі шаўковы абрус пах яблыкамі. Ён быў жоўты, нібы спелае іспанічнае поле. Круглае сонца, кошыкі, поўныя кветак, і голыя амуры, што страляюць з усіх бакоў. Аднак ён бачыў толькі згустак ружовай імглы, у якім, нібы ў велізарным воку смяротна параненага дапатопнага звера, адлюстроўваліся цёмныя абрысы фантастычных карцін. «Вязём у Каўнас, да дзетак... Ха-ха-ха!» Ён быццам чуў, што нехта ўваходзіць і выходзіць, пешта кажа, машынальна сам адказваў на нейчыя пытанні, час-пачас абуджаўся з жудлівага сну, аднак пязменна бачыў перад сабою згустак ружовай імглы, у якой знікалі і зноў утвараліся тыя самыя карціны.

— Гедымінас... што з вамі? — нехта доўга і моцна трос яго за плячо.

Згустак ружовай імглы растаў. Ён зноў убачыў стол — жоўтае сонца, акружанае амурамі. На ім красаваўся пузаты графін з цёмна-чырвонай вадкасцю, два зграбныя кілішкі на тонкіх ножках, ваза з пячэнем; побач стаяла Мілда, ужо не ў халаце, а ў ваўнянай бардовай сукенцы,

бялявыя валасы акуратна прычасаныя, бледнаваты твар крыху нафарбаваны, топкі водар фіялак чуўся ў павстры. У яе голасе — спалох:

— Ты размаўляеш з тым светам. Што здарылася, Гедымінас?

«Ты»! Як у добрыя мінулыя часіны... А можа, яны яшчэ і не мінулі? Можа, я задрамаў каля стала, чакаючы, калі вернецца пап Бяржэнас, і мне прыспіўся жахлівы сон? Зараз пачуецца старэчае пакашліванне і на ўсю кватэру загучыць бадзёры голас: «Мілда, каго я бачу?! Нас зноўку наведаў наш юны сябра!»

— Дык ты нічога не ведаеш? — здзіўлена запытаўся ён.

— Не...— На твары ў яе застыла напружанае чаканне. Ён змераў яе доўгім калючым позіркам.

— І нічога ты не чула? — выдзяляючы кожнае слова, зноўку запытаўся ён.— Гэтыя стрэлы мусілі прагучаць на ўвесь свет, а ты іх усё-такі не чула? Яны расстралялі некалькі грузавікоў бездапаможных нявінных старых...

Напружанне з Мілдзінага твару знікла.

— Сярод іх на грузавіку я бачыў аднаго ўрача,— вёў ён далей, адчуваючы, як смыліць перасохлае горла.— За свой век ён уратаваў не адну сотню чалавечых жыццяў, і вось сёння тыя самыя людзі яго...

— Гэта праўда страшна, вельмі страшна, Гедымінас,— вымавіла яна з палёгкай.— Я не магу дараваць Адомасу, што пакінуў мяне адну ў такі час. Але давай не будзем гаварыць пра гэта, мой мілы, не будзем псаваць сённяшняга добрага вечара.

Мілда адсунула крэсла ад стала і села побач з Гедымінасам.

— Тут лікёр,— трымала яна гаворку, наліваючы ў кілішкі.— Я не папыталася, можа, ты хочаш добра паесці? Выбачай, што без лішніх цырымоній перайшла на «ты». Наша даўняе сяброўства, думаю, дае мне на гэта права?

Яе раўнадушнасць ашпарыла яго, быццам кіпень. «Не будзем псаваць добрага сённяшняга вечара...» Што ж, так і зробім. У той час, як там у перадсмяротных канвульсіях уздрыгвае зямля (яны ж хваліліся, што паўкідалі ў яму яшчэ жывыя целы), мы падымем чаркі і вып'ем за бяспямяцце. І, вядома, за саміх сябе. За тое, што жывы-здоровы, за тое, што, дзякаваць богу, не семіты, што над нашымі галовамі ззяе свяцільнік старых добрых часоў, а заўтра зноў засвеціць сонца. На здароўе!

Гедымінас падняў кілішак.

Мілда, падняўшы свой, прыязна кіўнула яму галавой.

— Кроў...— сказаў ён, трымаючы кілішак насупраць святла.— Густая, яшчэ не астылая кроў. Нап'ёмся гарачай крыві, як рабілі нашы дагістарычныя продкі. Няхай сіла ворага перальцеца ў наша цела.

— Гедымінас...— дакорліва прашаптала Мілда.

Ён выпіў дзве чаркі запар і павярнуўся да яе. Яна ўсміхалася, але неяк баязліва, нібы праз жалобны вэлюм. Їм апанавала зласлівая радасць.

— Адомас прапусціў выдатную нагоду: мог бы за так набыць табе смушкавае фўтра альбо, скажам, аздобіць пальцы дарагімі пярсцёпкамі,— сказаў ён, паддаючыся цяўмольнаму жаданню пакрыўдзіць яе.

— У той самы дзень, калі ўбачу, што яго рукі пячыстыя, паміж намі ўсё будзе скончана. Ён гэта ведае,— снакойна адказала Мілда.

— Дык таму ён і знік з Краштупенаў, каб вымыць рукі, як Понціі Пілат, а іншыя няхай выконваюць за яго крывавую работу?

— А табе мала, што чалавек стараецца зберагчы годнасць, наколькі гэта магчыма ў наш час?

— Зберагчы годнасць...— Гедымінас перакрывіўся.— Я, значыць, адхілюся, а вы, мае любыя слугі, тым часам папрацуйце. І гэтакі манеўр мы ласкава назавём годнасцю...

— Ён твой сябра.

— Быў...

— Я кахаю яго.

— Ты «кахала» і Бяржэнаса, аднак цяпер я не ўпэўнены, ці ты не ўдзячная тым, што дапамаглі ад яго збавіцца,— адцяў Гедымінас, брыдзячыся, што паўтарае словы іншых, але не могучы ўтаймаваць сваёй раз'ятранасці.— Некалі ты сказала — о, я выдатна памятаю тыя словы: «Уявім, што нам засталася жыць адзін дзень, і возьмем у жыцця ўсё, што яно можа даць». Ты любіш толькі сябе, Мілда, а там хоць свет заваліся...

Яна з натугай засмяялася.

— Цябе цяжка пазнаць, мой дарагі. Было б у мяне больш злосці, вылецеў бы за дзверы. Гаворыш такія непрыемныя рэчы, нібы ўсе мы тут купаемся ў весялосці. Якая табе справа, кахаю я Адомаса ці не? Чаго ты ўсхадзіўся? Можна, раўнуеш? Між іншым, магу табе паведаміць, што пробашч паабяцаў парупіцца наконт майго разводу з Бяржэнасам, яшчэ гэтай зімою мы з Адомасам абвянчаемся.

— Што ж... Шлюб у асобных вынадках проста зручная шырма, за якой можна дагала раздзецца з чужым мужчынам.— Гедымінас амаль з пяпавісцю пазіраў на Мілду, усё яшчэ спадзеючыся заўважыць на яе твары збяптэжанаць, крыўду, скруху — усю тую гаму пачуццяў, якая сведчыла б, што яе спакойны, самазадаволены ўтулак зварушаны, што яна няшчасная, як пяшчасны цяпер кожшы прыстойны чалавек у гэтым знявечаным горадзе.

— Будзь джэнтльменам, Гедымінас: палі ў кілішкі,— папрасіла яна, ляпіва жууючы пячэпне.

Гедымінас апусціў вочы — яе нічым цельга было працяць.

Ён паліў у кілішкі, яны абое моўчкі выпілі, а потым загучала ціхая танцавальная музыка — Мілда ўключыла радыё.

— Раскажы, як жывеш.

— Як сыр у масле.

— Толькі без іроніі, даражэнькі. Пабудзем хоць бы хвілінку шчырыя, як раней. Ведаеш, быў час, калі я ў цябе траха не закахалася.

— Што ж, гэта дужа гожа з твайго боку...

Яна ціха засмяялася.

— Толькі не задзірай поса. Я не думала нічога такога, што не пасуе замужняй жанчыне. Ты быў не такі, як астатнія мужчыны — меней прылізаны, меней дурны і ў дадатак трохі паэт,— не адна жанчына захацела б выпрабаваць сваю ўладу на мужчыне такога тыпу, але ж зусім неабавязкова цягнуць яго ў ложкак.

Гедымінас падумаў, што яна гэтакая ж цынічная, як і раней. Аднак якія бессаромныя ні былі б яе фразы, яны не абражалі — так дзеці бегаюць галышма пры людзях і не выклікаюць абурэння. Яна не любіла ўпрыгожанняў, дэкальтаваных сукенак, быццам саромелася спакусліва дэкапальных формаў свайго цела і старалася схаваць іх; праўда, яна ўмела гэта рабіць з такім густам і тактам, што, замаскоўваючы іх, яшчэ болей падкрэслівала. Можна было надумаць, што яна баіцца сваёй, такой відочнай, прыгажосці, а можа, стамілася ад яе і, жадаючы адпачыць, няўдала спрабуе ўвабрацца ў вопратку Папялушкі.

«Але, яна ніколечкі не змянілася,— паўтарыў Гедымінас у думках, адчуваючы млявасць ва ўсім целе.— І ў гэтым пакоі ўсё гэтаксама, як было калісьці. Радыё, піяпіна, зялёная плюшавая канапа і на ёй дзве падушачкі з пя-

беленага палатна. Усё на сваім рапейшым месцы. Нават пах кватэры той самы. Аднак —

Навошта, здані, з цемрадзі ўзышлі вы?
Навошта, згадкі, леціце, як лісце?
...Крыху тугі, ды жменька слоў шчымлівых,
ды пара твараў, бачаных калісьці...»

— Я звару кавы, Гедымінас.

«Цікава, колькі яшчэ засталася часу да каменданцкай гадзіны?»

Аднак ён не паглядзеў на гадзіннік і не запратэставаў. Штосьці пяшчотнае, з пахам фіялак, паказытала яму шчаку, пачуліся мяккія шпаркія крокі патрывожанай кошкі. Ён змружыў вочы і нечакана прыгадаў адзін адвячорак ранняй вясны. Эпізод быў такі яркі, што на імгненне ён страціў адчуванне часу.

«Я сядзеў на тым самым месцы, дзе яна цяпер, і чытаў свой верш. Мне трэба было прыйсці пазней альбо наогул не прыходзіць, але адкуль я мог ведаць, што пан бурмістр затрымаецца ў магістраце? Мой верш быў пра пешчаслівае каханне, яшчэ свежы і вельмі журботны».

IX

Але перад гэтым я сустрэў яе, сваё пешчаслівае каханне, — ёй і была прысвечана гэтая элегія.

У жыцці здараюцца самыя дзіўныя кур'ёзы. Скажам, рос у адной вёсцы з дзяўчынай, не заўважаючы яе, як звыклую дэталю наваколля, а аднаго дня быццам нейкая заслона спала з вачэй, і ты, аслупянеўшы ад здзіўлення, пытаешся ў самога сябе: «Як ты мог жыць, не ведаючы, што па свеце ёсць яна?»

Аквіля, я кахаю цябе, мог я сказаць тады, на хрысцінах у Гульбінасаў, калі мы абое былі хросныя, і я тады раптам адчуў, што яна не так сабе нейкая дэталю, а частка майго лёсу, без якой маё далейшае жыццё пустое і бессэнсоўнае. Гэтыя банальныя, але пэпазбежныя словы я мог паўтарыць (так, паўтарыць, бо да мяне іх казалі мільярдны людзей) і ў той духмяны чэрвеньскі вечар, калі мы ўдваіх ішлі за возам сена і спявалі, нібы шалёпыя падлеткі, а яе вочы блішчалі асаблівым святлом. Я ніколі не бачыў такога да слёз прыгожага, недасяжна высокага неба і такіх шчаслівых вачэй. Я быў амаль упэўнены, што яна закаханая. І ўсё роўна не рашаўся вымавіць тых вырашальных слоў. Ні ў той вечар, ні пазней, хоць былі дзесяткі

зручных выпадкаў. Сарамлівасць і нават пейкі інстынктыўны страх звязвалі мне язык усялякі раз, калі я намерваўся адкрыць рот, каб выказаць таямніцу свайго сэрца. Здавалася, гэтых трох слоў замала, яны не здолеюць вытлумачыць маіх пачуццяў, а яшчэ што дадаць да іх я наўрад ці здолею. Праўда, я магу даволі зграбна выказваць думкі, толькі, на жаль, не ў тым выпадку, калі вырашаецца мой лёс. Ленш напішу я ліст — разумны, добра абдуманы, палкі — яна не зможа не зразумець, што такое каханне бывае толькі раз у жыцці, і здолее гэта ацаніць. Несумненна, ліст — лепш за ўсё!

Але нам абаім было б лепш, каб я ніколі не пісаў яго і не ўкідаў у паштовую скрынку, якая вісела на каменнай агароджы касцёла. Я валокся праз рыначны пляц, пацеючы, хоць быў халодны сакавіцкі дзень, і адчуваў у пагах такі цяжар, быццам на мае плечы наваліліся любоўныя пісьмы ўсяго свету, што засталіся без адказу.

А на другі дзень я сустрэў яе. Мы абышлі ўсе крамы — яна шукала пейкай асаблівай матэрыі на летнюю сукенку, — а купіўшы яе, мы падаліся ў цукерню выпіць кавы з пірожным. Я пазіраў на яе шчаслівы, крыху заклапочаны твар і думаў пра ліст, які заўтра ў гэты самы час яна будзе трымаць у руках. Мяне пачало трэсці.

— Што з табою? Табе блага? А можа, якая непрыемнасць? — затурбавалася яна.

— Не, не. Мне толькі чамусьці здалося, што мы сустракаемся апошні раз, — прамармытаў я.

— Ну, ці ты не дурань! — Яна засмяялася. — Чаму гэта мы сустракаемся апошні раз? Ты мой самы лепшы сябра, Гедміс.

— Так...

— Марус кажа, што калі ён чаго дасягне ў жыцці, дык частка заслугі ў гэтым будзе папа Джугаса. Ён дужа ўдзячны табе, Гедымінас.

— Марус здольны вучань.

Аквіля азірнула, узяла мяне за локаць і, прыхіліўшыся да вуха, зашаптала:

— Нікому я гэтага не казалася, але табе можна. Ведаю, не прагаворышся, нават слова гонару не патрабую. Бачыш, як я табе давяраю! Я закахана ў яго, Гедымінас...

У мяне з вачэй пасыпаліся іскры. Кубачкі з кавай і недаедзеныя пірожныя змяшаліся ў кучу. Спрабаваў нешта сказаць, але замест слоў з майго рота вырвалася няўцямнае мармытанне.

— Гедыміпас, што ты?!

Я адкінуў яе руку, устаў і, хістаючыся, выбег на вуліцу. Напэўна, у мяне быў страшны выгляд, бо людзі азіраліся на мяне. Я не ведаў, што ім трэба. І наогул мне дзіўна, што ўсё навокал стаіць, як стаяла, у той час калі мой дом згарэў дарэшты. А калі ён адбудуецца? І наогул, ці можна яго адбудаваць? Я поўзаў вакол папялішча, разграбаючы абпаленымі пальцамі гарачы попел успамінаў, і хацеў крычаць, каб пра маё няшчасце даведаўся ўвесь свет.

Два тыдні мне было агідна глядзець на здаровы, усім задаволены чалавечы твар. Вярнуўшыся пасля работы з гімназіі, я зачыпяўся ў сваім пакоі, начамі праседжваў за сталом, дарэмна стараючыся ўтапіць сваю крыўду ў кнігах.

Дык вось, тым вясновым адвячоркам я сядзеў вось тут, дзе сёння Мілда — насупраць піяніна, на якім, узняўшы хобаты, стаялі сем, адзін за аднаго меншых, слонікаў — сімвал мяшчанскага дабрабыту, — і чытаў свой верш — распачны псалом спаленаму дому.

— Цябе трэба адлупцаваць, свавольніка, — сказала перад гэтым Мілда, калі я ўвайшоў у дзверы. — Дзе ты прападаў? Ну, хутчэй скідай паліто! Мой сівагаловы каток неўзабаве прыйдзе.

Ці мог я чакаць папа бурмістра, спакойна гутарачы з яго жонкай, калі прыйшоў сюды, сцякаючы крывёю сэрца?

Дык вось, я сядзеў перад гэтай чорнай, невыносна цяжка труною з сямю белымі слонікамі і чытаў на памяць свой верш, які дагэтуль чулі толькі адданыя сцены майго пакоя.

Свет распасціраўся перад маімі вачамі як бязмежная мёртвая пустыня, а я глядзеў на яе аднекуль зверху і ў яе папурых прасторах бачыў маленькую згубленую кропку — самога сябе. У квадраце акна шумеў вясновы горад, педзе бушавалі вечна жывыя рэкі, што пазрывалі ледзяныя пумы зімы, за маёй спіною ў мяккіх пантофліках хадзіла Мілда — канарэйка ў залатой клетцы, але я нічога не адчуваў, не бачыў, толькі гэтую маленькую кропку — самога сябе. Мне стала страшна і чагосьці невыказна шкада. Губы пачалі дрыжаць, словы трэскаліся, як перасохлая глеба, а аднекуль з грудзей узняўся гарачы камяк і здушыў горла. Я замоўк, хоць у вершы яшчэ заставалася пекалькі радкоў, і папружыў усю сілу, каб суняць плач, у якім захлыналася мая душа. А потым... Не, гэта адбылося, напэўна, у тую самую секунду. Цёплыя, што пахлі фіялкамі, рукі абнялі мяне за шыю. Я адчуў шчакою яе шчаку, шоўк

яе пяшчотных белых валасоў, а плячамі — пруткую апору — яе грудзі. Ніколі піводная жанчына не абдымала мяне так, ды яшчэ ў такую цяжкую хвіліну. Я, дваццаціпяцігадовы мужчына, заплакаў, як малое дзіцяня. Тады яна ўзяла ў свае далоні маю галаву, адхіліла яе назад і пачала цалаваць, шэпчучы: «Дзівосны верш! Ты прысвяціў яго мне, праўда? Але чаму ты плачаш — я ж кахаю цябе...»

Я ўскочыў, амаль адшпурнуў яе ўбок, выцягнуў насоўку і, адварнуўшыся, выцер мокры твар. Мне было так сорамна, што я не ведаў, куды вочы падзець. Калі нарэшце паглядзеў на Мілду, убачыў: яна стаіць каля піяніна і ўсміхаецца, нібы нічога не было. Яе вочы яшчэ палымцелі здрадніцкім агнём. «Мой сівагаловы каток неўзабаве прыйдзе...» Нават тут, у гэтым вычышчаным да бляску пакоі, багна! Я хацеў, грукнуўшы дзвярыма, пайсці і ніколі больш сюды не вяртацца, але ведаў, што не змагу так зрабіць — быў занадта зняможаны. «Адзінае, па што я, здаецца, яшчэ здольны, гэта самому брысці па багне і не браць да душы, што пэцкаю іншых», — падумаў я і не здзівіўся, што такая думка першы раз у жыцці прыйшла мне ў галаву.

Х

— Кава прыехала, — прабуркавала за спіною Мілда.

— Гм... Напраўду?

— Ты сёння надзвычай рассеяны, мой мілы.

— Выдатнае слова.

— Якое?

— Вось гэта «надзвычай», без яго немагчыма абысціся ў сённяшнім надзвычайным свеце. Надзвычай пахне кава, надзвычай іграе музыка, надзвычай прыемна сядзець за сталом з надзвычайнай жанчынай і бачыць праз адчыненыя дзверы ў спальню ложка і капю надзвычай белых падушак... Надзвычай салодкая высна спакою ў бурлівым акіяне... Такая бялюткая, цнатлівая, далікатная, як праціны перад першаю шлюбнаю ноччу. Так і карціць пахадзіць па ёй удоўж і ўпоперак бруднымі ботамі.

Мілда глядзела на яго, крыху разявіўшы рот, прыжмурыўшы вочы, і ціхенька смяялася.

— Неўзабаве камендацкая гадзіна, аднак я пляваў на яе. Прымеш пераначаваць, Мілда?

— Захмялеў, хлопча...

— Магчыма, але не настолькі, каб было ўсё роўна куды ісці — да нявесты колішняга сябра альбо ў дом распусты.

Не бойся, Адомас не будзе злаваць — не так даўно ён прапаноўваў мне пераспаць з табою. — Гедымінас нахабпа ўтаропіўся на Мілду, думаючы: зараз атрымаю па мордзе, і няхай. Хоць адну ноч гэтая пані не зможа заснуць. І раптам са здзіўленнем адчуў, што ім авалодвае жаданне.

— Часам вы, мужчыны, надзвычай шчодрыя, — сказала яна, ледзь чутно смеючыся. — На жаль, не ўсе жанчыны могуць ацаніць гэта. Можа, патанцуем?

Гедымінас глядзеў на яе пагардлівым паглядом, памагаючыся задушыць усё большы агонь жадання.

— Неяк у сне я кахаў цябе, — сказаў ён, разумеючы, што гэтага гаварыць не варта, але не могучы звалодаць з сабою.

— І гэта было са згоды Адомаса? — запыталася яна шэптам.

— Не, тады яшчэ быў жывы пан Бяржэнас, — адказаў ён, дзівячыся, як непазнавальна мяняецца яе аблічча.

— Сёння ты надзвычай цікавы, мой мілы.

— Не думаю. — Ён пакруціў галавой. — Проста мне закарцела прайсці бруднымі ботамі па чыстым снезе.

Тады ён пачуў прытоены смех. Яе аблічча знікла, і, як той раз, калі ён чытаў ёй свой верш, яго агарнула фіялетава, з фіялкавым пахам, цемра.

Раздзел пяты

I

Яна жыла побач з акварыумам, інакш кажучы, светам, які быў падзелены нябачнымі перагародкамі на мноства клетак. Рэчы і людзі былі бязладна пазапіхваны ў гэтыя шклянныя шуфлядкі, нешта рабілі, некуды спяшаліся, смяяліся альбо заломвалі ў распачы рукі, а яна глядзела на гэтую трагікамічную пантаміму, абьякавая да ўсяго. Часам — вельмі рэдка, тайком ад Катры Табакі — зазіраў бацька. Некалькі слоў, каб падбадзёрыць, нясмелая ўсмешка, стрымапы поціск рукі, аднак і тут яе сэрца стукалася аб халодную шклянную перагародку — ён таксама быў жыхаром акварыума. Гедымінас пісаў сваіму добраму старому (дарогі параскісالی, і ён больш не прыязджаў у адведкі): «...і мноства сардэчных прывітанняў Аквілі...» На каляды будзе дома. Яна не накрыўдзілася, што ён не напісаў ёй

асабіста: што ж, ён таксама ў шкляной клетцы. Цялёпка-лася па вёсцы з пошты, несучы свежыя газеты і гэтае, яшчэ не адпячатанае пісьмо, а ў адным падворку — шкляной загарадцы акварыума — сталў падлетак і крычаў ёй у спіну:

Гнуцца ногі, пнецца пуза —
заўтра мецьмені карапуза.

Жанкі з цікаўнасцю зыркалі праз вокны, а сустрэчныя на вуліцы двухсэнсоўна ўсміхаліся, ківалі галовамі, раду-ючыся, што такая ганьба мінула іх дачок і сясцёр.

«А-яй, Вайнарасава Аквіля ўжо на днях!»

«Маці — гэтакі жандар, а, бачыш, не ўпільнавала».

«Дзе там! З самім жа д'яблам знюхалася...»

«Як жа, думала, улада бальшавікоў па векі вечныя, будзе паняй камісарыхай, а вось як выйшла».

«Гасподзь бог кожнага на сваё месца ставіць, дара-жэнькая, на тое воля яго...»

Апошнім часам яе даймала хваравітая думка: дзіця народзіцца нежывое. Інакш не можа быць, калі кожная пядзя зямлі дыхае смерцю. І калі, яшчэ не апрытомнеўшы ад болю, пачула яго раптоўны крык («Прывітанне, жыццё!»), палічыла гэта цудам. «Цяпер будзем удваіх», — падумала яна і са здзіўленнем убачыла, што акварыум разляцеўся ўдрузг, людзі і рэчы, вырваўшыся з шкляных загарадзяў, абступаюць яе, напаўняючы сэрца шчаслівым спакоем і ціхай радасцю.

Нясмела зарыпелі дзверы — увайшоў бацька. У вусах срэбраныя кроплі — расталыя сняжынкі.

— Гм... гм... На самыя каляды. Разам з Ісусам Хры-стом... — Ён нахіліўся да ложка, хацеў пацалаваць, але, засаромеўшыся сваёй пяшчоты, вінавата ўсміхнуўся і сха-ваў за спіну непатрэбныя рукі.

У дзвярах стаялі абодва Джугасы — стары і малады. Кожная рыска на іх тварах смялася і тапцавала.

— Ну, бачыш, дзеўчына, усё добра...

— Малайчаком, Аквіля!

І словы іхнія ўжо не наштурхоўваліся на шкляную пе-рагародку.

Потым уварвалася Казюня Нямуненя. Неўгамаваца і калючая, як вожык, аднак пад закарэлай шурпатай карою хавалася дабрыня.

— Дзе гэтая дзеўка з дзіцем? Пакажыце мне таго бай-струка! — закрычала яна, яшчэ не пераступіўшы пават парога.

Павітуха паднесла на падушцы маленечкага чалавечка са зморшчаным тварам стогадовага дзеда.

— Вось які жарабок! — узважыла яна на далоні голае нісклявае цельца, уважліва агледзела з усіх бакоў і раптам апусцілася на ложка, абдымаючы Аквілю. — Носік, лобік, вачаняты... Кажы што хочаш — выліты бацька... — зашаптала яна. — Марус... Наш бедны маленькі Марукас... Сіротка! — Захлынулася слязамі і доўга ўсхліпвала, адной рукой прыціскаючы да грудзей падушку з немаўляткам, а другой гладзячы вуглаватыя плечы незаконнай нявесткі.

Аквіля нацягнула на галаву коўдру і адварнулася да сцяны. Заплакала, як ніколі, пакутліва, аблягчаючы сэрца плачам.

Праз некалькі дзён Хвэлька Кяршыс прывёз доўг — некалькі дзесяткаў шпунтаваных дошак, якія ён браў у Джугаса ўвосень. Дамаўляліся, што верне вясной, — але ён чамусьці пастараўся раней.

Аквіля сядзела ў кутку каля стала і карміла немаўля. Нават грудзей не прыкрыла, калі ён увайшоў, — не саромелася Кяршыса, як і іншыя вясковыя жанчыны, бачачы ў ім сябра, бацьку, брата, але толькі не мужчыну.

— Дык ужо маеш... — сказаў ён, павітаўшыся. — Нарадзіўся, а-эх... — Прысеў на крачак лавы, чырванеў, соп, саромеючыся паглядзець у бок Аквілі, і словы некуды падзеліся — нібы камяні, якія ён дбайна павызбірваў на сваім лапіку зямлі: ніводнага зручнага пад рукою. — Дык я вось дошкі прывёз... Удалося раней напілаваць, ага. І наслаў шпунтаваную столь. А то раней кастрыца церушылася. За год-другі, калі дасць бог здароўя, абшалюю сцены дошкамі і зраблю новы дах...

— Можа, вып'еш шкляпку каляднага піва, Хвэлька? — прапанаваў стары Джугас.

Хвэлька закруціўся ўсім сваім нязграбным целам. Не, не мае часу. Маці зусім злегла, хто ведае, ці падымецца з ложка. Скаціну пара карміць, свінню трэба адгарадзіць у хляве — хутка парасіцца будзе, ды і так поўна ўсялякага клопату. Не, не! Але ўсё роўна сядзеў, нібы прывязаны, і пацеў, жадаючы і не могучы адарвацца ад лавы.

— Дык вось як, ага... Пакуль яшчэ мама сяк-так магла рухацца... А-эх, кепска, вельмі кепска мужчыну аднаму на гаспадарцы...

— Жаніцца трэба, Хвэлька. — перабіў яго Джугас.

— О-о, было б добра... — Глыбока ўздыхнуў, правёў

далонню на даўгаватым, старанна паголеным твары, нібы захінаючы не ў час пароджаную думку; і раптам ні з таго ні з сяго спытаўся: — Дык, праўда, калі хрысціны?

— Як пазвозім лес, — адказаў Джугас за Аквілю. — Дзіцятка здаровае, можа пачакаць. Можна, кумам быў бы, Хвэлька?

Прапацова была жартоўная, але Хвэлька прыняў яе за шчырую праўду. Ускочыў спалоханы, нібы зямля пад яго нагамі разавіла пашчу. Круціў галавою, адмаўляўся:

— Не, не! Ні за якія грошы! Толькі не я! Ёсць людзі як людзі. Які з мяне кум. Дык вось... Не гневайцеся, але так ужо выходзіць... ага...

Развітваючыся, пясмела ўзяў працягнутую Аквіліну руку і патрымаў у сваёй мядзведжай лапе. Тоўстыя закарэлыя пальцы дрыжалі. Дрыжалі калматыя бровы, і скасавураны позірк быў скіраваны на-над Аквіліным плячом некуды ў пустую прастору.

— Здаецца мне, ты яму дапала да сэрца, — пажартаваў Мікалас Джугас, праводзіўшы гасця.

Аквіля прапусціла ягоныя словы міма вушэй — яе турбавала нешта іншае.

— Абыдземся без галасу, дзядзька, — сказала яна. — У пядзелю з'ездзім у Краштупены, Гедымінас са сваёй гаспадыняй будуць кумамі, і ціха ахрысцім.

— Ты што, з дрэва звалілася? Горшая, чым усе людзі? — запырачыў Джугас. — Нічога з таго не будзе, маё дзеўча: справім хрысціны як належыць. Няхай вёска бачыць: нікому мы не павінныя, ні перад кім мы не вінаватыя. — І, махаючы пальцам перад носікам дзіцяняці, дадаў: — Хіба дзядуля не праўду кажа, Марус?

Аквіля ў распачы заматляла галавой.

— Толькі не Марусам, дзядзька! Якім хочаш імем, толькі не Марусам...

II

Ахрысцілі Лаўрынасам — у гонар Аквілінага бацькі і, вядома, назло яе маці. Хросныя таксама падабраліся такія, ад якіх Катра Табака, вядома, не магла быць у захапленні: Юза — жонка гэтага «галадранца з галадранцаў» Путрымаса, і Гедымінас, якога, як і ўсю сям'ю Джугасаў, Катра не пераносіла.

У касцёл наўмысна паехалі праз Ваінарасаў двор — заўпарцілася Аквіля, хоць на большак маглі выехаць і ін-

шай палявой дарогай. Мала таго — сама ўшчамілася паміж хроснымі бацькамі: праводзіць іх да вёскі і адным разам запрасіць на хрысціны мілую матулю... Мі-лу-ю... І столькі ў гэтым слове было атрутнай злосці, столькі іроніі, што нават утрапенне брала. Гедымінас хмурыўся, але ўсё роўна мусіў сшыіцца пад самымі вокнамі Вайнарасаў і цярпліва чакаць, пакуль Аквіля корпалася каля дзіцяці, уклучаючы ў сваю найлепшую пасцельку, і, касавурачыся па хату, давала кумам непатрэбныя парады. «Тут мой дом, і хоць ты, старая, лопні ад злосці, я правяду с в а й г о с ы н а ў першы шлях са с в а й г о двара», — крычалі, змрочна палымнеючы, вочы. І калі нарэшце жвавы буланы, паблісхваючы медным акуццем на збруі, ірвануўся з месца і сані вылецелі праз двор на бальшак, яна голасна крыкнула ім услед («Не застудзіце, глядзіце, майго Лаўрукаса!»), каб яе пачулі там, у хаце, і ўсё махала рукою, хоць ужо не было каму махаць, і ўяўляла сабе, як імчацца кумы праз вёску, як віюцца блакітныя стужкі і як потым той самай дарогай яны будуць вяртацца з касцёла, кідаючы цукеркі дзецям, а бабы, прыплюснуўшы насы да шыбін, будуць цікаваць праз вокны альбо стаяць у дварах, нібы папраглынаўшы кіі.

Падавіцесь! Нікому мы не павінныя, ні перад кім не вінаватыя! Дарогу матчынаму сыну Лаўрынасу Вайнарасу!

Падышла да дзвярэй, гапарліва ўскінуўшы галаву, поўная невыказнай пыхі і пагарды да той, якую язык не паварочваецца назваць маці. Зашчапка бразь перад самым посам. А ўслед за гэтым задушлівае гігіканне.

— М а т у л я! Гэта я, Аквіля, Запрашаю на Лаўрукасавы хрысціны.

Пачапала клямку. Раз, другі. Ведала — не ўпусціць, але хіба для гэтага прыйшла?

— Пабачыце, які прыгожы ўпучак. Увесь у Чырвопага Маруса... Далібог, м а т у л я, не задавайцесь, прыходзьце па хрысціны...

За дзвярыма, здавалася, загыркаў сабака, якому наступілі на хвост. Пачуліся крокі, грукнулi дзверы: Катра, не ўтрываўшы, выскачыла ў пакой.

Аквіля тукнула нагою ў вушак і пайшла да кухоннага акна. А там сядзіць бацька за сталом — перад ім бохан хлеба. Нібы з-пад зямлі выніклі Юста з Юргісам. Скачуць каля акна, нібы казляняты, што ўбачылі сябе ў люстэрку, крыўляюцца, знакамі і засумаванымі пагледамі вітаюць старэйшую сястру.

Аквіля прыціснула кулак і да грудзей. Усміхаецца, ледзьве стрымліваючы слёзы, крычыць:

— Дзеці, не прапусціце, калі будуць ехаць кум з кумою! Вязуць паўмяшка цукерак!

З грукатам уварвалася Катра. Юсту — у плечы, Юргісу — па карку, і кухня ўмомант апусцела. Толькі бацькава галава, атуленая далонямі, нібы ён бароніцца ад удару, і распачаты бохан хлеба.

Ляснулі знадворныя дзверы, нават шыбіны ў вокнах забразгацелі.

— Я табе пакажу цукеркі, паскудніца! Я табе дам, абармотка! Будзеш ведаць, як швэндацца пад чужымі вокнамі. Я з цябе выганю д'ябла, свіння ты шалёная, больш ты не будзеш мяне ганьбіць, брыдота... — У Катрыных руках закураная качарга. Без хусткі, раскудлачаная, нібы куст дзядоўніку, крывыя кашчавыя ногі таўкуцца ў драўляных чаравіках.

Аквіля паказала ёй язык і — ходу. Крыху адбегшыся, азірнулася цераз плячо: маці ўсё яшчэ стаяла на двары і, растапырыўшы рукі, махала качаргой.

«Вось жа пацешылі вёску...»

Зацятасць прайшла, нібы адталі шыбіны. Напраўду, чаму было не паслухацца дзядзькі Мікаласа? Каму яна была трэба, гэтая дурная выдумка? Пасля родаў яе нібы падмянілі — стала неўраўнаважаная, узбуджаная, ледзь што — выбухала. На добрае — чулівая да слёз, на кепскае — гатовая ўчыніць самае найгоршае паскудства. Часам стрэліць у галаву такая дурнота, што пасля хоць ты плач з распачы. «Яблык ад яблыні непадалёку падае...» Але чаму гэтай яблыняй мусіць быць Катра Табака? Ёсць жа яшчэ бацька, якога ў вёсцы нязлосна называлі божай авечкай. «Аднак сама я далёка не авечка. Хто бачыў, як я гайсала пад вокнамі, той скажа толькі: усе бубкі ў маці падабра-ла... Маці! Каб яна выпруцілася, гэткая маці! Лепш ужо быць дачкою ведзьмы...»

Нараўлася, наплакалася ўволю — і адлегла ад сэрца. За клуняй абцёрла снегам запухлы твар, паблукала па хутары, пакуль зусім не супакоілася, і толькі тады пайшла ў хату дапамагаць жанчынам, што гатавалі пачастунак. Але ў галаву ўсё лезлі назолістыя думкі, цяпер ужо пра іншае: каб чаго благога не здарылася з кумамі. Раптам спудзіцца конь, выверне ўсіх у роў альбо затрымаюць немцы... Яе любоў, што з дня на дзень усё гарачэй разгаралася да сына, была такая самая вялікая, як няпавісець да маці.

Таму, ледзь толькі заўважыла, што вяртаюцца хросныя бацькі з хрэнікам, першая выскачыла на двор, не саромеючыся гасцей, што гурмой вываліліся з дзвярэй, каб прывітаць маленькага Лаўрынаса. Галодны роцік прагна ссаў грудзі, і гэты цесны пакойчык, у якім ад чужых вачэй схавалася са сваім скарбам Аквіля, здаваўся ёй прасторнейшым за ўвесь свет. Калі малое заснула, сядзела на ганаровым месцы — на покуці, і ўсе яе віншавалі, уздымаючы шклянкі з півам (сярод іх трапляліся і чаркі мутнай «нямецкай» гарэлкі) за здароўе немаўляці. Аднак жа ёй самой хацелася як мага хутчэй уцячы ад гэтага галасу ў свой утульны куточак.

А гасцей было і праўда шмат — Мікалас Джугас паказаў сябе. Прышлі найбліжэйшыя сябры, сваякі, суседзі Джугасаў і Вайнарасаў. Народу ў святліцы па завязку. На сталах таксама поўна ўсяго, можна было б пакарміць і папаіць жабракоў усёй парафіі. Дзякаваць богу, не апусцелі яшчэ хлявы, свірны, каморы — немец не паспеў падчысціць. Адно вось толькі — ніводнай жывой душы з хутара Вайнарасаў... Катра Табака пазачыняла ўсіх у лазні, неасцярожна пажартаваў хтосьці, парушаючы святочны настрой. Аднак шклянкі і талеркі ўмомант яго паправілі. З абодвух бакоў суседзі падштурхоўваюць кума з кумою, каб селі шчыльней, а то хрэнік будзе рэдказубы. Чорны Кукса, які, варта яму выпіць, становіцца дужа раўнівы, надазрона зыркае на жонку. Над сталамі ўдоўж і ўперак лётаюць дасціпныя жарцікі, што суправаджаюцца выбухамі рогату («Асцеражней, пане настаўнік, Путрымас не любіць памочнікаў...» — «Ды ўжо ж, наш Кукса выстругае сёмага і без чужой дапамогі...»). Нейчая лірычная душа, што старанней за іншых пашчыравала ля шклянак, прапаўне заспяваць песню, але тут жа атрымлівае суровую водпаведзь: «Ашалеў! Жалоба ж яшчэ...» Усе ледзьве не абурваюцца. Толькі гаспадар наблажліва ўсміхаецца, падкручваючы выгнутыя падковай вусы. Песню? А чаму б і не? Нябожчыку ўжо ўсё роўна, будзеш ты ў гэтай даліне слёз плакаць альбо спяваць песні. А калі яго душа адтуль нас бачыць, дык, пэўна, радуецца, што мы не б'ёмся, не лаемся, а прыгожымі песнямі цешым сэрца. Дык вып'ем, каб лепей спявалася, калі ласка.

Звіняць шклянкі, стукаюць аб талеркі нажы і відэльцы, булькоча піва, што льецца з пузатых збанкоў. Вядомая рэч, будзе песня — у гэтых Джугасаў усё не гэтак, як у іншых людзей. Ды не, не спяваюць, і без таго многа рабо-

ты губам і языку. Зноўку чалавак ля чалавека, сусед ля суседа; яшчэ нядаўна з-за платоў, заваленых снежнымі гурбамі, адно толькі прыўзнімалі адзін перад адным шапкі, а калі і сыходзіліся часам разам, дык толькі па гаспадарчых клопатах; залатвіш клопат — і лягчэй у гаспадарцы, але не на сэрцы. Былі тут і такія, якія не бачыліся на некалькі гадоў альбо, як кажуць тутэйшыя людзі, «палюдску між сабой не пагаварылі». А пагаварыць ёсць пра што: такая зіма! У адным Лаўксадзісе гэтулькі навін, што і ў дзесяці газетах не апішаш. Хто памёр, хто нарадзіўся, хто пажаніўся, у каго ноччу з каморы ўкралі сала, каго немцы пагпалі з абозам... А перад Новым годам у Гульбінасаву сядзібу ўсяліўся новы пан, нейкі Петар фон Дызэ з-пад Тыльзіта. Кажа, гэта яго ўласнасць, бо палежала яна калісьці Гурскені, першай Гульбінасавай жонцы, якая, паводле крэўнага сваяцтва, даводзіцца яму цёткай, — ффраў Гертруда фон Дызэ. Калісьці сапраўды яна так называлася, гэтая ффраў Дызэ. Любіла яна пахваліцца сваім прускім паходжаннем — мы, старыя вяскоўцы, гэта добра памятаем. Небаракі Гульбінасы. Лепш, каб яны не вярталіся з той Сібіры, калі яшчэ жывыя.

— Дзе там... Пісалася ў газетах, такія жахі там тварыліся... — галава Мікаласа Джугаса звешваецца на грудзі.

— Вер ты іхнім газетам.

— Дыму без агню не бывае.

— Нічога, Мікалас. Амерыка паб'е немца, і табе дастанецца Гульбінасаў маёнтак.

— Навошта ён мне? Лепш выпі.

— Паб'е... Пустая гаворка. Такая сіла.

— Гітлер захапіў амаль усю Украіну. Рускія засталіся без хлеба. Немцы рвуцца ў Маскву і ў Ленінград.

— Аднак жа не ўзяў Гітлер Масквы да зімы, як абяцаў.

— І не возьме. Расія — уга! Зямля без канца і краю. Яшчэ ніхто ніколі яе не адужаў.

— Дзе там адужаць! Рускім не трэба пават і ваяваць. Былі б разумныя — адступалі б і адступалі б. Немцы заблудзіліся б, як гусяняты ў балоце, і самі палеглі б касцымі.

— Яны так і робяць. А каб справа рухалася шпарчэй, ззаду партызаны дапамагаюць.

— Прышчамі язык, бацька...

— Ідзі ты ведаеш куды... Хіба я сам гэта выдумаў? Адзін знаёмец з Вільні прыязджаў пагасцяваць. Расказваў,

беларускія лясы кішма кішаць партызанамі. Нават з бабамі, дзецьмі...

— А куды людзям падзецца, калі немцы зграбаюць іх жменямі, быццам вошы, і — у агонь? Надоечы сам бачыў у Краштупенах, як гпалі палонных. На людзей не падобныя.

— Здзекі яшчэ нікому дабром не капчаліся. Адрыгнуліся яны адным, заплацяць за іх і другія.

— Раздалі б лепш палонных гаспадарам, замест таго каб марыць іх голадам. Усім была б выгода.

— Кажуць, дадуць. Выйшаў такі загад.

— Падапрэшы ты імі надта, калі яны ледзьве на нагах стаяць.

Чорны Кукса сядзіць, нахіліўшы галаву. Моцна сцяты кулак дужай руці то хавасца пад стол, то зноў выскаквае паверх. Нарэшце пальцы распростваюцца, уздрыгваючы, хапаюць шклянку — і да дна! Адважыўся!

— А што, калі — чак! — і Гітлеру канец? — выгуквае ён. — Прайграў вайну. А рускія тут як тут, і рабі што хочаш... Га? Што тады, каб вас качкі стапталі?

— Чакаеш?

Юза Путрыменя, кума, моршчыцца і міргае, злосным позіркам асаджваючы мужа, але Чорны Кукса ўжо разышоўся.

— Не чакаю, проста так цікаўлюся. Хоць, па праўдзе кажучы, свой лапак зямлі быў бы не лішні. Але, з другога боку, навошта ён мне здаўся? Калі прыйдуць рускія, усё роўна ўсіх пазаганяюць у калгасы.

— Марш дадому, п'яная свіння! — Путрыменя то бялее, то чырванее; вочы, і без таго лупатыя, лезуць на лоб, у іх жывёльны страх і лютасць. — Гані яго прэч, пане Джугас.

— Супакойся, кума. Размовамі рускага не паклічаш, а немца не выгапіш.

— Што гэтак, тое гэтак. Леташні снег не вяртаецца. Англічане не дазваляць ім нагою ступіць на нашу зямлю. Толькі да мяжы, а далей — стоп!

— Вар'ят! Нічому не навучыўся ў тых, што за язык галовы клалі... — жахаецца Путрыменя.

У другім кутку ў святліцы таксама не абыходзіцца без палітыкі. Яўрэі ашуквалі нашых людзей, але на што ж з імі гэтак? Літоўкі мылі іхнія пялёнкі, шаравалі ў яўрэяў падлогу? Ну і ліха з імі! Дык давайце цяпер прыставім іхніх баб і дачок да гэтай работы, цяхай выграбаюць паш

гной, але на што пхаць людзей у зямлю? У святым евангеллі пiдзе не сказана: вазьмі камень і забі свайго ворага. Не, Ісус Хрыстос загадаў дараваць сваім вiнаваўцам, хоць яны і прыбілі яго да крыжа. Супраць веры iдзём, вось што! Пi кроплі бязвiннай крыві не прападзе без следу; не дай, божа, каб яна ўпала на нашы галовы і на галовы нашых дзяцей. Немцы вiнаватыя? Што пэўна, то пэўна, без iхняй каманды не лілася б бязвiнная кроў, але што ты за чалавек, калі кожны галаварэз можа штурхнуць цябе на рабаўнiцтва і забойства? Яны ж апошнюю сарочку здiралі з няшчасных і, у чым маці нарадзіла, скiдалі ў яму... У Краштупенах хоць па свае вочы людзi не бачылі гэтых жахаў, а ў Струмлянах дык стралялі ў самiм мястэчку, проста на рынку, больш як тысячу чалавек паклалі, і кроў цякла па каменным рынштоку ў рэчку, на цэлы кіламетр уся Струмля была чырвоная. З той крывавай куламысы сяму-таму ўдалося ўцячы, але ці далёка?

У той дзень мы малацілі ў старасты Яўтакіса, згадвае Казюня Нямуненя. Гляджу, блукае вакол тока нейкі чалавек. Яшчэ не стары, але барадой зарос па самыя вушы, адно толькі кончык носа і ашалелыя вочы блiшчаць. Людзi пачалі яго намаўляць: хавайся, тут не месца такому. Сiлком у сцiрту саломы цягнуць. А ён выкрыўляецца, нібы малпа, і, адстаўляючы, быццам стрэльбу, то адну, то другую руку, крычыць: трах-та-та-та, трах-та-та-та. Усё паблыталася ў чалавечай галаве... Ubачыў Яўтакіс — тады ён яшчэ быў здаровы — і загадаў мужчынам звязаць вар'ята: трэба аддаць яго немцам. Той удзякаць, выкрыкваючы сваё трах-та-та-та. Тады, адкуль ні вазьміся, Яўтакісаў парабак Пятрас (Кучкайлiс ягонае прозвiшча) з вiнтоўкай. Стрэліў тры разы — і ўсё... А быў добры адвакат — хто не ведаў Грынберга? Не аднаго нашага чалавека ў судзе абараніў.

Размовы за сталамі паступова заціхаюць, гучыць толькі звонкі голас Казюнiц. Сёй-той нясмела пярэчыць: у час вайны заўсёды гiнуць людзi, а забойцы ва ўсе часы былі і будуць. Нехта, можа, не адважваючыся разавіць рота, разважае ў думках: калі не Пятрас, нехта iншы застрэліў бы. «Такая пастанова Гiтлера — знішчыць яўрэяў, і мы яе не зменiм», — адгукнуўся нечы голас з кутка. Можа, і не зменiм, загулі адразу некалькі галасоў, але пяхай гэтую сваю пастапову выконвае той, хто яе прыдумаў. Не, не, не пройдзе iм гэта дарам. Сам Яўтакіс пальцам не дакрапуўся да стрэльбы, хiтры, адно яўрэйскае дабро з Краштупенаў вазаі вазіў, а вось жа прыціснула хвароба да ложка, ка-

шчавая ўжо за горла хапае. А Пятрас, што тут казаць... Сам нападпітку хваліўся, што ажно сотню ў Алешніку ўлажыў.

III

Хвэлька Кяршыс сядзіць спіной да дзвярэй, у размовы не ўлазіць. Калі прычэпяцца ахмялелыя суседзі, то пацягнуць піва са шклянкі альбо каўтне мутнаватай самагонкі. У грудзях разлілося прыемнае цяпло, добра было б яшчэ крыху пасядзець з усімі, але сонца хіліцца на захад, кліча дамоў — пара скаціну карміць. А-эх, была б у хаце жапочая рука! Першую стрэчную, вядома, можна прывесці — гаспадарка, праўда, невялікая, але ўпарадкаваная, — ды сэрца прычыць. А-эх, каб жа Аквіля... Сядзіць вось яна за хрэсьбінным сталом — такая сумная і такая прыгожая і да таго ж ласкавая да ўсіх... А працаўніца якая, ва ўсім Лаўксадзісе не знойдзецца другой такой. Гаспадыня была б проста скарб! А ён жа і права на яе мае, бо вунь як даўно ўгледзеў, упадабаў. Яшчэ не было ні гэтага ўзвейветру пана Кантроля, ні другога такога баламута — Маруса. Ubачыў аднаго разу — гімназістачка буракі поле. Чарнявенькая, худзенькая, жвавая, як чарцяня. Падлетак, сорамна сказаць, але стрэмкай засела ў сэрцы, і нікуды не дзенешся. Сем гадоў! Толькі дурань можа столькі гадоў чакаць і спадзявацца, што кій зазелене. Але ён, Хвэлька, такі ўжо і ёсць. Каб жа быў прыгажэйшы... Ну ды годзе, няма чаго дурнымі думкамі галаву марочыць, трэба рухацца дамоў...

Кяршыс закратаўся, намерваючыся ўстаць, але дзіўная цішыня прыкула яго да месца. Уся святліца раптам нібы замерла, і яму здалося, што ад усіх сталоў усе вочы ўтаропіліся на яго.

— Добры вечар, паны, пані і папенкі! Добры вечар! — загрымела за плячамі, нібы з грамафоннай трубы.

У дзвярах стаяў Пятрас Кучкайліс. У кажуху пад пахай зашмальцаваны партфель старасты, у правай руцэ клятчатая шапка. Паляпваючы ёю па халяве бота, усміхаўся бязгубым, у лішых тварам.

Некалькі галасоў уразнабой адгукнуліся на прывітанне.

— Сядай, Пятрас, дзе-небудзь, — запрасіў Мікалас Джугас, неахвотна падымаючыся з месца. — Выпі за здароўе дзіцяці.

Нехта з гасцей надскочыў да Кучкайліса, забраў з рук

шапку, паслужліва зняў кажух, які той няспешна скінуў, і, нягледзячы на перашучыя пратэсты («Ды павоніта ж... Я, бач, па казённых справах, пакоратка...»), ушчаміў нечаканага гасця між Кяршысам і Пранасам Нямунісам.

— Хвэлька, суседзе, налі ўладзе, можа, мякчэйшаю стане, — папрасіў Джугас. — Дык што, Пятрас, зноўку ў фурманкі ў абоз пагоніш ці, можа, пемец яшчэ зажадаў збожжа?

Пятрас вышэй запар дзве шклянкі піва, кульнуў чарку «нямецкай», закусіў, не звяртаючы ўвагі на запытальна-трывожныя позіркi, і толькі тады сабраўся адказаць. Ой, не! На гэты раз ніякіх ў фурманак, ніякіх дадатковых паставак. Усё наадварот — немцы, бач, цяпер не просяць, а самі даюць. Вось ён і ходзіць па дварах гаспадароў — перапіввае, колькі хто хоча ўзяць палонных. Немцы, бач, іх паназахоплівалі хоць гаць гаці. Хопіць і каб зямлю ўгноіць, і каб поле абрабіць. Ні маркі не будуць каштаваць, за адзін харч. Спачатку, бач, які тыдзень-другі давядзецца адкормліваць — надта яны ўжо нездаляшчыя. Затое пасля, як стануць на ногі, хопіць з іх таго, што і сабакам, — аб'едкаў. Не будзеш жа іх карміць, бач, аладкамі і салам, як сваіх людзей.

— У фальварку ім зробіць лагер. Нанач усіх іх туды — а вартаваць па чарзе мы будзем самі, раніцой жа — марш на работу. Танна, выгадна і добра. Хвэлька, запішы сабе пару, усё роўна без парабка не абыдзешся.

— Я? — Хвэлька зусім збянтэжыўся: гэтакі клопат падае яму на галаву. — А... а калі ўцякуць? Што тады...

— Ды куды яны ўцякуць, небаракі... — умяшалася Каюня Нямуненя. — У гаспадароў жа ім сапраўдны ратунак.

— Уцяку-у-ць! — Пятрас ажно зайшоўся ад смеху. — Назад немцам у кішці. Пад кулі. Мяне смех бярэ... Папе Джугас, вам таксама парачка прыдасца.

— Беручы іх, толькі добрую справу зробім, — пібыта сабе сказаў Мікалас Джугас.

— Гамонкі пяма, — згадзіўся Пятрас. — Немцам не трэба будзе іх ні карміць, ні вартаваць, бач, застаецца болей салдатаў фронту.

— Без цябе, Кучкайліс, немцы, відаць, вайны не выйграюць, — не ўтрываў Чорны Кукса.

Некалькі галасоў стрымана засмяліся, а Кукса, патхнёны прыхільнымі позіркамі, гнуў далей:

— Далібог, Кучкайліс. Чаго табе тут кешкацца з бабамі і дзецьмі? Падаўся б у добраахвотнікі, дапамог бы Гіт-

леру спляжыць бальшавікоў, а праз які месяц-другі — і назад, з музыкай, з жалезнымі крыжамі на пузе, каб цябе качкі стапталі.

— А дома хто парадак навядзе? — вырвалася ў Пранаса Нямуніса.

Губы ў Пятраса зусім уцягнуліся, сплямленыя лішаймі шчокі затузаліся, жоўтыя бровы патапырыліся: што-што, а кпіны ён адчуваў за кіламетр, як чуе сабака кілбасу, і, не адплаціўшы, не саступаў набок.

— Я вам, чарнамордыя, сопча не зашчу. Ты, куксаты, не паказвай зубоў, такія, як ты, спатрэбяцца акурат у Германіі, айн мамент магу выпісаць замежны пашпарт. Таксама і табе, стары Нямуніс, шануючы твайго сына, што навярнуў дурною галавою за сваю лапцюжную ўладу.

— Слухай, Кучкайліс, — абарваў яго Гедымінас. — Каля прыйшоў пагражаць, дык не сюды трапіў. Зашпілі свой партфельчык і шыбуй, дзе больш палахлівых.

— Смалены чорт! — усхапілася Казюня Нямуненя. — Ты нашага Маруса не чапай, Кучкайліс! Ён святы, яго рукі не запэцканы крывёю. Ён не забіваў бязвінных людзей, яго самога забілі гэтакія, як ты, бандзюкі.

Мікалас Джугас кінуўся ўтаймоўваць сварку:

— Ці пашалелі? Можа, яды-пітва не хапае? Налівайце, кладзіце на талеркі. Пятрас, Казюня! Святыя хрысціны тут, а не шынок.

— Расперазаўся тут...

— Як жа: налаўчыўся ў Алешніку...

— Ды ўжо ж, каб голага яўрэя забіць, не трэба вялікай адвагі...

— І як такіх святая зямля посіць! — пасыпаліся воклічы адзін смялейшы за аднаго.

Пятрас устаў, схапіў са стала збапок — зараз пекаму джвагне. Вочы чырвоныя, жаўлакі пад скураю ходзяць, збляднеў, як сцяна. Валасатая лапа, ашчаперыўшы збапок, трасецца, нібы ў прыпадняга, ажно піва расплюхваецца цераз край.

— Пятрас... Пятрок... — пачуўся ў напятай цішыні спалоханы голас Мікаласа Джугаса. — Сядзь... На п'яных людзей нельга злаваць...

Гедымінас, зніякавелы, апусціў вочы.

Пятрас настаяў яшчэ хвіліну, як раз'ятраны бык перад чырвонай апучаю, гучна ўцягваючы паветра дрыгатлівымі ноздрамі, потым шумліва плюхнуўся на крэсла, пі-

быта яго пацягнулі ззаду, патрапіўшы лупануць адным локцем у грудзі Нямунасу, другім — Кяршысу.

— Мае рукі ў крыві? Ха-ха-ха! Мяне смех бярэ... — зарагатаў ён, адкінуўшы галаву.— Нямунея, бальшавіцкая матка, скажы, калі ласка: хіба ёсць кроў у гэтай жыдаўні? Лепш бы сказала, мае рукі ў тлушчы. Тлушчу ў іх хапае — трыбух у кожнага звісае, бач, да каленяў. Адна Хайка якія тры цэнтнеры важыла. Шкада, добрая была жыдоўка. Я так і сказаў ёй: «Агідна мне, бач, пускаць кулю ў тваё сала. Што будуць рабіць нашы вяскоўцы, калі цябе не стане? Хто дасць ім у доўг селядцоў, газы, тытуню? Загінем, сіроты, але што рабіць, калі ўжо вінтоўка зараджаная...» Яна плясь перада мной на калені. «Уй, вэй, паце Пятрас, злітуйся, мы жылі, бач, як брат з сястрою. Уй, вэй, не страляй, я частавала летась на вялікдзень папа мацою...» Мацою з каталіцкай крывёю... Мяне смех бярэ! Як толькі яна згадала тую мацу, куля сама айн мамонт вылецела са ствала...

Пятрас заржаў, абводзячы кплівым паглядам прыціхлых гасцей, што сядзелі, не падымаючы вачэй, і тут здарылася неспадзяванае: Хвэлька Кяршыс заварушыўся, замыкаў, нібы хто сыпануў яму за каўнер гарачага прысаку, і кулаком урэзаў Кучкайлісу ў падбароддзе. Той, нават не войкнуўшы, гримнуўся разам з крэслам на падлогу. Тады Кяршыс нязграбна ўстаў, рукавом піпжака выцер спацелы твар і, узяўшы ляжачага за погі, вывалак яго на двор. Пасля неспешліва вярнуўся ў хату, выцягнуў з-пад стала партфель старасты і шпурнуў яго праз дзверы ў погі Кучкайлісу, які, перавярнуўшыся піцма, спрабаваў рукамі адштурхнуцца ад зямлі.

— Дык мне пара ўжо... ага... — сказаў Кяршыс, упхнуўшы галаву ў святліцу.— Дзякуй за пачастунак, значыць... Я пайшоў.

І, адшукаўшы на кухні свой кажух, цяжкай хісткай хадою рушыў дадому.

— Куля сама вылецела са ствала, бач... Мацою зараджаная... Град! Нібы яго кроў даражэйшая за яўрэйскую... — мармытаў ён, выціраючы спацелыя далоні аб кажух.

Мікаласа Джугаса выклікалі ў воласць. Прыехаў ён злосны і заклапочаны.

— Хочуць старастам прызначыць, — адплёўваўся ён. — Ледзь з войтам не пасварыўся. Баюся, могуць палоннага адабраць.

Васіль, здагадваючыся, што гаворка вядзецца пра яго, неспакойна зыркаў спадылба; тлусты боршч на сале, які яму гэтулькі разоў спіўся ў лагеры вязняў, раптам страціў усялякі свой смак.

Папалуднаваўшы, паехалі садзіць бульбу. Самая пара: квадра поўні, неба ўсланае дробнымі аблачынкамі — бульба ўродзіцца буйная і сопкая.

Мікалас Джугас араў, а Аквіля, Васіль і Казюня з Куксаваю жонкаю, што прыйшлі пасобіць, клалі бульбіны ў баразну. Маленькі Лаўрукас сядзеў у канцы загона, у кашы, абкладзеным падушкамі, і праз суслу смактаў маляко з бутэлечкі. Усюды, куды ні кінь вока, у полі завіхаліся людзі, гучалі галасы, а то і песні, бо вясна такая пара, што пават камень варушыцца ў глебе.

Трава яшчэ ледзьве прабілася, але Мікалас Джугас павыпускаў сваіх кароў на папар — няхай паскубуць да вечара пырніку.

— Гэй, гэі! — крычаў то адзін, то другі, убачыўшы скаціну ў падазронай блізіне ад азіміны, і бег адганяць яе.

— Ваша Чорная скача на іншых кароў, не дае пасвіцца, — заўважыла Казюня.

— Быка шукае. Трэба будзе вечарам звадзіць, — вырашыў Мікалас Джугас.

— У фальварак ці да Яўтакіса? — запытала Аквіля, ведаючы, што гэта давядзецца зрабіць ёй, бо ў жапчыны, ды яшчэ якая нядаўна парадзіла, лёгкая рука.

— Навошта нам з імі радніцца. Зганяеш да Кяршыса — яго сядзіба найбліжэй, ды і бычка ладнага ён мае.

Адвечоркам, уклаўшы Лаўрукаса, яна павяла Чарнулю да быка. Вёска, натапырыўшыся вяршалінамі дрэў, тапула ў цьмяным бляску вечаровага сонца: фантастычная пашча, бязладна ўтыканая вялікімі і малымі зубамі, сярод якіх вытыркаўся востры чырвоны ікол — драўляная вежа каплічкі. З таго боку дзьмуў лёгкі ветрык, несучы пах дыму і сцішаныя гукі вечаровай сялянскай мітрэнгі. Каля стаўка Сальмінісавага млына дрымотліва шумела Струмля.

Месяц, вялікі і белы, ужо ўзыходзіў у глыб пацямнелага неба, на добрую пядзю адарваўшыся ад зямлі,— спрадвечны ліхтар прыроды, які свеціць і закахамым, і жабам, што квакаюць у балоце, і чубатай кнігаўцы, што, прыляцеўшы раней за іншых птушак, кігікае ў полі, радуючыся, што ператрывала апошнія вясновыя прымаразкі і што ў гняздзе прадзюбваюцца з яец пушыстыя нашчадкі.

Аквіля вяла на повадзе неспакойлівую карову, усім целам п'ючы духмяную і спеўную вечаровую прахалоду. Было ціха і добра, хоць часам мяккі смутак ахінаў сэрца. Прыгадалася гэтая самая месячная поч год таму назад. Адцвіталі сады, і трава пад яблынямі была белая, як ад шэрані. «Сам бог паслаў нам пасцель»,— сказаў Марус і грымнуўся жартам на зямлю, цягнучы яе за сабой. Яны мілаваліся, потым, лежачы на спіне, глядзелі на месяц, што заблытаўся ў яблыневых галінах, зноў мілаваліся. Марус часам траціў пачуццё меры. Гэта яе палохала і раздражняла: «Як сабакі. Яго зусім не турбуе, як я потым улезу назад у акно да Юсты». Яна падазравала, што ўжо зацяжарала,— там, у Нямунісавай клуні на леташнім сене, калі недзе ўнізе рожкала свіння. А можа, дні праз тры, у сцірце саломы Яўтакісаў? Але яна не сказала і сама не ведае чаму. Няўжо тады ўжо яму не давярала? «Марус, на сёмуху маглі б пажаніцца»,— нібы выпрабоўваючы яго, сказала тады яна. Засмяўся, пібы з дурыкаў малога дзіцяці. «А чаму не на свята Кастрычніцкай рэвалюцыі ці не ў Дзень сталінскай канстытуцыі? Не, мая дзяўчынка, пра вяселле рана гаварыць, ёсць яшчэ куча неадкладных спраў, спачатку трэба іх залатвіць». Што хавалася за тымі словамі? Ці не спадзяванне, што Катра Табака нарэшце саступіць і дасць дачцэ добры пасаг?

Гэтак, прыгадваючы Маруса, Аквіля кожны раз несвядомай падозраю пляміла яго памяць, заштурхоўваючы яго вобраз усё глыбей у закуткі счарсцвелага сэрца, дзе ўсё менш заставалася месца мінуламу, якое трэба як найхутчэй забыць, каб можна было безбалесна ўрасці ў суровую рэчаіснасць. Таму цяпер, узяўшы сябе ў рукі, прагнала звадлівыя думкі і, пакуль дайшла да Кяршысавай сядзібы, думала то пра Лаўрукаса, то непакоілася, ці не падаўся гаспадар бычка спаць.

Кяршыс, толькі што павячэраўшы, сядзеў на ганку і курыў цыгарку. Каля ног ляжалі скураныя пасталы — ён выцерушыў з іх зямлю, зараз павесіць на плот, каб ноччу сабака не сцягнуў. Ubачыўшы Аквілю, здзівіўся незвы-

чайна: бровы так і заторгаліся. Хацеў усхапіцца, але гэта яму не адразу ўдалося — ногі зрабіліся як ватныя.

— Я, разумееш, Хвэлька... Дзядзька Мікалас прыслаў... — растлумачыла Аквіля, утаймоўваючы апанаваную шалам карову.

— Праўда, да мяне? — не верылася Кяршысу. Губы расцягнуліся да вушэй у непрыхаванай усмешцы. — А-эх, зараз выпушчу свайго Быську! Малады яшчэ, спраўны, сама ўбачыш. Заводу не пацсуе.

Аквіля ланцугом прывязала Чарпулю да слупа ў плоце, а Кяршыс бегма кінуўся да хлява. Адно толькі замільгацелі ногі ў падкасаных пагавіцах. Аквіля засмяялася: ніколі не бачыла, каб ён гэтак спяшаўся, ну, а яго няўключны галоп выглядаў вельмі смешна.

Вывеў свайго Быську.

— Бачыш, які бычына!

Бык, убачыўшы карову, якая круцілася каля плота, зароў і, падскокваючы, панёсся па загарадзі. Кяршыс насілу ўтрымаў яго на ланцугу.

Аквіля, засаромеўшыся, адварнулася.

— Спраўны бычок, а-эх, спраўны... — захапляўся Кяршыс, чуючы, як, спарваючыся, сапуць жывёліны. — Але і кароўка таксама што трэба. Калі будзе цялушка, загадзя прашу Джугаса, каб прадаў мне.

— Скажу, — паабяцала Аквіля, зноў прыгадваючы тую ноч, калі яны ляжалі з Марусам пад яблыняй.

...Старая Кяршэня сядзела на самаробным ложку, абапёршыся спіною аб кіну падушак. Худая, высахлая, як трэска; на жоўтым пергаментавым твары адно толькі і засталіся што храшчаваты нос і вялізныя вочы. Побач, на ўскрайку ўслона, шклянка з наварам нейкіх зёлак ды місачка з засохлай недаедзенай кашай. Каля сцёп накіданы свежыя яловыя галіны, каб перабіць кепскі пах. У хаце страшэнны пепарадак: вопратка валяецца абы-дзе, у кутку ля дзвярэй куча бруднай бялізны, стол завалены пямытым посудам.

— Служанка ўчора сышла да старасты — паабяцаў болей плаціць, а палопнага не даў: помсціць Пятрас за аплявуху, — паскардзіўся Кяршыс.

Аквіля прысела ў пагах у хвораі. Адчувала сябе вінаватай, што ні разу не праведала суседкі. Папрасіла прабачэння.

— Ды чаго там... Не вяселле ж, не танцы. Каму прыемна лашчыць здыхлявага сабаку, — добразычліва папра-

віла яе старая. — У моладзі свае справы, радасці і клопат, а старому адзін канец — чакаць кашчавай.

— Ніхто не ведае, цётка, калі яна прыйдзе.

— А я ведаю, дзіцятка. Цыганка наваражыла. Калі акалее ў вёсцы самы галоўны сабака, і я сашчаплю рукі: падамся ўслед за Яўтакісам.

Аквіля ўстала, сабралася ісці.

— У нядзелю праведаю, цётка, — вырвалася абяцанне.

— Добра было б, — усцешылася старая, не дужа верачы Аквіліным словам. — Хвеліксас вечна работай завалены. А я ўсё адна і адна.

— Мамуля будзе чакаць, ага. Вялікую ўцеху ёй зробіш, — сказаў Кяршыс, правёўшы Аквілю з каровай за варты сядзібы. — І мне таксама... — дадаў ён нясмела. І, бласлаўляючы ў думках свайго Быську, вачамі еў усё больш густую цемру, пакуль белая Аквіліна хустка не знікла ўдалечыні.

А-эх, хаця б яна не падманула...

Але ў нядзелю пасля сняданку яна зноў прыйшла. На адной руцэ — Лаўрукас, у другой — кошык з гасцінцамі хвораў: варэнне, свежыя булчкі.

Кяршыс выйшаў у двор сустракаць. Белая крамная кашуля, новыя суконныя штаны, падпяразаныя скураной папругай. Паголены, падстрыжаны, пахне мылам і танным тытунём.

У хаце ўсё прыбрана, спарадкавана, хоць і відаць, што не жаночай рукой.

Старая расчулілася да слёз. Мала таго што стрымала слова, ды яшчэ гэтулькі пачастункаў! Хвеліксас, Хвеліксас, а мы чым будзем гасцей частаваць?

Кяршыс таптаўся пасярод хаты, не знаходзячы сабе месца. І прыемна, і ніякавата.

— Ёсць кумняк, сала, мука, яйцы, — мармытаў ён. — Можна аладкаў папачы дзіцяці... Ёсць леташняе віно з яблык...

— Ой, Хвэлька, Хвэлька... — паўшчувала сына старая, неспакойна варочаючыся на сваіх падушках. — Дык чаго чакаеш? Вось вазьму ды і сама ўстану, і будзе табе сорамна...

— Не трэба, нічога не трэба, цётка, — барапілася Аквіля. — Мы з Лаўрукасам толькі што паспедалі.

Кяршыс выйшаў у сені. Па столі забухалі цяжкія крокі. Вярнуўся, несучы дзве запыленыя бутэлькі.

— Усяго ў нас хапае. Абжыліся, — кволым, але пажва-
велым голасам хвалілася Кяршэня, пакуль Хвэлька за
печчу абціраў бутэльку і шукаў чаркі на віно. — Працаві-
ты мой сын, не лайдак, бог не пакрыўдзіў пі розумам, ні
здароўем. Калі б яму яшчэ такую самую жонку, дык леп-
шага жыцця і не трэба.

— Знойдзе, цётка, мае час.

— Даўно ўжо трэба. О, каб яму такую, як ты, пу-
пышку...

Аквіля звяла гэты намёк на жарт.

— Мой муж — вось хто, — сказала яна, цалуючы Лаў-
рукаса.

Кяршыс чырванеў, як дзяўчына. Бутэлька зрабілася
раптам зацяжкая, чарка замалая, і віно лілося праз верх
па дашчаны непафарбаваны стол.

— Пасляўтра збіраюся буракі садзіць, — змяніў ён
размову. — Можа, які дзень пасобіце за майго Быську...

Аквіля паабяцала.

Прышла разам з Васілём. Кяршыс звечара парабіў
барозны і цяпер таксама працаваў разам з імі. Лаўрукас
поўзаў каля загона на лужку, абгароджаны калкамі, нібы
ягнятка. Калі, стаміўшыся, пачынаў румзаць, Аквіля
ўкладвала яго ў кош, давала бутэлечку з малаком, і, смок-
чучы суслу, дзіця спакойна засынала.

Пасля паўдня Кяршыс адпусціў яе гатаваць вячэру.
Хоць перад гэтым ён паказаў ёй, дзе што ляжыць, але ад-
чувала сябе ўсё роўна ніякавата. Хацела бачыць толькі тое,
што трэба ўзяць, але ў вочы кідалася кожная драбніца.
Зачэрпвала з мяшка муку на варэнкі, а позірк міжволі
шастаў па свірне, заўважаючы засекі збожжа, пласты вос-
ку, вырабленыя аўчышы, што віселі на вярхоўцы пад самай
страхою. У каморы зноў-такі — трэба адрэзаць невялікі
кавалак кумпяка, але, хоць было цёмна, яна ўбачыла цяж-
кія брусы сала, на дошчачцы пад столлю сальцісон, вядро
шмальцу і іншыя запасы. У хляве дзве каровы, бычок,
паросная свіння, два падсвінкі (хоць яе ніхто не прасіў
аб гэтым, накарміла і скаціну), пад павеццю поўна дроў...
«Хвэлька ўмее гаспадарыць...» І лезлі ў галаву такія дум-
кі, што ажно шчокі гарэлі, нібы ў зладзейкі, якую схапілі
за руку.

Пасля вячэры Кяршыс узяў Лаўрукаса на калені, па-
вёз «на капі ў Рыгу». Дзіця задаволена лапатала: яму спа-
дабаўся гэты няўкладны, негаваркі, але добры дзядзька.
І ён спадабаўся дзядзьку, які сёння быў у асабліва добрым

гуморы: буракі пасаджапы, варэнікі смачныя, скаціна пакармленая.

Уначы Аквіля кепска спала. Раз за разам прачыналася — яе будзіла нейкае гуканне. Калі задрамала, прысніла Вянцкі лес, хоць ніколі там не была. На пні сядзеў Марус, увесь абсыпаны вішнёвым цветам, і суровым, прапізлівым позіркам глядзеў на гіганцкую сасну. За гэтай сасною стала яна, Аквіля. «Не хвайся, усё роўна бачу, — казаў ён усё слабейшым голасам. — Нашы вочы засыпаны, але мы бачым і праз зямлю. Не будзь дурніцай. Мы ўсё роўна бачым...» І ён разам з пнём пачаў аддаляцца, нібы на экране; зрабіўся маленькі, як Лаўрукас, потым, як лялька, і нарэшце зусім знік.

Цэлы дзень яе даймала гнятлівае пачуццё здрады. Ведала, што гэта дурнота, але не магла адпрэчыцца ад пачуцця, якое штурхае грэшніка, што каецца ў сваіх учынках, наведваць святыя мясціны.

Пакінуўшы Лаўрукаса ў Казюні, яна пеша выправілася ў Вянцкі лес. Стары ляснічы паказаў ёй тое месца, дзе яны пахаваныя, няшчасныя вар'яты, як ён сказаў. На певялічкай лясной прагаліне была відаць упадзіна, яшчэ не зарослая травой, не зацягнутая мохам, адно толькі запесеная леташнім лісцем і сухім веццем. Непадалёку ўзвышаліся кучы счарнелага галля і замшэлыя пні. «Можа, ім паставяць калі-небудзь помнік, — сказаў стары ляснічы, — але пакуль што нямнога мацярок ведае, дзе ляжаць іхнія дзеці».

Аквіля села на пень побач з гэтай упадзінай — у сне яна бачыла, што Марус сядзеў якраз тут. Пашукала вачамі вялізнай сасны, але навокал ніякіх сосен не было. Толькі лістоўніцы і яліны. «Дзе ж яго застрэліў Жакайціс?» Паспрабавала ўявіць Маруса, але перад вачамі была толькі прагаліна, засмечаная галлём, і пануры лес. Шматок нямой зямлі, што хавае аслізлыя косці. Ёй стала не па сабе, нібы яна сядзіць апоўначы адна каля труны нябожчыка. Ускочыла з пня і падалася да лясной дарогі, баючыся, што пачуе за спіной погук мінулага, і радуючыся, што на душы спакойна і пуста, як на гэтай высушанай сонцам палянцы.

У пядзелю Кяршыс зноўку зняў з гарышча дзве бутэлькі віна і гайдаў на каленях Лаўрукаса, а старая, адчуваючы апошнім часам лепей, бласлаўляла дзяцей расчуленым позіркам і шаптала: «Дасць бог, дасць бог...» Аквіля без доўгіх упрошванняў згадзілася напячы аладкаў, а Хвэль-

ку асобна згатаваць яго любімых варэнікаў. І ні засекі збожжа ў свірне, ні брусы сала ў каморы ўжо не здаваліся ёй такімі чужымі, а думкі, што прыходзілі ў галаву, такімі зладзейкаватымі.

Пасля пачастунку Кяршыс запрасіў агледзець поле. Аквіля ішла ззаду, ён — наперадзе, пасадзіўшы на карак Лаўрукаса.

— Копь заслабы на дзесяць гектараў, — па-гаспадарску разважаў ён. — Завяду добрага капяку, ага. А-эх, добра было б у немцаў якога збракаванага ардэна... Вось тут пасеяны авёс, там — мешанка на зялёную пашу, — паказваў ён, прыпыняючыся і шырокім улюбёным паглядам песцячы кожны лапкі зямлі. — Добра ўсходзіць, калі бог дасць дажджу, будзе дзе кароў прывязваць. Канюшына, аднак жа, плехамі палысела — пашкодзілі вясновыя прымаразкі, але затое там, на тым кавалку, не поле, а рутавы агарод. Два разы на год кашу. Жыта таксама будзе ўволю, бачыш, якая густая і цёмная рунь. А парасткі пшаніцы — нібы цыбукі, нават закручваюцца. Засыплю абодва кутнія засекі ажно да столі, як у найлепшыя гады. А-эх, каб не засуха альбо град, не дай бог сурочыць, ды каб не гэтыя немцы са сваімі пастаўкамі, чаго яшчэ трэба было б? Пачаў бы будаваць новы хлёў, узяў бы які гектар у арэнду; гаспадарка вырасла б і ўшыркі і ўгору. Адкупіў бы тыя восем гектараў, якія нябожчык бацька мусіў прадаць пасля благога года. Вайпа, а-эх, каб жа не вайпа...

Аквіля глядзела на шырокую, у кашулі, спіну, на доўгія мускулістыя рукі, што, як дзве галіны дрэва, выгнуліся ўгору, трымаючы на карку пажвавелага Лаўрукаса, і сытны пах хлеба і ўтульнага кута наплываў у грудзі, напаўняючы сэрца малітоўнай пакорай.

«Божа, што я шукала, што знайшла і што хачу знайсці? У гэты час, калі чалавек чалавеку звер, калі вакол падман і хлусня, самае найвялікшае шчасце — займець спакойны куток...»

Абышоўшы поле, вярнуліся да лужка. Кяршыс раптам спахмурнеў, замкнуўся ў сабе, ценіта вырашаючы і не адважваючыся сказаць.

— Не стамілася? — неспадзявана запытаўся ён і, не чакаючы адказу, сеў тут жа, на ўзмежку жытнёвага поля, на лужку.

Аквіля таксама прымасцілася за некалькі крокаў ад яго. Неікі час абое маўчалі, пазіраючы ў блакітнае неба, дзе, аддаляючыся, зумкаў крыжык самалёта.

— Ведаеш што? — парэшце сказаў ён.

Яна апусціла вочы, адчула, як моцна затахкала сэрца. Чакала, баючыся, што ў апошняе імгненне можа завагацца і адказаць не так, як ён хоча.

— Нікому гэтага не казаў, толькі табе адной.— Кяршыс памаўчаў, пашкроб патыліцу, нібыта ўпэўніваўся, ці на месцы ўсё, што ён хоча сказаць.— Дык вось... там ляжыць чалавек...

— Дзе? — здрыганулася Аквіля.

Ён доўга і цяжка падымаў руку.

— Там...— махнуў задубелай далонню.

Яна са здзіўленнем паглядзела ў той бок, куды ён паказваў. Нічога не відаць, адно раўняўкі луг і трохі далей — нейкае дзікае дрэўца.

— Там дзічка,— яшчэ больш здзівілася Аквіля.

— Я яе потым пасадзіў. Там ляжыць чалавек... Можа, і ён, вось як мы з табой сёння, летась абходзіў сваё поле... Ніхто пра гэта не ведае, але табе скажу. Ты мусіш ведаць, што ў мяне ў гаспадарцы.

V

Як заўсёды, каня ён пакінуў у двары ў Бергмана. Вярнуўся з рынку, несучы пад пахай салдацкі непрамакальшы плашч, які выменяў у немца. «Навошта мне гэты плашч?» — падумаў ён адразу, не хацеў нават браць, але спалохаўся, што можа застацца без нічога: надта ўжо прагна зыркаў салдат на сала.

У варотах свайго двара стаяў купец Бергман.

— Пане Кяршыс, вы ўжо дадому?

— Ага, пане Бергман... Збіраюся. Пара...

— Зойдзем на хвілінку да мяне, пане Кяршыс. У пакой.— Бергман баязліва азірнуўся.— Калі беднага яўрэя прыціснулі, многія старыя знаёмыя пачалі мінаць мой двор, а вы ўсё роўна прывязваеце свайго коніка да таго самага слупа. Добра сказана, пане Кяршыс: праўдзівага прыяцеля пазнаеш толькі ў бядзе.

«Пане Кяршыс...» Да гэтага часу ён быў Бергману толькі Хвелькас альбо Хвэлька, ды і ён сам, як і большасць сялян, называў купца толькі па імені — Фрэйтка. У Лаўксадзісе Фрэйтка быў сваім чалавекам, без яго не абходзілася ніводная сялянская рада. Селянін, паспяхова прадаўшы лён альбо воз пшаніцы, заўсёды гатаваў пачастунак, а купец са свайго боку ставіў на стол бутэльку пра-

зрыстай, як сляза, гарэлкі. І, не баючыся ніякага талмуду, разам з усімі еў свіную вясковую кілбасу, сала, пасыпанае перцам, падпіўшы, чапляўся да дзяўчат, спяваў і расказаваў усялякія смешныя выпадкі, ад якіх усе ажно клаліся на зямлю. Калі ў вёску прыязджаў які іншы купец, ён звычайна чуў адзін адказ: «Пачакаем яшчэ, можа, цэны падымуцца». А калі той ад'язджаў, удакладнялі: «Лепей ужо прададзім свайму Фрэйтку...» Вёску ён заваяваў не толькі сваім вясёлым норавам, кемлівым розумам, але і прывабным выглядам: высокі, зграбны, з бялявымі кучаравымі валасамі, заўсёды ўсмешлівымі чорнымі вачамі,— да чалавека з такімі вачамі пельга было не адчуць сімпатыі.

— Можа, шклянку гарбаты, пане Кяршыс? — прапанаваў Бергман, калі яны ўвайшлі ў дом.

— Не, не турбуйцеся, я сыты...

— Такія часы, вядома. Не злуйце, што я з вамі загаварыў. Цяпер з памі, як з хворымі на халеру, лепей не мець нічога супольнага. Я разумею вас, пане Кяршыс.

— А-эх, я ж нічога такога, пане Бергман...— Кяршыс зашморгаўся на крэсле, нібы сеў на калючку.— Мы свае людзі. Можа, і добра было б гарбаты, ага...

Бергман на хвіліну выйшаў з пакоя.

— Трэба было ў Расію падацца,— вярнуўшыся, вёў ён далей.— Паспелі б. Але хто мог падумаць, што немец прасунецца гэтак далёка? А зрэшты, куды ўцячэш ад лёсу? Бог не раз выпрабоўваў свой народ, і калі цяпер зноўку настала гэтая цяжкая гадзіна, застаецца скарыцца яго святой волі.

— Немцы таксама людзі. Можа, яшчэ ўсё добра скончыцца, пане Бергман.

Бергман сумна ўсміхнуўся.

— Скончыцца тым, пане Кяршыс, што яны адбярдуць у нас маёмасць, адных загоняць у гета, другіх у канцлагеры, як у Нямеччыне. Кажуць, гасподзь карае за грахі. Але ў чым вінаватыя дзеці? Бачылі б майго Мойшу, пане Кяршыс. Восем гадкоў хлапчуку, а такі вясёлы, жвавы, блакітнавокі, ад літоўца не адрозніш.— Бергман захваляваўся, пачаў заікацца, вочы паліліся слязамі — А які разумны, як чыста па-літоўску гаворыць, ніхто не скажа, што яўрэй, пане Кяршыс.

— Бог ведае, якая ліхая гадзіна настала,— прамармытаў Кяршыс, стараючыся зразумець, што ад яго трэба Бергману.

— Вы не маеце дзяцей, вам цяжка зразумець бацькоўскія пачуцці, але паверце, пане Кяршыс, за свайго хлапчука я не пашкадаваў бы ніякіх багаццяў на свеце... — Бергман знімеў і, цяжка дыхаючы, утаропіўся распачным паглядам на Кяршыса.

Той унурыўся цяжкім позіркам у стол, нібы сам быў вінаваты ва ўсіх злыбедах, што тварыліся на зямлі.

— Што мы можам зрабіць, пане Бергман, што мы можам... — адно толькі і сказаў.

Бергман доўга маўчаў, пра пешта думаў і ўсё не рашаўся загаварыць...

— Хвеліксас... — адазваўся нарэшце Бергман, спрабуючы зрабіць яшчэ адзін крок па хісткай паверхні дрыгвы. — Хвэлька, немцы нам начапілі зоркі, сагналі з тратуараў, адабралі рамяство, аднак, дзякаваць богу, я яшчэ не галетнік. Мог бы нагрузіць фурманку такімі рэчамі, што ўсю тваю гаспадарку пераважылі б. Калі застанёмся жывыя, вернеш — ведаю тваё сумленнае сэрца, — а калі не — усё застанецца табе.

У горле ў Кяршыса перасохла, перахапіла дыханне. Некалькі хвілін хапаў паветра разяўлёным ротам, то чырванеючы, то бялеючы. Хацеў устаць, але ніяк не мог намацаць нагамі дол. Нарэшце! Ухапіўся рукамі за стол і ўзняўся — увесь кіпіць, агнём палымшэе, нібы напаленыя камяні ў печы. Бялкі вачэй і тыя бліскаццяць іскрамі.

Бергман, здзіўлены і напалоханы, таксама ўзняўся.

— Пане Кяршыс, я што-небудзь не так?.. — прашаптаў ён у распачы.

— Фурманку? Мне? — прарвала таго. — Каб я нажываўся на чужой бядзе, пане Бергман! Ну не! Ёсць злыдні, якія вазамі возяць ваша дабро, радуюцца, што прыціснулі яўрэя, як жа — нагода пакарыстацца, толькі не я, пане Бергман. Вы не думайце, што калі такія часы, дык усялякі хрысціянін рабаўнік і забойца...

— Пане Кяршыс, я не хацеў...

— А-эх, не трэба мне ваша дабро, пане Бергман, жывіце сабе здаровыя, вясёлыя, шчаслівыя, няхай дапаможа вам бог.

Увайшла Бергманіха, несучы тацу з пячэннем і дзвюма шклянкамі гарбаты, але цяжкія, злосныя крокі Хвэлькі Кяршыса ўжо грэмелі па сходцах ганка.

Толькі ў дарозе, супакоіўшыся і цверазей разважыўшы тое, што адбылося, начаў шкадаваць, што пагарачыўся. Вядома, пашто яму яўрэйскае дабро, але ж Фрэйтка хут-

чэй за ўсё прапапоўваў ад шчырага сэрца, дарма ён гэтак уз'еўся на яго. Нечакана мільганула думка, ад якой Кяршыс увесь затросся і напружыўся, як спружына. Не, не! — адштурхоўваў яе ад сябе, нібы ўцёс, што падаў яму на галаву. Забаранілі хадзіць па тратуарах, начапілі зоркі, адабралі рамяство. Кепска Фрэйтку, але хіба настолькі кепска, каб аддаваць Мойшу ў чужыя рукі? Не, пане Бергман проста не хоча, каб немцы пакарысталіся яго дабром, вось ён і вырашыў частку даверыць знаёмаму чалавеку...

Прыехаўшы дамоў, раскажаў пра сустрэчу з Бергманам маці.

— Якія бацькі захочуць расстацца з дзецьмі! — сказала старая. — Не наміраюць жа з голаду. А што не ўзяў іхпяга пажытку, дык правільна зрабіў: толькі бяды і ганьбы набраўся б.

Кяршыс супакоіўся, аднак глухое пачуццё незадавальнення ўсё роўна засталася. Нейкая фальшывая пота гучала там, у глыбінях яго душы, і ён, развярэджаны гэтым дысанансам, доўга ўначы не мог заснуць. Яму здавалася цяпер, што той гнеў, які ў ім запаліўся на Бергмана і які яму так не пасуе, быў няшчыры і вынікаў са страху, бо яшчэ да таго, як яму прапанавалі багацце, ён зразумеў, што ад яго хоча Фрэйтка ўзамен. Гэтая думка — цьмяная, нашаптаная адчуваннем, — напэўна, зарадзілася ў тое самае імгненне, калі ён убачыў, як яўрэй таемна яму ківае пальцам, а можа, яшчэ раней, ён пават не можа дакладна сказаць — калі, але што ён яе чакаў (калі не розумам, то адчуваннем), гэта пэўна. Значыць, ён уцёк, пакінуўшы не чапанай гарбату Бергманаў, не таму, што не хацеў квапіцца на чужое дабро, а таму, што, беручы яго, рызыкаваў заплаціць сваім жыццём. Ён уцёк ад за пад та в і с о к а й ц а н ы, хоць тады, бог яму сведка, ён зусім не думаў пра грошы...

Гэта была падзіва страхотная поч. Заснуў апоўначы і зпоў тут жа пракінуўся. Нязлосна брахаў і скуголіў сабака. Кяршыс ціхенька адзеўся, каб не пабудзіць маці, і выйшаў на падворак. Першае, што ён убачыў, быў цьмяны сілуэт нейкай жывёліны ў загарадзі. Падышоў бліжэй і... О божа! Кяршысу здалося, што яму на галаву абрушваецца зорнае неба. У загарадзі стаяў запрэжаны конь; і не чый-небудзь, а яго родная сіўка, старая задышлівая кляча з вострымі скабамі і запалымі бакамі, якія хадзілі, нібы кавальскія мяхі, патыхаючы знаёмым пахам непрасохлага поту. Якім чынам яна тут апынулася, калі ўчора, вяр-

пуўшыся з Краштупепаў, ён баранаваў папар, а панач прывязаў яе на капюшыне каля Вайпарасавай мяжы, пакінуўшы тамсама фурманку: заўтра раніцой, калі будзе вяртацца з поля, ён прывязе накопанаі мешанкі свіням; якое ліха яе сюды прынесла, ды яшчэ з усім возам?! Кяршыс не ведаў, што і падумаць. А ўжо зусім адпяліся рукі-погі і ўсё цела абліў халодны пот, калі ў фурманцы пачуўся кволы, што ажно вярэдзіў сэрца, стогі. Там ляжаў чалавек... Замест твару — шэрая пляма, адзеты ў нейкую дзіўную вопратку з велізарным футравым каўняром, што захіпала ногі да каленяў, ногі босыя, непрапарцыянальна вялікія, правая проста нібы калода — Кяршыс толькі пазней угледзеў, што ад костачак да сцягна яна забіпавана тоўстым слоём біпту і ваты. «Піць... Воды... Мама... Наташа...» — шаптаў чалавек, торгаючы счарнелымі павекамі, але не могучы іх падняць. Кяршыс кінуўся, наколькі дазваляў яму спрыт, да студні, ад студні ў хату, але, нібы адбіўшыся ад дзвярэй, пашыбаваў назад у загарадзь. Ён мітусіўся па двары, нібыта страціўшы розум, хапаўся то за адну, то за другую рэч, пакуль нарэшце зноўку не апынуўся каля студні. Тут, на вечку зруба, стаяў эмаліраваны кубак. Ён зачарпнуў з вядра і зноўку заспяшаўся да воза. Стогну ўжо не было чуваць. Абыякавая да ўсяго сіўка стаяла, звесіўшы доўгую худую шыю і выставіўшы свой востры хрыбет да зорак сусвету. Кяршыс нахіліўся над ляжачым, падсунуў руку пад плечы — зараз прыўзніме галаву, дасць глыток вады. І тут яго вочы спаткаліся з паглядам незнаёмца. Халодным, застылым, які нешта шукаў, але так і пагас, пічога не знайшоўшы...

Наступнай ноччу, калі маці спала глыбокім сном, Кяршыс выцягнуў нябожчыка з клуні, дзе хаваў яго пад саломай, паклаў на фурманку і завёз у загадзя нагледжанае месца. Яму ён выкапаў яшчэ звечара і збіў шэсць негабляваных дошак. Апусціў ніжнюю частку труны ў яму, заслаўшы перад гэтым дно тою дзівоснай вопраткай, пасля на лейцах апусціў туды нябожчыка, саскочыў сам, паправіў цела, склаў на грудзях рукі, а пад галаву паклаў дзіўныя боты з мяккай скуры, якія знайшоў у фурманцы. Засталося толькі закрыць труну, засыпаць зямлёй, ну і адгаварыць малітву, як належыць хрышчонаму чалавеку.

А-эх, невядомы брат далёкай зямлі! (Усе мы, памершы, становімся братамі, бо там, дзе пануе ўсявышні, адно каралеўства, адзін кароль...) Хто прывёў цябе сюды паміраць і хто, выконваючы божую волю, захацеў, каб апошні

раз ты ўбачыў зорнае неба з двара Хвеліксаса Кяршыса? Хай даруе яму міласэрны гасподзь. І хай не загневаецца ўсемагутны ўладца, што я пахаваў цябе ў неасвечанай зямлі, без святара, без святых малітваў, а замест надмагілля над табою зялёны дзірван, дзікі пырнік, і ніхто ніколі не пасадзіць тут кветак. Мая сіўка будзе скубці траву з тваёй магілы, на ёй будуць пасвіцца каровы, біцца лбамі ягняты. А-эх, і крыжа не будзе, гэтага святога знака, які затрымаў бы прахожага, прымусіў бы ўзняць яго руку, каб перахрысціцца, адтуліў бы яго вусны для малітвы за перабаракі, каб аблегчыць пакуты яго душы... А-эх, хіба я вінаваты, божа? Хіба я кірую, выдаю загады, прымушаю адных узброеных людзей кідацца супраць такіх самых людзей, хіба ад мяне залежыць, што яны гінуць, як мухі, і што даводзіцца іх закопваць без трун, быццам якую падлу?.. Не, госпадзі-збаўца і ты, няшчасны чалавеча. Я толькі камар, якога носіць вецер; усё, што я магу зрабіць (калі не лічыць гэтых негабляваных сасновых дошак), гэта пасадзіць на магіле дрэўца, пакуль яшчэ не зраўняў яе з долам і не заклаў дзірваном. А калі час дазволіць (дай божа, каб хутчэй настаў такі час!), будзе тут і святы крыж, і агароджа навокал, і кожны католік, праходзячы міма, скіне шапку і адгаворыць тры разы «Вечны супакой».

Дай яму, госпадзі, вечны супакой, і вечная светлыня няхай яму свеціць.

VI

— Гасподзь сурова мяне прысароміў... за Бергмана... Не данамог я жывому чалавеку — прыслаў цябожчыка. Але хто тады думаў, што пемцы гэтак з яўрэямі...

«Яго прыслаў Адомас», — хацела супакойць Кяршыса Аквіля. Аднак сказала толькі:

— Каб жа чалавек мог бачыць, што будзе...

Кяршыс панура паківаў вялікай галавой і цяжка ўздыхнуў.

Аквіля змружыла вочы. Яна зноў убачыла лётчыка. Так выразна, пібыта гэта не было амаль год назад. Аблётшыся, ён сядзіць у шапатлівым сене. На грудзях кавалак фанеры — «пісьмовы стол», у выцягнутай руцэ — ліст паперы, на якім пакрэмзаны нейкія незразумелыя словы. Вазьміце, б а р ы ш н я. Калі нашы вернуцца, можа, спатрэбіцца. Вочы весела ўсміхаюцца, хоць у іх глыбіні тоіцца пакута. Позірк пераможцы. Але, але, барышня. Тыдзень-

другі, устанем на ногі — і гайда да сваіх. А потым з савецкімі палкамі назад... Нібыта фронт перайсці яму тое самае што пераступіць парог... Узяла тую паперыну — аддасць бацьку. А яго рука — празрыста-жоўтая, з пазгінанымі тоўстымі пальцамі — усё яшчэ вісела ў паветры, быццам чакала, каб яе хто пагладзіў, сагрэў жывым чалавечым цяплом. І Аквіля, сама не разумеючы чаму, правяла па ёй далонню ад запясця да кончыкаў пальцаў. Тады ягоныя губы задрыжалі, вочы заплюшчыліся і па шчоках пакаціліся слёзы. Цяпер тая рука, якую яна лашчыла, ляжыць складзеная на грудзях. І вочы, што так слепя верылі жыццю, і губы, што цалавалі калісьці сваю дзяўчыну, і тая небарака-нага, і прабітая асколкам спіна, якую Аквіля гэтулькі разоў кратала пальцамі, мяняючы павязкі, усё-ўсё яго цела тут, пад гэтым дзірваном, у драўлянай скрынцы. Аквілі неяк раз давялося бачыць нябожчыка, што цэлы год праляжаў у зямлі, — Пуплясісы хавалі маці і папрасілі адчыніць сынаву труну, што памёр перад гэтым. Твар быў такі, нібы яго паквэцалі дражджамі, губы і вачніцы пачарнелі. Толькі чаравікі новыя і валасы, нібы прычасаныя гадзіну таму назад.

Аквілі стала вусцішпа, як і тады, у Вяцкім лесе, калі стары ляснічы пайшоў, а яна засталася сядзець на шні, дарэмна спадзеючыся пачуць у сэрцы Марусава гуканне.

— Хадзем адгэтуль, Хвэлька, — прашаптала яна, дрыжучы ад унутранага холаду. Абаперлася рукою аб яго плячо і ўстала.

Плячо было моцнае і цёплае, у грудзях білася жывое сэрца.

• • • • •

Казюня ў двары карміла курэй. Каля плота ў стойцы таптаўся Лаўрукас. Няхітрая прылада — нізкая шырокая табурэтка з круглай дзіркаю, — але дзіцяці павіна: бабуля сёння першы раз паставіла яго сюды, надумаўшы выпрабаваць, ці моцныя пожкі ва ўнучка.

— А-ёй, наш Лаўрукас ужо стаіць! — загукала Юліта, найменшая Нямунасава дзяўчышка.

Казюня запэцканай далонню ацерла слязу. Здаецца, яшчэ зусім нядаўна ў гэтай жа стойцы скакаў Марус...

— Кыш, кыш, паскуда, — закрычала яна на чужую курыцу, што прытупала з суседняй сядзібы. — Ёзук, лайдак, гані прэч гэтую рыжую шэльму. Ах, гэтыя Груйнісы такія пядбальцы, не могуць дзірку залатаць у плоце.

Ёзукас, дзевяцігадовы сірата (прыблудзіўся з разбуранага бамбёжкай дзіцячага дома — гэтак усім тлумачылі Нямунісы), пабег услед за рыжаю шэльмай, палохаючы яе крыкам і шпурляючы ў яе то трэскаю, то глыжком зямлі, — што траплялася пад руку.

Аквіля не паспела ўвайсці ў двор, як адразу кінулася да Лаўрукаса.

— О-о, што я бачу, што я бачу! Мой Лаўрынас ужо стаіць! — бегла да сына, і пляскала ў ладкі, і круціла галавою так, што нават косы паразляталіся ў бакі.— Мой маленькі, мой слаўненькі, мой асілак! Цётка, паглядзі, яму ж толькі сёмы месяц. Ах, вось дык мужчына!

— У бацьку. І Марус быў моцны ў касці,— сурова адказала Казюня.

Аквілю нібы халоднай вадой аблілі. Нахіліўшыся, выцягнула са стаячка сына, лашчыла, цалавала, хаваючы раздражненне, што ўсё расло.

— Бегаеш па вёсцы, нібы авечка, уджаленая ў хвост,— прарвала Казюню.— Надта ўжо салодкая стала табе Кяршысава сядзіба. Прыстойныя людзі год носяць жалобу, а на тваёй галаве ці патрымалася месяц чорная хустка. Усё каб толькі хутчэй ды каб толькі далей. Спяшайся, спяшайся. З разгону яшчэ ніхто далёка не забег, адно толькі надарваўся. Ведай, вайна не скончылася. Не кожны загінуў, па кім плакалі. Іншы, каго людскія языкі даўно пахавалі, уваскрасаў праз дзесяць гадоў і прыходзіў дадому.

— Мёртвыя не ходзяць. А калі хто і прыходзіць, дык не знаходзіць таго, што пакінуў,— злосна адсекла Аквіля.

— Сука! — грымнула Казюня.— З адным пабегала, не паспела нарадзіць, як зноў ёй свярбіць, цягне ў гайню...

Аквіля вышэй узняла на руках сына і, затуляючы ім успалымцелы твар, падбегам кінулася з двара, з якога ўслед ёй ляцела лаянка пезаконнай свякрухі.

Раздзел шосты

I

Тры гады не бачыліся! Нібы невялікі кавалак часу, але колькі ў ім умясцілася! Цэлыя дзяржавы разбурыліся, мы самі не раз балансавалі на краі прорвы, а вось жывыя-здаровыя сядзім на руінах сваёй Літвы і падымаем чаркі

за дарагую п'ябожчыцу. За будучыню, калі яшчэ ёсць такая, пане лейтэнант, галубок. Былі ж мы, аднак, сябрамі, хоць адзін афіцэр, а другі ледзьве дацягнуў да унтэра. За вайсковы статут, які сцяпою стаяў паміж афіцэрам і салдатам, аднак абодва мы ўсё роўна пераступілі яе, пане лейтэнант!

Дайшоў Саргунас усміхаецца сухім паружавелым тварам, выціраючы бялюткай насоўкай па-жапочы пульхныя губы. Навошта гэтак афіцыйна, пане Адомас. Між іншым, ён ужо не лейтэнант, а капітан — перад тым як ён змыўся ад іх, бальшавікі паспелі павысіць яго ў званні. О так, не ацаніў іх намаганняў і дэзерціраваў у першы дзень вайны... А калі быць шчырым да канца, дык сёння ён ужо наогул ніякі не афіцэр, гэты візітны касцюм не маскарад, а звычайнае адзенне адказнага чыпоўніка органаў самаўправы. Чалавек павінен працаваць там, дзе зможа прынесці найбольш карысці сваёй айчыне. Праўда, Каўнас — сталіца без дзяржавы, але ўсё роўна сталіца. І генерал Кубілюнас не прэзідэнт, але, што ні кажы, старшыня самаўправы і, апроч таго, чалавек разумны, здольны, які шчыра хоча дапамагчы справе нацыі, паколькі дазваляюць яго звязаныя рукі.

— Мы там, у Каўнасе, робім усё што можам, каб акупацыйны рэжым як мага менш знясіліў наш край, — гаварыў Саргунас. — Але магчымасці меншыя, чым вы сабе ўяўляеце, мілы Адомас. Органы самаўправы — навостраны інструмант у руках у немцаў, які скіраваны супраць самой нашай нацыі. Гэты факт спрытна выкарыстоўвае бальшавіцкая прапаганда. Але не будзем забываць, гэты інструмант не бутафорыя, а жывы арганізм, які здольны так манеўраваць, каб у крытычны момант ударыць тупым канцом. Мы зможам прынесці нацыі куды большую карысць, калі будзем круціцца ў механізме акупацыйнай машыны, чым тады, калі будзем абыякава пазіраць збоку на яе агонію.

«Ён кажа праўду».

— А ўсё-такі людзі нас лічаць нямецкімі намагатымі, — дадаў ён уголас.

— На наша п'яшчасце, ёсць і такія, аднак сапраўдны патрыёт сёння сядзіць на двух крэслах, мае два абліччы і адну ідэю — служыць айчыне. Людзі бачаць толькі тое яго аблічча, якое можна паказаць. Гісторыя сатрэ з яго пляўкі, і тыя самыя людзі, якія сёння прыбываюць патрыёта да крыжа, заўтра ўвянчаюць яго лаўрамі.

З вазай яблыкаў вярнулася Мілда.

— Сёлетні ўраджай. З нашага саду,— сказала яна, прывабліва ўсміхаючыся госцю.— Пане Саргунас, прашу, выбірайце, якое найпрыгажэйшае.

— У ваших руках самая звычайная бульбіна ператварылася б у яблык, пані Мілда,— гэтакай самай усмешкай адказаў ёй Саргунас.— Пане Адомас, падымем тост за вашу цудоўную жонку. Пакуль ёсць такія жанчыны ў Літве, будучыня нацыі не безнадзейная.

— О, не рабіце з мяне княгіні Біруты.— Мілда гулліва засмяялася.— Я звычайная смяротная жанчына: хачу кахаць, быць каханай і...

— ...нарадзіць двое-трое дзяцей свайму Адомасу,— падхапіў Саргунас.

— Не,— Мілда капрызліва надзьмула губкі.— Зусім не, пане Саргунас.

— Хіба? Дык што тады хаваецца за шматкроп'ем, калі не сакрэт?

— Сакрэт, цяпер ужо сакрэт, пане Саргунас.— Мілда стала сур'ёзная.— Я бачу, што вы, як і ўсе мужчыны,— эгаіст. Сабе пакідаеце задавальненне, а жанчын забяспечваеце радзільнымі пакутамі і бяссоннымі начамаі каля калыскі.

— Але абавязак жанчыны перад нацыяй...

— Прускі стыль, пане Саргунас,— горача запырэчыла яму Мілда, пачаўшы нервавацца.— Немцы ператварылі сваіх ф'раў у машыны па вытворчасці дзяцей, а я прытрымліваюся англійскага стылю: спачатку лэдзі, а потым ужо машына. Дазвольце жанчыне адстояцца, як віну,— няхай становіцца маці, калі сама таго захоча,— а вы, мужчыны, даліваеце воцату ў гэтае віно, каб яно хутчэй скісла, і потым ідзяце сабе каштаваць чужое.

— Будзьце літасцівейшая да нашага полу, пані.— Саргунас дарэмна стараўся схваць за ўсмішкаю пяёмкасць.

— Яна кепска спала гэтай ноччу. Стамілася,— незадаволена заўважыў Адомас.

Мілда злосна зыркнула на мужа.

— Не верце яму, пане Саргунас. Я сплю як забітая. Саргунас разгублена прыкусіў чорную шчотачку коротка падстрыжаных вусоў.

Адомас устаў і моўчкі наліў у кілішкі.

— Раскажыце, пане Саргунас, што новага ў Каўнасе,— парушыла Мілда пяёмкую цішу.— Да вайны была

там не адзін раз. Сімпатычны горад. Парыж ведаю толькі па расказах, але думаю, што Каўнас не без падставы называюць малым Парыжам. Культурная публіка, тэмп, усё мадэрн... Калі патрапіш туды з такіх Краштупенаў, адчуваеш сябе зайцам, што выскачыў на бальшак.

— Каўнас цяпер ужо не такі, пані,— без энтузіязму адказаў Саргунас.— Не, не, ад бамбёжкі ён амаль не пацярпеў — разбураны адзін-другі дом каля чыгуначнага вакзала,— але час паклаў свой адбітак. Вайна... Джэнтльмены сталі спекулянтамі, лэдзі — прастытуткамі, там, дзе пахла дарагімі духамі і водарам кветак, смярдзіць салдатамі і базарнымі бабамі, выбачайце на слове. Наш маленькі Парыж ператварыўся ў вялікі балаган, пані Мілда.

Мілдзе было цікава, якія цяпер моды ў Каўнасе. Якія капялюшыкі, туфлі носяць жанчыны.

Саргунас ветліва ўсміхнуўся. Немцы пайшлі далёка на ўсход, аднак моды не пасунуліся наперад ні на крок. А можа, ён проста не заўважыў? Зрэшты, высокі востры абцасік ніколі не выйдзе з моды — ім лягчэй за ўсё працінаць мужчынскае сэрца. Заўважыўшы, што Адомас панура маўчыць, ён таксама замоўк. Размова не клеілася. Мілда зразумела, што мужчыны хочуць застацца адны, папрасіла прабачэння і выйшла ў свой пакой.

— Эх, гэтыя жанчыны...— уздыхнуў Саргунас, і незразумела было, што ён хацеў гэтым сказаць.

— Жанчыны мяняюцца, як і ўсё навокал,— няпэўна заўважыў Адомас. Яму карцела растлумачыць госцю жончыны паводзіны: між імі нядаўна адбыўся сур'ёзны сямейны канфлікт. Але ў такім выпадку давялося б удавацца ў інтымныя дэталі. А каму ахвота выстаўляць напаказ сваю брудную бялізну? Нарэшце, Мілда, можа, і праўду кажа: на якое ліха дзіця ў такі пакручасты час? Прускі стыль... Не, зусім не таму ён упарціўся, не жадаючы, каб яна перапыняла цяжарнасць. Проста абудзіліся бацькоўскія пачуцці, ну і Мілду хацеў мацней прывязаць да сябе.

— Мала ў нас жанчын, якія здолелі б узняцца вышэй за асабістыя інтарэсы,— пачуў ён Саргунаса.— У гэтым сэнсе трэба пазаздросціць немцам.

Адомас пешта прамармытаў у адказ.

Саргунас, зрабіўшы яшчэ некалькі закідаў на адрас літоўскіх жанчын, вярнуўся да ранейшай тэмы.

— У гэты час галоўнае — зберагчы сілы нацыі,— гаварыў ён.— Лаяльнасць — вось аснова пасіўнага супраціўлення. Аднак лаяльнасць у меру — без таго, каб поўзаць

на каленях і біць паклоны. Немцы дамагаюцца воўны, аўчын, мяса, збожжа. Дадзім ім усё гэта. Не пашкадуем ні хлеба, ні сала, але зберажом людзей. Мы не супраць, калі немцы забіраюць нашу моладзь у працоўныя атрады рэйха альбо вярбуюць работнікаў сваім баўэрам. Там наш чалавек не прападзе, гэта нам толькі на карысць — у немцаў ёсць чаму навучыцца; вярнуўшыся, гэтыя людзі ўліюць свежую кроў у літоўскую культуру. Але даць салдатаў фронту... Тут ужо іншая справа. Мы абмяжоўваемся добраахвотнікамі і, само па сабе зразумела, стараемся, каб іх туды трапіла як мага менш. Друк, вядома, агітуе, абуджае так званыя нацыянальныя пачуцці. Гэта, так сказаць, наша другое аблічча, а неафіцыйным чынам мы стараемся прышчапіць моладзі іншы дух. Прасцей кажучы, гэта індывідуальная растлумачальная работа, як зазначылі б бальшавікі. Бачыш, мы і ад іх сямутаму навучыліся... Аднак, як я ўжо сказаў, усё трэба рабіць з адчуваннем меры, даражэнькі Адомас. Ні ў якім выпадку нельга цвяліць немцаў. Ашалеламу быку нічога не значыць ускінуць на рогі неасцярожнага пастуха. Сёння, калі ўсім зразумела, што ад немцаў мы не атрымаем таго, чаго хочам, нам застаецца адно — пастарацца зберагчы жывую сілу нацыі і цярыліва чакаць, пакуль знясіляцца і Гітлер, і Сталін. А тады выйдуць на сцэну Рузвельт і Чэрчыль і выправяць учыненую гісторыяй несправядлівасць.

Адомас кпіліва засмяўся.

— Любы чалавек, які цвяроза мысліць, не можа не згадзіцца, што такая палітыка ў цяперашні час найбольш выгодная нацыі, — дадаў незадаволены Саргунас.

— Вядома, — згадзіўся Адомас. — Аднак сумняваюся, ці не занадта позна мы сталі рупіцца аб тым, каб зберагчы сілы нацыі? За гэтыя пятнаццаць месяцаў наша зямля ўвабрала нямала літоўскай крыві, якая вельмі спатрэбілася б у будучым. Мы перастараліся, пане Дайнюс.

Саргунас доўгім уважлівым позіркам вывучаў Адомаса.

— Мы ачысцілі нацыю ад вырадкаў, і калі пад гарачую руку падвярнуўся адзін-другі з тых, да каго мы павінны былі паставіцца паблажліва, дык... лес сякуць — заўсёды трэскі ляцяць. Не будзем сентыментальныя, дарагі Адомас. Калі хочаш ведаць, мы яшчэ не папрудзілі ўсіх вошай у сваіх кашулях. Не дай бог вернуцца колішнія часы, яны не пашкадуюць нашай крыві.

Адомас моўчкі кіўнуў галавою.

Саргунас устаў, каб развітацца.

— Снадзяюся, пані не загневаецца на мяне, што не пацалаваў ёй ручкі,— сказаў нібы з нейкім шкадаваннем, зірнуўшы на прачыненыя дзверы ў спальню.

— Выбачай, Дайнюс...— вінавата ўсміхнуўся Адомас.

— Я радуюся, дарагі Адомас, што нашы меркаванні ў прынцыпе супадаюць,— сказаў Саргунас, калі абодва выйшлі на падворак.— Нас яднаюць адны патрыятычныя пачуцці і адна мэта. Не сумняваюся, што пры патрэбе ў тваёй асобе заўсёды знайду чалавека, на якога можна абаперціся. І ты таксама знаходзь гэтакіх людзей. Мы пакуль што з немцамі, аднак не супраць сваёй нацыі. Вось наш арыенцір, якога мусім трымацца.— Саргунас абедзвюма рукамі патрос Адомасаву руку, пасля па-мужчынску ляпнуў яму па плячы («Трымайся, дружа! Да пабачэння!») і, па-ваеннаму павярнуўшыся, выйшаў на вуліцу.

II

Мілда ляжала на ложку, адзетая ў халат. Крохкая бялявая лялька з застылым паглядом.

— Магла быць ветлівейшая, галубок.— Адомас пакасаўруўся на яе аголеныя калені.

— Калі ты адвучышся ўрэшце ад гэтага недарэчнага слова? — спыталася яна, папраўляючы халат.

— Кожны новы дзень знаходзіш у мяне новыя мінусы,— прамармытаў Адомас.

— Што гэтаму Саргунасу спатрэбілася ад цябе?

— Сябра — служылі разам у войску...

— Несімпатычны тып.

— А я меркаваў, што ён табе спадабаўся. Ваенная выпраўка, чорныя вусікі, мужны твар. Гэтакія зухі, пэўна, не адну жанчыну звялі з розуму,— паспрабаваў пажартаваць Адомас.

— Закаранелы стары кавалер. Што ён ведае пра жанчын. Закаханы ў сваю палітыку, як яўрэй у залатое цяля. Не пераварваю такіх суб'ектаў.

— Сёння, хочаш не хочаш, усе мусяць жыць палітыкай, галу... мая любая.— Адомас прысеў на ложкак.

— Але ж толькі не гуляць у яе! Немцаў, бачыце, яны абдураць. Разумнікі! Колькі такіх дзеячаў ужо апынулася за кратамі, а то і кулю ў лоб зарабілі. Няхай твой Сар-

гунас робіць сам, што ён надумаў, а табе пяма чаго соўгаць нос куды не трэба.

Адомас узяў у далоні цёплую далікатную Мілдзіну руку.

— Ты ўсё роўна мяне трохі кахаеш,— зашаптаў ён, нахіляючыся, каб пацалаваць яе ў губы.

— Шкада дурня, а яшчэ болей сябе... Не лезь! Адчапіся, кажу табе! — Мілда ўперлася кулачкамі яму ў грудзі.

Адомас, пакрыўджаны, устаў.

— Я маю куды болей падставы злаваць на цябе, шапоўная.

— Вядома. Я знішчыла недаспелы плод.— Мілда села на ложку.— Аднаго ненароджанага, у той час як твае сябрукі тысячы здаровых людзей увагналі ў магілу.

— Замоўкні!

— Не трэба быць сентыментальным, як раіў твой Саргунас...

Адомас выйшаў са спальні, бразнуўшы дзвярыма. У бутэльцы яшчэ заставалася віно. Перакуліў і выпіў да дна.

Вечарам, калі яны леглі спаць, за ўвесь дзень не абзваўшыся нават словам, Мілда першая парушыла маўклівы байкот.

— Паслухай, Адомас...

— Калі хочаш зацягнуць старую малітву, дык лепей памаўчым,— нязлосна перапыніў яе Адомас.— Ведай, мяне гэтая гісторыя хвалюе менш, чым ты думаеш. Ну, пагарачыўся. Ты таксама. Вось і ўсё. Дабранач.

— Не спяшайся. Ёсць важнейшыя справы; вось пра іх і трэба пагаварыць. Ці табе не здаецца, што пара мяняць прафесію? Начальнік паліцыі — яно, можа, і няблага гучыць, але не ў такі час, калі ў яго абавязкі ўваходзіць больш, чым захаванне грамадскага парадку.

— Яшчэ адзін капрыз.

— Зусім не, Адомас. Мне непрыемна, калі людзі глядзяць на мяне, як на жонку скурадзёра.

— Хто глядзіць? — Адомас ускочыў на ложку.— Якія людзі? Бальшавікі!

— Усіх жа не пераканаеш, што ў той час, калі служкі завіхаюцца, льючы людскую кроў, іхні гаспадар, нічога не ведаючы, гуляе ў белых пальчатках.

— Плюй, плюй і ты плюй мне ў твар,— замармытаў

Адомас, згадаўшы Саргунасавы словы.— Усе вы бачыце не далей парога, але час пакажа...

— Пакажа, што ты яшчэ глыбей улезеш у багну.

— Я выконваю свой абавязак. Можа, табе палічыць людзей, якіх даўно не было б на свеце, каб не я?

— Што мне з таго? Гэтыя людзі першыя адварочваюцца, калі я праходжу побач.

— Дык чаго ты, ліха на цябе, хочаш? Каб лупіў з пісталета ў кожную пысу, якая табе не падабаецца?

— Пераходзь працаваць туды, дзе не трэба махаць пісталетам. Будзь разумны. Мы трацім старых сяброў, а новыя нічога не вартыя.

— Такая логіка жыцця, мы пастаянна нешта трацім. Спачатку пялёнкі, потым школьную парту, яшчэ пазней — першае каханне, аднак айчыну мы страціць не можам,— змрочна адказаў Адомас. Часткова ён згаджаўся з Мілдай — у апошні час пра гэта і сам не адзін раз думаў,— аднак пасля размовы з Саргунасам не хацелася з гэтым згаджацца.— Мы не прададзеныя немцам. У вярхах нашай улады ёсць сумленныя людзі, што гатовыя абараніць нацыю. Саргунас лічыць, што я, займаючы пост начальніка паліцыі, магу прынесці шмат карысці сваім людзям.

— Толькі не мне,— злосна адсекла Мілда.

— Адкажу табе словамі Саргунаса: ёсць ідэя, дзеля якой варта адмовіцца ад сябе. Гэта — айчына.

— Кавалак вар'ята! — Мілда адварнулася спіной, адсунулася на самы краёк ложка і, колькі ні спрабаваў загаварыць Адомас, не вымавіла і слова.

Пустацвет!

Яго ахапіла жудлівае пачуццё няпэўнасці. Нібыта ідзе ён у беспрасветнай цемры, ведаючы, што недзе непадалёку — прорва. Хіба гэтая жанчына не ўсё, што ён трымае (аднак ці трывала?) у сваіх руках? Мінулае, такое мілае і дарагое, незваротна адплывае ад яго, як бераг роднай зямлі ад выгнанца, а сучаснасць падобная да пялюбай, начэпленай супраць тваёй волі, нявесты, ад якой нікуды не дзенешся, бо ўжо абмяняліся прэсцёнкамі. Будучыня... О так, толькі яна адна яшчэ можа выкупіць безразважна ўкладзены капітал. Але пакуль што гэта абстракцыя, абяцаны рай, трапіць у які выпадае далёка не кожнаму. Ці настане калі той дзень, каб можна было сказаць: «Вось наша заповітная раніца, і цяпер вырашайце, на чым баку праўда!» Скажаць усім тым, якія сёння, як

Гедымінас, пры сустрэчы пачынаюць з цікавасцю разглядаць вітрыну альбо свідруюць цябе змрочным паглядам, і тым, якія, убачыўшы цябе здалёку, расцягваюць рот да вушэй ва ўгодлівай усмешцы, сыплюць кампліменты, пазіраючы на цябе сабачымі адданымі вачамі, хоць у іхніх сэрцах няма ні кропелькі сапраўднай прыязнасці, адно крывадушнае ўгодніцтва, народжанае жывёльным інстынктам самазахавання. Сказаць Аквілі... Ну-ну... Нядаўна сустрэў яе ў горадзе, ішла разам з Кяршысам. Узрадаваўся, хоць іншы на яго месцы да канца жыцця не дараваў бы ёй, што не запрасіла на вяселле. «Як жывеш, сястрычка? І ты, Хвеліксас? Заходзьце да нас, Мілда вельмі будзе радая...» Скрывілася, як праўдзівая ведзьма, і пайшла, нічога не сказаўшы.

Якраз перад тым ён заязджаў у Лаўксадзіс і таксама не знайшоў тут, чаго чакаў. Праўда, маці сабрала на стол, аднак ад яе, як ад даўно насталае печы, цягнула холадам: не магла дараваць, што не паслухаўся яе і ўзяў саламяную ўдаву. Юргіс і Юста выглядалі нейкімі напалоханымі, нібы за сталом сядзеў не родны брат, а паліцэйскі, што прыехаў іх арыштоўваць. Паспрабаваў завязаць размову з бацькам. Стары толькі мыкаў, адварочваў вочы ўбок, і зразумей ты яго як хочаш. Адомас ніколі не паважаў бацькі: божая авечка, не вядома, што засталася б ад гаспадаркі, калі б не цвёрдая матчына рука. Аднак быў прывязаны да яго, як прывязваецца да шчаняці дзіця, і па-свойму яго любіў. Дзіўна, па маці ніколі не сумаваў, а бацьку згадваў часта, хоць калі прыезджаў дадому, яго амаль што не заўважаў, як не заўважаем солі ў супе, але заўсёды адчуваем, калі яе не стае. Ад яго выпраменьвалася нейкая ўтульная цеплыня, і калі Адомас на даўжэйшы час адлучаўся, бывала, з дому, ён адчуваў, што яму якраз пайболейш не хапае гэтай утульнай цеплыні, і ён спяшаўся сюды, нібы азяблы падарожны да вогнішча. Калі б не адзін выпадак, яму, напэўна, і не было б чаго прыгадаць са сваіх адносін з бацькам. Некалькі скупых, часцей за ўсё тых самых слоў, добрую ўсмешку, што нясмела зварушвала жоўтую падкову вусоў, спакойныя шэрыя вочы, якія смуткавалі, калі хто прычыняў яму крыўду, але ніколі не абураліся. Рукі меў мускулістыя, моцныя, аднак толькі да працы ў полі — ні разу ні на кога ён іх не ўзняў. Выведзены з цярпення, толькі спіскаў кулак і, уцягнуўшы галаву ў плечы, адыходзіў прэч. Калі ў гэты час яму ў рукі трапляла каса, гнаў шырачэз-

ны пракос, калі сякера — як звер, кідаўся на карчы, якіх піколі не бракавала ў Вайнарасавым разлозе, выліваючы разам з потам і злосць.

Дык вось, той выпадак.

III

Ён тады ўжо працаваў у воласці пісарам. Маці кляла яго на чым свет стаіць: шэсць гадоў як на вецер; гэтулькі грошай змарнавалі, людзям хваліліся — будзе ксяндзом, а выйшла ні богу свечка ні чорту качарга... Ах, гэтая мама... Ну хоць бы раз усур'ёз падумаў ён пра тое, каб стаць ксяндзом!.. Праўда, у гімназію рваўся — павошта яму гаспадарка, пяхай Юргіс на ёй застаецца, — але толькі таму рваўся, што спачатку гэта здавалася цікавым і ганаровым. Шапка, уніформа. Гімназіст! Вайнарасаў Адамас прыехаў на вакацыі... Ну і, апроч таго, ён грэбаваў мужыцкай работай, вабіў яго гарадскі брук, хоць ён яшчэ не ведаў, як на ім ступаць. Каб толькі хутчэй з дому, з гэтай багны, каб толькі хутчэй! Хто-хто, а ён мужыком не будзе. Гвалтам вырваўся. А потым абрыдла гэтая навука, насілу пяць класаў адолеў, у апошнім нават адседзеў два гады. Можна, цягнуў бы ярэмца і далей, але тут Мілда Дайлідайтэ кінула гімназію і пайшла працаваць у кінатэатр касіркай. А следам і ён, думаючы: абое мы ўжо самастойныя людзі, можам і пажаніцца. Але маці заспявала зусім іншае: рабі што хочаш, але пра дом забудзь, ні крошкі не атрымаеш. Ён такі спужаўся, бо ведаў, што маці не кідае слоў на вецер. Заставалася спадзявацца — міне злосць, маці прывыкне і саступіць. Ён не падаў у роспач, каханне не засляпіла яму вачэй, як здарылася б з іншым хлопцам ягоных гадоў.

— Мілда пачакае, пакуль я адслужу ў войску, — шукаў ён спагады ў Аквілі, з якой дзяліўся сваімі таямніцамі. — Тады і мама будзе са мной лічыцца — як-ніяк дарослы чалавек...

Аквіля пляскала ў ладкі.

— Вось пабачыш, абую цябе ў лапці — першая спраўлю вяселле! — Тады яна яшчэ ездзіла з панам Кантролем. — Мама, вядома, будзе супраць, але мы вырашылі не пытацца дазволу.

Дзверы ў хаце былі адчыненыя ў той гарачы летні дзень, калі яны гэтак гутарылі між сабою, седзячы ў двары на кучы цёплага камення. Аднак яны маглі быць на-

ват замуравапыя, вокны таксама, і ўсё роўна голас Катры Табакі, які падымаў на ногі паўвёскі, калі яна разяўляла горла, прабіў бы сабе дарогу.

— Узнагародзіў гасподзь бог мужычком, няма чаго казаць,— заходзячыся ад крыку, верашчала маці.— Кала і таго не ўмее ўбіць. Столькі буракоў паглумілі! Можа, скажаш, не ты кароў прывязваў, ёлупень ты безгаловы?! О госпадзі, даў жа ты розуму сваёй няшчаснай служцы! Такі крыж узваліць на свае плечы! Нібы не было мужчын як мужчын. Ды не, дзе там... Хоць і прыгожыя, і здаровыя, і багатыя. Д'ябал падбіў мяне выйсці за гэтакага дурня, ды яшчэ галадранца. Апрача працёртых пагавіц, ён жа нічога больш за душою не меў, авечка з авечак. На чужое дабро прыйшоў, праз мяне гаспадаром стаў. Другі па тваім месцы мне з ранку да вечара ногі мыў бы і тую ваду піў бы, а ты, лапцюжнік з лапцюжнікаў...

Бацька вываліўся з дзвярэй. Вуглаваты, цяжкі, як глыба, адколатая ад муру. І, хапаючыся рукамі за галаву, паплёўся ўздоўж плота.

Маці выскачыла на ганак і ўжо адтуль драла горла, пакуль бацька не схавався за вуглом клуні. І што яе дабро маптачыць, і што гультай, і што праз яго ёй адно гора з негэдзівымі дзецьмі...

Потым напала на Аквілю з Адомасам.

— Ці гэта месца, каб сядзець тут у святую нядзелю? Нехрысты! Маліцесья! Прасіце ў бога, каб гэтаму старому дуралею розум вярнуў. Ох, госпадзі літасцівы, ён жа зноўку зашыецца ў якую-небудзь дзіру, да почы яго і са свечкаю не знойдзеш. Чаго вочы вылупілі як баран на новыя вароты. Бяжыце хутчэй паглядзіце, куды яго папесла.

Абое ўзрадаваліся нагодзе, каб зпikнуць з матчыных вачэй. Бацька мог быць і ў клуні, і ў хляве, і ў асеці. Абышлі ўсе будынкi, пагукалі, зазірнулі нават у лазню, але бацька як скрозь зямлю праваліўся. Тады Адомасу стрэліла ў галаву думка схадзіць на Французскую горку,— калі Напалеон адступаў з Расіі, на ёй хавалі французскіх салдатаў.

Яны залезлі на пагорак, парослы рэдкімі соснамі, кустамі шыпшыны і бэзу, сярод якіх стаялі тры драўляныя крыжы. Амшэлыя, пакрыўленыя, крыжы абыякава паглядалі на апапаваную бильнягом зямлю, што прытуліла і сцеражэ даверапыя ёй косці. Некалі, мабыць, крыжоў было больш — кажуць, з даўніх часоў тут закопвалі са-

магубцаў,— але засталіся толькі гэтыя тры, апошні да-рунак пябогам ад блізкіх.

Ці спадзяваліся яны ў гэтакім месцы (хоць яно і было ў Вайнарасавым разлозе) напаткаць бацьку? Не, прый-шлі сабе проста так, каб перачакаць, пакуль утаймуецца маці. І калі пабачылі яго там, на камені пад кустом бэ-зу, абое разам падумалі, што гэта ім мірсціца, бо пра Французскую горку наслухаліся пямала жудлівых гісто-рый. Цяпер ужо цяжка прыгадаць, ці ён першы заўва-жыў іх і паклікаў, ці яны самі падышлі, але Адомас ні-колі не забудзе таго пагляду, якім бацька сустрэў іх. Гэ-та былі вочы чалавека, што развітваецца са светам. Усім яны даруюць, усіх благаслаўляць, аднак не могуць змірыцца са страшнай несправядлівасцю. Пяшчота і роспач, любоў і гнеў, пакора і бунт — усё гэта перапляталася і жыло ў бездані яго вачэй, што першы раз адслапілася перад Адо-масам. «Дзіва, да гэтага часу я не заўважаў, што ў бацькі ёсць вочы»,— уражаны, падумаў ён. Не літаральна, вя-дома — ён мог сказаць, якога колеру ў бацькі вочы (шэ-рыя, з парудзелымі бялкамі), але рапэй у іх ён не бачыў чалавека, а толькі добрую, свойскую жывёліну, якая цяр-пліва цягнецца па бяскопцай баразне. І хто ведае, ці ка-лі-небудзь здарыўся б гэты цуд, калі б яны не сустрэліся ў гэтым месцы (на магіле бацькавай маладосці), дзе ён схаваўся, каб супяць свой сардэчны боль? Можна, яго ду-ша такі засталася б нямая для Адомаса і ён ніколі не да-ведаўся б, чым асаблівы гэты, зарослы бильнягом, шма-ток зямлі за некалькі крокаў ад каменя.

«Трэба было тут паставіць крыж»,— хацеў ён сказаць, калі бацька скончыў свой расказ, кожнае слова якога бы-ло невыносна цяжкае і крывавае, нібыта камень, на якім твораць ахвяраванне. Аднак не здолеў адтуліць перасох-лых вуснаў.

Аквіля плакала.

Бацька сарамяжліва ўсміхаўся памутнелымі вачамі, нібы перапрашаў за тое, што гісторыя яго першага кахан-ня такая сумная.

Дамоў вярталіся ўтраіх — яны па баках, бацька пася-рэдзіне. Быццам рабы, скутыя адным ланцугом, які, ад-нак, было лёгка несці, бо ў сваім няшчасці яны былі шчаслівыя.

Адомас тады першы раз убачыў, што бацька ўмее пла-каць, і першы раз адчуў, што не любіць маці. Баіцца (мо-жна, нават больш чым рапэй), але не любіць.

Удваіх з Аквіляй яны абышлі сядзібу, стараючыся ажывіць ва ўяўленні мінулае, і кожнае дрэва, кожны камень падмурка, кожнае бервяно ў сцяне цяпер выглядалі іначай.

Трыццаць гадоў таму назад...

Стары Яўтакіс сядзіць каля хаты на ўслоне, захутаўшыся ў кажух, хоць на дварэ гарачы жнівеньскі дзень. Увосень ён памрэ, і адзіная дачка Катра стане гаспадыняй багатай сядзібы. Пярэстарка з валасатай бародаўкай на носе, яна даўно вынюхвае, з якога боку прыедуць сваты, але так і не можа іх дачакацца. Вароты шырока адчыненыя, авох, у іх уязджаюць толькі свае фурманкі, раніцай праз іх выганяецца на пашу, а вечарам прыганяецца дамоў статак. Ніхто не паквапіўся ні на сорак гектараў зямлі, ні на хлявы, поўныя жывёлы, ні на засекі, засыпаныя да столі збожжам; не знайшлося смельчака, які, плюнуўшы на жаночую прыгажосць, сказаў бы сабе: «Ужо ж такі я выганю д'ябла з гэтай ведзьмы...» Праўда, пакуль была маладая, сёй-той прапаноўваў вечны хаўрус («Баба — напач, ды ў цемры і не відаць, а Яўтакісавы гектары — на ўсё жыццё»), але ўсе задрыпаныя галякі, і Яўтакіс пасылаў іх да д'ябла. Дык дзякуй богу, што стары трасецца ад холаду пасярод лета, ды і труна даўно ўжо ляжыць на гарышчы (сам сабе зрабіў); так што яшчэ трохі — і можна будзе згуляць вяселле з першым сустрэчным. Галоўнае, каб меў сілу ў целе, ну, і не зусім дурны быў, а гаспадарку яна сама здолее павесці. Не гаспадар, а работнік патрэбен.

Лаўрынас Вайнарас надзівавацца не можа: няўжо зямля перавярнулася? Не паспеў рассяецца дух памінак, а гаспадыня загадвае ўжо яму перабірацца са свірна ў пакой нябожчыка. Харчуюцца ён, праўда, за адным сталом з парабкамі (пастушком Бенядыкцелісам і наймічкай Агняй), але ў яго талерцы з'явіліся тлусцейшыя кавалкі, сама Катра налівае яму баршчу — адзін апалонік зверху, другі з самай гушчы, — сама прыносіць полудзень у поле. І не нейкую місачку кіслага малака з учарашняю бульбай, як раней, а кавалак кумпяка альбо кілбасы, а то і яечню на сале. Губы яе ласкава ўсміхаюцца, просяць падсілкавацца, быццам якога госця, угаворваюць выпіць піва, збапачак з якім таксама прынесла з сабою, каб не сумна было чакаць вячэры. Лаўрынас Вайнарас жуе як не сваімі зубамі, адварочвае вочы ўбок. Гм... Няўжо гаспадыня не ведае, што ён кахае Агню? Ужо і вяселле пры-

значана — на каляды, бо адкладаць надалей не выпадае: будзе дзіця... «Чуе маё сэрца, добра з гэтага не будзе, — усё часцей ацірае Агня слязу. — Хадзем адгэтуль, не чакаючы калядаў...» — «А заробак? Хто заплаціць?» Лаўрынас Вайнарас гладзіць плечы Агні. Ён перапоўнены любоўю і дабрынёю, як посуд чыстай крынічнай вадою. О-о, нікога на зямлі ён не кахае і не пакахае так, як яе, сваю адзіную. «Не трэба мне ні яечня яе, ні піва. Лепш з табою на голай падлозе, пад дзіравай страхою, чым з другою ў залатым палацы. Толькі патрывай. Нельга пакінуць заробак: куды дзенемся без грошай...» Спаў гэтую ноч з ёю ў каморы, а на другі вечар... О, не трэба было перасяльца ў пакой пябожчыка!.. Увайшла яна, гэты прывід, у адной пачной сарочцы. «Лаўрынас, спіш?» Маўчаў, ні жывы ні мёртвы. Быў бы адважнейшы, паслаў бы яе да д'яблаў. Але як тут пашлеш — гэта ж гаспадыня. Нават дыханне перахапіла, калі яна села на край ложка і пачала адпыхваць яго халоднымі рукамі да сцяны. «Не, не, не...» Схапіўся нацягваць коўдру сабе на галаву, а ў гэты час ціхенька адчыніліся дзверы. Агня! «Не сюды трапіла!» — закрычала Катра. Роепачны плач, паспешлівы тупат крокаў. У сенцах, бразгаючы, пакацілася зачэпленае вядро. Не прайшло і тыдня, як яе хавалі.

— Яна павінна была зразумець, як усё было на самой справе, — сказаў тады на Французскай горцы Адомас.

— Не ведаю... Казаў, тлумачыў... Здаецца, нібы і памірыліся... Мабыць, усё-такі не паверыла, — уздыхнуў стары. — Так і пахавалі тут. Бо ні бацькоў, ні братоў, круглая сірата была.

Адомас з Аквіляй зайшлі ў камору. На парэпаным падаконніку вазон з кветкамі, у кутку ложка, побач крывулясты столік. Колькі дзяўчат-парабчанак прайшло праз гэты пакой! Колькі хлопцаў стукаліся сюды, колькі тут плакалі і кахалі! На гэтым ложку і бацька лашчыў сваю... Тут яна і пражыла апошнюю ноч, цвёрда наважыўшыся лепш выпіць атруту, чым на ўсеагульны смех застацца дзяўчынай з дзіцем. Прыгожая была, сказаў бацька. І Адомас уявіў яе — як яна ляжыць на гэтым раскаляваным ложку, белая, крохкая, лёгкая, зусім як Мілда. І яму было шкада яе, шкада бацькі, а яшчэ болей шкада сябе і Мілды.

Ён выйшаў, несучы ў душы жудасны холад. Нібы з сямейнага магільнага склепа, куды ўсё роўна давядзецца аднойчы вярнуцца.

IV

Дурная сентыментальнасць, сказаў бы Саргунас: вечарам у начальніка пошты вясёлая гулянка (карты, гарэлка, сябры), а ён валочыцца за дзесяць кіламетраў, каб пасядзець са сваімі занудлівымі старымі. Але палі, што драмалі ў вераснёўскім сонцы, ужо ўцягнулі яго, ахмялілі пахам ссохлага бульбоўніку, аблыталі павуцінай, якая плавала над пожняй, і ён, папхаючы каменнай рукою горада, з прагнай радасцю рынуўся ў абдымкі гэтай салодкай пяволі. Дарога весела грыміць пад імклівымі коламі. Пахне дзэгцем, конскім потам, каровамі, што побач з дарогаю жуюць жуйку. Міма пралятае крыты грузавік, у ім сядзяць шэрыя постаці. Бензін, пыл, салдацкі дух; жудлівы перадсмяротны крык, што ўварваўся ў святочны спакой раніцы. Зніклі... Прастора палёў праглынула іх, быццам пустыня міраж, і зноў над галавою тое самае асенняе спелае неба, тыя самыя хутары з узнятымі калодзежнымі жураўлямі, тыя самыя рутавыя агародчыкі, кранутыя прымаразкамі, вярціні ўздоўж плота і палыселя кусты язмину каля варотаў. А там, далей, яна, родная вёска, ад якой калісьці ён пагардліва адварнуўся і якая, аднак, ніколі не дазволіць, каб ён яе забыў.

— Чаму не на машыне? — спыталася маці.

У гэтай халоднай, пафарбаванай у зялёнае скрынцы? У гэтым жалезным сейфе з прастрэленымі бакамі? Адна дзірачка ў шыбіне проста над самым рулём. Магчыма, за ім сядзеў рускі камісар ці малады хлапчына аднекуль з сібірскай тайгі, калі яму ў галаву патрапіла куля... Вядома, гэта не па-мужчынску, не мадэрн, не ў духу часу, як сказаў бы вахмістр Бугяніс, але мне больш падабаецца гняды конік. Калі едзеш на сустрэчу з мінулым, трэба і сядзець у фурманку мінулага.

— Прыгожая восень, — сказаў у адказ Адомас. — Ці пакапалі ўжо бульбу?

— Мог бы са сваёй Бяржэненяй заявіцца. Чаго тут хавацца, і так усе ведаюць.

— Заявімся, заявімся... — пяцвёрда паабяцаў ён, не разумеючы, куды гэта маці хіліць. — Хацеў бы прывезці ёй букет кветак. Яна вельмі любіць асеннія кветкі.

— Гэтага зеля поўна. Хопіць і сваім, і чужым каровам.

«З прыемнасцю смальнуў бы па зубах», — падумаў Адомас, намагаючыся не глядзець на маці.

— Дзе бацька?

— Як заўсёды: зашыўся кудысьці і носа не паказвае. Юста пабегла ў гародчык нарваць кветак. Юргіс пацікаваў, ці не бачыць маці, і, зацхнуўшы за пазуху кнігу, шмыгануў у сад. Абодва палонныя — рыжы і чарнявы — рупіліся каля Адомасавай фўрманкі: распрагалі каця, паілі, кармілі. Адомас глядзеў праз акно з святліцы на двор, бачыў конскія клубы ў дзвярах клуні і тых двух — рыжага і чарнявага, што круціліся побач, і думаў, што тут, мабыць, ніколі і не было таго, чаго кожны раз ён намерваўся знайсці. Усё гэта толькі прымроенае рэха мінулых дзён — нахштальт шалясцення кветак, якія зрывае ў гародчыку Юста, альбо нахштальт гэтай самотнай мухі, якая поўзае па запаскуджанай шыбе і дні якое ўжо злічаны. Гэты дом ужо даўно мёртвы. Толькі дрэва, тышк і цвікі. Скамянелы, забальзамаваны труп. А можа, у яго ніколі і не было душы?

— З Юргіса не будзе чалавека: яму толькі кніжкі паўме, — сказала маці.

— Я кніжак не любіў, — сказаў Адомас, ляпіва жуоучы ежу. «На два чалавекі стол занадта шырокі, і талерак зашмат, а такой агіднай гарэлкі я ніколі ў жыцці не піў». — Я кніжак не любіў, — паўтарыў ён.

— З табою было ўсё ў парадку, пакуль не збіла з панталыку гэтая плюндра. Майстрыха чмурыць мужыкам галовы. Надакучыў Бяржэнас, улучыла нагоду — развяза-лася і падчапіла новага гэтакага самага дурня.

— І навошта ты, мама, лухту чаўпеш! Нібы не ведаеш, як на самой справе было з Бяржэнасам.

— Вось жа і яно, што ведаю. Каго бралі, дык бралі з сем'ямі, а яе, шчаслівіцу, адну пакінулі...

— Яна ж тады паехала да бацькоў.

— Д'яблу пад хвост! Калі б хацелі, і там адшукалі б. Аддала чырвоным свайго бурмістра як міленькага, а сама толькі задам крутнула. Ведала, сучка, якім месцам адкупіцца.

«Няўжо гэтая жанчына на самой справе мая маці? Калі кашчавая ўкладзе яе ў труну, мне давядзецца добра-такі нашмараваць вочы цыбуляй».

— Я яшчэ не чуў, каб мама добра адзывалася пра чалавека. — Адомас дрыгатлівымі пальцамі расшпіліў каўнер у мундзіры — не хапала паветра.

— А ты мне пакажы добрага чалавека. Ісус Хрыстос быў добры, аднак і яго, сына божага, жыды ўкрыжавалі.

Увайшла Юста з вялізным букетам кветак. Паставіць іх у ваду. Калі Адомас будзе ад'язджаць, тады возьме. Яе губы нясмела ўсміхаліся, але вочы былі сумныя і халодныя, як гэтыя асеннія кветкі.

Адомас устаў.

— Пайду пашукаю бацьку.

— Сам прыцягнецца. Юста, агледзь сядзібу, пагукай, можа, дрыхне, залезшы куды.

— Не, не, я лепш ведаю...— Ён хацеў хутчэй вырвацца з пустаты, якая раптам абступіла яго, нібы беспаветраная прастора з мільёнамі лятучых сусветаў, ніводзін з якіх, аднак, не быў ягонай Зямлёй.

У сенцах злавіў Юсту за плечы.

— Ну, што вы хочаце ад мяне?!

Яна ўскрыкнула і, скінуўшы яго руку, скокнула назад у хату.

Бацька сядзеў за клуняй на старой патрэсканай калодзе і рамантаваў аброці. Такую работу лепш выпадала рабіць на ганку ў свірне альбо на лаўцы каля плота, але стары, калі толькі мог, заўсёды зашываўся з работай у глушэйшае месца.

Адомас моўчкі падышоў і сеў побач.

— Прыехаў? — буркнуў бацька, не падымаючы галавы ад сваіх аброцяў.

— Як бачыш...— Адомас хацеў абняць старога, павітацца, але, на жаль, не было як.— Не забываю роднага дому, хоць, здаецца, ніхто тут і не чакае такога госця.

— Так і бывае. У бацькоў свае, у дзяцей свае дарогі.

— У нас адна дарога, бацька: трымацца як мага мацней разам, пакуль бура не прашуміць.

— Так яно, так...— Бацька доўга засоўваў шнурок у пятлічку і ўсё ніяк не мог трапіць. Сівыя пасмы ўпалі на лоб. Бруднае вуха і зарослая шчэццю шчака.— Самі гэтую буру падымаем, самі потым трымаемся, аднак не ўсім дапамагае бог.

— Нашай нацыі бог дапаможа, бацька.— Адомас нагнуўся і паглядзеў знізу ўверх, намерваючыся ўбачыць бацькаў твар.— Будзем зпоў незалежныя. Мы ж яшчэ не забыліся, што мы — літоўцы.

Бацька яшчэ ніжэй апусціў галаву, амаль даткнуўшыся носам да каленяў. Спіна выгнулася дугою, нібы ў кошкі, рукі перасталі варушыцца.

— Яўтакіс памёр... стараста...— пачулася глухое мармытанне аднекуль з-пад зямлі, з-пад калоды.

— Ведаю: гэтай вясною, — адказаў здзіўлены Адомас. — Чуў, Пятрас Кучкайліс заляцаецца да ўдавы.

— Кепскі быў чалавек, злітуйся, божа, над яго душою, ніхто добрым словам не прыгадае. Чым гэткаму можа дапамагчы пацыя?

Адомас паклаў руку на гэтую выгнутую дугою спіну і зноў адняў, адчуўшы ёю, як напружылася нябачная спружына.

— Тата... — Ён сціснуў далонямі галаву, баючыся, каб не паразрываліся скроні — так шалёна білася кроў у жылах. — Ты можаш думаць, што хочаш, твая справа, людзі ўмеюць нагаварыць, але я не Яўтакіс, не прадаю сваіх людзей. І не Пятрас Кучкайліс...

— Сваіх людзей... — зарыпела, застагнала калода. — Людзей... А то й не быў чалавекам?

Адомас некалькі імгненняў маўчаў, пазіраючы на галінастыя вярбіны, што выстраіліся ў канцы сядзібы, і бачачы толькі шэрыя плямы на брудным палатне неба. «Адпрэчвацца? Але на халеру? Хіба я мог зрабіць інакш?»

— І яны нас не шкадавалі, — сказаў ён, ужо не апраўдваючыся, а наступаючы. — Аднак я яго не забіваў. Іншы так і зрабіў бы, а я — не. Калі хочаш — больш таго: я нават ведаў, у чый двор яго завязе конь. Аквіля на мяне зубы точыць, Кяршыс таксама глядзіць скоса. Нібыта не разумеюць: варта мне было толькі тады захацець...

Дуга спіны раптам распросталася, быццам нехта нажом перацяў нябачную цеціву. Бацька павярнуўся да Адомаса ўсім целам і першы раз за многія дні паглядзеў яму проста ў вочы. Ніколі ў гэтых галубіных вачах не было гэтулькі цеплыні і пяшчоты і разам з тым шчымлівага смутку і няўмольнай суровасці!

— Не трэба было табе адварочвацца ад зямлі, — сказаў бацька з не ўласцівай яму шчырасцю. — Звер у лесе, чалавек на гаспадарцы не прападаюць. Каця апяражаш на храпах, паднаска — па спіне, калі надта гарачы, паб'ешся з суседам — вось і ўсё тое кепскае, што можа ўчыніць чалавек (калі ён не ліхадзей), жывучы на гаспадарцы. Гарадскі камень, вядома, цвёрды, ім лаўчэй замахнуцца, і, апроч таго, цвёрдыя рэчы не маюць сэрца. Плюнь гораду ў твар — ён цябе на парашок сатрэ, а зямля даруе, кожнага блуднага сына прыме. Вяртайся дадому, Адомас, усім хопіць месца. Будзем жыць...

Адомас апусціў вочы, не вытрымаўшы бацькавага пагляду. «Сумлены селянін. Толькі селянін, больш нічога.

Да вайны гэтакіх сялян у Літве было тысячы, а куды мы зайшлі?»

— Мы сядзім плячо ў плячо, тата, аднак адзін аднаго не бачым і не чуем. Твая зямля — гектары, а мая — восемдзсят тысяч квадратных кіламетраў. Хочаш, каб я яе пакінуў і пайшоў у твой хлеў мясіць гной?! Пастарайся мяне зразумець.

Бацькава галава паволі пачала хіліцца ўніз, вочы пабляклі, ён згорбіўся, як раней, і ўзяўся за свае аброці. І колькі разоў Адомас ні ўсчынаў нанова размову — усё марна: у адказ чуліся аднастайныя словы і няўцямнае мармытанне. Сезам зачыніўся.

«У гэтым доме мне больш няма чаго рабіць».

— Бывай здаровы, — вымавіў Адомас і пайшоў, не падаўшы рукі.

— З богам, — данеслася ўслед.

Рыжы палонны раўняў у хляве гной. («Яны пехрысты, — сказала маці, — не вераць у бога, могуць папрацаваць і ў нядзелю».)

— Запрагай, — крыкнуў яму Адомас.

— Што здарылася? — спалохалася маці.

— Сыты, задаволены, начаставаўся. Паедзем, дзе гасцей не гэтак добра прымаюць.

— Ну, ці не дурань! Ложак паслапы. Вечарам, можа, сёй-той зойдзе пагутарыць. Ну што за асталоп цверда-лобы!

— Кветкі! — выбегла Юста на ганак.

— Няхай мама аддасць іх сваім каровам.

— З глузду з'ехаў, божа мілы.

Адомас пляснуўся на сядзенне, пацягнуў лейцы, і застаялы гняды віхурай вынес вазок праз вароты.

«Да начальніка пошты! Да сваіх людзей, да сваёй айчыны...» Сцебануў пугаю каня, укладваючы ў гэты ўдар усю злосць, што паліла сэрца, і панёсся па вясковай вуліцы, патануўшы ў вірлівым воблаку пылу.

Двары праляталі наўзбоч — кудажкалі куры, стракацелі прывялыя асеннія кветкі, дыміліся каміны над хатамі, пахла сырадоём. Тырчалі на платах гліняныя гаршкі, бялелі выцвілыя палатняныя торбы і пялёнкі, блішчалі прыхіленыя да двароў ровары, сям-там стаялі людзі, што падымалі пядбала рукі да брыля шапкі і пасылалі запозненую ўсмешку... Вёска вітала яго, кланялася яму, сваіму начальніку паліцыі. Вёска належала яму. Ён мог завярнуць гнядога ў які папала двор, і яго ласкава запра-

сілі б у хату, пасадзілі б за стол. Калі ласка, не пагрэ-
буйце, пане начальнік... Аднак у кожным двары, магчыма,
быў і свой бацька, які сядзеў за клуняй на ўрослай у тра-
ву струхлелай калодзе і, згорбіўшыся, рамантаваў аброці.
І ён узняў пугу. («Без гонару не апускай», — сказаў бы
Саргунас), тузануў лейцамі, жадаючы як мага хутчэй
вырвацца з вёскі, якую некалі з песнямі і дзяўчатамі пе-
рамераў удоўж і ўпоперак. Кароткая і цесная яму тады
была вёска...

«Да сваіх людзей, да сваёй айчыны...»

Сонца, па-вечароваму нізкае, ляцела за галінамі дрэў,
як алімпійскі факел у руках апантанага бегуна. І яму
зноў, можа, соты раз пасля таго здарэння прыгадалася
поўня, што засела ў дрэвах бацькоўскай сядзібы, і гэта-
кія самыя доўгія цені, якія прывідным крыллем сцэбалі
па бязмоўнай зямлі. Калёсы грукацелі тады, як і цяпер,
толькі былі яны іншыя, і іншы быў копь, і не да началь-
ніка пошты ехалі яны тады, а на пахаванне.

«...А т о й не быў чалавекам?..»

V

...Ён дагнаў воз, што ўжо спыняўся, і дубцом, паспеш-
ліва выламаным у вербалозніку, агрэў па спіне каня. Ка-
лёсы загрукацелі па палявой дарозе, збягаючы з пагорка
ў лагчыну. І тады ён, як ашалелы, кінуўся ўцякаць. Не-
дзе ў кустах каля возера быў ягоны гняды, але цяпер ён
не думаў ні пра свайго каня, ні пра тое, што ўвесь час най-
болей яго турбавала: як мінуць вёску і незаўважна вяр-
нуцца ў Краштупены? Яго гнала жуда. Ён не разумеў,
адкуль гэты панічны страх — справа ж, урэшце, ужо зроб-
лена, — аднак уваччу неадступна плавала шызая пляма
твару з губамі, скрыўленымі ў д'ябальскай усмешцы.
І дзве бяздонныя студні, поўныя месяцовага святла, —
глыбока запалыя вочы, якія пракліналі яго. І ён уцякаў
ад гэтага нямога праклёну, што вярэдзіў яму душу. По-
тым, калі ён шчасліва выбраўся з вёскі, яму стала сорам-
на, што ён гэтак расклеіўся. «Дзякаваць богу, галубок,
справа добра скончылася. Выбавіў усіх ад турботы», —
цынічна засмяўся ён. Думаў, што сваім смехам ён пера-
крэсліў тую поч, але яна засталася. Дастаткова было са-
май маленькай дэталі — убачыць сіваю клячу, пачуць
рыпенне пешмараваных колаў, — і ў сьвядомасці зноў ажы-
вала шызая пляма твару, наскрозь свідравалі жудасныя

лётчыкавы вочы. Пра ўсё Адомас расказваў Мілдзе — ён жа наогул быў шчыры душою, — а гэты выпадак утаіў. Сам дзівіўся: ён жа не забіў, толькі ўратаваў радню ад бяды. Дый, зрэшты, хіба гэты лётчык першы: там, каля Чортавага Закруту, трое загінулі ад яго рукі, і нічога... Сабакам — сабачая смерць.

А мог жа і не страляць. Да самай апошняй секунды не думаў, што гэтак зробіць. Ляжалі ўдвух з Бугянісам, затуліўшыся за кустом ядлоўцу, і з зайздрасцю пазіралі па бальшак, па якім можна было праз нейкія паўгадзіны дабрацца да роднага дома і дасыта наесціся гарачага супу, аднак ніхто з іх не ведаў, калі зможа пастукацца ў дзверы сваёй хаты. А калі і пастукаешся, дык ці адчыніць хто табе? Можа, напаткаеш даўно астылую печ, пах цвілі, пыл на сталі. І ў гэтым будзеш вінаваты найболей ты сам. За тое, што быў шаўлісам, ды не радавым, што бегаў на вучэннях з вінтоўкай, што спяваў нацыянальны гімн. І, як заўсёды, калі ён дужа нерваваўся, яго ахапіла раптоўная ятрасць. Ружовая імгла на імгненне заліла дарогу, якая ў гэтым месцы стромка падала ўніз і, зрабіўшы закрут амаль на дзевяноста градусаў, пырала ў глыб лесу. «Пайсці туды, кінуцца з абрыву ўніз галавою, і ўсё было б скончана», — падумаў Адомас. Але каму ён гэтым адпомсціць? Адно што не давядзецца блукаць па лесе, як бяздомнаму сабаку.

— Машына... — прашаптаў Бугяніс.

Да спуску набліжаўся вайсковы грузавік. Прамешне вечаровага сонца цьмянай чырванню афарбавала ветравое шкло, і Адомас убачыў высокую чырвоную шапку з сінім верхам. У кузаве сядзелі некалькі чалавек — усе ў гэтакіх самых шапках. Гэтыя шапкі апошні раз некалькі дзён таму назад ён бачыў на дарозе ў сядзібу Гульбінасаў, калі, прыгнуўшыся, уцякаў па жытнёвым узмежку з дому, у адной руцэ трымаючы торбачку з харчам, другой сціскаючы пісталет у кішэні.

Вось калі ён прыдаўся!

Ён выцягнуў з кішэні зброю і прыцэліўся ў ветравое шкло ў машыне. Пялёнка ружовай імглы спала з вачэй, усё навокал зрабілася надзвычай празрыстае і выразнае.

— Ты з глузду з'ехаў!.. Загінем... — залапатаў Бугяніс.

Ці падумаў ён, што можа не трапіць у шафёра і тады гэтыя стрэлы будуць апошнія ў яго жыцці? Роспачная ятрасць загнанага звера замуціла развагу, выключыўшы

ўсе кантакты інстыкту самазахавання і ўключыўшы адзіны той, дзякуючы якому чалавек творыць вар'яцкі альбо гераічны ўчынак.

Потым ён даведаўся, што грузавік, які страціў кіраванне, урэзаўся ў дрэва і перакуліўся, падмяўшы пад сабою некалькі чалавек.

— Літва такіх людзей не забывае, пане Вайнарас,— сказаў начальнік павета, выклікаўшы яго, калі яшчэ курыліся разваліны.— Будзеш кіраваць валасной паліцыяй.

Адомас выцягнуўся ў струнку. («Для славы айчыны!») І нічога, ніякіх згрызот сумлення. Нібы тыя трое былі звычайнымі мухамі — раздушыш, і стане чысцей у пакоі. «Вораг. Калі не я яго, дык ён мяне». Аднак і той, што капаў, быў вораг. Як і той маладзенькі салдацік, якога злавілі ў жыце і зачынілі ў асеці.

— Не варта з-за аднаго арыштанта вартавога ставіць. Прыстрэліць! — вырашыў Бугяніс, і большасць падтрымала яго.

Салдаціку было не больш як восемнаццаць гадоў. Белабрысая, падстрыжаная пад машынку галава, круглыя мурзатыя шчочкі, чыстыя вочы пакрыўджанага дзіцяці... Ён выпусціў усю абойму са сваёй даўгастволай вінтоўкі і тады ўзняў рукі: больш у яго не было патронаў.

— Мы не забіваем бязбройных, галубок,— сказаў Адомас, і ўсе падпарадкаваліся яму, бо ніхто з іх на сваім рахунку яшчэ не меў трох раздушаных мух.

Праз пару гадзін з'явіліся разведвальныя пямецкія часці.

— Es gibt einen Gefangenen¹,— сказаў Адомас двум матацыклістам, што ўляцелі ў падворак. Прывёў іх да асеці, а калі тыя не адважваліся ўвайсці ў сярэдзіну, сам адчыніў дзверы і загадаў палоннаму выйсці.

— Los!² — махнуў адзін з салдатаў аўтаматам Адомасу, каб той адышоў.

Вочы салдаціка расшырыліся ад жаху, ён разявіў рот, але крык так і не паспеў вырвацца з яго кволых дзіцячых грудзей: застакатала чарга і ён асунуўся ў проёме дзвярэй.

— Свінні! — сказаў Адомас.

— У палон яны бяруць толькі ўзводамі,— заўважыў нехта з сябрукоў.

¹ Ёсць адзін палонны (ням.).

² Прэч! (ням.)

— Ім няма калі цацкацца,— зазначыў Бугяніс.

— Усё роўна свішні,— сільную Адомас, прыгнечаны і расчараваны першай сустрэчай з вызваліцелямі.

VI

Банкет у начальніка пошты Анзельмаса Баярчуса ў самым разгары. Гуляюць сярэбранае вяселле — роўна дваццаць пяць гадоў таму назад малады правінцыйны чыноўнік ускружыў галаву спеленькай мясніковай дачцэ і прысягнуў перад алтаром у вечнай адданасці. З гэтай пагоды кожны стараецца раскапаць свой уласны юбілей. Камендант Роп згадаў, што дваццаць пяць гадоў таму назад у гэтую пару жонка нарадзіла яму першага сына; бурмістр Дзіржыс першы раз нешчасліва закахаўся, а Шаркус, валасны воіт, меў тады дзесяць гадоў. Сярод мноства гасцей знайшлося некалькі чалавек, што нарадзіліся якраз дваццаць пяць гадоў назад. Іх вітаюць воплескамі і дружнымі «ўра», за іх падымаюць келіхі. Адомаса таксама далучаюць да іх (вясёленькі Мілдзін жарт), хоць да яго дваццаціпяцігоддзя не хапае дзевяці месяцаў. Вы толькі падумайце, дзевяць месяцаў! Калі хочаце ведаць, без гэтага падрыхтоўчага перыяду нікога з нас тут не было б, шаноўныя жаніх і нявеста таксама не сядзелі б у аплеценых кветкамі крэслах сярэбранага вяселля. За інкубацыйны перыяд, дамы і джэнтльмены! Дасціпны тост, нібы грэшны анёл, лунае пад шумлівымі сталамі. Сціплейшыя дамы стараюцца пачырванець і ўпарта не падымаюць вачэй ад стала. («Панове, такія размовы пры жанчынах...») Абедзве, не першай маладосці, дзяўчыны, між якіх гаспадары ўшчамілі Адомаса, хіхікаюць у кулачок, вачамі і сцёгнамі атакуючы пана начальніка паліцыі. Мілда кідае праз стол пагляды вінаватай свавольніцы, хоць не просіць прабачэння, а, мабыць, пасміхаецца. Побач з ёй Гедымінас. Трохі схмялелы, у добрым гуморы. Адомас падазрона, спадылба, пазірае на іх абаіх. Усё роўна ёй адной не варта было сюды прыходзіць. А пан пастаўнік гісторыі таксама... Проста не месціцца ў галаве, што бачыць яго, праведніка з праведнікаў, у сённяшняй кампаніі. Баярчусы, праўда, маюць слабасць да асяроддзя асветнікаў — тут і дырэктар гімназіі з інспектарамі, і яшчэ пара настаўнікаў; запрашалі, вядома, але як Гедымінас згадзіўся сесці не ў свае сані?

Гаспадар устае, бразгае відэльцам па талерцы, пакуль

у абодвух пакоях (дзверы ў другі часова знятыя) не заціхае гамана падпітых гасцей.

— Пані і панове! — Баярчус задзірае да столі круглую, плямамі палыселую галаву. Цяжкая ніжняя сківіца, што падтрымлівае дробны тварык, соўгаецца, нібыта хоча ад яго адарвацца.— Мілыя панове і пані! Гм... гм. Абое мы з дарагою Рытай,— ён кладзе руку жонцы на плячо, якая сядзіць побач і чый агромністы бюст робіць гэтае плячо падобным на саф'янавае сядло,— з маёй мілай сяброўкай жыцця вельмі шчаслівыя, што ўшанаваць нас прыйшлі такія дарагія, гм... гм, і такія высокія госці. Гм... Дзякуем, дзякуем, дзякуем.— І Баярчус тройчы пакланіўся сваёй талерцы.— Дзякуючы гэтай нагодзе, мілыя пані і панове, хачу звярнуць вашу ўвагу... Гм... гм... сярод нас знаходзіцца высокі госць з Вільнюса. Пан Мунд выказаў нашай сям'і вялікі гонар і, нягледзячы на далёкую дарогу... Я глыбока ўсхваляваны, панове... Запрашаю ўсіх узняць тост за пачальніка вільнюскага паштамта дарагога пана Мунда! — Баярчус павярнуўся да пажылога таўстуна з дваінным падбароддзем, у пенснэ, што сядзеў злева ад яго, і, кланяючыся, паднёс сваю чарку да блішчастага, як стручок чырвонага перцу, носа высокага госця.— Я шчаслівы, што магу з вамі стукнуцца чаркамі, пане Мунд.

Госць з Вільнюса ўсміхнуўся, як належыць чалавеку, што робіць гонар і ласку, кароткімі тлустымі пальцамі ўзяў сваю чарку за ножку і, не ўстаючы, паднёс да вуснаў.

Аднак гаспадар не разгубіўся.

— Няхай жыве пан Мунд і вялікі рэйх! — усклікнуў ён, уздымаючы чарку ўгору.

Загрукацелі, адсоўваючыся, крэслы. Госці падхопліваліся адзін за адным. Пан Мунд таксама падняўся. Усе дружна спаражнілі чаркі ў гонар вільнюскага паштмайстра і трэцяга рэйха. Крэслы зноў вярнуліся на свае месцы. Застаўся стаяць толькі пан Мунд — яго абавязак абвясціць чарговы тост.

— Панове! Пашану, якую вы мне робіце, я ўспрымаю як пашану фюрэру і Германіі. Sieg heil! ¹

— Sieg heil! Sieg heil! Sieg heil! — паўтарыў хор галасоў, якімі кіраваў камендант Роп і начальнік гестапа Хрыстаф Дангель.

— Мне прыемна сустрэцца за гэтым сталом са сваімі

¹ Няхай жыве перамога! (ням.)

слаўнымі суайчынікамі і аддапымі сябрамі немцаў літоўцамі, продкі якіх, на жаль, некалькі стагоддзяў таму назад не разумелі, што лёс Германіі — лёс усяго культурнага свету. Аднак гісторыя, хоць і са спазненнем, выпраўляе памылкі. Нашы прадзеды рыцары аддалі нямала жыццяў, несучы культуру на вашу маляўнічую зямлю, і вось нарэшце мы споўнілі іхнюю высакародную місію і з колішнімі ворагамі п'ём як з сябрамі з адных чарак. Sieg heil! — Пап Мунд ускінуў руку ўгору. За сталамі таксама ўскінулася некалькі рук.

— Sieg heil! Sieg heil! Sieg heil!

— Мае мілыя літоўскія сябры! Для вас вайна ўжо скончылася. У ваш маляўнічы край мы прынеслі свабоду і мір. У той час, калі нямецкі салдат лье сваю кроў, знішчаючы бальшавіцкія орды на Усходзе, вашы сяляне могуць спакойна працаваць у полі, кахаць сваіх жанчын, гадаваць дзяцей. Аднак, панове, і працуючы, і банкетуючы, і лежачы са сваімі жонкамі ці каханкамі, вы не павінны забываць, каму абавязаныя за гэтае вялікае шчасце. Мы чакаем ад вас разнастайнай дапамогі адважнай нямецкай арміі. Хай хлеб, што вырошчвае літоўскі селянін, тлусты бекоп, малако і іншыя сельскагаспадарчыя прадукты дапамогуць канчатковай перамозе нямецкай арміі! — Пап Мунд счакаў, пакуль перакладчык пераклаў, і, абстрэльваючы прысутных вострым позіркам, металёвым фальцэтам казаў далей: — Яшчэ ніколі ў гісторыі Германія не атрымлівала такіх велізарных перамог. Нашы дывізіі прайшлі тысячы кіламетраў па дзікіх прасторах Расіі. Мы цвёрда трымаем у сваіх руках Крым, ужо амаль захоплены апошні цэнтр супраціўлення бальшавікоў — Сталінград. Не заўтра, дык паслязаўтра рухне Масква, панове, і Сталін прыпаўзе на каленях прасіць міру. Sieg heil!

— Sieg heil! Sieg heil! Sieg heil!

— Я прапаную тост, панове, за храбрага нямецкага салдата, у якім жыве несмяротны дух нашых прадзедаў рыцараў!

— Heil!

— За вялікага фюрэра, што вядзе нацыю ад перамогі да перамогі! За тысячагадовую будучыню вялікай Германіі! Deutschland, Deutschland über alles!

— Heil!

Некалькі рук зноў пранізвалі паветра. Ледзьве не ўскі-

нуў сваю і пап Баярчус, але завагаўся, а раптам пельга, як не члену пацыянал-сацыялісцкай партыі.

— Сёння, здаецца, нас добра-такі прадзьме, — шапнуў Адомас суседцы.

Не памыліўся. Тост абвяшчаўся за тостам, адзін патрыятычнейшы за другі. Высокія госці зусім забылі, што сядзяць у крэслах, упрыгожаных кветкамі. Яны апярэдзілі гісторыю і святкавалі не сярэбранае вяселле, а гадавіну перамогі Германіі, якая дваццаць пяць гадоў таму назад заваявала ўвесь свет. Каменданту Ропу мроіўся велізарны маёнтак па ўрадлівых раўнінах Сярэдняй Літвы, а начальнік гестапа Дангель ужо ўяўляў такі самы (а можа, нават і два!) у стэпах Украіны, і абодва ўздымалі чаркі за расу рабоў, на касцях якой будзе пабудаваны тысячагадовы рэйх. Пан бурмістр з войтам (іхнія хрыбты пасля кожнай чаркі станавіліся ўсё гнутчэйшыя) расчуліліся да слёз, дзякуючы лёсу, што не належаць да непаўнацэнных істот, што іхнія дзеці маюць права жаніцца з немкамі, выходзіць замуж за немцаў і гадаваць прыплод нямецкай імперыі. І абодва — адзін гарадскі галава, другі валасны — былі бязмежна шчаслівыя, што могуць узняць тост за мудрасць фюрэра і высакароднасць немцаў.

Пакуль аддавалася належная даніна патрыятызму, госці добра набраліся. Языкі пачалі заплятацца, вочы памутнелі. Усё часцей бразгалі дзверы, выпускаючы праветрыцца ацяжэлых і ўпускаючы палягчэлых гасцей, якія часцей за ўсё ўжо не сядалі на сваё ранейшае месца, а дзе хто. Сябры зрабіліся надзвычай прыязныя, а жанчыны прыгожыя як ніколі. Урачысты настрой за сталамі рассыпаўся. Сядзела, можа, палавіна гасцей: адны падаліся дамоў, другія лічылі ў двары зоркі.

Адомас, карыстаючыся нагодай, падсеў да Мілды.

— Прымеце? — запытаўся ён, паглядзеўшы з іроніяй на Гедымінаса.

— Не ведаю. — Мілда какетліва ўсміхнулася. — Мы трохі тут фліртуем. А куды ты падзеў свае ружы?

— Паслаў па рэкамендацыі пані Баярчэні ў сад, дзе можна абысціся без каналізацыі, бо хатняе збудаванне, паколькі мне вядома, часова выйшла з ужытку.

— Ведаеш, і мне не лішне ў той бок, — засмяялася Мілда, устаючы. — Сядай на маё месца.

— Мне не трэба было сёння вяртацца — сапсаваў табе вечар, — прашаптаў Адомас, прапускаючы яе.

— Пакінь свае кніны на заўтра, — нягучна адказала

яна.— Сама Баярчэня яшчэ раз прыходзіла мяне запрашаць. Дый, апрача таго, мне тут было зусім не сумна.— І, павярнуўшыся да Гедымінаса, ужо голасна дадала: — З панам Гедымінасам немагчыма засумаваць.

— Не выкрыўляйся,— прамармытаў Адомас. Ён падсунуў крэсла і сеў па Мілдзіна месца.— Ну і паказалі Баярчусы, на што яны здольныя. Такі банкет!

Гедымінас ляніва падняў асалавелыя вочы.

— Маюць з чаго. Дачка ў Вільнюсе з немцамі, сын лўрэяў губіў. Навалаклі чужога добра,— ціха адказаў ён.

— Я прыемна здзіўлены, бачачы цябе тут.

— Прыйшоў паназіраць за вартай жалю людской нікчэмнасцю. Сам ведаеш — чаго пераясі, таго доўга не захочаш. А я сёння сыты па горла. Тут шмат страў, якія мой страўнік не можа пераварыць. Heil Sieg! — Гедымінас агідна ашчэрыўся (у гэтую хвіліну яго твар стаў падобны на пысу малпы) і ўзняў сваю чарку.

— Што ж, прынцыпы ў цябе гнуткія. Аднак сёння мы дзейнічалі ў згодзе: абодва стаялі па стойцы «смірна» і пілі за здароўе тысячагадовай бабулі. Мяркую, ты разумееш мяне сёння лепш, чым, напрыклад, год таму назад.

— Калі трапіў да свіней, даводзіцца па-свінску рохаць, аднак жа зусім не конча па-свінску думаць.— Гедымінас адпіў з чаркі.— Я падымаў свой кілішак не за іх, дакладней, не за вас, а за... Але табе гэта зусім неабвязкова ведаць.

Адомас памаўчаў. У галаве трошкі кружылася. Пракураны пакой з цьмянымі людскім фігурамі, што варушыліся, нібы цені, здаваўся нерэальным; нейкі акварыум, напоўнены мутнай вадой, дзе плаваюць фантастычныя істоты.

— Ты гэта дарэмна, Гедымінас.— Хацеў быў пакрыўдзіцца, але ўспомніў Саргунаса.— Мы дзеці адной сям'і, галубок. Гэты стол, можа, засцілаў і пягоднік, але сядзець за ім нам больш выпадае, чым панам Ропам ці Мундам. Баярчус быдла, але сваё. А свой нават гной не гэтак смярдзіць. Прыйдзе час, калі яны пойдучь з намі.

— Яны і цяпер ужо з вамі.

Вярнулася з двара Мілда. Адомас ужо хацеў быў перасесці на вольнае месца побач, але Мілду каля дзвярэй перавяў начальнік гестапа Хрыстаф Дангель і запрасіў у другі пакой, дзе размясцілася яго сябрына.

— Мы арыштоўваем вас, пані Мілда. У чым абвінавачваецца? Прыгажосць — вось ваша віна. Мы бездапамож-

ныя супраць такога ворага, але пастараемся акружыць яго і ўзяць у палон. Ха-ха-ха!

«Дурань!» Адомас, узнерваваны, перакуліў Мілдзіп кілішак.

— Абставіны могуць часова зрабіць чалавека быдлам, але варта ім змяніцца, і ён зноў стане, кім быў, Гедміс.

Гедымінас недаверліва паглядзеў на Адомаса.

— За пятнаццаць месяцаў ты зрабіў прыкметныя поспехі ў галіне самакрытыкі, кажучы бальшавіцкім стылем.

— Выспяваем, — сумна ўсміхнуўся Адомас. — У нечым тады была твая праўда: не трэба было гэтак безразважліва кідацца ў вар. Але наконт усяго іншага можам паспрачацца. Хто з кім — гэта мы яшчэ пабачым. І наогул нам трэба сёе-тое з табой высветліць. Хацеў да цябе зайсці, але сам ведаеш... Так, няма чаго шукаць каменя за пазухаю ў сябра. Жывём у такія часы, што, можа, трэба будзе ісці плячо ў плячо... — Адомас агледзеўся. На гэтым канцы стала, апрача іх двух, нікога не засталася. Ён нахіліўся бліжэй да Гедымінаса і, паклаўшы руку на спінку яго крэсла, цішком пераказаў сваю размову з Саргунасам. — Калі ўжо ў вярхах такія пастроі... — са значэннем закончыў ён.

Гедымінас хвілінку сядзеў з застылым выразам твару. Доўгія, закінутыя назад валасы пасмамі спадалі на вушы і лоб (ён часта забываў пра тое, што мае грабянец); ад яго веяла нейкім няўлоўным водарам — канцылярый, бярозамі, вопраткай, што даўно не надзявалася... — гэты пах з'явіўся пасля таго, як ён кінуў курыць.

— Настроі людзей, што вінаватыя перад сваёй нацыяй, — нарэшце азваўся Гедымінас. — Кошкі паводзяць сябе такім самым чынам: нагадзяць — і стараюцца закапаць. Гэтыя паны спадзяюцца, што адкупяцца будучыняй. І, вядома, будуць рабіць гэта не сваімі рукамі. Я не збіраюся адшкрабаць чужы бруд.

Адомас прыняў руку са спінкі крэсла, нібы апёкся. У вушах пачуўся знаёмы звон: зараз жа трэба ўстаць і пайсці, а то ўлепіць прыяцелю ў морду.

— Той тып са сваім Кубілюпасам яшчэ не пацыя.

— Лепей скажы: баюся! Важдацца з дзецьмі ў класе альбо пісаць паршывыя вершы куды спакайней, чым рызыкаваць галавой.

— Мае ідэі без ідэалогіі, яны не патрабуюць, каб падалі галовы. — Гедымінас калюча ўсміхнуўся. — Вы мяр-

куеце, што трэба, каб вызваліць сабе месца пад сонцам, сiх-тых перарэзаць, а я думаю, пяхай кожны жыве, як хоча, зямлі і неба хопіць усім. Былі таўцінінкі — мялі адных, прыйшлі бальшавікі — другіх, немцы — прэч з дарогі, хто не немец. Прыйдзе яшчэ адна ўлада, скажам, ваша, — зноў паляцяць галовы, зноў пагоняць арыштантаў у астрогі і працоўныя лагеры. Чаму я мушу ўдзельнічаць у бяздумнай высечцы лесу? Я сам сабе дрэва, сам ляснік.

У суседнім пакоі камендант Роп зацягнуў песню нямецкіх лётчыкаў. Гарлапанілі, хто як дуж. Адомас мусіў павысіць голас, каб Гедымінас мог яго чуць.

— Вядома, найвыгадней стаяць збоку і назіраць, як у іншых ляцяць з плеч галовы, — засыкаў Адомас, насілу стрымліваючы злосць. — Паэт! Ён, бачыце, вышэй за ўсякія ідэалы. Гуманіст! А я табе скажу, што твой так званы гуманізм граша ламанага не варты. Скуголенне імпатэнта, больш нічога. Умееш толькі стагнаць і плакаць. Немцы такія, немцы сякія, гiне столькі нявінных людзей... Наколькі яны нявінныя ці вінаватыя, не будзем пра гэта спрачацца. Але шчыра табе скажу, галубок, што я больш разумею рускіх, якія ўцякаюць у лясы, далучаюцца да бандытаў і б'юць немцаў, чым цябе... Лепш бы ты ўжо, да ўсіх д'яблаў, маўчаў, не судзіў іншых! Не варыш кашы, дык няма чаго загадваць, колькі класці солі.

Гедымінас слухаў з іранічнай усмешкай, круцячы ў пальцах кілішак. Але паступова ўсмешка пачала блякнуць, вочы спахмурнелі; было відаць, што Гедымінас збянтэжаны.

— Не я стварыў гэты свет і не збіраюся за яго адказваць, — няцвёрда сказаў ён.

— Яшчэ адзін вінаваты — бог! — Адомас пагардліва зарагатаў.

— Каго няма, таго немагчыма абвінаваціць.

— Як жа, на ўсім свеце ты толькі адзін...

— Не, пакуль што яшчэ існуе і гэтая суцяшальніца. — Гедымінас наліў кілішкі, і абодва выпілі іх да дна. — Немцы любяць ва ўсім трымаць раўнавагу. Ці не адчуваеш, што палова гэтай брыдотнай вадкасці ідзе ў верхнюю, палова ў ніжнюю частку цела? Я намерваюся агледзець запасныя апартаменты паноў Баярчусаў у садзе.

— Хоць у гэтым нашы інтарэсы супадаюць, — кпліва заўважыў Адомас.

Абодва цяжка ўсталі і няцвёрдымі крокамі выйшлі на двор. Над уваходнымі дзвярамі гарэла электрычная лям-

пачка, вырываючы з цемры частку саду, сцяпу прыбіральні і дзве легкавыя машыны; воддаль, прыхіпуўшыся да плота, драмаў патрульны эсэсавец, якога яны не заўважылі. Каля прыбіральні таксама блішчала няяркая электрычная лямпачка. Горад спаў, патануўшы ў чорным акіяне, быццам на ўсім свеце нічога больш не было, апроч непранікальнай пустаты, у якой, як Ноеў каўчэг, плаваў гэты шматок ацалелай выспы, запруджанай платамі, машынамі і людзьмі, што знатоўпіліся ў адзіным доме, спяшаючыся ўсё вышэй, з'есці, атрымаць, бо заўтра ўжо нічога не будзе.

— Ведаеш, неахвота пхацца за весніцы,— сказаў Гедымінас.— Цікава, каторая з гэтых машына нашага шаноўнага паштмайстра? Варта абмачыць колы, каб спіцы не расцярушыліся да Вільнюса.

Адомас ціха засмяўся.

— Здаецца, мы някепска накуляліся, галубок.

— Ад свежага паветра ачмурэлі.— Гедымінас зайшоў за першую машыну, Адомас — услед.

...Як я ехаў ды зялёным гаем —
захацеў: рабіны паламаю...—

неслася з аднаго канца Ноевага каўчэга, што свяціўся ўсімі вокнамі.

— Нашы ўзялі верх,— канстатаваў Адомас, з вялікай цяжкасцю адольваючы апошні гузік.

— Як і належыць у такі гістарычны момант.— Гедымінас захіхікаў.— Вось і ўсё, што мы можам сабе дазволіць, змагаючыся за незалежнасць. Мокры пратэст у імя нацыянальнай еднасці. Аднак я бачу, ты і тут неважнецкі ваяка. Вышэй, падымай вышэй. Ніводнай кулі міма! Цэлься ў дзверы. Рурская сталь дужа высокага гатунку. Гучыць, як скрышка Страдыварыуса.

— Нехта ідзе...— прашаптаў Адомас, пачуўшы падзвонны шорах.

— Гэта крокі гісторыі,— замуркаў Гедымінас.— Твой генерал Кубілюнас...

Ён не паспеў скончыць. Грукнуў, зачэпіўшыся за нешта, аўтамат, і ў гэтае ж імгненне прагучала каманда:

— Hände hoch! ¹

Яны хацелі павярнуцца, думаючы, што нехта вырашыў пажартаваць, але зноў прагучаў яшчэ больш грозны вокрык.

¹ Руки ўгору! (ням.)

— Гэта я, Вайнарас, начальнік паліцыі,— па кручапай нямецкай мове залапатаў Адомас, падымаючы рукі. І ў гэтую ж хвіліну адчуў, як нехта энергічным рухам вырваў з кабуры яго рэвальвер. Маланкава павярнуўся, аглушаны знаёмым званам у вушах,— і наткнуўся грудзямі на аўтаматную рулю. Трохі далей стаяў другі эсэсавец з паліраваным тварам мапекена, таксама трымаючы зброю напагатове.

— Аддайце рэвальвер! — закрычаў раз'ятраны Адомас.— Хіба не бачыце, хто я?! — Ён лягнуў сябе кулаком па пагоне, апускаючы і другую руку, аднак тут жа давлялося ўзняць абедзве, бо немцы пагрозліва загарлапанілі і забразгалі аўтаматамі.

— Будзьце карэктныя, панове, дазвольце прывесці ў належны выгляд штаны,— папрасіў Гедымінас, раптам працверазеўшы.

— Аддайце зброю, чорт вазьмі! Я не які-небудзь бандыт, я свой... начальнік паліцыі. Аддайце зброю!..— крычаў Адомас, ківаючыся з боку ў бок, нібыта быў падвешаны за рукі на нябачнай вяроўцы.

Ці пану каменданту з начальнікам паштамта зарушыла вайсці на свежае паветра, ці яны пачулі шум,— як бы там ні было, але нечакана абодва суайчыннікі апынуліся на дварэ. Яны з самым сур'ёзным выглядам выслухалі рапарт патруля, а тым часам Адомас і Гедымінас мусілі стаяць з узнятымі рукамі ў асляпляльным бляску электрычных ліхтарыкаў. Пасля з'явіўся начальнік гестапа штурмфюрэр Дангель і яшчэ адзін госць, вайсковец з камендатуры. І ўжо чатыры пары здзеклівых вачэй поўзалі па іх целах, абмацваючы кожную зморшчыну вопраткі. На двор павывальваліся госці («...Meine Damen und Herren, bitte alle in den Hof... Ein seltenes Spektakl... Ihr werdet es nicht bereuen... Kommt alle schneller in den Hof...»¹), і абодва яны, хоць і былі п'яныя, зразумелі, што не заўсёды трэба зрываць з чалавека адзенне, каб раздзець яго дагала.

VII

Страх падумаць, што ён учора патварыў! Шчаслівы той, хто пасля п'янкі нічога не памятае. Трэба было пайсці разам з Гедымінасам адразу ж пасля той ганебнай

¹ Папі і папове, калі ласка, усе па двор... Рэдкі спектакль... Вы не пашкадуеце... Ідзіце хутчэй па двор... (ням.)

прыгоды ў двары. Няхай усе бачаць, яму папляваць на паноў немцаў, ён не з тых баязліўцаў, якія дазваляць здзекавацца з сябе! Аднак не хапіла рашучасці, страх, як гэта здаралася з ім не адзін раз, заслانیў пачуццё ўласнага гонару. Ён кіпеў ад злосці, аднак стукаўся чаркаю з немцамі, усмешкай адказваў на ўсмешку, разам з імі рагатаў, у душы скрыгічучы зубамі ад лютасці. «Пана пачальніка паліцыі раззброілі! Ха-ха-ха!» Гэты д'ябальскі рогат натоўпу, што сабраўся ў двары, грымеў у вушах, і ён куляў чарку за чаркай, стараючыся яго заглушыць. «Кожны сапраўдны патрыёт сёння мае два абліччы»,— свідравалі мозг словы Саргунаса. Час-пачас ён адчуваў, што гэтае другое аблічча пачынае акрэслівацца, набліжаючыся да небяспечнай адлегласці. Тады, сабраўшы ўсю сілу, ён наносіў удар свайму дваініку, і той на нейкі час звікаў. Але потым зноў вышырваў з цемры, лез у вочы, і ён зноў бачыў сябе, аслепленага бляскам электрычных ліхтарыкаў з ганебна ўзнятымі рукамі. «Чаго вы, да д'яблаў, хочаце, сваіх не пазнаяце? Пане камендант... Herr Kommandant...»

Апусціў рукі, ступіў крок наперад. «Halt!»¹ Трайнае «halt!» — два ззаду, адно спераду. І ён, хоць быў аслеплены святлом ліхтарыкаў, заўважыў (хутчэй адчуў) скіраванае проста ў грудзі дула пісталета. Так, яны былі ў адмысловым гуморы, паны немцы, і іхняму спектаклю трэба былі гледачы... Потым, калі яны сядзелі за сталом і рагаталі з гэтага здарэння, пан Роп прамовіў: «Рускіх за падобныя жарты мы расстралялі б...» Велікадушна, з добрай усмешкай на твары (хоць у вачах пры гэтым бліснула пагроза) былі сказаны гэтыя словы, і ён не мог не стукнуцца чаркай са сваім добразычліўцам і не вышціць за тое, што ён усё-такі вышэйшы за рускіх. «Пане Вайнарас, калі мы падымалі тосты за фюрэра і айчыну, вы пазіралі ў сваю талерку, глядзелі, чым закусіць»,— заўважыў пачальнік гестапа; і ён не мог не прапанаваць тосту за «вечнага сябра літоўскага народа вялікую Германію» і не запісаць на свой рахунак яшчэ адну чарку. «Усе яны свінні, большавікі. Ці могуць свінні зразумець, што такое айчына?» — дадаў пан паштмайстар; і ён зноў мусіў падняць чарку («За сцяг трэцяга рэйха над цытадэллю большавікоў — Крамлём!»), жадаючы паказаць, што ён не свіння і што ў яго крыві няма бацылаў большавізму. Здаецца, ад

¹ Стой! (ням.)

той чаркі кола і пачало круціцца ў адваротны бок. Абліваючыся халодным потым, адчуў, што другое аблічча зноў лезе наверх, а пакаўтаваць яго пяма сілы. Спрабаваў устаць, але галава была пустая і лёгкая, як адквітнелы дзьмухавец, а азадак нібыта паліты свінцом. «Што вы цяміце ў літоўскай нацыі, пане... паштмайстар?... Хіба калінебудзь вы разумелі яе, стараліся зразумець? Вам толькі падавай гусак, сала, яйкі («Liebe Mutter, Eier, Butter...»¹). Аддай Клайпеду... Пане камендант, галубок, хіба не праўду кажу? Адзіны порт адабралі. Акно ў мо-о-ора... Але ўсё роўна мы з вамі, з вамі, пане Дангель. Служым... Аддана і паслухмяна. Фюрэру, Германіі, а сваім — што застанеца. Сваім крошкі кідаем, пане камендант... Латва смяяцца вам са свайго слугі, але часам і слуга можа адкінуць убок ліўрэю. І яшчэ як можа, пане паштмайстар... Думаеце, мне гэтыя пагоны дужа дарагія, я не маю за што пашыць прыстойны гарнітур? Напляваць мне на мундзір начальніка паліцыі, панове!.. Заўтра падаю ў адстаўку і прашу ўсіх, хто хоча, на маё месца. Хоць вы яго займіце, пане паштмайстар...» Адпаліў адным дыхам, адчуваючы, як у сэрцы сто д'яблаў скачуць ад задавальнення. («На́ табе, пане камендант! На́ табе, штурмфюрэр! Жары і ты, укармленая свіння, паштмайстар! Удавіцесья святою праўдай...») Невядома, што ён яшчэ нагаварыў бы, але паштмайстар заверашчаў, як недарэзаны парсюк, і лягнуў Адомасу кулаком у сківіцу. Не, ён не даў здачы. Усё шчасце, што ён не даў здачы. Толькі ўскочыў (свінец раптоўна перамясціўся ў ногі) і тут жа зноўку асеў на крэсла, працяты страшным позіркам каменданта: халодныя няўмольныя вочы пранізвалі яго наскрозь, як надоечы ў двары дула пісталета. Нейкае дужа важнае колца, зрушанае ўдарам паштмайстра, раптам стала на сваё месца, і ўвесь механізм пачаў дзейнічаць, як раней. Баярчус скуголіў, торгаўся, як паралітык (здавалася, што яго пляшывая галава зляціць з курынай шыі): «Дадому, Вайнарас, хутчэй дадому! У мяне пяма месца правакатарам!» Аднак мог і не выганяць. Ён мірна выйшаў з дома Баярчусаў сам. Яго запосіла ў бакі («Які д'ябал яшчэ тут штурхаецца...»), але побач была Мілда, якая падтрымлівала яго. Цьмяна асветленыя вуліцы былі панурыя і пустыя. У вусцішнай цішыні гучна стукацелі Мілдзіны абцасікі, і яму здавалася, нібыта ўвесь час нехта рухаецца

¹ Любая маці, як, масла... (ням.)

ўслед, паставіўшы ў спіну чорнае дула пісталета. Рантам яму зрабілася страшна — гэтай непрабуднай цемры з рэдкімі плямамі ліхтароў, гэтых прывідных сілуэтаў дамоў, — і ён заплакаў, нібы дзіця, што заблудзілася ў лесе. Мілда суцяшала яго, але і сама таксама плакала. І першы раз пасля многіх начэй сямейны ложка зноў ім быў вузкі, і Адомас быў шчаслівы, адчуваючы, як у застылае цела іхняга кахання вяртаюцца душа, крылатая неўтаймоўная страсць і непадманлівая пяшчота.

Але раніцай, ледзьве ачомаўшыся ад сну, ён зноўку ўбачыў застаўленыя бутэлькамі і талеркамі сталы і твар каменданта, скрыўлены ва ўсмішцы.

— Дурань ты, дурань... — сказала Мілда, паглядзеўшы на яго чужымі вачамі.

У яе голасе былі прыкрасць, расчараванне, магчыма, нават пагарда, і ні кропелькі той пяшчоты, якой яшчэ дыхала пасцель. Нібы не з гэтай жапчынай ён спаў гэтую ноччу.

— Трэба прасіць прабачэння... — прамармытаў ён.

— Я прабачаю. — І яна паглядзела на яго тым дзіўным позіткам, у якім Адомас адчуў страшны, але не зразумелы яму сэнс.

«Сапраўды, трэба пайсці да пана каменданта. Прабачце, учора набраўся, як свіння. Вельмі шкадую, entschuldigen Sie, Herr Hauptmann!..¹», — думаў Адомас, ужо сядзячы ў сваім кабінце. Пацягнуўся быў да тэлефоннай трубкай, аднак нерашуча адвёў руку. Не, няма чаго кідацца з гарачкі. Яны таксама былі добрыя з тымі сваімі ліхтарыкамі...

Да паўдня ён мераў кабінет цяжкімі первовымі крокамі. Час ад часу спыняўся каля стала і пустым позіткам узіраўся ў стос пратаколаў. Уваходзіў дзяжурны (такая і такая справа, пане начальнік), але Адомас адхіляўся ад усіх спраў («А што там робіць Бугяніс, чорт вазьмі!»). «У гэты пакой рэдка калі трапляе прыстойны чалавек — усё забойцы, зладзеі, спекулянты. А я мушу корпацца ў гэтым гнаі, як апошні парабак, угнойваць чужое поле... Пане начальнік паліцыі... Асенізатар з бліскучымі пагонамі. Ха-ха-ха!» Ён расшпільваў і зноўку зашпільваў каўнер, раз за разам папраляў пасак — яшчэ ніколі гэтак нязграбна на ім не сядзеў мундзір. Невядома чаму, у галаву бесперастанку лез Гедымінас, і Адомас, не жадаючы

¹ Прабачце, пане капітан!.. (ням.)

прызнавацца ў гэтым самому сабе, адчуваў, што шчыра яму зайздросціць.

Зноў увайшоў дзяжурны: просіць прыняць Пятрас Кучкайліс, з Лаўксадзіса.

— Да Бугяніса!

— Кажа, дужа важная справа. Хоча з самім начальнікам...

— Няхай пачакае, калі яму гэтак рупіць.

— І яшчэ, пане начальнік: прыехаў з батальёна Жакайціс. У водпуск. Таксама хацеў бы з вамі пабачыцца. Але, разумеце, ён добра-такі нападпітку.

— Выправадзі да д'ябла!

— Не так-то проста, пане начальнік: ён узброены. Пагражае.

Адомас разлютаваўся.

— Давай сюды яго! Відаць, хоча правесці водпуск на гаўптвахце. Буянім, пане Жакайціс? — накінуўся ён, калі той, хістаючыся і ікаючы, уваліўся ў кабінет.— Аддай зброю!

— А я не раззбройвацца прыйшоў да вас, пане Вайпарас.— Жакайціс выплюнуў патухлую цыгарэту пад пісьмовы стол і шумліва пляснуўся на крэсла. Шэры азызлы твар, запалыя вочы, вугровая галоўка ківаецца ў бакі, не могучы ўтрымацца на доўгай тонкай шыі. Але ваенная форма была ў парадку, боты наваксаваныя, усе гузікі на сваім месцы.— Атрымаў тыдзень водпуску. За ўзорную службу. Скарыстоўваю, пане начальнік. Адведваю сяброў, сваякоў, знаёмых, жоначку ціскаю. Словам, дзейнічаем. Засумаваў. Можа, пляшку разам вып'ем, прыгадаем тыя цудоўныя часы, калі выбавіў мяне ад кулі, каб я іншых расстрэльваў... Працоўны батальён... Ха-ха-ха! Прылада працы —вінтоўка, а будаўнічы матэрыял — нябожчыкі. А як жа — паперу такую падпісалі, прысягнулі змагацца за Адольфа Гітлера. Файна ўладкаваў ты мяне, начальнік, ой файна, нават не ведаю цяпер, як аддзячыць...

— Чуеш, што сказаў? Аддай зброю,—душачыся ад злосці, паўтарыў Адомас.— Альбо пазваню ў камендатуру.

— Навошта гэта трэба? — Жакайціс, нядобра смеючыся, паляпаў сабе па кішэні шыняля, дзе тырчаў рэвальвер.— Гэта машынка можа пуф-паф! — і стрэліць табе ў жывот. Зусім пезнарок. Што ёй значыць, чалавекам больш альбо менш? Мы там прывыклі не дробязнічаць, пане па-

чальнік. Акружым беларускую партызанскую вёску — старых і баб у клуно, чырвопага пеўня пад страху і марш далей. «Мы крочым, мы ідзём, смерць ворагу нясём». І такіх мужчын ты думаеш запалохаць камендатурай, паршывы паліцэйскі пацук! Смяротніка папужаць смерцю!

Адомас, увесь трасучыся, выцягнуў пісталет.

— Рукі на стол!

Жакайціс дзіка зарагатаў.

— Націсні, націсні, пане начальнік. Асабіста для мяне гэта ніякая не страта. Адным вырадкам на зямлі будзе менш. Шчыра кажучы, даўно думаю: добра было б, каб пехта ззаду мне бацнуў у патыліцу. Я стаміўся... Страляем і страляем, палім і палім, канца не відаць. Націсні, пане начальнік. Жакайціс пачаў калаціцца, па шчоках пацяклі слёзы.— Куды ні пайду, усё яны стаяць перад вачамі. Нямоглыя старыя, смаркатыя дзеці. За што ты нас, пане Жакайціс? А за тое, што жывы застаўся, што прадаў душу д'яблу. Бах-бах, тра-та-та... Маруса Нямуніса забіў... Ніякага Нямуніса я не забіваў. Хлусня! Нямуніс уцёк як чалавек, а я няшчасны трус...

— Выйдзі...— прашаптаў Адомас.

Жакайціс узняў галаву і з нянавісцю паглядзеў на Адомаса працверзелымі вачамі.

— Калі ішоў сюды, меў вялікую спакусу пусціць табе кулю ў мызу,— сказаў ён, цяжка ўстаючы.— Але няхай, усё роўна пехта іншы за мяне гэта зробіць.

— Выбірайся! — працадзіў праз зубы Адомас, паклаўшы палец на спуск.

Жакайціс, скасабочыўшыся, паклыпаў да дзвярэй. На парозе раптоўна павярнуўся, схачіўся за рэвальвер і здзекліва зарагатаў, убачыўшы, як сарваўся з месца Адомас.

— Іншым разам, пане начальнік. Да пабачэння.

Адомас кінуўся да акна, адчыніў абедзве паловы. Ён задыхаўся, па целе струмкамі ліўся пот. Шалёна кружыўся пакой, паўкола ляцелі брудныя зеленкаватыя сцены з партрэтамі Гітлера і Кубілюнаса. Клетка, якая носіцца ў пустой прасторы. Зараз наглядчык прачыпіць дзверы і ўпусціць у клетку іншага зверу... Адомас, пахістваючыся, падышоў да стала і зваліўся ў крэсла. Замкнуцца! Усё да д'ябла! Але не меў моцы ўзняцца. Сядзеў, аблакаціўшыся на кіпу папер, слухаючы дзіўнае, дагэтуль не чулае гуканне і адчуваючы, як паступова супакойваецца ўзбураная душа і ў сэрцы спее рашэнне. Абшары палёў, нібы шчодрія абдымкі любячай маці, адкрыліся перад ім, і ён,

належачы толькі сабе і гэтым палям, вольны ішоў па мяккай раллі, і яго сагравала плённае лона роднай зямлі і бласлаўляла высокае неба. О так, стары меў праўду, рамаптуючы тыя свае аброці, тысячу разоў меў праўду!..

І як толькі Адомас прызнаўся ў гэтым самому сабе, яму раптам зрабілася лёгка і добра, усе рэчы сталі на свае месцы і зноў пакой стаў звычайным пакоем, з якога можна выйсці і ніколі больш не вярнуцца. І тады родны дом зноў павернецца тварам да свайго сына, а сэрца каханай жанчыны будзе кахаць, як кахала. Але, панове немцы, мы абыдземся адно без аднаго.

За дзвярыма пачуўся стукат вайсковых ботаў. Адомас ямчэй усеўся ў крэсле і паправіў мундзір. «Сяджу тут ужо на правах госця. Калі Кучкайлiса не задавальняе Бугяніс, няхай пачакае, пакуль прызначачь новага начальніка...»

Аднак увайшоў не дзяжурны паліцэйскі, а пачальнік гестапа Дангель. Адомас пазнаў яго, ледзь толькі прачыніліся дзверы. Цвёрды энергічны крок, упэўненыя рухі чалавека, што задаволены сабой, востры пах адэкалону ў радыусе некалькіх метраў вакол Дангеля.

Адомас усхапіўся. Пакой зноў пачаў лётаць па крузе, быццам клетка, завiслая ў прасторы.

— Sehr schön, Herr Stumführer. Bitte, nehmen Sie Platz ¹.

— Oh, nein ². Я на хвілінку, пане Вайнарас. Нашай прафесіі не ўласцівая лягота, і, апроч таго, часам трапляюцца крэслы з панатыканымі шпількамі.— Дангель усміхнуўся прадаўгаватым пластмасавым тварам, на якім адны толькі вочы здаваліся праўдзiвымі, і, крутнуўшыся на цыбатых, стрункіх нагах у бліскучых ботах, пачаў аглядаць пакой.

— Хацеў пазваніць вам... зайсці... — прамармытаў Адомас, не могучы суняць дрыготку ў каленях.

— Гэта неабавязкова. Хоць звычайна я прымаю сваіх кліентаў ва ўстанове, часам бывае цікава зрабіць ім візіт.

— Учора я быў дужа п'яны... Шкадую пра гэта, пане штурмфюрэр...

— У вашага народа ёсць разумная прыказка: што ў цвярозага наўме, тое ў п'янага на языку.

¹ Вельмі прыемна, пане штурмфюрэр. Сядайце, калі ласка (ням.).

² О, не (ням.).

— Пане Дангель...— Адомас аблізаў перасохлыя губы.
— Супакойцеся, пане Вайпарас. Калі-пікалі можна дазволіць сабе і нажартаваць. Ведаў аднаго вясёлага тыпа, які смяўся пават тады, калі яму чаплялі пятлю на шыю.— Дангель абышоў кабінет, уважліва аглядаючы сцены, пасля павярнуўся да Адомаса, пазіраючы на яго той самай пластмасавай усмешкай, якая дзіўным чынам дзяліла яго пусты, невыразны твар на дзве часткі.— Камісар Остлянда пан Разенберг быў бы непрыемна здзіўлены, не знайшоўшы тут свайго партрэта, а фюрэр... не думаю, што яму вялікі гонар быць у адной кампаніі з нейкім генералам.

— Перавесім, пане штурмфюрэр.

— А гэты белы конь тут ужо зусім не да месца.— Дангель махнуў рукой на сцяну, дзе за плячамі ў Адомаса вісела Пагоня.— Бессэнсоўна, сентыментальна. Дзяржаўны герб неіснуючай дзяржавы... Вы адстаяце ад гісторыі ці любіце збіраць музейную даўніну, пане Вайпарас?..

— Здымем...

— У кабінете начальніка паліцыі павінен адчувацца дух часу. So etwas wirkt an die Interessanten positiv¹.

— Зразумела, пане Дангель.

Начальнік гестапа падышоў да акна, паглядзеў на вуліцу, па-вайскаваму павярнуўся і павольным размераным крокам рушыў да дзвярэй.

— Ведаеце, пане Вайпарас, я не з тых людзей, хто, пазіраючы на босага чалавека, верыць, што ў яго чыстыя ногі. Апраціцеся ў якую хочаце вопратку, я ўсё роўна скажу, на якім плячы ў вас радзімка. Людзі нашай прафесіі празарліўцы! Таму без усялякіх круцялёў скажу вам па-сяброўску: выкіньце з галавы дапатопны баласт. Некалі, калі я быў яшчэ гімназістам, і мяне расчульвалі старыя пялёнкі, але з часам зразумеў, што яны неабходныя толькі ў адзін перыяд чалавечага жыцця — у маленстве. Разумныя людзі не жывуць наіўнымі ілюзіямі, а цвяроза адэньваюць гістарычную перспектыву. Маленькаму народу, што з усіх бакоў сціснуты вялікімі суседзямі, раней ці пазней наканавана растварыцца, — мякка, пібы настаўнік, які тлумачыць урок, гаварыў Дангель, шпацыруючы па кабінете з закладзенымі за спіну рукамі.— Трэба толькі радавацца, што, дзякуючы сурьяльным абставінам, вы трапілі ў абдымкі не дзікага Усходу, а куль-

¹ Гэта станоўча дзейнічае на паведвальнікаў (ням.).

турнага Захаду. Сентыментальныя дурні палохаюць вас германізацыяй. Але і прусы ў свой час анямечыліся. Што лны страцілі? У той час, як ваш жэмайціец калупаў зямлю драўлянай сахою, паліў лучыну, а ягонныя дзеці ўпотаікі ад рускіх жандараў вучыліся грамаце, прускі селянін ужо тады жыў лепш, чым сёння літоўскі вясковец. Літва па меншай меры на стагоддзе адстала ад Захаду. Вашы князі пралілі многа крыві, баронячы край ад крыжакоў, але на самой справе абаранілі не Літву, а Усход, які аддзякаваў пазней за гэта кайданамі рабства. Гэта была фатальная памылка. На жаль, сёй-той і сёння не разумее, наколькі бессэнсоўна пярэчыць гістарычнай неабходнасці, і спрабуе звярнуць на сцежкі, пратаптаныя старымі дурнямі. Бачыце, я з вамі даволі шчыры, пане Вайпарас. Напэўна, і ўва мне таксама яшчэ засталася трохі літоўскай сентыментальнасці. І, апрача таго, прызнаюся, я прытрымліваюся меркавання, што разумны хрыбет спачатку трэба паспрабаваць сагнуць, бо пераламаць яго заўсёды паспеем.— Дангель спыніўся каля пісьмовага стала і першы раз за ўвесь маналог падняў на Адомаса вочы. Глыбокі пагляд зялёных вачэй быў цёплы і па-сяброўску прыязны.

— Я вас разумею, пане Дангель,— здранцвелымі губамі вымавіў Адомас.

Пластмасавая ўсмішка падзяліла твар на дзве часткі, позірк пагас.

— Не, пакуль што вы не зразумелі мяне, пане Вайпарас, але, спадзяюся, як след падумаеце.— Дангель зірнуў на ручны гадзіннік і ўжо афіцыйным тонам дадаў:— У мяне да вас адно важнае пажаданне, Herr Polizeichef.

Адомас, адчуваючы пагарду да самога сябе, выцягнуўся ў струнку.

— Я гатовы выслухаць вас, пане штурмфюрэр.

— Мне здаецца, што нашы ўстановы павінны былі б цясней супрацоўнічаць. Калі-нікалі могуць трапляцца справы, якія, хоць і ўваходзяць у вашу кампетэнцыю, настолькі сур'ёзныя, што маглі б зацікавіць і гестапа. Аднабаковае рашэнне часам прыводзіць да памылак.

— Будзем кансультавацца...

— Я гэта якраз і хацеў пачуць ад вас.— Дангель падаў Адомасу вузкую бледную руку.— Да наступнай, і больш прыемнай, размовы, пане Вайпарас. Мой візіт, можа, і зачэпіў ваш гопар, але добрага каля я не люблю хвастаць бізуном, яго дастаткова проста прышпорыць.—

І, па-вайсковаму павярнуўшыся на абцасе, пакрочыў да дзвярэй.

Адомас зваліўся на крэсла. Ён быў дарэшты знясілены і фізічна і маральна. У галаве было пуста, як на адціхлым полі бою. Толькі нейкія сутарэнні, нейкія абрысы фантастычных хрыбтоў, што патапулі ў тванлівай імгле. І ў гэтым хаосе, быццам рачулка, што точыцца глыбока ў зямлі, струменілася адна-адзіная думка: «Чаму пельга плюнуць у морду, чаму пельга?..» Чужыя ногі прынеслі яго да дзвярэй, чужыя рукі адчынілі іх, і пад гудзенне пахавальных званоў чужыя вусны выгукнулі: «Кучкайліса!» «Недзе я ўжо бачыў гэтае бязгубае быдла з парсюковымі вейкамі і пабітымі каростаю шчокамі,— думаў ён, пазіраючы праз заслону імглы, што паступова рабілася ўсё радзейшая, на цяжкую чалавечую постаць, якая ўзнікла перад ім.— Ах, дык ён жа з нашай вёскі! Працавіты парабак і добры спявак. У гаспадары цэліць. Наступнік старасты Яўтакіса, на ўсе рукі майстар. Яму ўсё роўна, калодзеж ці магілу чалавеку выкапаць».

— Вы ўпэўнены, што не памыляецеся? — запытаўся ён, калі Кучкайліс, адкашліваючыся ў валасаты кулак і палахліва азіраючыся на адчыненае акно, амаль шэптам выклаў сваю справу.

— Каб я з гэтага месца не сышоў, пане начальнік. Даўно западозрыў. Прыбляжыць, бач, дзіцёнак з такой далечыні і патрапіць якраз, бач, туды, дзе яго чакаюць. Магніт прыцягнуў, ха-ха-ха, мне смешна. Жыдоўскі дух, пане начальнік, я і проці ветру чую. Яшчэ пачуў такую размову — Гірнюсаў пастух прагаварыўся,— што ў яго не такі, як у нас, каталікоў... Падгледзеў, бач, пане начальнік, калі той у возеры купаўся... Гэтыя дзіцячыя потайкі мне ўвесь час калолі вочы. Усё адзін і адзін. Хітрае жыдзяня. Але будзь ты самы расхітры, не прыклеіш, калі абрэзана, ха-ха-ха, мне смешна. Думаю, злаўлю дзе і спушчу пагавіцы, каб самому пераканацца. Тут такая справа, пане начальнік, пельга даць маху, у старостве, бач, павінен быць парадак. Нябожчык Яўтакіс, бач, цяпер ужо не адкажа, з Пятраса Кучкайліса ўвесь спрос. справа гопару свядомага чалавека, пане начальнік. Учора вечарам падарылася нагода — лазню, пане начальнік, яны, бач, палілі. Прыміце, кажу, і мяне папарыцца, бо ў нашай печку трэба перакладаць. З бялізнай пад пахай ды з венікам айн мамент і ўваліўся ў лазню, ха-ха-ха, мне смешна. А яны голенькія, стары Нямуніс і той дзіцёнак. Каб вы

бачылі, пане пачальнік, што там усчалосся! Стары за вядро і ўсё вядро шух на печку, пара заклубілася да самай столі, нічога не відаць. А той шчанюк гэтым часам праз дзверы ў прылазнік і — за адзенне. Уцёк. А навошта яму ўцякаць, скажыце, калі ў яго такі самы, як у нас, каталікоў? Ці я ўпэўнены? Ха-ха-ха, мне смешна. Каб я з гэтага месца не сышоў, пане пачальнік.

— Стараешся? — працадзіў праз зубы Адомас, не глядзячы на Кучкайліса.

— Трэба, пане пачальнік. Я за Літву без жыдоў. Адомас устаў.

— Можаш ісці! — Гэтыя словы ён кінуў, быццам камень: «Выбірайся да д'ябла, бо можаш зарабіць кулю ў плечы».

Кучкайліс, здзіўлены і расчараваны, паглядзеў на Адомаса.

— Добра, дзякую, пане Кучкайліс. Прымем неабходныя меры, — ужо лагадней дадаў Адомас, адчуваючы, як нябачныя пальцы нацягваюць на яго твар ўсмешліваю маску. Гэтыя самыя пальцы расшчамілі правую руку і паклалі яе на тэлефонную трубку. — Пане Дангель? Ужо вярнуліся? Гэта Вайнарас. Ведаеце, пане штурмфюрэр, такая справа...

Раздзел сёмы

I

— Пане Гедымінас, пане Гедымінас... — Голас ломкі, скрышучы, нібы з начы занесены снегам тратуар, над якім са свістам гуляе завея.

«Зноўку настаўнік Баўкус...» Кожны раз, па дарозе ў гімназію, і потым, пасля ўрокаў, па дарозе дамоў, ён вылузваецца са скуры, каб конча апынуцца побач з Гедымінасам. Пра тое, што калісьці было, Гедымінас яму болей не напамінае, але Баўкус усім сваім прыніжаным выглядам сведчыць, што ён дык не забыўся.

Гедымінас непрыкметна паскорвае хаду. У шэрых ранішніх прыцемках будынкі плаваюць, нібы караблі ў імглістым моры. Вузкая вулачка, што пралягае між іх, перапоўнена ў гэты час гукамі: рышяць паспешлівыя крокі пракожых, ляпаюць весніцы, трапечуцца прымацаваныя да балконаў і пад'ездаў сцягі (чырвоныя з чорнай свасты-

каю ў белых кружках і трохкаляровыя); перавязаныя стужкамі чорнага крэпу, яны, як ацалелыя шматкі экза-тычных ветразяў, цяпер ва ўладзе снежных парываў вет-ру. Знак салідарнасці дзвюх улад — паноўнай і прыслуж-най — у гэтую цяжкую гадзіну жалобы. Педзе год з па-ловай назад абедзве цвярдзілі: «Праз месяц Масква ўпадзе перад намі на калені». Вялікая Германія ўжо засці-лала святочнымі абрусамі сталы ў гонар пераможцаў, за-гадзя ўпрыгожвала іхнія галовы лаўровымі вянкамі, але ў адзін дзень салодкі пірог перамогі неспадзявана пера-тварыўся ў велізарны могільнік пад Сталінградам. Сотні тысяч мацярок, жонак і нявестаў ніколі ўжо не дачака-юцца тых, каго праводзілі на Усход дзікімі крыкамі фа-натычнай радасці, мяркуючы, што вайна — вясёлая ван-дроўка з кветачкай у пятліцы.

— Пане Гедымінас, пане Гедымінас...

Цяжкое сапенне каля вуха. «Дагнаў усё-такі».

— Добрай раніцы, пане Баўкус.

— Мяце...— Баўкус папраўляе настаўлены смушкавы каўнер. Чорнае паліто, чорны капялюш, бялявая пляма твару. Рухаецца бокам, хаваючы вочы ад рэзкага ветру, левым плячом штурхаючы нябачную перашкоду.

— Але-е... Надвор'е неважнецкае...

— Глыбокая зіма.

— Але-е...

— Немцам цяжка...

— Яны, здаецца, ужо прайгралі вайну,— абьякава адказаў Гедымінас.

Баўкус глыбей занурыўся ў каўнер. Абменьваючыся агульнымі фразамі аб апошніх падзеях, так бы, як і заў-сёды, яны прайшлі гэты кавалак дарогі да гімназіі, але сёння з Баўкусам творыцца штосьці не тое. Голас і ча-стыя шматкроп'і выдаюць яго хваляванне.

— У Вянцкім лесе, кажучь, аб'явіліся партызаны. Пе-ракулілі цягнік з салдатамі. Цыстэрна спірту была пры-чэпленая. Дык спірт па равах цёк. Людзі паабіралі цэ-лыя вёдры...— мармыча Баўкус у каўнер, хоць на інтана-цыі чуваць, што ён хацеў бы расказаць нешта зусім іншае.

«Учора пра гэта ён ужо казаў. У старога глузд закуль-гаў».

— Нічога не зробіш, трэба аплачваць рахункі.

— Быў я на чыгуначнай станцыі, мая дачка, вы ж ведасце, у касе працуе. Цягнікі ідуць і ідуць — і ўсё поў-

ныя параненых, абмарожаных. Кажуць, найбольш абмарожаных. Рукі, ногі. Зайшлі двое такіх у чакальную, спрэс твары пазабінтаваныя, ажно глядзець непрыемна...— Вецер ірве Баўкусаў голас на дробныя шматкі, шпурляе ў паветра, дзе віруюць сняжынкі.

— Лагічны вынік, пане Баўкус. Не трэба адыходзіць далёка ад дому без цёплай вопраткі.

Баўкус доўга маўчыць, разважае. Сумёты, што наваліліся на нізенькія штыкетавыя платы, ляжаць, як гіганцкія цюлені, вышчарыўшы чорныя зубы. Чорныя чаравікі па костачкі правальваюцца ў белы мяккі снег. Паныла свішча вецер, і за настаўленым каўняром, за шэрай смушкавай сцяною, адбываецца напружаная барацьба паміж настаўнікам Баўкусам і Баўкусам-чалавекам.

— Пане Гедымінас...— ён хапае Гедымінаса за руку. Словы штурхаюцца ў роце, захрасаюць у горле, душаць. Тапелец у бяскрайнім моры, якому ўсё роўна, у які бок плысці.— Я хачу вам сёе-тое сказаць, пане Гедымінас, сёе-тое сказаць... Да самай магілы буду вам удзячны... і, наогул, вы такі чалавек... можна даверыцца... Дапамажыце мне, пане Гедымінас...

— Гм... Што ж з вамі здарылася, пане Баўкус?

— Жонка, дзеці... Дангель гэта ведае. Ён усё ведае. Ён так і сказаў: «Пры бальшавіках ты пачаў чырванець, прыйшоў час вярнуць свой натуральны колер». Але хіба я сам тады стаў чырвоны, пане Гедымінас? Мяне пафарбавалі! Я так яму і сказаў: «Не мяне аднаго тады пафарбавалі, чаму чапляецца толькі да мяне?» Дангель зарагатаў мне ў твар. «Ты не хочаш садзейнічаць нашай перамозе? Добра, мы гэта будзем мець на ўвазе». Я не ліхадзей, пане Гедымінас, але што мне было рабіць? Жонка, дзеці... Я ж не асоба, не герой, я звычайны чалавек, хачу жыць.

Гедымінас рэзка адварнуўся, прыспешыў хаду. Правая Баўкусава рука, страціўшы апору, бездапаможна павісла ў паветры.

— Што вам трэба ад мяне, пане Баўкус? Якой трасцы вы ўсё гэта мне раскажаеце? Хочаце, каб я стаў пасрэднікам паміж вамі і гестапа?

— Не, не! Будзьце чалавекам, выслухайце! — Баўкус дагнаў і зноў схапіў Гедымінаса за руку.— Я ім крычаў: «Ніколі не быў шпіёнам і не буду!» Яны толькі смяліся: «Нам і не трэба шпіёна, нам дастаткова інфарматара...» Як я мог не згадзіцца, пане Гедымінас? Жонка, дзеці...

Але я не ліхадзеі, пане Гедымінас, я прыстойны чалавек, я не хачу ведаць, што робіцца ў пашай гімназіі!

— Між намі не было гэтай размовы, пане Баўкус. Я нічога не чуў. Зразумелі?

— Як жа, як жа, пане Гедымінас. Вы нічога не чулі. Я так і ведаў, што вы нічога не пачуеце. Вы добры чалавек, пане Гедымінас, вы не загубіце свайго блізкага. Вы пастараецеся зрабіць так, каб усе асцерагаліся старога няшчаснага Баўкуса. Вы не дазволіце, каб я запэцкаў сваё сумленне злачынствам.

Гедымінас гняўліва пазірае перад сабой. Высокі дашчаны плот, за ім чатырохкутная скрынка з чырвонай цэгля — будынак гімназіі. Мы зараз туды ўвойдзем, пане Баўкус. У настаўніцкую, у класы. І вы пастараецеся нічога не бачыць і не чуць, але калі пачуеце... «Жонка, дзеці... Я не асоба, не герой...» Вызвальце, пане Гедымінас, дарогу гэтаму духоўнаму рахітыку, каб ён, праходзячы міма, не зачапіўся за вострыя прадметы.

Гедымінас затрымаўся. Лявонас Баўкус таксама спыніўся.

— Прашу вас, прашу...— Брамка ў дашчаным плоце шырока адчынена. Чорная рука выстаўлена наперад, як указальнік.— Прашу вас, пане Гедымінас.

— Паслухайце! — Гедымінас згроб за плечы чорную згорбленую постаць і прапыхнуў праз весніцы.— Давайце дамовімся, пане Баўкус, што мы калегі толькі ў настаўніцкай. Як вы ведаеце, я пішу вершы. А паэзія любіць адзіноту. Дык не забірайце ў мяне тыя паўгадзіны часу, якія я трачу ў вашым таварыстве, калі іду ў гімназію і вяртаюся з гімназіі пасля ўрокаў дамоў.

— Аднак...

— Давайце не будзем сварыцца, пане Баўкус.

II

Калісьці навука гісторыі нагадвала мне звонкі горны ручай, напіўшыся з якога чалавек набываў новую моц і з новай энергіяй мог ісці далей. Пазнаючы мінулае свайго народа, правільней ацэньваеш сябе. Калі б мы не паварочваліся тварам да міпулага, засталіся б вечнымі дзецьмі, што тупаюць у стойцы, ніколі не навучыліся б хадзіць цвёрдым мужчынскім крокам, які пракладае шлях цывілізацыі і культуры. Гістарычная памяць — гэта посах, дзякуючы яму намацаем яміны, у якія звальваліся ўчора.

Я ўяўляў сябе жрацом, што трымае ключ ад магільнага склепа дзяржаў і народаў з пахаванымі там свяшчэннымі рэліквіямі чалавецтва. З дрыжачымі каленямі фапатыка (о святая найўнасць!) я блукаў па свеце нябожчыкаў, шанліва датыкаючыся кончыкамі пальцаў да струхлелых шкілетаў прадзедаў, і абвяшчаў жывым: «Глядзіце, гэта неўміручае мінулага нашага народа! Гэты шматок зямлі каля Балтыкі, што на карце па сваёй форме нагадвае сэрца, усеяны ўсцяж касцямі продкаў; тут знайшоў сабе магілу і вораг з Захаду, узброены каталіцкім крыжам і блаславеннем папы рымскага, і вораг з Усходу, які пад імперыялістычнымі царскімі сцягамі пашыраў сваю дзяржаву да шостаі часткі свету. Дык паклонімся святой памяці продкаў, няхай яна будзе невычарпальнай крыніцаю моцы для наступных пакаленняў, што ідуць шляхам свабоды...» Аднак я бачыў: свабода страчана, дрэўца засыхае, не паспеўшы прыжыцца, і плакаў разам з паэтам:

Мы радасна ішлі, нам быў відзён
прасторны шлях — Літва снавала кросы.
Цяпер трухлеем у астрозе дзён,
забыўшыся, што значаць пот і слёзы...

А ўсё адно спяваў гімн разам з тымі, хто паліваў гэтае дрэўца кіпнем:

О Літва, айчына наша,
волатаў разлога!
Хай сыны твае бястрашша
чэрпаюць з былога...

Я яшчэ верыў у гістарычную справядлівасць. Вільнюс мы прызналі за палякамі, Клайпеду аддалі немцам... Дзяржаўны муж з элегантнай бародкаю і закручанымі ўгору вусамі за нейкую гадзіну адрокся ад прынцыпаў, якімі дваццаць два гады карміў свой народ. Плынь часу змые яго здраду, ачысціць ад двурушнасці, адасобіць ад радні, для якой ён зрабіў куды больш, чым для свайго народа, і праз мноства гадоў які-небудзь настаўнічак гісторыі скажа сваім вучням: «Ён быў першым прэзідэнтам нашай дзяржавы, яму належыць адно з самых ганаровых месцаў перыяду нацыянальнага адраджэння».

З памяці гісторыі сатруцца баўкусы, адомасы, бугянісы, дангелі, усе гэтыя чарвякі, якімі сёння кішыць заражанае фашызмам цела чалавецтва, а ён, хто даў пачатак гэтай страшнай заразе, будзе ўпісаны ў кнігу мінулага. «Пры Гітлеру германская імперыя дасягнула вяр-

шыні сваёй магутнасці», — заканстатуе гістарычны факт нямецкі гісторык, а мой далёкі калега з якой-небудзь Баварыі з прафесійным задавальненнем паставіць вучню найвышэйшую адзнаку за дакладны адказ аб дзяржаўных межах Германіі 1942—1943 гадоў. Сіта часу прасее шкілеты ахвяр, зацярушваючы забыццём мільёны няшчасных лёсаў, і застаюцца толькі нежывыя лічбы (столькі і столькі загінула альбо знішчана), толькі матэматычна дакладныя даты (адбылося тады і тады), толькі ўсталяваныя факты, якія ўслаўляюць асобу, — бо гісторык перш за ўсё аддае даніну не сыну, забітаму Іванам Грозным, не будаўніку-мужыку, на касцях якога вырас Пецярбург, а самому Івану Грознаму альбо Пятру Першаму, што цэментавалі народнай крывёю магутнасць дзяржавы. Гістарычная ісціна... (Ха-ха-ха!..) Гэта універсальны бот, які кожная ідэалогія нацягвае на сваю нагу. Пацешныя прапагандысты мёртвай мінуўшчыны! Шукаем блох у пахавальных саванах, аперыруем стагоддзямі, забыўшыся, што самім нам суджана пражыць надзвычай мізэрны адрэзак часу, што кожны з нас — гэта асобны свет, асобная нацыя і дзяржава, што кожны творыць сваю гісторыю і што самае важнае ў чалавечым жыцці — навучыцца пражыць дзень, каб вечарам сказаць сабе: «Я сёння задаволены табою, мой сябра». Ці задумваўся калі над гэтым хоць бы адзін з сарака чатырох гімназістаў, што схілілі цяпер над шпыткамі галовы, панапіхваючы звесткамі пра розных гістарычных асоб? «Маё шчасце — у маім сумленні». Не, яны хутчэй скажуць: «Маё шчасце — у рассеянасці майго настаўніка, гэтак мне лягчэй яго ашукаць».

Гедымінас закрэсліў дзве апошнія страфы верша і ўстаў. Стаптаныя маснічыны па-здрадніцку зарыцелі пад нагамі. Клас замёр, спалохаўшыся, ці не занадта шмат ён сабе дазволіў за гэтыя чвэрць гадзіны, пакуль настаўнік, як звычайна ў час пісьмовай работы, блукаў у лабірынтах сваіх думак. Матэматык Баўкус скардзіўся: шосты клас — самы горшы ва ўсёй гімназіі, ледзь толькі кранешся з месца — падлога і зайграла, нібы арган, папярэджваючы шпартальшчыкаў. Стары мае слабасць — любіць падкрасціся на пальчыках да несумленнага вучня і зпянацку схіпіць за каршэнь. «Які ў гэтым сэнс? — прыгадаўшы, падумаў Гедымінас. — Каб я больш ленаваўся, а мае настаўнікі менш шчыравалі, напэўна, не спатрэбілася б дваццаці васьмі гадоў, каб зрабіць выснову, што ўсё, чым я да гэтага часу жыў, — адно балеснае непаразуменне. Горы

перачытаных кніг, гімназія, тры курсы універсітэта, го-
нар, падзеі бацькоў... Лавцуг педарэчнасцей, якім я па-
стунова аблытваў сябе, думаючы, што вызваляюся. Інтэ-
лігенцыя — цвет народа... Ха! Рабы палітычнай сістэмы,
мы самі сабе пабудавалі астрог, замкнуліся ў ім і ключ
выкінулі праз акно. Калі хто і свабодны ў грамадстве, дык
гэта земляроб, бо ён, не гандлюючы сваім сумленнем, спаў-
няе свяшчэнную місію — корміць чалавецтва».

Пачуўся стукат: у некага ўпаў на падлогу падручнік.
Вучні зачмыхалі і павярнулі галовы да апошняй парты,
пад якой, дастаючы падручнік, сел Антанас Мінкус. У кла-
се ён быў белай варонай: дваццацігадовы бэйбус, аднагодкі
якога яшчэ летась атрымалі атэстаты сталасці; амаль усе
ў класе глядзелі на яго з паблажлівай усмешкай, аднак
аддавалі палежнае яго фізічнай сіле і розным завуголь-
ным здольнасцям — да флірту, картаў, чаркі. Але калі
аднаго разу яго ўбачылі на рыначным пляцы з вінтоўкаю
за спіной, а потым, праз некалькі дзён, ён прыйшоў у гім-
назію з падпухлым ад п'янства вачамі і пахваліўся, што
ён дапамагаў немцам «парадкаваць» яўрэяў, у класе ўсе
аднадушна адварнуліся ад яго. Гедымінас уваходзіў у шо-
сты клас з прыгнечаным настроем і стараўся не пазіраць
на крайнюю парту, куды, параіўшыся з класным кіраўні-
ком, засунуў Мінкуса, аднак увесь час адчуваў яго пры-
сутнасць. «Гэтыя спакойныя, нават, здаецца, добрыя вочы
цэліліся ў чалавека, а гэтыя пальцы, якія яшчэ не так
даўно трымаліся за матчыну спадніцу, дапамагалі забой-
цам адпраўляць на загубу іншых мацяроў», — думаў Ге-
дымінас, выклікаўшы Мінкуса адказваць урок. Той блы-
таўся, мыкаў, як першакласнік, якога злавілі на хлусні.
Дарослы хлапец, чые рукі былі заплямлены крывёю, пе-
ратвараўся перад настаўнікам у бездапаможнае дзіця, га-
товае цалаваць настаўнікаву руку, каб толькі тая вывела
запаветную тройку. «І перад гэтым смаркачом людзі пада-
лі на калені?!» Гедымінаса апапоўвала злоснае жаданне
паздэкавацца з Мінкуса, высмеяць яго перад класам, ад-
нак ён утаймоўваў сябе, разумеючы, што гэтага нельга
зрабіць, не прыніжаючыся самому. «Зрэшты, якое права
мы маем асуджаць чалавека, калі ён, прыходзячы на гэты
свет, не выбірае ні характару, ні натуры, ні жыццёвых
абставін, а яны ж і абумоўліваюць яго паводзіны?»

— Пакіньце падручнік у спакоі, Мінкус, — сказаў Ге-
дымінас, стараючыся вытрымаць халодны афіцыйны тон,
які быў яму не ўласцівы ў стасунках з вучнямі. — Калі

яшчэ раз заўважу, што вы «капсультуецеся», настаўлю двойку.

Мінкус неахвотна ўстаў.

— Чаму мне аднаму, пане настаўнік? Увесь клас мае падручнікі.

— Мае, аднак яны карыстаюцца імі дома, калі рыхтуюць урокі, а не цяпер.

— Карыстаюцца і цяпер, аднак вы, пане настаўнік, чамусьці іншых не заўважаеце. Чамусьці толькі Мінкус вам вочы мазоліць...— Мінкус гаварыў, вінавата апусціўшы галаву, голас у яго пакорлівы, перапрашальны, аднак у ім гучала кепска прыхаваная пагроза.

Гедымінас не стрымаўся. Ён адразу ж і сам пашкадуе пра свае словы, але тая болька, якая так доўга нагнойвалася, мусіла аднойчы прарвацца.

— Не мерайце людзей па сабе, Мінкус. Каму другія мазолілі вочы, той зараджаў вінтоўку, каб ачысціць вакол сябе прастору.

Мінкус пабляднеў і моўчкі сеў на месца.

— Аддай сюды падручнік.

— Забярыце ва ўсіх.— Мінкус не паварушыўся, нават не падняў галавы, аднак Гедымінас заўважыў на яго твары тую тую зацятасць, з якой ён хадзіў па рыначным пляцы.

— Вучні, пакладзіце на парты падручнікі па гісторыі. Дзяжурны, збярыце кнігі і занясіце на стол. Кожны рад асобным стосам.

«Не трэба было ісці на кампраміс,— тут жа, услед за сваім загадам, падумаў ён.— Сярод урока ўсчаў торг. Я стапаўлюся смешны». Зазлаваны, падышоў да акна. Падаў снег. Ужо без ветру, вялікімі цяжкімі калмякамі. Елкі ў школьным садзе нагадалі яму адзін зімовы дзень, калі ён быў яшчэ малы. Нічога асаблівага тады не адбылося, але ў глыбіні свядомасці на ўсё жыццё застаўся вобраз: нізкае пухнае неба ў рамках акна, хвалістая тканіна пушыстых сняжынак, кіславаты пах яловых галін. «З такіх дэталей і складаецца чалавечая душа. Цікава, ці бачыў калі Мінкус праз акно жы в у ю зіму?» Усё яшчэ злуючыся на сябе, ён прайшоў да дзвярэй, пастаяў каля дошкі і зноўку сеў за стол. Сёння ён верша не скончыць. І заўтра таксама. На дні тры, не меней, сапсаваны настрой. Страшэнна доўгія і папурныя зімовыя вечары. А трэцяй гадзіне абед. Гадзіна па адпачынак. Да сямі паспее падрыхтавацца да заўтрашніх заняткаў. Дзве-тры гадзіны пачытае.

А куды падзець астатні час? Пайсці ў кіно? Паглядзець прапагандысцкія рэпартажы, як «гераічная пямецкая армія паспяхова пішчыць ворага», а «вызваленныя народы Еўропы радасна твораць новую будучыню»? Альбо зманціраваны паводле рэцэпта Гебельса фільм, у якім звышчалавек у імя нацыянал-сацыялісцкага гуманізму ботамі, падкутымі нянавісцю, топча звычайную чалавечнасць? Не, лепей ужо прабавіць час у географа Туменаса, дзе збіраюцца настаўнікі-аднадумцы, якія аплакваюць незалежнасць Літвы і складаюць палітычныя прагнозы на дзесяць гадоў наперад. Хоць можна пасмяяцца (а смех — гэта адпачынак) з прыдуркаватай сентыментальнасці чалавечкаў. Але мы не пойдзем ні туды, ні сюды. Мы выберам гарызантальнае становішча, захутаемся з галавою коўдрай і храпаком увянчаем яшчэ адзін дзень, пражыты напуста.

Гэтак разважаючы, Гедымінас бязмэтна перакладаў падручнікі з аднаго стоса ў другі, часам гартаў, удыхаючы пах кнігі, які заўсёды яго хваляваў. «Усе вучацца па адных кнігах, а вынік...» Ад гэтай думкі яму зрабілася лягчэй. Выцягнуў з правага стоса падручнік, акуратна загорнуты ў белую паперу. Вокладка кнігі, перамаляваная праз кальку, прозвішча, напісанае ад рукі, але друкаванымі літарамі. Рута Габрунайтэ. Старацкая, руплівая вучаніца. Паміж старонак ядвабная нітка, якая служыць закладкай. Не любіць укладаць у кнігу засушаныя кветкі, як гэта робяць іншыя дзяўчаты. Гедымінаса зацікавіла другая вокладка — яна была прыкметна таўсцейшая, мабыць, нешта было ўкладзена за абгортку. Гедымінас не зразумеў, што прымусіла яго адступіць ад сваёй заўсёднай карэктнасці — ён не любіў поркацца ў чужых таямніцах і іншых асуджаў за гэта. Хутчэй за ўсё палез за вокладку машынальна, па рассеянасці. Спачатку здзівіўся, пасля спалохаўся. Такую газетку (на чатырох старонках, фармат лістоўкі), толькі пад іншаю назвай, ён бачыў нядаўна ў Туменаса. Артыкул аб мінулым літоўскай нацыі, які апеляваў да патрыятычных пачуццяў. Заклік да моладзі не ўступаць у вермахт, ухіляцца ад працоўнай павіннасці («Вашы рукі і сэрцы спатрэбяцца пасля вайны, на аднаўленні незалежнай Літвы»). З акупантам пакуль што мірнае суіснаванне («Трэба цвяроза ацаніць становішча»), аднак няхай кожны літовец памятае пра Грунвальд і хай будзе гатовы, як толькі складзецца зручная палітычная сітуацыя, нагадаць немцам урок гісторыі... Гедымінас ведаў, што ёсць падпольны друк і іншага характару. Часам, пры-

клесныя пад сховаіі пачы, на тэлеграфных слупах і сцёпах дамоў з'яўляліся лістоўкі, што заклікалі ўступаць ва ўзброеную барацьбу з акупантамі. Неяк Адомас у кішэні свайго паліта знайшоў лістоўку падобнага зместу са знаёмым заклікам: «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!» Аднак ні дэвізы фанатыкаў, якія зацята верылі ў тое, што гісторыя паўтараецца, ні тых, другіх, што не прызнавалі ніякага кампрамісу і выратаванне пацыі бачылі адно толькі ў крывавым супраціўленні, не знаходзілі ніякага водгуку ў Гедымінасавай душы. «Абодва сцягі імкнуцца да ўлады, а ўлада адных азначае прыгнёт другіх». Праўда, калі Гедымінас атрымаў ад Туменаса сакрэтную газетку і сваімі блюзнерскімі развагамі вывеў таго з цярынення, ён і сам быў усхваляваны. Але толькі таму, што ў пагібельны вір палітычнай барацьбы магла ўцягнуцца гімназічная моладзь.

«Я быў наіўны, а можа, і дурны. У такім узросце і мы соўгалі рукі ў агонь, думаючы, што гэта эліксір жыцця, дзякуючы якому адрастаюць адцятыя галовы...»

Гедымінас згарнуў газетку і паклаў на ранейшае месца.

— Застаўся, нам трэба пагутарыць, — сказаў ён пасля званка Руце Габрунайтэ. — Дзяжурныя таксама могуць ісці, я сам праветру клас.

Дзяўчына стаяла каля настаўнікавага століка, трымаючы ў руцэ згорнуты ў трубочку сшытак. Карыя кемлівыя вочы, далікатны авал твару, пухлявы падбародак з ямачкай, яркі румянак на шчоках. Цёмна-каштанавыя валасы заплечены ў дзве тугія касы. Сціплая гімназічная сукенка ўжо не магла схваць пазграбнелых формаў дзявочага цела. «Ёй семнаццаць гадоў», — падумаў Гедымінас.

— Пакладзі сшытак на стол, да іншых. — Ён прайшоў да дзвярэй і назад, разважаючы, з чаго пачаць размову. — Ты разумеш, што пагражае за такія рэчы?

Яна кінула галавой.

— Спадзяюся, Рута, гэта... выпадкова трапіла ў твае рукі. Больш такіх выпадковасцей не павінна быць. Разумею, дзявоцкая цікаўнасць, аднак для гестапа гэта не апраўданне.

Яна нечакана ўсміхнулася. Вузкія жвавыя вочы адважна, з дзіцячым даверам паглядзелі на Гедымінаса.

— Але, пане настаўнік. Я была неасцярожная.

— Паслухай, дзяўчынка, я гавару ўсур'ёз. Няхай палітыкай займаюцца авантурысты. Гэта не дзіцячыя гулі.

— Я разумею вас, пане настаўнік. — Яна па-змоўніцку ўсміхнулася.

— А іменная? — рэзка запытаўся Гедымінас, крануты за жывое тонам яе адказу.

— Вы кажаце так як службовец, па абавязку. А па самой справе не верыце, што ўсе, хто змагаецца з немцамі, робяць гэта з жадання пагуляць.

«І гэта гаворыць дзяўчынка, якая да гэтага часу, здаецца, нічым не цікавілася, апроч урокаў і настольнага тэніса», — падумаў уражаны Гедымінас.

— З якога гэта часу вучні пачалі падазраваць свайго настаўніка ў няшчырасці?

— Спадзяюся, што вы, пане настаўнік, не станеце скардзіцца на мяне дырэктару... — Яна зноў паспрабавала ўсміхнуцца, але ў голасе яе ўжо не было ранейшай упэўненасці.

— Не, мы знойдзем іншае выйсце. — Гедымінас узяў са стала падручнік і выцягнуў з-пад абгорткі газетку.

— Бачыце, вы самі прызналіся, што сумленны чалавек у гэты час не можа стаяць збоку.

— Я?! — Гедымінас, хаваючы сваю збянтэжанасць, наварнуўся да акна. — Якім жа чынам, дазвольце папытацца?

— Вы не выдадзіце мяне, пане настаўнік, і тым самым станеце на наш бок, а не па бок немцаў.

— Я не выдам толькі таму, што ненавіджу даносчыкаў. А звыш таго, Рута, каб быць чалавекам, не трэба станавіцца на чый-небудзь бок. Чалавечнасць не дзеліцца на паловы. Яна, як і подласць, ёсць усюды, дзе жывуць людзі. — Гедымінас падышоў да кафлянай грубкі і, адчыніўшы дзверцы, шпурнуў туды газетку. — Служэнне палітыканам нічога добрага табе не дасць, Рута. Калі любіш сваіх блізкіх, рабі так, каб ім не давялося смуткаваць праз цябе. Пастарайся застацца чалавекам, і гэта будзе вельмі многа, бо калі б кожны паводзіў сябе гэтакім чынам, цяпер не курчыўся б свет у самазабойчай агоніі.

Рудзіны вочы ўжо не ўсміхаліся, позірк быў халодны і расчараваны.

— Мае блізкія — увесь народ, пане настаўнік, бедныя завяволеныя людзі, якім няма месца на сваёй зямлі. Вы кажаце, чалавечнасць... А хіба чалавечна спакойна стаяць і пазіраць, як бандыт бурыць наш дом?

— Не будзем гуляць у герояў, Габрунайтэ. — Гедымінас прысеў перад грубкай на кукішкі, чыркнуў запал-

кай.— Некалі, вядома, былі і героі, аднак сёння пра іх ніхто і не ўспомніў бы, калі б не палітыканы, што заўсёды знаходзяць у картатэцы гісторыі пасведчанне аб смерці якраз таго суб'екта, які патрэбен ім, каб аздобіць сваю ідэалогію.

Запанавала ціша, пядоўгая, аднак абаім яна здалася бясконцай. Гедымінас зачыніў дзверцы і паглядзеў на дзяўчыну. Твар у яе быў чырвоны, быццам яго апёк агонь, які палымнеў у грубцы. З горда выпрастанаю паставай, з узнятаю галавой (абрысы яе зграбнага цела цяпер яшчэ больш кідаліся ў вока), яна здалася Гедымінасу надзвычай прыгожай.

— Калі так, пане настаўнік, дык дазвольце запытацца, чаго былі варты вашы словы на ўроках па гісторыі Літвы?

— Хіба настаўнік абавязаны рабіць справаздачу перад сваімі вучнямі? — кінуў ён першую фразу, якая прыйшла яму ў галаву.

— Вядома, не, прабачце мне, пане настаўнік. Аднак я ніколі не забуду, як цудоўна вы тлумачылі ўрок. Гісторыя стала маім любімым прадметам. Вы нас вучылі любіць мінулае Літвы, ганарыцца яе героямі, пенавідзець ворагаў, а сёння, калі немцы топчуць нашу зямлю...— Яна пачала, утаймоўваючы хваляванне, і ўжо цвёрдым голасам закончыла: — Мы так у вас верылі, пане настаўнік!

Гедымінас адчуў, як запалалі ў яго шчокі, быццам хто ляснуў па твары.

— Паслухайце, Габрунайтэ,— сказаў ён, не адважваючыся павярнуцца.— Я не абавязаны даваць вам тлумачэнні, але сёе-тое растлумачу, бо адчуваю за сабою віну. І не перад вамі адной, а перад усёй школай. Але ўсіх не склічаш і не скажаш таго, што я скажу вам адной. Зрэшты, такая думка мне і ў галаву не прыходзіла. А справа зусім простая: жыве чалавек, перакананы, што яго ідэалы самыя справядлівыя і высакародныя ў свеце, пакуль аднаго разу ружовая імгла не расеецца і ён не ўбачыць рэчаіснасць такую, якая яна ёсць. Я вас уводзіў у зман, Рута, але несвядома, бо і сам быў уведзены ў зман. Ці можаце вы мне дараваць?

— Настаўнік...

Ён паволі павярнуўся і ступіў гэтых некалькі крокаў, якія іх падзялялі.

— Настаўнік...— паўтарыла яна шэптам.

Ён хацеў пакласці далонь на яе галаву, але позірк на-

штурхнуўся на недзіцячыя грудзі, і ўжо ўзнятая рука сарамліва апусцілася ўніз.

— Вы павінны былі б, Рута, злаваць на мяне, а вы шкадуеце, — сказаў Гедымінас, паскрозь бачачы яе думкі. — Я вас не пераканаў. Што ж, можа, яно і лепш. Хоць бы мне, бо здымае з мяне адказнасць. У жыцці здараецца так, што, жадаючы чалавека ўратаваць, топіш яго. У першыя дні вайны я гэта паспытаў на сваёй скуры: спрабаваў зберагчы аднаго гарачага юнака, а атрымалася, што загубіў. Вінаваты? Не ведаю. Сённяшняе наша жыццё — хаос, а ў хаосе не можа быць логікі, яе замяняе выпадковасць. Што ж, кіруйцеся ёю, хадзіце з завязанымі вачамі па краі прорвы...

Зазвінеў званок.

— Дзякую, пане настаўнік. — Яе голас быў халодны і ветлівы, аднак усмешка, што праслізнула па іранічна скрыўленых губах, агаломшыла Гедымінаса.

Ён упхнуў пад паху сшыткі, у другую руку ўзяў класны журнал і, горбячыся ад ганебнага пачуцця прыніжэння, пайшоў да дзвярэй, пракладаючы сабе шлях у гурме гімназістаў, што з шумам рынулі з калідора.

III

Ён пайшоў дамоў пасля чатырох урокаў — пятага, апошняга, у той дзень у яго не было. Снег ужо не падаў. Халодная зімовая ціша панавала на вуліцах, на якіх сямтам корпаліся дворнікі ў кажухах, лапатамі расчышчаючы заваленыя снегам тратуары. Пасвятлелае неба адсунулася ад зямлі, зрабілася цяплейшае, прасторнейшае, а дамы весялейшыя, хоць сонейка іх лашчыла толькі здалёк, праз парадзелую заслону аблокаў. Нерухома віселі сцягі, быццам развешаныя шынялі забітых, аднак жывыя на іх амаль не звярталі ўвагі; хіба што нямецкі салдат сцішаў на якую хвіліну сваю хаду, працяты раптоўнай думкай, што калі-небудзь і яго гераічную смерць адзначаць чорнымі стужкамі крэпу.

Трэба было зайсці ў краму, атаварыць карткі, але тады давялося б несці прадукты дадому, а Гедымінасу хацелася наблукаць па горадзе. Кожны раз, апынуўшыся пасля ўрокаў за дзвярамі гімназіі, ён адчуваў незразумелую палёжку; туга па прасторы і адзіноце цягнула яго ў ціхмяныя вулачкі прадмесця, дзе ў драўляных дамках, агароджапых плетніках, у таполях, якія паабсядалі крыклівыя

вароны, было так шмат свайго, шчымлівага, дарагога, што нагадвала родную вёску! Тут не кідаліся ў вочы мундзіры і згаладнелыя твары палонных — чарапы, абцягнутыя збуцвелым пергаментам; горад адступаў за мяжу рэальнасці са сваімі катамі і пакутнікамі, оргіямі і агоніяй, і Гедымінас заставаўся сам-пасам з сабой, паглыбляўся ў свет свайго ўяўлення, у якім «...жывуць гэтакія ж бяссільныя, нешчаслівыя людзі, як і я сам. Вашчаныя фігуркі ў распаленых да чырвані руках лёсу, якія не ведаюць, што з іх вылепіць заўтрашні дзень: праведніка ці зладзея, святога пакутніка ці смуродлівы труп. Гаротныя рабы, запрэжаныя ў воз жыцця, жабракі, з якіх рэдка хто хавае ў сваіх убогіх лахманах адзіна каштоўную манету — шчырае жаданне застацца сумленным, бо менавіта ў гэтым наша душа: страціўшы сумленне, чалавек ператвараецца ў нябожчыка. Так, мы жывём сярод гораў трупаў, але тут, на ўскрайку горада, дзе каркаюць вароны, слабей адчуваецца пах гніллі». Гедымінас ішоў па нядаўна пракапанай сцежцы, што вілася, быццам якая траншэя, па краі вулачкі. Месцамі сумёты ўздымаліся вышэй галавы, па-над іх тоўстымі гладкімі спінамі былі відаць толькі белыя вільчыкі стрэх. Дзе-відзе траншэя абрывалася, і даводзілася брысці ледзь не па самы пояс у снезе, пакуль выцярэбліваўся зноў на сцежку. «Знайшоў месца для пагулянак. Даследчык Паўночнага полюса...» — кпіў ён з самога сябе, аднак упарта пхнуўся наперад; яго гнала неўтаймоўнае жаданне ўцячы ад самога сябе, ад сваіх думак, ад свайго настрою. Снег набіваўся ў чаравікі, насыпаўся ў шкарпэткі, раставаў на голых лытках (Гедымінас не прызнаваў сподняга, апроч спартыўных трусоў і майкі), халодная вільгаць апякала мышцы, але ён быў задаволены: вось у яго прамоклі шкарпэткі, вось ён выцірае пот з ілба, вось ён, паслізнуўшыся, вылаяўся і на хвіліну забыў самую непрыемную падзею сённяшняга дня — размову з Рутай Габрунайтэ. Аднак час ад часу размова ўсё роўна ўспаміналася, і тады станавілася страшна ад думкі, што гэтае бадзянне па занесеных снегам вулачках прадмесця не можа доўжыцца вечна, настане заўтрашні дзень, калі давядзецца зноў адчыніць дзверы настаўніцкай, увайсці ў клас, гаварыць вучням тое, у што не верыш сам. Перш за ўсё, вядома, давядзецца выслухаць інфармацыю пана дырэктара: учора тое і тое было кепска, звярніце ўвагу, панове... палітычны момант патрабуе... шкодны ўплыў заходняй плутакратыі на вучняў... наш абавязак перад фю-

рэрам і Германіяй, папове... Усе будуць згодна ківаць галоўамі, пехта нават адпусціць востры досціп на адрас «шкодных дэмакратычных настройў», аднак нават сам Зыгмунтас Заўка, дырэктар, гэты празарлівец з Саўгумасу¹, не зможа ўгадаць, хто з ягоных настаўнікаў трымае дулю ў кішэні. На першым перапынку географ Туменас, узяўшы пад руку, прашэпча табе на вуха: «Пераемнік, варты Умілы, хе-хе...» Сустрэнеш іншага, таксама пачуеш нешта падобнае. А вакол будзе ўвівацца Лявонас Баўкус, душа-чалавек, у сэрцы якога, аднак, месцяцца толькі жонка і дзеці... «Пане Гедымінас, увайдзіце ў маё становішча», — упрошваюць яго па-сабачы адданыя вочы. Аднак будуць і іншыя вочы, шмат вачэй, якія сустрэнуць яго з сумным здзіўленнем і горкім дакорам («Мы так верылі ў вас, пане настаўнік...»), нявінныя дзіцячыя вочы, якія верылі, што ён адкрывае ім вялікую ісціну, а ён засляпляў іх згубнай хлуснёй.

«Як жа я заўтра буду глядзець у іх?»

Ён спыніўся каля нейкага двара, раптам адчуўшы, што ледзьве трымаецца на нагах ад знямогі. Упасці б у сумёт, як рабіў у маленстве, калі дужа стамляўся. Хоць бы на імгненне прытуліцца спіною да рыплівага снегу, паглядзець, як глядзіць дзіця, на зімовае неба. Аднак што падумаюць вунь тыя два чалавечкі, што тупаюць каля сваіх саняў. «П'яны альбо дурны...» Мы ніколі не можам застацца самі сабою, мы заўсёды асцерагаемся, каб нас часам не абсмяялі альбо не палічылі вар'ятамі. Двор небаракі Нурока... Сам ён шыў, жонка трымала малепькую крамку — бочка селядцоў, мех цукру, пара палічак, застаўленых усялякай драбязой. Непрыкметныя, але добрыя людцы. Цяпер іх ужо няма. Толькі дом — драўляны, з вялікай пезашклёпай верандай — стаіць сабе як ні ў чым не бывала. І патапулая ў снэзе, пагрызеная копямі канавазь, да якой вяскоўцы, прыехаўшы ў горад, па прывычцы прывязваюць сваіх гнядых і сівых. Сялянская іпертнасць ці адданасць ідыліі? Ці туга па базарных днях, насычаных пахам дзэгцю і конскай мачы, калі, удала прадаўшы тавары, ты браў чарку магарычу ў Хайчыным пакойчыку (у другім пакоі вуркатала швейная Хаімава машына), а за дзвярыма раз за разам бразгатаў звацок і жанчыны, напхаўшыся ў крамку, гаманілі, пібыта гусі ў кашах. Вы-

¹ Літоўская служба бяспекі ў міжваенным перыядзе і ў часе другой сусветнай вайны.

кочваўся на двор запараны, стаміўшыся ад галасу, духаты і цеспаты — цѣфу, ну і дзіра! — але сёння, калі ўсё гэта незваротна страчана, шмат аддаў бы, каб зноў змагчы паштурхацца сярод корабаў, у якіх кудакалі куры, патрэсквалі яйцы, сярод кіслых кажухоў і салёных сярмяг і, удыхаючы пах селядцоў і газы, паслухаць чуйны крамны званочак.

«Гэтыя людзі прыехалі шукаць учарашняга дня, — падумаў Гедымінас. — Добра было б пасядзець на іх санях, якія, напэўна, заслапы лёнам. Але можа быць і салома, хоць яна і не пахне клуняй. І адно і другое — гэта вёска. Сонца, палі, цёплае дыханне скаціны ў хляве. Хачу хоць на хвілінку апынуцца ў вёсцы».

Ён завярнуў у двор.

Пара вяскоўцаў варушылася каля саней. Павярнуўшыся да яго спіною, нешта ладкавалі, раз-пораз перагаворваючыся між сабой.

— Добры дзень! — занадта гучна загаварыў Гедымінас, апапаваны дзіўным хваляваннем.

Абое азірнуліся. Аквіля — раптоўна, Хвельксас Кяршыс — паволі, нібы сумняваючыся, ці варта траціць час на ўсялякую лухту.

— А-а, Гедымінас...

— Пане настаўнік... кум...

Усе трое ўсміхаліся, намагаючыся схаваць ніякаватасць.

— Прыемная неспадзяванка, — прамармытаў Гедымінас, паціскаючы абаім рукі. — Прызнаюся, не чакаў, што сустрэну вас тут. Ты ж, Хвэлька, здаецца, ездзіў раней да Бергманавай карчмы?

— Было такое... было... — замыкаў Кяршыс, хаваючы твар у настаўлены каўнер кажуха.

— Адгэтуль бліжэй да бальшака, не трэба трэсціся па бруку, — умяшалася Аквіля, сляпаючыся змяніць кірунак размовы. — Прывезлі сёе-тое знаёмым. Ведаеш жа, што ў горадзе цяпер бядота. Чалавек, нават маючы грошы, не можа купіць, чаго трэба.

— Імшу, значыць, заказалі. За вечны супакой Прана-са і Казюні, — дадаў Кяршыс. — Неўзабаве паўгода, як немцы іх...

Гедымінас прысеў з краю на санях. Справа тупацелі Аквіля з Кяршысам, з левага ўзвышаліся заінелыя клубы булапага ардэна.

— Твой конь?

Кяршыс задаволена ашчэрыў зубы: заўважыў, ага...

— Збыў сваю сіўку, — ганарліва пахваліўся ён. — Валілася з пог ад ветру. Гэты, праўда, кульгае па адну нагу — сухажылле павярэджана, — але плуга пацягне, нібы запалку. А-эх, другога ў такі час і не паказвай нават: немец адразу ж забярэ ў свой абоз.

— Таанна ўдалося купіць, — падтрымала мужа Аквіля. — Ехаў праз вёску каменданцкі абоз. Хвэлька запыркімеціў, што адзін конь у іх накульгвае, утаварыў немцаў. Палова свінча — і буланы наш. І ведаеш, якую замену яны сабе знайшлі? — Аквіля засмяялася. — Выйшла як у казцы, думай — не прыдумаеш. Якраз праяздаў міма наш Юргіс, вёз буракі са склепа. Немцы за яго: заехалі разам з ім у двор, выпісалі квіток, выпраглі гнядога — і бывайце здаровы. Катра Табака ледзь вёску не разнесла — так драла горла. Успамінала бога, Адомаса, паліцыю, пагражала, што паскардзіцца самому Гітлеру. На цэлы год хопіць людзям размовы і смеху.

Кяршыс усміхнуўся паловаю рота, успрымаючы гэта як пахвалу сабе.

— Міжволі так атрымалася. — Ён нібы апраўдваўся, што, не жадаючы таго, прычыніў крыўду другому чалавеку. — Не мне, дык некаму іншаму ўпрэзентавалі б свайго буланага, у некага іншага забралі б здоровага каня. У час вайны не ўпільнуеш, што чыё і што да чаго...

— А як жа. — Гедымінас машынальна паківаў галавой. Сяні былі ўсланы лёнам, аднак ён чамусьці клуняй зусім не пахнуў... — Я рады, што вам шанцуе. Не кожны здолее нажыцца, калі краінай кіруюць рабаўнікі.

— А ты і пазайздросціў. — Аквіля адчула сябе закрупутаю за жывое. — Які тут нажытак, лепшага каня займелі, дый годзе. Быў бы мірны час, а цяпер... За паўдарма немцам трэба збожжа аддаць, амаль нічога не застаецца на продаж. Вось прывезлі кіло-другое сала, масла, выменялі на вартыя рэчы. Не марка, не рубель, не прападуць...

Кяршыс, дзе толькі можа, устаўляе сваё слоўца, падтаквае жоўцы. Ага, як жа — цяпер ужо зразумела, вайна не будзе доўжыцца вечна. Настане спакайнейшы час, і тады спатрэбіцца кожная саломінка, якую з божай помаччу зацягнеш у сваё гняздзечка. А-эх, пяхай бы толькі хутчэй мінала гэтая навальніца! Вядома, чалавек і цяпер спрабуе неяк прыстасавацца, але калі спутаны, далёка не паскачаш. Латаеш, прыкрываеш старыя дзіркі, а тут трэба было б напава будаваць. І вока цягнецца далей за гэтыя дзе-

сяць гектараў — не грэх чалавеку разрастацца, нават зьярок і той нашырае і паглыбляе сваю пару...

— А чалавек не ліс і не барсук,— зазначае Кяршыс, поўны самапавагі і веры ў сябе.— Напхаць на цэлы дзень чэрава — гэта яшчэ не ўсё, трэба дзяцей на ногі паставіць, парупіцца, каб мелі, падрасшы, што араць і дзе сеяць.

Гедымінас не быў у вёсцы ад калядаў. Ён ужо тады заўважыў, як прыкметна перамяніўся Хвеліксас пасля шлюбу. Патрэскалася шкарлупіна панурай замкнёнасці, праз якую раней амаль не прабівалася жвавейшая думка, інтымнейшае пачуццё. Стаў самастойнейшы, гаварчэйшы, усё часцей кідаў адважнейшае слова, усё часцей усміхаўся, як чалавек, які ведае сабе цану. Нават грувасткае, нязграбна складзенае цела зрабілася скрытнейшае, лягчэйшае ў рухах. Несумненны Аквілін уплыў. Аднак і самой Аквілі не пазнаць. Дзяўчына, якая некалі пазірала ўлюбёнымі вачамі на зорнае неба і лічыла, што лепш згарэць у агні кароткага шчасця, чым тлець усё жыццё, становіцца тлустай вясковай бабай, якая ахвотна ператварыла б зоркі ў крупы, каб карміць сваіх курэй.

«Вочы тыя самыя. І косы, хоць яны і ўкладзены пад ваўнянай, па-бабску завязанай хусткай. А вось ногі па калені захраслі ў Кяршысавых гектарах. Цёплае паліто, яшчэ новае — відаць, выменялі ў нейкай гараджанкі на сала. Пад ім распаўнелае цела. Цяпер зразумела, чаму Хвеліксас турбуецца, што араць, дзе сеяць... Як мала часам трэба чалавеку для шчасця».

Пазней ён зразумеў, што судзіць занадта сурова, але цяпер, у парыве раптоўнай злосці і расчаравання, адчуў, што не ўтрымаецца, каб не шпурнуць камень у балота, якое млела ў салодкай дрымоце на прыщэку са сваімі жабамі і лілеямі.

— Ці Юліта Нямунісаў усё такая самая, не паправілася? — спытаў ён, сурова агледзеўшы абаіх.— А можа, яна ўжо і не жыве ў вас?

— Чаму ж не жыве,— адгукнулася Аквіля.— Праўда, сёй-той быў бы ахвочы ўзяць яе сабе — хоць дзяўчына і не ў сваім розуме, а вось жа да працы здатная. Аднак яна і самім нам трэба. Дый прывязалася яна да мяне, ісці нікуды не хоча.

Гедымінас кісла ўсміхнуўся.

— За два-тры гады выгадуеце сабе добрую наймічку. Кяршыс, не адчуваючы кпінаў, згодна паківаў гала-

вой: няхай не мае розуму, але рукі засталіся... сярод людзей не прападзе.

— Пяшчасная сям'я. Бацькоў забілі эсэсаўцы, адну сястру згвалцілі, яна рукі на сябе палажыла, другая вось звар'яцела. А Марус...— Гедымінас вострым позіткам працяў Аквілю; усцешыўся, калі ўбачыў, што яна ўздрыгнула, пачырванела і схапілася папраўляць пад падбародкам вузел у хустцы.

— Дарэмна яны адразу не выдалі таго Фрэйткавага хлапчука, усё роўна немцы ўжо ведалі.— Аквіля адварочвае вочы ўбок, саромеючыся сваіх слоў, але не можа выказацца іначай.

Кяршыс, згаджаючыся з жонкай, з напругай круціць шыяй, што ўрасла ў каўнер кажуха. А-эх, хто гэтага не ведае, маглі б заплаціць таннейшую цану. Бацькоў, вядома, немцы ўсё роўна расстралялі б — такі парадак,— аднак абедзве дзяўчынкі засталіся б. Спадзяваліся, што не знойдуць. Хованка і на самой справе была адмыслова зроблена: пад свірнам, а лаз вёў з засека. Немцы наўмысна Генуту на вачах у бацькоў і Юліты... Юліта і зламалася... Не вытрывала — паказала...

Па целе ў Гедымінаса разлілася мляўкая знямога. Хацелася б пасядзець яшчэ трохі, аднак негасцінныя санісаштурхваюць яго прэч; маленькая выспа вёскі халодная і панурая, быццам крыга, што вагаецца пад нагамі.

— А як бы ты, Хвеліксас, зрабіў? — са злосцю пытаецца ён, нязграбна ўстаючы на ногі.— Завёў бы іх у свіран і паказаў бы: адыміце вунь тую дошку, хлопчык там?

— А-эх, ну хіба я гэтак кажу? — Кяршысава галава зусім знікае ў каўняры, толькі дзве рысачкі заінелых броваў скачуць, хаваючы спалоханы пагляд.— З часам усе разумныя, а як прыцісне бяда... Вось і даводзіцца з двух канцоў выбіраць адзін; сам не ведаеш, які лепшы — альбо лезці ў пятлю, альбо кідацца ў ваду. Тут ужо гэтакая справа...— Каўнер глушыць і рэштку фразы, і ўздых — даніну няшчасным і сабе: дзякаваць богу, мы яшчэ жывём...

— Тут ужо гэтакая справа, каб на яе ліха,— паўтарыў Гедымінас, адчуваючы, што губы растульваюцца супраць яго волі і твар перакрыўляецца, як у малпы.— Куды складапейшая, чым мяняць сала на рэчы, якія пасля таго, як скончыцца вайна, памаглі б хутчэй паставіць на ногі гаспадарку.

Аквіля адварнулася, Кяршыс таксама павярнуўся спі-

ной. Паволі, як бы нехаця, быццам цяжкія дубовыя дзверы на даўно не шмараваных завесах.

— Не ведаю, што вы рабілі б, каб не мелі вясковага сала,— чуваць абражаны Аквілін голас.

Гедымінас пахіляецца і рукою ў пальчатцы ацярушвае саломіны, што прыліплі да паліта. На душы і добра і брыдка, нібы ў падшыванца, які разбіў шыбіну ў нялюбага суседа.

— Перадавайце прывітанне майму старому. Калі мае час, пяхай у суботу заедзе па мяне — засумаваў па Лаўксадзісе,— гаварыў ён амаль весела, нібы дагэтуль яны адно толькі жартавалі.— Шкада, нічога не маю з сабою хрэсніку. Можа, не спяшаецца? Заехалі б да мяне, знайшоў бы трохі цукеркаў. Праўда, сваёй работы, панна Ануэта пастаралася, але салодкія, нічым не горшыя за даваенныя «Кароўкі».

Кяршысы аднекваюцца. Аквіля падтыкае пад сяннік краі гунькі, Хвеліксас ляпае па лямцавай халяве пугаўём.

— Не, не трэба, кум. Мы ўжо купілі сёе-тое з гасцінцаў. І Лаўрукасу, і Юліце. Не крыўдзім дзяўчынку, хоць і чужая. Ёсць у доме і мёд, і яблыкі, назапашаныя з восені, а цукеркі Аквіля і сама варыць. Няхай не «Кароўка», але растаюць у роце, як снег вясною, ага, толькі падавай...

Гедымінас падае руку. Спачатку ёй, потым яму. Стрыманы поціск далоняў. Вочы ўсіх траіх спрабуюць усміхнуцца, але тонкія шклінкі лёду не прапускаюць цёплых промняў.

Гедымінас брыдзе па снежным акопе назад. Кяршысам — у адваротны бок. Ён чуе, як аддаляецца вясёлае конскае фырканне, рыпенне палазоў («Гайда-а!» — падахвочвае свайго буланага Хвэлька), але не азіраецца. Без даў прычыны спыняецца, глядзіць сабе пад ногі, быццам нешта згубіў. («А ўсё роўна яны шчаслівыя... шчаслівыя...») Утаймоўвае пачуццё рэўнасці, што раптоўна ўспыхвае ў грудзях, па твары слізгае горкая ўсмешка. «Нехта, пазіраючы на мяне збоку, таксама скажа: шчаслівы чалавек пан пастаўнік... Шчасце... Самае адноснае паняцце на свеце, як некалі сказала Мілда... Дзіўна, але кожны раз, калі сустракаюся з Аквіляй, мне згадваецца гэта светлавалосае кацяня».

Гедымінасу трохі няёмка, што ён ужо цэлы тыдзень не быў у гарадскім садзе каля фантана, не правяраў «паштовай скрынкі» — дупла белай вярбіны. Мілда, вядома, не пакрыўдзіцца — гэта прарчыла б яе філасофіі

«рэчаў». («Давай будзем адно аднаму рэчамі. Спатрэбілася — бяром, падакучыла — кідаем», — сказала яна, здаецца, на другі ці на трэці дзень пасля банкету ў Баярчусаў.)

IV

— Цынічна, але сучасна і выгодна, — зазначыў тады ён, падносячы да вуснаў яе руку.

Мілда ўсміхнулася аднымі вачамі; твар у яе быў сумны і стомлены.

— Ты не ўяўляеш, чаго мне каштаваў той ваш жарт у двары Баярчусаў.

— Шчыра кажучы, у мяне і цяпер такі настрой, быццам мяне пакусаў сабака і я ўсё спрабую даўмецца, ці не быў ён шалёны, — прызнаўся Гедымінас. — Ад дырэктара я атрымаў добрую прачуханку, але не ведаю, ці скончыцца ўсё на гэтым. Застаецца толькі цешыцца, што нас не прыстрэлілі там жа, каля машын. Швабам многа не трэба.

— П'яныя ідыёты.

— Не трэба было табе какетнічаць з тым гестапаўскім апосталам. Адомас перабраў з рэўнасці, а я са скрухі.

— Ты таксама добранькі. Уцёк, пакінуў Адомаса. Мы б яго адразу пасля таго зацягнулі дамоў... — Мілда прыкусіла губу, нібыта баючыся, каб не вырвалася лішняе слова.

— Адомас паводзіў сябе як сапраўдны мужчына, — пакпіў Гедымінас. — Я нават не спадзяваўся. Часам і віно дапамагае сумленню загаварыць.

Мілда раптам павярнулася і пайшла.

Чаму яна абразілася? Не спадабаўся яго легкадумны тон? А можа, хацела б, каб ён адчуваў сябе больш абавязаным перад ёй? Аднак жа сама толькі што сказала: «Давай будзем аднаму рэчамі...»

Ён ішоў па тратуары, разграбаючы бруднымі чаравікамі жоўтае апалае лісце, і намагаўся пранікнуць у сэнс гэтых слоў. «Дагэтуль мы ашуквалі Адомаса зрэчасу, — падумаў ён. — Яна хоча сістэмы...»

«Аднак першая ноч нас хутчэй раз'яднала, чым зблізіла, — зноўку падумаў ён. — Уся гэтая непрыстойная гісторыя магла на тым і скончыцца».

І сапраўды, пасля гэтага яны не сустракаліся па цэлых тыднях. А калі выпадкова і сустракаліся, дык як далёкія знаёмыя — абменьваючыся штучнай усмешкай,

стрыманым кіўком галавы. Аднаго разу людская плынь, рыпуўшы з касцёла, па дзядзіпцы прыбіла іх адно да адпаго. Была рапняя вясна, вялікдзень, бесперастанку званілі званы. «Пане Гедымінас? А я думала, што вы не ходзіце ў касцёл». — «Люблю арганную музыку і тэатр, пані Мілда». Яна ўздыхнула, неяк дзіўна пахіліла галаву. На фоне чорнага капялюшыка яе твар здаваўся асляпляльна белым, а вочы глыбейшыя і блакітнейшыя, чым звычайна. Нічога больш не сказаўшы, яна адшукала яго руку, моцна сціснула кончыкі пальцаў і растала ў людскім патоўпе.

Ноччу ён спаў неспакойна. Абудзіўшыся, адразу ж убачыў чорныя палі яе капелюша і цёплы блакіт вачэй, што струменіўся з-пад яго.

Цяпер пры сустрэчы яны ўжо спыняліся, абменьваліся некалькімі словамі, як і ў тыя добрыя часы, калі яна была паняй Бяржэненяй. «Як маешся, Мілда?» — «Дзякуй, Гедымінас, пакуль што нічога». Часам яна бывала меланхалічная, часам вясёлая, лірычная, нават крыху і цынічная, але Гедымінас адчуваў, што яе вочы становяцца з кожным разам глыбейшыя і іх сутоплівая глыбіня ўсё мацней прыцягвае яго.

Летам, калі паменела працы ў полі, Аквіля з Кяршысам згулялі вяселле. Яна сядзела побач з Хвеліксасам, нібы квітухая вішня, і, сарамліва апусціўшы вочы, прымала віншаванні. Гедымінас глядзеў на абаіх, нібы на манекены ў вітрыне мануфактурнай крамы, зусім абьякавы да чужога шчасця альбо няшчасця. Толькі апоўначы, калі музыкі зайгралі «Добрай ночы» маладым і яны ўсталі з-за стала, нешта завірыла, закіпела ў грудзях. Але пенадоўга.

— Я рады, што ты шчаслівая, — шчыра сказаў ён, узяўшы яе за рукі і пазіраючы проста ў вочы.

Яна квола ўсміхнулася, пачырванела («Дзякуй, Гедымінас. Дабранач...»). Але ён усё трымаў яе за рукі, пакутліва доўга гледзячы ў вочы, і бачыў у іх Мілду. Потым да раціцы бузаваў, танцаваў з дзяўчатамі, цалаваўся направа і налева, і кожная, каторую абдымаў, нагадвала Мілду. Быццам нейкі шал усяліўся ў яго. У галаву неадчэпна лезла вар'яцкая думка: зараз жа, не марудзячы, ехаць у Краштупены, пастукацца ў дзверы на Бэзавай вуліцы і на вачах у Адомаса абцалаваць Мілду. На другі дзень, апаўдзя, хоць вяселле было ў самым разгары, ён пакінуў застолле і сеў на ровар.

— Ты, хлопца, калі падпіў, тады толькі і знайшоў дарогу ў мой дом, — сказала Мілда.

— Не дакарай. Здаецца, пачыпасш мне падабацца.— Ён паклаў рукі ёй на плечы і, тулячы яе да сябе, пацалаваў колькі разоў у грудзі.— Цярпець не магу начальнікаў паліцыі, але абагаўляю іх жонак.

Позна вечарам, баючыся, каб Адомас не вярнуўся раней, чым абяцаў, яна выправіла Гедымінаса дамоў.

Пайшоў ён у паганым настроі. Паспеў зусім працверзець і не мог сабе дараваць таго, што зрабіў. Мілда, папэўна, абразілася, хоць і не падала выгляду. Ну і няхай! Горш за ўсё, што прынізіў сябе. Уваччу паўставалі Адомасавы боты ў прысенку, яго халат у спальні, скамечаны сямейны ложкак. «У чужой пасцелі, нібы які-небудзь... Магла паслаць на канапе ў святліцы...» — злаваў ён на Мілду.

Аднак, сустрэўшыся ў горадзе, яны, як і раней, спыняліся, абменьваліся ўсмешкамі, адной-другой фразай. Старыя знаёмы, і больш нічога. Нібыта і не было тых двух інтымных вечароў.

— Адомаса зноўку сёння ўначы не будзе. Нейкія справы ў наведзе,— аднаго разу недвухсэнсоўна згадала яна.— Чэрвеньскія ночы цудоўныя, але калі ты адна, хочацца выць па месяц.

Гедымінас успомніў гэтыя праклятыя боты, халат, пах чужой пасцелі.

— Не прыйду,— рашуча заявіў ён і, сустрэўшы яе здзіўлены позірк, дадаў: — Не люблю коўдру, сагрэтую другім.

Яна ціхенька засмяялася. Каб не вуліца і не вокны цікаўных гараджан, яна кінулася б яму на шыю і абцалавала б — такім гарачным пачуццём загарэліся яе вочы!

— І ўсяго толькі? — прашаптала яна.— О, тады я спялю гэтую коўдру! Дый, зрэшты, навошта яна, калі цяпер якраз пара касавіцы, а ў нас абаіх ёсць ровары.

Позна ўначы, калі вярталіся з лесу, яна паскардзілася, што вызеленіла сукенку, аднак была вясёлая як ніколі.

Праз некалькі дзён ён паехаў да бацькі на летнія канікулы. Амаль кожны тыдзень па вясковым пантовым пункце ён атрымліваў пісьмо — невялічкі лісткік, вырваны з блакнота, на якім, апроч даты, гадзіны і месца сустрэчы, нічога больш не было. Нават подпісу. Часам ён ездзіў, часам не. Пры сустрэчы ён не тлумачыў, чаму не прыязджаў, а яна не дапытвалася. Калі ў гімназіі распачаліся заняткі, такія самыя запіскі ён знаходзіў у дупле старой вярбіны каля фантана. Сяляне даўно ўжо звезлі сена, панура стаяў лес, засыпаны прэлым лісцем, і да таго

дня, калі яна прапанавала быць адно аднаму рэчамі, яны разыходзіліся, абняўшы адно аднаго толькі вачамі. Ён бачыў: яна непакоіцца, баіцца даўжэйшага перапынку, і гэты цьмяны намёк аб рэчах быў прапановай шукаць выйсце.

Вечарам ён зайшоў на кватэру да дырэктара.

— Вы ведаеце, пане дырэктар, што я пішу вершы, — пачаў ён без усялякага ўступу. — Паэты, хоць і няўдалыя, маюць свае дзівацтвы. Напрыклад, я... Часам прыходзіць натхненне, галава поўная цудоўных вобразаў, здаецца, сядай і паспявай запісваць. Але пакуль умосцішся, думка дранцвее, карціна блякне... Наогул, пане дырэктар, я заўважыў, што найцяжэй вершы даюцца мне дома, у сваім пакоі. А самыя лепшыя атрымліваюцца тыя, якія я пісаў у вёсцы ў бацькі альбо ў гімназіі.

Зыгмунтас Заўка, хударлявы бамбіза з увагнутымі, нібы лемяшы ў плузе, шчокамі, нецярыліва перапыніў Гедымінаса:

— Не прыбядняйцеся, пішаце добра. Чытаў адзін ваш верш, здаецца мне, у «Тыдні». Пра вясну. Нашай гімназіі гонар мець такога паэта. Вы хораша ўмееце апісваць прыроду і каханне — за сэрца бярэ, бо я і сам не абыякавы да такіх спраў. Я люблю паэзію, заўсёды гатовы падтрымаць мастацтва. Дык чым магу служыць?

— Я хацеў бы калі-нікалі на вечарах папрацаваць у настаўніцкай, пане дырэктар.

— Хоць да рапіцы, пане Джугас. Дарэчы, адно невялічкае пажаданне: як мага больш добрых вершаў! І не толькі ў «Тыдні». Было б вельмі прыемна, калі б знізу, побач з датай нараджэння твора, значылася: «Краштупенаўская гімназія». А ўсё астатняе — як ужо атрымаецца. Несумненна, усе былі б дужа задаволеныя, калі б вы аявалі не толькі літоўскіх жанчын, не толькі лугі і лясы. Мы жывём у суровы час, пане Джугас. Калі наўкола гучаць ваенныя фанфары, ад паэта патрабуецца трохі больш, чым зрываць у садзе кветкі і ўпрыгожваць імі галаву каханай. Абавязак паэта цяпер — выхоўваць нянавісць да ворага, гартаваць волю, мацаваць нацыянальную самасвядомасць. Бо тое, што нядаўна адбылося ў вашай роднай вёсцы, Лаўксадзісе, — ганьба ўсёй пацыі. Праз аднаго жыдоўскага адродка мусіла загінуць літоўская сям'я! З аднаго боку, гэта добра — на некалькі бальшавікоў стала менш, але з другога — сур'ёзнае папярэджанне, што мы яшчэ не пазбыліся шкоднай для нацыі сентыментальнасці.

Гедымінас ківаў галавой («...так, так, вядома, пане ды-

рэктар... пастараемся, наколькі дазволіць талент, але баюся, што не маю палітычнага чуцця...»), а ў свядомасці свярбела дзёрзкая думка: вось бы ўрэзаць пану Заўку па гэтых лемяшах, што палымнеюць нездаровай чырванню, і паглядзець, як зашыпіць яго загартаваная нацысцкая воля. «Не, я баязлівец і, апроч таго, пачынаю кахаць Мілду»,— кпіў ён з сябе, выйшаўшы на вуліцу і накіроўваючыся ў гімназію да вартаўніка — добрага, ціхмянага, як зямля, старога, каб узяць ключ ад уваходных дзвярэй. «Мілдзе будзе прыемная неспадзяванка»,— думаў ён, уяўляючы, як лагодна яна будзе ўсміхацца яму, як паласкавае сінеча яе глыбокіх вачэй, калі яна даведаецца, што ён знайшоў прытулак на зіму. Праўда, куток не самы ідэальны — дырэктар, апантаны калекцыянер чалавечых касцей, ператварыў настаўніцкую ледзь не ў анатамічны кабінет, заваліўшы яго чарапамі, сківіцамі і рэбрамі. Аднак гэты могільнік можна будзе неяк замаскаваць... Знайшоўшы ў дупле табе аднаму зразумелае паведамленне, што ў яе вольны вечар, можаш прыйсці сюды і, рыхтуючыся да заўтрашніх урокаў, чакаць, пакуль дзынкне па шыбіне каменьчык.

«Ах, гэта ты, мая рэч? Дай сваю маленькую лапку, пойдзем у наш анатамічны музей...»

V

Гедымінас выцягнуў з кніжнай шафы сцяг і, разгарнуўшы яго, накінуў на шкілет, што бялеў у куце. Потым падышоў да акна, паправіў штору і сеў на канапу побач з Мілдай.

— Шчаслівы збег абставіў, што ты менавіта сёпняшнім вечарам змагла прыйсці,— сказаў ён.— Ведаеш, жанчына часам бывае патрэбна мужчыну, як злачынецу нязвядання абшары зямлі, куды ён уцякае, каб схавацца ад закону.

— Адомас некалі сказаў тое ж самае, толькі прасцей: «Ты мне вельмі патрэбная, Мілда»,— адказала яна, пацеліўшы вузкімі плечыкамі.— Што ж, быць выратавальным кругам — мой высакародны абавязак.

— Не гневайся, Мілдзяля, гэты тыдзень я быў дужа заняты...

— Не мані.— Яна ласкава саштурхнула з плячэй яго руку.— Я проста не трэба была табе, вось і ўсё. Але я не папракаю, не хвалюйся. Я занадта стамілася.

— Даруй,— прашаптаў ён, прысаромлены.

Прысланіўся да спінкі канапы і нейкі час сядзеў з заплюшчанымі вачамі, адчуваючы ўсім целама папурую звішчую цішу. Перад вачамі распасцерлася пустое роўнае поле. Без світальнай зары і полымнага захаду, без неба і гарызонту. Бязкрайняя раўніна, пахвастаная ліўнямі, адшліфаваная вятрамі, што ляціць у бязмежнай прасторы. Яго ногі бязгучна падымаліся і апускаліся, не пакідаючы следу на гэтай скамянелай зямлі нябожчыкаў, і рабілася вусцішна ад думкі, што ён паўтарае шлях мільёнаў пяшчасных, якія прайшлі тут раней, перад ім, шукаючы таго, чаго няма, і не знайшлі нават знаку сваіх слядоў, каб змагчы вярнуцца назад.

— Сёння я яшчэ раз убачыў тое, што ведаў і ў што не хацеў паглыбляцца,— нарэшце вымавіў ён.— Ты верыш, што ў некалькіх лічаных гадзінах можа змясціцца квінтэсепцыя ўсяго жыцця?

— Я стараюся не разгадаць рэбусаў, якія мне не па зубах,— спакойна адказала Мілда.

— Гэта таму, што ты ўмееш сябе падманваць. Жук, які паўзе па камені, думае, што ён праторвае сцэжку іншым жукам, але калі ён азірнецца... Я азірнуўся, Мілда. Ніякай сцэжкі няма. А калі і ёсць, дык не ў гэтым баку.

— Ты дэкламуеш мне свой новы верш?

— Не, проста ўспомніў адну дзяўчынку, якой трэба было нарадзіцца на гадоў дзесяць раней альбо пазней і, вядома, на другім паўшар'і. Тады б яна не наступіла на мой след.

Мілда здрыганулася. Кволая ўсмішка перасмыкнулася раптам па яе вуснах.

— Табе даўно пара ўсур'ез закахацца. Віншую. Трэба спадзявацца, повенькая не такая чуллівая, як я, дзеля яе не давядзецца захінаць шкілет сцягам.

— Не гавары лухты, яна мая вучаніца.— Гедымінас, не ўстаючы з месца, згроб Мілду за плечы і прыцягнуў да сябе. Яна паслухмяна распраталася побач з ім упоперак канапы.— Дагэтуль яна была для мяне дзіцём. І толькі сёння я заўважыў, што яе грудзям цесна ў гімназічнай сукенцы. І падумаў, што лёс, які яе чакае, не дужа зайздросны: выйдзе замуж за якога-небудзь вясковага ёлупня, будзе карміць курэй і, запрошшы кульгавага буланага, вазіць сала ў горад; але цяпер такое выйсце было б ёй ратункам. Па жаль, пакуль што гэта немагчыма, а пазней будзе непатрэбна: у нас дастаткова грамадзян у чорных

капелюшях, што пяшчотна любяць сваіх жонак, дзяцей, ды і хлапцоў не бракуе, што трэніраваліся ў стральбе па жывых мішэнях.— Ён замоўк. Чакаў Мілдзінай рэакцыі, але яна ляжала побач як нежывая, утаропіўшыся бляклым паглядом у столь.— Што з табою? Чаму ты нічога не кажаш?

— Адомас адвучыў мяне распытваць, а ты гаворыш загадкамі,— панура адказала яна.— Але калі хочаш ведаць маё меркаванне, дык тая тва я невядома чаму няшчасная дзяўчына і сапраўды выйдзе замуж. І не за якога-небудзь вясковага ёлупня, а за паганца ў мундзіры, якому яна для яго ж карысці будзе здраджваць з другім, яшчэ большым паганцам у мундзіры.

Гедымінас сеў.

— Што ты хочаш гэтым сказаць? — крыкнуў ён, сціснуўшы яе рукі.

Яна пакруціла галавой. Павекі ўзняліся і застылі, быццам вылепленыя з воску. На яго пазірала змучаная жанчына, якая бязмоўна клікала на дапамогу і якая ўжо шкадавала пра словы, што сарваліся з яе вуснаў у хвіліну слабасці.

— Не сціскай гэтак рук...— прастагнала яна.

І абое, ахопленыя раптоўным пачуццём, кінуліся адно аднаму ў абдымкі. Доўга сядзелі моўчкі, ап'янелыя ад цеплыні сваіх цел, аглухлыя ад нерытмічных удараў сэрцаў. Банальныя словы «я цябе кахаю» яшчэ ні разу дагэтуль не вымаўляліся, і губы, якія шукалі другія губы, цяпер таксама маўчалі, аднак кожная клетачка цела выпраменьвала іх.

— Не трэба сакрэтаў, Мілдзяля,— прашаптаў Гедымінас.— Сакрэты разлучаюць людзей. Я табе пра ўсё раскажу.

— Не, не,— абаранялася яна.— Не хачу. Я табе веру. Павер і ты мне. Пра тых у мундзірах я жартам. Хіба ты не ведаеш сваёй эксцэнтрычнай Мілды? — Яна адсунулася ад яго, паправіла сукенку, спарадкавала валасы, была зноў спакойная і цвёрдая Мілда, якая нічога не патрабуе ад заўтрашняга дня, аднак гатовая ўзяць усё, што дае сённяшні дзень.— Патушы святло,— прашаптала яна.— Я хачу, каб прапалі рэчы і мы засталіся ўдваіх.

«Ну, так,— падумаў ён без энтузіязму.— Да каменданцкай гадзіны засталася не дужа многа часу».

З гімназіі выйшлі разам. Каля брамкі, не зважаючы на асцярожнасць, ён абняў яе і горача пацалаваў... Хацеў

правесці дадому — пляваць яму на Адомаса, — але яна не дазволіла. Раней такога ў іх не было — расставаліся, нібы зайцы, пават рукі адно аднаму не падавалі, і кожны раз ён адчуваў вялікую палёжку, быццам пазбавіўся ад небяспечнай рэчы. «Мабыць, я сапраўды яе кахаю», — думаў ён, ужо лежачы ў сваім пакоі. Не ішла з галавы гэтая яе фраза пра паганцаў у мундзірах. У сэрца шквэліліся рэўнасць і нейкі незразумелы страх. Думка паўзла за думкай, як хмара за хмарай, адна цямнейшая за другую; ён не мог злучыць іх у адзіны лагічны ланцуг і зрабіць пэўную выснову, аднак інтуіцыя ўпарта падказвала яму, што мае адбыцца нешта непазбежнае, не можа ўсё заставацца, як было дагэтуль. «Чалавек уводзіць сябе ў зман, думаючы, што ён сам, на сваёй ініцыятыве, нешта робіць, нешта вырашае. На самой справе гэта не што іншае, як неабходнасць, прадыктаваная абставінамі, на якую кожны рэагуе па-свойму, у залежнасці ад характару. Я не магу больш заставацца ў гімназіі. Гэта ганебная змова з сумленнем, прыкрае самапаніжэнне ў вачах у вучняў. Так, так, — думаў ён, — мне самы час лезці ў іншую пару. Там таксама будуць грукацець падкутыя боты, паветра будзе насычана выпарэннямі подласці, аднак я буду ведаць, што зрабіў усё што мог...» Пасля такога рашэння яму зрабілася лёгка і ясна на душы. Цёплы ласкавы туман славіў мозг, і ён адчуў, што чыесьці нябачныя рукі падымаюць яго ад зямлі. Усё вышэй і вышэй, ажно да нябеснага скляпення, распаленага да чырвані. Далёка ўнізе ўзыходзіла сонца, гарачае і вострае, быццам нагрэты ў горне беражок круглай пілы. Зямля са сваімі лясамі і гарадамі, вёскамі і палямі стала падобная на велізарны кавалак плямістага палатна — бязлюдная, безжыццёвая, дымная маса яшчэ не астылай планеты, на якой усё народзіцца і разаўецца нанова. Яму стала весела. Ён замахнуўся і лягнуў кулаком у нябеснае скляпенне. Пачуўся стук, але не такі, якога чакаў. Тады ён замахнуўся яшчэ раз і яшчэ. Пачаў грукаць абодвума кулакамі, аднак неба не гуло, як звон, а глуха бубнела, быццам збуцвелы ствол дрэва. «Гэй, гэі, што за жарты! — спужаўшыся, закрычаў ён. — Гэтакае свята, а ўсё званы свету маўчаць».

Ускочыў на ложку, яшчэ не зусім ачомаўшыся ад спу. У першае імгненне не мог зразумець, дзе ён. У сепцах размаўлялі. Не гучна, але дастаткова выразна, каб можна было адрозніць мужчынскі і жаночы галасы. «Адомас!» Панічны страх скаваў рукі і ногі. Ён убачыў, як працяты

кулямі, ён ляжыць па падлозе ў адным споднім. І гэтае відовішча, што малапкава прамільгнула ўваччу, выштурхнула яго з ложка. У момант сцягнуў штаны з плечыкаў крэсла і кінуўся пацягваць. І пакуль ён гэта рабіў, мозг пачаў дзейнічаць нармальна, сунімаючы плынь хаатычных пачуццяў. Калі Адомас пастукаў у дзверы, Гедымінас быў ужо зусім снакойны. Што ж, трэба было чакаць, што рана ці позна ўсё выплыве на паверхню. Можа, і лепш, што гэта адбылося сёння. Нарэшце ён высветліць адносіны з Адомасам («Так, мы з Мілдай кахаем адно аднаго») і будзе пакладзены канец гэтым недарэчным хованкам.

— Прашу,— крыкнуў ён, адной рукою зашпільваючы штаны, другой уключаючы святло.

Адомас зачыніў дзверы і абапёрся аб іх спіною. Твар у яго быў шэры, вочы ліхаманкава блішчалі, у кутках запечаных губ цямнела ссохлая пена. Адзенне ў беспарадку — шапка з'ехала на патыліцу, боты заляпаны гразёй, пасак, на якім вісела незашпіленая кабура, ссунуўся набок; міжволі напрошвалася думка, што пан начальнік паліцыі добрую вярсту бег без аглядкі і яшчэ дагэтуль не можа паверыць, што ён уратаваў сваю шкуру.

— Не чакаў? — вырвалася ў яго з рота запытанне, падобнае на булькаценне тапельца.

— Не.— Гедымінас ступіў крок назад.— Позні час. І гэтак... наогул жа ты не заходзіш...

— Позна курам і вераб'ям, а сычам самая пільніца. Чаму сесці не запрашаеш? Баішся, каб не запэцкаў крывёю крэсла? Азадак чысты, не бойся. Адзіная частка нашага цела, якая менш за ўсё вінаватая, але больш за ўсё бывае бітая.

— Сядай,— хрыпла сказаў Гедымінас, адчуваючы, як зноўку вяртаецца кроў да яго збляднелага твару.— Можа, чарку вып'еш?

— Давай. Я насмактаўся, як губка, а вось жа не бярэ. Давай свайго яблычнага.

Гедымінас дастаў з буфета бутэльку, паставіў на стол два кілішкі. Рукі яшчэ дрыжалі.

— Шынель здымі.

Адомас, не кажучы ні слова, скінуў з сябе шынель, шпурнуў яго на канапу, пасак з пісталетам тудысама. Шапка паляцела ў другі куток.

— Я загінуў, Гедымінас...— прамармытаў ён, звальваючыся на крэсла.

Гедымінас пакруціў галавой, не рашаючыся распытваць.

— Ты не зразумееш... не, ты не зразумееш... — гугнеў Адомас, наваліўшыся грудзямі на стол і круцячы ў пальцах кілішак з віном. — Заяц не можа зразумець паляўнічага. Вып'ем, галубок.

— Вып'ем, Адомас.

Не глядзячы адзін на аднаго, яны ўзнялі чаркі і абодва прагна выпілі да дна.

— Ведаеш, я так табе зайздросчу, хітры ты святоша, што часам паўстае шалёнае жаданне ўхапіць цябе за горла і душыць, пакуль вочы не палезуць на лоб. — Адомас скрыгітнуў зубамі. Азызлыя пашчэнкі трэсліся, быццам ён хацеў і ніяк не мог праглынуць нейкі кавалак. — Адпусціць, даць удыхнуць паветра і зноў душыць, адпусціць і зноў душыць. Тады ты зразумеў бы, што такое пакута.

— Дапусцім, разумею. Але што з таго, калі не магу дапамагчы? — адказаў Гедымінас, канчаткова супакоіўшыся.

— Лепей налі яшчэ, чым вярзці ўсялякую лухту, пане настаўнік. — Ён кульнуў чарку, не чакаючы, пакуль Гедымінас напоўніць сваю. Хвіліну сядзеў, панурыўшы галаву, мутным позіткам аглядаючы свае рукі і быццам здзіўляючыся, што гэта на самой справе яго рукі. — Што ты можаш зразумець, што ты можаш... Ці кахаў ты калі вартую сябе жанчыну? Якую аднойчы страціў, цудам вярнуў, а вось цяпер яна зноў выслізгвае з тваіх рук? Што я скажу ёй, прыйшоўшы дамоў, як да яе дакрануся? «Службовыя справы, дарагая...» Але хто паверыць, што ты вяртаешся з лазні, калі за кіламетр ад цябе смярдзіць псінай? Жывадзёр! Спачатку апраўдваўся, выдумляў усякае глупства, а цяпер хлушу моўчкі. Да д'яблаў! Наша прафесія не з тых, якая дазваляла б дзяліцца з жонкаю ўражаннімі дня і мець ад гэтага прыемнасць... І яна затаілася, Гедміс, затаілася. Аднак жа вачэй, якімі яна паглядзела на мяне, да канца сваіх дзён не забуду! Тады ў яе яшчэ не было падставы так кепска думаць пра мяне, але, ведаеш, людскія плёткі... Калі ты начальнік паліцыі і недзе бахаюць стрэлы, дык абавязкова мусіць курыцца дым і са ствала твайго пісталета. Мусіць — і ўсё тут... Тады яшчэ не курыўся, Гедымінас, хоць... я ўжо быў... Гэты рускі лётчык, Пямупісы... — Адомас закашляўся, твар балесна перакрывіўся. Здавался, словы да крыві дзяруць горла, і ён, быццам атруціўшыся, намагаецца як мага хут-

чэй званітаваць, каб вызваліцца ад пакут.— О так, я ўжо быў нягоднікам! Аднак у чым я вінаваты, калі ўсё так падурному склалася? Сам сябе Адомасам я не нарадзіў. Хіба не можа так здарыцца ў жыцці, што чалавек нягоднік і не вінаваты? — Ён нарэшце адарваў вочы ад сваіх рук і ўважліва паглядзеў на Гедымінаса.

— Не! — выгукнуў Гедымінас і ажно сам здрыгануўся: гэтае слова, што вырвалася ў яго міжволі, прагучала ў пакаяннай цішы, быццам суровы прысуд судзі. Ён усё яшчэ жыў вечарам, які правёў у настаўніцкай. Усё яшчэ трымаў яе — далікатную, крохкую, бездапаможную — у сваіх абдымках, пазіраў у вочы і сумна здзіўляўся, што ў гэтых двух лапіках сінечы адлюстроўваецца туга па страчаных надзеях усяго свету.— Не! — паўтарыў ён, дагаворваючы ў думках: «Ты страціў жанчыну, але я кахаю яе. Напэўна, таму і пакахаў, што яна няшчасная. Пакінь яе мне. Я не магу ўратаваць увесь свет, аднак аднаго чалавека магу зрабіць шчаслівым».

Адомас апусціў галаву. Бязвольны позірк слізгануў па парожнім кілішку, і Адомас асунуўся на стол.

— І ты асудзіў? — прашаптаў ён.— Але што ты ведаеш, што ты можаш ведаць?..

— Не асуджаю, але і не шкадую,— сказаў ён жорстка.— І нічога не хачу ведаць. Вып'ем гэтую пляшку — і падаёмся спаць. Проста не разумею, што цябе прынесла сярод ночы? Не думаю, што адно толькі жаданне схапіць мяне за горла і душыць, пакуль вочы на лоб не палезуць.

Адомас зарагатаў. Смех быў такі нечаканы і жудасны, што на спіне ў Гедымінаса пабеглі мурашкі.

— Прыйшоў спаражніцца ў чужы пакой,— сказаў ён, не кратаючыся з месца.— Налезу да тых людзей, якія не выносяць, калі смярдзіць адно толькі ў іхнім доме.— Ломачы дрыготкімі пальцамі запалкі, закурыў, схапіў чарку, выпіў, наліў сабе яшчэ, зноў перакуліў. І гаварыў далей, палячы цыгарэту за цыгарэтай і не адводзячы вачэй ад стала насупраць, быццам там сядзела нейкая нябачная істота, якая — адзіная ў свеце — магла зразумець і сучыць яго. П'яныя слёзы цяклі па шчоках. Час ад часу яго расказ перапыняўся жахлівым смехам, падобным на перадсмяротнае хрыпенне скаціны, і Гедымінас з надзеяй думаў, што Адомасу ўжо не хоціць ні сілы, ні адвагі і што зараз нарэшце скончыцца гэтае жудаснае катаванне. Але крок за крокам ён пнуўся і пнуўся на самую вяршыню

галгофы, і штурхала яго не жадаанне апраўдацца, прыняць на свае плечы салодкі цяжар пакаяння, а безнадзейная спроба ўцячы ад толькі што перажытага жаху.

VI

Тэлефонны званок з камендатуры. Не то просьба, не то загад: пан Роп жадае неадкладна сустрэцца. Чаго б гэта? Ну так, ваенныя ўлады незадаволеныя, што замала сабрана цёплай вопраткі на дапамогу войску. Можна, загадаюць хадзіць па вёсках і распранаць сялян?

Адомас са злосцю нацягвае шынель, зашпільвае пасак з партупеяй. Змрочны, хоць і падцягнуты, грукае абцасамі па абледзянелым тратуары, які дворнікі паспелі ўжо ачысціць ад нядаўняй завеі. Перад дзвярыма камендатуры стаіць салдат з аўтаматам на грудзях. Нашурпіўся, апусціў вушнікі ў шапцы, пад шэрым брылём цямнеюць збяптэжаныя вочы нахабцы, якога раптам павалілі на дол. Над дзвярыма навіс чырвоны сцяг, перавязаны чорнаю стужкаю крэпу. У прадаўгаватых складках — белыя кавалкі паламанай свастыкі. Сталінград, Сталінград... Адомас ледзьве стрымаўся, каб не ўсміхнуцца. «Магчыма, ужо праз год у гэтакі самы час тут будзе вісець трохколёрны сцяг, а побач з ім у гонар вызваліцеляў — паласаты з сарака васьмію зоркамі ў верхнім кутку».

Камендант Роп быў не адзін: у крэсле каля пісьмовага стала ўладкаваўся оберштурмфюрэр Хрыстаф Дангель (нядаўна ён атрымаў павышэнне ў чыне за заслугі па ўмацаванні цывільфэрвальтунга) у шэра-зялёнай форме гестапа з белаю свастыкаю на рукаве. У абодвух на тварах драматычнае напружанне і жалобны одум. «Нібыта сківіцы ў іх таксама падвязаны чорнымі стужкамі», — падумаў Адомас, але ўсміхацца ўжо не хацелася. Ён адчуў нейкую незразумелую пагрозу. Ён не чуў, як зачынілася пастка, дый, зрэшты, не быў упэўнены, што гэта пастка, але беспамылковы інстынкт панярэдзваў яго аб небяспецы. Цяпер ён убачыў яшчэ аднаго чалавека, які сядзеў зводдаль ад стала, у кутку. Чорны мундзір і белы чэрап на шапцы (эсэсавец трымаў яе на каленях) не дужа пасавалі да тлустага невыразнага твару з масіўным падбародкам, які, у сваю чаргу, кантраставаў з вузкім ілбом і маленькімі бясколернымі вочкамі.

— Мы вас трохі затрымаем, пане начальнік паліцыі. — Камендант загадным жэстам рукі паказаў на вольнае

крэсла насупраць Дангеля і, не чакаючы, пакуль Адомас сядзе, вёў далей гаворку, якая, як было відаць, распачалася раней: — Для выканання аперацыі, вядома, нам хапіла б і сваіх сіл, але актуальны момант патрабуе мацней падкрэсліць нямецка-літоўскае супрацоўніцтва.

— Такім чынам пан камендант зусім не думае падкрэсліць трагічны бок падзей, — паспешліва ўмяшаўся Хрыстаф Дангель. — Часовыя паражэнні ў вайне непазбежныя, нават патрэбныя, бо дапамагаюць выявіць памылкі, прааналізаваўшы якія, армія можа найлепшым чынам падрыхтавацца да рашучага ўдару.

Той, што сядзеў у куде, залыпаў вачамі, быццам хацеў сказаць нешта яшчэ, але ўстрымаўся і па-ранейшаму сачыў за размовай, застылы, нібы лялька.

— Цалкам згодны з панам оберштурмфюрэрам, — прамовіў Роп. — Аднак гэта не азначае, што мы абьякавыя да слёз нямецкіх мацярок. Германская шчодрасць здаўна ўсім вядомая: за кожны труп плаціць сотню трупам.

Адомас машынальна кіўнуў галавой.

— Германская армія аб гэтым парупіцца, пане камендант, — запэўніў Дангель. — Наш абавязак зрабіць усё, каб яна была сытая, цёпла апранутая, а тыл чысты ад ворагаў. Я без усялякіх агаворак падтрымліваю вашу...

— ... і пана гаўптшарфюрэра Лемке, гер Дангель, — сціпла заўважыў камендант, паказаўшы вачамі на эсэсаўца, які зноў заміргаў, але не зрушыўся з месца, быццам прымёрз да яго.

— Так, я падтрымліваю вашу і пана гаўптшарфюрэра Лемке ініцыятыву. Аперацыя вызваліць некалькі салдатаў, якія патрэбныя для іншых спраў, апроч таго, удасца ашчадзіць прадукты харчавання. Пане Вайнарас, — Дангель загаварыў да Адомаса, — сёння нам трэба будзе правесці адну аперацыю, удзельнічаць у якой робіцца гонар і вашай паліцыі. — І Дангель, не мяняючы позы, нудным голасам выклаў справу. — Пан камендант, — сказаў ён, — кожную акцыю рэгіструе пад кодавай назвай. Нам неабавязкова яе ведаць, аднак паміж сваімі людзьмі не можа быць ніякіх сакрэтаў. Дык вось, некалькі слоў пра аперацыю «Квадрат 517». Камендатура — СС — гестапа — паліцыя — вось чатыры куты, па якія абавіраецца правядзенне ўсёй аперацыі. Лічба паказвае на колькасць. Асноўная маса — 500 — ваеннапалонныя, фізічна знясіленыя, непрыдатныя для карыснай працы. Астатнія 17 — розны бальшавіцкі зброд з засценкаў гестапа. Час — 20.00.

Месца — Алешнік. Транспартам і канвоем зоймуцца нашы людзі, — закончыў Дангель. — Паліцыя ўключана ў ліквідацыйную групу, кіраваць якой будзе гаўптшарфюрэр Лемке.

Эсэсавец і на гэты раз не паварушыўся. Толькі крыху растуліліся тоўстыя губы, адкрываючы палоску белых зубоў.

Адомас выцер далонню халодны пот з ілба. Чорны цень у кутку вырас, займаючы ўвесь канец пакоя. Зазвінела ў вушах. Ён бачыў, як у каменданта разяўляецца рот — прорва, у якой няма дна, — аднак нічога не разумеў. «Ганаровы абавязак... ачыстка... будзе выдадзена дадаткова... цыгарэт... гарэлкі...» — даходзілі да свядомасці асобныя словы.

— Колькі трэба людзей? — парэшыце пачуў ён свой голас.

— Прывядзіце ўсіх вольных ад службы, — адказаў Роп.

— Я?!

— Само па сабе зразумела, пане Адомас, — адгукнуўся Дангель. — Няўжо вы зможаце даверыць такое ганаровае заданне некаму іншаму, напрыклад, свайму вахмістру Бугявісу, хоць ён і вельмі спраўны чалавек?

— Я... — Адомас паспрабаваў устаць з крэсла, але тры пары вачэй — іранічных, пагрозлівых — штурхнулі яго назад. Белая палоска зубоў паміж тоўстых губ пачала шырыцца, доўжыцца, пакуль ніжняя частка твару не стала падобная на чэрап з ягонай шапкі.

Пан Роп таксама дазволіў сабе ўсміхнуцца ў гэты дзень жалобы і кпліва заўважыў:

— Дагэтуль вы не вызначаліся асаблівай дбайнасцю, пане паліцмайстар. Прыгадваю, у першыя месяцы вайны, калі пры камендатуры была створана карная група па ліквідацыі жыдоў і камуністаў, некаторыя вашы людзі някепска папрацавалі, а ў пана Вайнараса, як толькі ён быў нам патрэбен, адразу ж знаходзілася пільная справа, каб некуды з'ехаць.

— Вам няма за што мяне папракнуць, пане камендант, — залапатаў Адомас. — Калі трэба было, я не баяўся ўжыць зброю. Але расстрэльваць бязбройных людзей...

— Людзей? — здзівіўся Дангель. — Жыдоўскі камуніст вам чалавек?!. Праказа па твары чалавецтва, гніль, ачысціць ад якой зямлю заклікала нас гісторыя. Не паўтарайце псеўдагуманістычнай лухты, пане Вайнарас, пакінем гэта плутакратычным вырадкам па Захадзе.

— Маральныя прынцыпы нашай нацыі...

— ...чакаць, пакуль нехта зарэжа кураня, каб потым з'есці яго,— падхапіў Дангель.— Перастаньце, пане Адомас, я вас бачу наскрозь, магу нават сказаць, што за думкі сядзяць у вашай галаве. Паслухайце.— Начальнік гестапа нахіліўся да Адомаса. Ад жорсткай маскі твару, напудранай пасля брыцця, павеяла холадам склепа і галантарэяй.— З немцамі не вядома яшчэ што будзе, думаеце вы, у адзін слаўны дзень яны выберуцца з Літвы. Будзе новы Версаль, новы Вільсан са сваімі васемнаццацю пунктамі, повае шаснаццатага лютага¹... Вы баіцеся рызыкаваць, далёкадумны вы чалавек, бо не ведаеце, як на гэта будучь рэагаваць вашы новыя апекуны з-за акіяна...

Адомас хацеў ускочыць, абурыцца — ён жа на самой справе не думаў, што некалі давядзецца трымаць адказ за свае ўчынкі,— але Дангелеў позірк прыкаваў яго да крэсла. Сабраўшы ўсю сваю волю, ён усё-такі адарваўся ад яго і ўзняў замгленыя вочы на каменданта.

— Пане Роп... Herr Hauptmann... Мае паводзіны не даюць вам ніякай падставы... Я пратэстую...— Язык ледзь варочаўся ў перасохлым роце, быццам там былі ўстаўлены лішнія зубы.

— Мы не робім далёкасяжных высноў, пане начальнік паліцыі. Мы верым вам. Яшчэ болей — даём вам зручную магчымасць рассяць падазрэнні, калі ў каго, напрыклад, у пана Дангеля, яны ўзніклі.— Па вуснах у каменданта праслізнула змяіная ўсмешка.— Вы ж разумны чалавек, і я не думаю, каб вы паддаліся на бальшавіцкую прапаганду, што, маўляў, немцы тут часовыя госці. Хоць, з другога боку, вашай нацыі ўласцівая такая свінская рыса, як няўдзячнасць. Германія, якая ўратавала Літву ад сібірскіх лагераў, ліе кроў за Новую Еўропу, а тым часам літоўскія хлапцы забаўляюцца ў сваіх каморах з дзяўчатамі. Нашкрэблі некалькі батальёнаў добраахвотнікаў і думаеце, што споўнілі свой абавязак перад фюрэрам і вялікім рэйхам. Ваякі! Без нямецкай дапамогі не патрапіце даць рады нават беларускім партызанам. Ці не занадта доўга вы выпрабоўваеце паша цярпенне, пане Вайнарас?

— Што я магу, пане камендант,— прамумліў Адомас.— Не ў маёй моцы...

— Мы ўжо змаглі пераканацца, што ў вашай моцы, а

¹ 16 лютага 1918 года — дзень абвяшчэння незалежнасці Літвы.

што не. І думаем, — акульры ў каменданта пагрозліва бліснулі, — што сапраўднае ваша прызвание не тут, а ў батальёне самааховы, вока ў вока з узброеным ворагам, — гэтага ж, здаецца, прагне ваша высакародная салдацкая душа. Ахвотна вас туды адрэкамендую, калі ўжо просіцеся.

Пакуль камендант гаварыў, Дангель у знак згоды стукаў абцасам бота па падлозе, быццам хацеў кожнае слова глыбей убіць у свядомасць начальніка паліцыі.

— Маё меркаванне абсалютна супадае з вашым, пане Роп. — Дангель адштурхнуўся ад спінкі крэсла і зноў нахіліўся да Адомаса. — Як бачыце, пане Адомас, мы маем сур'ёзную падставу не верыць у вашу шчырасць.

Адомас упіўся пазногцямі ў спацелыя далоні.

— Нельга выняць сэрца і паказаць, што ў ім, — выдушыў ён, разумеючы, як ілжыва гучыць кожнае слова.

— Чаму нельга? Можна. Але тады сэрца вам ужо не будзе патрэбна, пане Адомас. — Дангель хрыпла засмяўся. Грукнула адсунутае крэсла, зарыцеў паркет. Калі Адомас узняў галаву, камендант стаяў за сталом з засмучаным выразам твару. Дангель, заклаўшы нага на нагу і скрыжаваўшы на грудзях рукі, глядзеў у столь. Чорны цень у сваім кутку ўжо не ўсміхаўся, яго вочы няветла святліліся, быццам у катá ў цемры.

Адомас устаў.

— Больш заўваг няма, Herr Polizmeister?

— ...

— У дзевятнаццаць нуль-нуль быць са сваімі людзьмі каля камендатуры.

— У дзевятнаццаць нуль-нуль быць каля камендатуры...

Пан Роп усміхнуўся, і губы ў Адомаса таксама расцягнуліся ва ўсмешцы. Ён стукнуў абцасамі («Можна ісці, Herr Hauptmann?») і рушыў, пахістваючыся, па слізкім паркеце бласконца доўгага пакоя з пальмай з гэтага боку і вартавым з таго боку дзвярэй, адчуваючы на твары ўсмешку, якая расцягвае губы. На чужым, нібы наклееным, твары. І гэтая прыдуркаватая ўсмешка таксама наклееная, не, яна проста ўрасла ў твар, і ён ішоў праз горад, да слёз саромеючыся яе, аднак жа не могучы садраць.

Ачомаўся ён каля свайго дома. Праз адчыненую фортку падзіўся пах смажанаіны. Абед! «Ты хоць раз прыйшоў у пару, Адомас. Ды што з табою? Ты з твару змяніўся. Божа, скажы, што здарылася?» Давядзецца ўсміхацца як

пі ў чым не бывала і есці біфштэкс. Але ён можа, не ўтры-
ваўшы, сарвацца і заехаць ёй у зубы! Пасля застанецца
адно — упасці на калені, прасіць даравання і спавядацца
ва ўсім перад ёю, пібы перад ксяндзом.

Ён адскочыў ад дзвярэй і выбег на вуліцу. Конча му-
сіла стацца нейкае дзіва: задрыжыць зямля ці ўпадзе з
неба агонь і зжарэ камендатуру. І тых трох, што рыхтуюц-
ца да крывавага абраду.

VII

— Так, Гедміс, я ўсё яшчэ спадзяваўся на цуд: нешта
здарыцца і яны абыдуцца без мяне. «Усіх, хто сёння воль-
ны ад службы, частуе камендатура, — сказаў я сваім хлап-
цам. — У дзевятнаццаць нуль-нуль выпраўляемся да іх
прадаўжаць жалобныя ўрачыстасці». Бугяніс пабег па
гарэлку — картачкі мне ўклаў у кішэню Дангель перад
маім адыходам, — і мы да самага цямна пілі і пілі гарэлку,
аднак чамусьці ніхто не мог ап'янець. Не, не, яны не ве-
далі, на якое заданне мы едзем. Сам не ведаю, чаму не
сказаў ім. «Мабыць, рускія скінулі нейкага парашутыста.
Давядзецца ператрасаць вёскі. А калі гэта дзе-небудзь
каля Вянцкіх лясоў, дык мы можам мець прыемную су-
стрэчу з бандытамі», — вырашылі мае хлапцы. І я падтак-
ваў ім, рагатаў разам з імі, пакуль нарэшце не паверыў,
што так яно і будзе. — Адомас запаліў пагаслую цыгарэту.
Ён быў зусім цвярозы, хоць асушыў бутэльку амаль да
самага дна. — А трэба было сказаць, Гедміс, трэба было...
Будрэйка, калі тых сагналі да ямы, а нас выстраілі на-
супраць, зняў аўтамат і шпурнуў на зямлю. «Мы не мяс-
нікі, пане гаўптшарфюрэр...» Лемке ашчэрыў зубы. Мне
здалося, што не стрэл, а гэтыя белыя зубы ўпіліся Буд-
рэйку ў спіну. «Не ўмеце трымаць дысцыпліну, Негг Ро-
lizeichef». Перастроілі шарэнгу. Пяць немцаў — адзін па-
ліцэйскі, пяць немцаў — адзін паліцэйскі. «Feuer!»¹ Мы
секанулі... Па асветленай пражэктарамі людскоў сцяне,
галінастай, зблытанаў між сабой, як той лясны гушчар,
што стаяў за імі. Мы стралялі па жывых дрэвах, Гедміс,
а пазней, калі апошняя дзялячка была высечана, мы скла-
лі свой інструмант і з песнямі паехалі дамоў. У кузаве
каля нашых ног ляжаў труп Будрэйкі, аднак мы ўсё роўна
гарлапанілі, як вар'яты, падняваючы шэрым і чорным

¹ Агопъ! (ням.)

немцам, хацелі перакрычаць крык сумлення. Пасля нам зрабілася блага, адзін Бугяніс трымаўся па-мужчынску. Немцы рагаталі, не пускалі нас да бартоў, і мы аблёўвалі труп Будрэйкі. Не глядзі на мяне, як на вар'ята, усе мы такія... чацвёра магільшчыкаў... Пан камендант расшчодрыўся, выдаў яшчэ некалькі пляшак. Налезыць жа на памінках? І мы зноў пілі, а Будрэйка ляжаў на двары без паска, з сарванымі пагонамі. Пасля мы, чацвёра магільшчыкаў, нібы калоду, закінулі яго на плечы — ён закасцянеў на холадзе — і пацягнулі пустымі вуліцамі ў паліцэйскі ўчастак. Немцы не адзінокія са сваім Сталінградам, Гедміс, яны ўмеюць зрабіць, каб не толькі іхнія маці плакалі па сваіх дзецях. Ты не верыш, што мы здольныя плакаць, аднак мы сапраўды плакалі. Такі хлапчына! Заставалася яшчэ трохі гарэлкі. Высмакталі да апошняй кроплі. Бугяніс выцягнуў аднекуль бутэльку самагонкі, і яе пусцілі па крузе. Няма такой моцы, якая зваліла б нас з ног. Мы неўміручыя, Гедміс, — гісторыя ставіць помнікі і забойцам.

Адомас гаварыў аднатонна, перавёўшы пагляд са стала на абклееную блакітнымі шпалерамі сцяну насупраць сябе, але ні разу не павярнуўся да Гедымінаса. Час-пачас ён распачна рагатаў, нібыта ён быў акцёрам і жадаў гэтакім чынам ажывіць апавяданне, каб не заснуў слухач. Тады яго цела вагалася ў крэсле, а рукі, што ляжалі на сталі, мянялі сваё становішча, але з апошнім гукам рогату ён зноў застываў у ранейшай позе. У густа надымленым пакоі яго цела здавалася прывідным — нейкая цёмная маса, што плавала ў блакітным тумане, якая, у залежнасці ад голасу, то набліжалася, то аддалялася, амаль зусім растаючы ў прасторы. Гедымінас, не могучы працівіцца дзіўнаму пачуццю, выцягнуў руку і турзануўся назад, адчуўшы цёплы авальны выгін пляча.

Адомас уздрыгнуў, павярнуў галаву. На імгненне, усяго толькі на імгненне іхнія позірккі сустрэліся.

— Ведаю, пра што ты цяпер падумаў. — Адомас зірнуў цераз плячо на канапу, дзе ляжаў пасак з пісталетам. — Некалькі гадзін таму назад гэта было б выйсце, а пасля Алешніка — бяссэнсіца. Разумней за іншых зрабіў Будрэйка. Але для гэтага трэба адвага.

— Не, толькі сэрца, — адсутным голасам адказаў Гедымінас, у той жа час думаючы: «Тытупёвы дым падобны на нейкую мутную вадкасць, а электралямпачка па раздзьмутую грушу. Мы зачынены ў чатырохграннай пасудзіне з

блакітнага шкла і замарынаваны». Ім зноў авалодала хва-равітая думка выцягнуць руку і дакрануцца да Адомаса, але той раптам захроп, нібы недарэзаная жывёліна, і гэта вярнула Гедымінасу пачуццё рэальнасці.— Навошта ты мне ўсё гэта раскажаў? — прашаптаў ён, адчуваючы, як растуляюцца абцугі, што трымалі яго за горла, і ліпкай горыччу наліваюцца вочы.— Не мог знайсці лепшага слухача?

— Не ведаю...— Крэсла пад Адомасам зарышела, чыркнула запалка.— Не ведаю, Гедміс... Можа, гэта Будрэйкавы вочы?.. Нерухомыя кавалачкі лёду. Тады, памятаеш, на лузе ля Струмлі я праваліўся. Ты падпоўз на лёдзе на жываце, падаў кій. Пэўна, не трэба было глядзець у Будрэйкавы вочы. Але ніхто не хацеў іх заплюшчваць, мусіў падысці сам і пакласці на павекі на медзяку. Засланіў лёд, а ўсё роўна бачыў цябе. На лёдзе. І той пададзены кій...

— І ты прыйшоў нагадаць мне пра гэта, каб узваліць на мае плечы частку адказнасці? — Гедымінас адсунуўся разам з крэслам ад стала і, павярнуўшыся да Адомаса спіною, абапёрся аб спінку. У вачах пякло, і ён уторкнуўся тварам у рукаў, баючыся, каб вірлівая плынь пачуццяў не прарвала такія нетрывалыя загародкі. Адомас нешта гаварыў, змаўкаў, безнадзейна чакаў адказу. Паўзы рабіліся ўсё даўжэйшыя, а голас усё цішэйшы, пакуль не пагас зусім. Потым загрузацела крэсла, якое адсоўвалася, каля канапы затупалі падкнутыя боты, затрашчаў на швыцель, што нацягваўся на плечы.

— Спі, нявіннае немаўля, соладка спі...— засіпеў над вухам Адомасаў голас, аднак Гедымінас не быў упэўнены, што гэта яму не здалося.

Ён ускочыў і адчыніў акно. У пакой хлынула ледзяная, зорная, іскрыстая ноч. У закам'яналай цемры рытмічна стукалі боты. Быццам прорва, што разявіла ненажэрную пашчу, чарнеў горад. Адтуль даляталі гудкі паравозаў, крокі патрулёў, рэха стрэлаў.

«Пампея перад вывяржэннем Везувія».

Праняты жахам, ён зачыніў акно і, не раздзелючыся, кінуўся ў ложак. Ляжаў здранцвелы, не думаючы ні аб чым. Руіны горада, залітыя лавай. Пад рапіцу крыху заснуў, а можа, гэта яму проста здалося. Хутчэй за ўсё здалося, бо ён чуў, як заспявалі пеўні. Спачатку адзін — у павеці панны Ануты. Яму адразу ж адгукнуўся другі — суседскі, а таму — трэці, і вось ужо ўвесь край горада

лопаў крыламі і бадзёрым спевам вітаў повы дзень. Гедымінас, пібы зачараваны, глядзеў на абрысы вёскі, што імкліва набліжалася да яго ў сніх світалых прыцемках. Калодзежныя жураўлі і сабакі віталі яго, акенцы ў хаце слязіліся ад радасці расою, і ён ішоў па белай вуліцы, па абапал устаўленай свечкамі дрэў, да зямлі кланяючыся зганьбаванаму храму прыроды і яе грэшным, але адданым слугам.

Я заблудзіўся ў сведе нецвярозым —
хачу вярнуцца ў шчыры край дзяціны.
Разуюся пад белаю бярозай.
Прымі блукальца, родная хаціна!

Толькі певень, гэтая святая птушка, і змог стварыць такое дзіва!

Раздзел восьмы

I

Некалькі дзён таму назад пахавалі свякруху. На месца яе ложка паставілі шафу, небагатыя спажыткі нябожчыцы перабралі: горшае адзенне звязалі ў клумак — будзе жабракам, а лепшае закінулі на гарышча — на чорны дзень.

— Грэх так гаварыць, але была ў цяжкасць і сабе, і іншым, — зазначыў Кяршыс, гледзячы, з якім запалам Аквіля парадкуе пакой. Сам хапаўся за цяжэйшыя рэчы, ушчуваў жонку, навошта цягае — хіба Юліта не можа дапамагчы, — а яго вочы са спадзяваннем і пяшчотай лашчылі патаўсцелую жончыну постаць. Толькі памаленьку, толькі без снеху, каб не дай бог... І, адабраўшы з рук у яе вядро, сваёй пязграбнай хадою клыпаў то да калодзежа на ваду, то выносіў на двор памыі, то кідаўся, наколькі дазваляў яму спрыт, да пліты, каб зняць з агню гаршчок. На сёмуху, калі бог дасць, трэба будзе пад бэлькай павесіць калыску!

Мужава кланатлівасць цешыць Аквілю. Калі выходзіла за яго, вясковыя бабы за бакі браліся ад смеху («За такога пяўклюду, ды яшчэ сярмяжніка...»), а цяпер усе ёй зайздросцяць. Пашапцавала дзеўцы, што і казаць. Мала таго што з байструком узяў, дык яшчэ, пібы ляльку, на руках носіць. А які дбайны гаспадар, які працавіты!

Хто б мог падумаць, што пад гэтым шпём закапаны сапраўдны скарб.

Хацелася б паглядзець на Катру Табаку — якую мызу яна мае, калі слухае такія размовы. «Не багацеі і не кулакі, як бальшавікі гаварылі, але і без выхвалання маем чым пахваліцца, м а т у л я... Зайдзі, будзеш госці, паглядзі, як жывуць галадранцы Кяршысы». Узяла б яе за руку — і ў хату. Сцены ў пакоях ашалаваных шпунтавымі дошкамі, столь — таксама. Падлога пафарбаваная, у святліцы кафельная печ. У каморы, праўда, пуставата, але хто ў такі час вешае кумпякі ды сала ва ўсіх на вачах? У хляве адна толькі карова з цялушкай (быка сапхнулі ў пастаўкі) і паросная свіння. Затое ў клуні, за саламянымі сценамі, схавана амаль удвая болей скаціны. Не адзін Хвэлька такі разумнік, усе ў Лаўксадзісе, хто як можа, ашукваюць уладу: запішучь адну жывёліну, а трымаюць дзве, але не кожны патрапіць замесці гэтак сляды.

— Абдурваеш самаўправу, Кяршыс,— падазрона міргае стараста Пятрас Кучкайліс, раскладаючы на сталі свае спісы.— Няўжо ў цябе ўсяго таго добра, што тут запісана?

— А адкуль яго больш возьмеш, пане стараста? Быў жа ты і ў хляве, і ў свірне, і на гарышча лазіў. Уся мая гаспадарка перад табой, як перад госпадам богам, на далоні, ага. Можа, хто-небудзь і абдурвае, толькі не Кяршыс. А-эх, злавіў бы мяне на чым — пэўна, у лыжцы вады ўтапіў бы.

— Вось тут ты ўгадаў. Усе, хто ўводзіць у зман уладу, дапамагае, бач, бальшавікам. З такімі мы айн мамент, і капут.

— Не з усімі, пане стараста, а-эх, не з усімі. Такога Кяршыса айн мамент, а заможныя гаспадары праслізгваюць між пальцаў, як намыленыя. На белаі паперы, колькі яны казалі, столькі і запісана, аднак ніхто не правяраў у іхніх свірнях і хлявах...

— Не смуродзь проці ветру, мне смешна.— Пятрас Кучкайліс зняважае, аднак не мае чым крыць: у Кяршысавым намёку шмат небяспечнай праўды.— Бачу, хочаш адцягнуць маю ўвагу ад сваёй кафлі, ад шпунтаваных сцен. Не старайся, мы ведаем, як робяцца такія рэчы.

Кучкайліс збіраецца адыходзіць, але не паспявае: з кухні выбягае Аквіля, несучы бутэльку віна і закуску, і ўсаджвае яго зноў за стол.

— Хамула хамулам, а рогі вялікія мае,— сказала яна, выправадзіўшы старасту.

— А-эх, хто гэтага не разумее,— згаджаецца Кяршыс.— Гной абыходзіш не са страху, але з-за паху.

Вечарам, управіўшыся з работай, яны ляжаць у шырокім ложку. Сямейны ложкак п'ябожчыкаў бацькоў, вечная ім памяць. Расхістаныя дошкі рыняць і пішчаць у стыках, пад спіной шамаціць незляжальная жытнёвая салома. «Пад душка пад бокам гэта добра, а спружынавы матрац было б яшчэ лепш»,— думае яна, прымаючы яго цела, што пахне конскім потам і тытунём. Потым на яе жываце застаецца толькі яго далонь — цяжкая лускаватая чарапаха, што прагна п'е хмельную цеплыню чужога цела. А-эх, ці гэта не ласка божая, і ці ты не святая, бо адсюль выйдзе на свет чалавек, каб прадаўжаць род Кяршысаў. Яна дрымотна ўсміхаецца. Лянівая, поўная сытасцю і агідаю да самое сябе. Пяць вузлаватых шчупальцаў нерухома ляжаць у яе на жываце. Пад імі і м зачаты зародак, яго насенне, яго цела і кроў. Пяцігаловы цмок раўніва і аддана ахоўвае свяшчэннае права ўласнасці. Ёй становіцца прыкра і страшна. Скінула б яго руку, але цела быццам спавітае. Нудзіць. Яна не мае сілы нават павярнуцца на бок. Моцна заплюшчвае вочы. Але ўсё роўна перад імі стаяць, як стаялі, і шэры падворак, і прывязаная да плота карова, і ў вечаровых прыцемках злітыя цені.

«...Спраўны бычок, а-эх, спраўны...»

— Сёлета, кажучь, пастаўкі будуць большыя. Хто ведае, ці ўдасца выкарміць парсюка на продаж.

Твар у Гедымінаса скрыўлены ў іранічнай усмешцы на фоне плямістага снегу: «Не кожны здолее нажыцца, калі краінай кіруюць рабаўнікі».

— Путрымасы хочуць перасяліцца ў хату Нямунісаў. Нібыта ўжо і дамовіліся. За наймы Чорны Кукса прыйдзе адпрацаваць дзень-другі. Бо пасля таго, як Юліта прыгарнулася да нас...

— Перастань,— ціха, але цвёрда сказала яна.— Я хачу спаць.

Аднак яна яшчэ доўга не засынае. Хвেলіксас, павярнуўшыся спіною, ужо даўно пасопвае носам, а яна ўсё глядзіць то на цьмяна асветленую столь, то на акно, за якім плюскаецца расплаўленае месяцавае серабро і пакалыхваецца ад ветру голы куст бэзу, раз-пораз пясмела пастукваючы закляклымі пальцамі ў шыбіну. Пачатак красавіка. Зямля аддыхалася ад холаду, але на начах

яшчэ падмарожвае, і сонца раніцою бяжыць па здранцвельных палях, ломячы крохкія вітражы сухога лядку. «Вясна, яшчэ адна вясна»,— думае яна. Яе абдымае шалёнае жаданне ўсхапіцца з ложка, расхінуць акно — і рынуцца ў гэтую шэрую ноч. Басанож па мёрзлых грудках, з голымі грудзямі супраць ледзяпога ветру.

Калісьці ёй снілася, што яна лётае. («Дурненькая, навошта табе крылы? Я вазьму цябе на рукі і абнясу вакол зямлі»,— сказаў назаўтра пан Кантроль.) Здаецца, таксама, як і цяпер, быў красавік. Кнігаўкі крычалі і насіліся над галавою, пагрозліва ўзмахваючы цяжкімі крыламі, а яшчэ вышэй мітусіліся зоркі — залаты гудлівы рой пчол, унізе ж, глыбока ўнізе ляжала вёска, быццам пашарпаная, утапаная ў бруд шчотка, і побач з ёй возера — вялізная, з натапыранай лускою рыбіна, што канае ў агоні. Потым яна ніколі ўжо больш не лётала, ніколі не перажывала той велізарнай, ні з чым не параўнанай радасці, якой напаўняла хмельная вышыня і зорная бездань, што прасвятляла душу.

«...Заўтра трэба будзе схапіць на лётчыкаву магілу. Пакуль не адцвілі пралескі...»

У яе ўяўленні ўзнікае і другая магіла. Бачыць замшэлы сасновы пень, кучы галля на лясной прагаліне, старога ляснічага. «Можа, ім паставяць калі-небудзь помнік, але пакуль што нямнога мацярок ведае, дзе ляжаць іхнія дзеці...»

Яна адштурхоўвае ад сябе гэтую карціну, са злосцю сунімае думкі. Чаго трызініш найве? Пра жыццё думай, пра жыццё, дурненькая гімназістачка! Чуеш? Другая карова хутка будзе цяліцца... у кроснах не скончанае палатно... невядома, колькі картак яшчэ засталася атаварыць... Вось гэтак! Чаго табе трэба яшчэ? Такі муж пад бокам, неўзабаве будзе другое дзіця. Каханая, сытая, апранутая. Не блюзі перад богам. Хочаш бяду наклікаць, вар'ятка?

Дрыгатлівымі пальцамі ўчаперылася за край ложка. Заткнула рот мяккай падушкай. Цёплы пах дрымотнага логвішча. «Трымайся, божа мой, трымайся, за што ўчапілася...»

О божа...

Плынь успамінаў адарвала яе, пібы слімака ад каменя, і шпурнула ў вір мінулых дзён.

II

Першае, што яна ўбачыла, калі расплюшчыла вочы, была ружаватая пячора, якая дыхала цеплынёю і тхлінай. Пашча велізарнай пачвары ўсмактала яе і нябачнымі слізкімі шчупальцамі ўцягвала глыбей, у нутро. Адтуль уздымаўся непрыемны, ад якога млела сэрца, пах варанага мыла, і калі б не гэтыя дужыя рукі — адна моцна сціскала правае прадаплечча, другая абхапіла яе за паясніцу, — Аквіля звалілася б з ног.

— Вылазьце, хто жывы: нявестку прывёў, — крыкнуў Марус.

Воблака пары трохі рассеялася, і яна ўбачыла лямпу, якая вісела на сцяпе, стол, завалены нейкім начыннем, і цёмныя постаці людзей. Паволі, быццам слімак, па звільнах мозгу прапаўзла думка: «Ніколі тут не была, хоць жывём у адной вёсцы». Аднак яна, не прырачачы, падпарадкавалася руцэ, што ляжала ў яе на поясе, і, як таго і жадала рука, села на ўслон перад бязмоўна застылымі постацямі. У запанаванай цішы весела булькацелі гаршкі на прыпечку, стралялі сасновыя дровы, ледзь чутна рыпеў услон пад яе целам, якое дрыжала ад холаду. Нарэшце цені заварушыліся, загаварылі разам, і яна ўбачыла перад сабою высокую мажную жанчыну з шырокім ружовым тварам — бальшавіцкую маці-ведзьму, як яе называла Катра Табака.

— Але ж гэта Вайнарайтэ! Адкуль ты, Марус, выцягнуў гэтую мокрую дзеўку?!

Яна перастала пават дрыжаць ад холаду — так пераналохалася. Раптам адчула: ёй ужо не ўсё роўна, як на яе паглядзяць людзі, яна зноў жывая клетачка гэтага свету, якой важна заняць сваё месца ў ім. Яна гатовая была праваліцца скрозь зямлю ад сорама і ганьбы.

— У сецях знайшоў, — сцебануў бізуном хрыплаваты смех.

Тады яна навольна навярнула галаву і паглядзела на яго. Ужо без паікі, наэлектрызавапаная раптоўнай злосцю. («Можаш мяне апляваць, растаптаць бруднымі ботамі!») Ён стаяў пасярод хаты, расставіўшы ногі. На няголеных шчоках блішчалі нявысахлыя кроплі вады. Шыракаполы капялюш закінуты некуды ў кут, каштанавыя кучаравыя валасы атуляюць матавы квадрат ілба, па-змоўніцку ўсменліва і адкрыта глядзяць на яе, падбадзёрваючы, вочы: «Не хвалюйся, мая дзяўчынка, мы з табой сёе-тое ведаем, але толькі мы з табой». І яна чамусьці адразу паве-

рыла ў тое, што казалі гэтыя вочы. Зрабілася лёгка і добра, і калі яна зноўку ўбачыла перад сабою ружовы шыракашчокі твар, гэтая жанчына не здалася ўжо ёй такою варожа nepřыемнаю, хоць Катра Табака з маленства палохала ёю сваіх дзяцей. Праўда, яна не была прыгожая, голас мела шурпаты, як зрэб'е, словы, якія зляталі ў яе з языка, часта былі рэзкія, нават зняважлівыя, але як пяшчотна шамацела ў яе вузлаватых руках сухое адзечце, якое яна падала Аквілі.

— Твая маці надзвычай добрая, — сказала яна Марусу. Але гэта было намнога пазней. А цяпер яна сядзела каля агню, прыемна здранцвелая, сонная, і ўся гэтая гісторыя з панам Кантролем здавалася ёй казкай, пачутай ад некага іншага. Але хвілінамі зноў уставаў перад яе вачамі бялёсы пасак абрыву, зноў пад нагамі, унізе, адкрывалася вусцішная глыбіня ўзбуранага возера, і яна, апанаваная страхам, ад якога стыла ў жылах кроў, глядзела, доўга глядзела ў вусце печы, дзе агонь лізаў чырвона-пярэстыя палены, адчуваючы, як знікае жудасны вобраз, растае, быццам гэтае дрэва, што ператвараецца ў попел, і ў сэрца зноў вяртаўся спакой. Яна была бязмежна ўдзячная гэтым добрым людзям, якія ні аб чым у яе не пыталіся, ні з чаго не дзівіліся, а звычайна рабілі сваю работу, гутарачы пра нешта старонняе. Іхняя суровасць, якая ў іншы час магла б яе балюча пакрыўдзіць, цяпер яе суцяшала і грэла.

І калі настала зіма — бялейшая, звапчэйшая, чым іншыя зімы, — яна агледзелася ў сабе, нібы ў хаце пасля пажару, і пачула шэпт прадчування, які дадаваў ёй адвагі: не застанешся жыць сярод голых сцен, не марнуйся. Потым з зялёнымі паўднёвымі вятрамі ўварвалася вясна, сады ўсыпалі ўсе сцяжыны перад вялікім святам апладнення, і ёй было дзіўна, што гэтая дзевятнаццатая вясна ў яе жыцці (божа, як імчыць час!) чамусьці зелянейшая і хмяльнейшая за іншыя вёсны.

У адзін з такіх дзён, калі ўсё здавалася дужа правільным і простым, яна сказала яму:

— Я твая даўжніца, Марус.

Ён здзівіўся і смешна расцягнуў губы. У вачах замігцелі светлыя кропкі.

— А! — парэшце ўцяміў ён. — Ці выпадкова не за тое, што летась ледзьве не ўтапіў цябе ў возеры?

Яна падумала: «І за гэта таксама, хоць тады я выходзіла з дому — наогул з цэлага свету, — каб ніколі ўжо больш не вярнуцца назад. Аднак ці не адзін раз даводзіц-

ца радавацца ў жыцці таму, што надоечы не паспяшаўся ўчыніць нейкае глупства?»

— Не, — сказала яна. — Што ты! — схлусіла яна яшчэ раз. — Але, бачыш, пра мяне... з тым Каптролем ты ведаеш больш чым хто. Я тады табе ўсё... Сама не ведаю чаму, але ўсё... Разумееш? Нават мама не ведае, а ты ведаеш, што ён мяне не толькі на матацыкле вазіў... Я думала, пасля гэ-тага плёткі пойдучь, а ты нібы нідзе нікому... Я табе дужа ўдзячная, Марус...

— Я плётак не разношу, паненка, — сцэбануў ён ба-лючай, чым аплявухай, і, не чакаючы адказу, пайшоў.

Пакрыўдзіўся! Загневаўся! Ага, часам толькі зачэпі не тую струну, і ў ім адразу ж адгукнецца шыракашчокая ма-туля-ведзьма.

Гаспадары сварыліся:

— Гэты пракляты бязбожнік падбухторыць кожнага, каго патрапім наняць за таннейшую плату з іншых вёсак. Плацяць яму працэнты якія, ці што, за тое, што цану на-бівае?

— У самы прыпар палова хлопцаў і дзяўчат у вёсцы забаставала, — падгаварыў, д'ябал, каб пэтрабавалі сабе вольную нядзелю. Гаспадары самі ўвіхаюцца каля скаці-ны, а гэтыя нанятыя гніды на кірмашах ды маёўках. Аль-бо цягні ім звыш платы ажно цэлы літ з кішэні.

«І такога чалавека я хацела крануць добрым словам! — злавала на сябе Аквіля. — Адчувала, што абавязана гэта зрабіць. Дурніца! Яго зусім не турбуе, што думаюць пра яго іншыя. Яму б толькі сеяць звады ды пязгоду, людская злосць больш цешыць яго фанабэрыстае самалюбства, чым прызнае слова». Але ўсё роўна, калі заходзіла размова пра сям'ю Нямунісаў і Катра Табака пачынала бэсціць Маруса, Аквіля не згаджалася з ёй.

— Ён, — казала яна, — злосны, але справядлівы. Хіба гаспадар не хоча намалаціць больш збожжа ўвосень ды грошай сабраць? Словам, пабагацець. Вось і парабку так-сама гэта руціць. І не яго віна, што адзін бок мусіць прай-граць, каб выйграў другі.

Яна сама здзіўлялася з дваістасці сваіх пачуццяў да Маруса. Быццам хто павязаў ёй сумніцельную праўду, якую копча трэба было раскалоць напалам, каб змагчы пераканацца, што на самой справе знаходзіцца ўсярэдзіне. Наіўная дзяўчынка, якая да знаёмства з папам Каптролем слепая верыла, што кожны прывабна бліскучы каменьчык — жэмчуг, стала жанчынай, і яе пачуццямі кіраваў розум,

які асцярожна, нібы сабака, што аднойчы апёк чмыс, аб-
пюхваў усё павокал сябе і яшчэ асцеражней сустракаў
найменшы водгук у сэрцы. Не, Маруса тады яна яшчэ не
кахала. Ён цікавіў яе таму, што рэзка вылучаўся сярод
астатніх вяскоўцаў. І хоць ён быў не дужа прыгожы тва-
рам, аднак быў добра скроепы, моцны, здаровы. Аднак усё
гэта яна пачала заўважаць трохі пазней.

На другі год, восенню, у Гульбінасаў сабралася вялікая
талака на ўборку лёну, і Аквіля не то ўзрадавалася, не то
спалохалася, убачыўшы там гэтаксама і Маруса. З двума
іншымі парабкамі ён вазіў з азярода абмалочаны лён,
звальваў у мачыльнію і прыдушваў камянямі. Ужо пры-
цемкам, вяртаючыся з двара дамоў разам з іншымі дзяў-
чатамі, што рвалі лён, яна прыпынілася каля тых загру-
жаных да краёў мачыльных ямаў. На адну з іх, засланую
галлём і сцяблінамі лёну, параспрананыя хлапцы па шы-
рокай дошцы ўскочвалі камяні. Тыя двое былі ў споднім,
але ў пінжаках, а Марус у трусах, у кашулі і без шапкі.
Яго ногі і твар у прыцемку здаваліся цёмна-сінімі, на мес-
цы губ — цёмны правал. Большыя камяні ён качаў, а мен-
шыя браў у рукі і, цяжка калываючыся, ішоў па ўсланай
галлём паверхні, нібы па пругкай дрыгве. Але вось ён не
разлічыў — а можа, дзяўчаты былі таму прычынай? — і
ўхапіў камень цяжэйшы, чым браў звычайна. Ледзь-ледзь
здолеў узняць яго да жывата. Сагнуўшыся ў тры пагібелі,
пацёпкаўся па дошках і па раскіданым вецці, штосілы тры-
маючы празмерны цяжар, ад якога яго вадзіла ў бакі. Адо-
леў! Камень пляснуўся па вецце, аднак у гэтую хвіліну,
не ўтрымаўшы раўнавагі, ногі сарваліся, і Марус па ка-
лені праваліўся ў ільняную кашу. Дзяўчаты засмяліся,
а Аквіля так ахнула, што ажно сама засаромелася.

Пасля завяршэння працы яны разам вярталіся дамоў.
Першы раз удваіх з мінулага лета, калі яны сустрэліся на
маёўцы і там пратапцавалі некалькі кругоў. Гутарылі пра
сёе ды тое. Проста так, пра самае рознае глупства. Халод-
нае паветра, ледзяная вада. Можна зарабіць раматус. І па-
вошта людзі мочаць лён, хіба сланец горшы? Божа, які
агідны вецер! (Ён: «Пэўна, сярэдзіна верасня, а ўжо ка-
жухі трэба надзяваць».) Потым яна прыгадала яшчэ све-
жы фотаздымак (Марус у салдацкай форме), які бачыла
той восенню на сцяне ў Нямунісаў. Не, я б не хацела быць
мужчынам. Чаго варта адно толькі гэтае ваша войска. На
васемнаццаць месяцаў, нібы ў астрог. Бррр... А калі яшчэ
вайна... (Ён: «Вайна ўжо ідзе. Польшча зваявапа, але гэ-

та яшчэ не ўсё. Супраць пемцаў выступілі ангельцы і французы. Можна ўвесь свет зашугаць».)

— Добра, што мы не спрачаліся за Клайпеду...

— Яны не будуць спрачацца нават за ўсю Літву: калі папрсяць, стануць на калені і аддадуць, — кпліва зазначыў ён.

— Быха супраць слава не паскача. Галоўнае, каб не было вайны.

Марус пягучна засмяўся. Але не злосна, нават, здаецца, лагодна.

— Не, цяпер дык не аддадуць, — ён вёў далей сваю думку. — Спазніліся: савецкія базы не дазваляць.

Яна б яшчэ паспрачалася, але ёй дужа не па душы ўсе гэтыя войскі і дыпламатычныя размовы. Куды прыемней ісці ветранай ноччу праз вёску ўдваіх, слухаючы, як шумяць дрэвы і брэшучь сабакі. Сям-там у акне святло, запзнены дым з коміна, а ў галаве лёгкі хмель ад узятай чаркі віна. Добрая ноч. І добры свет, калі ён такі малы, што расставіш рукі — і ўпрэшся ва ўсе чатыры сцяны. Кубічны метр паветра вакол цябе, квадратны метр зямлі пад нагамі. Свет, які нясеш разам з сабой. У ім няма руінаў Варшавы, выбухаў бомбаў, пагрозлівай невядомасці. Толькі гэтая пранятая ветрам і ўсеяная зоркамі ціша, зачыненыя нанач хлявы, пасланая ў святліцы пасцель. А побач ён, не такі, як усе. Чалавек-загадка з цёмна-сінімі нагамі («У бусла ногі чырвоныя...») і з голай галавой. Яна хацела б, каб ён уступіў у яе кубічны свет, — страшна шмат пустога месца. Аднак ён ідзе побач, толькі побач. Адлегласць на некалькі пядзяў расцягваецца на тысячы кіламетраў. Ён належыць іншаму свету, так, ён належыць іншаму свету. Але яна не хоча ў гэта верыць. І кажа, сама не разумеючы чаму:

— Я б так не змагла... — кажа яна, мабыць спалохаўшыся маўчання, што зацягнулася занадта доўга.

— Чаго? — здзіўленае запытанне, кінутае па вецер.

— Гедымінас расказваў, — тады яна яшчэ не атрымлівала любоўнага пісьма ад Гедымінаса, — што ты здаў экзамены за тры класы. Я б так не змагла: працаваць і вучыцца. Ты моцны, Марус.

— Ты думаеш? — Ён засмяўся нейкім звонкім меладычным смехам. — Трэба быць моцным. Бачыш, стары свет развальваецца. Калі будзеш слабы, не выкараскаешся з-пад руінаў. Нам давядзецца ўсё пачынаць спачатку. Вось і закасваем рукавы.

— Дапраўды, развальваецца. «Хто быў нічым, той стане ўсім». Куды вы толькі падзеце такіх, як пап Гульбінас альбо паш Адомас?

— У Савецкай краіне няма беспрацоўных, мая дзяўчынка.

Яна доўга маўчыць. Разважае, сумняваецца. Нарэшце пяўпэўнена кажа:

— Што ж, у такім разе варта вучыцца. Зможаш заняць добрую пасаду.

Марус цішком лаецца. Павярнуўся да яе, зноў адварнуўся. Турзаецца, бы конь у хамуце, апапаваны мухамі. Спыніўся — вёску яны ўжо прайшлі да канца (яна неяк незнарок празвала сваю сядзібу), і ў цемры цяпер віднеўся Нямунасаў двор.

— Чорт вазьмі,— зноўку вылаяўся ён,— я ўжо дома. Можа, цябе правесці назад?

— Як хочаш.

— Ды ўжо давядзецца. Ты наступіла мне на мазоль. Мусім разблытаць гэтае пытанне, мая дзяўчынка.

І яны павярнулі назад па вясковай вуліцы.

— Сказала — пібы пазычыла,— загучалі шурпатыя прыкрыя словы.— Вам, кулакам, толькі гэта і рупіць, каб тлусцейшы кавалак ухапіць. Нас жа турбуюць не казённыя пасады, а ідэя барацьбы пралетарыяту, дзяўчынка. А без навукі, адной моцай мускулаў, ідэю ў жыццё не ўвасобіш. Цёмны чалавек падобны да клячы, якую хто хоча, той і можа запрэгчы ў свой плуг. Калі мы будзем такія, нічога добрага з таго не атрымаецца, нават калі б мы ўзялі ўладу ў свае рукі... «Зможаш заняць добрую пасаду...» Ха-ха-ха! Такім, як я, трэба не проста добрая пасада, а ўсё, што пам палежыць. Мы возьмем гэта і падзелім так, каб ніхто не быў пакрыўджаны. Эксплуататары, вядомая рэч, будуць ліць кракадзілавыя слёзы. Дзіва што, арлу падрэзалі крылы, зраўнялі з шэрымі вераб'ямі, што поркаюцца ў кучы гною. Па-іхняму, гэта пайвялікшая несправядлівасць. Так, мы прынясём радасць, але будзе і распач, будуць і драмы. «Абрабавалі! Забілі!.. Ратуйце!» Не ўтаю, будзем брысці ў слязах багаццяў, а то, можа, і ў крыві. Гэта непазбежна! А хіба яны не брылі? З пайстаражытнейшых часоў, калі запанаваў прыгнёт, беднякі столькі напакутаваліся, што гэтых пакут прыгнятальнікам ніколі нічым не выкупіць. Так, мы мусім узяць кулак над іхпімі галовамі, мая дзяўчынка. Дзеся святой справядлівасці. Дзеся будучыні ўсіх людзей свету. Э-э, ды павошта я табе

ўсё гэта расказваю? Хіба твая галоўка здолее зразумець, як будзе выглядаць свет, калі ўсе людзі будуць братамі? Я і сам гэтага як след не ўяўляю, але ўпэўнены: будзе слаўпа. Кожны будзе працаваць не на сябе, а на ўсіх, складаць набытак у агульную кучу, а з яе браць, колькі яму трэба. Не застанецца больш піякай падставы для зайздрасці, пагарды, сквапнасці, расцвітуць самыя прыгожыя чалавечыя пачуцці — любоў, узаемная павага, высакароднасць, дружба. Знікнуць войны, бо ўжо не будзе межаў паміж народамі і дзяржавамі, будзе толькі адзін народ і адна дзяржава — свабоднае ад путаў капіталу, працоўнае і магутнае чалавецтва.

Яе маленькі кубічны свет сунецца побач. Аскепак чужой планеты, што трапіў у поле прыцягнення Зямлі. Холадна і няўтульна. Яна не верыць, не верыць ніводнаму яго слову. Прыгожая казка, якую будуць расказваць дзеці дзяцей сваім дзецям. «Гэта прывабна, — хацела б адказаць яна. — Вашы сцягі чырвоныя, як вопратка ў Хрыста. Хрыстос таксама абвяшчаў любоў, адной буханкаю хлеба карміў тысячныя натоўпы. Праўда, гэта дужа прывабна». Яна хацела б гэта сказаць, але губы нібы на замку. Яна адчувае сябе надта шэрай, слабой і маленькай перад гэтым чалавекам, што творыць легенду. Каменьчык на сцежцы, які ніколі не скоціцца ў зялёны луг, калі не спіхне нага прахожага.

— Цяпер табе зразумела, чаму я сяджу начамі за кнігамі? — чуе яна яго сярдзіты прыглушаны голас. — А можа, і не. Напэўна, не. Пасміхаешся сабе і думаеш: фантазіруй, фантазіруй.

— І зусім я не пасміхаюся, — шчыра кажа яна. — Я паважаю людзей, якія маюць сваю, няхай і выдуманую, зорку.

Ён ціха свіснуў. Не паверыў! Страшэнна крыўдна: ёй так не хацелася заставацца ў яго вачах легкадумнай падманшчыцай! Але двор ужо побач, парэшце трэба сказаць «дабранач».

— У гімназіі я шмат чытала, — спяшаецца яна. — Мне падабаліся кнігі, дзе апісваліся людзі, якія за нешта змагаліся. Часта яны прайгравалі, але ўсё роўна я не магла пагарджаць імі. Я зайздросічу моцным людзям, Марус.

— Вось як! Цікава... — рука, працягнутая для развітання, апускаецца.

«Зараз ён пойдзе...» У смутку яна глядзіць на чорную грудку хат, акрытых зорнаю паміткай неба. Каля хлява ў

будцы дрэмле сабака. Пазірае ў смужную цемру свіран, спалоханы і самотны. «Зараз ён пойдзе...» І раптам здаецца нешта неспадзяванае. Яна не хацела казаць гэтых слоў, але яны ўжо сказаліся самі. Застаецца выслухаць, як ён зараз свісне і засмяецца. Аднак смеху не чуваць: ён зразумеў, што ёй трэба апраўдацца.

Яны доўга сядзяць на ганку пад свірам. Сэрцы адчыненыя не парохрыст, аднак і праз гэтую вузенькую шчыліну відаць тое, чаго нельга было разгледзець да гэтага часу.

— Ты не такая, як іншыя кулачкі,— чуе яна яго шэпт.

— Не лайся.

Яго твар зусім блізка. Ноч змяніла яго да непазнавальнасці. Загадкавая бронзавая маска цяжка дыхае тытунём і нявымаўленымі словамі. Каменнае плячо прыціскае плячо Аквілі. Час устаць і пайсці. Але яна не можа зрушыцца з месца.

— Не лайся,— слаба паўтарыла яна і ўзняла рукі, каб адштурхнуць яго. Аднак яго рукі таксама ўзлятаюць. Святлістае нябеснае скляпенне засланяецца згусткам цемнаты. Шурпатая прахалода чужога твару, губы, што шукаюць губы. Знайшлі! І адхіснуліся, нібы пакаштавалі атруты. Потым вырваліся словы. Занадта гучныя для ночы і нечакана злосныя:

— Ці мы з глузду...

Ён устаў з ганка і пайшоў. Шумна, таропкімі крокамі, нібы гнаны брэхам разбуджанага сабакі.

— Ша, Рудзька, ша,— нягучным голасам сунімала яна яго.— Супакойся. Ён зусім не чужы чалавек, хоць і здаецца гэтакім.— І, адкінуўшы галаву, усміхнулася халоднаму зорнаму мігценню, усё яшчэ адчуваючы на сабе цяжар яго рук і гарачыя вільготныя губы на сваіх губах.

III

Прытулілася да мужавай спіны, нібыта гэта было самае зручнае месца, каб схвацца ад таго, што было. Нашто гэтыя ўспаміны, божа мой, нашто гэтыя ўспаміны! Легенда была прыгожая, але зманлівая. Вітражы шкляной казкі пачалі трэскацца яшчэ перад тым, як Гульбінасаў павезлі ўтаптанай дарогай царскіх ссыльных. Яна спрабавала прыклеіць адколатыя аскялёнкі, бо побач з ёю быў ё п. Ах, вось і зноў! Божа мой, нашто гэты ўчарашні дзень, нібы даўно змылены брусок мыла? Нашто той, які абяцаў аб-

песці на руках вакол свету, і той другі, што ўявіў сябе праведнікам Хрыстом? Жыццё не мара-калыханка, не фантазія, яно камень, які трэба ўскочваць на гару, і вельмі абачліва, каб, вырваўшыся з рук, не раздушыў цябе самую.

Раніцай абудзілася Аквіля бадзёрая. Начныя думкі здаліся ёй трызненнем хворага, — спаў жар, і яны зніклі. Трохі слабаватая, аднак арганізм радуецца, адолеўшы хваробу. Аквіля пакрывае Лаўрукаса, які скіпуў коўдрачку, бярэ ў рукі вёдры і — у хлеў.

— А-эх, і надумалася, — сварыцца Кяршыс. — Я ўпраўлюся за цябе. Ідзі лепш снядапак гатуй.

— Не бойся, будзе і снядапак.

Цяпло, што пастаялася ў хляве, абдымае яе мяккім утульным крыллем. Яна кідае авечкам ахапак сена («Мае авечкі...»), доіць кароў, прыносіць ім па кашы буракоў («Мае кароўкі...»), вылівае свінні вядро пойла («Мая свінка...»). Яна ходзіць з хлява ў клуню, у свіран і назад, а следам за ёй цягнецца нябачная нітка, злучаючы яе з рэчамі, да якіх яна дакранаецца рукой ці паглядам. Мары адступілі перад меркай мукі, кашом буракоў, мятным шолахам скубанага сена. Душа поўная каровамі, якія мусяць даць больш малака, свішнямі, якіх трэба тлуцей укарміць, гаспадарчымі будынкамі, у якіх зробіцца зацесна, калі пасля вайны ўсё складзецца належным чынам.

— Заўтра прыйдзе Чорны Кукса перакрываць страху ў клуні, — аднаго дня кажа Кяршыс.

У гэтым нешта не так, што Чорны Кукса мусяць адрабляць за чужую хату, але Аквіля нічога не кажа.

— Але, клуню трэба перакрыць, пакуль не пачалася касавіца, — згаджаецца яна.

Чорны Кукса прывалокся, трымаючы пад пахай стрыхоўку — драўляную шчотку, якою раўняюць салому. Да абеду разам з Кяршысам яны здзіралі са страхі гнілую салому. Трэск зламаных прудоў, чханне. У густым воблаку пылу амаль не відаць мужчын.

— Абед на сталі! — крычыць Аквіля, задраўшы галаву.

Яны і не чуюць адразу, хоць працуюць даволі нізка, на апошняй лаце: захапіліся размовай.

— Умесш ты жыць, па-чартоўску ты ўмееш жыць, Хвеліксас, — гамопіць Чорны Кукса. — Нават той спрытнога, што звіў з мякіны вяроўку і даў свайму брату, каб павесіўся, а яму пакінуў усю гаспадарку, нават той цябе не пераплюнуў бы.

— Зайздрасць бярэ? — пезадаволена бурчыць Кяршыс.

— Што ты, Хвеліксас! — Чорны Кукса шчыра здзіўляецца. — Як можна зайздросціць чалавеку ў ліхую гадзіну, каб яе качкі стапталі?!

— Не мялі глупства! Якая ліхая гадзіна? Чаго ты прычапіўся да мяне? — усё больш гарачыцца Кяршыс, якому ад самай рапіцы не дае снакою Путрымасаў востры язычок.

Чорны Кукса адказвае не адразу. Задраўшы галаву, ён пазірае ўгору. А там усё мацнее гул матораў. Самалёты! Высока, пад аблокамі, з зямлі добра відаць роўненькі шнурок чорных крыжыкаў.

— З усходу, — кажа ён. — Хутка пачуем барабанны бой. Бач, як расхрабрыліся пасля Сталінграда! Ужо і ўдзень пана германца наведваюць...

Кяршыс таксама ўздымае галаву. Па небе паўзуць шэрыя аблокі. То тут, то там — блакітны шматок. Будзе дождж.

— Нідзе не напісана, што гэта рускія, — нарэшце кажа, усё яшчэ паглядаючы ўгору. — Чорныя, шпарка шнуруюць. Мабыць, ангельскія.

— Ангельцы ўсё яшчэ аніяк з вады не выцелепкаюцца, каб іх там пакруціла! — Кукса падцягвае порткі, хітра ўсміхаецца. — Не прыйдуць твае ангельцы, задалёка ім. Дачакаемся дарагога суседа. Забяруць твае гектары ў калгас, павядуць буланага ў агульную стайню, зваляць хату, — там усе агулам жывуць, — і лопне тваё сэрца ад болю. Якой яшчэ горшай гадзіны табе трэба, каб яе качкі?

— А-эх, каб у цябе язык адсох! — Кяршыс ухапіўся за пук саломы, пацягнуў да сябе, здаецца, зараз усю страху здзярэ. Схапіў другі, трэці. Збудзелая салома трашчыць, шамаціць, ляціць на дол, ажно пыл віруе.

А Чорны Кукса далей гне сваё. Цяпер ужо з іншай оперы. Ох, людзі-людцы... Самі часам не ведаюць, чаго хочуць. Калі памыляецца просты чалавек, у гэтым яшчэ няма нічога дзіўнага, але калі вучоныя людзі сярод белага дня не могуць знайсці дарогі да сваіх варотаў... Разумнікі, што інтэлігентамі называюцца. Калі прыйшлі немцы, многія з іх крычалі «ўра», думалі — залатую свабоду нясуць, а сталася так, што гэтыя вызваліцелі пачалі іх саміх зганяць у працоўныя лагеры. Не спадабалася, што падбухторваюць моладзь не слухацца Кубілюпаса і не ісці добраахвотнікамі на фронт. Са злосці і літоўскія універсітэты пазачыпялі. Маўляў, як вы нам, гэтак і мы вам. Не соладка, відаць, Гітлеру на Усходзе, калі запатрабаваў літоўскія легіёны, каб

яго качкі стапталі! Але і пашы хлапцы маюць глузд: не вылазяць са сваіх двароў— і што ты ім зробіш? Пэўна, навошта працоўнаму чалавеку ісці супраць сваіх, калі пават сярод службоўцаў многія бунтуюць супраць самаўправы.

Кяршыс аж сапе са злосці, але не кажа ні слова. Таксама знаўца вышукаўся. Палітык! Вялікая справа тыя упіверсітэты, нібы кніжкі змогуць накарміць чалавека. А-эх, шчасце было б, калі б немцаў турбавалі адно толькі кніжныя справы і каб яны не чапалі вёскі, але дзе там, бедны ты чалавеча: сёлета зноў павялічылі пастаўкі...

— Мужыкі-і-і, абе-е-ед!

За абедам размова не надта каб клеілася. Чорны Кукса спрабуе пават паддобрыцца да гаспадароў, але Кяршыс пануры, як асенняе неба, а Аквіля не ўздымае задуменнага позірку ад сваёй талеркі.

Вечарам, калі Чорны Кукса падаўся дамоў, Кяршыс кажа жонцы:

— А-эх, і зласлівец гэты Путрымас! Сам не ўмее жыць, дык зайздросціць, што іншыя жывуць добра.

Аквіля доўга і ўпарта маўчыць. Гадзіну таму, усяго толькі гадзіну таму назад яна сустрэла Матаса Пуплясіса, і ад яго кпівай насмешкі ўсё яшчэ палымнеюць вушы. Не трэба было згадваць таго фальварка, але яна, жадаючы сказаць добрае слова, вазьмі дый ляпні: «Дык вы засталіся ў паноў Дызэ на другі год?» — «Што ж, тут хоць ведаеш, што ў фатэрлянд не павязуць». Слова за слова — неяк дайшлі да Чорнага Куксы, зачাপілі Нямунісаў. Дужа непрыемная тэма, аднак Пуплясіс для таго і народжаны, каб цвяліць людзям душу. «З Нямунісамі нягожа выйшла: змялі з паверхні зямлі, нібыта яны ніколі і не жылі ў Лаўксадзісе. Праўда, вам з мужам ад гэтага толькі карысць, п а н і Кяршэня...»

«Толькі карысць! Вам толькі карысць, п а н і Кяршэня». Аквіля, калі вярталася дамоў, нават заплакала з роспачы.

— Злуе, што бяром за Нямунасаву хату чынш. Але хіба нам не палежыць?

Аквіля мые на кухні посуд. На сцяне мігціць лямпа з закураным шклом. За печчу цвыркоча цвыркун. Да акна прытуліўся чатырохкутны твар згуслых прыцемкаў. Зноўку ўзнялася туга, зноўку сэрца вярэдзіць крыўда.

— Налезыць? А чаму палежыць? — Яе апапоўвае злосць. Хочацца павагаць гэты цвёрды, упэўнены ў сваёй

праваце голас, што ідзе ад дзвярэй.— Хіба мы ставілі Ня-
мупісаву хату?

Ён здзіўлены.

— Юліту прытулілі,— кажа ён, трохі падумаўшы.—
Хто ведае, можа, давядзецца ўвесь век кешкацца з ёю. Мы
апекуны і мусім дбаць аб яе маёмасці, пакуль у гады не
ўбярэцца. Калі не выздаравее, дык усе тыя будынкi і зям-
ля пазусім... ага... чатыры гектары...

— Назусім, кажаш?

— А-эх, вядома, як жа інакш, піякай жа радні ў яе
пяма. Калі хочаш ведаць, дык гэта, папраўдзе, наша зям-
ля — пасля неўрадлівага года Нямунісы адкупілі яе ў нас.
Кяршысаў гэта зямля, ага...— вядзе ён сваё, не зразумеў-
шы яе подсмеху.— Пакуль вайна, з таго шматка мала на-
едку. Давай пастаўкі, давай фурманкі ў абоз. З адным ка-
нём не дасі рады, давядзецца другога пазычаць. Але затое,
калі ўсё супакоіцца, сваё возьмем.

— І праўда?

— А-эх, і мовы няма! Чатырнаццаць гектараў... Тады —
другога каня, яшчэ пару кароў. Гектар-другі ў арэнду ад-
дасца альбо за палавіну ўраджаю. Гаспадар!

— Не!

Ён доўга і цяжка падымаецца з услончыка, седзячы на
якім разуваўся. Стаў у дзвярах кухні, пануры і спалоханы.

— Гаў-гаў-гаў,— гаўкае за яго спіною дурнічка, ганяю-
чыся па хаце за Лаўрукасам, які разгарэзаваўся.

— Не! — паўтарыла яна, не падымаючы галавы ад
мыцця. Талеркі гнеўна бразгацяць адна аб адну.— З іхняй
сядзібы нам нічога не трэба. Нічога!

У дзвярах засапло, заўздыхала. Босыя, задубелыя но-
гі топчуцца на парозе.

— Ты... ага... кажаш...— падаюць з рота абрыўкі рас-
турзавых слоў.— Але чаму не трэба? Мы ж нікому ніякай
крыўды. Хіба мы вінаватыя, што з Нямунісамі так выйшла?

— Не важна. Няхай там Путрымасы гаспадараць.

Кяршыс зменшыўся ростам. Ацяжэлы пагляд поўзае па
падлозе, як яшчарка з пераламаным хрыбтом. Карузлыя
рукі то на жываце, то за спіной — пiдзе не знаходзяць
месца.

— Гаў-гаў-гаў,— скавыча ззаду дурнічка.

— Путрымасы...— нарэшце вырываецца ўздых, цяжкі,
быццам баразна ў гліне.— Няхай Путрымасы... Думаеш,
мне трэба чужое? Я не такі. Што кесару — кесарава, што
Кяршысава — Кяршысу, ага. Я такі.

— Ведаю. Ты хочаш хоць што-небудзь атрымаць за пасар. Але я не магу таргавацца з нябожчыкамі.

— Што ты! Якія там таргі? Я па-справядліваму. Лаўрукас жа не з яліны ўзяўся. Марус...— Кяршыс здрыгануўся — прагаварыўся, аднак. Вельмі даўно не гучала ўжо тут гэтае імя.— Лаўрукасу таксама належыць свая доля, не чужы ж ён Нямунасавай хаце.

Аквіля павярнулася. Твар быў бляднейшы, а вочы большыя, чым звычайна. Складзеныя на вялікім жываце мокрыя рукі паруюць, нібы дзве залітыя вадой галавешкі. Заварушыліся губы, але слова захрасла ў горле невымаўленае. Позірк, цьмяны, як святло гэтай закурэлай лямпы, слізгае па Кяршысавым целе з галавы да босых ног.

— Хоць бы раз погі памыў...

Голас — нібы клубок нітак, паабтыканы іголкамі, але Кяршыс іх не адчувае: хоць шорсткая воўна, а ўсё адно воўна. Зрушыўся, нібы камень, саштурхнуты з абрыву. «А-эх, яно і праўда! Можна ж памыць. Трэба!» Налівае ў таз вады, сядзе на ўслончык ля дзвярэй. Павесялеў і пажвавеў: усё-такі ў справах апошняе слова за ім, гаспадаром.

— Дапусцім, адмаўляемся мы ад сядзібы Нямунісаў,— кажа ён, жадаючы як мага важчэй абгруптаваць сваю зачэпку.— Думаеш, не знойдзецца ласых па той кавалак? Цэлае шчасце, што пляц не даходзіць да зямлі Вайнарасаў. А-эх, Катра Табака не выпусціла б з рук такой пагоды! — Замоўк. Чухае лыткі, разважаючы, ці варта бабе казаць усё дарэшты. Рашыўся.— Ды што тут гаварыць?!. Справа ўжо вырашана. Ёсць дакумант. Праўда, часовы. Але восенню валасному старшыні завяду цялушку, беконную свінню здам на пастаўкі — і буду мець дакумант на ўвесь час. Кучкайліс хацеў пагу падставіць. Не выйшла. Ёсць начальства вышэйшае за яго.

З кухні ніякага адказу. Аквіля сядзіць, абапершыся на стол, назаustaўляны посудам, і глядзіць у акно. Прыцемкі затапілі палі. Апошнія светлыя выспачкі паглыбляюцца ў цёмныя хвалі акіяна. У роспачы крычаць кнігаўкі.

Раздзел дзевяты

I

Сваё заданне ён мог выканаць прасцей і абачлівей: выклікаць праз сувязнога Чорнага Куксу і пагутарыць дзе-небудзь у лесе каля возера Гілужэ. Аднак пасля таго, як

яго перакінулі з Вялікай зямлі да партызанаў у Вяіцкі лес і ён даведаўся пра жахлівы лёс сваёй сям'і і Аквіліну пявернасьць, ён ні ўдзень ні ўначы не знаходзіў спакою. Не помсціць спяшаўся — не спрыяў гэтаму час, — хацеў хоць пагамі дакрануцца да той зямлі, якая некалі абяцала ўсё, а не пакінула амаль нічога. У ім мігцела кволая надзея, што педзе закралася памылка, бо проста немажліва было паверыць, каб жыццё абрынула гэтулькі бедаў на галаву аднаго чалавека. Ён мусіў, непазбежна мусіў дакрануцца пальцамі да сапраўднасці, як евангельскі Фама да ранаў Хрыстовых, каб змагчы вымавіць наканаванае «веру».

Дрэвы парадзелі, і за стваламі паказаўся асветлены зоркамі ўзлесак. Свежае паветра вясновай ночы насычала сасняк, што дурманліва пахнуў тэрпенцінам. Павеяла вільготнай прахалодай возера і някошанымі лугамі. Там, з таго боку Гілужэ, залітага сырадоем туману, была яго вёска, яго дом, магіла яго блізкіх. Лаўксадзіс цямнела на ўлонні парудзелага неба, быццам легла на зямлю прадаўгаватая хмара. Грувасткая, цяжкая, размытая, без пэўных абрысаў. У ёй было нешта нерэальнае, што немагчыма было намацаць, а разам з тым страхотна сапраўднае, што фізічна прыгнятала сваім існаваннем.

Колькі тысяч кіламетраў ён мусіў прайсці, каб цяпер, вярнуўшыся назад, змагчы паглядзець на руіны свайго жыцця! Колькі сяброў пахаваў ён на спежных палях пад Арлом, братоў па зброі, якія, напэўна, калі б вярнуліся дамоў, засталі б неразбуранае сямейнае агнішча і адданую жонку! Не, не таму, зусім не таму, каму трэба, паслужыла сястрыца-куля. І вось ты, асуджаны яе літасцю на яшчэ большае няшчасце, паўзеш, як смяротна парапепы воўк, абнюхваючы астылыя сляды даўно мінулых дзён. Мог бы пайсці нацянькі, але нябачная рука цягне цябе каля абрыву, і тут, скурчыўшыся ад болю, залізваеш рану, якая адкрылася, пакуль не зробіцца цёмна ў вачах. Вось тут бачыш яе, бедалажку, акалелую ад холаду, а там, унізе, у лодцы, — сябе і гэтае возера, але не белае ад туману, як вока сляпога, а раскалыханае бурай, пагрозна вірлівае. І дзіўна, што ўсё гэта было: і тая яе пакутлівая, пры свісце ветру, споведзь, і тое нечаканае пачуццё, якое ўпершыню прымусіла цябе паглядзець на яе іншым зрокам — не як на класавага ворага, а як на жанчыну.

Так і паўзеш па астылых слядах колішніх дзён.

Першая падзея, што яна здолее цябе зразумець, першы пацалупак.

Лазня каля возера, красавіцкі дождж.

— Я хацела б, каб ты гэтым летам не ехаў з Лаўксадзіса на заробкі...

А потым той чэрвень з шумлівымі чырвонымі сцягамі. Ты ў кашулі стаяў на балконе перад рыначным пляцам, што быў запруджаны людзьмі. «Мы прыйшлі назаўсёды, каб на руінах прыгнёту і цемры закласці падмурак свету праўды». Унізе шумелі, крычалі, махалі шапкамі. І ў тым вірлівым катле ты ўбачыў яе хустку — хустка была з зялёнымі лістамі, але на чырвоным полі, на ярка-чырвоным полі, бо яна ведала, што ты шапуеш чырвоны колер.

— Я бачыў, як ты крычала і махала мне хусткай, — сказаў ты, калі пасля мітынгу вы разам вярталіся ў вёску. Першы раз на вачах ва ўсіх. — Вось не ведаў, што мая дзяўчынка так палітычна падкутая.

Яна засмяялася, заміргала чорнымі вейкамі. Далібог, яна даўно здавалася табе прыгожай, але такой прывабнай ты яшчэ яе не бачыў!

— Цяпер табе не трэба будзе ісці на заробкі — капаць тыя казённыя равы. І яшчэ: ты быў такі прыгожы там, на балконе. Быццам нейкі прарок. «Мы возьмем усё, што нам належыць, і падзелім так, каб ніхто не быў пакрыўджаны». Людзі сустракалі цябе, як першыя хрысціяне Ісуса Хрыста... Я кахаю цябе, Марус.

Ты быў шчаслівы, незвычайна шчаслівы. Не зважаючы на людзей, што ехалі на дарозе, ты згроб яе ў абдымкі і панёс на руках — а яна адбівалася і рагатала... Панёс цераз роў на луг, спярэшчаны пракосамі. Уздоўж мяжы шалясцеў лес жыта, і вы абое, прытомленыя ад пяшчоты, глядзелі ў ясна-блакітнае неба, што нахла сотамі дзікіх пчол. Яна гладзіла твой твар і паўтарала:

— Я кахаю цябе. Моцна-моцна кахаю цябе, Марус.

Тады ты, сам не разумеючы чаму, сеў і паглядзеў ёй у вочы.

— Сёння наша свята, — сказаў ты. — У такія дні людзі звычайна бываюць добрыя і бесклапотныя. Але ў жыцці не выпадае ўвесь час святкаваць, здараюцца таксама цяжкія і суровыя дні. Могуць здарыцца. Ці не здрадзіш ты мне тады?

Яе вочы расшырыліся. Можна, ад здзіўлення, а можна, ад крыўды. Аднак толькі на адно імгненне. А потым... Ах, ты ў жыцці не чуў бестурботнейшага смеху, не бачыў яс-

нейших вачэй! Ты засаромеўся, але і занепакоіўся. Ты падумаў пра хрустальную чару, зван якой такі праўдзівы, пакуль яна не ўпадзе на падлогу. Аднак ты не хацеў верыць, што яна можа разбіцца, і вось цяпер з акрываўленым сэрцам ідзеш, збіраючы рассыпаныя чаранкі, з якіх ніколі нічога ўжо не склеіш.

О так, нічога!

Ён выйшаў на сцежку. З аднаго боку тая самая малочная бэль возера, з другога — чорная хмара, якая шалясціць дрэвамі. Так, ён ужо чуе пошум духмяных садоў, цёплае дыханне хат павеяла яму ў твар. Вясной, калі сплываў лёд, ён бегаў гэтакі сцежкай да лодкі, маці насіла кашы з бялізнай, бацька... сёстры... І пайдрабнейшая сцяблінка травы, і жвір, убіты ў дол, цалавалі ім ногі.

Марус раптоўна аслаб і ўпаў на калені пасярод сцежкі. Упёрся далонямі ў халодную росную траву, тварам прыціснуўся да цвёрдай зямлі. Так хацеў бы заплакаць — можа, тады адпусціў бы боль, што здушвае грудзі, — але слёз няма. Няма слёз. Занадта многа чужога болю бачылі вочы.

«Устань! Мацярок мільёны, толькі я, твая родная зямля, на ўсе часы маці ўсім. Пакуль не саромеешся прытуліцца да майго лона, не застанешся сіратою».

І ён устае і ідзе, несучы з сабою халодны, прапахлы травой пацалунак зямлі. Павінен бы звярнуць убок, да хатціны Чорнага Куксы, але родная хата вось тут, побач, запрашае з-за агароджы, каб падышоў бліжэй. Абняўшы рог хаты, доўга гладзіць абедзвюма далонямі шурпатае, парэпанае бярэвене, п'ючы сухі пах папрэлага моху. І нечакана адчувае, як па шчоках точацца цёплыя раўчукі. Заплакаў! Першы раз за гэтулькі дзён, сапраўднымі слязамі, якія нясуць палётку сэрцу. І, удзячны гэтакі абамшэламу дрэву, яшчэ мацней прыціскаецца да яго тварам і лашчыць далонямі. А калі ў душы застаецца толькі пякучы боль і страшная прага помсты, ён адрываецца ад сцяны і кідаецца пазад на загуменне. «Неўзабаве апоўначы, а дванадцатай заспяваюць неўпі», — спатыкаючыся, ён спяшаецца загуменнямі, быццам нейкі прывід.

II

Халупа Чорнага Куксы ліпіць, прытуліўшыся да берага возера. Запалая саламяная страхы, малелькія закураныя вокны, замест коміна чыгунок без дна. Шэсць крокаў

удоўжкі, пяць упоперак. Лазня селяніна-бедняка, а не хата.

Зарыпелі дзверы. Марус стаіць, пахіліўшыся, на парозе чорнай адчыненай нары. Пальцы моцна сціскаюць пісталет у кішэні.

— Чакаеш?

— Як дамовіліся, — дрыгатлівы голас з сенцаў.

— Пазавешвай вокны.

— Гэта ўжо зроблена.

Парог нізенькі — дошка-саракоўка, аднак нага Марусава ўсё роўна чапляецца за яе. Цемра патыхае ў твар цвіллю. Але яшчэ раней, чым яе, ён адчуў на плячах рукі Чорнага Куксы і яго цяжкае, з пахам тытуню, дыханне. Калючы, даўно не голены твар прытуліўся да Марусавай шчакі.

Мужчыны стаяць, моцна абняўшыся, нібы гутараць між сабой без слоў. Нарэшце, нібы засаромеўшыся, адштурхоўваюць адзін аднаго і ўваходзяць у хату. Калі Кукса запальвае выдлубаны ў бураку лоевы каганец, відаць, што вочы ў абодвух пачырванелі, а твары ўзрушаны радасцю толькі што перажытай сустрэчы. Марус сядзе на калоду перад разваленай печчу — у халупе няма ніякай мэблі: Путрымасы ўсё вывезлі, перабіраючыся ў хату Нямунісаў. Няроўная гліняная падлога тоне ў смецці, сцены аточаны цвіллю і павуцінай, па кутках валяюцца нікому не патрэбныя транты і рэшткі абутку. Паныла і няўтульна.

Чорны Кукса з радасным здзіўленнем паглядае на Маруса. Потым кладзе руку яму на плячо, гладзіць, нібы жадае ўпэўніцца, што перад ім сапраўды колішні старшыня Краштупенаўскага валаснога выканаўчага камітэта.

— Калі той таварыш сказаў, што ты хочаш са мною сустрэцца, у мяне ледзьве душа ў пяткі не ўцякла. Жывы! А мы ўжо былі цябе аплакалі. Жакайціс паставіў на табе крыж, каб яго качкі стапталі, а мы і паверылі. Тутэйшыя кулакі ад радасці імшу былі заказалі. Апалець можна, як некаму не пашанцавала!

Кукса ціха рагоча. Цяпер ён прысеў на кукішкі насупраць. Марус таксама пасміхаецца. Вочы ў абодвух падазрона вільготныя, мускулы твараў уздрыгваюць.

— Ты, Пятрас, як быў калючы, так і застаўся. Не прычасала цябе самаўправа на свой фасон.

— У нас, бедалаг, асаблівая скура: чым больш яе шаруюць, тым цвярдзейшая яна становіцца.

— Не ва ўсёх. Колькі нашых хланцоў прадалося! У першы савецкі год ільвамі рыкалі, а цяпер веранічаць паршывымі шчанюкамі. Пуплясісу не казаў, якая справа?

— А нашто яму загадзя ведаць? Няхай думае, што клічу ў талаку гнаць самагонку. А далей пабачым. Ужо мусіў бы прыйсці.

— Не давярэш?

— Не, чаму ж? Матавушас не пустабрэх. Толькі баба ў яго такая самая дурніца, як і ў мяне... «Заб'юць, зловяць, павязуць, не лезь, куды не трэба...» І з дзецьмі ў яго не ўсё латва: старэйшы пасля Міграты, Кястумерас, запісаўся на працоўную службу рэйха, па Гітлера парабкуе, а Міграта да фальварка прыкіпела. Адданая божая служба. Ёй усё роўна, хто кіруе фальваркам — амерыканец Гульбінас ці немец Петар фон Дызэ, галоўнае — пан. А наш Матавушас, можа, чуў, таксама ў двор хвост ушчаміў.— Марус кіўнуў галавой.— З лета сорак першага. Як яго толькі выпусцілі, так і пашыбаваў туды. Асуджаць яго няма за што — трэба ж чалавеку педзе працаваць. На тых яго сямі гектарах дык баба з малодшымі дзецьмі ўпраўляецца. А ў папа Петара як у Хрыста за пазухай: не забяруць, не павязуць у Германію. Рабочая сіла! І не абыякая. Пуплясіс там нібы за старэйшага, адказвае за палонных. Не соладка мужыку. Скардзіўся. Калі хто з палонных, што працуюць у маёнтку, уцячэ, развітвайся з галавою, каб яе качкі стапталі!..

Марус засяроджана пазірае на бураковы каганец, што патрэскае на печы. Смярдзіць палепым авечым лоем. Бляклае ружовае святло льецца ў цемру і, знемагаючы, кладзецца чорнымі ценямі каля сцен.

— Кястумерас збіраўся ўступаць у камсамол,— кажа ён, не мяняючы позы.

Чорны Кукса, як паслухмяны сабачка каля гаспадара, усё яшчэ сядзіць на кукішках.

— Збіраўся ў камсамол, а апынуўся ў фашыстаў, пямецкім афіцэрам чэсць аддае. Шукальнік прыгод. Так і сказаў бацьку: пляваў я на ўлады, усе яны адполькавыя, хачу свету паглядзець. Калі ішлі немцы, дык дзеля гэтых прыгод ледзь не падаўся ў адступленне з Саветамі, але хвароба затрымала. Невядомыя шляхі гасподнія, як пекалі казала мая нябожчыца маці...

— Што ж, прамаргалі чалавека.— Марусу непрыемна, што Чорны Кукса сядзіць пасупраць на кукішках. Ён устае з калоды і доўга маўчыць, нібы ўшаноўвае памяць

таварыша, што загінуў.— А чаму паліцыя так лёгка выпусціла Пуплясіса?

— Лёгка?! Каб яе ліха, такую лёгкасць! Чатыры зубы там засталіся, а сніна... Не трэба так гаварыць! Мужык шкло хрумстаў, а цяпер скарынку хлеба насілу адолее. Па ім праязджала фурманка, поўная людзей, памятаеш? Больш такога цырка не ўбачыш: ледзь-ледзь запосіць у свіран мяшок пшаніцы. Адпакутаваў сваё, няма чаму тут зайздросціць. Хто ведае, можа, адумаўшыся, яго зноўку сцапалі б, калі б не фальварак ды Кястумерас са сваёй службай рэйху... А што адпусцілі, дык у нашай воласці не ён адзін выслізнуў з сеткі. Адомас Вайнарас... Зблытаўся з забойцамі, але рэзаў не кожнага, хто прыдаўся б па мяса. Сяму-таму дапамог, гэта пэўна. Стараўся, паколькі дазваляла служба.

— Адвакатуеш? — Марус злосна гмыкнуў, змераў да корлівым позіркам Куксу, што прысланіўся да печы. Знявечаная левая рука (засталіся толькі два пальцы — вялікі і ўказальны) гладзіць кляпу ў пінжаку.— Адомас пакуль што моцна трымаецца і без адвакатаў. Засталося яшчэ нямала наіўных прасцячкоў, якія вераць, што іх пакінулі жывых з хрысціянскай літасці. Пашана да літоўскай крыві? Але, без гэтай якасці фашыст не быў бы фашыстам. Аднак жа ёсць і другі бок — якая карысць Адомасу з нежывога раба? Хто пасля вайны служыў бы кулакам і фабрыкантам? Калі б яны ведалі, што прайграюць, не пакінулі б каменя на камені, мой хлопца.

— Ведаю, ведаю.— Кукса ажно засаромеўся.— Не абараняю я іх, адно сказаў, як выйшла з Пуплясісам. Каб у іх вочы павылазілі, калі я іх на самой справе абараняю!

— Не крыўдуй. Я злосны на іх, як чорт. Ніколі добры не быў, а пасля таго, што перажыў, пачынаю шалець, як толькі пачую слова на іхнюю абарону. Ты кідаеш у іх камякамі зямлі, а трэба камянямі, камянямі, камянямі! І прытым напаленымі дабяла! — Марус усхвалявана кружыць у цеснай кухеньцы, нібы звер у клетцы. Тым часам Кукса, выцягнуўшы з кішэні капшук з тытунём, спрытна скручвае цыгарку.

— Вядомая рэч, табе ёсць чаго шалець,— шматзначна кажа ён.— Але і мяне яны не гладзілі па галоўцы. Атрымаў дзялянку зямлі, толькі пачаў жыць — адабралі. Пуплясіс таксама не мае за што ім дзякаваць. Не думай, кожны з нас затаіў у сэрцы крыўду.

— Не для таго мы сустрэліся, каб лічыць крыўды,—

Марус узяў з рук у Куксы капшук, адарваў край газеты на самакрутку.— Калі мы будзем вярэдзіць свае раны, дык толькі аслабнем. Лепш падумаем пра іншых. Нам трэба, каб у сэрцы змясцілася крыўда ўсіх людзей. Нянавісць — найлепшае выбуховае рэчыва. Такой бомбай самога д'ябла ўзарвём.

Кукса, патапуўшы ў воблаку дыму, круціць галавой. Засыпаў бы госця пытацямі — вельмі ж ужо карціць да ведацца, як ён пралез праз вушка ў іголцы і апынуўся тут,— але пасля таго, як неспадзявана яго ўпікнуў Марус, не адважваецца чапляцца з роспытам. Абодва пыхкаюць самакруткамі, глытаючы горкі дым і азіраючыся па баках: куды гэта падзеўся Пуплясіс, каб яго качкі стапталі?

— Як Джугасы жывуць? Гедымінас?

— Жывуць. Добрыя людзі. Калі маці выгнала Аквілю з дому, стары прытуліў бедалажку.— Кукса асекся, пачуўшы, што Марус папярхнуўся дымам і павярнуўся да дзвярэй.— Гедымінас часам да нас зазірае, з маёй бабай разам кумамі былі... Гм... гм... Не пагрэбаваў і на вялікдзень зайсці, хоць на сталае ў нас не густа. Пакідае гімназію, каб яе качкі стапталі. Хачу, кажа, сумленнай працай зарабляць хлеб. Будзе з бацькам працаваць на зямлі. Стары, зразумела, не скача ад радасці. Куды ўжо тут: гэтулькі мучыцца, вучыцца — і пазад у вёску гразюку мясіць.

— Глядзі ты! — Марус не на жарт здзівіўся.— Вось не спадзяваўся. Бачыў, варты чалавек, але адпавядае ўсім патрабавацтвам, каб уступіць у аркестр Кубілюнаса. А як жа, пасля Сталінграда многія капаюць сабе новы анопчык.

Кукса пацёпвае плячамі. Капаюць анопчык... Можа, і капаюць, але Гедымінас не такі чалавек, каб пра яго кепска думаць. Не свой, аднак і не вораг. Марусу, вядома, гэтага не скажаш: яшчэ звінаваціць у кумаўстве. Дый няма калі казаць: кухоннае акепца адгукнулася ўмоўленым стукам. Пуплясіс, Матавушас!

III

Пуплясіс стаіць, вырачыўшы вочы, прыросшы да падлогі. Рот разяўлены, губы трасуцца, рукі не знаходзяць месца.

— Ну што, Матавушас, сваіх людзей не пазнаеш? — раскалолася папружаная цішыня.

— Нямуніс... — пралапатаў Пуплясіс. — Як ты тут? Адкуль? Марус... І ўспе не спілася...

Марус ступіў насустрач Пуплясісу. Тады і ён, наверыўшы ўжо сваім вачам і вушам, скрапуўся з месца.

Мужчыны абняліся.

— Дык, значыць, уцалеў?..

— Трэба было ўцалець. Шмат яшчэ спраў не зроблена.

— Пэ-э-эўна... Жыць трэба.

— Жыць? — Марус выпусціў Пуплясісаву руку, лагодна падштурхнуў яго да калоды. — Сядай на маё месца, Матавушас, ты сярод нас старэйшы... — Сам ускочыў на прымурак побач з Чорным Куксам і вёў далей абарваную думку: — Жыць, кажаш? Жыць сёння немагчыма. Адно з двух: гніць альбо змагацца.

Пуплясіс сціснуў двума пальцамі нос, высмаркаўся і, выцершы руку аб нагавіцы, зазначыў:

— Надта наваюешся, калі калека...

— Як гэта — калека? Хіба фанысты забілі тваю душу?

— Пры чым тут душа? Душа наша з памі, і ніякаму д'яблу яе не прадамо. Толькі нібыта сэнсу няма... Аднак што я тут... Лепш ты выцягвай з торбы свае марцыпаны. Як, што, адкуль? Ці хутка гэтая праклятая вайна скопчыцца? Мы дык сядзім у гэтай дзірцы, сляпыя, нібы краты, і нічога не бачым.

— Мае марцыпаны не зачарсцвеюць, з імі паспеем. Скопчым спачатку распачатую размову. Чаму ж гэта няма сэнсу? Фальварковыя пірагі спадабаліся?

Пуплясіс неспакойна заварушыўся на калодзе, хілячыся наперад усёй сваёй цяжкай квадратнай постацю. Каганец гарыць няроўна, у мігатлівым святле Пуплясісаў твар здаецца апухлым, размытым.

— Ужо не маю сумнення, што ты ўваскрэс з мёртвых, — кажа ён кпліва. — Той гэта, гэта той самы язык, які заўсёды ведаў, як укалоць чалавека.

— Праўда вочы коле... — у тоі яму адказвае Марус.

— Фальварковыя пірагі вылазяць мне бокам, калі хочаш ведаць. Думаеш, ад добрага жыцця даў сябе прывязаць там, як сабаку да будкі? Меў бы дзяцей, жонку, хоць і дурніцу, сам пабачыў бы...

— Нашто ківаць на дзяцей? Яны ў цябе не пытаюцца, якою дарогаю ім ісці.

Пуплясіс аблакаціўся на калені і глядзіць па падлогу. Шырачэзныя плечы (на іх нэрая суконная світка) перытмічна нагойдваюцца.

— Дзецьмі папікаеш? — Голасу амаль не чуваць. Словы булькочуць у горле, сэрца крывавіць.

Марус зашнуўся. Нават няёмка стала. Падышоў бы, наклаў бы руку на нахіленую галаву («Не гневайся, стары...»), але гэтак, ліха яго ведае, куды навернеш справу.

— Гаворка не пра дзяцей, а пра цябе, — кажа ён ужо нагаднейшым голасам. — Іншыя твайго гатунку, мой дарагі, наварочваюць аглоблі ў лесе, а ты: «Нібыта і сэнсу няма...» У саракавым быў сэнс, а ў сорок трэцім — няма. Як жа ж атрымліваецца? Што змянілася? Хіба савецкая ўлада не тая самая?

— Там, дзе яна ёсць, яна, можа, і тая самая, а тут — немцы, самаўправа, мы з табой іх не звалім. Усё вырашыць войска. Як у сорок першым. Прыйдзе, не папытаўшыся ў нас, калі трэба будзе прыйсці, і навядзе свой парад. А адкуль і якое — мы гэтага не ведаем...

— Лухту мелеш! — не ўтрываў Чорны Кукса. — З Усходу, савецкае, якое ж яшчэ можа быць.

— Няхай з Усходу. Парадуемся, што адтуль, пашы, таварышы, але... бачыш, мы ўжо вучаныя... Памятаем васемнаццаты. Тады таксама ўтваралі савецкую ўладу. «Няхай жыве! Ура!» Увесь свет заваюем. А белыя нас убок сапхнулі. У саракавым мы зноў наверх. «Няхай жыве! Ура!» Ніхто нас не пераможа, шапкамі закідаем сусветны капіталізм. Узняўся на Захадзе педалугі немчык — гэтаксама казалі: жабракі яны, нічога не маюць, — і прайшоў Літву за тры дні, як гарачы пож праз кавалак масла. Ды ўжо ж, можаш рашаць, як хочаш, клікаць таго ці другога, а прыйдзе той, хто мае прыйсці.

— Прадаўся, Пуплясіс, — прамармытаў Марус.

— Была нагода, ды не зрабіў я гэтага. Я не Жакайціс. І не прадамся, не бойся. Хоць гнію ці тлею — добра не начуў твайго слова, — аднак сябе яшчэ я трохі паважаю. Савецкая ўлада мне што маці родная, хоць два разы яна ўжо ўцякала ад мяне прэч, накіпуўшы сваё дзіця, абкаканае да вушэй.

— Мог бы дагнаць, калі б захацеў. Але, відаць, табе і сярод чужых нянек някенска.

— Не абражай.

Марус нейкі час маўчыць, утаймоўваючы гнеў, а потым вядзе далей:

— Ён, бачыце, паважае сябе. Саманавага! Можна лопнуць са смеху. Чалавек, што паважае сябе, не спусціць нагавіць і не выставіць голага азадка таму, з кім учора ца-

лаваўся. І не будзе разважаць, як пейкі дробны гапдляр, што выгадна, а што не выгадна. Калі ты, чалавеча, маеш ідэю, да якой ляжыць сэрца і да якой хіліцца розум, які тут можа быць гандаль? З кім і супраць каго? Пераканааны, што праўда на тваім баку, вась і стой за яе да канца. Галаву пакладзі, калі на тое найшло. Ты не дачакаешся перамогі, іншыя яе здабудуць. Васемнаццаты... саракавы... Ажно злосць бярэ, калі цябе слухаеш, дзядзька Пуплясіс. Калі б усе разважалі па-твойму, Чырвоная Армія даўно б склала зброю і ты б нават падумаць не адважыўся, што верпуцца свае і ты зноў зможаш наесціся ўволю, як згаладзелы за зіму мядзведзь.

Пуплясіса — нібыта няма. Нейкі чатырохгранны, наспех абгабляваны дубовы камель. Галаву ўцягнуў у каўпер, твар схваў у далонях. Нават вушы затуліў — быццам і чуць нічога не хоча.

— «Вырашыць войска...» Войска і вырашае, мусіў бы гэта ведаць, калі сёе-тое чуў пра становішча на фронце і калі, вядома, не лічыш, што гэта — чырвоная прапаганда. Пасля Сталінграда немцы пачалі азірацца туды, адкуль прыйшлі. Чырвоная Армія выгнала іх з Паўночнага Каўказа, заняла Курскую, Растоўскую, Варонежскую вобласці, наблізілася да Смаленска, прарвала кальцо блакады Ленінграда. Японцы з туркамі сцягнулі да нашых граці вялікае войска, намерваючыся напасці, калі ўпадзе Сталінград. Не дачакаліся... І, зразумела, цяпер ужо не адважацца палезці. Армія гераічна выконвае свой абавязак перад айчынай. Салдаты гінучь тысячамі, думаючы толькі аб адным — якой бы ні было цаной дамагчыся перамогі. Перамога! Усё для перамогі! — вась што цяпер самае асноўнае. Чым хутчэй яна будзе заваявана, тым менш давядзецца скласці галоў.

Пуплясіс маўчыць. Марус таксама замоўк, спахапіўшыся, што забег задалёка паперад. Чорны Кукса шаруе босымі пяткамі па атынкаванай сцяпе печы. Праз зачыненыя аканіцы даносіцца спеў першых пеўняў.

— Прышчамілі Гітлеру хвост, па ўсім відаць, — кажа Чорны Кукса. — Газеты пра гэта не хочуць пісаць — маўляў, скарачаем фронт з тактычных ці яшчэ якіх там намераў, але мызы ва ўсіх пачарпелі, нават люба глядзець, каб іх качкі стапталі. Надоечы спыніліся ў вёсцы — яйцы здабывалі. Зайшоў аўстрыяк — адна пага ў яго карацейшая: падстрэлілі, кажа, бальшавікі пад Вязьмай, — дык вась,

правёў далонню па горле і заяўляе: «Гітлеру капут, кама-рад». Ведаеш, пават сам не заўважыў, як адрэзаў яму апо-лец сала, пават гэтых яго саламяных цыгарэтаў не ўзяў...

Кукса фыркае, нібы конь, што ўдоваль накачаўся ў траве: жабраку за добрую малітву заўсёды даём міласці-ну. Яго ногі мільгацяць, барабаняць задубелымі пяткамі па печы. Ён ужо амаль выйграў вайну, уздымае сцяг пе-рамогі над руінамі Берліна. Але Марус тут жа астуджвае яго. Ну-ну, разагнаўся... Немец яшчэ не знямогся. Та-тальная мабілізацыя ўвалье яму свежай крыві. Пакуль яе выпусцім, нямала давядзецца праліць і сваёй. Зразумела, наша справа справядлівая, і мы пераможам, як сказаў таварыш Сталін, але пераможам змагаючыся, а не пля-скаючы ў ладкі, нібы глядачы ў тэатры. Вядомая рэч, і без нас, пакуль мы сядзім тут, расце дрэва перамогі. Яго палі-вае сваёю крывёй уся Савецкая краіна, тысячы партыза-наў. У Расіі нават жанчыны і дзеці б'юць немца. І гэта заслуга не толькі адной нашай арміі, што твой аўстрыяк забубніў малітву «Гітлер капут». Калі настане пара жніва і мы не зможам пахваліцца, што дапамагалі на сяўбе, не надта прыемна будзе пячы хлеб з чужое мукі.

Кукса прыкусіў губу. На запалых шчоках павыступалі чырвоныя плямы. Знявечаная левая рука нервова трэ лоб.

— Ты не круці,— буркнуў ён,— кажы проста, што хо-чаш.— Зашлёпаў босымі нагамі па падлозе, сапучы, пры-сеў перад дзверцамі печы, адчыніў іх, па самае плячо за-сунуў у печ руку і выцягнуў нейкі, зацярушаны попелам, скрутак. У палатнянай анучы бутэлька самагонкі, хлеб, пекалькі галовак цыбулі, кавалак кумпяка.— У мяне шас-цёра дзяцей, але я не баюся,— гаварыў ён, раскладаючы пачастунак на прымурку побач з Марусам.— Старэйшаму ўжо пятнаццаць гадкоў, баба трывушчая, умее круціцца, дасць рады і без мяне. Думаеш, я і сам не думаў пра гэта? І не раз, ажно рукі свярбелі. Але хіба што зробіш з голымі рукамі? Недзе ў лясах, чуваць, гэтай зімой партызаны аб'явіліся, а вакол нас ціхата. Не пабяжыш жа па ўсім павеце, галёкаючы: «Гэй, адгукніцеся, дзе вы запраторы-ліся, Чорны Кукса ідзе на дапамогу!»

Стрыманая ўсмешка прабегла па твары ў Маруса. Ад-рэзаў сала, паклаў у рот, стараючыся суняць хваляванне.

— Ты, Пятрас, застаўся чалавекам.— Голас зусім спа-койны, аднак сэрца скача, нібы цяля, выпушчанае вясною на пасвішча.— Я не памыліўся, мяркуючы, што хоць бы адзін такі застапецца ў Лаўксадзісе.

— Бабе пельга казаць, куды адыходжу: усю вёску ўздыме на погі, каб у яе язык апух.— Кукса перакуліў чарку, зноўку наліў і падсунуў Марусу, імпэтна хрумстае зубамі цыбуліну.— Пакіну цыдулку — і гайда ў лес. Толькі дазволь яшчэ з тыдзень дома пабыць — трэба сёе-тое перад адыходам спарадкаваць.

IV

Пуплясіс як прыкіпеў да сваёй калоды. Выпіў пададзеную Марусам чарку. Калі падышла чарга — другую і трэцюю. «Ты, Пятрас, застаўся чалавекам...» Замглёшы позірк блукае на выбоістай падлозе. Спыніўся на дзвюх парках пог — босых, набраклых, нібы рапухі, і ў ботах — але і на тых, і на другіх пыл той самай зямлі. Яны гэтак блізка адны да адных і так далёка ад калоды... Узнялі чарку («За тваё шчырае сэрца, Пятрас»), засмяліся («Кучкайліс, каб яму вязы пакруціла, таксама Пятрас...»), гутараць, нібы трэці нейкае, не вартае ўвагі, пудзіла. «Закусвай, закусвай, Матавушас», — згадвае час ад часу Кукса і, падчашіўшы нажом, соўгае яму ў рот кавалак чаго-небудзь, быццам якому кормнаму гусаку...

— Ну не! — чуе ён празмерна бадзёры Марусаў голас.— Занадта лёгка хочаш адрабіцца, мой братка. Самому пайсці ў лес — на гэта ледзь не кожны здатны, ты вось прывядзі з сабою дзесяцёх, дваццацёх, каб адразу стварыць новы атрад, тады будзеш малайчак.

— Каго? Коней альбо кароў, ці што? І адкуль? Бачу, што ты піць развучыўся, таварыш Нямуніс.

— Адкуль? А палонныя? У фальварку іх, здаецца, дзесятак з паловай...

Марус замоўк. Незакончаная фраза завісла ў наветры, неяк пяпэўна затрымцела, і Пуплясісу здалося, што дзве нагі — босая і абутая — падазропа штурхнулі адна адну. У вушах зашумела, калода раптам ператварылася ў спружыну, пачала распростацца, падымаючы ўгору цяжкі квадрат цела. Праз густую заслонку дыму ён убачыў два здзіўленыя твары і свой кулак — цёмную вузлаватую масу, узнятую да Марусавых грудзей.

Марус адсунуўся, намагаючыся вызваліць прыціснутыя да нечы погі, але ў той самы момант Пуплясісава рука безданаможна апала.

— Значыць, мяне ўжо спісалі? Эх ты! Мы з тваім бацькам у васемнаццатым за чырвоны сцяг крывёю харкалі.

Смаркач! — Адхаркаўшыся, плюнуў пад ногі і павярнуўся да дзвярэй.

— Матавушас!

— Пуплясіс!

Спыніўся, але ўжо каля дзвярэй у сенцах.

— Спалохаліся? — кінуў, не азіраючыся на тых двух, што выбеглі ўслед за ім з кухні. — Што ж, страляйце ў спіну. Мабыць, у Маруса знойдзецца штучка для гэтай справы. А-а, баіцеся шуму? Дык пашукайце сякеры. Я пачакаю. Не хачу, каб праз мяне ў вас нагавіцы трэсліся.

— Матавушас, што ты, каб цябе качкі... Бутэлька засталася недапітая...

— Пакінем яго ў спакоі. Бачыш, у чалавека нервы не ў парадку. — Марус падышоў бліжэй, пацягнуўся да Пуплясісава пляча, аднак рука адразу адскочыла назад, быццам ударыўшыся аб нябачную перашкоду. — Ніхто не можа спісаць чалавека, Пуплясіс, калі ён сам таго не захоча. Ідзі дамоў, перабяры ўражанні сённяшняга вечара і ўсё добра абдумай. Усё! Пачынаючы з васемнаццатага, калі ты крывёю харкаў, і канчаючы сорак трэцім, калі можна не харкаць і ўсё адно застацца ў крыві. Калі захочаш сказаць нешта новае, наш Чорны Кукса цябе заўсёды з ахвотай выслухае. Дабранач.

—

— Толькі асцярожна, Пятрас. Не падстаўляй галавы без патрэбы. Калі ўсё будзе гатова, падай нам знак.

— Не турбуйся, дам рады.

Марус абняў Чорнага Куксу. І цяпер, калі галоўнае ўжо было зроблена, адчуў, што ўпутранае напружанне спала і тая крохкая шкарлупіпа, пад якой ён велізарным намаганнем волі трымаў свае пачуцці, рассыпалася на чарапкі. Не, ён не можа, не можа цяпер адгэтуль пайсці проста так.

— Паслухай, Пятрас... — Ён адварнуўся, адштурхнуў ад сябе Куксу. Апушчаныя плечы цяжка ўздымаліся. — Ты быў тады ў вёсцы, бачыў, як іх усіх?.. Бацьку, маці...

— Не, не... Мы з бабай у Гірнюсаў тады якраз буракі ўбіралі. Эх, Марус, ці варта вярэдзіць сэрца, усё роўна з магілы іх не падымеш.

— Значыць, буракі ўбіраў? І ніхто не ведае, як там усё на самой справе тварылася?

— Бо ніхто са сваіх і не бачыў. Толькі стараста, Кучкайліс, там быў. Кажуць, калі Юліта прагаварылася, Пра-

нас, твай бацька, ударыў эсэсаўца ў жывот. Той за рэвальвер — і ў галаву... на месцы. Генуту... пасля ўсяго таго... укінулі ў камору, дык яна там... пад бэлькай... Не вынесла, бедная, ганьбы...

— Гавары, гавары...

— Калі яны зачынілі ў каморы Генуту, гэтую святую пакутніцу, і кінуліся да схованкі, Юліта з крыкам пабегла па вёсцы. Яе не чапалі. Мабыць, самі засаромеліся свайго зверства, — як-ніж, а маюць чалавечае аблічча. А Казюню, маці тваю, вечны ёй супакой, і хлапчука Фрэйткі павезлі ў Краштупены. Мы са старым Джугасам хадзілі да Дангеля, прасілі цела аддаць: вывесілі ж аб'явы, што расстраляна за ўтойванне яўрэяў... Дзе там! Самім нам прапанаваў, каб нагледзелі месца на сваю магілу... Так і пахавалі толькі бацьку і дачку...

Абодва доўга маўчаць.

— Ці не здагадваешся, каму за ўсё гэта я маю быць удзячны?

— Не ведаю... Такімі справамі ніхто не хваліцца. Але наш стараста, Кучкайліс, задужа ўжо рунлівы... Можа, яшчэ чарку на дарогу?

— Налі.

Кукса жвава павярнуўся і патэпаў у кухню. Калі ён вярнуўся з чаркай, Марус, абапёршыся плячамі аб сцяну, прышальваў пагаслую цыгарку. Твар быў спакойны, цвёрды, пачырванелыя вочы суха блішчалі.

— Трэба было б спаткацца з Гедымінасам. Дапаможаш, — сказаў ён, быццам пра гэта толькі што вялася размова. Аднак ледзь толькі апынуўся ён на падворку, абцугі штучнага спакою аслаблі; яшчэ трохі — і ён кінуўся б назад у Куксаву халупу. «Як жыве Аквіля?» Колькі разоў гэтае пытанне круцілася ў яго на языку, аднак ён так і панёс яго з сабою, не адважыўшыся вымавіць. Гонар не дазваляў дапытвацца, а Кукса наўмысна пазбягаў гэтай тэмы, баючыся вярэдзіць сэрца. Так ён і не даведаўся нічога звыш таго, што ўжо чуў ад таварышаў на атрадзе: замужам, гадуе іхпяга сына, хутка будзе мець другое дзіця ад Кяршыса. Праўда, Кукса неяк між іншым прагаварыўся, што Кяршысы бяруць з яго плату за Нямунісаў дом; Хвеліксас, маўляў, знайшоў аднаведную пару, абое патрапяць збіць масла з багны. Выпадкова кінутая фраза толькі пацвердзіла рапэйнае Марусава падзрэненне, што ён зусім не ведаў Аквілі. Аднак гэта былі не тыя словы, якіх чакала яго збалелае сэрца, як зямля, парэпаная ад

спякоты, чакае дажджу. Нічога ён цяпер не прагнуў больш, як толькі паглядзець у яе здрадлівыя вочы і ўбачыць там роспач. Ён быў амаль упэўнены, што гэтага не адбудзецца — яна, вядома, не пешчаслівая, а яму будзе невыносна цяжка вытрымаць удар, які прычыніць яму яе абьякавасць (а можа, нават злосць, як у звера, патрывожанага ва ўтульным логвішчы), але не мог суняць буры сваіх пачуццяў. «Я мушу пабачыць сына. Можа, першы і апошні раз у сваім жыцці», — апраўдваўся ён перад сабой, паслухмяна паддаючыся спакусліваму шэпту падсвядомасці.

«Ты ўвойдзеш у гэты замак спакою і ўскалыхнеш яго да самага падмурка. Каралева спіць і сніць салодкія тупыя сны, але ты выцягнеш яе з ложка і, душачыся ад радасці, будзеш любаватца, як гарыць кардопавы палац хлусні і ашуканства. Нітка за ніткай, ты сарвеш з яе шаты самазванства, якімі яна ахінулася, хаваючыся ад выпрабавання на вернасць, і калі ў яе сэрцы засталася хоць кропля Аквілі тых дзён, яна не зможа не ўбачыць свайго бессаромнага ўбоства. Ты ўзбунтуеш яе душу і выйдзеш горда і пераможна, назаўсёды зачыніўшы дзверы, за якімі будзе пахнуць тлустым баршчом і смачным хлебам, але ўжо ніколі не будзе шчасця. У жыцці кожнага чалавека, скажаш ты, настае часіна, калі даводзіцца змагацца са спакусай прадаць сябе. Ты прайграла, Аквіля, і я прыйшоў табе сказаць, каб ты ведала, што страціла. Здзек? Магчыма. Бесчалавечнасць? Жорсткасць? Непавага да сябе? Магчымая рэч. Не апраўдваюся. Вайна — не курсы шляхетных паненак, гэта — вогненны горан, у якім гартуецца сэрца, і вельмі часта ад яго застаецца толькі кавалак счарнелага шлаку. Так што цішэй, пані Кяршэня. У той час, калі вы песціліся на белых прасцінах, маёй пасцеллю было крывавае поле бою».

V

Я ляжаў на бяскрайніх снежных могілках — цяжка паранены салдат, што, аднак, выйграў бітву, — і думаў пра адзіную кулю, якая засталася ў барабане ў пагане. Дзякуй лёсу, левай рукой я яшчэ неяк валодаў. Прыстаўлю халоднае дула да скроні, спушчу курок — і ўсё скончана. Санітары, што прыйдуць па гарачых слядах бою, знойдуць на адзін труп болей і закапаюць у стэпе сярод трупаў іншых байцоў, якія знайшлі пад небам Расіі другую айчы-

ну, прыйшоўшы сюды, каб аддаць за яе жыццё. Не трэба будзе зноў адольваць холад, голад, бяссонніцу, скрыгатаць зубамі ад болю, пакуль цябе будуць рамантаваць у шпіталі, каб адтуль акрыялага, яшчэ болей прагнага на жыццё, зноў кінуць у пашчу смерці; і ты з крыкам «ура!» зноў пабяжыш наперад праз гэтае бясконцае пекла, дзе плююцца агнём гарматы, дзе курчацца ў агоніі груды цел, дзе змяшаліся свае і чужыя, мёртвыя і параненыя; а потым, адкінуты назад альбо здолеўшы прарвацца наперад, пажывёльнаму будзеш радавацца, што застаўся жывы, і аплакваць у сэрцы палеглых сяброў, і як бы на ўзнагароду за гэта будзеш есці іхнюю пайку.

Не!

Цяпер сам дзіўлюся, як я мог так расклеіцца. Чырванею, калі прыгадаю сабе гэта, аднак не хачу апраўдвацца: хто не быў там, мяне не зразумее, бо ён не дзяліўся з таварышамі апошняй зацяжкай, не ламаў апошняга сухара на некалькі драбкоў, пакідаючы сабе найменшы кавалачак, хоць і не ведаў, калі (можа, заўтра, а можа, праз некалькі дзён) атрымаеш скупую салдацкую пайку; яму нават цяжка ўявіць сабе, што чалавек можа спаць ідучы, а ўпаўшы — не прагнуцца і замерзнуць на снезе, калі яго не заўважаць і не разбудзяць таварышы. Страшна, пані Кяршэня? Так, але ўсё гэта яшчэ нічога, калі хапае патронаў, а за тваімі плячамі чуваць бадзёрлівы гул сваёй артылерыі, калі адчуваеш, што недзе паміж тылам і табой цягнуцца непарыўны ланцужок забеспячэння. А тым часам нас кінулі ў той кацёл, калі артылерысты яшчэ толькі шмаравалі колы, рыхтуючыся мяняць пазіцыі, а абозы з харчам і боепрыпасамі паўзлі ў сумётах за дзесяткі кіламетраў ад нас. Адданым братам, на якога можна было паспадзявацца ў вырашальную гадзіну, быў штык, ну а калі ён выходзіў са строю, заставаўся прыклад вінтоўкі ды яшчэ свае кулакі. Але пакуль чарга да іх яшчэ не дайшла, мы адбівалі атакі ворага, а сям-там і самі прарываліся наперад... Аднак скончыліся боепрыпасы і бутэлькі з гаручай сумессю, якія дзейнічаюць напэўна, калі, захапіўшы пару такіх, сам кідаешся з імі пад танк.

Добры салдат павінен, не тлумячы сябе лішняй развагай, прымаць усё, што робіцца навокал. Я не быў да гэтага падрыхтаваны, бо з маленства павучыўся глядзець на жыццё, даходзячы да ўсяго, што мяне цікавіла, і не супакойваўся, пакуль не атрымліваў дакладнага адказу. Аднак гэты самы розум, які зрабіў мяне чалавекам і змагаром за

праўду, цяпер павярнуўся супраць мяне. «Што будзе, калі пемцы надумаюць контратакаваць раней, чым прыйдзе падмацаванне? Дый нагул, ці прыйдзе яно? Ці не паўторыцца нядаўняя гісторыя баявой дывізіі, калі яшчэ зялёных, ненавучаных хлапцоў нечакана выцягнулі з зямлянак і, амаль бязбройных, кінулі супраць сталёвага нямецкага кулака?» Гэтакія думкі палілі мой мозг і былі яшчэ балючэйшыя, чым раца недзе ў піжній частцы цела. І, як я цяпер думаю, гэта была яшчэ адна прычына, якая падштурхнула мяне пакарыстацца апошнім патронам у нагане.

Такім чынам, усё было вырашана і было б здзейснена, калі б не той, недзе побач са мною, енк, што раздзіраў сэрца. Я перавярнуўся на бок, заскавытаўшы ад болю, і за пару метраў ад сябе ўбачыў кучу трантаў, якая торгалася і ад якой ішоў гэты енк. Непадалёку ляжаў чаравік, з якога тырчала нешта ружовае. Другая нага, мабыць, была адкінута выбухам далей альбо яе схваў пад сабою другі забіты, што зваліўся тутсама. Асколкам міны, нібы хірургічным нажом, распарола немцу жывот да самых грудзей, і дымлівыя вантробы лезлі на снег, нібы перастаялая рошчына з дзежкі. Але верхняя частка цела была незачэпленая, сэрца на-ранейшаму пампавала кроў, якой усё мена, а мозг разумеў трагічную бессэнсоўнасць гэтых пакут. У думках ён ужо развітаўся са сваім фатэрляндам (рускі мароз неўзабаве дакопчыць тое, чаго не дарабіла зброя). Я бачыў, як малілі мяне яго вочы, скіраваныя на мой наган. Які б ён ні быў багаты, гэты заваёўнік з выпушчанымі вантробамі, у гэтую хвілю ён ведаў, што самае большае багацце — куля ў лоб.

Я меў тую кулю! І калі б яе прасіў смяротна паранены таварыш, я не вагаючыся паслаў бы яму яе, як аддаюць кавалак хлеба альбо апошні глыток вады, нягледзячы на тое, што потым самому б давялося канаць у жахлівых пакутах. Але яе, маю апошнюю кулю, прасіў вораг! Прыхадзень са свету звышчалавекаў, што ўсім прынеслі боль і няшчасце, ён сам, напэўна, дагэтуль не ведаў, што такое чалавечая пакута. Не, я дапамог бы параненай жывёліне, але не гэтаму прадстаўніку чыстай расы. Я сам уразіўся сваёй нянавісцю. «Не! — закрычаў я ў думках. — Не ведаю, хто ты такі — гараджанін ці вясковец, — але табе не трэба было сюды прыходзіць. Трэба было ведаць, што няма на зямлі чалавека, які не даражыў бы сваім домам, не хацеў бы кахаць сваю жанчыну і гадаваць дзяцей — куды пры-

емпей павалаяцца ў пядзельку па лужку з каханай, чым ляжаць тут, у гэтым марозным стэпе мерцвякоў, абняўшы віптоўку альбо свае вывернутыя ваўтробы. Па тваёй віне зямля п'е людскую кроў і слёзы, нібы ваду, а я неўзабаве прыстаўлю да сваёй скроні наган і спушчу курок. О так, спушчу, але толькі тады, калі ты сканаеш, каб мая смерць не змагла сучешыць цябе. Не, не дачакаешся ты ад мяне сакраментальнага акта. Лепей ужо прыцэлюся з нагана ў тваю зжаўцелую морду, і калі ты растанеш у чаканні, думаючы, што зараз надыдзе хвіліна вызвалення, я апушчу зброю і засмяюся. Хіба гэта не смешна: звышчалавек, што моліць ласкі ў непаўнацэннага раба?! Жалезны фрыц раздушаны і цяпер нагадвае кузурку, якая, цудам збярогшы галаву, варушыць прэднімі канечнасцямі...»

Ад яго патыхала смуродам...

Я ўзняў наган і ўсміхнуўся, укладваючы ў гэтую ўсмішку ўсю пагарду, якую можа чалавек адчуваць да самай нікчэмнай істоты на зямлі. Ягонья губы перакрывіліся, напэўна, ад болю, але я чамусьці падумаў, што ён хоча мне плюнуць у твар. І раптам у ненатуральна расшыраных яго вачах я ўбачыў нешта такое, што працяло мяне, як электраток.

Я павярнуўся на спіну і заплюшчыў вочы. Цела зрабілася лёгкае, нібыта яно было з парахні. Нібы маё, нібы не маё. Я быццам аддзяліўся ад сябе самога і, вынырнуўшы, як вуж з леташняй скуры, папоўз старым звiлістым следам назад, адкуль узяўся. Прастора вакол мяне папоўнілася сонцам і празрыстым паветрам палёў. Ахоплены шчымлівай радасцю, я слухаў звонкае шчабятанне птушак, што даносілася да мяне з усіх канцоў, і бачыў, як у блакітным скляпенні неба адлюстроўваюцца кучаравыя пасмы цёмных лясоў і як ад іх коцяцца зеленаватыя хвалі, абмываючы сядзібы і людзей, што разбрыліся па палях. Я глядзеў на цябе, мая дзяўчынка! О так, на цябе, бо, яшчэ не вынырнуўшы са старой вужовай скуры, я ўжо чуў мяккі шлах тваіх крокаў, услед за якім узыходзіла гэтая сонечная летняя раніца. Гэта нічога, што ты тады ўцякла, пакінуўшы на засмечаным двары свой клумачак, і апошні ўспамін, які я павёз адгэтуль за сотні кіламетраў разам з вобразам айчыны, быў не твой позірк, поўны болю расстання і шчырай адданасці, а твая згорбленая спіна; гэта нічога — усё роўна за сотні кіламетраў я пачуў пяшчотны шлах тваіх крокаў. І ўбачыў твае вочы, не баязліва сагнутую спіну, а вочы, якія тужылі і любілі, а таксама не-

цярплівыя губы, што ласкава ўсміхаліся і клікалі, каб прыйшоў. «Ты вярнуўся? — гаварыла ты. — Я верыла, што ты вернешся. Чалавек не можа не вярнуцца, калі яго чакаюць». На тваёй галаве была чырвоная хусцінка, тая самая, якой ты мне махала, стоячы на рыначным пляцы той чэрвеньскай нядзелі, а на руках трымала маленькага чалавечка — наша дзіця... Так, мая дзяўчынка, у цябе на руках я ўбачыў наша дзіця! Яго вялікія блакітныя вочы глязелі крыху здзіўлена, але роцік усміхаўся, і далікатныя бледныя пальчыкі, нібыта парасткі, што выраслі ў склепе, датыкаліся да майго зарослага падбародка. «Вярнуўся... вярнуўся... вярнуўся...»

Я расплюшчыў вочы, адчуўшы на шчоках замёрзлыя слёзы, і паглядзеў перад сабою ў шэрую ледзяную пустэчу. Лета ўжо не было. Ні кучаравых лясоў, ні зеленаватай хвалістай зямлі. І ты з нашым дзіцем адышла за сотні кіламетраў. Аднак я ўсё яшчэ бачыў твае вочы — яны ўсміхаліся, чуў шэпт засмяглых губ — яны клікалі вярнуцца, адчуваў на сваім твары далікатныя пальчыкі дзіцяці, і ад гэтага дотыку трэскалася каменная абалонка гневу, што скаваў сэрца салдата, і праз нежывое папялішча прабівалася пяшчотная вясновая трава.

Я перавярнуўся на бок і, прыцэліўшыся, спусціў курок нагана. Але наўрад ці ён ужо меў патрэбу ў гэтым маім апошнім стрэле: вочы ўжо ні аб чым не малілі, нічога не пракліпалі, звар'яцелыя ад болю, яны былі халодныя, спакойныя і з нейкай патаемнай удзячнасцю глязелі ў рускую зіму, якая часам бывае літасцівейшая да чалавека, чым сам чалавек. Але, чым чалавек да чалавека, папі Кяршэня... Толькі не падумай, што я прыйшоў сюды скардзіцца ці прасіць міласціны, як той паранены немец кулі. О не! Я адно толькі хацеў, каб ты даведалася, як я цябе кахаў. І яшчэ пажадаць табе: будзь шчаслівая надалей, будзь шчаслівая, калі можаш пасля ўсяго таго, што цяпер начула.

VI

Марус у перапучасці спыніўся каля пакрыўленых варотаў, у хутары. Прачышчаныя — варта штурхануць плячом — і ты апынешся ў двары. З аднаго боку свіран, хлеў з агароджаным загонам, у якім стаіць воз, калодзежны журавель, нацэлены ў пабяклас неба, быццам чорны ствол гарматы, шалясценне роснага адцвілага саду...

З другога — хата, новы ганак, лаўка каля сцяны. Сесці б і пакурваць самакрутку, пакуль не развіднее і дзверы не адчыняцца самі... Сэрца адтала, не было ўжо той помслівай злосці, той крыўды, якая прыгнала яго сюды. У грудях застаўся толькі нейкі шчымлівы смутак ды прыкрае здзіўленне: «Чаго я тут?» Папурывшы галаву, ён глядзіць сабе пад ногі, на ўтаптаную зямлю на двары. Ля лаўкі куча жвіру, цямнеюць нейкія параскідапыя прадметы. Ногі ўгнуліся ў каленях, і, прысеўшы на кукішкі, ліхаманкавым позіркам ён пачаў абшукваць гэты шматок зямлі, Цацкі! Я г о н ы я цацкі... Пустыя запалкавыя карабкі і бляшанкі з-пад ваксы, зламаная лыжка, тронак нажа. Кучу жвіру перасякае баразна — не дакапаны да канца капал. Тут жа тырчыць дзяржак з лапаткі — сёння мужчына будзе канаць далей...

Марус выцягнуў руку, гладзіць жвір. «Кожны каменьчык краналі яго пальчыкі...» Дрыготкімі рукамі абмацвае зямлю вакол канала (асцярожна, толькі асцярожна, каб не разбурыць!) і каменьчык за каменьчыкам кладзе на далонь... Раптам — трррах! Наступіў на нешта. Ракавінкі! Белыя, рабыя, рудыя шкарлупіны — яго каровы, авечкі, свінні... Багаты хлеў маленькага гаспадара, якім ён яшчэ ўчора цешыўся, ляжыць, раструшчаны нагой дарослага чалавека. Марус засмучана шукае вачамі ўцалелыя ракавінкі.

Сабраныя каменьчыкі сыплюцца праз растапыраныя пальцы. Злосна брэша сабака. Пачуў чужога! «Чужы, чужы, чужы... Чаго табе тут трэба? І так праз цябе дзіця будзе плакаць...»

Ускочыў, стуліўшыся, пасунуўся ўздоўж плота з двара, як бадзяга, у якога шпурляюць камянямі. Незачыненыя вароты зеўраюць, нібы пашча нейкага звера. «Гаў-гаў-гаў!» У сэрцы — храбусценне патрушчаных ракавінак («Ой, мае кароўкі, мае авечкі!..»), у руцэ — адзіны ўцалелы каменьчык. «Нягоднікі, нягоднікі...» — шэпча ён перасохлымі губамі, сам не разумеючы, каму прызначаюцца гэтыя словы. «Нягоднікі, нягоднікі...» Заходзіць за хату з другога боку. На плоце вісяць гаршкі, гліняны збан, сушацца нейкія ануцы. Дзядоўнік і крапіва лезуць праз плот у кветнік, а адтуль выхіляюць свае галоўкі кветкі. Як яны хмельна нахнуць! Асабліва ў вільготную майскую ноч, калі цвіце бэз. Ён такі густы, галінасты, гэты куст бэзу, што засланяе палову хаты. Марус, аблётныся на плот, углыбіўся тварам у духмяную лістоту. Цяжкія гропкі

кветак халоднымі далонямі абдымаюць шчокі, і раса, што точыцца з іх, ледзянымі кропелькамі коціцца за каўнер, казыча грудзі. Дзесь пад галавою, у галлі, абудзіўшыся, падае голас пташка. «Цвір, цвір, цвір...» — быццам пажнічкамі чыкрыжыла яна шэрую прахалодную шату досвітку. Усё шпарчэй, усё мацней, усё шырэйшымі рухамі. Расчыкрыжыла-такі! Марус, затаіўшы дыханне, глядзіць на цёмную шчыліну, што абмалявалася ў галлі. Акну! За ім — цёплая пасцель, я н а і ё н. «Уставай, Хвэлька, уставай. Ужо світае», — мабыць, кажа яна. Пазяханне, соннае мармытанне: «А-эх, ледзь не праспаў... Але і распяваліся гэтыя пеўні. Цябе не бярэ на іх злосць?» Вядома, бярэ. Абаіх бярэ злосць. І яшчэ не так позна, каб не было часу нагаманіць... «Нягоднікі, нягоднікі...» Выцягнуць бы пісталет і лупянуць у гэтую чорную шчыліну! Паветра пахне не толькі хлебам і цёплай пярынай, пехта не спіць і памірае, а яны ў гэты час... а яны ў гэты час... Трэба ім пра гэта, чорт бы пабраў, нагадаць!..

Рука слізганула ў кішэню. Але не ў тую. Там толькі маленькі шурпаты каменьчык — згадка з берагоў дзіцячага канала... «Спі, соладка спі, мой малышок...» Адарваўшыся ад плота, доўга выцірае мокры твар рукавом. Кідае неспакойны позірк на пабяжылае неба, на якім адна за адной растаюць зоркі, на пасвятлелыя палі, на сядзібу, дзе ўсё суладней і галасней пачынаюць спяваць абуджаныя птушкі. Бразнула, адчыняючыся, акно. Не гэтае, заслоценае квітучым бэзам, а крайняе. Цяжкая хада, пакрыкванне.

— А-эх, сама пара, сама пара, — кажа ён, пазяхаючы. — Пайду падсыплю буланаму аўса.

Нешта шукае павобмацак у ранішніх поцёмках. Нешта зачэпіў, перакуліў. Аквіліп голас, але слоў не разбраць — мабыць, з другога пакоя.

«Пайду падсыплю аўса...» Прыціснуўшы далопь да грудзей, ён слухае, як аддалаецца стук драўляных чаравікаў. Чуе свайго бацьку. Такая самая вясновая раніца. Соннае гагатаанне гусей, крык пеўня. Свежае, вільготнае ад расы паветра плыве праз адчыненае акно ў пакой, а ў дзіцячым ложкачку так добра і ўтульна.

— Цішэй ты, няўклюда, дзіця набудзіш. — Гэта маці. Можна, і Аквіля вымавіла такія самыя словы?

І раптам яму робіцца дзіўна і брыдка, што ён прыцягнуўся сюды і, як нейкі падлетак, зазірае ў вокны чужой хаты. Успамінае сваё заданне, таварышаў на зброі. Па-

чуццё абавязку ўсім цяжарам навальваецца на плечы, і ён адчувае сябе ганебна дробным, зняважаным, страшна зняважаным, амаль што здраднікам. «Ты забыўся, што тваё жыццё належыць не табе аднаму, яно патрэбнае ўсяму народу». — «Я прыйшоў, каб загаварыць да сумлепня чалавека, парушыць сыты спакой яго душы. З якой мэтай? Дзеля чаго? Дзеля сябе, толькі дзеля сябе! Парушыць чужы спакой толькі таму, што сам не маю спакою. Таму, што не магу абняць той, якая мне была абяцана, але дасталася другому, таму, што ў мяне адабралі права жыць у сваім доме, без боязі хадзіць па родных палетках, таму, што толькі спотайку, нібы які злачынца, магу пачуць першыя словы ранішняй малітвы селяніна: п а й д у п а д с ы п л ю к а н ю а ў с а».

Ён сумна ўсміхнуўся самому сабе і, нават не азірнуўшыся на сядзібу Кяршысаў, рушыў па полі проста туды, на саснякі Гілужэ, па-над якімі палымнела зара, усё шырэй і шырэй заліваючы нябеснае скляпенне, усеянае бледнымі сняжынкамі зорак.

Раздзел дзесяты

I

Ён упароўся ў двор, паабчапляны дзедаўскімі торбамі. Яна занадта позна заўважыла яго — зачыніла б дзверы, а сама ў клуню ці ў хлеў. А цяпер нічога не застаецца, як карміць курэй і чакаць, калі наблізіцца гэтая недарэчная чалавечая разваліна. Не адрываючы вачэй ад зямлі, яна да самых дробных рысак уявіла высокую шыракаплечую постаць жабрака, доўгія ногі ў пасталах, абкручаныя да калянаў бруднымі палатнянымі анучамі, аблезлую заечую шапку, якую ён не здымаў нават летам, у самую вялікую спёку. Яго твар да самага лоба зарос густой барадою, якая, быццам грыва, звісала яму на грудзі, а ніколі не стрыжаныя валасы матляліся па плячах, закрываючы карак і зямлістыя вушы. Пра тое, што гэта сапраўды чалавек, а не нейкае хадзячае пудзіла, сведчылі адно толькі вусцішна бліскучыя пчыліпкі вачэй ды чорная пройма рота, якім абвясчаліся прароцтвы і праклёны грэшнаму чалавечаму роду; некалі ў гэтай істоты быў яшчэ нос, але ён даўно ўжо адгніў. Аквілі здавалася, што Судны Дзень гэтакі самы стары, як божы свет, — іншым гэтага старца яна не па-

мятала. Хіба што тады... Не, ён і тады быў гэтакі ж сівы, лыткі да калепяў былі абкручапыя палатнянымі ашмоцінамі, толькі тады ён здаваўся яшчэ больш высокім, і не дзіва — Аквіля ж была зусім маленькая. Яна ляжала на лаве, паклаўшы галаву маме на калені, і глядзела на жабрака — на калматую гару лахманаў, што расселася сярод пакоя. Трэсь-трэсь — трашчалі вошы пад нажом у маці. «Гасподзь сказаў: не забі, бо не ты стварыла яго, жанчына. І палюбі блізкага свайго, як самога сябе, і накармі галоднага, і напай засмяглага, і перавяжы раны Лазару, і прыгатуй пасцель бяздомнаму, а каб ён ні ў чым не меў патрэбы, пабудзь яму за жанчыну, бо грэшны не той, хто любіць, а той, хто ненавідзіць, хто не пацешыў душу брата свайго, апанаваны пыхай». Маці нешта адказвала. І тады з валасатай ямы рота выпала тое бяскрыўднае слова («Памацай»), якое на ўсё жыццё забрудзілася тым, што ўбачыла Аквіля. Маці страшна залаялася і пхнула нагою жабрака ў пахвіну. Праз некалькі дзён здохла свіння. Ніхто не здзівіўся: рэдка якую сядзібу мінала няшчасце, калі ў яе наведваўся Судны Дзень.

— Слава Ісусу Хрысту.

— На векі вякоў. Амін,— адказала Аквіля на прывітанне жабрака.— Усё блукаеш, божы чалавек? — Ёй было сорамна за гэтую ўгодлівую фразу, але ў Лаўксадзісе ўсе сустрэкалі няўмольнага прарока якраз гэтакімі словамі.

Судны Дзень, пічога не адказваючы, падышоў да лаўкі каля сцяны, сеў і, паздымаўшы торбы, пачаў гаварыць пацеры. Нельга было зразумець, што ён мармыча ў бараду, утаропіўшы злавесны позірк у адну кропку на цебе, нібыта бачыў там таго, каго ніхто са звычайных смяротных ніколі не меў шчасця бачыць. Паступова ягоны голас мацнеў, паасобныя склады, прарваўшыся праз густую цадзілку яго поўсці, зліваліся ў словы, якія грымелі ўсё гучней, пакуль нарэшце не зліліся ў адзіны грукат, у якім ляскаталі перуны.

— Настане дзень, судны дзень. І ўздыме гасподзь меч правасуддзя, і скажа апошняе слова. Ці не засцерагаў я цябе, людскі род, скажа валадар зямлі і нябёсаў, ці не пасылаў з вышыні прароцтвы і знакі, ці не пісалі для цябе мае вучні святых кніг, у якіх было сказана, што ўздымецца з захаду цар і зойме ўсе царствы зямныя, і паўстане брат проці брата, сын проці бацькі, і кроў пальцеца ракою, і зрушацца з месца горы і пад сабой пахаваюць тых, хто яшчэ не памёр, і ад іх уздыхаў патрэскаецца зямля, і стра-

се з сябе аздобныя гарады, пібы яблыкі з яблыневых галін? Цярпенне маё вялікае, няшчасны род чалавечы, але твой грэх яшчэ большы. І я наслаў на цябе цяжкае выпрабаванне, каб ты апамятаўся. Але ты, аслеплены распускай пыхаю, адрынуў ласку нябёс і прэся далей на дарозе, брукаванай грахамі, у бездань апраметнай. Мой біч выклікае ў цябе адно толькі салодкі сверб, ты смяешся, аднак я ўзнясу над тваёй галавой меч гневу, каб падзяліць непадзельнае і ачысціць агнём і крывёю неачышчальнае. Так скажа ўсемагутны гасподзь, і тады злучацца разам суша і мора, агонь і вада, праведнікі і грэшнікі, і сплавацца, як жалеза ў горне, у адзін вялікі хаос, каб потым зноў усё падзялілася папалам і распачалося спачатку ад Евы і Адама: праўда і ашуканства, мудрасць і глупства, цнота і грэх, вечнае збавенне і пякельныя пакуты, якім не будзе канца.

Аквіля з забабонным страхам слухала казань жахлівага жабрака. Хацела найсці ў камору — сама пара, каб адкроіць кавалак сала, цяхай толькі хутчэй выбіраецца адгэтуль, — аднак не адважылася скрапуцца з месца, каб не зняважыць святога бадзягу. Калі ён скопчыў сваю дзікую малітву, Аквіля, узмакрэлая ад поту, пашапліва запыталася:

— Што вам накласці ў дарогу, добры чалавеча?

Жабрак зірнуў на яе мутнымі няўцямшымі вачамі. Барада ў яго захвалывалася, нібы куст, зварухнуты ветрам. Напэўна, ашчэрыўся альбо ўсміхнуўся, калі наогул яшчэ ўмеў усміхацца.

— Усё, што гасподзь стварыў, кладзецца ў торбу ўбогаму, — адказаў ён, драпаючы ў сябе пад нахамі. Потым крывыя штышыныя пальцы (з вострымі доўгімі пазногцямі) лавандравалі па жываце ўпіз, і Аквіля з жахам прыгадала бяскрыўднае слова, якое забрудзілася, калі яна яшчэ была малая.

Ірахагодныя прыцемкі ў каморы нахлі пацукамі і салёным тонлым тлушчам. Заседжанае мухамі акенца было халоднае і мутнае, як жабракова вока. «Грухлявая начвара...» Але тут жа схамянулася, спалохалася сваёй думкі і сама не заўважыла, як замест з'ялчэлага сала адкроіла кавалак кумцяка.

— Намаліся, дабрадзею, хаі бог будзе літасцівы да людзей, — сказала яна, надаючы жабраку міласціну.

Той гнеўна нахмурыў бровы. Вочы зрабіліся маленькія і вострыя, быццам дзюбкі штыкоў.

— Ты не сытая, жанчына? — загрымела з калматай каны.

— Не галадаем, дзякаваць богу.

— Ці не народзіш на славу госпаду богу яшчэ аднаго чалавека?

Аквіля, пабляднеўшы, засланіла рукамі жывот.

— Ці не зачатая ты ў граху і ці не жывеш у граху, жанчына? — усё суровей грымеў жабракоў голас.

— Усе мы грэшныя, добры чалавеча... — прашаптала Аквіля.

— Дык якой жа літасці боскай ты хочаш, жанчына? — Жабрак устаў і закінуў за плечы торбы. — Якой ласкі чакаеш з нябёс? Можна, ты святая, а не з таго агіднага людскога гатунку, які кожны белы дзень укрыжоўвае сына гасподняга? Літасці?! Не! Не! Гасподзь быў літасцівы, пакуль не вычарпалася чара яго цярпення, а цяпер настае гадзіна адплаты. — Жабрак павярнуўся да Аквілі спіной і, злосна стукаючы па зямлі сукаватым кіем, падыбаў па двары. Каля варотаў прыпыніўся, нібы нешта забыў, і жудасна зарагатаў. — Не, не, жанчына, — закаркаў ён, тыкаючы кіем у Аквілю. — Не літасці, а справядлівасці буду прасіць у госпада майго, бо першая чара ўжо выпіта, а другая толькі пачата. І скажа мне тады цар над царамі: «Іду! Іду! Да ўсіх адполькава суровы і справядлівы. Ніхто не будзе забыты. Дзе ж тая твая жанчына, што замест справядлівасці маліла аб літасці, Бенедыкт? Запытай у яе, ці яна таксама гукала разам з габраямі: «Г о р а т а б е, Е р у с а л і м!» І скажы ёй, што той дзень такі самы блізкі, як яе сарочка да цела. Гора табе, Ерусалім! Гора табе, Ерусалім! Скажы гэта ганарлівай жанчыне, зняважаны слуга мой Бенедыкт».

Сабака, які ўвесь час тыркаў на жабрака, цяпер зусім ашалеў. То ён турзаўся на ланцугу, нібы яму падпалілі хвост, то жаласна скуголіў, то выў, то стагнаў, як чалавек, перапоўнены пякучай цяпавісцю, ад якой не можна збавіцца. Але слова боскае ў дужым горле святога бадзягі гучала мацней, чым сабачы голас.

Затое ланцуг аказаўся слабейшы. Ён лопнуў, і Судны Дзень, не скончыўшы сваіх прароцтваў, кінуўся ў вароты паўцёкі.

Юліта рагатала, ажно кладучыся на зямлю, і нацкоўвала Тыгра, а Лаўрукас заліваўся слязамі, утуліўшыся ў матчыную спадніцу. Аквіля ўзяла хлопчыка на рукі, вы-

цэрла пярэднікам мурзаты, мокры ад слёз тварык і, праз сілу ўсміхаючыся, пачала суцяшаць:

— Ты не бойся. Той злоспы дзядзька не вернецца. Тыгр яго не пусціць. Бачыш, які ён баязлівец, як уцякае. Цялёп, цялёп,— ажно пыл курыць. Баіцца Тыгра. А мы Тыгра не баімся. Тыгр наш сябра, ён нікому не дазволіць, каб нас пакрыўдзілі.

Лаўрукас сунакоіўся. А потым усміхнуўся. І гэтая ўсмешка, і пяшчотны блакіт вачэй працялі сэрца Аквілі. Як зачараваная, глядзела яна на хлопчыка, а бачыла таго і, хоць не жадала вяртацца назад, усё роўна пайшла ўслед за ім па духмяным чэрвеньскім лузе. Шчодро цвіла канюшына — цэлы палетак, аблямаваны па краях рамонам,— і аж да слёз кранаў звод кляпаных па дварах кос — хаўтурлівыя званы па дзявоцкім леце.

Нічога не было, казалі яна сабе ўначы. Нічога не было і не магло быць, з той пары ўжо тры разы касілі канюшыну, а рамонак асыпаў пялёсткі, што наваражылі каханне. Зямля стала голая і бясплодная, а калі і цяжарная, дык толькі трупамі. Нічога не было і не магло быць. Гэтак яна гаварыла сабе ўначы, аднак усё ішла і ішла па ружова-фіялетавай чэрвеньскай канюшыне і плакала ад жалобнай музыкі кляпаных кос.

«Паслухай, Марус, згалі ты бараду,— сказала яна.— Я цябе баюся».

Ён засмяўся (на вусцішнае савінае вуханне быў падобны яго смех), і тады яна ўбачыла, што перад ёю стаіць жабрак. Аблезлая заечая шапка варушылася ў яго на галаве як жывая; белая, з жоўтымі пасмамі барада дзіўна хвалявалася. Але вочы былі Марусавы. Толькі халодныя і цежывыя.

«Пакінь прыкідвацца,— сказала яна, стараючыся адолець страх, які ўзняўся ў ёй.— Хочаш, каб твая дзяўчынка спалохалася і ўцякла?»

«А хіба ты ад мяне не ўцякла, жанчына?» — сурова спытаўся ён.

«Хто ты такі?» — прашаптала яна, адчуваючы, як валасы на галаве ўстаюць дыба.

«Той, каго ты апукала, жанчына».

«Я...»

«Той, ад каго ты адраклася, як Пётра ад Ісуса Хрыста. Ці ты атрымала тыя трыццаць юдавых срэбранікаў, жанчына?»

«Я...»

«Ты атрымала іх, але ці дастатковая цана? Ці не даражэй купіла, чым прадала, жанчына?»

«Даруй. Я не ведала, што ты вернешся. Даруй, калі можаш».

«Мёртвыя не могуць дараваць жывым».

«Але я заказала дзве імшы за тваю душу і закажу яшчэ. І кожны вечар буду за цябе маліцца. Будзь літасцівы, божы чалавеча».

«Літасцівы! — загрымеў у адказ дзікі рогат. Марусавы вочы ўпіліся ёй у живот, і яна адчула, як там пешта звяло сутаргай і забалела. — Якой літасці ты хочаш ад таго, хто і сам яе ніколі не меў, жанчына? Не, я не ведаю, што такое літасць, бо іду, абапіраючыся на посах справядлівасці. Справядлівасці! Так, я нічога больш не прагну, апроч справядлівасці. Я поўны ёю, як тваё лона чужым плодам, як мора вадою. Пі! — я прыйшоў цябе напаіць, жанчына».

Аквіля села ў ложку. Праз запацелую шыбіну цадзілася шарае святло досвітку і чулася нясмелае свіргатанне птушак. У роце было суха, нудзіла, хацелася піць. Кяршыс таксама прагнуўся, пачаў кашляць і пачухвацца, выставіўшы кастлявыя калені, і час-пачас пазяхаў і соп перасохлымі ноздрамі.

— А-эх, зноў раніца, — няголасна бумкаў ён, бадзёры і свежы. — Але спаў, дык спаў. Як забіты. А ты крычала праз сон, кідалася, ага. Не трэба было нанач капусты есці.

Аквіля моўчкі павярнулася да яго спіною і пасунулася на ўскрай ложка. Яе цяпер раздражняла тое, што ён соп, што чухаўся.

— Ну, паспі, паспі. — Ён усклаў руку ёй на грудзі. Запахла конскай збруяй і тытунём. — Табе цяпер, жонка, трэба спаць за дваіх. Ведаеш, якое імя я прыдумаў? Калі народзіцца сын, ахрысцім: Хвеліксюкас, а калі дачка — тваім імем, ага.

— Лепей прынес бы вады, — прамармытала яна, задыхаючыся пад гнятлівым цяжарам яго рукі.

Кяршыс зацёпкаў босымі нагамі на кухню, і ёй на самой справе зрабілася лягчэй. Шырока расплюшчыўшы вочы, яна пазірала ў акно і не магла збавіцца ад дзіўпага пачуцця, што там нехта стаіць, прытуліўшыся тварам да шыбіны, спярэшчанай падцёклымі разоркамі кропляў расы. Яна ведала, што там толькі куст бэзу, што сагнуўся пад духмянаю ношкаю кветак, нічога больш там не можа быць, але ўсё адно яе не пакідала трывожнае, незразумелае пачуццё. Зноў зацёпкі калі босыя ногі, вось і эмалірава-

ны кубак з халоднай вадою, а яна ўсё ніяк не магла адарваць нагледу ад ценю, што завалодаў яе душой. Тады і ён, расплёскваючы ваду, палітую да краёў, павярнуўся да акна. Затурбаваны, нават спалоханы. І раптам шырока ўсміхнуўся, усё зразумеўшы па-свойму.

— Ага, сапраўды! Стаіць, сонца засланне, толькі сцяна ад яго прэе. Увосень ссяку. Нішто сабе ламачча будзе.

— Ламачча? — не разумеючы, наўтарыла Аквіля.

— Ну, ну. Увосень я з ім распраўлюся, з гэтым кустом. Бяры вось. Свежая, халодная, толькі што са студні. Папаі наша дзіцятка.

«Пі! Я прыйшоў цябе напаіць, жанчына».

Яна выцягнула руку і, не гледзячы на мужа, узяла кубак.

— Табе не трэба есці квашанай капусты.

— Што ты разумеш... — Навобмацак паставіла кубак на падлогу і адварнулася. А ўсё роўна бачыла яго, як ён стаіць каля ложка ў адным споднім, з ускудлачаным чубам. Камлюкаваты, нязграбны, з грудзямі, зарослымі рыжай поўсцю. Некалькі дзён не голены твар нібы апух — іржышча, зазелянелае пасля дажджу. Яна бачыла яго, хоць ляжала, моцна заплюшчыўшы вочы. Нацягнула коўдру на галаву — і ўсё адно бачыла. Шчэць расла, калмацілася, надзімалася, як мыльная пена ў начоўках, лезла на грудзі, жаўтлявымі пасмачкамі закручвалася вакол носа і шчылінак таямніча бліскучых вачэй. «Пі! Я прыйшоў цябе напаіць, жанчына...» Яна не бачыла толькі сукаватага яблыневага кія, але чула, як ён пагрозліва стукае па цвёрдай зямлі.

Ён выйшаў. «Сёння трэба будзе пасеяць ячмень», — пачула яна замест развітання, і гэты клопат гаспадара, што раптам уваскрасіў у яе вачах вясёлую рунь палеткаў, як быццам рассяў прывідныя пачыныя цені. Але калі ён вярнуўся, падсыпаўшы буланаму ў яслі аўса і прывёўшы з дваровага лагера палоннага, на яе зноў навалілася немарасць. Мужчыны тупацелі на кухні, бразгаў посуд, рыпелі дзверцы ў шафцы, аднак Аквіля не адчувала ўжо той прыемнасці, якая атуляла яе на світанні, калі яна, працуючыся, ляніва варочалася ў цёплай пасцелі. Ёй было агідна; як быццам гэта яна сядзела цяпер насупраць яго (на месцы Івана) і бачыла, як цяжкія вуглаватыя сківіцы абьякава перамолваюць ежу, а выцягнутыя пад сталом босыя ногі з парудзелымі ад гною пальцамі труцца адна аб адну, як два шалудзівыя парасяці.

«Ці не даражэй купіла, чым прадала, жапчына?»

Яна заткнула пальцамі вушы, але гэты пракляты голас сядзеў недзе ўсярэдзіне. «Уставаць! Уставаць!» Спусціла ногі з ложка. Каля свёрна фыркаў запрэжаны конь. «Іван, сюды!» — крычаў Кяршыс. «Іду, іду, хазяін». Неўзабаве зноў затарахцелі, выязджаючы з падворка, калёсы; іх праводзіла тырканне Тыгра, які ўсё яшчэ не хацеў прызнаваць Івана за свайго.

II

Управіўшыся па гаспадарцы, панесла мужчынам полудзень. Нямунісава дзялянка была з таго боку вёскі, далёка ад бальшака, як і ў большасці малазямельных сялян Лаўксадзіса, якіх заможныя гаспадары адапхнулі ў глушэйшае месца. Дужа не хацелася ісці. Ды яшчэ куды — на зямлю Нямунісаў! Паслала б Юліту, аднак тая, такая адважная, нават нахабная дома, баялася сама за вароты і кроку ступіць.

Больш яна не спрачалася з мужам, аднак разумела, што ніколі не зможа дараваць яму здзелкі з валасным старшынёй. Ёй было прыкра. Нібыта яна распранула нябожчыка і, перашыўшы, цяпер насіла адзенне з яго. «Добры дзень, Аквіля. Падмацунак мужу нясеш?», «Ужо з полуднем, Кяршэня? Глядзі, не перакармі свайго Хвэльку». Сустрэчныя гаварылі, здаецца, прыязна, без насмешкі, аднак яна не магла адрабіцца ад думкі, што, адварнуўшыся, яны абгаворваюць яе, кпяць. І калі яна думала пра гэта, у яе гарэлі вушы, а калі яна ступіла на Нямунасава поле, зямля апякала ногі. Яна плялася па вузкай палявой сцежцы, пужліва азіраючыся па баках, і ні кучаравы жытнёвы парастак, ні густыя кусцікі канюшыны не цешылі яе вока. Узрадавалася, калі нарэшце дабралася да фурманкі, якая стаяла, заняўшы ўсю сцежку, ускараскалася на яе, села на ахапак канюшыны (полудзень буланаму) і пачала чакаць мужчын. А яны, заўважыўшы яе, ужо ішлі з таго канца загона: Іван шпарка ішоў за буланым побач са спружышоўкай, Кяршыс, з сяўнёю на грудзях, абедзвюма рукамі чэрпаў з яе насенне і кідаў шырокімі ўзмахамі рук, нібыта хрысціў зямлю. Тут жа, побач, за некалькі барознаў ад сейбіта, чыкільгаў Путрымасаў Ёзапеліс, трымаючы пад пахай пучок саломы, якой ляшыў месца, дзе падалі апошнія зярняты. Пакуль Іван выпраг каня і прывязаў ззаду да воза, Кяршыс давёў паласу да дарогі. Аквіля на-

ліла ўсім з гаршка па глінянай місцы баршчу, накроіла хлеба, а калі мужчыны ўправіліся з баршчом, выняла з кошыка загорнуты ў пашматапы ручнік гаршчок і масленіцу, дзе была смятана з крышанымі пёрынамі цыбулі.

Хлапчук Чорнага Куксы, ухапіўшы кавалак сала, падскокваючы, пабег цераз загон: яго цікавіла кнігаўчыша гняздо, на якое Кяршыс патраціў, калі першы раз баранаваў леташнюю раллю; тое месца ён пазначыў лазовым дубцом, каб часам, пакуль не вылупіліся птушаняты, не растаптаць.

Аквіля сядзела на возе, абапершыся спіною аб канюшыну, якую хрумстаў булань. На другім канцы воза — Кяршыс. Іван еў, прымасціўшыся каля аглобляў. Калі пару тыдняў таму Кяршыс прывёз палоннага з Краштупенаў, той ледзь на нагах трымаўся: шкілет, абцягнуты пачарнелай скурай. Аднак папраўляўся ён падзіва хутка. Кяршыс жэстамі і скупым запасам рускіх слоў заахвочваў: «Іван, кушать. Іван, хлеб, сала. Сапагі снімаць, Іван, трудна сапагі...» Іван сумленна з'ядаў, што яму падавалі, але змяніць боты на пасталы — лягчэйшы і зручнейшы абутак — адмовіўся.

— Гэтыя кірзачы забіраюць у яго палову здароўя, але трымаецца ён за іх, як шляхціц за жупан, — гаварыў Кяршыс, умінаючы сала з баршчовай гушчай і цыбуляй. — А так добры русачок. Жвавы, кемлівы, не жулік. Яшчэ тыдзень-другі, убярэцца ў сілу — які воз ні нагрузіш, такі і пацягне. Кушать, Іван. Хлеб, сала. Нада работаты, нада кушать.

Палонны ўзяў пададзеную Кяршысам лусту хлеба, на якую быў пакладзены кавалак сала. Дзякаваў, змушана ўсміхаўся, ківаў круглай, астрыжанай пад машынку галавой. Твар таксама круглы, хоць і кастлявы, зарослы шэраю шчэццю, шырокія пашчэнкі; пад вузкім ілбом лупатыя карыя вочы, над пульхнымі губамі кірпаты нос. Аквіля ўсялякі раз, калі яго бачыла, чамусьці ўспамінала лётчыка. Каб падбадзёрыць, яна ўсміхнулася Івану.

— А-эх, і без таго яны ліпнуць да дзевак, — заўважыўшы гэта, пажартаваў Кяршыс. — Вунь Джугасаў Васіль усё ўвіваецца вакол удавы Гаўдрымаса. Пухне баба, ага... Такім якраз і падабаюцца мацюкі ды ўсё пепрыстойнае. А ў іх кожнае другое слова пра гэтае месца. Родную маці, як якую-небудзь шлюндру, у ложкак цягнуць.

— Не бойся, мяне не пацягне, — адцяла Аквіля.

— Ды ўжо ж, я не пра тое...— Кяршыс, зніякавеўшы, адвёў вочы ўбок, моўчкі жуе. Задумены і не ў гуморы. Але вось яго позірк зачэпіў загон, засеяны ячменем, і твар палагоднеў, губы расцягнуліся, шчокі крапула мройлівая ўсмішка.— Добрае поле, угноенае. Калі барануеш, выварочвасца яшчэ летаўні гной. Ячмень будзе што тое лыка.

— Летаўні гной...— Аквіля ледзьве стрымлівае злосць.— Ёсць з чаго радавацца.

Кяршыс перпрыемна здзіўлены.

— Ёсць з чаго радавацца,— настойліва паўтарае Аквіля.— Ты, можа, сам угнойваў гэтае поле?

— Ну, ну... ніхто і не кажа...— Кяршыс не адразу, насілу, глытае кавалак.— Вечны супакой, што ўжо тут зробіш. Так спакон веку павялося: чалавек памірае, адыходзіць, а зямелька застаецца.

— А як жа,— з горыччу кажа яна. Вядома, ён праўду кажа, але з нейкай часткай гэтай праўды яна не можа згадзіцца.— А як жа, а як жа,— усё зласней паўтарае яна.— Чалавек адыходзіць, але чаму той, а не гэты? Ці не магло здарыцца, што немцы нас, а не сям'ю Нямунісаў...

Ён збянтэжыўся, нават спалохаўся. Яна што, звар'яцела?

— Як жа так...— мыкае ён; рука з кавалкам хлеба павісла ў паветры.— Хіба загадаеш богу, каго ён мае прыбраць?

— Калі б ты ўзяў тады Фрэйткавага хлопчука...

— Я?...— Ён пазірае на Аквілю, вылуціўшы засмучоныя вочы.— Ты думаеш, я знарок... са страху?..

— Нічога я не думаю. Кажу, як магло б здарыцца.

Ён шпурнуў падкусаны кавалак сала ў міску, зверху паклаў недаедзеную скібку хлеба. Адварнуўся. Сядзіць, падпёршы далонямі галаву. Спіна калыхаецца, як жытнёвае поле пад ветрам. Цяжкі ўздых.

— Ты пейкая не такая... Даўно ўжо пейкая не такая...— Сагнуўся ў тры пагібелі, спіскае рукамі живот, нібы хоча, каб хутчэй званітавала. Не словы — кавалкі ператраўленай ежы, якія не першы дзень носіць у сабе.— Табе шкада таго... Але пашто тады трэба было выходзіць замуж?

Быццам пехта пагою, упэцкапай у гной, садапуў пад сэрца.

— Вядома, не трэба было.— Ад злосці падямпела ў вачах, аднак яна бярэ сябе ў рукі і помсціць яму здэскліваю пасмешкай.— Ніякага разліку не было. Магла б застацца

дзеўкай з прышлодам. Але нават і гэта не конча: Гедымінас бы мяне ўзяў, калі б я захацела.

— Гедымінас?..

— Ага, наш кум. Але я набаялася: зусім не пара ён мне. Курыцы патрэбен абскубаны певень, а не сокал. Вось і атрымала, каго хацела.

Кяршыс доўга маўчыць. Раздушаны, змяшаны з зямлёю нечаканым выбухам бомбы. Але дурная надзея, гэтая вечная спадарожніца чалавека, якая падманвае нас да самай труны, панава ажывае, як жарыца, раздзьмуханая ветрам. Кяршыс паволі распростаецца і, павярнуўшыся да Аквілі, кажа, квола ўсміхаючыся:

— Ты гэта таму, што чакаеш малога. Усе жанчыны не ведаюць, чаго яны хочуць, калі чакаюць малога. Пройдзе...

— Вядома, пройдзе. Толькі не трэба есці квашанай капусты. — Вылезла з воза, як папала паскідала посуд у кошык — толькі б хутчэй з гэтага залітага сонцам поля, дзе ўродзіцца добры ячмень, але булка з яго стане папярок горла.

Кяршыс, расставіўшы ногі, стаіць каля воза і пазірае ёй услед, мыляючы ўпэцканымі ў тлушч губамі. Ачомаўся. Паволі праводзіць далонню па шчоках, аглядае рукі, шворае вачамі па босых нагах. «А-эх, гэта ж я, на самой справе я, пень яловы...» Узняў галаву, туманлівым позіркам гоніцца за ёю, але яна несупынна аддаляецца звільстай палявой сцежкай. «Я непрыгожы, не ўмею паводзіцца... Не падабаюся. Але, можа, дасць бог, пасля таго, як народзіцца дзіця, можа, дасць...» — малітоўна шэпча ён, нахіляючыся па сяўню і пашанліва падымаючы яе з зямлі, як ксёндз дараносіцу каля алтара. Вочы ажылі, павесялелі, варта было яму дакрануцца да поля. І, адчуўшы, як у жылах закіпела кроў зямлі, насычанае якою лопаецца высянае зерне, каб даць свету новае жыццё, бадзёра гукнуў:

— Гэй, Іван, запрагай. Работать нада!

Аквіля здрыганулася: гэты вокрык падагнаў і яе, змусіўшы яе ледзьве не бегма бегчы. Шляк спадніцы сячэ голыя лыткі. Быццам пехта нябачны хвошча па нагах бізупом. Работать нада... Вечарам ён сядзе на ганак, скруціць цыгарку. «А-эх, ячмень, дзякаваць богу, пасеяны... Калі будзе добрае лета, восень не паскупіцца. Жыта ўдалася, пшаніца расце, ажно гудзе. Хочаш не хочаш, а трэба яшчэ адзін конь». Пасёрбае, што наставіш пад нос, а гаворка безушына будзе вяртацца да засекаў, поўных збож-

жа, да быдла, да планаў пра новыя пабудовы і дадатковыя гектары. І так з дня ў дзень, з году ў год... Чаго вартыя тыя летнія маёўкі, праводзіны цераз палі, уздыханні каля адчыненага акна месячнай ноччу? Ці было ўсё гэта? І прыгожыя абяцанні абнесці на руках вакол свету, і стварыць рай на зямлі, і гімназічныя мроі, калі магла выбіраць і кахаць таго, хто падабаўся? Ніколі потым не было ўжо нічога, падобнага на гэта, і болей не будзе. У жыцці застаюцца толькі буланкі (альбо сіўкі ці гнедкі) і мужы, з якімі трэба спаць, карміць іхняе быдла, нараджаць ім дзяцей. («Калі будзе сын, ахрысцім: Хвеліксюкас, а калі дачка — тваім імем».) А дзе кветкі, якія яны нам дарылі? Смешная дзіцячая забаўка, гэтыя кветкі. («Увосень я з ім распраўлюся, з гэтым кустом».) Іншая справа крапіва: варта яе пасекчы, ашпарыць варам, перамяшаць з мукою — свінні з ахвотай умнуць.

Яна раптам здрыганулася: ёй здалося, што нехта ідзе ўслед за ёю і нягучна кліча. Гэтыя няўлоўныя незразумелыя гукі ліліся аднекуль зверху, але калі яна спынілася, убачыла, што вакол яе нікога няма, адны толькі палі, на якіх кіпела вясновая работа, ды вузенькая, з пісягамі каляінаў, дарога, ды неба, усеянае белымі падушачкамі аблокаў, — блакітны звон, які звінеў на ўсё наваколле ад несупыннага птушынага шчабятання. І тады, болей не азіраючыся па баках, яна зазірнула ў сябе. Яны, гэтыя крокі і зовы, былі тут, унутры ў яе! Як чорна-крывавая хмара буру, яна пасла іх з сабою, трывожных вестуноў няшчасця. «Іду, іду. Аднолькава да ўсіх суровы і справядлівы. Гора табе, Ерусалім! Гора табе, Ерусалім!» «Так-так, — трымцела наэлектрызаванае паветра ў кожнай клетачцы яе цела, абвяшчаючы ёй, як абвяшчаецца птушкам, што настае часіна гневу ўзрушанай прыроды. — Ты можаш выплысці на бераг, калі перакуліцца човец, выскачыць праз акно ахопленага полымем дома, але нікуды не ўцячэш ад лёсу, бо яго, як і смерць, чалавек носіць унутры самога сябе». І яна, апанаваная смяротным жахам, зноў рушыла наперад, ведаючы, што з кожным крокам яна набліжаецца да пакрысленай лёсам рысы, якую давядзецца пераступіць. «Добры дзень, Аквіля. Ужо дамоў?», «О, прывітайце, Кяршэня. Можна, і пам што засталася перакусіць пасля твайго Хвэлькі?» Сустрэчныя віталіся з ёй, усміхаліся, і яна ўсміхалася, адказваючы ім, але ўсё гэта адбывалася як у сне. Як у сне, падымала яна нягнуткія ногі, што стаміліся трымаць цяжар цела, як у сне, спіска-

ла ў руцэ дужку кошыка, як у сне, зварочвала з палявой дарогі на сцежку, а потым зноў на сцежку, пакуль нарэшце, зняможаная, не ўпала на мяжу. Насупраць яе ляжала, знаёмае поле. Сходжанае ўдоўж і ўпоперак, лашчанае вачамі і граблямі, перамацанае рукамі. А па полі ішоў той, таксама пазначаны лёсам, чалавек, які нічога не значыў іншым, але без якога гэтая зямля, пакросная чорнымі бліскучымі лустамі раллі, была панылая і нежывая, нібы паверхня Месяца. Ён пхнуўся баразною, налягаючы на ручкі плуга і час-пачас падгапяючы пару коней. За ім, нібы тлусты пацуковы хвост, валокся аблеплены зямлёю бізун.

— Памагай бог, тата...

Коні паслабілі пастронкі і павярнулі галовы ў бок Аквілі. Выцягнутыя шыі ківаюць, аксамітныя вушы стрыгуць паветра. Яны віталі яе, мыляючы мяккімі губамі і ўсміхаючыся мудрымі, трохі здзіўленымі вачамі.

У вачах паплыла мігатлівая імгла. Нібы праз запацелую шыбіну, яна ўбачыла бацьку, які ішоў да яе, грузнучы ў раллі, і размытыя постаці коней.

— А, гэта ты, Аквіля.

— Добры дзень, тата. Арэш?

— А што рабіць. Юргіс замалады, а палонныя з такой работай не ўправяцца. Як ваш, Іван?

— Кемлівы.

— Усё роўна. Наша зямля ім як мачаха: чужая, не любяць яны яе. А вясновае ворыва — гэта святая справа.— Сеў на мяжы побач з Аквіляй, пастукаў па табакерцы арагавелымі пазногцямі і, пязграбна скручваючы цыгарку, пазіраў спатайка на сваё любімае дзіця. І ўсё зразумеў без слоў. Яе вочы былі ўжо сухія, губы нават спрабавалі ўсміхнуцца, але ён усё роўна ўсё зразумеў.— Гм, гм,— пакрэктваў ён, пускаючы ўбок дым.— Чалавек ніколі не можа займець таго, чаго хоча. Такая божая воля. А калі нават хто і займес, то не заўсёды з гэтага цешыцца. Суседскі конь на выгляд часта здасцца леншы, але калі сам сядзеш ехаць...

— Гэтак,— прашаптала яна. Ёй хацелася прыпасці да бацькавых грудзей і выплакацца, як у дзяцінстве, калі яе крыўдзіла маці, аднак яе скруха здалася ёй такою дробнай у параўнанні з яго нядоляй, што ёй стала сорамна.— Я не скарджуся, тата. Мне добра. Толькі трэба прывыкнуць. Мне зусім добра, тата.

Ён недаверліва паківаў галавой. І тады яна не вытрымала і расплакалася.

— Я баюся, тата. Прысніўся такі жахлівы сон. Нешта павінна здарыцца. Ніколі са мною такога не было. Хіба што перад самай вайною. Я баюся, тата,— паўтарыла яна, уткнуўшыся яму ў грудзі.

— Чаго, дачушка? Чаго? — Грудзі ў яго цяжка ўздымаюцца, пахнуць цяплом роднай хаты, закарэлыя далоні, прасоленыя потам зямлі, нясмела гладзяць плечы.— Часам такое находзіць на чалавека. Бывае. Гэта таму, што замнога думаеш пра сябе. Давер сябе божай волі, памаліся, і палягчэе.

— Не магу больш маліцца, тата. Мае словы пустыя, без сэрца, я ўжо не веру ў іх.

— Нічога. Бог зразумее, дачушка.

Голас у яго нізкі, глухаваты, але цяпер ён звініць у яе ў вушах велікоднымі званамі. Прапахлая ладанам прахалода бажніцы абняла яе, і яна, пад магутны гул аргана, ішла на каленях ад божага стала, прычасціўшыся, прыняўшы ў сябе святое госпадава цела. Усе людзі навокал зноўку былі братамі і сёстрамі, а зямля добрая і чыстая, як ачышчаная ад грахоў душа, якую нябачныя крылы ўзносяць у светлую вышыню, дзе, у зманлівым экстазе дасканаласці, яна хоць на хвіліну адчуе сябе шчаслівай.

Яна навобмацак знайшла бацькаву руку і прыціснула да губ.

...Пасля вячэры, калі Кяршыс, адвёўшы Івана ў лагер, сядзеў на ганку і смактаў самакрутку, Аквіля сказала:

— Заўтра нядзеля.

— Але. Перадыхне буланы.

— Не. Я хачу ў касцёл.

Ён уздыхнуў, нібыта яму самому давядзецца ўпрагацца ў калёсы.

— У панядзелак з самай раніцы зноў у баразну. Каню трэба было б...

— Даўно не была на споведзі,— адсекла яна, не жадаючы нічога слухаць.

— На споведзі дык на споведзі. Што зробіш. Давядзецца, ага.

— Не турбуйся: сама з'езджу.

Ён павярнуўся, здзіўлены. Пачакаў, можа, яшчэ што скажа, але яна ўжо бразгала посудам па кухні. Устаў. Цяжка, нібы перакульваў плячамі фурманку. І, падцягнуўшы абсунутыя штаны, паплёўся ў хату.

— Запрагу,— буркнуў сабе пад нос.

І адразу ж пашкадаваў, што адпусціў адну ў касцёл. Выйшаўшы за вароты, глядзеў на фурманку, што аддалася палявой дарогай у бок вёскі; на сэрцы стала так ня-добра, што не ведаў, куды падзецца.

Абышоў сядзібу, скаціну, потым свой палетак, асобна амаль кожны загон, але ні ярына, што ўзышла гэтак дружна, ні сакавітая рунь азіміны не засланилі незразумелай турботы. «А-эх, не ўцячэ ж нікуды, — цвярдзіў ён сабе. — Буланы — рахмань конь, а немцам такога не трэба».

Пачаў думаць пра восень, мераць яшчэ не сабраны ўраджай, як часта рабіў гэта да жніва. У думках дайшоў да таго доўгачаканага дня, калі скончыцца вайна. І ён пачаў распростацца, нібы патапаная трава, нават сонца святлей засвяціла. О, тады ўжо будзе, тады ўжо зажывём... Толькі не трэба чакаць таго дня склаўшы рукі. Бо ні бог, ні д'ябал не збарсаюць табе, чалавеча, лапцяў, калі сам будзеш ляжаць, выставіўшы ўгору пуп.

Згадаў Нямунісаву клячу. Лядачая была, яшчэ слабейшая за яго сіўку, але пры буланым была б дарэчы. Забраў Пятрас Кучкайліс. І кароўку павёў, і курэй пералавіў. Захапіў бы і Нямунасаву дзялянку, каб не падсвінак валасному старшыні... Клячу Кучкайліс заездзіў, скарміў свінням, а шкуру — немцам. Прагавітыя людзі, а гэты яшчэ і забойца...

Гэтая думка навяла на другую: а-эх, пара ўжо араць папар, але калі аднаконным плужком перакорпаеш ты яго? У Нямунісаў на зямлі з паўтэктара пазалеташняй канюшыны. Карэнне паспляталася, што тая лаза, без вялікага плуга не падступішся. Хоць плач, трэба шукаць другога каня. Ага, і роў каля мяжы Мікаласа Джугаса патрэбен. Зямелька тлустая, ды што з таго, калі да самай сёмухі вада стаіць. Быў бы Іван як Іван, уклаў бы рыдлёўку ў рукі — і капай! Змардавалі іх немцы ў лагеры, ледзь жывыя. Але хоць які, а работнік. Сёння адмерае роў, пазначыць калкамі — няхай капае. Хоць і па чайнай лыжцы, а ўсё наперад, а не назад.

Узрадаваўся, што нядзеля, божы дзянёк, і то не пройдзе памарна: памеціць роў, дамовіцца наконт каня ды і па гаспадарцы сёе-тое зробіць, калі хопіць часу.

Наказаў Юліце пільнаваць Лаўрукаса, а сам падаўся на хутар да Джугаса. Дзіця бегла следам, выстаўляючы

ручаняты: «І я хацу, і я хацу!» Юліта дагнала яго, схавала ў абдымкі і пацягнула, заплаканага, пазад. Нібы і няёмка зрабілася Кяршысу, нават падумаў: «Узяў бы на рукі, не цяжкі ж. Але ж надта ўжо падобны на таго...

А-эх, каб даў бог і Аквіля — рраз! — нарадзіла мне хлапчука... — разважаў ён далей, цешачы вока пшанічным полем, усеяным жоўтай яешняй свірэпкі. — Тады б усюды мы разам і разам. Двое Кяршысаў, двое дужых мужчын. — А-эх, было б тады...

...Дый Аквіля зрабілася б спакайнейшая: т о й бы ўжо не вярэдзіў сэрца. Дзіця ж, як сабаку ланцуг да будкі, прывязвае бабу да мужыка...

А-эх, дай божа, каб як хутчэй скончыўся гэты час, калі мёртвыя не даюць спакою жывым...

...А што, калі ён жывы?»

Адкінуў гэтую думку, як п'яўку з шыі. Калені дрыжалі, і грукацела сэрца аб рэбры, нібы авечка, якую ловяць на ўбой, аб сцены закутка. Не адразу і супакоіўся — так моцна перапалохаўся, і зусім, як яму здавалася, дарма. А-эх, гэтая вайна так узбунтавала людзей, што мерцвякі ўздываюцца з магіл...

Увайшоў у двор Мікаласа Джугаса, нібыта ў святліцу. Усюды як падмецена, у садзе апалай галінкі не ўбачыш. Трава блішчыць, як ядваб, каля сцен акуратна складзены дровы, хлуд, старыя дошкі, бёрны, што засталіся ад будоўлі. Гаспадарчыя пабудовы агароджаны ад хаты штыкетнікамі. Агарод, што ўшчаміўся паміж канцом хаты і лазняй, таксама абнесены плотам. Побач з лазняй — сажалка: распарыўся — лезь ачомацца. Вакол сажалкі бярозы ў белых сарочках водзяць карагод. Чаму-чаму, а парадку ў Мікаласа Джугаса можна павучыцца.

У агародзе цёмна-зялёныя рады бутонаў: гэта ўзыходзіць бульба. Ля лазні градка тытуню. Да вайны ніхто з ім не важдася, можа, толькі Чорны Кукса, дый таго бабы выганялі з хаты, ледзь унюхаюць дым самакруткі. Але цяпер іншы час. За курыва нямецкім салдатам трэба аддаваць масла, сала, яйцы. А яго, хоць яно і пахне прыемней, даводзіцца змешваць з мацнейшым тутынём. Вішнёвыя лісты, пакрытыя адэкаланам, якая ўжо тут моц...

Кяршыс налягае грудзямі на плот, кашляе.

— Тытунь гадуеш, суседзе?

Джугас павярнуўся ў яго бок. У руках старая бляшаная палівачка. Ад вусоў і следу няма — паголеныя, цяжка

пазпаць чалавека. Шэйкая тоўстая стала губа, пас тырчыць.

— А, Хвеліксас! Ды вось, браце, паліваю. Прыжыўся добра, але кропля вады не пашкодзіць.

— Пэўна-пэўна. Усё пагодлівыя дні, усё сонца. Пякненка было б, каб якая хмарка дажджу прынесла.

— Будзе дождж, будзе. Вупь куры ходзяць як асавелыя. Ты чаго ўтаропіўся?.. А... Узяў — і вусы скасіў. Не з форсу — проста апрыкрала старая скура.

— Бывае, бывае, суседзе.

— Але чаго мы гэта балакаем цераз плот, нібы пасварыліся.— Джугас ставіць на дол палівачку, абцірае аб штаны далоні.— Маю трохі піва, прыхаваў ад вялікадня. Хадзем у хату.

Кяршыс не мае вялікай ахвоты да піва. Яшчэ сёння мусіць намеціць роў, і наогул. А Мікасава піва знакамітае — пасля трэцяга кухля з самім д'яблам не пабаішся пацалавацца, калі сумленна вып'еш да дна. Але пра тую справу, дзеля якой прыйшоў, найзручней пагаварыць за півам.

Каля студні мые ногі Маруся. Кірпаты нос, каштанавыя валасы, грудзі так і выпіраюць з-пад сукенкі. З мінулай восені ў Джугасаў у гаспадарцы. З разбураных вайноў раёнаў прывезлі ў Краштупены цэлы вагон жанчып. Кучкайліс, чамусьці добры да Джугаса, выстараўся яму адну.

— Падмога ў гаспадарцы,— кажа Кяршыс.

— Ды яшчэ якая,— згаджаецца Джугас.— Без жанчыны хата, як без печы.

— А-эх, яно вядома.

Садзяцца ў хаце за той самы стол, за якім год з паловай таму назад, нават не думаючы, што Хвеліксас будзе яе мужам, сядзела Аквіля і карміла дзіця. Піва было і кіславатае, і пеністае, але не такое моцнае, якое звычайна было яно ў Мікаласа.

Абодва крыху захмялелі.

— Бачыш, суседзе, я з такім клопатам... Мой булань хоць і дужы, але адзіп. Можна, на які дзень-другі пазычыў бы свайго. Альбо адпрацуем, альбо яшчэ як. Хоць і маеш пару коней, часам можна спатрэбіцца і трэці. Прышло тады свайго буланага.

Мікалас Джугас без доўгіх угавораў згаджаецца. Здаецца, нават задаволены, што можна наспрыяць суседу.

— У нас з табою такія гаспадаркі, што аднаго каня замала, а двух замнога,— кажа ён, падштурхоўваючы Кяршыса, каб той вышій.— А па праўдзе сказаць, дык мне часам ахвота плюнуць на ўсё і ляжаць, акрыўшыся з галавою. Бегаў, рупіўся, як ты цяпер, і што выбегаў? Жонкі няма, з дзяцей адзін Гедымінас застаўся. Дый той... Вучыў, стараўся, каб святлейшае жыццё меў, а ён назад у балота лезе. Вярнуцца ў вёску падумаўся, смаркач. А яшчэ разумным чалавекам людзі лічаць. Немцам не хоча слугаваць. А што мы робім тут, у вёсцы, ці не слугуем? Ці не кормім, браце, сваім хлебам нямецкага цмока?

Кяршыс ківае галавой. Ну, ну, вядома, але ж не селянін выбірае і не селянін скідае ўладу. Прці ветру не паплюеш, ага. Здаецца, сыпанеш збожжа курам, а дападуць і вераб'і, і вароны. Такая ўжо доля селяніна — усіх карміць.

— Нядаўна і я гэтак думаў, Хвеліксас. Страляюць не дзе бязвінных людзей — мы тут ні пры чым, патронаў жа не падаём. Гоняць палонных па горадзе — скура і косці, зноў-такі ёсць чым апраўдацца: не мы трымаем стрэльбу, мы свайго палоннага садзім за стол разам з сабою. Але калі пазабівалі Нямунісаў, калі іхнюю дзяўчынку... як дзікія звяры, калі я зблізку пабачыў кроў... Не-е, Хвеліксас! Не трэба прыкідвацца, што мы не вінаватыя. Бо калі б мы ўсе разам змовіліся і не далі ні зерпейка, ні кавалачка тлушчу, за некалькі дзён лопнула б іхняя сіла. Ты праўду кажаш, не селянін прызначае ўладу. Але селянін яе корміць. Селянін — вялікая сіла, не кажы, Хвеліксас. Селянін магутны, бо ўся зямля ў ягоных руках, а не ў руках улады. Іншая рэч, што ён баязлівы, сквапны і ў першую чаргу шукае сабе выгады. Адною рукою ён выцірае слёзы, бачачы, як рэжуць чалавека, а другою, браце, працягвае забойцу лусту хлеба. Вось дзе наша бяда, Хвеліксас.

Кяршыс маўчыць, трымаючы ў руцэ шклянку. Згаджаецца і не згаджаецца. Вядома, было б лепш, каб усе змовіліся. Але з другога боку... хіба ты, вясковы крот, перакуліш свет? Ужо які разумны Джугас, а не разумее звычайнай рэчы. Сквапны, сабе выгады... Камень, магчыма, і ў мой агарод, але які паважны гаспадар усё пусціць на вецер і пойдзе з торбамі, як Анзельмас Лукошус?

— Ат, няма чаго гаварыць пра гэта, суседзе. Ні я, ні ты гэтага не зробім. Усе хочуць жыць.

Мікалас Джугас журботна пазірае некуды паўз Кяршысава плячо, пагладжваючы двума пальцамі верхнюю

губу. Усё ніяк не можа прывыкнуць без вусоў. Чужое цела, і годзе.

— Таму людзі і гінуць, што хочуць жыць, Хвеліксас. Самі сабе зашмаргу зацягваем вакол шыі. Вось мы з табою — рукамі і зубамі трымаемся за сваю гаспадарку. Глыбей, шырэй, далей. І куды дапнём? Калі немцы тут застануцца, дык у Лаўксадзіс прыедзе не адзін Петар фон Дызэ. Згоняць, браце, нас са сваёй зямлі, паробяць парабкамі. Нямецкую паншчыну накінуць, і ў гэтым мы самі ім дапаможам.

Кяршыс устаў, не дапіўшы піва. Хіба селяніну выпадае весці такія размовы? Джугас, напэўна, устаў сягоння не з той нагі.

— Я не застапуся ў даўгу, суседзе, не бойся.— Дзякуе за піва, надзяе шапку — і хутчэй за парог. Ён злосны і ўстурбаваны. От, паганая звычка ў людзей выплюхваць свае памыі, каб і пад чужое акно пацякло. Твая немач, ты і хварэй, чаму я павінен трызніць разам з табою? «Згоняць з зямлі... паншчыну накінуць...» Прарок знайшоўся. Як што будзе, ніхто не ведае. Судны дзень таксама калі-небудзь настане, але калі б усе адно толькі і рабілі, што чакалі яго, каркаючы, як вароны, на зямлі немаведама што будзе тварыцца.

...А-эх, гэты немец сапраўды лютуе, што тут казаць. Сапраўдны Антыхрыст, пра якога царыца Саўская казалася мудрацу Саламону. Але з другога боку... не кожнага ён заглытвае ў сваю жалезную пашчу. Ва ўсе часы так было: адных, як сцябліны збажыны, сцінае каса, а другіх, што прытуліліся да зямлі, не чапае. Такая ўжо машына гэтае жыццё: не выторквай галавы, калі не хочаш, каб яе адцялі...

...Тады, на хрэсьбінах, пад гарачую руку пакрыўдзіў Пятраса Кучкайліса. Напэўна, хацеў перад Аквіляй павыстаўляцца, не іначай, але калі цяпер падумаць на цвярозую галаву, дык усё гэта надарма. Столькі клопату сабе нарабіў, а магло б і горш скончыцца...

...Дабратою і ласкай заўсёды далей заедзеш...

...Усяму свету не дапаможаш, не. Над намі ўсімі адна рука, і не скажаш ёй: я хачу тут стаць, госпадзі, а там пастаў майго суседа. Альбо: мяне забі, адно толькі яго пакінь жывога...

...Як ні круціся, усё роўна пад немцам... А-эх, ніхто не бароніць, паветра не хапае, рукі звязаныя, але ўсё ж такі хвастом можна варушыць. Напрыклад, тое самае сала.

Да вайны ох як цяжка было прадаць дзяржаве свінню. Набралася сала за некалькі гадоў; усе сцены ў каморы былі абвешаны брусамі, і ў свірне пад бэлькаю цэлая шарэнга. Ажно страх браў — калі ўсё гэта з'ясі. Толькі два чалавекі ў хаце. Сала ялчэла, жаўцэла. Сэрца разрывалася ад жалю: такое дабро — і на мыла! Але не спатрэбілася. Прыехалі Гітлеравы антыхрысты — і ўсё пайшло да апошняга апольца. Горад, гэты дзіравы мяшок, еў і аблізваўся, хоць у колішнія часы смяўся з вясковага чалавека. Нават усялякія песенькі складалі, каб пацвяліцца:

Юргіс, Юргіс, ха-ха-ха,
цягне сала паўмяха.
І самому гэта мыла
уплятаць ужо няміла.

Зжэрлі. І з вялікай ахвотай. І яшчэ як ніколі заплацілі і не скрывіліся. Будзьце ласкавыя, пане Кяршыс, прывозьце паболей. Вось мы і квіты. Так ужо бывае ў жыцці: хто ўчора пляваўся, сёння сліну глытае, хто летась жаваў салому жытнёвую, у таго сёлета ў кармушцы сена духмянае, нібы рута. І разбярыся цяпер, як тут што...

Так крок за крокам, думка за думкай апаў з душы гнятлівы цяжар. Адшукаў у клуні лейцы, узяў нож, бо, мяркуючы па сонцы, набажэнства ўжо мусіла скончыцца і можна было брацца за працу. Настругаў у вербалозніку калкоў і пайшоў пазначаць месца на роў. Да Джугасавага канала будзе сажняў сто. З абодвух бакоў трэба будзе яшчэ пракапаць адводныя раўкі. І пацячэ вадзічка па Джугасавым канале ў Вайнарасаў, а адтуль у Струмлю. Ад балота і следу не застанецца. Штогод па якія дваццаць цэнтнераў збожжа будзе дадавацца ў засеці. Да вайны за такую работу грабарам трэба было б заплаціць літаў трыста. Паўгектара зямлі гэтулькі каштавала! А тут Іван выкапае так, за яду.

Калі скончыў работу, было ўжо далёка за паўдня. Сеў пад вербалозавы куст пакурыць — перабіць голад. Знарок не спяшаўся дамоў. Аквіля, папэўна, вярнулася з касцёла і, не дачакаўшыся яго, выправіцца шукаць. Ён пакажа ёй гэтыя два рады калкоў (там, дзе глеба дужа мокрая, яны абрываюцца: паўтыкае, калі падсохне) і скажа: «Бачыш, што я прыдумаў, шаноўная паненка!» Вядома, яна не кінецца яму на шыю, каб пацалаваць яго, не такі ў яе пораў, але што здзівіцца — гэта пэўна. А можа, і ўзрадуецца. Ну, ну, відавочна ўзрадуецца, хоць і выгляду не падасць, бо яна з тых, што трымаюць свае пачуцці ў сабе.

Цыгарка патухла, аднак ён палепаваўся запальваць панава. Мускулы аджэлі, агарнула дрымота; галава схілілася набок, пацягнуўшы за сабою ўсё цела, і яно, абмякнуўшы, прытулілася да куста вербалозу, густа пераплеценага галінамі. Калі абудзіўся, сонца хілілася ўжо на захад. Ён ускочыў спалоханы, сам не разумеючы, дзе ён. У вушах усё яшчэ гучалі дзіўныя гукі трубы, а ўваччу яшчэ не набляк вобраз, з якім ён абудзіўся: Міхаіл Архангел брыдзе на пшанічным полі, дзьмучы ў велізарную трубу. Па спіне прабеглі дрыжыкі. І ад тых вусцішных гукаў трубы, і ад сонца, што ўжо завяршала свой дзённы шлях. Усё было як звычайна ў гэтакую пару дня: і зморанае шчабятанне птушак, і палі, што дыхалі цёплай дрымотай, і пашарэлае, набраклае ляготай неба; усё было, як заўсёды, і ўсё-такі нешта было не так. Кяршыс усё азіраўся вакол сябе, занепакоены, здзіўлены, нібы марак, пакінуты на чужым беразе. Нечага не хапае, немінуча нечага павінна не хапаць. Можа, ужо няма вёскі, а можа, яго сядзібы. Нешта на самой справе знікла ў той час, пакуль ён спаў, толькі ён пакуль што не мог зразумець што.

І тады, нібы ў адказ на яго трывожнае здзіўленне, зноў пачуўся гук трубы.

Палявой дарожкай навалі, нібы баючыся наехаць на міны, пасоўваўся зялёны ваенны аўтамабіль.

У Кяршыса сэрца абарвалася. І ўжо зусім перахапіла дыханне, калі ён убачыў, што машына спынілася і з яе выйшаў чалавек у мундзіры. Ён чуў, што той нешта крычыць і пецярыліва махае рукою, але не мог прыспешыць хаду. «Адомас... Госпадзі божа, Адомас... Чаго ён хоча? Навошта ён тут? Госпадзі божа, Адомас...»

— Чорт вазьмі! — замест прывітання крыкнуў той Кяршысу яшчэ здалёк. — Усе палі ўшыркі і ўдоўжкі аб'ездзіў. Дзе ты запраторыўся? Хутчэй сядай! Паедзем.

Кяршыс ледзь адарваў ад зямлі адну, потым другую нагу. Калі б зямля была бляшаная, нібы дах, ён бы пачуў, як стукаюць аб яе кроплі поту.

— А... швагер... — выдушыў ён з сябе не сваім голасам. — Адомас. Здароў...

— Ён самы. Пазнаў-такі, — ашчэрыўся Адомас. Ён быў бледны, ад яго панурага позірку, які нешта хаваў, рабілася холадна. — Едзем у Краштупены.

— Я? Мне? Божа святы, што мне там трэба?

— З Аквіляй бяда. — Адомас адчыніў дзверцы ў ма-

шыпе і падштурхнуў Кяршыса, каб ён хутчэй лез у сярэдзіну.— Забярэш свайго ардэна дамоў.

«А-эх, пакатаюся па-папску! Ніколі яшчэ не даводзілася па такой...» — іншым разам заганарыўся б Кяршыс. Але цяпер ён сядзеў, як злоўлены звер у клетцы, і чорнымі ад зямлі пазногцямі шчыпаў сябе за нагу. А можа, ён яшчэ ляжыць у кусце вербалозу і ўсё гэта яму сніцца? Уваччу стракацела. Палі, што праляталі наўзбоч, і дарога, якая шалёна падкідвала машыну, зліліся ў суцэльнае мільгацешне, ад якога кружылася ў галаве і нудзіла. «З Аквіляй... Што з Аквіляй? А-эх, скажы на літасць, што з Аквіляй?» Але ён баяўся растуліць губы, нібыта яшчэ нічога страшнага не здарылася, але здарыцца, калі ён вымавіць гэтыя словы. Празрыста-белыя вушы ў Адомаса і трупны колер твару выклікалі ў ім жах. Здавалася, ужо цэлую вечнасць яны ляцяць кудысьці ў шалёнай жалезнай труне.

Раптам Адомасавы губы выбухнулі. Плявок. Проста на пярэдняю шыбку машыны.

— Быдла! — наўздагон пляўку паляцеў моцны праклён. Вушы цяпер сталі барвовыя, а твар жудасна перакрывіўся ад лютасці.— Мала ім таго, што ловяць людзей па дамах, лезуць ужо і ў касцёл.

— У касцёл?..— прашаптаў Кяршыс.

— А куды ж яшчэ! — грывнуў Адомас.— Нашы добрыя немцы, нашы вызваліцелі, нашы абаронцы.— Выпусціў чаргу лаянкі, зноў плюнуў на шкло, пабялелымі пальцамі так сціснуў руль, што, здавалася, зломіць яго, быццам перасохлы абаранак.— Пасля Сталінграда зусім пашалелі. Нібыта гэта мы вінаватыя, што рускія раскалалі Паўлюсаву армію. Нашу моладзь ім падавай, хацелі б разам са сваёй пакласці за вялікую Германію. А за што, скажы, мусім класці свае галовы? За тое, што нашых людзей, інтэлігенцыю, цвет нацыі, ссылаюць у працоўныя лагеры? Не здзіўлюся, калі ў адзін дзень апынецца там і сам генерал Кубілюпас, бо двое ягоных дарадцаў ужо сядзяць за калючым дротам. Ашукалі праклятыя злыдні, горш не трэба. Якога д'ябла маўчыш?! Ці на іншай планеце жывеш?

— Аквіля...— парэшце адважыўся Кяршыс.— Выправіў рапіцай... Была цэлая і здаровая...

Адомас з забойчаю пагардай зірнуў на швагра.

— Была? Самае бязглуздае слова, якое толькі можна прыдумаць. Была нацыя, была незалежнасць. Ды што я

табе... Такім, як ты, гэта менш за ўсё рупіць.— І, памаўчаўшы, ужо спакайнейшым голасам дадаў: — Калі людзі ўбачылі, што Гімлерава зграя ачапіла касцёл, рынуліся назад. Аквілю затаптаў натоўп. Толькі не палохайся — не пасмерць.

Кяршыс захроп, як недарэзаны бык. Усе пачуцці — распач, трывога, страх, што пазбірваліся ў ім з той самай хвіліны, калі Адомас упхнуў яго ў машыну, цяпер прарваліся з неймавернай моцай. Ён не мог плакаць, ён наогул не памятае, калі плакаў, хіба што пасля смерці маці выціснуў некалькі слязінак. Нябачная рука ўчапілася знутры яму ў глотку, выдзіраючы яе вонкі разам з лёгкімі, цела сутаргава курчылася, нібы ў падучцы.

— Не будзь цялём, — бязлітасна сказаў Адомас. — Можна, яшчэ нічога не зрабілася... А калі, аднак, усё-такі... Маладыя яшчэ, будзе другое, і не адно. Але ці трэба гэта, чорт яго ведае? Лепш гадаваць быдла — чалавек у наш час нічога не варты.

Уляцелі ў горад. Будынкі і людзі цягнуліся наўзбоч, як бясконцае пахавальнае шэсце. Былі відаць і ўсмішлівыя твары, але Кяршысу яны здаваліся несапраўднымі — толькі вар'ят у гэтакі час мог смяяцца. Потым скрыжаванне, востры паварот вуліцы, нібы локаць рукі, што ўперлася ў бок. Фурманкі, ровары, вайсковы грузавік, напакаваны салдатамі з паразяўлянымі ратамі — яны спявалі песню; халодныя металёвыя вочы, гэтакія ж, як і гузікі на іхніх шынялях, жудлівыя выбухі спеву. Праляцелі. Адомас раптам крутануў руль, і праз прахон у жываплоце паміж двума белымі слупкамі машына ўехала ў двор. З абодвух бакоў — сад, насупраць — жоўты аднапавярховы драўляны дом з прасторнай шкляною верандаю. Бачыў яго не адзін раз, але цяпер ён здаваўся незнаёмым, перанесеным сюды з нейкага іншага свету.

— Прыехалі, — сказаў Адомас.

На верандзе стаяла маленькая белавалосая жанчына. Светлая, празрыстая і лёгкая, як усё тут наўкола.

— Мая жонка Мілда, — буркнуў Адомас. — Будзьце знаёмыя. Наш дарагі швагер, Мілдзяля.

— Вельмі прыемна, — усміхнулася бялявая маленькая жанчынка і падала Кяршысу мініяцюрную далоньку.

— Добры дзень... — Кяршыс машынальна паціснуў ёй руку — далікатны цёплы лісток. Яна была амаль бязважкая, гэтая бледная далонька, перэральная, як і ўсё, што ён перажыў за апошнюю гадзіну.

— Робертас яшчэ тут? — запытаўся Адомас.

— Вядома.— Яна лёгка, нібы подых цёплага ветру, дакранулася да Кяршысавага локця.— Не тужыце, пане Кяршыс. Бывае большае пясчасце. Пан Гінкус ужо нічым не мог дапамагчы.

— Нічым?..— застагнаў Кяршыс.

— Абсалютна нічым.— Яна з дакорам, але разам з тым з ласкавай спагадай паглядзела на Кяршыса.— Дзіця загінула ў таўханіне. Калі вы набожны, падзякуйце богу, што маці засталася жывая.

— Дзіця загінула... Дзіця загінула... Загінула...

— Супакойцеся, пане Кяршыс. Хто не нарадзіўся, таго не трэба аплакваць. Людзі дастаткова плачуць па дарослых, якія яшчэ маглі б жыць і жыць.— Маленькая жанчына павярнулася да Адомаса і з націскам, на гэты раз толькі яму, паўтарыла: — Пэўна, якія маглі б яшчэ жыць. Вы ж кахаеце Аквілю? А гэта самае галоўнае. Доктар Гінкус яе хутка паставіць на ногі, вы не бойцеся. Думаю, вы ёй дазволіце некалькі дзён пагасцяваць у нас, пакуль яна не набярэцца моцы?

— Дзе яна? — пачуў Кяршыс свой голас.

Адомас нецярпліва не то крэкнуў, не то засмяўся.

Дзверы ціха адчыніліся. За імі другія і трэція. Таямніча белыя, бліскучыя. Падлога таксама блішчала, пахла тэрпенцінам. У пакоі каля акна стаяў пажылы хударлявы чалавек у белым халаце. Па-над маленькімі, глыбока пасаджанымі вачамі купкі калматых броваў, на бледным твары — дзве ружовыя палоскі — моцна сцятыя губы.

— Вось і мы, Робертас, — нягучна сказаў Адомас.

Мужчына кіўнуў і ўсміхнуўся Кяршысу, падбадзёраваючы таго.

— Яна толькі заснула, — сказаў ён мякка, у нос.— Але заходзьце.

Яшчэ адны белыя дзверы адсунуліся ўбок, нібы прывід. Дыхнула вострым пахам лекаў. Ад сцяны аддзялілася пасцель, стала набліжацца, хвалюючыся, быццам поле квітучага кмену, і ў гэтай мігатлівай белі Кяршыс раптам убачыў чорныя пляцёнкі кос. Яны ляжалі на падушцы, нібы адсечаныя галіны на снезе. Аслупянелы, глядзеў ён на зблажэлы твар — чужы, з вытыркнутым носам, запалымі вачамі, якія, нібы пазелянелыя медзякі, прыкрывалі халодныя перухомыя павекі. Ніколі яшчэ ён не бачыў яе такую празрыста чыстую і страшліва недасягальную. Ніколі. І раптам ён убачыў свае ногі. Не, ён нават не пагля-

дзеў на іх — ён іх адчуў. Ён адчуў свае босыя, занэцканыя зямлёю ногі, якія, як педарэкі, стаялі на слізкім пахкім паркеце. Адчуў на сваім целе вопратку, пранятую пахам хлява і поту. Адчуў далікатны дотык бялявай жапчышкі. Такі чысты і звонкі, як крамяныя зімовыя вечары, як празрыстая, сарамліва заружавелая зара світанку.

Калені ў яго задрыжалі, пачалі падгінацца, і, раздушаны невыносным пачуццём сваёй нікчэмнасці, ён упаў на калені і ўторкнуўся тварам у пасцель.

— А-эх... эх... эх...

І павсяў ветрык
ды з поўначы зімняй.
Зашумела лісце клёна,
міленечкі абудзіўся.

Літоўская народная песня

Кніга другая

Раздзел першы

I

Складаю Табе гімн — сустрэнеш волю,
як я сустрэў пакінутую хату.

Дзяцей не прадавала ты ніколі —
табой жа гандлявалі так заўзята

з таго самага дня, як аб'явіўся чалавек, несучы пагарду
да ўсіх і ўсяго, ненавідзячы кожнага, хто не ідзе пад яго-
ным сцягам. Хто не носіць абутку ягонага памеру, хто не
надзяе гэткай самай шапкі, хто не вызнае ягонай веры.

Усе мы маем галовы, усе двухногія, усе ходзім верты-
кальна, але мая галава разумнейшая і хада шпарчэйшая, —
накрэсліў на сваім сцязе гэты чалавек.

І, нібы дзіду, усадзіў дрэўка сцяга ў твае, Зямля, ла-
годныя, мяккія грудзі, у грудзі маці-карміцелькі, бясконца
шчодрай і адкрытай усім, як паветра.

«Тут мая зямля», — сказаў ён і абвёў вакол сябе круг.
Вялізны круг. І штораз усё большы і большы круг абво-
дзіў ён наўкола сябе. І не было гэтаму канца, як і яго
хцівасці.

Ты магла здрыгануцца ад гневу і ледзь заўважным
рухам раздушыць яго, нікчэмнага раба сваёй прагавітасці.
Бо гэта не ты прыйшла да яго прасіць заступніцтва, а ён,
быццам клешч, упіўся ў Тваё цела.

«Гэта мой чалавек», — магла б сказаць Ты, як кажа
дзіця: «Гэта маё кацяня», аднак Ты цярпліва маўчала, бо
Ты — маці, мудрая і высакародная, а ён толькі перазум-
пае дзіця.

«Яму трэба цацка, — сказала Ты. — Добра, пабуду яму
цацкай. Няхай дзеліць мяне на кругі і квадраты і гуляе
ў «класы», пібы маленькая дзяўчынка».

І ён гуляе, мноства вякоў гуляе ў «класы», штурхаючы
пагою не белы каменьчык, а чалавечы чэрап. Чэрап свайго
брата, які не носіць абутку ягонага памеру, не надзяе
гэткай самай шапкі, не вызнае гэткай самай веры. Ён
поіць Цябе крывёю пераможаных, уніхае ў Твае святыя

вусны іх трупы, кляне і зневажае Цябе, калі часам спатыкнецца аб купіну.

Ці многа па свеце мацярок, якія даравалі б дзецям такое? Якія б кінуліся іх цалаваць, не зважаючы на тое, што яны лупцююць яе па твары, плююць у вочы, стараюцца ўбіць нож у плечы?

Ці многа такіх мацярок, скажыце?

Толькі адну такую ведаю, толькі адну.

Выпіла мора крыві, але засталася нявінная, прыняла ганьбу, але не страціла чысціні.

Толькі адну такую ведаю, толькі адну.

І я гавару ёй, як перад найсвятым божышчам, падаючы перад ёю на калені:

Я чую: набліжаецца ўжо воля —
Ты растуліла крылы дзіўных шатаў,
каб я ад буры змог у іх схвацца,
нібы ў дупле старога дрэва птушка;
і да грудзей Ты сына прытуліла,
а ён же атуляў сябе кругамі,
хоць ты і непадзельная Айчына
усіх людзей...

Гедымінас усміхаецца, абапёршыся на касу. Жоўтае пшанічнае поле ляжыць залітае сонечнымі промнямі. Дрымотнае, ацяжэлае ад выспелага ўраджаю. Залатая арфа з мільёнамі струн, якія нябачнымі пальцамі кратае ранішні ветрык. Жоўтае пшанічнае поле іграе сімфонію. На схіле лета сімфонію зямлі, што споўніла свой абавязак.

Гедымінас выцягнуў з-за дзяткі брусок. Марудзіць чапаць касу: баіцца, каб не знікла чароўная казка.

Няхай жоўтае пшанічнае поле і далей іграе сваю сімфонію. Ён запіша яе ў душы, як на патэфонную пласцінку. Там гэтак многа пустога месца! Вечарам (а можа, у абед) ён сядзе дзе-небудзь ва ўтульным кутку і паспрабуе паўтарыць яе на паперы. Несумненна, гэта будучь марныя спробы (прыроду немагчыма паўтарыць), аднак ён яшчэ раз перажыве шчаслівую хвіліну забыцця.

Маруся сядзіць на снапе, выцягнуўшы ногі ў палатняных панчохах. («Маміны альбо Анэліны панчохі. Яны ўжо ніколі не пачуюць сімфоніі жоўтага пшанічнага поля...») Марусін позірк блукае па хвалях шумлівага калосся. Загарэлы да чарнаты твар пануры і задумены.

...Ты растуліла крылы дзіўных шатаў,
каб я ад буры змог у іх схвацца...

— Дзівоспа, — кажа ён.

Яна запытальна ўздымае галаву. Бліснулі асляпляль-

на белыя зубы. Усмах кароткі і раптоўны, быццам успышка магнію; калі магніі згасне, уваччу робіцца яшчэ цямней.

— Ці чуеш, Маруся, як зямля спявае? — зноў кажа ён. — Здаецца, я не бачыў нічога прыгажэйшага за гэтыя палі.

Яна абдымае калені і моўчкі разглядае свой падол. Вакол шчыльна сціснутых вуснаў утвараюцца маршчынкi і робяць яе твар суровым і чужым.

— Ты не бачыў нашага стэпу. — У голасе туга, і горкая крыўда, і пагарда, змешаная з пакорай, і гонар. Усе начуцці чалавека, што страціў радзіму, спляліся ў адзіны клубок. — Стэп як неба — без канца і краю. Не акінеш вокам. А тут усё, здаецца, можна ў бярэцца ўзяць.

— Зямля ўсюды прыгожая, Маруся. Толькі яна, як прыстойная жанчына, не любіць, каб людзі дзялілі яе цела.

— Ну уж і сказаў...

Гедымінас засмяўся, узяўся вастрыць касу. Спеўны звон металу паплыў па палях, уліваючыся ў шматгалосы жнівеньскі аркестр.

Калі бацька прыязджае з касілкай (купілі яе ў трыццаць восьмым годзе ўчатырох: Джугас, Кяршыс і яшчэ два такія самыя гаспадары), пшанічнае поле было ўжо абкошанае з усіх бакоў.

— Стаміўся? — турбуецца бацька. — Можна, сядзеш на машыну? Я пайду снапы вязаць.

— Здаецца, я на трыццаць гадоў маладзейшы за цябе, бацька, — усміхаецца Гедымінас.

— Да пачатку школьнага года яшчэ цэлы месяц. Напрацуешся.

— Чаму да пачатку школьнага года? Я ж табе сказаў, што ў гімназію не вярнуся.

Мікалас Джугас дакорліва ківае галавой і адыходзіць. Ён яшчэ верыць: неразумная сынава ўпартасць пройдзе.

Гедымінас з Марусяй займаюць паласу ўздоўж поля. З другога боку, пасупраць — Кяршыс са сваім Іванам. У канцы поля, дзе пракосы амаль удвая карацейшыя, на адным чалавеку: у адным канцы — Васіль, у другім — Пунлясея. Ахвотней бы запрасілі Шутрыменю, жонку Чорнага Куксы, — яе заўсёды запрашалі на жніво, — аднак у тую маёвую нядзелю, калі эсэаўцы ўчынілі наляванне на людзей, яе злавілі (з Лаўксадзіса ўзялі яшчэ Лизель-маса Луконуса) і вывезлі на працу ў Германію.

Калі б не пайшлі абедаць дамоў, хоць сядзіба і недалёка, да сярэдзіны дня скасілі б усё поле; заставалася б толькі саставіць снапы ў бабкі. Але дзень выдаўся дужа спякотны. Абкладзеныя мухамі і слепакамі, коні турзаюцца, вырываюцца з вупражы, стары Джугас ледзьве ўпраўляецца з імі. Людзі абліваюцца потам; ён цячэ ў вочы, пячэ пад пахамі, смаліць паясніцу, буйнымі салёнымі кроплямі капае з ілба на пожно. Духата. Паветра насычана пахам пылу і збажыны. Твары, як геаграфічныя карты, размалюваны бруднымі струменьчыкамі поту, усе аднолькавыя, нават сталі надобныя — ачмурэлыя ад лютага сквару, зацягнутыя плеўкай, праз якую прасвечваюцца туманлівыя плямы бялкоў. Пшаніца ўдалая, адно толькі ў лагчынках трапляецца асот. Салома таксама бязлітасна драпае не захінутае вопраткай цела. Шчокі, грудзі, рукі смыляць, нібы ашпараныя варам. Добра было б пакупацца ў возеры, але ўсе так стаміліся, што кожны крок дарагі. Памыліся да пояса тут жа, каля студні, і, перакусіўшы, паклаліся перадыхнуць, пакуль коні ядуць свой корм.

Гедымінас вынес з хаты падушку і расцягнуўся пад лбыняй. Жаўцеюць між стваламі дрэў вуллі, а яму мірсцяцца бабкі пшаніцы, у вушах усё яшчэ шархацяць снапы і нястомна стракоча, прымушаючы спяшацца, касілка. Ён стаміўся, страшэнна стаміўся. У час канікулаў заўсёды ж працаваў на гаспадарцы, але не гэтулькі, з дня ў дзень ад самага світанку да самага вечара, нібыта парабак. Цела як збітае, ные спіна — не злічыць, колькі разоў трэба было нахіліцца! Катаржная праца — вязанне снапоў. Аднак і гной выкідаць не лягчэй. Далоні спрэс укрыліся пухірамі, крывавілі, пакуль не зацягнуліся цвёрдымі мазалямі. Цяжкі хлеб землеўраба, аднак можаш яго есці са спакойным сумленнем, не саромеючыся, не баючыся падавіцца асцюком. А як добра вечарам, калі кладзешся адначыць пасля ўсяго клопату. Ён, вядома, ніколі не скончыцца, гэты клопат. Усё роўна нешта застаецца на заўтра, на восень, на наступныя гады. Так і не пераробіш усяго, пакуль ногі цягаеш. Возьмуцца дзеці. І таксама пакінуць сваім дзецям, так і не скончыўшы ўсяе работы. Але кожны дзень хлебароба нібы новая прыступка ў драбіне, што вядзе ўгору, — стаўшы на яе, можаш агледзець адлегласць паміж узыходам сонца і захадам. Не толькі агледзець, а і памацаць рукамі плён працы. Узараў баразну — вось яна, перад табою, узышло насенне — у яго далікат-

ных парастках цяпло тваіх далоняў. Калі наблізіцца вонь — ходзіш вакол поля, удыхаючы ў грудзі духмяны пах хлеба, без якога свет ператварыўся б у могілкі. І ніколі не зробіш памылкі, якую пельга было б выправіць, а калі і памылішся, дык гэта адаб'ецца не на кім-небудзь іншым, а толькі на табе самім. Правароніш найлепшую пару для сяўбы ці згніе ўраджай пад дажджом — твая бяда. Злосны чалавек, можа, і парадзецца з гэтага, аднак ніхто, апроч цябе самога, не будзе пакрыўджапы. Ты адказваеш перад сабой, толькі перад сабой. І гэтым ты малы. Аднак без тваіх чорных заскарузлых рук зямля была б пежывым шарам. І гэтым ты вялікі. На табе, як на шэрым падмурку, трымаецца ўвесь дом, але не ты будзеш вінаваты, калі па якой прычыне гэты дом рухне. Ты не в і н а в а т ы!

Падышоў бацька, пад пахай трымае падушку. У палатняных штанах і ў такой самай палатнянай сарочцы. Белы з галавы да ног, пахне пчалінымі сотамі і палямі.

— Дай жа і я тут прылягу, сыне.

— Кладзіся, тата, кладзіся, тут не так горача, трохі ветрык вее.

Абодва ляжаць, пазіраючы на галіны, аблепленыя румянымі яблыкамі. Яблыню пасадзіў бацька. Усё тут зроблена бацькам, гэтай руплівай мурашкай, якая па саломінцы збудавала сямейны мурашнік.

— Гэтая яблыня штогод родзіць. Яблыкі жалязоўкамі называюць. Ляжаць да вясны. Змарыўся? Заўтра, мабыць, не пойдзеш да Кяршысаў снапы вязаць? — Стары хітравата пасміхаецца.

— Чаму ж? Раз перабраўся на зямлю, дык і працаваць трэба.

— Я вось сам сабе думаю: калі ў гаспадарцы з'явіўся такі працаўнік, то, можа, нам варта адпусціць Васіля? Што тут рабіць чатыром работнікам?

— Пра Васіля ўжо не турбуйся — не сёння дык заўтра яго забярэ Дызэ. Учора Кучкайліс казаў, выйшла пастаnova, каб у гаспадарцы было не болей як два чалавекі на дзесяць гектараў зямлі.

— Ну, глядзі. А то, можа здарыцца, агоркне табе наш хлеб, і застапуся я пагул без работнікаў, — пацвельваецца стары.

— Я цвёрда вырашыў, тата. Ужо і адказ атрымаў. Забыўся пра гэта сказаць. Учора даслалі. Задаволілі прапаніне — я звольнены.

Мікалас Джугас разгублены. Нарэшце пасля доўгага маўчання кажа:

— Гм... Можа, і добра зрабіў. У такі час, гаворкі няма, спакайней у вёсцы. Што ж, перачакай, пакуль вайна скончыцца.

— Не, тата, я не часова. З настаўніцтвам скончана. Назаўсёды. Буду працаваць на зямлі і ў вольны час пісаць вершы.

Мікалас Джугас ляжыць тварам угору. Вочы заплюшчыў, рукі склаў на грудзях. Як чалавек, што скончыў свой жыццёвы шлях у гэтай даліне слёз,— ён пакінуў яе з лёгкім сэрцам, бо споўніў усё, што выпала на яго долю.

— Ну што ж, відаць, так наканавана. Мы — людзі зямлі.— Голас яго, спакойны і сумны, наплывае аднекуль з глыбіні вякоў, дзе час адсеяў усё марнае, пакінуўшы на сваім сіце толькі залатыя крупінкі неўміручай мудрасці.— Дзед быў прыгонны. Працаваў на пана, але ўсё роўна на гэтай самай зямлі. Потым фальварак падзялілі, мой бацька атрымаў паўвалокі. Прысмактаўся да гэтай дзялянкі, нібы п'яўка да нагі. Я бацькі не памятаю — яго застрэлілі царскія жандары, калі пераносіў цераз мяжу літоўскія кніжкі з Прусіі,— я ўжо нарадзіўся пасля яго смерці, але маці часта казалі, што ён быў добры гаспадар. А добры гаспадар не можа не любіць зямлі. Нас было тры браты і дзве сястры. Старэйшыя падзялілі тую паўвалоку напалам, астатнім выплацілі іхнюю частку. Я падумаў: маю чатыры дзесяціны зямлі (іх твая маці атрымала ў пасаг), дакуплю яшчэ столькі — будзе гаспадарка. Пачаў, як скнара, складаць рубель да рубля, далучаць да тых, што атрымаў ад братаў. Працавалі мы з жонкай, быццам катаржнікі. Недаядалі, недасыпалі, абшарпаліся — усё ў гаспадары выбіваліся. Сорам прызнацца: пачаў я зайздросціць свайму найлепшаму сябру — Вайнарасу. Бач, як яно атрымліваецца, думаю. Падлеткамі ў маёнтку разам лапці тапталі, а цяпер ён гаспадаром стаў, ды яшчэ якім — Яўтакоўшчыну атрымаў. І выпадзе ж, браце, такі шчаслівы білет! І толькі пасля таго, як аднаго разу, ледзь не плачучы, ён мне паскардзіўся, што трапіў пад абцас Катры Табакі, у мяне адлегла на сэрцы. Паспачуваў я яму. Ну, а грошыкі ўсё роўна ціснуў далей, як чорт ваду з каменя. І тут раптам трах — вайна! Прыйшлі немцы, рублямі хоць падатрыся, а я як быў, так і застаўся на сваіх няшчасных чатырох гектарах. А тут яшчэ калатнеча за калатнечай — то войска Берманта, то большавікі, а потым і літоўскае

войска аб'явілася. Пачаліся заклікі бараніць свой край, ствараць пезалежную Літву. Па праўдзе кажучы, не ляжала ў мяне сэрца да маскалёў — бацьку, вечны яму супакой, застрэлілі, людзей у Сібір высылалі. Дый самога мяне маці вучыла літоўскай грамаде тайком, нібы рабіла якое злачыства. Усе мы царскай уладай былі сытыя па горла. Хацелі мець сваю, літоўскую, дзяржаву, гэта і дзіцяці было зразумела. Але хто ведае, ці падаўся б я ў добраахвотнікі, калі б не абяцалі даць зямлі. Ваяваў за Літву, а думаў пра свой палетак, які атрымаю, калі вярнуся. Пад Гедрайчамі ўзяў у палон афіцэра са штаба Жалігоўскага. Прычапілі мне крыж Пагоні. А я дзяўбу — хутчэй дамоў і давай мне зямлі! Не ашукалі. Адкроілі дзесяць гектараў ад фальварка. Узараў я мяжу, злучыў два пляцы ў адзін — і маю чатырнаццаць. Гаспадар. Цяпер заживу, скончыліся гаротныя дні. А на самой справе ўся гарота была яшчэ наперадзе. Пачаў ставіць хату. Залез у даўгі. Потым — неўрадлівы год. Новыя даўгі. Мае ночы былі кароткія — не было калі спаць, — аднак і гэтыя часам не змружваў вачэй: клопат на клопаце, бяда на бядзе. Эх, Гедымінас, зямля добрая, калі глядзіш на яе збоку. А як прытулішся да яе, як уцягне яна цябе ў свае абдымкі — беражыся! Праз яе, як праз каханую дзяўчыну, можаш чалавека забіць.

Гедымінас, абапёршыся на локаць, з пашанай глядзіць на стомлены бацькаў твар. Так хацелася б прытуліцца шчакоў да яго шчакі, пагладзіць парадзелыя сівыя валасы...

— Ты — святы пакутнік, тата, — узрушана кажа ён.

— Кожны селянін, калі ён любіць зямлю, — пакутнік.

Пакутнік, дый пракляты навек.

— Гэта таму, што мы ніколі не задавальняемся тым, што маем. Зямля карае чалавека за сквапнасць.

Мікалас Джугас круціць галавою.

— Не, зямля чамусьці любіць тых, хто яе не любіць, — заможных гаспадароў, паноў. Яна шчодрая да такіх, хоць лашчаць яны яе чужымі рукамі. Сквапнасць, кажаш... Але якая тут сквапнасць, калі на маленечкім кавалку зямлі ледзь павярнуцца можна? Дый не пра аднаго сябе галава баліць: дбаеш пра заўтрашні дзень сваіх дзяцей. Хочаш усіх як мага трывалей наставіць на ногі, каб не гібелі ў горы, як ты гібеў. Так і калоцішся ўвесь свой век, хапеш абярэмкамі, а ловіш шчошчамі. Не, Гедымінас, не будзеш ты мець шчасця на гаспадарцы.

— Не ведаю. Я наогул, тата, не ведаю, ці ёсць яно, шчасце, бо накуль што не знаўся з ім. Чалавек не можа быць пастаянна шчаслівым альбо няшчасным. Шчасце — гэта асобныя імгненні, драбкі цукру, што не расталі ў шклянцы гарбаты. Такія драбкі трапляюцца кожнаму, дзе б ён ні жыў і што б ён ні рабіў. У селяніна сумленая праца. А гэта галоўнае. Селянін можа, не ўгледзеўшы, заараць птушынае гняздо, парэзаць касой зайчаця, аднак яму не даводзіцца рэзаць людзей.

Мікалас Джугас падымаецца з падушкі. Вочы затуманіліся, пібыта ён толькі што ацёр слёзы.

— Не даводзіцца рэзаць людзей... — глуха паўтарыў ён. — Ты кажаш так, бо не ведаеш зямлі, Гедымінас, не ведаеш яе, мой сыне. Я ж табе сказаў: калі трэба, чалавек можа праз яе роднага брата забіць. Павер мне, я гэта спазнаў на сваёй скуры, бо нешта такое ўчыніў і сам.

Гедымінас адхіснуўся ад бацькі, глядзіць на яго, як на вар'ята.

— Ачомайся, тата. Што ты кажаш... — спалохана шэпча ён.

— Ведаю, сыне, што кажу. На памяць, як пацеры. Ксяндзу спавядаўся, адпушчэнне атрымаў, а грэх і дагэтуль пячэ ў душы. — Мікалас Джугас спяшаецца. Баіцца, што ў апошнюю хвіліну не хопіць адвагі, як гэта здаралася і раней, адкрыць сыну балючую праўду. — Добра ўгледзься ў гэтую яблыню, мой сыне. Памятаеш? Я насадзіў яе той першай вясною на неўрадлівым годзе. На памяць пра Ка... Казюкаса...

— Памятаю, тата. І той чорны год памятаю. Як сёння. Мне тады ішоў пятнаццаты.

— Трэба памятаць, моцна трэба памятаць той год, сыне.

Затаіўшы дыханне, Гедымінас глядзіць на бацькаву руку: вось яна ўздымаецца, цягнецца да яго пляча, замірае і, некалькі імгненняў навісеўшы ў наветры, бездапаможна апускаецца ўпіз.

— Былі страшныя часы, Гедміс, страшныя часы... Я не апраўдваюся, але калі ты ўсё добра памятаеш... Не збіраюся апраўдвацца, — бог мне суддзя. Хачу толькі, каб ты мяне зразумеў...

II

— Я разумею, тата, вельмі добра разумею цябе. Я ж не малы, мне ўжо чатырнаццаць гадоў,— сказаў я табе тады.— Дзякуй і за тое, што вы зрабілі дзеля мяне.

— Хацеў табе адукацыю даць і даў бы, каб не гэты град, не гэты дождж. Я хацеў, Гедміс, каб ты вучыўся далей, павер мне, гасподзь бог не дасць схлусіць...

— Веру, татка, ведаю, што стараецца з апошніх сіл. Не марнуйцеся, мне хоціць і гэтай адукацыі. З трыма класамі гімназіі можна займець сякую-такую пасаду. Буду працаваць і самастойна вучыцца далей.

— Другі пусты год запар...— бедаваў ты.— Быў бы Казюкас здаровы альбо Анэля ў ягоных гадах... Гасподзь карае і не ведаеш, за што.

Я стаяў пасярод поля і глядзеў, як ты ідзеш беражком рова, ведучы за абротку каня з выгану. Ногі каня па цырку гразлі ў размоклай зямлі. Зямля нібы страляла пад яго капытамі, і кожны след адразу напаўняўся мутнай вадой. Камяністая гліністая зямля, якую звычайна адводзілі пад канюшыну; гэткаю ж парою ў ранейшыя гады тут і кала не ўваб'еш. Самае высокае месца на нашым пляцы, якое мы, дзеці, называлі «гарой»! Цяпер гэтая «гара» раскісла, як сухар у гарбаце, ва ўпадзінах блішчалі лужыны,— здавалася, нехта раскідаў па канюшынішчы бліскучыя шыбіны шкла. Уначы (а мо неўзабаве — апоўдні) зноў ліне дождж, бо краем неба сунуліся цяжкія, набрынялыя вадую хмары, але пакуль што з распагоджанага блакіту прыпякала жнівеньскае сонца, і ад гэтай здрадлівай ласкі рабілася страшна. Людзі і быдла, параскіданыя па палях, былі нейкія не сапраўдныя, як і гэтая кароткачасовая пагодлівая часіна. Амаль не чулася птушынага спева, не перагукваліся галасы, не ляскалі бізуны, людзі забыліся на песні. Не выблісквалі на сонцы лемяшы плугоў, бо араць не было чаго. Шэрыя постаці з косамі сланяліся па грудах, убіраючы жыта, што някепска тут урадзіла, але звон кляпаных кос не зліваўся ў вясёлую музыку, як было гэта ў ранейшыя гады. Ён быў падобны да пясмелага шоргату ног у сенцах, да абачлівага стукату ў дзверы выпадковага госця. Ён нібыта адчуваў сябе вінаватым, гэты звон кляпаных кос, за лагчыны, што моклі ў вадзе, за змарнаваную збажыну, што прэла ў гэтых лагчынах, не паспеўшы нават завязаць каласоў. На самых высокіх месцах поля бялелі, як прывіды, бабкі азіміны — калматыя, паўраста-

лыя ў нашурпленае ржышча. Вароны і вераб'і валтузіліся ў расклізлых каласах снапоў; жыццё, якое толькі што зарадзілася, пахла ўжо тленам смерці.

Не, тата, я ніколі ў жыцці не забуду таго благога года. Ён не быў бы такі страшны, каб не леташняя бяда. Каб не тая крывёю набраклая чорная хмара, якая пранеслася над вёскаю і палямі, пакідаючы за сабою павыварочваныя дрэвы, садраныя стрэхі, павыбіваныя вокны і нейкі дзіўны, востры пах цыбулі. Але неўзабаве пачулі мы і іншы пах — пахла крывёю зямлі. Апанаваныя жахам, глядзелі мы на блакітную імглу, што паўзла па палях, — здавалася, з нутра зямлі точыцца дым — вось-вось шугане полымя і ператворыць у попел усё, што яшчэ ўдалела. Бяссільна звісалі аголеныя, паламаныя галіны яблынь; зямля пад імі была ўсланая невыспелымі яблыкамі і нейкім зялёным месівам; клуня ляжала, прываленая стогадовай таполяй, якую д'ябальская сіла ветру вырвала з каранямі; мы глядзелі на ўсё гэта, мы глядзелі... А пасля рынуліся бегчы. Не па дарозе, але дзе папала, бо ўсюды была дарога, ідзі альбо едзь кудою хочаш — ураган праклаў шырачэзны гасцінец. Мы беглі, спатыкаючыся, коўзаючыся — пад нашымі нагамі, быццам дзівоснае буйное зерне, ляжаў град; падалі і ўздымаліся; мы беглі на пахаванне, а ў сэрцы ўсё роўна кволілася падзея, што, можа, застанем яе, зямлю, жывую. Уся вёска бегла на пахаванне зямлі. На палях вохкалі, плакалі, лямантавалі. Узносіліся да неба рукі і праклёны, чуліся малітвы і параканні. Дзе-нідзе ўраган, як бы з разбегу, пераскокваў цэлыя загоны, і яны стаялі цяпер, на радасць шчаслівым гаспадарам, аазісамі ў брудна-зялёнай пустцы. Людзі падалі на калені, дзякуючы свайму жорсткаму богу за вялікую ласку.

Табе, тата, не было за што дзякаваць богу, аднак ты і не кідаў праклёпаў, не ламаў рук, не ліў слёз. Ты быў сумленны, а ў той дзень я даведаўся, што ты і вялікі. «Дзякуй і за тое, што засталася, — сказаў ты. — Будзе добры корм».

Корм быў, затое не было збожжа. Вясной не будзе чым сеяць. «Галоўнае, былі б усе здаровыя, — судышаў ты маці. — Усё зпоў будзе добра, зноў акрыяем. Галіны, праўда, паламала, але карані цэлыя».

Гэтак ты гаварыў, хоць ведаў, што і карані ўжо падцятыя. І не ў аднаго цябе. Многа саняў прарыпела ў тую зіму праз нашу вёску з пазычаным насеннем. Многа сялян

прайшло побач з вазкамі, грузапымі пасепнем; раз-пораз яны абмацвалі мяшкі рукою, аглядалі, ці не прадзіравіўся які, ці не сыплецца зерне на дарогу, а ўбачыўшы хоць адно зернейка, пашанліва нахіляліся і, падняўшы яго з долу, быццам крупінку золата, хавалі ў кішэню. З яго, гэтага драбнюткага зернейка, вырасце колас, будзе кавалак хлеба. Закарэлыя пальцы селяніна клалі ў кішэню адноадзінае зернейка, а вочы ў ім бачылі цэлую шчопцю. У кішэні старога кажуха ты знайшоў са жменю леташняга гароху. Увесь дзень ты свяціўся тады, нібыта кабыла прывяла завадовае жарабя. Цукровы гарох! Пасееш рэдка, радамі, наўтыкаеш тычак, і вырасце яго ў сто разоў больш. Сто прыгаршчаў салодкага гароху! Пасеяў. І палетак засеяў пазычаным пасепнем. «Выкараскаемся, зноў выкараскаемся...» І на табе!.. Нават самыя старыя людзі не памяталі, каб на іхнім вяку было такое дажджлівае лета. «Нічога, на грудях уродзіцца, — сучышаў ты нас і сябе самога святой маной. — Будзе жыта, намалоцім пшаніцы. Галоўнае, каб не выбіла градам, як летась». На грудях, праўда, збажына ўрадзіла, але відаць ужо было, што ўбраць не дасць дождж. Азіміна, якую скасілі, зазеленела на полі ў снапах. Згніе і яравая збажына — гэтыя певялічкія латкі на пясчанай глебе, якая менш за ўсё баялася вады. Згніе на пні, прарасце ў коласе, і невядома, ці вернецца гаспадару яго пасепне.

— Вось так, браце, — сказаў ты ўвечары. — Чалавек плануе, а бог пануе. Што зробіш, Гедміс. Рупіліся з маці, як толькі маглі, але сам бачыш... Не злуй, мой сыне...

Маці ўздыхала, выціраючы ражком хусткі слязу. Мая добрая маці. І ты ўздыхнуў, тата. За што я меў злаваць на вас? Ужо з мінулай зімы вы елі хлеб, напалову замешаны бульбай, а я кожнай рапіцы ішоў у гімназію, сытна паснедаўшы. Я мог толькі цалаваць вам рукі, чорныя рукі катаржнікаў зямлі; святыя адважныя рукі, якія ніколі не ведалі стомы і ні разу не апусціліся, паддаючыся жыццёвым нягодам, але сёння прызналіся ў сваім паражэнні. Вашы залатыя рукі, што дзялілі хлеб і любоў, прызнаваліся ў паражэнні... І я цалаваў іх — жылістыя, цвёрдыя і шурпатыя, як тыя бярозы, пасаджаныя вакол сажалкі, як абпаленую сонцам гліну, цалаваў іх, як прыдарожны крыж, пахвошчаны вятрам і стагоддзям, і на губах адчуваў соль Хрыстовых ранаў. Я тады яшчэ верыў у богае ўваскрэсенне, а ўсё роўна падумаў, што сына п'ябёсаў укрыжавалі трыма цвікамі, а ў кожную вашу далонь іх было ўбіта

без ліку. Я не ведаў іншых, свяцейшых, пакуцейшых рук, якія я мог бы цалаваць са шчырай пакорай.

— Нічога,— сказаў ты,— усё будзе добра, усё будзе добра, мой сыне.

Напэўна, ты ўжо тады думаў пра даўжэзную дзівосную фуру, якой ніхто дагэтуль у Лаўксадзісе не бачыў. І пра камяні на фальварковым выгане. Аднак ты нават не прадчуваў, што праз дзесяць гадоў наш Гульбінас стане тваім зяцем і яго моцныя плечы ўтрымаюць нашу гаспадарку, што няўхільна ссоўвалася ў прорву. Але пакуль што Анэлі было толькі дванаццаць гадоў. Нас магла ўратаваць хіба што машына для вырабу грошай, як жартам ты называў старую мажару, калі забраў яе ад каваля акутай на ўсе чатыры колы жалезам. У двары старога Кяршыса-нябожчыка таксама стаяла гэтка ж фура, хоць ягоная гаспадарка была на некалькі гектараў буйнейшая за нашу. Кожнай раніцы, калі было яшчэ поцемна, вы ехалі на фальварковы выган, нагрузіўшы каменнем свае «машыны для вырабу грошай», цягнуліся ў Краштупены. Адтуль зноў на фальварковы выган і зноў назад. Калі вярталіся пасля другога разу, была ўжо глыбокая ноч. Вы вазілі каменне гарадскім панам, якія будавалі новыя дамы. «Залаты заробак,— радаваўся ты.— За два дні паўтара цэнтнера збожжа». А поччу ты жаласна стагнаў у сне. Але страшней за ўсё было, калі ты пачынаў хрыпець і турзацца, нібы цябе душылі.

Памятаеш тую раніцу, калі ўтапіўся Гірнюс, якога ў Лаўксадзісе называлі Карнатым? Раніцай выйшаў нібы па сваёй патрэбе і не вярнуўся. На беразе знайшлі сподняе, а яго самога ў вадзе, аблеплената раскай.

— Ад бяды ўцёк,— сказаў ты як мага спакайней, нібы іначай і быць не магло.— Цяпер у яго а ні клопату, анічога. Добра яму...

У тваіх вачах я ўпершыню ўбачыў зайздрасць. І мне стала трывожна, дужа трывожна, тата. Я ўсё выбягаў за сядзібу і ўглядаўся ў дарогу, ці не вяртаешся ты з горада са сваёю даўжэзнай фурай. А цябе ўсё не было і не было. Ніколі гэтак нікога я не чакаў, як цябе ў той вечар. Вячэра даўно астыла, а мы выплакалі ўсе вочы, калі пачулі грукат калёсаў. Затое ты быў вясёлы, шалёна вясёлы. Ты часам вышываў, любіў пасядзець з сябрамі за збанком піва ў свята, аднак такога п'янага я цябе яшчэ не бачыў. Ты быў страшэнна брудны, ледзь стаяў на пагах і плёў абышто. Вада цуркамі сцякала з твайго кажуха, заляпаннага

гразёю твару, вусоў. Каля ўслона, на які ты пляспуўся, адразу ж пацякла чорная лужа. Ты гунаў заплюханымі гразёю ботамі і крычаў:

— Плывём, плывём цяперака па моры ды ў Амерыку шчасця шукаць!

Потым пачапіў сабе на грудзі крыж Пагоні. Проста на мокры кажух. Той самы крыж, якім узнагародзіў цябе генерал Сільвестрас Жукаўскас за польскага афіцэра і які зарабіў табе дзесяць гектараў. Ты маршыраваў па хаце вайсковым крокам, хістаўся, чапляўся за мэблю і ўтрапёна выкрыкваў:

— Паглядзіце на гэтага героя. Крочыць добраахвотнік Літвы! Няхай жыве незалежнасць! Ура! Ура! Ура! Няхай жыве гаспадар вольнай Літвы без гаспадаркі, краштупепаўскія панове і камяні! Ура фальварковым выганам!

Мы перапалохаліся: думалі, што ты пачаў траціць розум. У цьмяным святле лямпы твае вочы жудасна блішчалі, твар здаваўся пазелянелым, нібы чэрап, што мноства гадоў праляжаў у зямлі. Ты мітусіўся па хаце, быццам начны прывід, і ўслед за табою па сценах слізгалі калматыя фантастычныя цені, ад якіх нам рабілася яшчэ страшней.

Так, гэта была жахлівая ноч. Як сёння, бачу Казюкаса, што скакаў перад сталом. Высозны не па гадах, амаль з цябе ростам, ён пляскаў у ладкі, рагатаў, нешта бязладна галёкаў; слёзы смеху цяклі з вачэй ідыёта — абапал смаркатага носа, па губах, падбародку. Нікому нават у галаву не прыйшло абцерці яму соплі, супакоіць яго. І тады ты... Не, спярша запанавала ціша, такая звінючая ціша, што было чуваць, як патрэсквае агонь у лямпе. Ты стаяў перад Казюкасам ачмурэлы, апусціўшы рукі, а ён спалохаўся, бо заўсёды цябе трохі пабойваўся. Яго прыдуркаватая ўсмешка паволі спаўзала з тлустага старэчага твару. І ён пачаў адступаць ад утрапёнага прывіду, што пазіраў праз пазелянелыя вачніцы чэрапа.

— Да ўсіх нашых бедаў толькі цябе нам яшчэ не хапала, няшчаснае дзіця, — з прыкрасцю сказаў ты.

І ўзняў руку. Можа, далоняй хацеў абцерці Казюкасу абслізелы падбародак, а можа, пагладзіць, аднак я чамусьці падумаў — зараз ты стукнеш яму па твары. Я глядзеў на тваю руку і дрыжаў ад страху. На руку, што знерухомела ў наветры, каб праклясці альбо блаславіць... Яна не ўмела праклінаць, яна была прызначаная для блаславення, аднак страшэнна натруджаная камянямі, якія грузіла

на «машыну для вырабу грошай», яна цяпер бяссільна вісела ў паветры, як падвешаная на вяроўках карова, знядужаная за зіму благім кормам.

— Анэлю — замуж, Гедымінаса — у навуку, Мікалюкасу — гаспадарка, — мармытаў ты, утаропіўшы вочы ў столь, нібыта гутарыў з самім госпадам богам. — А куды падзець Казюкаса? Узычыў гасподзь горб, а ты, чалавеча, цягай увесь век. Фунт хлеба на дзень — два з паловаю цэнтперы за год. Гэта адно толькі, калі хлеб улічыць. І так з году ў год, да канца жыцця.

— Барані божа, што ты гаворыш! — усклікнула маці. Першыя словы, якія яна вымавіла з той хвіліны, калі ты ўваліўся ў хату. — Пабойся бога, Мікалас, гэта ж тваё дзіця!

— Усе мае дзеці, маці, усе, — мармытаў ты. — Таму і кажу так, што ўсе мае дзеці... Таму і кажу так, маці...

— Пакарае бог за блюзнерства, пабачыш.

— Мацней пакараць мяне ўжо ён не можа, маці. Я ўжо і так пакараны, як найвялікшы злачынца, пакараны. І дзеці нашы, хоць яны ні ў чым не вінаватыя, таксама пакараны, маці.

Так, тата, я памятаю, я добра памятаю той чорны год. Пустая, слотная восень і галодная зіма, хоць выпадалі дні, калі мы елі па-каралеўску — парасят, начыненых бульбай. Так ужо здарылася, што адразу пасля калядаў апарасілася свіцня. Парасят было многа, сабе мы пакінулі толькі двое, астатніх жа ніхто не купляў: не было чым карміць. І мы з'елі іх — духмяных, засмажаных у печы, яны раставалі ў роце, як цукеркі. З'елі ўсіх дачыста. Нават тых, якіх знаходзілі раніцай нежывымі, прыдушанымі свінцёй. Не пакінулі нават костачак — яны ж яшчэ не адвярдзелі і былі мяккімі храшчыкамі. А потым, здаецца на вадохрышча, захварэў Казюкас. Ляжаў на маміным ложку з абвязаным горлам — чырвоны, з вырачанымі вачамі — і цяжка соп. Сорам прызнацца, але я яго не любіў. Мне было непрыемна, што ў мяне прыдуркаваты брат; я любіў Анэлю, Мікалюкаса, дужа тужыў па іх, калі вучыўся ў гімназіі, а Казюкас быў для мяне пустое месца, я яго амаль ніколі не згадваў, а згадаўшы, думаў: было б лепш, каб яго ў мяне зусім не было. Але цяпер, калі ён кідаўся на маміным ложку са скажоным пакутай тварам і ў ягоных вачах я бачыў чалавечы боль, я не мог стрымаць слёз. І ты, тата, не знаходзіў месца, і мама плакала; увесь дом быў пейкі панылы, жалобны і чагосьці чакаў. Газоўка да раніцы га-

рэла пад ложкам у Казюкаса; павінна была смярдзець газі, а я чуў пах васковай свечкі.

— Доктара... Трэба доктара прывезці... — стагнала маці, ломячы рукі.

— Пачакаем яшчэ гэты дзень, — казаў ты. — Можна, сама пройдзе.

Мінуў дзень.

— Пачакаем і гэты дзень, — зноў сказаў ты. — Калі не стане лепш, дык заўтра пэўна паеду.

Паехаў ты заўтрашнім адвячоркам. Але вярнуўся напуста — доктар кудысьці паехаў, адказала табе служанка.

Як цяпер, бачу адчыненыя дзверы ў той пакой, дзе ляжаў Казюкас. Мы трое, два браты і сястрычка, моцна абняўшыся, стаялі каля тых дзвярэй і глядзелі на нерухома авал твару на фоне белай падушкі. Ніколі мы не былі такія блізкія, такія дарагія адно аднаму, як тады, калі чулі, як шалясцяць побач з намі халодныя крылы смерці.

— Дзеці, мае дзеці... — шаптаў ты, выйшаўшы з пакойчыка. І раптам абняў нас усіх, як селянін бабку жыта, калі яна развальваецца ад ветру, сціснуў у абдымках і пачаў цалаваць.

А мама ўсё яшчэ ўсхліпвала, стоячы на каленях каля ложка. На сталі гарэла свечка, яна асвятляла братаў шнарылы лоб з халоднымі застыглымі вачамі, у якіх не было больш ні болю, ні бязглуздага выразу — толькі нябыт, вечны спакой. Усё ў хаце пахла паленым воскам і яшчэ нечым — гэта быў пах смерці, якая зрабіла сваю справу. Яшчэ доўга я чуў гэты пах — і пасля таго, як вынеслі нефарбаваную сасновую труну, а ты, запрогшы коней у парныя сані, зноў паехаў па каменне. Нібы нідзе нічога не здарылася. Толькі не хапала парасят, дужа не хапала нам парасят да хлеба, замешанага напалам ці з бульбаю, ці з мякінаю, хоць хлеба цяпер наболела. І маці болей не плакала. Яна ўздыхала і казала:

— Такая божая воля. Яму там лепш.

Ты моўчкі ківаў галавою: а як жа, а як жа, бог ведае, што робіць... Толькі мы, дзеці, не ківалі. Нам было шкада Казюкаса, яшчэ болей шкада, чым тады, калі яго душыла ангіна, і доўга яшчэ мы чулі пах смерці.

III

— Не, тата, той год забыць немагчыма, — пасля доўгага маўчання кажа Гедымінас. — Памятаю, усё вельмі добра памятаю, нібы гэта было ўчора. І тую вясну пасля смерці Казюкаса памятаю. Трава ў садзе была шэрая ад леташняга лісця, галіны дрэў усыпаныя вялізнымі пупышкамі. «Прынясі рыдлёўку з сенцаў, — сказаў ты. — Сама пара садзіць яблынькі». І мы пасадзілі тут дрэўца. Ты ўмінаў зямлю вакол яблынькі, павярнуўшыся да мяне спішою, і мармытаў: «Хай будзе на вечную памяць пра Казюкаса, хай будзе, хай будзе...» Ты паўтараў гэтыя словы, нібы нейкі заклен. А потым сказаў, што восенню я зноў змагу пайсці ў гімназію.

Мікалас Джугас доўга і сумна пазірае на свае рукі. Ці адважыцца сын паціснуць іх пасля таго, што зараз пачуе?

— Дзякуй, сыне, на добрым слове, — нарэшце кажа ён. — Усё гэта праўда. Усё было так, як памятаеш. Толькі адно не так: доктар нікуды не выязджаў... Чаго маўчыш? Страшны я табе зрабіўся? Гэтакі і ёсць: даў жа хваробе задушыць сваё дзіця. Я сам, вось гэтымі рукамі, і задушыў яго.

Гедымінас збяптэжыўся. Не ад таго, што пачуў: яго непакоіць, што бацькава прызнанне не зрабіла на яго ніякага ўражання. Наадварот — ён нават адчуў палёгку.

— Ты не будзеш мяне любіць... ты не будзеш мяне ўжо любіць, Гедміс... — шэпча стары, нібы жабрак па міласціну, выцягваючы далоні. — Я ахвяраваў ім, як Абрахам Ісакам. Гэта не богу была ахвяра — зямля патрабавала яе. Зямля страшная, мой сыне, уцякай ад яе.

— Супакойся, тата. Хто ведае, можа, і доктар яму не здолеў бы памагчы. А калі б і выжыў... Ніякага шчасця з гэтага ні яму, ні другім. Ніякага шчасця, тата, ты толькі падумаі!

— Ніякага, можа, і праўда... І твая маці мне тое самае казалася, але жыццё... Не свіння, не карова — чалавек, Гедміс. На чалавечае жыццё руку падняў...

Гедымінас бярэ бацькавыя рукі і, склаўшы іх нібы для малітвы, пяшчотна іх гладзіць, пазіраючы яму ў вочы. Вочы ў бацькі ціхмяныя, шэрыя, нібы падсохлая па сонцы ралля. Маленькія і неабдымныя. Палахлівыя, зблытаныя цені мільгаюць у іхніх бязмежных абсягах. Але з кожным разам усё слабей і слабей. Яны рассейваюцца, растаюць, гэтыя цені, іх расплаўляе святло, што льецца знутры. Ня-

бачнае і такое відавочнае святло, якое сведчыць, што на-стае дзень.

— Ты ў сваім жыцці рабіў усё што мог, каб застацца сумленным. Ці можна ад чалавека вымагаць печага большага? Я разумею цябе, тата.

— Ты добры... Вырас добрым дзіцем, Гедміс...

Гедымінас хацеў бы сказаць нешта грунтоўнейшае, каб запоўніць пустату, якую стары носіць у сваім сэрцы. Суцешыць: «Вось вернецца Мікалас, тата, пабачыш, вернецца — не ўсіх жа губіць вайна». Але пабаяўся вярэдзіць незагоеную рану.

Ляжаць абодва, маўчаць, і кожны думае пра нешта сваё. А калі здалося, што бацька заснуў, пачуўся ягоны голас:

— Зямля, кажаш... Корміць яна, апрачае чалавека, гэта праўда, але і сваё бярэ ў чалавека. Ох, як бярэ, мой сыне. Дзевяць скур злупіць з цябе, душу выцягне. І, калі звязаўся з ёю, нікуды ад яе не ўцячэш. Нікуды! Страшнае прыцягненне зямлі, Гедміс, найпрыгажэйшая жанчына супраць яе нішто.

«Магчыма. Напэўна, так», — падумаў Гедымінас, але нічога не сказаў. Яму зрабілася вельмі сумна, чагосьці шкада.

Бацькавы словы (а можа, голас — глыбокі, прароцкі) уваскрасілі ў ягонай памяці нядаўна пастаўлены помнік Аратаму. Адразу ён не мог і паверыць, што гэта халодны камень, і больш нічога. У яго было такое адчуванне, што нібыта растулілася зямное лона і ў муках выштурхнула манумент на свет божы. Такі блізкі, надзвычай родны, нібы мільёны гадоў пражыў з ім поруч. Ён быў нежывы, халодны, гэты каменны араты, а ўсё роўна хацелася прыпасці да яго каленяў — ён нечым пагадаў бацьку. Дужыя, абутыя ў пасталы ногі трывала ўраслі ў п'едэстал, аднак ён не стаяў на камені — ён ішоў па зямлі; ён ішоў па сваім полі ціхмяным нядзельным днём, песцячы лагодным паглядам урадлівую, залітую зелянінай зямлю, на якой, нібы дрэвам і аздобленымі караблі, плылі хутары і вёскі. «Усё гэта стварыў я», — казаў ён, выцягнуўшы перад сабой цяжкую сялянскую руку. І ў тым важкім жэсце не было ні пустой ганарлівасці, ні пыкі — толькі сціплае сцвярджанне таго, што ёсць. І яшчэ запрашэнне: вось, пакроіў хлеба, калі ласка, сядайце ўсе і ешце, а потым пойдзем працаваць. У глыбіню вякоў працягнулася яго рука. Пашанлівае прывітанне пращурам, якія тысячы гадоў таму назад прый-

шлі на гэтую зямлю і шазаўсёды прытуліліся да яе шчырых грудзей. Араты бласлаўляў косці прашчураў, якія даўно ператварыліся ў прах і якія развееў ведер стагоддзяў, — гэтак па звычцы казалі ўсе, аднак ён ведаў, што гэта няпраўда: гэты прах, дзякуючы хлебу, які на ім вырас, ператварыўся ў яго кроў. З суровай набожнасцю ён бласлаўляў косці прашчураў, хоць мог бы праклясці за тое, што яны заснавалі мірнае племя аратых якраз тут, на беразе Балтыкі, на скрыжаванні вялікіх сіл, дзе за кожны дзень існавання даводзілася плаціць крывёю. А можа, на самой справе ён слаў праклён гэтай сваёй руцэ, што высякала святыя лясы, разбурыла ахвярнікі, разагнала жрацоў і вайдэлотак? Руцэ, што дапамагла чужынцам патушыць святы агонь і на месца вясёлага ўладара грывотаў Пяркунаса паставіць укрыжаванага хрысціянскага бога. Аднак гэтая самая рука моцна трымала меч, трапна пускала стрэлы, дубасіла з-за пляча булавою. Яна не толькі абараніла свае палі і сядзібы ад закутых у браню рыцараў, але і загарадзіла ім дарогу на землі суседзяў, якія потым адплацілі сваім абаронцам тым, што скавалі на іх кайданы. Не, аратаму не было за што клясці яе, гэтую сваю руку. Ворагаў было больш, чым дрэў у ягоным лесе; рука аслабла, выпусціла меч, і скрываўленыя плечы мусілі сагнуцца пад націскам чужой моцы. У яго засталася саха — адзіная зброя, якой ён мог бараніцца ад павольнай смерці, вырошчваючы хлеб і гадуячы дзяцей і стараючыся захаваць карані свайго роду ў роднай зямлі. Няшчасны раб! Сеяў збожжа сваім дзецям, а ўраджай дзялілі свае і чужыя пань. Бароны, шляхціцы і князі дзялілі даспелы колас, яму заставалася салома. Яму, гаспадару сваёй зямлі! Дык за што ж, скажыце, саромецца яму сваёй рукі, за што клясці яе?

Не рабаваў ён — ад яго заўсёды, што здабываў ён, адбіралі прагна, на катаргу не ён сваіх тыранаў — яны яго маркотным шляхам гналі, і лапцугі не ён каваў — яму... Былі ў яго браты калісьці — прусы, ад іх найменне толькі засталася; ад Нёмана да Буга ўсцяж цяпер губыць чужая гутарка ўладарна, а тут, у нашай хаце, наша слова нам забаронена, і стала домам не аднаму з нас ледзяная поўнач.

Не, аратаму няма чаго саромецца сваёй рукі. І ён яе трымаў выцягнутую, каб усе яе бачылі. Руку, якая вытрымала

суровыя выпрабавапіні стагоддзяў. І гаварыў, як земляроб, які ведае сабе дану і разумее сваю моц, гаварыў, пазіраючы наперад, нібы на зару, што абяцае пагодлівы дзень: «ТУТ НАША ЗЯМЛЯ».

Гедымінас пашанліва зняў тады студэнцкую шапку. У вачах ад глыбокага ўражання з'явіліся слёзы. Душа плакала і спявала ад радасці, складаючы наступны слупок вершаў.

Перад тым як паехаць з таго жэмайцкага гарадка, ён вярнуўся, каб яшчэ раз зірнуць на помнік. Каменны араты вітаў яго, як і мінулы раз, шырокім узмахам рукі. На яго дужых, пахілых ад векавога іга плячах таўпехаліся вераб'і. Каля п'едэстала, павярнуўшыся да ветру спіной, мачыўся п'яны вясковец.

Праз некалькі гадоў, ужо ў другім жэмайцкім гарадку, стоячы перад другім помнікам, ён прыгадаў гэтую блюзнерскую сцэну. Цяпер яна, аднак, не выклікала ўжо абурэння; ён мог бы пазіраць зусім спакойна, нават з гумарам, калі б тут, за спіною Першага Гісторыка нацыі, убачыў селявіна, што спраўляе сваю патрэбу, — старыя ідалы, якім ён маліўся дагэтуль, рухнулі. Дык вось, ён стаяў перад тым помнікам, сам не разумеючы, што яго тут трымае, і думаў пра расстралянага стрыечнага брата Саўлюса, цётчына гора, пра далёкі родны дом, пра вайну. Думаў пра ўсё, толькі не пра тое, што на гэты пляц трэба было прыйсці дзеля таго, каб пакланіцца памяці вялікага жэмайцінца. Пляц быў вялізны, і чамусьці здавалася, што ён панылы і самотны, хоць па ім маршыравалі нямецкія салдаты, выкрыкваючы нейкую песню, кожны рэфрэн якой суправаджаўся дружным заўзятым свістам. Навокал стаялі аднапавярховыя домікі — ніводнага разбуранага, нібыта праз гарадок прамчаўся вясельны поезд, а не вайна, аднак Гедымінасу здавалася, што ўсё навокал у курных руінах, і каменны Гісторык, застылы ў сваёй суровай самоце, журботна глядзіць на нежывую пустку, якая яшчэ нядаўна шумела старажытнымі лясамі, поўнымі зверыны, птаства і звонкага спеву паляўнічага рога. Глядзіць, і, выцягнуўшы руку, паказвае пальцам, і шэпча счарпелымі вуснамі: «І гэта — тая самая зямля, якую ўсю я прайшоў пехатою, кіруючыся ў Вільню па павуку, каб змагчы яе прасвятляць? Што вы натварылі, літоўцы, аўкштайты і ўраўнаважаныя жэмайты?» Ён быў перапалоханы, страшэнна перапалоханы, гэты пясняр мінуўшчыны пацыі. Пашарпанае крыссе сурдута матлялася па баках, нецярпліва тапталіся

худыя ногі, намагаючыся як мага хутчэй адарвацца ад п'едэстала, на які людзі ставілі яго ў гонар нацыі, а выста-вілі на ўссагульшы смех.

«Было ў нас пекалькі святых, і тых мы зганьбавалі,— думаў тады Гедымінас.— Бывай, Сіманас Даўкантас. Не варушыся: твае дзеці цябе ўзнялі на алтар, твае дзеці цябе і сапхнуць». Ён ішоў паўз пляц, дзе гарлапанілі нямецкія салдаты, і дзівіўся, што зямля не праглыне іх. А калі выйшаў у поле, яшчэ болей здзівіўся, што на ім спее збажына, пасвіцца жывёла, а птушкі ў небе спяваюць сваю бясконцую песню. Не верачы сваім вачам, ён пераскочыў цераз роў і, зайшоўшы ў хваліста сіваватае поле, што пахла хлебнай скарынкай, пачаў лашчыць і мацаць каласы — цяжкія і звонкія, пібы гіры старога насценнага гадзінніка.

Зямля не здрадзіла! Яна адна засталася адданая сваім дзецям. Яна, як заўсёды, жыла і нараджала, каб жыло ўсё, чаму прырода дала жыццё.

Шырока расхінуўшы рукі, ён упаў на калені і абняў сівыя валасы зямлі.

IV

Перасохлыя сцябліны шамацелі ў ахапку: збажына шэптам развітвалася з зямлёю. Гедымінас апусціў звязаны сноп — асцярожна, на стаўбур, каб не выцерушыць зярнят. Няважна, што не свой — Кяршысаў. Хлеб, з чыйго б поля ён ні ўзяўся, быў яму святыняй: бацька з маленства прывучаў любіць хлеб і шанаваць. У гэтай хаце не адкідвалі нагою скарынку, што ўпала на падлогу, але пашанліва падымалі яе і клалі на стол.

— Добрая ў вас пшаніца, — пахваліў ён.

— Нічога сабе, няблага ўрадзіла, — згадзілася з ім Аквіля.

Хвілінку перад гэтым Кяршыс аб'явіў:

— А-эх, пара і перадохнуць. Да вечара ўсё роўна ўправімся.

І цяпер кожны, звязаўшы свае снапы, ішоў да бабкі, пад якой стаяў гліняны збанок з вадой, настоенай на хлебных скарынках.

— Пі.

— Пі сама, пі.— Ён далікатна адштурхнуў збанок, які падала яму Аквіля, і пакуль яна піла, спатайка паглядваў ў яе бок.

І яна касавурылася на яго. Чорпыя вейкі трапяталіся, нібы крылы ў страказы. Праз іх пазірала туга па страчаных назаўсёды днях і бяссільнае спадзяванне вярнуць іх. Хвароба перамяніла яе — яна зноў стала зграбная і гожая; у твары з'явіліся новыя рысы — нейкі высакародны аске тычны бляск, сумная задуменнасць. Яна быццам скінула з сябе пябачны цяжар, які дагэтуль яе прыгнятаў, і цяпер сама дзівілася, як магла гэтулькі часу цягаць яго. У ёй ма-ла што засталася ад той Аквілі, якой Гедымінас чытаў вершы, аднак яшчэ менш яна была падобная на Аквілю, што прыезджала ў Краштупены міпулай зімою, каб абмя-пяць на рэчы з'ялчэлае даваеннае сала. І такая, змеценая да непазнавальнасці, яна здавалася Гедымінасу бліжэй-шай, чым раней.

Ён узяў збанок, з яшчэ цёплым ад яе рук вушкам, і, не абцёршы горлечка, паднёс да вуснаў. Цяпер яна спатайка глядзела на яго, а ён на яе, і абое ўсміхаліся вачамі. Ён бо-лей не пагарджаў ёю — ён шкадаваў яе. Яна гэта ведала, хоць не было сказана ні слова. І з удзячнасцю прымала гэтае шчырае пачуццё спагады — яно прыніжала яе, вярэ-дзіла, аднак яно не хлусіла, — і яна разумела: гэта самае лепшае, што ён можа, не крывячы душою, ёй даць.

— А-та-та, якое смакоцце, — па-дзіцячы цешыўся ён, аблізаўшы мокрыя губы. Падбародак таксама быў мокры, і ён абцёр яго потнай, упэцканай у зямлю рукою.

— Мне так падабаецца вада па хлебных скарынках, — сказала Аквіля.

(«Набліжаецца жніво, — сказала мінулы раз Мілда. — Вы будзеце сядзець пад снапамі і піць падсалоджаную ваду на хлебных скарынках». Я засмяўся. «А як жа, — ска-заў я, — мы будзем банкетаваць, а іншыя за нас будуць па-цець. Ці ты калі, наогул, вязала снапы?» — «Ой, і яшчэ колькі! На летніх капікулах маці ні дзянечка не пакідала без справы. З пятнаццаці гадкоў пачала браць мяне з са-бою да гаспадароў вязаць снапы. Спякота, пыл, пот раз'я-дае вочы. Думала, што нават у пекле не можа быць горш. А цяпер прыгадаеш — добра было. Усё было надзвычай до-бра. Так хацелася б пасядзець у цяні бабкі, папіваючы з глінянага збанка салодкую вадзічку, настоечную на жытнё-вых скарынках. Але ў яе ўжо будзе не той смак, Гедымі-нас...» Так, Мілда, нічога на свеце не паўтараецца. Як і твае запіскі. Спачатку яны былі падобныя на зашыфрова-ныя алгебраічныя ўраўненні, а апошняя — шчырая і не-цярылівая, нібы крык параненай птушкі.

Ах, дазволь мне ля кастра пагрэцца —
на дварэ папурая няўгледзь!
Камень мае ледзяное сэрца —
сіраты не зможа зразумець.)

— На снапах дапамагаць не буду, — сказаў Гедымінас. — Хачу рапей адлучыцца — маю клопат у Краштуенах.

— Ага...

— У мяне клопат, — з націскам паўтарыў ён. Нахіліўшыся, падняў з іржышча саломінку, накруціў яе на палец. — Калі былі дзецьмі, з пшанічнай саломы рабілі кольцы і ўяўлялі, што яны залатыя.

Яна засяроджана пазірае, як ён круціць на пальцы саламяны пярсцёнак. Палец чорны, і жоўтая бліскучая саломінка на самой справе здаецца залатой.

— Я вельмі радая, Гедымінас, што ты вярнуўся ў вёску. Вельмі радая.

— Праўда? Я ж не дужа добра вяжу снапы.

— Ты добры чалавек, Гедміс. У вёсцы мала добрых людзей.

— Добрых людзей няма, Аквіля. Ёсць проста людзі, самыя звычайныя людзі.

— Вось і добра, што ты звычайны. Колькі я цябе памятаю, ты быў нейкі не такі, як усе. Разумнейшы, вышэйшы, чысцейшы за іншых. Не смейся, мне тады гэтак здавалася. Я заўсёды цябе трохі саромелася, нават пабойвалася. А калі ты вярнуўся ў вёску і разам з усімі на поле... Гэтакі самы абшарпаны, брудны, як мы ўсе...

— ...і працаўнік неважнецкі, — смеючыся, падхапіў Гедымінас.

— Не, чаму ж. Працаўнік як працаўнік. А снапы дык я праўда лепей вяжу. Хоць гэта...

Крануты неспадзяваным адкрыццём, ён глядзіць на Аквілю спакойным і журботным позіркам, нібы на звечарэлае сонца.

— Надта позна вярнуўся я на зямлю. Трэба было гэта зрабіць да таго, як напісаў табе любоўнае пісьмо. Праўда?

— Чаму? — Яе голас глухаваты, спалоханы. Пыльны твар з крывымі разоркамі поту пацямнеў. — Ніколі не позна вярнуцца на зямлю, Гедымінас.

Ён не паспеў адказаць, дый не хацеў: па ржышчы сюды шкандыбаў Кяршыс, услед за ім — Маруся і Васіль з Іванам. Напіліся, робяць цыгаркі з самасаду. Аквіля, пад-

хапіўшы апусцелы збанок, таропка ідзе нацянькі па полі: пакуль мужчыны кураць, яна збегае на хутар па ваду.

— О-о-ох!..— глыбокім уздыхам праводзіць яе Кяршыс.

Гедымінас даўно ўжо кінуў курыць — яго раздражняе тытунёвы дым. Адышоўшы ўбок, саставіў бабку, сеў у цяцёк і перачытвае Мілдзіну запіску. Вар'ятка! Як можна пасылаць такое пісьмо па пошце! Забыла, дзе і ў які час жыве?!. Нічога дзіўнага не было б, калі б копія гэтага пісьма апынулася на сталі ў Адомаса. А можа, яна ўжо там і ляжыць?

Шалясціць іржышча. Шорах усё бліжэй і бліжэй: гэта кружыць навокал Васіль. Зайшоў за снапы, пацягваецца, пазяхае, нібыта нічога болей яго не турбуе, як толькі заваліцца на бок і добра выспацца. А на самой справе Васіля точыць трывога. Ужо каторы дзень ён ходзіць сам не свой, пануры, як хмара. Не скаліць зубоў, не сыпле жарцікамі, не падміргвае дзяўчатам. Нават з твару спаў.

— Чаго смуткуеш, Васіль? — запытаўся Гедымінас учора.— Каханая кінула? Нічога, знойдзеш другую. Нашы дзяўчаты негаварлівыя.

— Не, не тое, гаспадар...— Васіль ужо быў разявіў рот, нібы намерваючыся нешта сказаць, але не адважыўся, патрос галавою і адварнуўся. А сёння раніцай, пакуль ішлі да Кяршысаў вязаць пшаніцу, усю дарогу гаварыў пейзажамі і пейзажамі, за якімі хаваліся няўпэўненасць і страх.

Знайшліся і такія, якія адразу паслухаліся немцаў і запісаліся ў армію Уласава. Генерал абяцае ўзнавіць незалежную Украіну. Але яму, Васілю, яна была добрая і такая, у якой ён жыў дагэтуль. К чортавай матары гэтую вайну і нямецкія абяцанкі, ён яшчэ малады, хоча жыць. Хоць у самім пекле, галоўнае, каб застацца жывым. І Гедымінас згаджаўся з ім, хоць не быў упэўнены, ці правільна яго зразумеў. Але, сказаў Гедымінас, палітыка, як шлюндра, здраджвае, калі ёй выгадна. Чалавек, прыпісаны да яе, траціць павагу да сябе і да іншых, траціць прынцыпы, якія ў яго былі, і жыве толькі ілюзіямі прынцыпаў. Вось прыклад: той самы чалавек, які сустракаў немцаў з кветкамі, а потым з вінтоўкаю спяшаўся гітлераўцам на дапамогу, сёння без абурэння чытае і перачытвае наклееную ўначы на тэлеграфны слуп шыфраваную лістоўку:

С церажыцця
А рыйскіх
М ахляроў.

А йчына
Ў васкрэсне!
П азбягайце
Р абіцца
А хвярамі.
В ашы
А баронцы.

— Добра ў вас, — чуваць за бабкаю Васілёў голас.

— Шалёная спякота, — кажа Гедымінас. Васіль падабаецца яму больш чым хто з астатніх палонных. Магчыма, за вясёлы нораў. А можа, проста бліжэй яго ведае, чым іншых. Дый Васіль навучыўся гаварыць па-літоўску — здольны хлопец, уважлівы да ўсяго тутэйшага, а да такіх людзей Гедымінас неабыякавы. — Кладзіся пад снапы, Васіль, — кажа ён, — няхай спіна адпачне.

Васіль стаіць перад ім, трохі нахіліўшыся наперад, нібыта намерваецца апусціцца на калені. Каржакаваты, моцны хлапчына з прыгожым смуглявым тварам, на якім адразу вылучаюцца буйныя яркія губы і густыя чорныя бровы.

— У нас пшаніцы не вяжуць, — засмучана кажа ён. — У нас адразу камбайнам... а потым ужо на грузавіках — дзяржаве.

— Смуткуеш па родных мясцінах, Васіль?

— У мяне маці, тры сястры. Бацьку ў трыццаць трэцім забралі — быў настаўнікам, партыйным, падтрымліваў сялян, якія не хацелі ўступаць у калгас. Не зразумеў праграмы партыі. Там і памёр. І дзяўчыну я меў. Прыгожая. Смуткую, як тут не смуткаваць. Начамі сніцца, што я ўжо дома, гуляю па двары, аднак... — Васіль замоўк, журботна паківаў галавой.

— Вернешся, Васіль. Немцы ўжо прайгралі вайну. Усе вернуцца ў свой родны край. Думаеш, нямецкі салдат не хоча дамоў?

— Просты салдат, вядомая рэч. Што яму? Гэтакі самы чалавек, як і я. Але пакуль тая вайна скончыцца... — Васіль замаўкае; нарэшце, набраўшыся адвагі, шэпча: — Добра было б, каб я змог перабыць тут, пакуль Гітлер не лопне...

— Перабудзеш, Васіль. Не забяруць немцы ў лагер, не бойся. У іх цяпер іншы клопат.

— Можа, і не забяруць...

— Будзь спакойны. Якая ім карысць ад вас? Тут хоць дапамагаеце сялянам хлеб вырошчваць. Немцам хлеб трэба, Васіль.

Васіль пужліва азірасца і яшчэ больш нахіляецца ўсім цэлам паперад.

— Гаспадар... паслухайце, гаспадар,— шэпча ён, нарэшце рашыўшыся.— Кепска ў нашым лагеры. Мужчыны ўцякаць збіраюцца. У лес, да партызанаў.

Гедымінас зацікавіўся. Але толькі зацікавіўся. Нейкую хвіліну глядзіць на Васіля, не разумеючы, што яму трэба. («Ну і хай уцякаюць, трасца на іх, калі хочуць, а што табе?») Але пеўзабаве непрыемная думка ўразіла яго. Ён пачырванеў да вушэй, ад прыкрасці перакрывіўся.

— Дык чаго ты ад мяне хочаш, ліха тваёй матары? — пытаецца ён шэптам таксама, ледзьве стрымліваючы гнеў.— Каб я данёс немцам? Я пра цябе быў лепшай думкі, Васіль.

— Гаспадар...— Васіль прысеў на ржышча, рукамі абхапіў калені. Пазірае кудысьці перад сабой, паўз Гедымінаса. Страшэнна зніякавелы і няшчасны.— Я не гэтага хачу, гаспадар. Я не здраднік. Я толькі хачу дачакацца канца вайны і вярнуцца дамоў. Нічога больш не хачу.

— Дык якога д'ябла ты мне лухту пляцеш? — злуе Гедымінас.— Хай уцякае, каму падабаецца, а ты заставайся.

— А немцы?

— Што— немцы?

— Нічога не зробіць тым, хто застанецца? Помсціць не будуць?

Гедымінас маўчыць. Пытанне, якое спачатку здавалася такім простым, раптам аказалася надзвычай забытаным.

— Ты не мог знайсці іншага дарадцу, мой дарагі? — цэдзіць ён праз зубы.

Цяпер маўчыць Васіль. Твар у яго такі, нібыта зазірнуў у сваю магілу.

І тут Гедымінас знаходзіць рашэнне. Сам у яго не верыць, аднак хоча, каб гэтак было,— вельмі-такі шкада стала яму Васіля.

— Уцячы няцяжка, але ці будзе вашым хлопцам лёнш у лесе? — кажа ён, супакойваючы больш самога сябе, чым Васіля.— Ці варта кратацца з месца, калі немцы не памерваюцца забіраць вас ад гаспадароў? Не думаю, што шмат знойдзецца такіх, хто, жывым-здоровым выслізнаўшы з аднаго мяшка, хацеў бы хутчэй залезці ў другі. Пагаварыць пра гэта, вядома, можна, але калі ўсур'ёз падумаць... Не, Васіль, я не думаю, каб з гэтага выйшла што-небудзь

сур'ёзнае. Усё скончыцца аднымі размовамі, пабачыш. Здаровы розум не дазволіць рабіць глупства. Там жа таксама ёсць такія, як ты.

Васіль усміхнуўся. А можа, Гедымінасу гэта здалося. Не, сапраўды — кароткая, як узмах клішка, усмешка скрывіла губы.

Гедымінас выцягнуў руку, хацеў паляпаць па плячы, але Васіль спалохана адхіснуўся.

— Іван... — прашаптаў ён, са страхам пазіраючы ўбок, — Іван...

Да другой бабкі, дзе кураць мужчыны, да свайго Івана ідзе Васіль.

V

Іх семнаццаць. Розных пацыянальнасцей, заняткаў, біяграфій. Шостую частку зямнога шара ў мініяцюры ўсаділі ў каменны склеп парабкоўні, што глядзіць у дваровы сад спехам закратаванымі вокнамі.

Навошта гэты калючы дрот, дзівіліся яны, калі ўначы пасопвае каля дзвярэй адно толькі вартаўнік з кіем, якога, калі захочаш, зусім цяжка ашукаць? Альбо гэтыя дзіўныя цырымоніі раніцаю і ўвечары — праводзіны да месца работы і адтуль назад? У полі ж ніхто іх не ахоўвае, а ва ўсёй вёсцы, за выключэннем старасты і пана Дызэ, наўрад ці хто мае зброю.

Гэтыя меры засцярогі былі незразумелыя і сялянам («Яшчэ адна недарэчная выдумка нямецкага орднунга!»). А потым усе даведаліся, што ў іншых вёсках палонныя жывуць у гаспадароў вольнымі парабкамі. «Лагер у фальварковай парабкоўні — гэта выдумка старасты Кучкайліса і пана Петара фон Дызэ», — вырашыла вёска. Адзін стараецца выслужыцца перад немцамі («Бач, яны любяць, каб строга»), а другі, маючы пад рукою такі гурт мужчын, заўсёды можа скарыстаць іх для палявой работы ў фальварку. Гаспадары выказвалі сваё незадавальненне, але дамагліся толькі таго, што Кучкайліс дазволіў палонным хадзіць на работу і вяртацца назад без суправаджатага. Аднак раніцаю (і як мага раней) амаль кожны гаспадар усё роўна прыходзіў па свайго палоннага, баючыся, каб потым не давялося шукаць яго на панскім полі і намарна спрачацца з панам Дызэ. («Ja, ja, das ist твой. Aber я маю большае права на яго. Das ist нямецкі палонны. Яго ўзялі unsere Soldaten. Ja, ja, ich verstehe dich, ён запісаны за табою. Ord-

nung ist Ordnung. Aber ён пайшоў ужо на работу. Arbeitet! Arbeitet schon, verstehst du? Германія alle arbeiten. Вайна перамагчы! Ты не хочаш вайна перамагчы, zum Teufel!»)

За паўтара года жыхары Лаўксадзіса зжыліся з палоннымі, прывыклі іх лічыць за сваіх. Палонныя таксама не глядзелі больш на сялян, як на пейкіх пачвар, якія намерваюцца іх зжэрці. У лагеры ваеннапалонных не было ніводнага, хто б не пасціў думкі аб уцёках, але калі яны трапілі ў вёску, дзе такая магчымасць існавала, гэтыя бунтоўныя думкі паступова пачалі блякнуць. Жакі вайны ўсё яшчэ стаялі ў іх уваччу; часта ўначы зрываліся з месца, апанаваныя жудасным сном, а потым шчасліва ўсміхаліся, зразумеўшы, што гэта быў толькі жахлівы прывід мінулага, — сапраўднасць зусім іншая, хоць за акном і відаць дэкарацыя з калючага дроту. Сапраўды, толькі дэкарацыя, бо дастаткова пастукаць у дзверы, і яны адчыняцца. Праўда, нерашуча, нават падазрона, але адчыняцца, і на цябе паглядзяць не халодныя вочы нямецкага салдата, што паблісхваюць смерцю, а гляне заспаны твар мірнага вяскоўца; можа, не заўсёды прыязны і добразычлівы, але замест кулі гэты вясковец табе заўсёды даў бы кавалак хлеба, калі б ты ў яго папрасіў гэтага. Але табе не трэба прасіць, бо неўзабаве настане раніца, і ты ваясіся ўдоваль, седзячы за адным сталом са сваім гаспадаром (вядома, калі ён не стараста Кучкайліс і не Петар фон Дызэ). Гэтыя двое сваіх палонных адлучаюць ад усёй сям'і, вызначылі ім норму харчавання — хлеб, бульба, перагнанае малако, — з голаду не падохнеш, аднак і сыты не будзеш. Вечарам вернешся ў гэты інсцэніраваны лагер, зняможаны цяжкай працай, але з напханым чэравам, будзеш сніць родны дом, каханую, будзеш цалаваць рукі старой маці і бачыць сябе пад мілым бацькоўскім дахам, а калі прачнешся, будзеш уздыхаць ад вялікага смутку, і гэты куток чужой зямлі, у якой ты апынуўся дзякуючы шчасліваму выпадку, здасца табе гаючым аазісам у спаленай сонцам бяскрайняй пустыні, дзе самае разумнае, што ты можаш зрабіць, дык гэта перачакаць, пакуль на даляглядзе не з'явіцца караван. Так: перачакаць, бо і цябе чакаюць. Чакаюць маці, жонка, каханая, дзеці. Чакае родная зямля, што засмуткавала па цеплыні тваіх рук... «Вярнёцца наш галубчык, вярнёцца», — за тысячы кіламетраў чуеш поўныя спадзявання бацькавыя словы. І кажаш сабе: «Нада вярнуцца, как жэ, еслі на поле боя пуля пажалела».

— Гэтая сытая кулацкая вёска дарэшты прыспала на-

ша сумленне,— аднаго разу сказаў Фёдар, малады слесар з Пярмі.— Ядзім хлеб ворага і працуем на яго, а нашы браты ў гэты час гінуць на фронце.

Усе занепакоена паглядзелі на Фёдара. Не з-за таго, што ён сказаў — пра гэта шмат хто падумаў,— усіх уразіла нечаканая шчырасць навічка. За ўвесь месяц з таго самага дня, калі Фёдар з'явіўся ў дваровым лагеры — да гэтага ён працаваў у іншай вёсцы ў гаспадара,— ад яго толькі зрэдзьчасу можна было пачуць адно-другое слова, дый тое было нейкае загадкавае, хавала ў сабе непрыемны намёк, які доўга цвяліў душу. Яго рэплікі, якія ён зпянацку ўкручваў у гаворку, былі лаканічныя і нібы не вымагалі ніякага адказу, але кожнага прымушалі задумацца. Ён не ўдаваўся ў размовы, не спрачаўся: шпурне ў ціхую затоку адзін-адзіны каменьчык і з цікавасцю назірае, як хвалююцца і разыходзяцца кругі па вадзе.

— Калі падумаю, што калі-небудзь змагу вярнуцца дамоў, не адчуваю ад гэтага ніякай радасці,— вёў далей Фёдар пад панурае маўчанне мужчын, што сядзелі на сваіх драўляных ложках.— І чаго радавацца — не такіх дзяцей чакае айчына. Што я скажу ёй, калі вярнуся? Маўляў, у той час, калі мае таварышы паміралі за яе на полі бою, я сёрбаў тлусты літоўскі боршч.

— Амін,— буркнуў Васіль, валячыся на ложкак.— Бацюшка Фёдар адслужыў вечэрняе набажэнства, цяпер можна класціся спаць.

— Ты часам не генерал будзеш, што гэтак каешся? — пачуўся яшчэ нейчы голас.— А можа, сустрэў першага немца і падняў рукі ўгору?

Фёдар пахмура паглядзеў у той бок, але нічога не адказаў.

— Ты, даражэнькі, нас не сарамаці,— адгукнуўся яшчэ адзін жыхар парабкоўні.— Што нам далі ў рукі, тым і бараніліся, куды вялі, туды і ішлі. А што трапілі фрыцу ў кіпці, дык з кожным магло здарыцца. Ты лепей адрасуй сваю прамову тым, па чыёй віне мы апынуліся з голымі рукамі супраць ваеннай нямецкай машыны.

— Правільна, Генадзій. Калі б яна не заехала гэтак далёка, невядома, ці сёрбалі б мы тут літоўскі боршч.

— Не сёрбалі б баршчу, то, можа б, лічылі зоркі праз дзірван. Ніхто не ведае па вайне, калі сустрэнецца на адной кладцы са смерцю.

— Няхай і так будзе, Пётр, аднак гэтакія, як я, менш за ўсё вінаватыя, што сядзім у гэтай дзірцы.

— Мог бы кулю пусціць сабе ў лоб. Раілі ж...

— Вось бачыш, Ахро, не пусціў. Спачатку не даўмеўся, а потым было позна. Вінаваты.

— Усе мы па розных прычынах спазніліся. Усе мы тут вінаватыя. Як ты думаеш, Пётр, ці айчына даруе пам гэту нашу віну, калі застаёмся жывыя?

— Не спяшайся, яшчэ маеш час, каб павярнуць галавой.

— Я не ў цябе пытаюся, Тахаві. Няхай Фёдар скажа.

Фёдар хадзіў вузкім калідорам паміж двума радамі ложкаў, што былі выстраены ўзгалоўямі да сцен. Хоць вечаар быў і пагодлівы, памяшканне танула ў густых прыцемках — з таго боку, дзе заходзіла сонца, парабкоўню засланяў сад. Вялізны прадаўгаваты пакой здаваўся загрувашчаным аскабалкамі нейкіх цьмяных прадметаў, сярод якіх варушыліся бляклыя плямы — палонныя ў споднім.

— Слухаючы вас, можна падумаць, што ніколі вы не хадзілі ў савецкія школы, не читалі газет, не рабілі карысную грамадству работу, — сказаў Фёдар, няспешна ходзячы паміж ложкаў; рукі ў кішэнях штаноў, галава апушчана, пібыта ён саромеўся глядзець у вочы таварышам, хоць у прыцемках гэтых вачэй і не было відаць. — А ёсць жа сярод вас, вядома, і камсамольцы, і колішнія грамадскія дзеячы, можа, нават стаханаўцы. Выраслі пад чырвоным сцягам, пляскалі ў ладкі, крычалі: «Будуем камунізм», а вось прыйшоў час падмацаваць словы справай — і няма вас... Шанавалі б хоць сваіх бацькоў, якія кроў пралівалі за рэвалюцыю, чорт пабяры. Падумалі б, кім бы вы былі, калі б не Кастрычнік...

— О-о-о-а-аў! — пазяхнуў на поўныя грудзі Ахро. — Я вырошчваў бы вінаград. Мой бацька меў добры вінаграднік непадалёку ад Тбілісі.

— А я... — адгукнуўся Васіль і таксама пазяхнуў. — Не, не ведаю, кім бы я стаў. Тут такое, што не раскажаш. Затое мой бацька быў бы яшчэ жывы. Наш род моцны. Дзядуля мой да дзевяноста дацягнуў...

— Ну, так... — пачаў быў яшчэ пехта, але тут пачуўся злосны Генадзіеў голас:

— Заткніся, Васіль. І ты, Ахро. Няма чаго хваліцца сваім кулацкім паходжаннем. Мой бацька таксама мог бы жыць, аднак ён загінуў. За рэвалюцыю. За тое, каб я змог стаць тым, кім хачу. А мяне з маленства вабіла медыцына. Калі б не фашысты, не вайна, я скончыў бы школу працоўнай моладзі, паступіў бы ў інстытут... Пайшоў у армію, не

паспеў агледзецца — і вось... Не надта я кемлю ў зброі, але застрэліцца б здолеў. Меў час. Толькі... Збаяўся? Не. Напэўна-такі, не. Мог уцякаць, зарабіў бы кулю ў спіну. Таксама не атрымалася... Дужа цяжка паміраць маладым, хоць тады пра гады не думаеш. Цяжка, Фёдар. Асабліва калі чакаеш ад будучыні так шмат добрага. А самае галоўнае, калі разумееш, што твая смерць не дапаможа жывым. Ну, скажы па праўдзе, Фёдар, ці было б айчыне лягчэй, калі б мы ўсе, хто тут ёсць, сваёй ахвотай залезлі ў магілу? Воругу, кажаш, служым? Так яно, але мы змушаныя гэта рабіць, бо хочам застацца жывымі, вярнуцца дамоў і працаваць для свайго краю, для сусветнага сацыялізму. Вось дзе ўся наша віна, Фёдар!

Фёдар спыніўся каля Генадзіевага ложка. Хацеў быў прысесці побач, але перадумаў і толькі паклаў рукі на спінку ўзножжа.

— Віна! — цяжка выдыхнуў ён. — Не ведаю, ці мае хто права нас вінаваціць за гэта. Хоць, калі добра падумаць, айчыне было б якраз больш карысці, калі б мы цяпер ляжалі ў зямлі, чым працавалі на ворага. І ўсё роўна, я думаю, мы вінаватыя: не таму, што засталіся жывыя, а таму, што прымірыліся са сваім лёсам. Прызнайцеся, ці ёсць сярод вас хоць адзін, хто б рашыўся пакінуць гэтую сытую бляхарню і ўцячы ў лес? Зараз жа, не дрыжучы за сваю шкуру?

— Уцячы?! З пустымі рукамі? — разявіў рот Генадзій. — Вось каб...

— Я сказаў — не дрыжучы за сваю шкуру, — рэзка абсёк Фёдар. — Не, вы не жадаеце самі адчыніць дзверы, бо думаеце не пра барацьбу, а пра тое, як уцалець. Уцалець жывымі трупамі.

— Але які сэнс гінуць па-дурному?..

— Відаць, табе жыць надакучыла, Фёдар, — адгукнуўся Васіль. — Што ж, джгай у лес, ніхто не трымае. Калі хочаш, яшчэ сала дадзім на дарогу.

— Калі ўжо ўцякаць, дык трэба ведаць куды, — умяшаўся яшчэ адзін голас. — А так, безвач, без нічога... Немцы пераловяць усіх, як гусянят; не хацелі карміць блох — будзем карміць чарвякоў.

Фёдар моўчкі падышоў да свайго ложка і лёг. Яшчэ доўга палонныя перакідваліся словамі, спрачаліся, і так і гэтак узважваючы прапанову, кінутую павічком; адны асуджалі яе за безразважнасць, другія прымалі з рознымі агаворкамі, аднак усе сыходзіліся на тым, што ўцякаць, не

маючы зброі, не паладзіўшы сувязяў з мясцовымі жыхарамі, — амаль што самагубства.

Фёдар у той вечар не вымавіў болей ні слова. Маўчаў і другі дзень, і трэці: ён ужо выкарыстаў увесь запас камепьчыкаў. Аднак жыццё ў дваровым лагеры ўжо не вярнулася ў старое рэчышча. Успаміны аб мінулым, якімі палонныя частавалі адзін аднаго, спатольваючы тугу па радзіме, уступілі месца іншым размовам. Па вечарах, вярнуўшыся з работы, яны абмяркоўвалі становішча на фронце, і хоць звесткі, атрыманыя ад вясковых жыхароў, былі ўзяты ў асноўным з акупацыйнага друку, усё-такі можна было скласці прыкладную карціну несумненых перамог Чырвонай Арміі. Усе задумаліся; нават тыя, чыя вера ў ваенную моц сваёй краіны пахіснулася пасля першых ашаламляльных удараў вермахта, пачалі думаць, што адзіны спосаб выкупіць віну перад сваімі — гэта ўзяць зброю ў рукі. «Няхай толькі наблізіцца фронт, — шапталі яны. — І днём з агнём нас тады не знойдзеш...» Аднак да лініі фронту было сотні кіламетраў, і ўсім здавалася, што канчатковае вырашэнне — справа далёкай будучыні. Ніхто, апрача Фёдара, не ведаў, што іхні новы лёс ужо тут, неўзабаве пастукае ў дзверы і крыкне: упусціце!

VI

Ф ё д а р. Нарэшце, таварышы, магу вам паведаміць радасную навіну: партызанскі сувязны ўжо тут. Спачатку, як і меркавалася гэта, мы меліся ўцякаць вечарам, пасля работы, проста з поля, але ў апошні час план змяніўся. У двух словах растлумачу, чым гэта выклікана. Па-першае, пакуль мы па адным збяромся ля возера Гілужэ, пройдзе багата часу. У двары агледзяцца, уздымуць шум... Калі немцы даведаюцца пра ўцёкі раней, чым мы патрапім у Вянцкі лес, мы прапалі. Другая прычына, якая прымусіла нас змяніць першапачатковы план, — няўпэўненасць у некаторых нашых таварышах. Я не кажу, што сярод нас могуць знайсціся здраднікі. Але хто гарантуе, што не знойдуцца такія, якія ў самы апошні момант завагаюцца і пойдучь не да абрыву Гілужэ, а назад у гэты хлеў? Гэтыя слабавольныя людзі, што страцілі здаровы глузд на кулацкіх харчах, мабыць, думаюць, што гаспадары абароняць іх ад нямецкай расправы. Мы не маем права пакідаць іх на волю лёсу. Таму вырашана ўцякаць проста адгэтуль усім разам. Заўтра, калі сцямне, акуратна звяжам вартаўніка і...

Г е н а д з і й. Чаму заўтра, калі партызанскі сувязны ўжо чакае?

Ф ё д а р. Няма дваіх — Міхаіла і Глеба. Паехалі з абозам. Вернуцца толькі заўтра.

П ё т р. Заўтра можа не быць іншых.

Ф ё д а р. Сувязны будзе чакаць тры дні запар. А за гэты час...

І в а н. За гэты час нехта можа прабалбатацца, калі яшчэ не прабалбатаўся, і ўсе мы апынёмся ў лагеры для ваеннапалонных.

П ё т р. Калі ўцякаць, дык уцякаць неадкладна.

Г е н а д з і й. Трэба было б дачакацца Мішку з Глебам.

П ё т р. Чакаючы дваіх, можам загубіць пятнаццаць.

І в а н. Па ўсім відаць, так і будзе. Гэты дваровы стары — Пуплясіс, ці як яго там, — якога Фёдар сюды прыводзіў, надта ўжо нагадвае фальшывы грош.

Ф ё д а р. Ён — партызанскі сувязны. Ну і натура ў цябе — падазраваць кожнага.

І в а н. Маю на тое права, чорт вазьмі! Калі ў першыя дні вайны мы выбіраліся з гэтага бандыцкага краю, дык гэтакі самы стары ўсадзіў мне кулю ў лытку.

Ф ё д а р. А мне ўпхнулі кавалак хлеба ў рукі, калі немцы гналі на работу. І не адзін раз.

Г е н а д з і й. За гэта маглі і кулю зарабіць — немцы не шкадавалі. Як цяпер, памятаю жанчыну ў кажушку: едзе на возе з цукровымі буракамі, а мы, вязні, цягнемся следам. Тут адзін немчык угледзеў, што на дарогу з воза надта часта падаюць буракі. Падбег да той жанчыны, прыкладам аўтамата — у плечы, па галаве...

І в а н. Ха! Баба скінула ім трохі буракоў, і мужчыны расчуліліся. Ці не думаеш ты, што кулакі гэтай фашыстоўскай вёскі ад добрага сэрца цябе садзяць за адзін стол?

П ё т р. Хочуць больш выціснуць з чалавека — гэта зразумела. Блага паясі — многа не зробіш.

І в а н. Лухта! Думаеш, яны сваіх парабкаў так кармілі, пакуль не было савецкай улады? Напэўна, газет не чытаў да вайны? Іхнія парабкі і наймічкі працавалі на змор, у лахманах, ад голаду мерлі. Тады чаму гэта, скажы, нас гэтак добра тут прынялі? Э-э, не будзь дурнем. Хіба не разумееш, міжнародны капіталізм хоча нас з'агітаваць? Буржуазная прапаганда, вось што такое твая сытная ежа за адным сталом, дёмная твая галава.

П ё т р. К чорту! Калі гэта прапаганда, Іван, тады скажы, што яна пранікла ў тваё цела. Тры месяцы назад, калі

ты трапіў сюды з лагера ваеннапалонных, ты бразгаў ка-
сцямі, а цяпер...

І в а н. Яшчэ адзін, кулакамі з'агітаваны.

Ф ё д а р. Не чаўні лухты, Іван. Дык вось, хлопцы, да-
мовіліся: заўтра, як зойдзе сонца, усе як адзін сляшася
да абрыву. Таго, хто спозніцца, чакаць не будзем. А хто
застанецца, няхай вінаваціць сябе, калі немцы паставяць
да ямы.

В а с і л ь. Можа, паставяць, а можа, і не.

П ё т р. Відаць, мала іх ведаеш.

В а с і л ь. Немцам трэба работнікі, трэба хлеб. А тру-
пы не напрацуюць.

І в а н. Бачыце, як ён заспяваў! Ці не пан настаўнік
цябе прасвятліў? Бачыў, як вы сёння шапталіся за сна-
памі.

В а с і л ь. Ідзі к чорту.

П ё т р. Яму шкада пакідаць сваю пуховую ўдаву. Не
тужы, Васіль, выйдзем па волю, яшчэ прывабнейшую ад-
хопім.

В а с і л ь. Не хачу па-дурному рызыкаваць галавой.

Ф ё д а р. Дык заставайся, чорт пабяры. Дай бацькоўскі
адрас, паведамім, дзе твае косці шукаць.

І в а н. Ён думае, што да гэтага не дойдзе. Так, Васіль?
Ты думаеш, прадам іх, і немцы пакінуць мяне ў спакоі.

А х р о. Ну і не павесяць.

І в а н. А ты заткніся. Герой, бачыце, вышукаўся, джы-
гіт з кулацкага вінаградніку.

А х р о. Без гэтага вінаградніку і табе там, у сваім
катуху каля Разані, давлялося б тужэй зацягваць па-
пружку.

Ф ё д а р. Перастаньце!

І в а н. Контра! Усе яны там, у гарах, контры.

Ф ё д а р. Якія д'яблы апанавалі вас, хлопцы? Сорам.
Савецкія людзі, а плявузгаеце, як несвядомыя элементы.

І в а н. Не гарні ўсіх у адну купу, Фёдар. Я імкну-
ся ў бітву, галаву гатовы пакласці за матухну Русь, а
яны свае вінаграднікі аплакваюць ды з ворагамі за сна-
памі балакаюць. Дык хіба я не маю падставы не паверыць
у іх.

Ф ё д а р. Дык ты кажаш, Васіль, хочаш застацца?

В а с і л ь. Я ўжо сказаў — не бачу ніякага сэнсу ў тым,
каб самохаць лезці ў пятлю. Але як усе, так і я.

Г е н а д з і й. А пра што гутарылі вы з папам настаў-
нікам за снапамі?

Васіль. Гэта цябе не тычыцца. Пап настаўнік — прыемны чалавек. Мы часта з ім гутарым.

Іван. Для таго і мову іхнюю вывучыў, каб дагадзіць ім. Не разумею, як ён апынуўся сярод нас. Чорт бы пабраў цябе з тваёй бабай, Васіль, я проста не разумею, чаму ты не падаўся добраахвотнікам у армію новага Пятлюры, здрадніка Уласава? Заклікалі ж немцы абарацяць белую айчыну.

Васіль. Гэта самае і ты мог бы зрабіць. Прынялі б, не бойся.

Фёдар. Годзе! Канчайце, да д'ябла, гэтую балбатню! Чаму ты, Васіль, упэўнены, што немцы цябе не зачэпаць, калі застанешся?

Васіль. Хіба я сказаў, што упэўнены?

Фёдар. Што ж, заставайся. Хто яшчэ хоча застацца?

Іван. Ты прасцей кажы, Фёдар: ці ёсць яшчэ здраднікі?

Ахро. Навошта чаўпці лухту? Вы ўдечаце, калі вам удасца, а астатніх расстраляюць. У гэтым я не сумняваюся.

Тахаві. Ёсць адзін шлях: альбо ўсім даваць драла, альбо ўсім заставацца.

Фёдар. Пакуль не прыйдуць нашы і не вызваляць?

Пётр. Альбо фронт падсунецца бліжэй...

Васіль. Нарэшце загаварылі разважлівей. Сапраўды, хлопцы, чаго мы даможамся, калі пойдзем у лес? Яшчэ пытанне, ці не пераловяць нас немцы, пакуль туды дабяромся. Але калі і дабяромся, не маці ж родная там чакае. Галовы паляцяць, і агледзецца не паспеем. Скончыцца вайпа, іншыя будуць жыць, а нас не будзе на свеце. Давайце пашкадуем сваіх блізкіх. Мацярок, сяцёр, братоў, дзяцей. Хіба мала яны слёз пралілі, чакаючы нас? І хіба так ужо кепска нам тут? Працуем на чужых, прыніжамся, вядома. Але ў лагеры ваеннапалонных нашым таварышам яшчэ горш. А нас туды не забяруць. Немцаў цяпер не гэта турбуе. Ім трэба рабочая сіла. Так і настаўнік сказаў. Немцы падта многа людзей пазабівалі, а ім трэба хлеб, зброя. Яны нас не будуць чапаць, сказаў настаўнік. Дык які сэнс пляваць на хлеб, якога нам тут удоваль хапае, і некуды ісці смерці сабе шукаць?

Іван. Дык вось пра што ён з тым фашыстам гаварыў за снапамі!

Генадзіў. Васіль, чаму ты зрабіў так?

Фёдар. Неадкладна трэба ўцякаць, пакуль гэты пастаўнік не дапёс немцам.

Пётр. А Міхаіл з Глебам?

Фёдар. Цяпер ужо няма іншага выйсця. Кожную хвіліну могуць парвацца немцы.

Іван. Вужака, хахол! Двух таварышаў загубіў!

Васіль. Настаўнік не выдасць...

Фёдар. Замоўкні, Васіль, мы больш не верым ніводнаму твайму слову.

Іван. Трэба яму назаўсёды заткнуць рот. Я асабіста не жадаю насіць у кішэні бомбу замаруджанага дзеяння.

Генадзі. Звязаць яго. Няхай застаецца тут, як і хацеў.

Іван. Не, я яго ліквідую, гэтага хахла. Немцы сапраўды могуць пашкадаваць такую паскуду.

Васіль. Хлопцы... таварышы... браты...

Пётр. Не крычы!

Іван. У цябе трапны ўдар, Пётр. Адразу з капытоў...

Фёдар. Заткніце рот. Рукі і ногі — папругамі. Хутчэй!

Іван. Да д'ябла папругі! Яны нам самім спатрэбяцца. Ану, хлопцы, давай падушкі! Хацеў мяккага жыцця, няхай і канчае мякка, сукін сын.

Фёдар. Іван, Іван...

Іван. Хочаш, каб ён па нашых слядах пусціў?

Ахро. Быдляркі...

Генадзі. Трэба паведаміць таму з маёнтка, Пуплясісу, ці як там яго.

Пётр. Яшчэ чаго не хапала! Каб яго баба ляманту нарабіла?

Усе. Праўду кажа.

Фёдар. Шкада старога.

Іван. Нічога яму не будзе. Яны тут усе свае. Лепей дваровы склеп абшастаем. Запас у лесе спатрэбіцца.

VII

Трымаючы ровары, яны ішлі па лугах.

Жанчыны даілі кароў, а дзецюкі, распрогшы потных коней, вялі іх пасвіцца на канюшыну. Грукалі па палявой дарозе калёсы — пехта, накасіўшы вікі свінням, спяшаўся ў вёску. Там брахалі сабакі, дыміліся каміны, гаманілі дзеці і рыпелі калодзежныя жураўлі. Вечэрняе неба распускалася над зямлёю расістаю кветкай цюльпана. Дагараў за-

хад, і, набрынялае ягонаў чырванню, яно рассявала над туманлівымі палямі халаднаватаю медзь месячнага бляску.

А яны ўпарта вялі свае ровары. Міма кароў, якіх кагдзе падаілі жанчыны, міма коней, што ўдоваль пакачаліся па зямлі і цяпер смакавіта хрумсталі канюшыну, міма бабак, што парасядаліся на ржышчы, як жанкі на дзядзінцы перад касцёлам. Сцежка злучылася з палявою дарогай, потым адасобілася ад яе, пабегла ўздоўж раўка, зарослага вербалозам, а Мілда ўсё ішла наперад.

— Куды ты мяне вядзеш? — не вытрымаў ён. — Пара падумаць і пра начлег.

— Я не хачу ні пра што думаць, — адказала яна сваім мілым шчабятлівым галаском. — Мы будзем ісці, пакуль не застанецца ніякіх сцежак, ніякіх дарог. Адно толькі палі, дрэвы і птушкі. Потым захочам дамоў, але не знойдзем дарогі. Завядзі мяне куды-небудзь, Гедміс, каб я ніколі не знайшла дарогі дамоў.

— І для гэтага ты мне прызначыла спатканне? — стрымана спытаўся ён, падазраючы, што яна хітруе: за гэтыя пару гадзін, якія яны былі разам, хапала і пацалункаў, і ласкавых слоў, аднак ён адчуваў — самае галоўнае яшчэ не сказана.

— Я засумавала па табе. — Яна паглядзела цераз плячо і ўсміхнулася, аднак так, што ў яго дрыгнула сэрца.

— Прачытаўшы тваю запіску, я падумаў, што здарылася нешта куды важнейшае.

— Я — чалавек настрою, Гедміс. Настрою, — падкрэслена паўтарыла яна, аднак гэта прагучала няшчыра.

— Адомас праўду казаў: не ўмееш хлусіць.

— Калі ласка, калі мы з табою ўдваіх, не згадвай я г о.

— Добра, такую ласку я зраблю. Аднак і ты не крыві душою.

— Хочаш, каб я сябе змушала.

— Калі так, не трэба. Хоць вельмі сумняваюся, ці магчыма каханне паміж мужчынам і жанчынаю, калі нехта з іх трымае хвігу ў кішэні.

— Гедміс... — Яна раптам спынілася і ўсім целам павярнулася да яго. — Паглядзі на мяне. Прыгадай апошнія сустрэчы. Усё-ўсё, пра што мы гаварылі. Калі ты адчуваеш чалавека, ты не можаш сказаць, што я цябе не кахаю.

— Калі я цалую губы і адчуваю схаванае за імі слова, я прыгадваю легенду пра Хрыста і трыццаць Юдавых срэбранікаў. Такі я ўжо чалавек, Мілда. Хачу, каб жанчына, якая належыць мне, не была мне загадкай. Іншым — загад-

ка, іншым — таямніца, а мне, бы крыпіца, празрыстая да самага дна.

Сціснуў яе ў абдымках. Такую маленькую, крохкую, безабаронную, але неадольную сваёй прыгажосцю. Адчуваў трапятанне кожнай яе жылкі. Маленькія пругкія кулачкі грудзей прагна штурхаліся ў яго грудзі, і ягоная рука, у адказ на гэты бязмоўны заклік, паволі пасоўвалася па яе напружаным у чаканні целе, па гэтым даўно адкрытым мацерыку, на якім кожны раз ён знаходзіў нешта новае і непаўторнае. Гэты маленькі свет дасканалых ліній належаў яму! Гэта яго жанчына! У ім трыумфаваў мужчына, што быў шчаслівы, паддаўшыся салодкаму пачуццю пустаты. Аднак праз аглушальны шум страсці яму чуўся звон нейкай іншай струны, і гэты звон быў поўны пашанлівага здзіўлення і ўдзячнасці прыродзе, якая дала яму такі дасканалы твор мастацтва.

Ён паслаў плашч тут жа, між ровараў, пакладзеных на траву. Потым, калі яна вялай рукою гладзіла яго валасы, яму стала сумна і прыкра. Учора, ад'язджаючы ў камандзіроўку, яе, можа, лашчыў і Адомас. Ён адштурхнуў яе руку. Хацеў сказаць: «Я не магу цябе дзяліць з іншым». Аднак толькі адштурхнуў руку.

— Не трэба было табе выходзіць замуж за Адомаса.

— Сама ведаю. Але здараецца, што жанчына адчувае сябе слабою і баіцца самоты. І калі на той час якраз падвярнуўся мужчына, якому я калісьці была неабыякавая...

Мігатнула, сарваўшыся, зорка-знічка.

— Мая...— прашаптала яна.

Ён нічога не адказаў. Думаў: больш так цягнуцца не можа, трэба нарэшце канчаць з гэтай пакутлівай няпэўнасцю.

— Магчыма, усё гэта і так,— сказала яна, па-свойму растлумачыўшы яго маўчанне.— Калі людзі па-сапраўднаму кахаюць адно аднаго, паміж імі не можа быць ніякіх таямніц. Едучы на спатканне, я цвёрда вырашыла, што ўсё табе раскажу, а потым спужалася. Я баюся страціць цябе, Гедміс! Але болей так не магу, мой любы. Трэба раней было гэта зрабіць, пакуль мы не паспелі так зблізіцца. Але што зробіш... Пацалуй мяне.

Гедымінас занепакоена паглядзеў па яе.

— Ну, пацалуй, пацалуй. Можа, потым не захочаш і паглядзець у мой бок.

— Ну, гэта ўжо трохі па-акцёрску,— засмяўся ён.—

Чаго добрага, я і на самой справе паверу, што валодаеш талентам акцёркі.

Халодныя рукі абвіліся вакол шыі, і ён, прыпаўшы да яе гарачых вуснаў, зноў адчуў неспатольную смагу.

— Даруй,— расчулена прашаптаў ён.— Я раўшывы не-
давярак, толькі і ўмею, што абражаць цябе. Даруй, Міл-
дужэ.

Тады яна заціснула яго твар у далоні і паглядзела ў вочы.

— Ты кахаеш мяне,— сказала яна пераканана.— Па-
куль што яшчэ ты кахаеш мяне.— І раптам заплакала.—
Гедміс... Гедміс... Гедміс...

— Ну чаго ты?.. Не трэба... Я разумею цябе...— У яго таксама сціснулася сэрца, затуманіліся вочы: ён адчуваў сябе такім самым няшчасным і бездапаможным, як і яна. Аднак цяпер ужо не мог не сказаць таго, пра што нясмела думаў, калі ехаў на спатканне з ёю.— Пакінь яго. Я забяру цябе ў вёску. Мінулы раз ты казалася: добра было б уцячы куды-небудзь на бязлюдны востраў і жыць там, як Рабінзон з Пятніцам. Я маю такія востраў. Перабірайся ў Лаўксадзіс.

Яна ўся ператварылася ў слых.

— Не бойся, нічога кепскага ён не пасмее нам зрабіць. Я добра ведаю яго — баязлівец і целяпень. Атайбуемся ў майго бацькі. Месца многа, і стары добры. Хочаш? Дык зараз жа сядзем на ровары і круцім туды! Сапраўды, Мілдужэ, навошта табе вяртацца ў Краштупены?

Яна адхіснулася ад яго. Так раптоўна адхіснулася, што ён не паспеў нават разгледзець яе твару. Павярнуўшыся спіною, доўга выцірала хусцінкай мокрыя шчокі.

— Я сур'ёзна кажу. Вядома, дадасца клопату па гаспадарцы. І выгоды не тыя, як у горадзе, сама разумееш. Чаму маўчыш?

— А што я магу адказаць? — Яна загаварыла нечакана спакойна, холадна, нават з ноткай цынізму.— Я разумею, яны ад дабрый сардэчнай, гэтыя пажаданні. Ты высакародны, дужа высакародны, Гедміс. На жаль, я не магу табе адплаціць тым самым. Сам жа сказаў, што, цалуючы мае губы, адчуваеш за імі схаванае слова. Я не крыніца, празрыстая да дна, мой мілы.

— Ведаю,— адказаў Гедымінас і спахмурнеў.

— Я табе здраджвала. Не з ім, вядома,— з іншым мужчынам. Прыгадваю адзін твой верш, у якім ты апраўд-

ваш фізічную здраду, калі ў гэтым не ўдзельнічае душа жанчыны. Я здрадзіла табе толькі фізічна.

Гедымінас сеў. Хацеў павярнуць яе да сябе і паглядзець у вочы.

— Не трэба. Ляжы і маўчы. Калі хочаш, каб паміж памі не было таямніц.

Ён упаў на спіну, нібы ад удару. Мяккі картавы голас струменіўся аднекуль з-пад зямлі. Гедымінас глядзеў у медную прастрань неба, а бачыў там адно толькі нахіленую Мілдзіну спіну. Голую пяшчотную спіну. А на ёй белую, у пярсцёнках Дангелеву руку. А можа, тады ён зняў гэтыя пярсцёнкі і паклаў іх на крэсла побач з гадзіннікам? «Духоўная адданасць... Ха! Яна прымала ў сябе яго цела і ў той жа час думала пра мяне...»

— Што ж, Дангель імпазантны мужчына. Але не магу ўявіць, каб ён гаварыў: «Я кахаю цябе». Хутчэй за ўсё ён сказаў: «Ты — прыемная жанчына».

— Не. Ён сказаў: «Вы разумная жанчына, пані Мілда, і адразу мяне зразумелі. Хоць сёння Адомас і перапрашаў за ўчарашнія выбрыкі ў Баярчусаў, аднак бы я яшчэ падумаў, дужа добра падумаў, ці варта гэта забыць».

— Адомаса ратавала?

— Магла б дадаць: і цябе. Аднак гэта было б няпраўда. Калі б Дангель адразу запатрабаваў такую цану, атрымаў бы аплявуху. Аднак ён быў карэктны і надзвычай ветлівы. А я — разгубленая, выбітая з каляіны. І зняважаная, Гедміс. Адомасаваю слабасцю, яго прыніжэннем перад Дангелем...

— Словам, тыповая жаночая помста.

— Магчыма. Называй як хочаш. Я так і ведала, што ты нічога не зразумееш.

— Чаму ж? Разумею. Ёсць мужчыны, якія шукаюць сущэснэння ў чарцы гарэлкі. Жанчыны, аказваецца, алкаголь замяняюць сім-тым іншым.

— Добра, больш я не буду расказваць.

— Гавары. Хоць і без гэтага зразумела: вы ашуквалі мяно, пакуль табе не стрэліла ў галаву думка прыпацца. Аднак я не маю права злавацца: я ж таксама дапамагаю табе ашукваць Адомаса. І дзіўна: не адчуваю ніякіх згрызот сумлення.

— Магу быць дакладная: пасля гэтага я мела з ім справу ўсяго тры разы. І ўжо з разлікам — выцягнуць з паліцыі Адомаса. Ён нічога пэўнага не абяцаў, казаў, не ад яго толькі гэта залежыць, аднак нічога і не стараўся рабіць.

Некалькі дзёп назад ён дагнаў мяне на аўтамабілі ў прадмесці, хацеў пасадзіць у машыну. Вырвалася. Вечарам, выдумаўшы Адомасу нейкую пільную справу, зайшоў да мяне ў дом. Хацела выгнаць яго. «Ты дужа не клапаціся, — сказаў ён, — пра свайго мужа. Мы не маем падставы звольніць яго са службы — ён сумленны служака». І тады, Гедымінас, ён мне ўсё расказаў, усё расказаў... Ах, многія і раней гаварылі, што Адомас расстрэльваў людзей, але я не верыла. Я не хацела верыць у гэта, Гедымінас! Не з любові да яго — проста інстынкт самазахавання. Я ж яго жонка, усё-такі я яго жонка... Я столькі прыніжалася перад ім, перад гэтым паганцам Дангелем! Я яму прадалася. А ён усё ведаў і маўчаў. Я выштурхнула яго за дзверы. Думала, звар'яцею — так гідзілася самое сябе. А ён: «Цішэй, цішэй, пані Мілда. Мы шмат што выбачаем жанчынам, але калі яны пераступаюць мяжу, за якой пачынаецца палітыка, тады караем іх паводле закону нароўні з мужчынамі...»

Гедымінас крайком вока паглядзеў на яе. Згорбленую, нібы яна чакала ўдару. Цяпер ён не бачыў ні голай пяшчотнай спіны, ні Дангелевай рукі, аздобленай пярсцёнкамі. А можа, гэтага наогул ніколі не было? Можа, гэта толькі казка, сон летняй ночы? Такі самы дзіўны, як і легенда пра ўкрыжаванага паміж двума злачынцамі.

— Уставай. — Ён узяў яе за плячо, павярнуў да сябе. Хацеў ударыць у змярцвела-бледны твар, аднак руку спыніў малітоўны дзіцячы позірк. — Ужо холадна. Можаш прастудзіцца. Хадзем адгэтуль.

Яна паслухмяна ўстала. Моўчкі паднялі ровары, пакацілі іх па роснай шаматлівай траве. Ён — наперадзе, яна — следам. Крокі, крокі... Роспачныя крокі ўцекачоў. А навокал балаціны згуслага туману. Атуленыя па чэрава, у іх панура стаяць каровы і коні. У імгле тонуць кусты і хутары.

Доўга, наймаверна доўга коцяць яны свае ровары і маўчаць. Год, дзесяць, а можа, і сто гадоў. Усе акіяны планеты паспелі выйсці з берагоў і затапілі вяршаліны дрэў. Быццам краб, ён паўзе па дне акіяна. Тоны вады па адзін квадратны сантыметр. Раздушаць! Жахлівы цяжар самоты навальваецца на яго, як усе горы зямлі. Адлегласць растварылася. Пустата, вакол адна пустата, адна бясконца прастора, у якой ён блукае, нібы метэор у космасе, што яшчэ не трапіў у поле прыцягнення Зямлі. Смутак страты сціскае сэрца. Душы холадна і няўтульна ў гэтай Арктыцы белага імглы.

— Які туман! — крычыць ён: так хочацца пачуць у адказ жывы чалавечы голас. — Як восенню.

Але ніхто яму не адказвае. Павярнуўшыся, глядзіць на ватную сцяну. За ёю панура і пуста. Чакае, пакуль наблізяцца яе крокі. Іх не чуваць.

— Мілда!

Ціша.

Ён стаіць, адчуваючы, як усё мацней б'ецца сэрца. Потым ускоквае на ровар і імчыцца назад. Пралятае палявая дарожка, па якой ён толькі што выбраўся на бальшак. Далей бездаглядная стадола — месца іхніх сустрэч, выварачаная таполя каля дарогі.

— Мілда! Мілда!

Нарэшце! Пад'язджае да яе, сцягвае з ровара.

— Адыдзі!.. Пакінь!.. Прэч!..

— Вар'ятка, мая маленькая вар'ятка...

— Паэт! Узвышаныя думкі, прыгожыя вобразы... Усе вы, мужчыны, становіцеся звычайнымі самцамі, зачэпі толькі вашу ўласнасць.

Падымае яе на рукі, лёгкую, нібы дзіця, заплаканую, але паслухмяную. Ён зноў не адзін у Арктыцы белай імглы.

— Перастань! Супакойся! Даруй мяне, Мілдужэ... Ты мусіш таксама зразумець і мяне: у такіх выпадках нялёгка... Калі б цябе не кахаў...

— Але, калі б я цябе не кахала, ты ніколі ў жыцці не пачуў бы таго, што я расказала сёння, і праз некалькі дзён мы ўжо, магчыма, жылі б у твайго бацькі.

— Я разумею цябе, мая маленькая. Ніколі гэтак добра не разумеў, як разумею цяпер.

— Я заўсёды не дужа лагодна глядзела на жапчын, якія гандлююць сваім цэлам...

— Ну, досыць ужо, забудзем!.. — перапыніў ён, сціскаючы яе ў абдымках. — Ты ахвяравала сабой... дзеля кагосьці. Дарма, вядома, але важны не вынік, а намер.

— Не, не! Я зрабіла гэта перш за ўсё дзеля сябе, толькі дзеля самой сябе, Гедміс. Думала, ён яшчэ не запэцкаў рук. Не хацела быць жонкай забойцы.

— Бачу, ты суцэльнае ўвасабленне адных заган. Ніколі не ведаеш загадзя, што табе стрэліць у галаву. Цябе трэба трымаць у аброці, шэльмачка. Альбо зусім адпусціць. Так, найлепш было б адпусціць зусім. Але што рабіць, калі не атрымліваецца? — Ён нявесела ўсміхнуўся і, апусціўшы яе на дол, сагрэў азяблыя губы доўгім нацалункам.

Гедымінас стаіць, зняўшы шапку і апусціўшы галаву. Мухі абляпілі губы нябожчыка. Жаўтлява-сіні твар пачварна раздзьмуты. А быў жа прыгожы хлопец. Вясёлы, прыязны і так моцна хацеў жыць. «Хоць бы сківіцу падвязалі хусцінкай». Але ці гэтакі цяпер час? Вось і фурманка пад'ехала: двое паліцэйскіх бяруць Васіля — адзін за плечы, другі за ногі — і закідваюць на яе, нібы якое бервяно. Трое вяскоўцаў з рыдлёўкамі цягнуцца ўслед за фурманкай: закапаюць на Французскай горцы.

Людзі разыходзяцца невялічкімі купкамі, абмяркоўваючы навіну. Задушаны. Свае пастараліся — гэта зразумела. Відаць, не хацеў разам з імі ўцякаць у лес. І які д'ябал падбіў іх учыніць гэтакую штуку?! Вартаўніка звязалі, дваровы пограб ачысцілі — забралі з сабою сала і кумпякі цэлай свінні. Ліха з ім, з гэтым дваром і з гэтым панам. Горш за ўсё, што ў самае жніво вёска засталася без рабочых рук. Тыя, што не мелі палонных, цяпер смяюцца: дараваны конь да пары да часу цягне. Аднак усе суровеюць, згадваючы, як страшэнна ўстрывожыўся староста Кучкайліс.

На самым світанку, калі ўгледзеў, што парабкоўня апусцела, Кучкайліс кінуўся ў Краштупены. Прыехаў грузавік, поўны ўласаўцаў, сярод якіх было некалькі паліцэйскіх і нямецкі афіцэр. Акружылі вёску, абшукалі кожную сядзібу. А начальства ў гэты час сядзела ў фальварку, у пана Дызэ. Снедалі, радзіліся. Потым палуднавалі, зноў радзіліся. Паклікалі Кучкайліса. А Васіль валяўся на траве каля парабкоўні.

Кучкайліс выйшаў ад папа Дызэ перапалоханы, зблядзелы, нібы зняты з крыжа. Ён пасіўся па вёсцы як ашалелы і ў кожным двары паўтараў тое самае. («Ой, ой, яшчэ невядома, чым гэта ўсё скончыцца. Пуплясіса ўжо схапілі, павезлі ў Краштупены: галавой, бач, адказваў за палонных, дый пагул ён цёмны тып, старастам быў пры рускіх. Улада, бач, у такіх выпадках не цацкаецца — айнмамент, і капут»). І пачалі ва ўсіх канцах вёскі вішчаць свінні. На загуменнях загарэліся вогнішчы з саломы, вёска ўсцяж паблакітнела, запахла паленым. Жанчыны выварочвалі яшчэ гарачыя ваптробы, мужчыны сякерамі секлі тушы напалам і, пасыпаўшы соллю, цягнулі да бальшака. А хлопцы генерала Уласава з паліцэйскімі, пад пільным паглядам пемца ў высокай шапцы, закідалі гэ-

тыя палавінкі ў грузавік і адна па другую складвалі ў штабелі. Праехалі праз усю вёску і паладкавалі машыну да самага верху, нібы дрывотню дровамі. Не было тут адно свінні пана Дызэ, ну і пан Кучкайліс, вядома, не закалоў сваю.

Бадай іх ліха ўзяло! Мала таго што давай ім свінню, яшчэ соль, такую дарагую ў часе вайны, расходуй на іх... Маркоціліся, наракалі, але разам з тым і цешыліся: можа, адкупіліся свіннямі, не запатрабуюць людскіх галоў. І здзіўляліся, што так жвава ўправіліся. Усяго толькі пару гадзін таму назад рохкаў у загарадцы падсвінак — і вось ужо тырчыць падпалены, скручаны абаранкам хвосцік з-за борта грузавіка. Паехалі, мацюкаючыся, падміргваючы дзяўчатам, а немец у высокай шапцы сядзеў у кабіне побач з шафёрам і мройліва ўсміхаўся; у думках ён ужо ўкладаў у пасылку ружовы літоўскі кумпяк, які неўзабаве вышле сваёй фэраў у фатэрлянд. Засталіся толькі паленыя плямы на загуменнях, некалькі паліцэйскіх і Васіль, што распасцёрся на траве, вытканай духмянымі галоўкамі рамонкаў. Аднак і яго вось кінулі на фурманку.

Гедымінас ідзе следам. Адзіны праважаты. Гаўдрымава ўдава — Васілёва каханка — прыйшла, пакруцілася і знікла. Маруся, вядома, прыйшла б, праводзіла б. Аднак Марусі няма — паліцыя забрала разам з Пуплясісам. На паўдарозе далучаюцца Чорны Кукса і двое падлеткаў. Паліцэйскі кпіць: можа, псалом зацягнем, мужыкі? Гедымінас іранічна пазірае на яго. («Ты не думаеш, дружа, што і цябе калі-небудзь гэтак могуць павезці?») «Зноў засталіся мы з бацькам удвух, — думае ён, горка пасміхаючыся. — Самы час прывесці гаспадыню». Глядзіць на Васіля, а бачыць Мілду. Яе зграбныя ножкі трасуцца на фурманцы, галава нахілілася набок. Гедымінас ацярушваецца ад гэтага пачварнага наслання, выдзірае яго, нібы кляшча з цела, але ўсё роўна ў душы застаецца знак нейкага страху. І кепскае прадчуванне галодным ваўком блукае паўкола. Не, не трэба было ёй саступаць. Але ці магла яна паступіцца сваёй годнасцю?! «Мы, Гедміс, не зладзеі і не якія-небудзь злачынцы, мы баронім сваё права на шчасце. Трэба Адомасу паведаміць усё як ёсць». Але ці зразумее ён? Ці захоча зразумець?

...Апусцілі Васіля ў яму. Ніякай трупы, закапаць, як сабаку! — такі загад пачальства. Але калі мужыкі, выняўшы з фурманкі дошку, прыкрываюць ёю пябожчыка, а потым насыпаюць падмагілак і дзержаком рыдлёўкі вы-

ціскаюць на ім крыж, паліцэйскія нічога не кажуць. Моўчкі паселі ў фурманку і пагрукацелі з пагорка ўніз. «На бязлюдны востраў... Ха! Магчыма, недалёка той час, калі можна будзе сказаць: вёска нябожчыкаў. Першага ўжо закапалі». Ён чуе, як побач пляцецца Чорны Кукса. Нешта кажа, аднак Гедымінас не адразу разумее сэнс. Быццам шукаючы гэты сэнс, ён глядзіць на яго патрэсканыя, невядома калі чышчаныя чаравікі, на абшморганыя калошы, якія падмятаюць зямлю. Потым позірк падскоквае ўгору і спыняецца на Куксавай кашулі. Брудная, зашмальцаваная. Мабыць, не бачыла мыла з таго самага дня, як забралі яго жонку. Хацеў насварыцца — як можна так апусціцца! — але Чорны Кукса не мае ніякай ахвоты слухаць папрокі.

— Шкада Матавушаса, — нарэшце выразна ён чуе Куксаў голас. — Прапаў мужык ні за што ні пра што.

— Не трэба было лезці не ў свае справы.

— Як тут сказаць... Пуплясісу было ўсё роўна: лезці ці не лезці: пан жа з самага пачатку паабяцаў, што злучыць з яго скуру, калі ўцячэ хоць адзін палонны. Дык ці не лепей, што драпанулі ўсім гуртам?

— Ты яшчэ можаш жартаваць, Путрымас? Знаходзяцца безадказныя людзі, авантурысты, падбухторваюць дурняў, і вось вынік: аднаго самі задушылі, другога павесяць альбо расстраляюць, а тых дваіх, што былі ў ад'ездзе і не ўцяклі, таксама чакае магіла.

— Хто іх падбухторваў, каб іх качкі стапталі, Гедміс?

— Васіль быў куды шчырэшы за цябе, хоць яго за язык і не цягнуў.

— Васіль... Дык вось яно як! — Чорны Кукса глядзіць на Гедымінаса, разявіўшы рот. Некалькі хвілін змагаецца са спакусай, стараецца адагнаць думку, што ўзнікла ў ягонай галаве, але гэта звыш яго сілы. — І ты яго падтрымаў?

— Ну, так, падтрымаў, бо ён жа разумна гаварыў: ён не хацеў уцякаць.

— Цяпер зразумела, чаму яго знайшлі мёртвага пад ложкам...

— Падзякуй сваім партызанам.

Але Чорны Кукса ўжо не зважае на асцярожнасць.

— Чаму ім, а не каму-небудзь іншаму? — кашляе ён у каўнер бруднай кашулі. — Дамаўляліся ўцякаць сёння ўначы, але Васіль, відаць, стаў пярэчыць, вось яны і спалохаліся, што ён выдасць. Паспяшаліся. Праз гэта і Ма-

тавушас застаўся — ён моўся ўцякаць разам з імі. І тыя двое палопных.

Гедымінас, аслупянеўшы, доўга хапае паветра, пакуль нарэшце не выдыхае слоў, што палець яму вусны:

— Значыць... значыць, я вінаваты?

— Часам вельмі мала трэба, каб штурхнуць чалавека ў той альбо іншы бок, пане Гедымінас.

Кроў ударыла Гедымінасу ў галаву. Дзе яго прыроджаная стрыманасць, цвярозы розум? Дзе іронія, што ратавала ў крытычную хвіліну?

— Вы прывыклі звальваць віну за свае калектыўныя ліхадзействы на аднаго чалавека, — выбухае ён, з нейкай таемнаю асалодай паддаючыся гневу. — Я вінаваты, што не падбухторваў Васіля ўцякаць, Васіль — што не хацеў уцякаць, а мы абодва з Васілём разам вінаватыя, што загублены чатыры чалавекі. А ты не падумаў пра тых чатырнаццацярх, якія ўцяклі? Што іх чакае? А вёска? Хто ведае, якую яшчэ чартаўшчыну могуць прыдумаць немцы. Можа, сёння альбо заўтра возьмуць пекалькі заложнікаў — і да ямы. Хацеў бы я паглядзець, як ты, стоячы над магілай, дзякуеш партызанам. Змагары, каб вас пярун пабіў! За кошт мірнага насельніцтва — жанчын, дзяцей. Калі так ужо закарцела пагуляць са зброяй, пераходзьце лінію фронту, становіцеся плячо ў плячо з салдатамі. Але тут, вядома, бяспечней. Ім, партызанам. Толькі не бяззбройным, ні ў чым не вінаватым людзям...

Чорны Кукса маўчыць. Не падцягвае нагавіц, што спаўзаюць, не цікуе куткамі вачэй па баках. Пляцецца, ледзьве перастаўляючы ногі, сагнуўся дугой. Яшчэ болей счарнеў, аброс брудам, вось-вось асядзе ў зямлю. Спыніўся. Павярнуўся, як флюгер ад моцнага ўдару ветру, варушыць пакусанымі губамі.

— Я маю дзяцей, пане Гедымінас... Маю дзяцей, — паўтарае ён, уставіўшы вочы ў зямлю. — лепш, каб ніхто не даведаўся, што я тут нагаварыў...

Гедымінас, вырачыўшы вочы, глядзіць на Чорнага Куксу, як на вар'ята. «Лепш, каб ніхто не даведаўся, што я тут нагаварыў...» Чаму не скажа проста: «Не выдавай мяне, пане Гедымінас...»

Уваччу замігцела. Замахнуўся. Зараз урэжа па гэтай мэмры, што скрывілася ў ліслівай грымасе. Але ў апошні момант авалодаў сабой і са шчырай пагардай плюнуў яму над ногі.

— Не, не прасі, не пашкадую, — сыкае ён, трасучыся

ад злосці.— Зараз жа пабягу да Кучкайліса і ўсё яму раскажу. Чалавеку, які загубіў чатырох, нічога не значыць загнаць па той свет і пятага... Свіння ты, Путрымас, горшай свінні я не бачыў!

— Пане Гедымінас... пане настаўнік...

— Не, горшай свінні я не бачыў...— За некалькі скачкоў ён адарваўся ад Чорнага Куксы. Ага, неўзабаве і Вайнарасаў канал: вось гэтак, уздоўж яго, ён выйдзе проста да сваёй сядзібы.— Горшай свінні я не бачыў... Горшай свінні... горшай свінні...— Гудзе ён увесь ад макаўкі да пякучых ступняў. Прадзіраецца праз кусты вербалозу, нібы кіпучы кацёл. Не адчувае, як хвошча па твары вецце, спатыкаецца аб камяні і купіны, схаваныя ў траве.

Раздзел другі

I

Толькі па адной чарцы, пане начальнік паліцыі. Болей не прапаную: па адной-адзінай. У імя старога знаёмства. Што, хіба не прыпамінаеце? Ах, не будзьце такія сціплыя, пакіньце яе непаўнацэнным. На-а-ам, пане начальнік паліцыі. Давайце стукнемся. Трах-трах-та-та-та. Чароўная музыка аўтаматычных флейтаў. *Maschinenpistole*¹. Апошнія акорды развітальнага маршу. Вы ж нас праводзілі ў лепшы свет, пане начальнік паліцыі, дык нашто знаёміцца кожную ноч нанова? Тлумачыць, прасіць, перапрашаць? Давай без цырымоній, звышчалавек. Feuer! Трах-та-ра-рах-та-та-та-та... Непаўнацэнны становіцца дасканалым толькі пасля смерці. Мы дасканалыя, пане начальнік паліцыі.

Гваздануць бы па гэтай агіднай выскаленай мордзе! Аслізлы шар: трухлявыя храшчы вушэй, збуцвелы чэрап, дзве чорныя дзіркі ў касцяной амбразуры лба. Вяршыня дасканаласці. Чакайце, колькі ён праляжаў у зямлі, пакуль дасягнуў гэтай дасканаласці? Год? Не, трынаццаць месяцаў. Дзень-другі туды-сюды. За родзін у, за Сталіна! Да здраўствуе т... А потым і астатнія параспускалі глоткі. Вар'яты! Затое лягчэй спусціць курок, калі перад табою вар'ят. Пэўна, з ім можна стукнуць

¹ Аўтаматы (ням.).

да чаркамі. Што, па брудэршафт? Пацалавацца? Не, не, дзякуй у шапку! Дасканалы з недасканалым...

Мы чхаем на гэту розніцу, пане начальнік паліцыі. Зямля ўсіх удасканаліць.

Жоўтымі зубамі ўпіўся ў губы. Клейкі смурод гнілога мяса. Кашчавыя пальцы, пахрустваючы, лезуць па горле ўгору.

Паветра! Паветра!

Мёртвым не трэба паветра, пане начальнік паліцыі. Ха-ха-ха!

Дзікі рогат. Злева. Справа. Наперадзе. За спіною. Гру-кочуць зямля і неба. Квадрат 517: камендатура — геста-па — SS — паліцыя. Пяць соцень вар'ятаў, якія трасуцца ад рогату. Да здраўствуе т... Я іду па мосце з тру-паў. То наступаю па грудзі, што яшчэ дыхаюць, на твар, што яшчэ не паспеў застыгнуць, то правальваюся ў ва-рушлівае месіва рук і ног. Ад паху крыві і гною пераймае дыханне. Я — гнаявы жук у карыце, у якое накіданы тру-пехлыя водкіды на снажытак свінням. А там высока, па краях гэтага карыта, яны — здані, што не п'янеюць. Пера-плечены плот шкілетаў, абсаджаны пазелянелымі гарш-камі чарапоў. Ха-ха-ха! Маліся свайму богу, сволач, мы гатовыя! Чорныя рулі аўтаматаў нацэлены. У патыліцу. У лоб. У грудзі. Прыгатовіцца. Агонь! Але каман-ды няма. Пакутліва доўга няма каманды. Цягнуцца га-дзішы, дні, гады, а я ўсё стаю на цёплым памосце з тру-паў. Ха-ха-ха! Маліся свайму богу, сволач, мы гатовыя! Бясконца вар'яцкая вечнасць. Няўжо яны надумаліся закапаць мяне жывога, як Дангель таго партызана, які не хацеў гаварыць? («Гэты быдляр любіць цішыню. Пры-кончым яго паводле характару: без стрэлаў».) Не, не! Я не хачу без стрэлаў. Агонь! Агонь! Агонь!

Пракінуўшыся ад жудаснага крыку, Адомас доўга ля-жыць, баючыся расплюшчыць вочы. Мяжа паміж рэчаіс-насцю і сном усё яшчэ застаецца няпэўная. За акном за-вывае панылы восеньскі ведер, раз-пораз у акно стука-цяць заблуканыя кроплі дажджу, рыпяць акалелыя сукі-яблынь. Жудасная ноч. Аднак ён усё яшчэ не ўпэўнены, што гэта ява, а не працяг сну. Здранцвелымі ад страху пальцамі ён абмацвае грудзі, жывот, трэ запалыя бакі. Яго цела! Пругкія гарачыя мускулы, крутыя дугі рэбраў, за якімі ўсё гучней і адважней пачынае біцца сэрца. Жы-вы! Іспус! Яны больш не прыйдуць! Хоць гэтай ноччу ўжо не палезуць цалавацца і не давядзецца стаяць у яме

пад аўтаматнымі рулямі, нацэленымі з усіх бакоў. Га-лоўнае — пастарацца не заснуць і ні пра што не думаць. Не думаць, не думаць. Убі сабе ў галаву гэтае слова і паў-тарай да раніцы. Упарта, метадычна, як гэта ўмеюць нем-цы. Немцы... Народ забойцаў! Да д'ябла іх! Лепей знайдзі ўжо нейкую кропку і глядзі на яе. Напрыклад, на... Ну хоць бы на гэтую белую лёгкую аблачынку. Неба блакіт-нае і пустое, як акіян пасля буры. Караблі патанулі. За-стаўся толькі гэты маленькі, пашкуматаны бураю парус-нік. Скамечаны, паламаны, зусім не падобны на карабель. Аднак жа і неба не падобнае на акіян. Квадратная бруд-ная дзіра, а вакол рулі аўтаматаў... «Яны! Зноўку яны!»

Адомас, не расплюшчваючы вачэй, пераварочваецца ніцма. Нацягвае коўдру на галаву. У нос б'е халодны, не-жывы пах зямлі. Магільная яма! Не думаць, не думаць, не думаць... «Госпадзі, зрабі найвялікшы цуд — ператва-ры мяне ў камень». — — — — — Адзін такі ка-мень ляжаў на схіле Французскай горкі. Вельмі падобны на чалавека, толькі без рук. Калі ён быў малы, прыблягаў сюды з сябрамі; яны станавіліся наўкруга каменя і, па-браўшы адзін аднаго за рукі, скакалі, спяваючы:

Была баба ў Вільні,
была баба ў Вільні...

Гэты камень і сапраўды здаваўся падобным на тоў-стую, пачварна распаўнелую бабу. Навокал расло процьма дзядоўніку і лебяды. Яны рвалі іх і, наламаўшы вярбо-вых галін, майстравалі сваёй каменнай бабе хату-будан. Яму падабалася адна дзяўчынка, на гады два-тры мала-дзейшая за яго. Ён ужо ведаў ад падлеткаў, адкуль бя-руцца дзеці. У лебядзе ён задраў гэтай дзяўчынцы на га-лаву сукенку, бо хацеў мець дзяцей і жыць з ёю ў буда-не, як дарослыя жывуць у сваіх хатах. Але дзяўчынка спалохалася і з плачам пабегла дамоў. Маці яго тады ад-лупцавала («І ў каго ты ўдаўся, і ў каго ты ўдаўся, чор-тавае насенне!»), а бацька ў тое ж лета павыкошваў пу-стазелле, узарваў камень і ўзараў схіл пагорка. Ён не па-мятае ўжо, што пасеялі там на другі год. Ці то авёс, ці то лён. Не, лён цвіў тут намнога пазней. Ён быў ужо гімна-зістам, а дзяўчынка, якую тады ён перапалохаў, пасвіла статак на фальварку Гульбінасаў. Ён не хацеў успамінаць ні яе, ні таго брыдкага выпадку, ён меў ужо другую дзяў-чынку — сапраўдную, з якою яны пажэняцца і будуць жыць не ў будане, а ў хаце, як і належыць людзям. Яны

ішлі наўзбоч магiлы каменнай бабы, залітай квяцістым блакітам, і высмыквалі сцяблiнкі лёну, пакуль не пабралі ладнай такі вязанкі — яна хацела сплесці сабе вянок. Потым яны паселі на беражку рова пад рабінай, і яна сказала: «Якія прыгожыя кветкі лёну! Яны мне нагадваюць пралескі. Калі ранняй вясной паказваюцца з зямлі пралескі, я раблю з іх вянок. І ўсе кажуць, што ён мне дужа пасуе». Дзiва што пасуе, падумаў ён тады. Яе бялявыя косы такія прыгожыя, а вочы сiнія-сiнія, як у казцы... Але ўголас не адважыўся гэта сказаць. Толькі кiваў галавой, пазiраючы на кветкі лёну, на гэту сiне-зялёную рачную хвалю, што абмывала яе калені, і думаў, што прыгажэйшай дзяўчыны не можа быць на цэлым свеце. А калі яна надзела вянок на свае бліскучыя льняныя косы, яму здалося, што гэта сон, — такой незямной прыгажосцю зазьяла яна! Яму шалёна захацелася абняць яе, пацалаваць проста ў малінавыя губы («Тады ўжо ніхто яе ў мяне не адбярэ!»), але пабаяўся, каб яна не загневалася і не ўцякла, як тая дзяўчынка з лебяды. Так і сядзеў ён, здранцвелы ў святым экстазе, не разумеючы, што з ім робіцца. Чаму ўвесь свет стаў раптам сiні-сiні, як iльняное поле? Як яе вочы, як вянок на белаі пушыстай галоўцы? Сiняя гарачая хваля захлiснула вочы, і ён заплакаў. «Чаму ты плачаш?» Гэтыя словы маглі б ашчаслiвіць самага апошняга небараку — гэтулькі ў іх было пяшчоты і занепакоенасці! Як яны былі патрэбныя ўчора, калі яна сказала, што памiж імі ўсё скончана, і апошнія рэчы вынесла ў свой пакой, і ён таксама заплакаў! Першы раз за многія дні сапраўднымі слязамі. Слязамі колiшняга хлапчука. І праз слёзы бачыў блакітнае льняное поле. І ўвесь свет зноўку стаў сiне-блакітны. Аднак яна не запыталася, як той раз: «Чаму ты плачаш?» «Ах, супакойся, Адомас. Не трэба сцэн», — вось што яна сказала. Такім голасам, быццам шпурнула жабраку мядзак. Вочы былі халодныя — вада асепняга возера; сiняе, напоена сонцам iльняное поле ўжо адцвіло. Не, вядома, яшчэ цвіце. Можа, яшчэ прыгажэй нават. Аднак ужо iншаму. Iншы цалуе малінавыя губы і гладзiць валасы. Валасы яго дзяцiпства, прапахлыя палявою расой. — — — —

— — Цыганка не хлусiла. (Лета. Праз вёску цягнуцца цыганскі табар. Фурманкі, поўныя галапузых дзяцей.) Ён толькі смяўся і, блазнуючы, хапаў яе за грудзi, маладая была, але сказала ўсё як ёсць, ведзьма. («Чакае цябе казёны дом і прыгожыя жанчыны. Не то чорную, не то бе-

лую каралеўну варожаць табе карты, але беражыся яе, красаўчык. З ёю не будзеш ты шчаслівы»..) «Пярэстую казу атрымаеш. Ялавую». Чые гэтыя словы? Здаецца, ляпнуў нехта з вясковых хлопцаў, што панапрыбггалі да табару. Ды не, не, цяпер ён успомніў, гэты Пуплясісаў голас. Матавушас! «Здань, зноўку здань з таго свету!»

Уткнуўся тварам у падушку, прыціснуўся да пасцелі, як салдат да зямлі, ратуючыся ад куль. Моцна, аж да болю, заплюшчаны павекі. Пякучы дождж чырвоных іскраў. Але ён не змывае Пуплясісавага аблічча. Не тое што бесклапотна хмыліцца ў штурхатлівай гурме падлеткаў, залітае летнім сонцам. Іншае, што страціла чалавечае падабенства і ператварылася ў крывавае месіва, дзе тырчыць, як таркаю здрапаны, нос і вылазяць з арбітаў вочы: два крываваыя шарыкі, выкачаныя ў дробна патрушчаным шкле.

II

Нядаўна бачыў Міграту: прыйшла з той самай просьбай, што і два гады таму назад, — каб выпусціў бацьку. Гэтаксама мулялася на крэсле, паказваючы голыя сцёгны, і шматабяцальна ўсміхалася. Яму раптам закарцела паваліць яе на канапу: з Мілдай даўно ўжо нічога супольнага ён не меў, а гарадскія распусніцы яго не прываблівалі. Нязграбна хаваючы жаданне, растлумачыў, што нічым не можа дапамагчы: стары ў катавальні гестапа, адтуль яго не выбавяць ніякія сілы пекла. Міграта паплакала дзеля прыліку, аднак спакуслівыя вабы ў яе вачах не пагаслі. І ён на часіну замкнуў дзверы, а потым, выпускаючы яе, паляпаў па шчацэ. Не адчуваў ні перад кім віны, але цяпер, калі ўбачыў перад сабою Пуплясіса — знявечанага, непадобнага на чалавека, — яго апанавалі жах і сорам. Некалькі імгненняў глядзеў на скрываўлены мяшок мяса і касцей, паніклы на крэсле, — з двух бакоў яго падтрымлівалі гестапаўцы, — і, душачыся ад млосці, што падступіла да горла, глытнуў паветра.

— Ну, Пуплясіс? Апошні раз пытаюся: хто, апрача цябе, дапамог удячы палонным? Не ўтаю — усё роўна расстраляем, але перад гэтым яшчэ павыцягваем жылы, — дапытваўся Дангель, прыкідваючыся, што ён не заўважае Адомаса, які стаяў каля дзвярэй.

Мяшок мяса і не зварухнуўся.

«Ці бачыць ён мяне? Не, ён аслеп і аглух. Гэтаму ча-

лавеку ўсё роўна, што з ім будуць рабіць». Ад гэтай думкі Адомасу палягчала, і ён злосна, з перыхаваным задавальненнем паглядзеў на Дангеля.

— Вы мяне выклікалі, пане оберштурмфюрэр?

Дангель нецярпліва паказаў рукою на крэсла каля сцяны.

— Бачу, на цябе і гэта не дзейнічае, *verdammter Dummkopf*¹. Альбо мае хлопцы перастараліся, альбо яшчэ ў матчыным чэраве сам д'ябал уставіў табе замест перваў іржавы дрот. Што ж, пастараемся падступіцца да твайго сэрца з другога боку.— Дангель перахіліўся цераз пісьмовы стол; позірк яго дзіўна раздваіўся: адно вока ўсміхалася Адомасу, другое свідравала Пуплясіса.— Ведаю, што ў вас, бальшавікоў, замест сэрца кавалак каменя, але тваё ўсё ж такі здрыганецца, калі праз сваю дурную ўпартасць ты загінеш не адзін. Калі, само па сабе зразумела, у цябе засталася хаця б крупінка сумлення. Пане начальнік паліцыі! Вазьміце сваіх людзей — і ў Лаўксадзіс. Дастаўце сюды Пуплясісаву сям'ю. Усіх да адзінага.

Пуплясісава цела турзанулася, на скрываўлепым твары прабегла ледзь заўважная дрыготка.

— Вы чулі, пане начальнік паліцыі?

— Так, я чуў, пане начальнік гестапа, — машынальна адказаў Адомас, не ўстаючы з крэсла.

— Пуплясіс, заўтра яны будуць расстраляны ў цябе на вачах, калі ты не дойдзеш да розуму. Даю табе дзве гадзіны на развагу.— Дангель зірнуў на гадзіннік.— У пятнаццаць хвілін а пятай мы зноўку сустрэнемся. І гэта, запамятай, будзе апошні раз. Ад некалькіх тваіх слоў залежыць, ці сам ляжаш у магілу, ці пацягнеш туды ўсю сям'ю. *Abführen!*²

Эсэсаўцы падхапілі Пуплясіса пад пахі (рукі ў яго цяляпаліся, як апучы) і павалаклі з пакоя.

Адомас устаў. Ён нічога не бачыў, толькі нейкі бялёсы пухір, што плаваў у бялёсай прасторы. Потым начаў акрэслівацца фон — закратаванае акно, зялёная шматавіна лістоты за ім; пухір пабляк, набыў рысы чалавечага твару, і за сталом узнікла шэрая Дангелева постаць.

— У нашай рабоце трэба быць псіхолагам, пане Адомас. Гэты быдляк цвёрды, пакуль ён адзін. У пятнаццаць

¹ Пракляты дурань (ням.).

² Вывесці! (ням.)

хвілін а пятай я не спадзяюся пачуць ад яго нічога новага. Але калі заўтра ён пабачыць сваю сям'ю перад аўтаматнымі рулямі, ён зробіцца як шаўковы. Не-е, мы іх не расстраляем, зрэшты, гэта нам і не трэба; гэта будзе невялічкі павучальны спектакль, не болей. Спадзяюся, паліцыя не застанецца пасіўным назіральнікам.

Адомас пязграбна варухнуўся, каб ісці.

— Я зараз жа загадаю даставіць Пуплясісаву сям'ю, пане оберштурмфюрэр.

— Хвіліначку. Баюся, што вы мяне не зусім правільна зразумелі. Мы хацелі б вас бачыць з вашымі хлапцамі на сцэне да самага канца, пане Вайнарас.

Адомас разгублена пацепенуў плячамі.

Дангель выйшаў з-за стала і спыніўся перад Адомасам.

— Бачыце, Пуплясіс не можа не адчуваць да вас сімпатыі, пане Адомас,— вёў ён далей, усміхаючыся куточкамі тонкіх вуснаў.— Прычыны, я думаю, абодвум нам болей чым зразумелыя, таму не будзем паглыбляцца ў падрабязнасці. Хоць вы і неважнецкі псіхолаг, але дзеля аб'ектыўнасці ўсё ж павінны згадзіцца, што чалавеку не ўсё роўна, ці праніжа яго куля невядомага ворага, ці пусціць яе яму ў лоб рука, якая аднойчы ўжо выратавала яго.

— Вы хочаце... Чаго вы ад мяне хочаце?!

— Іменна таго, пра што вы толькі што падумалі. Не, не, пане Адомас. Не адразу. Спачатку вы са сваімі хлапцамі патрымаеце перад аўтаматнымі рулямі Пуплясісаву сямейку, а пасля гэтага прыкончыце яго самога. Асабіста. Для псіхалагічнага эфекту, так сказаць.

Адомас з нянавісцю паглядзеў на Дангеля. Той засунуў палец яму за пасак і, працінаючы яго халодным позіркам ката, што ацэньвае сваю ахвяру, позіркам, ад якога ўсіх кідала ў пот, зазначыў:

— Калі мы караем ворага, дык намагаемся знішчыць не толькі яго цела, але і дух.

Адомас, на сваё вялікае здзіўленне, вытрымаў Дангелеў позірк.

— Вы верыце ў пасмяротнае жыццё? — пачуў ён свой голас.

— «Gott mit uns»¹, пане Адомас, аднак мы не рэлігійныя фанатыкі. Калі я бачу, што мой вораг духоўна зні-

¹ «З намi бог» (ням.).

шчаны, я набіраюся новых сіл для барацьбы. Не пераношу пераможаных, якія паміраюць з усмешкаю на губах.

Адомас ступіў крок назад. Дангелеў палец выслізнуў з-за паска, і Адомас адчуў дзіўную палёгку, нібы пехта рассек ланцуг, што скоўваў іх абодвух.

— На жаль, пане начальнік гестапа, я наўрад ці змагу вам тут дапамагчы. З мяне не атрымаецца майстра псіхалагічных эфэктаў. Ды вам, зрэшты, не гэта і трэба.

Цяпер крок назад ступіў Дангель.

— А іменна? — Ён ужо ўсміхаўся не куткамі, а ўсімі сваімі тонкімі вуснамі.

— Вы хочаце, пане Дангель, каб вакол вас быў як ма-га большы круг людзей, запэцканых крывёю. Я ўжо ў крыві, вы дамагліся свайго, аднак вам і гэтага мала. Вы хочаце, каб гэты няшчасны чалавек панёс на той свет крывавы ўспамін пра мяне, а яго дзеці, вярнуўшыся дамоў, казалі ўсім, што бачылі.

Усмешка спаўзла з вуснаў Дангеля; ён здзівіўся, нават па-дзіцячаму разявіў рот, агаляючы прыгожыя дробныя зубы. Некалькі імгненняў ён разгублена пазіраў на Адомаса, потым выбухнуў доўгім істэрычным смехам.

— Och, Gott! Ich lache mich tot! ¹ Даўно гэтак смачна не смяўся,— рагатаў ён, выціраючы напарфумленаю насоўкаю сухія вочы.— Аказваецца, я сапраўды не аданіў вас належным чынам, пане Адомас. Вы не толькі псіхолаг, аднак маеце яшчэ філасофскія здольнасці. Віншую, віншую! Толькі баюся, што вашы развагі занадта небяспечныя, з іх можна зрабіць далёкасяжныя высновы.

Адомас змрочна паківаў галавой.

— Ведаеце, пане Дангель, у жыцці чалавека настае час, калі ўжо не баішся смерці.

— Цікава, цікава... Час надзвычай мяняе людзей. Я вас не пазнаю, Herr Polizeichef.

— Можа быць. Бачыце, раней я адчуваў сябе пэўным чынам непаўнацэнным, а сёння мы роўныя, пане Дангель. З той ночы, калі я дапамог вашым людзям расстраляць пяцьсот бяззбройных. Дазвольце ісці, пане оберштурм-фюрэр?

— Нашто так спяшацца, сентыментальная душа? — Дангель, нават не паглядзеўшы на Адомаса, павярнуўся да яго спіною і, цвёрдым ваенным крокам падышоўшы да стала, усеўся на крэсла.— Сядайце! Толькі, прашу, без

¹ О божа! Памру ад смеху! (ням.)

глупства, Donner Wetter¹. Нам да канца трэба ўдакладніць заўтрашнюю аперацыю.

— Хто яе пачаў, той і скончыць...

Дангель цераз стол кінуў поўны пагарды позірк: толькі такім чынам яму ўдалося стрымаць успышку гневу.

— Калі мяне не ашуквае памяць, зачэпку для гэтай аперацыі далі вы самі, пане Адомас. Трэба было ў свой час паставіць Пуплясіса да сценкі, замест таго каб адпусакаць яго, і я перакананы, што нам цяпер не давлялося б ганяцца за ўцекачамі. Дык пакіньце свае недарэчныя філасофскія высновы. Я маю права патрабаваць ад вас, каб вы заплацілі хоць бы частку доўгу. Што значыць прыбіць гэтудохлую падлу ў параўнанні з чатырнаццацю ўцекачамі, якія, далучыўшыся да партызанаў, павярнуць стрэльбы супраць нас. Чатырнаццаць ствалоў! Не месціцца ў галаве, што вы не адчуваеце ніякай адказнасці!

— Не даказана, што Пуплясіс садзейнічаў удёкам палонных, пане Дангель.

— Дапусцім, так. Аднак вы не станеце спрачацца, што гэта зрабілі людзі, да якіх вы былі занадта паблажлівыя, а Пуплясіс адзін з іх. Дык скончым пустыя размовы. Ваша роля ў заўтрашняй аперацыі вызначаная, шапоўны начальнік паліцыі. Кропка! Будзеце капрызнічаць — расстраляем... Не, не вас, вы нам патрэбны, і, апроч таго, вы сцвярджаеце, што не баіцеся смерці. Людзі, якія не баюцца смерці, нам асабліва патрэбныя. — Дангель абразліва засмяўся. — Расстраляем гэтую бабу з усімі пуплясянятамі. Даю слова гонару. Мяркую, для вас, сентыментальнай асобы, такі варыянт непрымальны.

— Вы... вы, пане Дангель... — прашыпеў праз зубы Адомас.

— Нягоднік, хацелі вы сказаць? Я не крыўдую. Кожнае паняцце адноснае, шапоўны. А калі пайсці далей, дык, прызнаюся, я вам сімпатызую, пане Адомас. Таму пастараюся быць шчырым, паколькі мне дазваляе мая пасада і пацыянал-сацыялісцкая годнасць. Я хачу з вас зрабіць чалавека, mein Freund². Свабоднага ад забабонаў гнілога ліберальнага грамадства, пазбаўленага мяшчанскіх сентыментаў, лірычнай апеміі — усяго таго смецця, якое ляжыць у аснове рабскай маралі. Ачысціўшыся ад гэтага набытку, вы станеце асобай, змагаром, а не бесхрыбетнай

¹ Чорт пабяры (ням.).

² Мой дружка (ням.).

плаксівай істотай, якая пакутуе, што некалі раздушыла муху. Ведайце, вы не можаце ступіць і кроку без таго, каб некага не раздушыць. Уцягваючы паветра ў лёгкія, вы ўжо губіце жывыя арганізмы, бо прырода кішма кішыць жыццём. За гэта вас таксама мучыць сумленне? Дык чаму вы перажываеце ад таго, што мы знішчылі некалькі непаўнацэнных вырадкаў? Яны, па-вашаму, людзі? Непаўнацэнны чалавек гэтакі самы паразіт, як, скажам, саранча ці бацылы хваробы, з якімі мы змагаемся. Не, яшчэ горшы. Барацьба з паразітамі, са стыхіяй прыроды ў пэйкай меры садзейнічае прагрэсу, а непаўнацэнны чалавек тармозіць прагрэс, ён цяжар чалавецтву, які яно мусіць цягнуць і далей, прыкрываючыся фарысейскімі фразамі гуманізму. Але прыйшоў фіюрэр і сказаў — не! Зямля мае быць айчынай разумных, дасканала развітых істот. Асобы кіруюць, а рабы ім служаць. Як першабытнаму чалавеку служыў сабака, потым конь і іншыя прыручаныя жывёлы. Вы ж згодзіцеся, што першую іскру агню выкрасала не карова і не коць, а чалавек? Гісторыя заклікала нямецкі народ выкрасаць першую іскру агню дваццатага стагоддзя, пане Адомас. Мы запалілі ачышчальнае вогнішча, мы прапусцім праз яго чалавецтва, як прапускаюць сарочку хворага чалавека праз дызенфекцыйную камеру, і на зямлі настане новая эра — эра чалавецкаасобы, пане Адомас. Дзякуйце лёсу, што ў вашых жылах цячэ арыўская кроў балтаў. Немцы не намерваюцца спусціць яе для арашэння палёў, вядома, калі вы самі таго не жадаеце. Мы не грэбуючы прымем яе ў сваё цела, даючы вашым нашчадкам гапаровае права стаць дзецьмі найгеніяльнейшай нацыі. Такім чынам, пане Адомас, вы маеце магчымасць пайсці з тымі, каму належыць свет. Перад вамі два шляхі — уладара і раба. Калі вы выбралі першы, дык і ідзіце па ім, не азіраючыся на баках. Гісторыя не любіць верашучых людзей — іх растоптваюць і выкідаюць на сметнік. Я не хачу, каб з вамі гэта здарылася, бо, яшчэ раз зазначаю, я ваш сябра. Я адчуваю прыязнасць да ўсіх адважных мужчын, да якой бы нацыі яны пі належалі. А тое, што вы якраз такі, вы даказалі яшчэ пры бальшавіках, спусціўшы з абрыву іхні грузавік. — Дангель падышоў да Адомаса і паклаў яму на плячо вузкую бледную далонь. — Сябра не можа быць абыякавы да лёсу сябра, пане Адомас. Таму загадзя прашу прабачыць, што да канца застапуся шчыры, асмельваючыся нават умянацца ў вашы сямейныя справы. Палі Мілда прываб-

ная жанчына, я разумею мужчын, якія не могуць устаяць перад яе чарамі. У тым ліку і вас, пане Адомас. Але прыгожыя жанчыны, калі яны не сяброўкі, а сексуальныя самкі, часта бываюць пачаткам усіх бедаў для мужчыны. Пані Мілда — якраз з гэтакіх жанчын. Калі б знайшоўся мужчына, які б выцерушыў з яе самарыцянскую рабскую мараль, яна параджала б змагароў. Але вы, пане Адомас, бяссільныя гэта зрабіць, і яна народзіць рабоў альбо зусім не народзіць нікога. Вам трэба не такая жанчына, пане Адомас.

Адомас устаў.

— Я не маю патрэбы ў паслугах свата, пане оберштурмфюрэр.

— Пастарайцеся зразумець мае словы так, як яны сказаны. Вы закаханыя ў сваю жонку, як найўны падлетак. Уліплі, як муха ў бочцы з мёдам; бачыце, што нічога добрага з гэтага не будзе, а ўсё роўна зумкаеце: соладка. Я не кажу: кіньце гэтую прывабную самачку. Якая мне справа, з кім нашы хлопцы бавяць почы. Важна, каб яны заставаліся мужчынамі, а не дыванкамі каля ложкаў сваіх жонак. Не дазваляйце жопцы выціраць аб вас ногі, пане Адомас. Тым болей што вы не можаце быць упэўнены, ці іх не цалуюць чужыя губы.

— Я не дазволю... — Адомас, трасучыся ад лютасці, павярнуўся да Дангеля. — Паклёп на жанчын не ўваходзіць у вашы абавязкі, пане оберштурмфюрэр.

— Калі чалавек наверыў у фальшывага бога, мой абавязак — адкрыць яму вочы. Калі хочаце ведаць дакладней — пані Мілда здраджвае вам з колішнім вашым сябрам. Усё. Можаце ісці. Жадаю вам пасняхова падрыхтавацца да заўтрашняй аперацыі, Herr Polizeimeister.

III

Будзем гатовыя, пане начальнік гестапа. Будзем, будзем, будзем... Толькі дазвольце спярша скопчыць гэтую бутэльку. Другая, кажаце? Мпагавата? Не жартуйце, пане Дангель. Гэта ж усяго толькі мутная вадзічка. Рудая, як нацысцкі мундзір, і агідная, як... Кажуць, пемцы гоняць яе з гаўна. Майстры! Спачатку ўсё ператварыць у гаўно, потым рабіць з яго што спатрэбіцца. Яны могуць запрасіць цябе да стала і тут жа, за ядой, у цябе пад посам, сапсаваць наветра: шкодна, маўляў, здароўю затрымаваць сабраныя газы. «Мы — нацыя найвышэйшай цы-

вілізацыі, не тое што вашы прымітыўныя літоўцы, якія падзяляюць органы цела на прыстойныя і непрыстойныя. Вы думаеце, што чхаць прыстойней, чым выпускаць газы, а мы кажам: усё добра і прыстойна, што ідзе па здароўе». Акультураныя жукі-гнаевікі... Каўтнем за здароўе культур-гнаевікоў, Гедымінас. Сволач ты, а быў жа найлепшым сябрам. Братам! Ну павошта табе спатрэбілася Мілда? Хіба мала вольных жапчын? Якога д'ябла трахнуў маю Мілдзялю? Хлусіш, пане пачальнік гестапа, пракляты цмок! Яна не такая! Не такая, не такая, не такая! На галоўцы ў яе вянок з ільняных кветак, вочы сінія-сінія. Ці ты бачыў, крывавае морда, каб сіняе неба было заляпана гноем? Ха-ха-ха! Было б там гаўно, вы і туды дапялі б. Нашкрэблі б і гналі б гэтую трыццаціградусную смярдзючую вадзічку, каб атручваць непаўнацэнных. Чуеш, Пуплясіс. Мы з табою непаўнацэнныя, з рабскай мараллю, але маем усе магчымасці стаць паўнацэннымі. Паны немцы далі нам такія прывілей. Вып'ем за здароўе паноў немцаў. Не хочаш? Дарма. Што з таго? Зрабілі з цябе катлету, заўтра я сам усаджу кулю табе ў лоб — і бывай, дзядзька Матавушас. А мог жа і ты стаць жуком-гнаевіком. Можа, малюсенькім, папіхачом у большых, але жыў бы. А так застаецца ад цябе толькі куча гною. Чаму не захацеў, стары дурань? Не сядзеў бы цяпер я ў рэстаранце «Тры асілкі», зачыніўшыся ў асобным пакойчыку, і не жлукціў бы, нібы конь. У рыла, у рыла, па гэтых звіслых рыбіных бельмачах табе, стары ідыёт! Чаго табе не стае, што жыць не хочаш? Можа, гарэлка кепская? А ты выпі! Толькі не па кропельцы, а каўтні як трэба. Праняло, га? Калі чалавек і прыдумаў што вартае, дык адно толькі гэты бальзам, што лечыць душу. О, і лётчык тут! Чалавек, што ўпаў з неба. Падстаўляй сюды сваю чарку! Напампуюся, як паветраныя шары, і ўзляцім угору. Што? Збілі крылы, кажаш? Нічога, мы маем такое паліва, якое ўзносіць і без крылаў. Ну, дык топ! Нальем гэтай вадкасці ў свае біклагі! Пляснемся? Ну і няхай! На руках прыпясуць і пакладуць, дзе маем ляжаць. Не бойся, што б там ні стала, прыпясуць. Нікуды мы не ўцячым з гэтага гнойнага хлява, які махляры называюць жыццём. Гэй, Маркайціс, давай яшчэ бутэльку! — — — — — О-о, пан Бугяніс! Не, не, пра справы потым. Прысядзь, я тут новую бутэлечку распачаў. Будзь ласкавы, дапамажы свайму пачальніку. Службовыя справы? Да д'ябла службовыя справы! Напампуюся, як шары, і ўзляцім у пябёсы. Ах,

Пуплясеню даставіў! Гэту квактуху з усім яе вывадкам. Бра-а-ава! Аператыўна, аператыўна, пане Бугяніс. Дазвольце выказаць падзяку. Люблю служак. Я таксама служака. Во, перакулю гэтую чарку, і патэпаем у паліцыю. Бывай, пане Маркайціс, каханенькі чалавечак, пан начальнік паліцыі адбывае для выканання службовых абавязкаў. Жудасна вузкі калідор. Цёмна, цесна, бы ў какаўцы, ледзьве прапхнешся паміж скрынкамі з півам. І смурод які! Скажы, пане вахмістр, чаму гэта пан начальнік паліцыі павінен паўзці па нейкіх катакомбах, праз нейкі чорны ход, як хрысціянін часоў Нерона? Паскудны горад. Будынкі скурчваюцца і зноў раздзімаюцца, як гумовыя; ногі вязнуць у цэменце тратуара, а людзей, людзей!.. Ідзеш усё адно як па лесе, дзе кожнае дрэва шпацыруе і намерваецца табе стаць упоперак дарогі. Гэтакі горад толькі абліць і падпаліць, пане Бугяніс.

— Ты не слухаеш, што я кажу: пан фон Дызе не дазволіў забраць Міглу-Дарату Пуплясітэ.

Добра зрабіў, яшчэ як добра зрабіў! Міграта — выдатная дзеўка. Такіх дзяўчат кахаць трэба, а не палохаць. Не дзеўка — агонь гэта Міграта. Шкада, што я не Пуплясісаў зяць. Мігла — Мілда. Мілда — Мігла. Дзве літары пасярэдзіне, не, толькі паўтары літары не супадаюць. Нейкае непаразуменне. Куды ты падзеў маю цешчу з дзеткамі, Бугяніс? Хачу яе пабачыць. Ніякіх размоў! Зараз жа прывядзі ў кабінет, а сам прэч да д'ябла! П'яны? Не бойся, мой пісталет не спудлуе, калі паспрабуеш хітраваць. Жвава! Ну вось і цётхна Пуплясеня са сваімі пісклятамі. Не плач, маці, слёзы тут не дапамогуць. Твой стары пад крыльцамі ў начальніка гестапа, неўзабаве мы і цябе туды даставім, толькі не палохайся больш чым трэба. Ведаю, балбачу лішняе, але не таму, што п'яны, Пуплясепя: яшчэ трохі, як бачыш, засталася ўва мне чалавека. Не румзайце, дзеці, — калі я бачу слёзы, на мяне нападае ахвота змазаць па губах. І нашто яны, гэтыя слёзы? Усё роўна не выплачаце назад бацькі. Магіла ўжо выкапана, аўтаматная музыка заказана. Сам за дырыжора буду. Але з вамі нічога кепскага не здарыцца — Дангель прывёз вас, каб папалохаць. Хоча, бачыце, зрабіць чалавеку перад смерцю прыемнае... Так што не бярыце да галавы, калі ўбачыце перад сабою аўтаматныя рулі. Не стрэляць. Прынамсі, на гэты раз не стрэляць. І не глядзіце так на мяне, цётхна Пуплясеня, я не бандыт, я толькі выконваю загад. Твой стары правініўся пе-

рад законам і павінен памерці. Яго заб'ю не я — закон. Вы мяне зразумелі, цётхна Пуплясеня? Ідзіце! Хутчэй выбірайцеся, да д'ябла! Толькі без слёз, а то магу змазаць кулаком. Вон!

Зпоў вярнуўся ў рэстаран братаў Маркайцісаў і піў да паўночы з кім папала. Потым пацягнуўся да нейкіх дзевак. Абудзіўся рапцідай у нейкім цесным смуродлівым пакоі. Каля сцяны ляжала калматае чырвопавалосае пудзіла. Брудная пасцель пахла кіслаю аўчынай і адкалонам. «Пане пачальнік, я думала, што твой пісталет спраўнейшы». Быў яшчэ п'яны, апроч таго, дзяўчына не была такая брыдкая, як гэта яму спачатку здалося, — ён пастараўся рэабілітаваць надмочанае імя сапраўднага мужчыны. Потым яшчэ выпіў у гэтай гарбарні, і дзень распаўся на аскалёпкі, як запацелая шыбіна. З'явіўся Бугяніс. Селі ў нейкія машыны, кудысьці ехалі. Чорныя і шэрыя постаці з белымі свастыкамі на рукавах змешваліся з зялёным ашмоццем дрэў. Лаянка. Крык. Бразгат аўтаматных затвораў. Усё злілося ў суцэльны хаос гукаў і колераў, у якім толькі адно заставалася непарушнае: прывязаны да сасны крываваы мяшок — Пуплясіс. Дзеці па адным падыходзілі да яго (не паверылі ў Адомасавы словы, што іх не расстраляюць) і, развітваючыся, цалавалі ружова-сінія кавалкі мяса — бацькавы рукі.

— Няхай табе даруе гасподзь бог, Матавушас. Загубіў ты сябе і нас, але няхай табе гасподзь бог даруе.— Пуплясеня нізка паклапілася мужу, не пазіраючы па яго. Вочы ў яе былі сухія і падзіва спакойныя.

— Да ямы яе! — загадаў Дангель.— Пане Вайпарас, вы не забылі сваіх абавязкаў?

— На плячо! Цэлься! — скамандаваў Адомас.

— Ну, Пуплясіс, ці табе ўсё яшчэ здаецца, што мы жартуем? — заверашчаў Дангель.— Ты зпоў маўчыш, пяшчасны фанатык?

Дангель у лютасці падскочыў да асуджанага, схапіў за знявечанае плячо, аднак Пуплясіс нават не паварушыўся. Галава звесілася на грудзі, як у Ісуса на крыжы, ніжняя сківіца адпала: ён быў мёртвы.

IV

Дзякуй богу (хоць хто ведае, ці ён ёсць), што не давялося пусціць у цябе кулю, дзядзька Матавушас. І твая сям'я вярнулася дамоў цэлая. Праўда, пачаставалі ла-

зою, аднак я тут ні пры чым: такі быў Дангелеў загад. Дык чаго ты хочаш ад мяне? Чаго ўстаеш з магілы, лезеш у вочы? Хіба мы не квіты? Хіба я не зрабіў для цябе ўсё што мог, дзядзька Матавушас?

Не знікае страшная здаць. Крывавая мыза крывіцца ў д'ябальскай усмешцы, вырачаныя вочы — дзве мясныя галушкі, выкачаныя ў трушчаным шкле — разрыўнымі кулямі ўпіваюцца ў сэрца. «Будзь пракляты! Будзь пракляты!»

Адомас прыўзпімаецца на руках. Далоні клейкія і халодныя. Кроў! Расплюшчыў вочы, азіраецца па пакоі. Зданяў ужо няма. Навокал чорная пустка. Вымерлы дом. Горад мёртвых. Планета нябожчыкаў. Могілкі, могілкі, суцэльныя могілкі. У глухую асеннюю ноч вецер дзіка вые і свісча сярод падмагілляў. «Будзь пракляты! Будзь пракляты!»

Ускочыў з ложка. Выставіўшы перад сабою дрыгатлівыя рукі, блукае, пібы лунацік, па пакоі. Вочы паступова прывыкаюць да цемры, ужо відаць абрысы прадметаў. Шафа. Стол. Крэсла — па ім у беспарадку ляжыць адзенне. Каля сцяны — канапа. (На ёй удзень любіла паляжаць Мілда. А часам, калі была не ў гуморы, прыходзіла сюды і начаваць. Апошнія месяцы яна кожны божы дзень была не ў гуморы.) Чаму яна, чорт вазьмі, не перацягнула ў свой пакой гэту канапу?! Адомас глядзіць на канапу, як на абрабаваны куфар з сямейнымі каштоўнасцямі. Цяжарам, невыносным цяжарам наліваюцца ногі. Нябачная рука цісне на плечы, гняце да зямлі. Упаў на калені. Уткнуўся тварам у канапу, гладзіць потнымі далонямі тканіну. Луг з фіялкамі. Хмельны, з зумканнем пчол, як у сопечны летні дзень. Пах яе цела! («Мілда... Мілдзяля...») Цёплы, утульны пах жывога чалавека. Пах каханай жанчыны. Можна, на абіўцы яшчэ засталіся яе валасы? Некалькі шаўковых валаскоў, што так ласкава казыталі шчокі... «Сволач гэты Дангель. Садыст. Не можна спакойна жыць, калі з іпшага не точыцца кроў». Аднак Дангель праўду казаў: дарма ён не хацеў яму верыць, стараючыся заплюшчыць вочы на тое, у чым сам амаль не сумняваўся. А што ён мог з ёю зрабіць? Прыставіць пісталет да грудзей і сказаць: я ўсё ведаю, прызнавайся, што вы там вытвараеце з папам пастаўнікам за маёю спіною? І даведаўся б, памнога раней даведаўся б усё як ёсць. Але не хацеў. Лепей пакутлівая няпэўнасць, чым забойчае прызнаццё з яе вуснаў.

— Я цябе кахаю, Мілда,— сказаў ён ёй у той дзень.— Мышы ўцякаюць з карабля, які тоне. Ты — апошняя мышка, што яшчэ засталася. Калі ты мяне пакінеш, я пайду на дно.

— Ты даўно на дне.

Такім жахліва спакойным голасам мог гаварыць толькі зусім абыякавы чалавек.

«Усё скончапа,— падумаў ён.— Дангель казаў праўду».

— Я хацеў сказаць, што мне застаецца толькі куля,— удакладніў ён, і ў грудзях пацяплела ад злоснай радасці і зманлівай надзеі, калі ў яе вачах мільгнуў цень спалоху.

«Чаму я гэта сказаў? Хацеў напалохаць, зачэпіць яе сумленне? А можа, сам шчыра верыў у сваю пагрозу? Хутчэй за ўсё так яно і ёсць, бо хіба можна вярнуць тое, што даўно ператварылася ў попел? «Ты даўно на дне». Няхай, аднак я яшчэ існую. Уначы да мяне прыходзяць здані, а ўдзень я сам сланяюся, як здань. Я жывы. А так мала трэба, каб усё знікла. Рашуча націснуць на спуск — і вечная цемра. Паглыблюся ў шчаслівы спакой, нібы мяне ніколі і не было. Я запэцкаю сваёю крывёю іхні ложка каханья і выбаўлюся ад зданяў. Звыш таго: я сам стану зданню. Кожную ноч я буду прыходзіць да іх і казаць: «Вы мяне забілі, аднак я вам дарую гэта, бо тая куля, якую я ўсадзіў сабе ў мозг, мабыць, адзіная куля, якую я скарыстаў як трэба». Як выцягнецца мыза ў дзядзькі Пушлясіса, калі заўтра, прыйшоўшы сюды, ён застане толькі мой труп. Як расчаруецца лётчык, а з ім заадно ўсе гэтыя вашывыя палонныя, якія штоночы загадваюць мне маліцца свайму богу! Ха-ха-ха! Ці можна яшчэ лацвей ашукаць?! Усіх. І жывых і мёртвых. Вось што можна зрабіць адным стрэлам, калі стрэліць своечасова!»

Адомас адштурхнуўся ад канапы. Пад вопраткай — пасак з пісталетам. Пальцы адхіснуліся, намацаўшы халодны метал. Смялей, смялей! Не бойся, што ў гэтым дуле смерць. Гэта добрая смерць. Яна прынясе табе вечны спакой. З гэтага дула на цябе па-сяброўску глядзіць вызваленне. Дык не марудзь, пакуль смерць прыязная да цябе. Хутчэй да скроні! Альбо не — лепш усадзі дула ў рот, гэтак падзейней. Нічога страшнага, кажу я табе. Хіба ў дзяцінстве ты не рабіў з вербалозін свіцёллак? Уяві: ты зноў хлапчана, трымаеш у роце свіцёлку і вось-вось зайграеш. Галоўнае — не думаць, што іграеш апошні раз.

З гэтых вербалозіі мы рабілі калісьці свісцёлкі. А цяпер мы ідзём па траве, кранутай прымаразкам, па беразе рова, дзе мы калісьці сядзелі і, штурхаючыся плячамі, дзьмухалі ў свае свісцёлкі, і думаем, што ўсё было б куды прасцей, каб аднаго з нас не было на зямлі. «Пакінь Мілду ў спакоі, — толькі што сказаў ён. — Я кахаю яе. Зрабі хоць аднаго чалавека шчаслівым...» Вецер, марозлівы вецер блізкай восені шамаціць у кустах вербалозу, шпурляе пад погі жаўтлявыя язычкі лістоты. Апусцелыя палі прыкрытыя бруднаю місаю неба. Родныя палі, на якіх, здаецца, яшчэ зусім нядаўна дружна перагукваліся дзве свісцёлкі. «Пакінь Мілду ў спакоі... зрабі хоць аднаго чалавека шчаслівым...» Нібы ў мяне самога гэтага шчасця хоць адбаўляй... Выцягнуць бы пісталет і лупянуць яму ў спіну... Не, куды прасцей схадзіць да Дангеля, а ён ужо... Але ці вернеш гэтым Мілду?

— Нарэшце асмеліўся прызнацца, што ты нягоднік, хоць дагэтуль прыкідваўся святым.

— Вінаваць самога сябе ў тым, што адбылося. Мілда магла цябе кахаць, аднак жа яе каханне, як і наша сяброўства, ты ўтапіў у крыві. Калі б ты заставаўся чалавекам, я не пасмеў бы стаць табе ўпоперак дарогі. А цяпер маё сумленне спакойнае.

— Ты робіш вялікія поспехі, пане Джугас. Не здзіўлюся, калі наступны раз пры сустрэчы ты ўсадзіш мне нож у спіну.

— Не, будзь спакойны за сваю спіну, Адомас, і не мяркуюй па сабе пра іншых. Хоць часткова твая праўда: цяпер я ўжо не той летуценны паэт, з якім ты добрыя два гады таму назад піў у рэстаране «Тры асілкі». Калі навокал шалее агонь, пельга не апаліць крылаў.

— Няўжо?! А ты хоць раз лётаў каля самага агню? Наколькі я памятаю, ты сядзеў разам з сокаламі на самай вяршаліне дрэва і пляваў на нас, пікчэмных зямных чарвякоў. Ты быў сам сабе бог, сам сабе пацыя, а ўсе іншыя — ганебныя злачынцы, што бесперастанку забіваюць адзін аднаго.

— Я быў наіўны, Адомас. Уяўляў, што ўцёк на бязлюдны востраў, а на самой справе і далей жыў сярод злачынцаў. Жыў і глядзеў, як яны расколваюць чарапы сваім ахвярам, але нічога не рабіў, каб стрымаць іхнюю руку. Мабыць, па той самай прычыне, па якой ты падымаеш

зброю супраць іншых, не адважваючыся скіраваць яе супраць самога сябе: я баязлівец. Думаў — прыстойны чалавек, і стараўся быць такім, а на самой справе я быў апошні баязлівец, нават не падазраючы пра гэта.

— Куды ты гнеш? — Адомас, аслупянеўшы ад рантоўнай здагадкі, здзіўлена глядзіць на Гедымінаса. — Яна падвучыла? Разумею, вам было б вельмі дарэчы збавіцца ад мяне, каб вам было спакайней абдымацца ў ложку.

— Ведаю, не хопіць на гэта ў цябе адвагі, хоць ты і належыш да тых людзей, якія зрабілі б паслугу чалавецтву, выкрасліўшы сябе са спісу жывых. Але не думай, што я лезу да цябе з парадамі. Проста канстатую факт, і годзе. Парады мне занадта дорага каштавалі, Адомас. Стрыечны брат Саўлюс, гэтыя чацвёра... Хацеў ім дабра, а выйшла так, што дапамог апынуцца ў магіле. Вядома, каб я жыў у пармальным свеце, гэтага не здарылася б. Але навокал звяр'ё... Ці магчыма сярод звяроў застацца чалавекам?

— Я не хачу ведаць, хто былі тыя чацвёра, але радуюся, што ты спусціўся са сваіх вышыняў да смяротных.

— Да злачынцаў, — удакладніў Гедымінас. — Адзін чалавек, які раней называў мяне Гедмісам, а не панам настаўнікам, паставіў мяне ў адным шэрагу з такімі, як ты. Але не радуйся: мы ніколі не будзем побач — нас падзяляе нявінна пралітая кроў. Праўду ты некалі казаў, хоць меў на ўвазе нешта зусім іншае: чалавек не можа ўберагчы сваёй ісціны, стоячы збоку. На самой справе чаго яна вартая — кволая, бездапаможная, як немаўля, забітае ў Аквіліным лоне, — гэтая мая ісціна ў звар'яцелым звярынцы? Вартая жалю пародыя, насмешка з самой сябе. Калі хочаш берагчы чалавечую годнасць, недастаткова пазіраць, як забойца душыць ахвяру: трэба дапамагчы ёй, гэтай ахвяры.

— Гэтак? — Адомас раптам спыніўся і кпліва паглядзеў на Гедымінаса. — А ты падумаў, з кім гутарыш? Патвойму, мы ўсё яшчэ сядзім на беразе рова, як у дзяцінстве, і іграем на вярбовых свісцёлках?

— Будзь спакойны, нічога супольнага з лесам я не маю — там таксама страляюць кулямі, а не абаранкамі. Зрэшты, калі б і меў, усё роўна нічым не рызыкую: каб пусціць мяне ў расход, дастаткова і таго, што я кахаю Мілду. Аднак, думаю, пакуль ты яшчэ гэтак пізка не ўпаў...

— Дзякую... — ружовая імгла зацягнула Адомасу вочы. Усярэдзіне нешта перавярнулася, пачало падступаць да горла. — Пакорліва дзякую, пане Джугас.

— ...і разумееш, што такім чынам каханне немагчыма вярнуць.

«Так, так, так. Разумею... Як жа не разумець... Але не! — пакуль што яшчэ я так нізка не ўпаў... Ха-ха-ха! Шчаслівы, што чую такую параду з вуснаў праведніка. Каханак суцяшае ашуканага мужа. Абаронца пакрыўджаных — забойцу...» Адомас захлынуўся ад прыступу шаленства. (Такія раптоўныя выбухі, калі ён амаль што траціў прытомнасць, апошнім часам здараліся з ім усё часцей.) Зямля завагалася пад нагамі, пачала кружыцца, а вёска, падобная на дзевяцігаловага цмока, устала на дыбкі, заслапяючы фантастычным целам увесь небакрай. («Адсекчы галовы! Усе дзевяць галоў!») У прыпадку шаленства ён яшчэ пачуў свае словы («З Мілдай усё скончана! Скончана! Скончана!»), потым свядомасць зацемрылася.

— Забірай яе сабе, гэту шлюндру, распусніцу, курву, — рынуў у яго з горла спазматычны вір слоў. — Забірай сабе! Не трэба! Ненавіджу! Да д'ябла! Да ўсіх д'яблаў! Прэч з вачэй, бо магу... бо зараз...

Рука вырвала з кабуры пісталет. Стрэл у паветра. Гедымінасаў твар перакрыўлены страхотлівым здзіўленнем. Потым спіна. Спалоханая, дрыгатлівая карлікава спіна, згорбленыя плечы. Мужчына! Куды падзеўся мужчына, які толькі што стаяў тут героем? Вось ён, у вербалозавых кустах! Пераскочыў цераз роў, смешна перабірае ножкамі. І ўсё далей, далей па полі, не азіраючыся... Мілдзін каханак... Ха-ха-ха! Двухногі таракан, ашпарапы кіпнем! Заяц! Непаўнацэнная істота!..

Адомас рагоча як шалёны. Пакуль даходзіць да машыны, якую пакінуў у фальварку, клубок нерваў разблытваецца. Абодва паліцэйскія, што прыехалі разам з ім, трывожна дапытваюцца: хто там страляў? «Ja, ja, das ist nicht gut¹, не трэба адзін гуляць», — ушчувае яго Петар фон Дызэ. Адомас смяецца: аднаго тыпа крыху папалохаў. Яму на самой справе весела, дужа весела, што прынізіў Гедымінаса. Паважліва сядзе за стол, застаўлены ядой і пітвом. Банкет не банкет, але калі пан начальнік паліцыі заехаў у двор, дык пельга адпускаць яго без пачастунку. Свой чалавек. Дый Петар фон Дызэ гасцінны гаспадар, сам любіць зазірнуць у чарку. І, як ніхто, разумее Адома са. Калі б не разумеў, хіба круцілася б Міграта каля стала, адзетая, як паненка. Мяняе талеркі, адну місу прынясе,

¹ Так, так, гэта пядобра (ням.).

другую забярэ, а калі госць разамлеў і пасыціўся, ласкава прапануе гадзінку адпачыць. Асобны пакой. Міграта ўваходзіць засладць ложкак... Так, яна мае трохі вольнага часу... Песцячы яе, ён думае пра Мілду. І Гедымінас не выходзіць з галавы. І ўжо неахвота смяяцца. Калі ён сядзеў за сталом, закарцела было расказаць Міграце, як ён папалохаў папа настаўніка, а цяпер ўсё гэта здавалася танным і дзіцячым. Трагікамічны трыумф Аляксандра Македонскага, што прайграў бітву. Стрэл у паветра... Пісталет пакуль што яшчэ слухаецца яго. А вось Мілды ўжо няма. Няма дзяўчынкі з дзівоснымі сінімі вачамі. Не зацвіце наава поле лёну, што ўжо адцвіло. Страціў, назаўсёды страціў...

Ён нацягвае штаны і шпарка ідзе да дзвярэй. Прыцемкі, усё гусцейшыя прыцемкі асенняга вечара. На падушцы твар з недарэчнай усмешкай. Па-свойму прывабны, але цяпер глядзець на яго моташна. Задаволеная самка. Двухногае звераня, з якім часам прыемна забыцца. Кажуць, ёсць мужчыны, якія са звярамі... Госпадзі, няўжо і ён... Дамоў, хутчэй дамоў!

Мілда нешта вышывае ў святліцы. «Добры вечар». — «Добры вечар. Вячэраць будзеш?» Ён круціць галавою. Згорблены, стаіць насупраць, пазіраючы на яе спадылба. Адчувае, як спее ў ім адчайнае жаданне схапіць яе ў абдымкі і прыціснуць да грудзей. Так прыціснуць, каб заставытала ад болю. Сука! Але яна ўжо ўстала, ідзе да дзвярэй. Няўлоўная, трапяткая, як полымя свечкі. Уздыхнеш глыбей — і патухне, і ўсё навокал агорне вечная цемра. Збаяўшыся, стаіць перухома, пакуль яе крокі не паглынае ціша апусцелага дома. Пхае нагою крэсла, яшчэ цёплае ад яе цела, і сунецца ў спальню. Двухспальны ложкак, а ён адзін. Яна не прыйдзе, гэтай ноччу яна зноў не прыйдзе... Дацяўшы да шафы, выцягвае бутэльку гарэлкі — лекі ад зданяў. За сцяной пяшчотнае шамаценне. Яна! Сцэле на канапе пасцель, зараз будзе класціся спаць. Тут жа, за гэтай, колеру пажаўцелай лістоты, сцяною. Бачыць яе адзенне, скінутае на крэсла. Сукенку, празрыстую ружаватасць кашулі... Хваля белых шаўковых валасоў залівае голыя плечы, грудзі... Глыток, яшчэ глыток, да д'ябла! Ён разумее: пядобра, не трэба гэтак рабіць, але непадуладная яму сіла падымае кулак, грукае ў сцяну. Ніякага адказу. («Глыток, яшчэ да д'ябла, глыток!») Скаціўся з ложка, хістаючыся ідзе да дзвярэй. Эх, зачынілася, гадзюка. Гэй, ты, не прыдурвайся, адчыні. Хоціць і мне, і

Гедымінасу... Доўга і злосна лаецца, носячыся па пакоі, пібы кручаны сабака, пакуль апарожненая бутэлька не звальвае яго ў пасцель. Раніцай сорамна і страшна. Хіба так ён думае ўтрымаць жанчыну? (Ах, усё гэтае дурное спадзяванне...) Дае сабе слова быць разумнейшым, але праз пару дзён зноўку ўсё тое самае.

А ўчора прыйшоў амаль цвярозы. Пэўна, калі б ён быў п'янейшы і, апроч таго, знайшоў у шафе поўную бутэльку, хто ведае, ці распачала б яна размову.

— Я займаю два апошнія пакоі, пакуль ты не з'едзеш, — сказала яна, нібыта гэта была даўно абгавораная справа.

— Чаму? — прабубніў ён першае слова, што прыйшло яму на язык.

Яна нязмушана села, паказваючы яму позіркамі на крэсла.

— Гедымінас табе нічога не казаў? Які сэнс доўжыць гэта агіднае відовішча?

Ён зажмурыўся. Каўнер мундзіра стаў раптам цесны і слізкі, як намыленая пятля з вяроўкі.

— Значыць, надакучыў...

— Ах, перастань. Не хлусі! Сам ведаеш чаму.

— Многа п'ю, вядома, надта многа п'ю...

— Не асуджаю: трэба ж хоць печым змыць кроў.

Ён абедзвюма рукамі ўчапіўся за спінку. Электрычнае крэсла! Зараз уключаць ток. Спрабаваў засяродзіцца, сабраць думкі, але яны бязладна цяклі, як вада між пальцаў.

— Ты пра ўсё ведаеш?! — прашаптаў ён. Жорсткі пагляд сініх вачэй спаралізаваў волю, і ён зразумеў, што няма ніякага сэнсу бараніцца. — Гедымінас? Ну так, я яму прызнаўся, што мы тых палонных...

— Не, Дангель, твой добры Дангель...

— Я збіраўся табе расказаць пра ўсё адразу. Трэба было. Вінаваты! — машынальна прамармытаў ён.

— Не журыся — гэта нічога не змяніла б. Шкадаваннем забітых з магілы не падымеш.

— Гэта зразумела. Калі б я адразу паслухаўся цябе і кінуў паліцыю...

— Калі чалавек здольны да злачынства, не конча надзяваць мундзір, каб праліць кроў.

— Ты нічога-нічога не разумееш, Мілда. Я быў прыстойным чалавекам, а ўсё роўна... Мне так мала трэба было... Калі б мне хто дапамог... Але ты мяне ніколі не кахала, Мілда.

— Напэўна. Табе трэба была іншая жанчына. Якая цябе прымала б такога, які ты ёсць, апраўдвала б цябе... І абое былі б шчаслівыя.

«Дангелевы словы... — лянiва падумаў ён. — Ці ўмеюць, аднак, такія жанчыны кахаць?» Ён паглядзеў на яе. Бледны чужы твар, прыгожыя рукі, што ляжаць на сталe. Маленькія, далікатныя ручаньты, нібы вытачаныя з белага бурштыну, з ружовымі пазногцямі. Вузкія плечы, маленькія грудзі, што какетліва выглядаюць праз выраз чорнай сукенкі, зграбная галоўка, схіленая набок, як бы гатовая кожнага выслухаць і зразумець. Усю-ўсю яе ахапіў ён адным позіркам, увабраў у сябе і адчуў, што дзіўнае здрадвенне праходзіць. Ён нібы абудзіўся ад сну.

— Мне не трэба іншай жанчыны. У мяне ёсць ты, Мілда.

Яна квола пакруціла галавой.

— Не!

Гэта ціха вымаўленае слова прагрымела ў вушах, як выбух; раптам усе прадметы зрабіліся надзвычай яркія, рэальныя — ён канчаткова ачомаўся. Думкі запаланілі мозг, быццам ахоплены панікаю натоўп на вуліцы ў горадзе, што зашугаў у пажары. Хацеў упасці на калені і прысягнуць: кіну гэтую праклятую паліцыю, фальшывых сяброў, гарэлку — усё-ўсё зраблю дзеля цябе, толькі не адварочвайся... І тут жа зразумеў, што ўсё гэта марнае і перэальнае. «Шкадаваннем забітых з магілы не падымеш...» Але, масты спаленыя — няма каму і няма з чаго іх набудаваць нанова. І тады ён, апанаваны распаччу, сказаў тыя дурныя словы пра мышэй, якія ўцякаюць з карабля, і пра кулю — адзінае выйсце, якое яшчэ яму застаецца.

VI

Прыставіў пісталет да скропі. Зброя, пагрэтая ў яго руцэ, стала жывая і ўтульная і больш не палохала.

«Праз некалькі секунд мяне ўжо не будзе. Пачуўшы стрэл, прыбяжыць Мілда. Растрэшчапы чэрап, лужа крыві. Усё... Непаўнацэнны дурань, скажа Дангель».

Адомас апусціў руку. Уваччу мільганула відовішча: па вуліцы едзе воз, на ім трупа, абкладзеная яловымі лапкамi, следам цягнецца людская гурма.

— Злітуйся, божа, над яго душою... Хто б мог падумаць, што ён гэтак скончыць?

— А як жа могуць скончыць такія?

— Апошнім часам шмат піў...

— Каб жа толькі гарэлку...

— Вядома, чалавечая кроў — не вада, раней ці пазней...

— Непаўнацэнны дураць!

«Мілда будзе ў чорнай хустцы. І Аквіля, калі паогул прыйдзе. А Гедымінас... Не, гэты не будзе муляцца: хто ж падтрымае за локаць маладую ўдаву? «Не засмучайся, мілая, піхто ў гэтым не вінаваты. Гэта было непазбежна». Мабыць, у той самы вечар, вярнуўшыся з могілак, зойме вакантнае месца на гэтым ложку... І як ні ў чым не бывала, са спакойным сумленнем, нібы я і не жыў на свеце...»

Адомас шпурнуў пісталет на ложкак. Пайсці, не апраўдаўшыся, каб потым кожны тлумачыў яго ўчынак, як каму захочацца? Не! Ён напіша лісты Мілдзе, Гедымінасу, родным, Хрыстафу Дангелю. Вінаваты? Няхай, ён не адмаўляецца. Але хіба ён адзін? Ён жа не прасіў, каб бацькі пускалі яго ў гэты агідны свет. Каб прыйшлі рускія, услед за імі немцы, каб перакапалі жыццё, як свінні чужы агарод, на які брыдка глядзець... Была б старая ўлада, працаваў бы ён сабе ў воласці пісарам. І Бяржэнас сядзеў бы на сваім месцы, і Мілда... Не, не ён жа трасянуў зямлю, што ўсё паляцела дагары нагамі, — гэта яны павінны зразумець. Некалі Гедымінас сказаў: «Чалавек не можа быць поўнаасцю вінаваты, ён — толькі цацка ў руках у лёсу». Іменна так, пане паэце, хоць сёння ты наўрад ці згодзішся з гэтымі словамі. Пэўна ж, не, бо вам, абранцам лёсу, чужое пачуццё безвыходнасці. Вы не думаеце, што той, каму суджапа вісець на шыбеніцы, апынецца на ёй незалежна ад таго, будзе Адомас зацягваць яму пятлю па шыі ці ляжаць у ложку. Не, я не злачынца, я — ахвяра. Ахвяра вашай фанатычнай упартасці, вашай тупасці. Не я памаўляў цябе, дзядзька Пуплясіс, каб ты саўтапуў запалку ў бочку з порахам, — сам яе запаліў. Я не загадваў лётчыку падаць з неба на чужую зямлю, а Аквілі з бацькам — хаваць яго ў сене, не ад мяне залежала, што ў лагеры ваеннапалонных апынуліся гэтыя пяцьсот, якіх мы... Сволачы! Раз ужо не даяце спаць па начах, дык скажыце, што адарвала вас ад плуга, ад фабрычнага варштата і ўклала ў рукі віп-тоўку? Барапілі сваю праўду, аднак і я маю сваю праўду. І праз вас, толькі праз вас я запляміў яе крывёю. Статак быдла! Самі лезеце ў загарадзь, каб боіня мела работу... Дангель, гэты галоўны мяснік, праўду сказаў: «Яны самі

лезуць на нож. Чалавек, нават самы непаўнацэнны, мае досыць розуму, каб памерці паводле сваёй волі».

Пяро шпарка бегала па паперы, ледзь паспяваючы за думкамі. Часам рука затрымлівалася, аднак толькі для таго, каб умакнуць пяро ў чарніла. Пакуль пачало світаць, ліст быў скончаны. Адомас уважліва прачытаў яго, разважаючы, колькі зрабіць копій, і адчуў прыемную палёжку. Што ж, па сутнасці, ён сказаў усё, што хацеў сказаць. Амаль усё. Аквілі, несумненна, будзе крыўдна, што так легкадумна адварнулася ад брата, а Мілда з Гедымінасам пасля ўсяго таго, што тут прачытаюць, таксама не змогуць лічыць сябе нявіннымі анёлкамі. Упадзе, горкая кропля ўпадзе ў іх салодкі келіх спакою. Дангель... Гэтага, вядома, не пройдзеш, ну дык няхай хоць ведае, што Адомас адбраў у сябе жыццё не проста так, паддаўшыся пачуццю сваёй непаўнацэннасці, а пасля спелай развагі... Усё, пане оберштурмфюрэр. Вы ператварылі свет у звярынец, як сказаў адзін непаўнацэнны, які не хацеў стапавіцца паўнацэнным. Адомасу Вайнарасу надакучыла карміць тыграў. Стаміўся, бывайце, жывіце сабе на здароўе, калі толькі ў гэтым звярынцы некалі не зжаруць і вас.

Прыціснуўся гарачым ілбом да шыбіны ў акне. Вецер суняўся. Дождж перастаў. Па праяснелым небе плылі асеннія хмаркі. Аголеныя галіны яблынь у садзе здаваліся вылепленымі з гіпсу. Прадметы ў пакоі здаваліся цяжкімі, грувасткімі, спрэс з ламаных ліній, нібы на пейкай недарэчнай звалцы; паветра было густое і клейкае, як цэментавы раствор. Адомас з агідай адчуў, як ліпкая маса плыве па горле, застоўваецца ў лёгкіх, і яму зрабілася блуга. «Дом вар'ятаў! Ці варта шкадаваць, што выпісваешся з дурдома?» Выцягнуў руку перад сабой. Белая, чыстая рука. Яго рука. Тая самая, якая... З вясёлым здзіўленнем ён глядзеў на сябе збоку, нібы на старонняга чалавека, — усе яго асудзілі, затое ён апраўдаў. Яму было бясконца шкада гэтага чалавека, ён закліпаўся, аднак не слязамі жалю — нянавісцю да тых, хто падпісаў такі несправядлівы прысуд. Пачуў за сцяною Мілдзіну хаду — у туалет, напэўна, пайшла. Не праз яго пакой — праз другія дзверы. «Вось і добра, — падумаў ён. — Калі ёсць мыза, якую менш за ўсё я хацеў бы бачыць перад адыходам з гэтага дурдома, дык гэта твая...»

Сеў за стол і яшчэ раз прачытаў ліст. Цяпер ён ужо не здаваўся такім складным і пераканальным. Ён не разумеў, што ў гэтым лісце не так, што ён міжволі ўтаіў ці не

змог як след выказаць, але адчуваў: людзі, перад якімі ён хацеў апраўдацца, усё роўна яго не зразумеюць. Мілда вярнулася і ўключыла ў сваім пакоі радыё. Нахабна бесклапотная тацэвальная музыка здэкавалася з Адомаса. «Толькі ўзрадуецца, што развязалася са мною. Вядома, будзе клопат — каму прыемна хаваць, ды яшчэ свайго мужа? — затое потым разам з Гедымінасам пацешацца: правільна зрабіў, што адправіўся на той свет. Не, не атрымаўся ліст. Трэба неяк шырэй, важчэй... Абгрунтаваць, даказаць, каб камар носа не падтачыў. Да вечара ўсё перадумаю і напішу наава».

VII

Па абедзе, узяўшы з сабою двух паліцэйскіх, ён выправіўся ў Лаўксадзіс апісваць маёмасць Мікаласа Джугаса. Пра ліст ён ужо не думаў. Жахлівыя начныя перажыванні цяпер здаваліся цяжкім сном. «Вышукаўся яшчэ адзін, хто, як кажа Дангель, сам лезе на нож. Распора сабе жывот, і зноў я буду вінаваты, — думаў ён са змрочным задавальненнем. — Несумненна, без пана настаўніка тут не абышлося». Адомас не ведаў, чым скончыцца ўся гэтая гісторыя, аднак разумеў, што Гедымінаса чакаюць вялікія непрыемнасці. «Мілда шукала затулку, аднак сцяпа, за якою яна хацела схвацца, ужо вагаецца і трашчыць. А калі абваліцца? Цікава, каго яна тады будзе вінаваціць? Гедымінаса, што кінуў недарэчны выклік сіле, ці сілу, якая змяла летуценніка-ідыёта? Хутчэй за ўсё сілу. А на чые плечы яна ўзваліць віну, калі мяне ўжо не будзе?»

Спахпіўся, заўважыўшы, што пра сваю смерць думае як пра факт, які ўжо адбыўся. Аднак гэты не было непрыемна. Наадварот — ілюзія сваёй смерці вызваліла яго ад рэчаіснасці, узвысіла, зрабіла недасягальным, і ён да самага Лаўксадзіса ўпіваўся сваёй выключнасцю, уяўляючы, як будзе выглядаць гэтая пяшчасная зямля без яго. Крайвід роднай вёскі, ад якога ў яго заўсёды мацней пачыпала біцца сэрца, цяпер яго не ўзрушыў. Вуліцы і двары з людзьмі, якія варушыліся там, здаваліся кардонавай дэкарацыяй, і ён глядзеў на іх, як на загрузаную бутафорыяй сцэну, на якой замест жывых актёраў выступаюць лялькі. Пачуўшы, што на падворак уязджае машына, з хаты выйшаў Мікалас Джугас. Сівагаловы, без шапкі, з каравымі рукамі земляроба, якія не раз у маленстве гла-

дзілі Адомасаву галаву. Адомас машынальна падаў руку, каб навітацца, і тут жа, зніякавеўшы, апусціў: стары, што стаяў пасупраць, быў таксама песапраўдны, бутафорскі, як і ўсё навокал.

— Пан начальнік паліцыі прыехаў, бач, каб апісаць маёмасць, — першы загаварыў стараста Кучкайліс, якога Адомас прыхапіў на дарозе як прадстаўніка мясцовай улады. — Калі за тыдзень не здасі паставак, папручь з гаспадаркі.

Мікалас Джугас адчужапа агледзеў іх. Рукі закладзены за спіну, на губах блукае незразумелая ўсмішка.

— Ну што ж, чыя сіла, таго і воля.

Адомас мог бы растлумачыць, што сёння ў камендатуры самым катэгарычным чынам было зазначана, што няма чаго цацкацца з тымі, хто марудзіць з пастаўкамі, аднак не меў ніякай ахвоты ўдавацца ў доўгія размовы.

— У нашай воласці толькі адзіпкі задаўжалі дзяржаве на пастаўках, — сказаў ён. — У гэтым спісе, пане Джугас, вы стаіце на першым месцы, бо дагэтуль не здалі піводнага кілаграма збожжа. Мясца таксама ў вас здадзена толькі трэць. Таму не гневайцеся, калі мы трохі пашпацыруем на вашай гаспадарцы...

— Навошта гэтыя тлумачэнні? Мы ж свае людзі, не пакрыўдзімся, пане начальнік, — кпліва адказаў Мікалас Джугас.

Адомас у суправаджэнні двух паліцэйскіх і старасты накіраваўся ў хлеў. Апісаў жывёлу. Агледзеў клуню, гумно, лазню, пашастаў па свірне. Пад столлю віселі два кумпякі, некалькі кавалкаў сала, вядро здору. На дне ў кадушцы — засоленая бараніна. У засеках збожжа — як толькі на корм скаціне і на сяўбу.

— Так збяднеў стары, што мне смешна, — здзівіўся Кучкайліс.

— Дрэнна робіш, пане Джугас, — сказаў Адомас, калі ўсе ўвайшлі ў хату. — Ведай, прыедуць людзі, якія лепш за нас ведаюць сваю справу і знойдуць усё, што трэба. Хочаш, каб паставілі да сценкі?

— Не хачу, але калі паставяць, што зробіш?

— Які д'ябал прымушае вас класці галаву пад колы? Можна, думаеце, машына спыніцца? Чаму ўсе людзі як людзі: аддалі ўладам што належыць і жывуць сабе спакойна. І самі не маюць клопату, і іншым не дадаюць.

— Усялякія людзі ёсць, пане начальнік паліцыі. Летась, калі меў з чаго, і я здаў да апошняга зернейка.

— А сёлета бог пакрыўдзіў, ці што? — адгукнуўся Кучкайліс. — Паслухайі, бацька, а можа, часам твае пастаўкі пайшлі не туды, куды прызначаліся? Ці часам не заяўляліся да цябе катораю поччу бандыты ў госці?

— Гэтакую справу ты, пэўна, ужо вынюхаў бы, Кучкайліс, — адсек Джугас.

— Добра. — Адомас падсунуў акт Джугасу. — Пастаўце тут свой подпіс. І падумаіце, ці варта пляваць проці ветру. Шмат хто спрабаваў, але толькі жыццём паплаціўся. А чаго дамогся?

— Калі хацеў жыць сумлешна, як і палежыць чалавеку, дык свайго дамогся, пане начальнік.

— Гэта ўсё Гедымінасавы мудрошчы, пане Джугас. Не будзем разважаць, чаго яны вартыя, але калі бацька пачынае скакаць пад сынаву дудку... Ну, як ведаеце. Мой абавязак — перасцерагчы вас, чаго можа каштаваць бягзглюздая ўпартасць. Не хачу, каб потым вы звальвалі віну за свае педарэчныя скокі на плечы другіх.

— На п'явіннага не зваліш віны, Адомас.

Адомас здзіўлена павярнуўся да старога. Сапраўды, гэтыя словы толькі што вымавілі яго вусны. Мяккім, добрым голасам, як тады, калі іх не падзяляла сцяна, а дзве сядзібы лучыла сцежка, якую да чарнаты вытапталі яны з Гедымінасам, бегаючы адзін да аднаго. Гэта быў голас дзіцячых дзён, жывы чалавечы голас на гэтай кардонавай сцэне, загрузаванай дэкарацыямі. І Адомас адчуў, як ад гуку гэтага голасу ўсё навокал набывае свой колер, папаўняецца жыццём і рухам, а ілюзія нябыту рассеіваецца, як рапішні туман.

— Вы, дзядзька Джугас, узнагароджаны крыжам Пагоні. Каму-каму, а вам трэба было б адрозніваць, дзе лева, а дзе права, — прамармытаў ён, стараючыся суняць унутраную дрыготку. — Не дапамагаць немцам — значыць дапамагаць бальшавікам. Можа, думаеце, калі яны верпуцца, будзе менш крыві?

І, не дачакаўшыся адказу, выйшаў за дзверы: баяўся, каб зноў не пачуўся адгалосак дзіцячых дзён і каб не разбурыўся дарэшты бутафорскі свет, без якога потым не зможа згуляць да канца апошняй дзеі. Але яны ўжо былі расхістаныя, гэтыя кардонавыя дэкарацыі. Нават седзячы ў старасты Кучкайліса за сталом, устаўлепым пачастункам, ён бачыў сівагаловага старога, непрыступнага ў сваёй простаі праўдзе; прымоціліся падвешаныя на гарышчы

кашы, дзе Гедымінас трымаў галубоў, складзеная за клу-
няй груды бярвення, на якую яны ўскараскваліся, каб
разам пасядзець і памарыць, усёй скурай адчуў дымную
прахалоду гумна, дзе пах прэлага лёну змешваўся з па-
хам печанай бульбы, якую яны елі перад яшчэ цёплай
печчу, слухаючы казкі дзядзькі Джугаса. Нядаўняя рэча-
іспасць стала бязлітасна яркая, адчувальная да болю, і
Адомас куляў чарку за чаркаю, дарэмна стараючыся за-
глушыць яе ў сабе. «Мяне больш няма... няма... — выкрык-
ваў ён у п'яным трызненні. — Адомас Вайнарас спусціў
курок. Слова гонару! Гэты стары пень не хоча разумець,
але вось вы скажыце, хіба кепскім чалавекам я быў? Не,
сапраўды, няўжо такой сволаччу быў Адомас Вайнарас,
што трэба прыйсці і напаскудзіць у яго на магіле?» Куч-
кайліс усміхаўся, прыязна ляпаў па плячы. («Нашто та-
кія размовы, мне смешна? Мы за табой як за каменнай
сцяной, начальнік, ты — наша абарона. Прапалі б...»)
Астатнія таксама ківалі галовамі, а нехта нават распла-
каўся. Адомас таксама расчуліўся. Не, гэтыя людзі яго
ніколі не асудзяць, не плюнуць у твар. У яго яшчэ ёсць
сябры! «Ведаю, галубок, хто-хто, а вы не станеце вешаць
на мяне сабак, калі я пакіну гэты свет. Вы разумееце мяне,
спачуваеце; гэта не хутарскі Міхаіл Архангел са сваімі
святымі». Пачаў абдымаць і цалаваць кожнага па парад-
ку, але раптам згадаў Міграту. Можна, і не згадаў бы, калі
б нехта не прынёс вестку, што ў пана Петара фон Дызэ
госці і ён запрашае начальніка паліцыі і старасту весела
прабавіць у яго вечар. О, гэта сама раз! У фальварак!
А там — Мігла-Дарата... Міграта... рата... ата... та... Нехта,
здаецца Кучкайлісава жонка, запырэчыла, што ўжо цёмна
дзень, апроч таго, п'янаму за руль... Ён толькі зарагатаў:
хіба можна разбіцца чалавек, які сёння раніцай уляціў
сабе кулю ў лоб? Пасадзіў Кучкайліса побач з сабою
(абодва паліцэйскія — на заднім сядзенні) і памчаў па
вёсцы. А потым усё адбылося з ліхаманкавай хуткасцю.
На павароце ў дваровую абсаду фары машыны выхапілі
з цемры блытапіну ценяў. Засада! Адомас налёг на тарма-
зы і тут жа турзануў кабуру з пісталетам. Аднак было
позна: асляпляльны струмень святла сцебануў па вачах,
і ён убачыў скіраваную на яго аўтаматную рулю.

— Ні з месца! Рукі ўгору! — прагрымела каманда.

Адзін з паліцэйскіх кінуўся з машыны, але ў гэты ж
момант грукнуў стрэл, і абмяклае цела пляснулася на
дарогу.

— Па адным з машыны — марш! — зноўку скамандаваў той самы голас. — Гэй ты там, кіроўца гэтай трупы! Варушыся хутчэй! Толькі без жартаў, калі не хочаш выцягнуцца побач са сваім дружбаком.

Адомас з вялікай цяжкасцю выкінуў ногі праз дзверцы. Нехта схапіў яго за кляпы, штурхнуў у цемру і пачаў корпацца ў кішэнях. Штаны раптам сталі яму завялікія — з іх высмыкнулі пасак.

— Наступны! Ты, ты, папе паліцэйскі.

Кучкайліса выцягнулі апошняга.

Выстраілі ўсіх трох і пагналі ў двор. Наперадзе ехала Адомасава машына, за руль якое сеў адзін з партызанаў.

— Хто думае ўцякаць, хай моліцца загадзя, — папярэдзіў голас, што кіраваў аперацыяй.

Калі хто спачатку і думаў пра гэта, дык цяпер, адчуўшы паміж лапатак красамоўную цвёрдасць дула, адмовіўся ад усялякай спробы ўцякаць.

«Як недарэчна... — падумаў Адомас. — Раніцай не ўклала свая куля, вечарам укакошыць чужая».

— Куды гоніце? — машынальна спытаўся ён.

— Што, хіба дарогу забыў да свайго прыяцеля?

«Знаёмы голас...»

Халодныя вільготныя абцугі сціснулі Адомасаву далонь: гэта ўчапіўся Кучкайліс. Ён спатыкаўся, ледзьве не падаў, намагаўся нешта сказаць, але з рота вырывалася хрыплае мармытанне. «Фрэйтка... Бергман...» — нарэшце здагадаўся Адомас.

— Ён самы, Кучкайліс, — адгукнуліся за спіной. — Прыйшоў спытацца, куды ты падзеў майго сына.

— Канчай размовы! Знайшлі месца для тлумачэнняў.

І гэты голас Адомас недзе чуў. Прыўзняў руку, каб сцерці пот з твару, але тут жа атрымаў удар у спіну. Дваровая абсада была нядоўгая, аднак цяпер здавалася, што ёй ніколі не будзе канца. Жвір злавесна шаргацеў пад пагамі («Так шаргацяць рыдлёўкі магільшчыкаў, што засыпаюць магілу»), і гэты гук зліваўся з вусцішным свістам ветру ў галінах дрэў. Усё павокал было такое нерэальнае і нечаканае, што Адомасу раптам падумалася: ці не сон гэта?! Ён ляжыць у сваім ложку, а неадчэпныя здані здзекуюцца з яго.

— Дарма стараецца, — сказаў ён пад уплывам гэтага зманлівага ўражання. — Такія штукі мне не навіна.

За спіною засмяліся, па-руску замацюкаліся, а знаёмы Адомасу голас адказаў:

— Як бачу, пане пачальнік паліцыі, вы яшчэ не пра-
цверазелі пасля пачастунку ў старасты.

— Тым лепш,— адгукнуўся Фрэйтка.— Лягчэй будзе
адправіцца да Абрама.

Кучкайліс застагнаў і ўпаў на калені.

— Ідзіце, ідзіце. З гэтым падлам я сам упраўлюся.

Ударылі ў спіну, і гэты ўдар, пібы стрэл, ракетай асвят-
ліў Кучкайлісаву памяць.

(Сонечны летні рапак. На падворку, сярод кулдыклі-
вых індыкоў, два мужчыны з белымі павязкамі на рука-
вах. Два гліняныя гаршкі, як набрынялыя жаночыя гру-
дзі, тырчаць адзін каля аднаго на штыкецінах на плоце.
«Людзей не хапае,— кажа адзін, вышэйшы ростам, з пляс-
катым тварам.— А ты стараста. Павінеп прыклад па-
даць...» — «Не-е, мужыкі, я не,— круціць галавою Яўтакіс
і хавае вадзяністыя вочы, тапырачы далоньй жоўтыя аб-
віслыя вусы.— Калі ўжо адразу павязкі не падзеў, дык
цяпер... Бярыце Пятраса, такім адпо задавальненне пабе-
гаць з вінтоўкай, а я ўжо стары...» Калі б не такі спякот-
лівы дзень і не зваблівы позірк Ёвасі Яўтакені, можа, і
не пайшоў бы ён з імі. Але шалёна прыпякала сонца.
Праз чвэрць гадзіны, калі адпачнуць коні, трэба зноў бу-
дзе араць канюшынішча. Да вечара аблівацца потам на
сквары, мучыцца з коньмі, якім жыцця не дае заедзь...
А яшчэ так цікаўна з-пад калматых дрыготкіх веек гля-
дзіць гаспадыня. Ніякай надзеі ён не меў, бо тады яшчэ
не ведаў, што Яўтакісу ўжо нядоўга деляпацца на гэтым
свеце, проста лічыў справай гонару прыціснуць дзе-не-
будзь на вышках старасціху, тым болей што і яна, здаец-
ца, не супраць. Адчуваючы, як яго суправаджае гэтае
спакуслівае падрыгванне вейкаў, ён сеў на ровар і паехаў
з тымі мужчынамі ў горад, дзе атрымаў вінтоўку, а Яўта-
кіс, пачухваючы худыя бакі, паплёўся ў хлеў на коней:
ён мусіў цяпер ехаць на поле, араць канюшынішча, зма-
гацца з заседзю і спякотай. Эх, каб ведаць усё наперад...
Але хто табе скажа? Думаў, вінтоўка, каб арыштантаў
муштравець, бабахаць угору, палохаць дзяўчат, а аказа-
лася, яшчэ ў гэты самы дзень... Хто ведае, ці адважыўся б
ён прыціснуць яе да шчакі, каб не гарэлка, ды спёка, ды
зухаваты настрой — пібы пейкая рака без берагоў: упа-
дзеш — і ўжо нікуды з яе не выплывеш. І паплыў, і па-
плыў ён разам з іншымі. А восенню зноў... Нават ускіпеў
праведным гневам. Юды! Хіба не яны ўкрыжавалі Хры-
ста?! Сына божага!

Як шалёныя сабакі, на Хрыста папалі,
як ваўкі ягпя схапілі, не займелі жалю.

З дзіцячых дзён ён чуў гэты песнаспеў, без якога не абыходзяцца ў вёсцы ніводныя хаўтуры; і цяпер ён гучаў у вушах, зліваючыся з вінтовачнымі стрэламі, а ён усё паціскаў і паціскаў курок, нібы ашалелы садоўнік, які застаў у сваім гадавальніку гурму зайцоў, што абгрызаюць дрэўцы. Сёй-той, што і казаць, разжыўся, а ён прывёз дадому толькі прыгожую ядвабную хустку з мяккімі аранжавымі махрамі, пярсцёнак і залаты гадзіннік. Склаў гэтыя рэчы ў свой фанерны куфэрак, што стаяў пад ложкам у каморы. А перад калядамі, калі размовы пра яўрэйскія расстрэлы пачалі сціхаць, уклаў гадзіннік у кішэньку, ушытую якраз на гэта ў штапы, і, звесіўшы на живот цяжкі залаты ланцужок, адсвяткаваў за гаспадарскім сталом свята праводзінаў парабкаў. Ён не намерваўся нікуды адыходзіць і святкаваў гэты дзень толькі таму, што так было заведзена здаўна. Стараста ўжо скардзіўся, што кепска пачуваецца, і пайшоў раней спаць, а Ёвася, выправіўшы парабка з наймічкай на танцы, зноў звабліва дрыгацела вейкамі; ён сам тады не адчуў, як апынуўся ў каморы каля свайго куфэрка і, пазіраючы на гаспадыню асалавелымі ад ціва вачамі, ахінуў яе плечы ядвабнаю хусткай з мяккімі аранжавымі махрамі. Яна нягучна смяялася, выгінаючы пад ягонай рукою спіну, нібы кошка, што лашчыцца, і казалла, што, зрэшты, падарункі павіпны даваць гаспадары парабкам, а не наадварот, але калі ўжо так атрымалася, дык яна ў даўгу не застаецца, пяхай толькі пачакае да наступных калядаў. Але гэтак доўга чакаць не давлялося: Яўтакіс блажэў на вачах, і аднойчы ўначы, калі ён заснуў, Ёвася ў адной сарочцы прыйшла да яго ў камору. Потым пачала заходзіць нават раціцаю. І тады ён зразумеў, што педарма прывёз гэтую хустку і ахінуў ёю плечы чужое жонкі. Сама раз цяпер выцягнуць на дзённае святло і пярсцёнак, што ляжыць, схаваны, у самым кутку ў куфэрку, — вырашыў ён. «Бач, як атрымаецца, мне смешна. Айц мамент — і з парабка гаспадар, стараста, галава заможнай сям'і». Але цяпер, калі з усіх бакоў на яго пазірала смерць і не было аніякай надзеі ад яе адкруціцца, смех змяніўся жахам. У нейкую долю імгнення ён зразумеў: каб не тая праклятая спёка і не тыя двое з вінтоўкамі... каб яны прыехалі хоць бы на паўгадзіны пазней, калі ён, выехаўшы ў поле, араў бы ўжо канюшынішча... каб Яўтакіс тады ўжо ляжаў у пасцелі

і гэтак звабліва не міргацелі вейкі ў Ёвасі... каб жа ведаў усё наперад... Нейкай самай маленькай драбніцы не хапіла — і ён не ўзяў бы ў рукі вінтоўкі і не пачаў бы, бо галоўнае — пачаць. Калі ад тваёй рукі пападалі многія, калі паслухаўся мольбаў і крыкаў аб ратунку, калі сарваў дарагую хустку з плячэй іншаверкі, а яе самую штурхнуў у яму, напоўненую стогнамі небаракаў, — хіба пасля ўсяго гэтага так ужо важны нейкі Фрэйткаў хлапчук?.. Альбо звар'яцелы ўцякач-яўрэй? Адзін з пашчадкаў Юды Іскарыёта, якія сына божага распялі на крыжы...»)

Іх правялі праз парадны ўваход. У зале было светла, як на банкеце: гарэлі ўсе тры жырандолі. Каля адной сцяны на крэслах сядзеў пан Дызэ з жонкай, каля другой — парабкі: чацвёра мужчын, двое хлапцоў і трое дзявок. Каля дзвярэй, трымаючы папагатове аўтамат, стаяў вартавы ў форме нямецкага салдата.

— Ідзі да Вайдатаса, — загадаў яму адзін з тых, што суправаджалі арыштаваных. — Калі заўважыш што падзронае, адразу ж давай знак. Вайдатасу я загадаў, каб ён ні на хвілю не адлучаўся ад машыны.

Вартавы выйшаў.

Той, што ўвесь час аддаваў загады, сеў за стол, пастаўлены збоку каля дзвярэй, і Адомас, аслупянеўшы, пазнаў Маруса Нямуніса. Ён быў апрануты ў кароткі кажушок са знакамі адрознення афіцэра нямецкай арміі; шэрае формнае галіфэ было ўвабрана ў мяккія хромавыя боты, на галаве — высокая армейская шапка з арлом і свастыкай, на шырокім скураным паску з партуцей — пісталет. Астатнія двое — Фрэйтка і незнаёмы, хударлявы белабрысы хлапчына з кірпатым носам, — былі ў пілотках, у доўгіх нямецкіх шынялях, апяразаных дзязгамі, за якімі тырчала па некалькі гранат.

Фрэйтка з белабрысым выштурхнулі арыштаваных па сярэдзіну залы, выстраіўшы іх у такім парадку: Адомас — Кучкайліс — паліцэйскі.

— Ну, вось мы і сустрэліся, — сказаў Марус, пераскокваючы гарачымі вачамі з аднаго на другога. — А можа, мы памыліліся? Можа, вы не тыя, па кім мы даўно сумуем? Адомас Вайнарас!

Адомас нічога не адказаў.

— Ад страху язык праглынуў, ці што? Кучкайліс!

Стараста застагнаў, нібы падымаў вялікі цяжар. Ён ледзьве трымаўся на нагах.

— А ты хто такі будзеш? — спытаўся Марус у паліцэйскага.

Той прабуў сваё прозвішча.

— Даўно служыш ім, Руткус?

— З мінулай восені.

— Шмат п'явішных людзей забіў?

— Не давялося, пане... таварыш... Вобыскі дык рабіў. Лавіў спекулянтаў... Гэтакая служба...

— Словам, цаца. А ці не дапамагаў немцам вылоўліваць летам мужчын для вермахта?

Паліцэйскі стаяў, апусціўшы галаву.

— Бачыш, мы ведаем усё не горш за цябе самога. Ня добра ашукваць.

— Калі так, дык мусілі б ведаць, што Руткус, дачуўшыся пра аблаву, звечара паспеў папярэдзіць вёску, — адгукнуўся адзін з парабкаў.

— Ты, хлопча, дарэмна язык распускаеш — нагарыць табе, калі мы пойдзем.

— А хто кажа, што я застануся? — жвава адказаў парабак.

Партызаны пераглянуліся між сабою і шматзначна ўсміхнуліся.

— Сядай.— Марус махнуў рукой паліцэйскаму, паказваючы на месца каля сцяны, дзе сядзелі Петар фон Дызэ з жонкай.— Мы і без дарадчыкаў сёе-тое ведаем пра людзей, з якімі даводзіцца мець справу. Напрыклад, хоць бы пра гэтага нямецкага каланіста з Усходняй Прусіі. Трэба было б павесіць яго на сухой галіне — паветра стала б чысцейшае, але спадзяюся, што пасля нашага візіту пан Дызэ засумуе па айчыне і вернецца туды, адкуль узяўся. А табе, Руткус, карысней было б кінуць гэтую сабачую службу, інакш не магу абяцаць, што другі раз мы цябе зноўку памілуем.

— Яны нас забіваюць, а мы іх мілуем...— прамармытаў Фрэйтка.

— Прэдателі! Расстраляць всех! — крыкнуў белабрысы.

— Мы абаронцы законнага ладу, а не бандыты.— Марус выцягнуў з планшэткі складзены папалам аркуш паперы і ўстаў.— Маглі б знішчыць вас яшчэ на дарозе, але забойцам такая смерць была б западта добрая. Апрача таго, яна не аднавідала б рашэнню партызанскага суда, бо вы абодва асуджаны на смерць праз павешанне.

З горла ў Кучкайліса вырваўся хрып, ён заікаў. Гала-

ва трэслася, як у эпілентыка, па абвіслым падбародку цякла сліна.

Адомас з агідай адсунуўся ўбок. У вушах звішала, аднак розум быў цвярозы, пачуцці абвастрыліся, нібы даўно ў рот не браў ні кроплі гарэлкі. Бачыў белы чатырохкутнік пацеры ў руках у Маруса, за ім двух мужчын з аўтаматамі, гатовымі да стрэлу, разгледзеў нават бялёсы шрам на падбароддзі ў белабрысага і чамусьці падумаў, што грудзі ў яго, пацэўна, сіняватыя, як у мерцвяка, а па абедзвюх руках татуіроўка: чэрап са скрыжаванымі касцямі. «За супрацоўніцтва з немцамі... забойства савецкіх грамадзян... асудзіць...»

— Я не забіваў... не забіваў людзей! — усклікнуў Кучкайліс. — Няма сведак... Хлусня!

— Ён забыўся, погань, што яўрэі таксама людзі, — прашыпеў Фрэйтка.

— Колькі немцы табе заплацілі, Кучкайліс, за маіх бацькоў і за хлопчыка Бергмана? — сурова запытаўся Марус.

Кучкайліс упаў на калені.

— Я не думаў... не хацеў... Такі быў загад ад улады, — скуголіў ён, як шчаня. — Будзь чалавекам, Фрэйтка, і вы, пан... таварыш Нямуніс... Злітуйцеся...

— Які добранькі, бач, зрабіўся, мне смешна, — кпліва ўсміхнуўся Фрэйтка, пераймаючы Кучкайліса. — Бач, загадалі яму даведацца, хто хавае яўрэяў, ён вышюхаў — і айп мамонт у гестапа. Абавязак такі, што ў гэтым кепскага, мне смешна.

— Не, не, не ў гестапа, — падхапіўся Кучкайліс. — Не немцам. У паліцыю паве... паве... Вось яму, Вайнарасу. — Павярнуў жахліва перакрыўлены твар да Адомаса, цягнучыся да яго рукою, якая дрыгала ў паветры, нібы кій сляпца, што намацвае дарогу. — Гэта ён... ён... Яго карайце!

Адомас адварнуўся — яму зрабілася блага. Позірк па імгненне затрымаўся каля сцяны, дзе сядзеў паліцэйскі з панамі Дызэ. Усе тры дзіўна здранцвелі, схіліўшы галовы набок, нібы віселі, пачэпленыя на нябачнай вяроўцы.

— У пятлю гэтага нягодніка! — загадаў Марус.

Пакуль Фрэйтка з белабрысым дабеглі да Кучкайліса, той паспеў бразнуцца па падлогу і цяпер поўз да стала.

— Злітуйцеся... Злітуйцеся... Таварыш Нямуніс... Бергман... Магарыч разам пілі... Злітуйцеся... — лямантаваў ён, абняўшы Фрэйткавы ногі.

Белабрысы стукнуў яму прыкладам аўтамата па руках, а калі гэта не дапамагло, садануў пагою ў бок, і толькі тады Фрэйтка вызваліўся са стараставых абдымкаў.

Партызаны, схапіўшы Кучкайліса пад пахі, пацягнулі яго, як мяшок, у канец залы, да першай жырандолі, з якое ўжо звісала вяроўка.

— Стул! — па-руску крыкнуў белабрысы.

Загрукацела па надлозе крэсла, якое пехта піхнуў ад сцяны. Тупат пог, лаянка, пейкі звярышы рык.

— Праклятая падла! Абляваў...

— Па мордзе сукіпаму сыпу!

Празвінела аплявуха. Другая, трэцяя.

— Будзьце ласкавыя зазірнуць у сваю будучыню, пане начальнік паліцыі, — сказаў Марус.

Адомас не паварухнуўся.

Тады падышоў Фрэйтка і, узяўшы за плечы, павярнуў тварам да жырандолі.

Кучкайліс стаяў на крэсле са звязанымі рукамі і пятлёю на шыі. Твар азыз, атупеў, малелькія вочкі кудысьці схаваліся. Перад каптана і паркет вакол крэсла запаскуджаны; нудзіла ад кіслага паху неператраўленай ежы і алкаголю.

Марус махнуў рукою.

Белабрысы пацягнуў на сябе крэсла, і Кучкайліс з пейкім дзіўным храбусценнем павіс у паветры. Крутануўся ў адзін бок, пасля ў другі (жырандоля падазрона захісталася над паніклаю галавой), нарэшце павярнуўся спіной да Адомаса, нібы засаромеўся сваёй ганебнай смерці, і гэтак застаўся вісець.

Адомас адварнуўся. «Падох, як апошняе быдла, — мільганула думка. — Не здолеў чалавекам памерці». Падняў галаву, з выклікам агледзеў залу. Паны Дызэ і паліцэйскі сядзелі ў ранейшых паставах — шыі напружаныя, як па шыбеніцы, тварамі да дзвярэй. Парабкі хто перашэптаўся між сабой, хто ўнурыўся ў паркет, аднак ніхто не глядзеў на павешанага. Толькі цяпер Адомас заўважыў, што сярод іх няма Міграты, і яму зрабілася лягчэй. «Усё, што мне засталася, — гэта памерці мужчынам...»

— Другая жырандоля прызначаетца асабіста вам, пане Вайпарас, — са здэклівай іроніяй сказаў Марус. — Па праўдзе кажучы, ваша асоба не ўваходзіла ў нашу сёнпяшнюю пачную праграму. Звычайнае супадзенне: прыехалі па аднаго, а трапілася ў абдымкі пара. Які ду-

раць не скарыстаў бы такой нагоды? Так што рыхтуйцеся, пане начальнік.

«Калі падыдуць звязваць рукі, лупяну гэтаму кірпатаму — і за аўтамат... Калі гінуць, дык лепш ад кулі».

— Шкада, Нямуніс, што не ўкакошыў цябе ў пачатку вайны. Была нагода, — таксама з іроніяй адказаў Адомас.

— Хочаш расчуліць мяне? Не старайся, нічога з гэтага не атрымаецца.

— Ведаю. Для таго вы і заявіліся, каб зводзіць старыя рахункі. Дзіўлюся, як гэта Кяршыс да гэтага часу жывы. А можа, сёння, праходзячы міма, і яго павесілі на галіне?

— Твая сястра гэтага не вартая. Дзеся яе я і курыцы бшыі не скруціў. — Марус хрыпла засмяўся. — Шчыра кажучы, мне і цябе шкада: усё ж такі істота з роду двухпогіх. Але нічым не магу дапамагчы: забойцаў і здраднікаў мы знішчаем.

— А самі пры гэтым здраднікі... Каму ты служыш? Гэтаму чужынцу?

Марус пагардліва ўсміхнуўся.

— Героя з сябе строіш? Кожны нягоднік, прыціснуты да сцяны, альбо абробіцца да вушэй, альбо пачне выдаваць сябе за смельчака. А вынік у абодвух выпадках той самы. Вунь сядзяць людзі; можа, яны і не бачылі, як ты таптаўся па калені ў крыві, аднак усе ведаюць, што даўно заслугоўваеш пятлі. Ніхто не паспачувае, не надзене пакутніцкага вянка, не спадзявайся.

— Аднак і цябе не апраўдаюць, — секануў Адомас, не пазіраючы ўбок, але выразна ўяўляючы выцягнуты твар пана Дызэ. («Вось як памірае сапраўдны літовец, пане немец! Гэты Іванушка нікому не зможа пахваліцца, што павесіў гада, які вымольваў літасці».) — Ад чыйго імя ты судзіш людзей? Я не прызнаю ніякай савецкай улады. Для мяне існуе толькі адна законная ўлада — улада незалежнай Літвы. Яна пакуль што ў Амерыцы, але мой народ тут, у сваім доме. Я служу свайму народу...

— Дапамагаючы немцам яго знішчаць?

— Так, калі размова ідзе пра такіх адшчапенцаў народа, як ты.

— У тваёй асобе гітлераўцы набылі ідэальнага паслугача. — Марус змушаным усмехам засланіў раздражненне, якое расло ў ім. — Але, можа, досыць ужо, пане начальніку, гэтых размоў?!

— Мы адзін аднаго не перакапаем: кожны з нас служыць іншаму гаспадару. Маглі выбраць залатую сярэдзі-

пу, як Гедымінас, ну, але што зробіш — не выйшла... Аднак я не шкадую, што выбраў Гітлера. Прыемней службыць у культурнага папа, чым у запэндзанага мужыка...

Бразнулі дзверы. На парозе з'явіўся партызан.

«Калі не ўдасца загінуць ад кулі, праз некалькі хвілін буду вісець на другой жырандолі побач з Кучкайлісам, — падумаў Адомас. Раптам яму ў галаву прыйшла думка, што на рахунку ў Маруса яны не першыя, што ён таксама запэцкаў рукі ў чужой крыві, і сэрца заліла хваля зласлівай радасці. — Не, усё, што я зрабіў, было непазбежна, мусіла здарыцца. Я забіваў, баронячы сябе і здаровую частку нацыі. І мала забіваў: калі б тады я не пашкадаваў Маруса, сёння не стаяў бы перад дулам яго аўтамата».

Марус павярнуўся да партызана, які міргаў аслеплымі ад яркага святла вачамі, нібы хацеў лепей разгледзець труп, што пакалыхваўся пад жырандоляй.

— Чаго табе, Мядзведзь?

— Нешта не тое, таварыш камандзір. Трэба спяшацца...

— Заводзь машыну!

— Заведзена, таварыш камандзір.

Фрэйтка з белабрысым, не чакаючы Марусавага загаду, ступіў да Адомаса. У гэтае ж імгненне бразнула разбітая шыбіна, за выбітым акном мільгануў прыклад аўтамата і прагучаў спалохааны крык:

— На дарозе машыны! Немцы! Хутчэй!

Раздзел трэці

I

Толькі пасля таго, як ляпалі дзверы ў сенцах, Мілда адчувала, што пачынаецца яе дзень. Хоць бы да абеду, калі ён забяжыць перакусіць (апошнім часам гэта здаралася ўсё радзей), яна зможа пабыць сам-насам са сваімі думкамі, не бачачы гэтага чалавека, які стаў ёй зусім чужы і якога яна ў роўнай меры і непазведзела і баялася. І разам з тым шкадавала. Гэта было самае недарэчнае пачуццё — яно замінала ёй прыняць канчатковае рашэнне — аднак яна нічога не магла з сабою зрабіць. Чуючы, як ён бушуе за сцяной альбо пешта мармыча, як, сарваўшыся сярод пачы з пасцелі, адчыняе шафу, звоніць кіліш-

камі, яна ўяўляла цяперашні сніты твар, і ёй стапавілася балюча да слёз. «Ён гэтага не варты, не варты спагады», — дзяўбла яна сабе, аднак бывалі такія імгненні, калі яна ледзь стрымлівалася, каб не кінуцца ў яго пакой і не вырваць з рук бутэлькі. «Няўжо я кахаю яго?» Аднак тут жа спалохапа адганяла гэтую думку. Адчувала сябе ў глухім тупіку, з якога хіба што толькі цуд ёй дапаможа выйсці. І яна верыла, што здарыцца, мусіць здарыцца пешта незвычайнае, што зрушыць ледзяныя заторы перапушчасці і вынесе яе на шырокія воды. Яна не ведала, якім чынам гэта можа адбыцца, нічога не планавала загадзя, аднак жапоцкім чупцём угадвала хуткае вызваленне. І вось пекалькі дзён назад яна пачула ў сабе тупат чыіхсьці асцярожных крокаў. Спачатку нават не паверыла — падман! Нават не падумала, што гэта пастукаўся парэшце той цуд, якога яна падсвядома чакала, аддаўшыся на волю лёсу. Хацела схадзіць да доктара Гінкуса, але, сама не разумеючы чаму, адклала візіт на заўтра. Потым перанесла яго на другі дзень. Не, яна не рашалася ісці да доктара Гінкуса. Сорам? Можа, трошкі і сорам, хоць Мілда цвяроза глядзела на такія рэчы і не ўхваляла жапчын, якія занадта пільна трымаліся забаронаў хрысціянскай маралі. Нейкае іншае, куды складанейшае пачуццё — яна нават не магла зразумець яго розумам — прымушала яе адхіліць такое, здавалася б, простае, найбольш прымальнае выйсце. Ёй было дзіўна, што яна будзе мець дзіця. Апапаная радасным хваляваннем, яна пазірала на сябе ў люстэрка («Маці... няўжо гэта жапчына падобная на маці?..») і больш не адчувала нянавісці да Адомаса. І шкадаванне прапала, і страх. Не засталася ніякіх пачуццяў, можа, адна толькі грэблівасць, з якой мы выцягваем на сметнік мэблю, што адслужыла. І ў яе стала лёгка і добра на душы, калі ўчора нарэшце адважылася сказаць, што паміж імі ўсё скончана.

Ноччу спала трывожна. Часта пракідвалася, і кожны раз першаю думкаю было: «Я свабодная!» Яна не намервалася пакаваць рэчы і перабірацца ў вёску да Гедыміпаса. Магчыма, пекалі гэта і зробіць, але толькі не цяпер. Западта была прывязаная да горада, а яшчэ больш да свайго дома, саду, словам, да ўсяго наваколля, што яе атачала і адарвацца ад якога яна не мела ні ахвоты, ні моцы. Вёска яе пужала, яна ж збегла адтуль. Яшчэ яна саромелася Гедыміпасавага бацькі, баялася, што вяскоўцы яе не зразумеюць; сярод гэтых недаверлівых, з прымі-

тыўнымі думкамі людзей яна будзе самотная. Яна не ўяўляла, як складзецца далей яе жыццё, аднак, звыклая жыць сённяшнім днём, яна не дбала пра будучыню, ве-
рачы, што ўсё вырашыцца само па сабе, як толькі наро-
дзіцца дзіця. Гедымінас яе кахае, гэта самае галоўнае.
Нічога яна так рэальна не адчувала, як жыццё, што завя-
залася ў ёй. Не хутка, яшчэ не хутка... Будзе вясна... Мо-
жа, маі, а можа, пачатак чэрвеня... І з'явіцца на свет ён,
дзіўны малеські чалавечак. Слабое, безабароннае стварэн-
не, што вырасла з тваёй крыві і твайго цела, як парастак
з карапёў вялікага дрэва. Ты можаш пагасіць яго — жыц-
цё, што займаецца ў табе, — аднак ты гэтага не зробіш, бо
яно табе трэба, падзвычай трэба. Да гэтага часу ты была
дадаткам да іншага, а цяпер іншы будзе залежаць ад цябе.
Табе трэба каго-небудзь мець побач з сабою, каб, страціў-
шы ўсё, не застацца без нічога.

Так сказаў тады Гедымінас. Не зусім так, але ва ўся-
кім разе падобна: «Мы можам страціць бацькоў, блізкіх,
сяброў і ўсё роўна не будзем самотныя, калі не страцім
сябе. Чалавек мусіць утрымаць у сабе самога сябе, каб,
калі не стане ўсяго, не застацца без нічога».

II

«Гэта пра мяне», — падумала яна. Зрабілася дужа
тужліва і нават страшна ад гэтых загадкавых слоў, і яна,
думаючы, што няправільна зразумела, папрасіла яшчэ
раз прачытаць той верш.

Узлесак палымнеў бярозамі, апаленымі першымі пры-
маразкамі. Бабіна лета ішло па аголеных палях, дзе па-
свілася скаціна і нерухомелі хутары, зацягваючы срабры-
стай посцілкай павуціны пашарэлы ржэўнік. Неба такса-
ма было нейкае пабяжлае, нібы зношанае, хоць горача
прыпякала сонца і ніводная аблачынка не парушала гэта-
га журботнага спакою.

«Але, гэта пра мяне», — паўтарыла яна ў думках, калі
Гедымінас яшчэ раз прачытаў верш. Задраўшы галаву,
яна доўга глядзела ў неба, слухаючы гагатаў гусей, што
ляцелі ў вырай, хоць і не бачыла іх.

— Заслапяюць дрэвы, — расчаравана зазначыў Гедымі-
нас. — Восень... Восень...

— Чаму ты думаш, што ў мяне пікога не застало-
ся? — спыталася яна са штучнай абьякавасцю, хоць сэр-
ца білася так моцна, што можна было пачуць яго ўдары. —

Маці, праўда, памерла, бацька ажапіўся другі раз, пяма сапраўдных сяброў, аднак жа ёсць ты... Яшчэ ёсць...

Ён здзіўлена паглядзеў на яе.

— Пра што ты кажаш?

— Гэты верш ты напісаў пра мяне, Гедміс.

— Няўжо?! — Ён засмяўся. — Не крыўдуй, але, пішучы яго, я зусім пра цябе і не думаў.

— «У гэты свет мы голыя прыходзім, сціскаючы ў далопі медны грош, у кожнага ён свой, ды ў карагодзе дарог і сцежак змарнаваў я ўсё ж бяспэчны дар, што доля даравала, — і родны дом чужы стаў неспадзеў, і адраклосся сэрца, што кахала, ад жабрака, што каралеўства меў...» Сапраўды, Гедымінас, я не змагла разумна скарыстаць свайго меднага грошыка.

— Нічога дзіўнага, калі б я напісаў пра цябе, — кожны паэт павінен апяваць сваю каханую, — але гэтага верша ты не прысвойвай: у ім лёсы многіх, у тым ліку і мой, — сур'ёзна адказаў ёй Гедымінас. — Ці варта дзівавацца, што і ты знайшла ў ім сябе? Наўрад ці ёсць на свеце чалавек, які быў бы задаволены, як ён пражыў жыццё.

— Не судышай мяне, Гедміс... Не варта. Год таму назад я толькі пасмяялася б з гэтага твайго верша альбо, у лепшым выпадку, пазяхнула б. «Ды ў карагодзе дарог і сцежак змарнаваў я ўсё ж...» Падумаўце, знайшоў, што аплакваць! Жыццё чалавеку на тое і даецца, каб ім карыстацца. Але цяпер я ўжо не тая, Гедміс... Можа, гэта і кепска, можа, праз гэта «і адраклосся сэрца, што кахала...».

— Ну што ты выдумляеш? Гэта ўжо хваравітая падзронасць, мая мілая!

— Ведаю, цяпер ужо ведаю: трэба было жыць зусім не так. З самага пачатку не так. Не з таго я пачала... А з чаго я мусіла пачаць? Адомас, калі злаваў, кожны раз вытыкаў мне бурмістра. Нібыта здрадзіла дзіцячай любові... А ён? Спалохаўся Катры Табакі — і ў кусты. Ды чаго там, іншая дзяўчына яго несумненна чакала б. Каханне ўмее чакаць. Але ці кахала я тады Адомаса? Мне толькі здавалася, што кахаю, а на самой справе гэта была гульня пустой ганарлівасці. Сын заможных гаспадароў, верхавод у гімназіі... Думаючы пра Адомаса, я ўяўляла, што сяджу поруч з ім у Вайнарасавай брычцы, у якую запрэжаны стаеннік, і імчу праз нашу вёску. Усе кідаюцца да вокан: Дайлідава Мілда з мужам коціць у госці. Папове Вайнарасы! Паняй хацела быць, Гедміс. Як твая сястра Анэля. Жыць у прыгожай хаце, прыгожа апрацаваць, смачна есці.

Усе дочкі бабылёў пра гэта мараць, а што ўжо казаць пра мяне — я ж трохі лізнула навукі ў гімназіі. Я проста задыхалася ў нашай цеснай халупе. Вечная нястача, сваркі. Тут жа, за сцяною, карова, свіння, смурод. Ніколі не забуду, як бацька аднаго разу выцяў маму па твары за тое, што купіла мне новую сукенку. А колькі было такіх аплявух! Галеча робіць з чалавека жывёліну. Чым так жыць, думала я, дык лепей зусім не з'яўляцца на свет. Аднак я з'явілася, Гедміс, і я хацела жыць... Калі б я скончыла гімназію альбо выйшла замуж за Адомаса, усё магло б скласціся іначай... І яго жыццё скіравалася б па іншай каляіне. Большасці ж сялян хапае той драбніцы няшчырага кахання, якое жонкі прыносяць у дадатак да пасагу — да зямлі, коней і кароў. Але мама памерла, я мусіла кінуць гімназію, а з Адомасам нічога не выйшла. Атрымала невялічкую пасаду ў Краштупенах, потым падварнуўся Бяржэнас... Але не трэба мне было выходзіць замуж, цяпер я бачу, што кепска зрабіла. Ні за аднаго, ні за другога. Трэба было чакаць, цярпліва чакаць, як неяк, раз'ятраны, сказаў Адомас. І не Адомаса чакаць, вядома, а кахання. Цябе, Гедміс! Я паспяшалася на пяць гадоў, мой любы, але памятай, тады я яшчэ не ведала, што такое сапраўднае каханне, не разумела, чаму людзі канчаюць самагубствам, ненавідзяць, ахвяруюць усім дзеля яго, цярпліва чакаюць гадамі і адчуваюць сябе ўзнагароджанымі звыш усялякай меры, калі яно прыходзіць да іх, нават хаця б на адзін дзень.

Пакуль Мілда гаварыла, Гедымінас стаяў перад ёю, апусціўшы галаву. На яго вуглаватым твары, які ёй цяпер здаваўся нават прыгожым, застыў дзіўны выраз — суровасць, змешаная з распаччу.

— Навошта пра ўсё гэта ты мне расказваеш? — пышчотна перапыніў ён. — Я ведаю тваю біяграфію.

— Хачу, каб ты мяне зразумеў, Гедміс.

— Ці можна пакахаць чалавека, калі яго не разумееш? З першага погляду? Так бывае, асабліва — у вершах. Магчыма, часам і ў жыцці. Але не тады, калі чалавек мае гэтулькі гадоў, як я цяпер. Я кахаю цябе, Мілда. Такую, якая ты ёсць. Калі б тваё жыццё склалася інакш, скажам, у апошнія гады, магчыма, любоўная прыгода ў тую ноч, калі расстралялі яўрэяў, і засталася б прыгодай. Што б, зрэшты, ні сталася, я не магу прайсці міма чалавека, які топіцца, не падаўшы яму рукі.

— Ты загаханы ў маё гора, а не ў мяне.

— Не спрашчай! Тваё гора зрабіла цябе іншай жанчынай. Такой, да якой я не магу заставацца абьякавым. Ты прыгожая, аднак ведай, раны душы, нават самыя гнойныя, узрушваюць мяне больш, чым вонкавая прыгажосць. Мож, таму, што і сам іх маю.

— Аквіля... — раўніва прашаптала Мілда.

— Не толькі каханне пакідае рубцы, Мілджэ. — Гедымінас сеў побач з ёю на камель зваленага дрэва.

Абняўшыся, абое маўчалі, слухаючы пошум асенняга лесу. Непадалёку, на ўзлеску, араў селянін. Чорныя тлустыя скібы блішчалі на сонцы, і яна адчувала сытны пах зямлі, як тады ў маленстве, калі басанож бегала па свежай раллі, распалохваючы птушак, што збіралі чарвякоў. Даўно яна не была такая слабая, пакорлівая другому — гэтым шурпатым рукам, што абдымалі яе, гэтым гулкім грудзям, на якіх ляжала яе галава. Зусім бездапаможная — спавітае немаўля на руках у маці, — аднак шчаслівая. І тут яна пачула смех. Даўкі, няроўны, ад якога дрыжыкі прабеглі па целе.

— Што з табой?

— Згадаў адно вар'яцкае здарэнне. Пазаўчора ў Лаўксадзіс прыязджаў Адомас. Я яму сказаў, што кахаю цябе.

— О мой любы! Але што тут смешнага?

— Ён выцягнуў пісталет, пальнуў угору. Бачыла б ты, як я даваў драпака! — Гедымінас зноў засмяўся. Злоспа, здзекуючыся з самога сябе.

— Кепскія жартачкі. Ён жа мог цябе застрэліць, — жахнулася Мілда.

— Не ведаю. Ва ўсякім разе не трэба было ўцякаць. Не магу сабе дараваць гэтага.

— Якая лухта!

— Вядома, але яна прымусіла мяне пра шмат што падумаць. Я пачаў лепш разумець тых, хто, апынуўшыся перад дулам вінтоўкі, прадаюць сваіх блізкіх.

— Лепей прачытай яшчэ які верш.

— Абавязкова, калі напішу. І не верш, а цэлую паэму. Пра аднаго наіўнага чалавечка, які думаў, што можна застацца сухім, стоячы пад голым небам, калі лье дождж. Бедалага прамок да ніткі! Я не ведаю, што мне рабіць, Мілда, але мне сорамна жыць гэтак далей. Нядаўна зайшоў немец: «Дай сала!» Морда тлустая, усміхаецца, пачак свайго вішнёвага тытуню падае. А наліха яна мне здалася, гэтая пахкая пацяруха, калі я не куру? Выбірайся да д'ябла, прэч! Вядома, нічога я яму не сказаў. Пай-

шоў у камору, адрэзаў кавалак. На, падавіся! І так мне моташна стала. Адчуў сябе такім вязковым лапцем, хоць плач. Яны нас душаць, а мы іх кормім. Спаражняем свае засекі, спусташаем хлявы. Каб лепей круцілася машына зпінчэння. Не, самі мы не забіваем, барані бог! Мы пе вінаватыя. Мы толькі кормім тых, хто забівае. А сумлен-пamu чалавеку тут жа, у нас пад бокам, няма чаго есці. Ну, скажы, як жыць такой Пуплясені? Старэйшыя дзеці зарабляюць сабе на хлеб, а што рабіць з меншымі? Немцы мала таго што забілі мужа, але і абабралі дарэшты: ска-ціну, жыта — усё забралі. Нават тое збожжа, якое яшчэ і жаць не пачыналі, апісали, ацапілі і загадалі пасля аб-малоту здаць уладзе. Альбо Чорны Кукса. Трое хлапцоў служаць у гаспадароў — адзін парабкуе, двое статак пас-вяць, — а астатнія трое, самыя меншыя, сядзяць дома. Зай-шоў я да яго нядаўна. Як маешся, Путрымас? Паглядзеў на мяне, быццам я з месяца зваліўся, ухмыльнуўся. «Па-каралеўску, кажа, маюся, пане Гедымінас, як і належыць у часы росквіту новай Еўропы». А на сталае адно міска бульбы з лупінамі ды салёныя агуркі. Дзеці бледныя, жы-воцікі падзьмутыя. Хапаюць тую бульбу адно перад ад-ным і пхаюць сабе ў рот, не паспеўшы нават аблупіць. Усю ноч я не мог заснуць. А на другі дзень пацягнуў ім бохан хлеба і аполец сала. «Гэта вы дарма, кажа, пане настаўнік: немцам не застанецца...» Выйшаў адтуль як апляваны. Сапраўды, паліха гэтакая міласціна? Гэта ж толькі кропля вады, каб змачыць губы таму, хто канае ад смагі. Езуіцкая прыхамаць філантропа, які хоча пафлір-таваць са сваім сумленнем, больш нічога. Я ўзбурыўся на сябе, Мілда. Пракляты двурушнік, слімак, баязлівец! Чым ты адрозніваешся, напрыклад, ад таго ж Кяршыса, які да-лей за свае гектары свету не бачыць? Ну, шырэй разва-жаю, ну, мучуся. А калі па сутнасці — мы на адзін капыл: я раблю тое самае, што і ён, — кармлю адпады чалавецтва. Я і рапэй задумваўся пра гэта, а пасля ўцёкаў палонных, калі забілі Пуплясіса і тых двух рускіх з парабкоўні рас-стралялі... Калі чалавек хоча, ён заўсёды знойдзе, чым сябе апраўдаць, але прыходзіць час, і бачыш: усё гэта — самападман.

— Ты занадта ўражлівы, мой любы, — сказала Міл-да. — Што іншае, жывучы ў вёсцы, можа рабіць чалавек, як не вырашчваць збожжа?

— Згода! Вырошчваць табе, Пуплясені, Чорнаму Кук-су, але толькі не пану Ропу з Дангелем! Больш яны не

атрымаюць ні зершейка, панове немцы! У нас досыць і сваіх галодных у вёсцы.

— Ты, мабыць, жартуеш, Гедміс? — яшчэ не верачы, яна ўважліва паглядзела на яго. — Сам выдатна разумеш, якія неспамыслоты ты можаш паклікаць на сваю галаву.

— Калі я падзяліўся гэтым намерам з бацькам, сваім добрым старым, ведаеш, што ён адказаў? «Цяпер гэтулькі ўсюды бедаў, што наша будзе не большая, чым у іншых». Такія былі яго словы. І мне засталася толькі дадаць: «Сапраўды, тата, часам здаецца, што быць шчаслівым у гэты час — злачыштва».

«Не будзь вар'ятам! — хацелася ёй усклікнуць. — А што будзе са мной?»

У роспачы яна пазірае праз чараду дрэў на палі. Які вялікі свет і як мала ў ім месца!

— Ты гневаешся на мяне? — чуе яна ягоны голас. — Даруй, можа, нам і не варта было збліжацца: я не магу даць таго, што табе трэба.

— Не кажы так, Гедміс. З табою я зведала сапраўднае шчасце. Хіба гэта мала? Ніхто не вінаваты, што лёс вырывае і тыя крошкі шчасця, якія нам кінуў.

III

Цяпер, калі Адомас пайшоў на службу, яна думае пра тую размову. Потым яны сустрэліся з Гедымінасам яшчэ не адзін раз, ляжалі пад ялінаю, блукалі па лесе, усыпаным крамяным лісцем, што пахла ветрам, аднак гэтыя сустрэчы неяк пабляклі, а той дзень бабінага лета з небам, асмужаным попелам згарэлай восені, быў па-рапейшаму яркі. І яна глядзіць на неба той сустрэчы, па крывыя калоны бяроз, што трымаюць дзіравы дах жоўтай вашчанай лістоты, і здзіўляецца, што ёй зусім не шкада ні гэтых журботных дрэў, ні птушынага спеву, што затухае сярод сіратлівых галін. Бо і сама яна мёртвая. А можа, ніколі і не жыла? Не было ні ашуканага першага кахання, ні Бяржэнаса з Адомасам, ні зневажальных прыкрых гадзін у абдымках у Дангеля. Не было наогул ніякага мінулага — яно памерла, як тыя птушыныя песні, разам з залацістымі бярозамі. Дзівосная ўласцівасць прыроды — паміраць, каб змагчы пасля гэтага адраджэння! Ты не ведаеш, што абяцае табе заўтрашні дзень, аднак зразумела адно — і гэта самае галоўнае! — не будзе так, як было. Ні ганебнага самападману, ні агіднай крывадушнасці, бо тая згуб-

ная пустата, у якой ты мітусілася, шукаючы апоры, напоўнілася дзівосным, жыватворным змесцівам — Каханнем.

Весела парышвае пад пагамі паркет. Раней, каб вапчыць яго, запрашала знаёмую работніцу, а цяпер хоча гэта зрабіць сама. Цяжкавата з непрывычкі. Баліць спіна, льецца пот, але, ахопленая нейкім шалёным задавальненнем, яна рупіцца, не даючы сабе аддышкі. Пераставіла мэблю, на месца старых карцін павесіла новыя, якія калісьці была зняла. Дзверы ў Адомасаў пакой заставіла шафай з адзеннем: цяпер яна будзе хадзіць праз веранду. Адтуль можна трапіць і на кухню. Адомасавы рэчы — чамадан, боты, цывільную вопратку, якой ён даўно ўжо не карыстаўся, — з веранды вынесла ў прысенак. Зрэшты, магла запхнуць і ў шафу ў яго пакой, але пабаялася, што — ўвайдзі яна туды — і разбурыцца ілюзія ўсмерчапага мінулага.

Такім чынам, рэчы на новым месцы. Адзін пакой навошчаны, блішчыць. На сёння досыць! Адчула сябе раптам галоднаю як ніколі. Трэба хоць што-небудзь згатаваць на абед. Але ў доме нічога няма, апроч неатавараных прадуктовых картак. У краму! Выварочвае сумку на стол, лічыць грошы. Дзіўнае адчуванне — ніколі іх не лічыла, хіба што на рынку ці ў краме, калі плаціла за тавар. Сто марак з пфенігамі. Дый тыя Адомасавы. Смешна! А калі яна мела свае грошы? Можна, толькі тыя некалькі месяцаў, калі працавала касіркаю ў кінатэатры. Варта было б пашукаць якую-небудзь службу...

У калідоры надакучліва звоніць тэлефон. «Пані Баярчэня засумавала? Ці якая іншая дама прагне, каб я дапамагла ёй развеяць нуду». Мілда паспешліва падзяе паліто і выскоквае з дому. Вільготны вецер плюецца ў твар, шпурляе за каўнер нежывыя яблыневы ліст. Здалося, нібы нехта пацягнуў па шыі лязом, і на хвіліну яе ахапіла вусцішнае пачуццё, ад якога кроў стыла ў жылах. Смерць... Менш за ўсё яна хацела б цяпер памерці. Але адкуль такія дурныя думкі? «Ат, цяжарным жанчынам заўсёды трызняцца ўсякія дзівосы». Пачынае лічыць, колькі чаго атрымае па карткі, падумала, што варта было б якога дня схадзіць у вёску, абмяпяць сёе-тое з траптаў на масла, і пастрой паступова ўраўнаважваецца. З крамы выходзіць з напакаванай сумкай. Была б амаль пустая, каб не хлеб. Невялічкі кавалак ялавічыны, бляшанка кансерваў, фунт цукру і фунт маргарыну. На Адомасавы карткі яна атрымала б масла, свінога тлушчу альбо добрага свежага мяса. Не,

гэтыя панове по галадаюць. Згадаўшы Гедымінасавы словы пра шчасце, можна сказаць, што быць сытым у гэтым горадзе сорам, бо сытыя толькі злачышцы. Згаладнелы твар — твар сумленнага чалавека.

— Хвілінку... хвілінку, пані Мілда.

Мілда паварочваецца да чалавека, які ідзе побач... Азызлы твар, недзе бачаныя вусікі.

— Пане Саргунас!

— Цішэй, цішэй, пані Мілда.

— Што вам трэба? Я спяшаюся... — Яна непрыязна, з усё большай трывогай глядзіць на яго пабрыдчэлы твар.

— Выбачайце, што проста тут, на вуліцы... Бачыце, такая сітуацыя... Я хацеў злавіць папа Адомаса, адпак ён выехаў у вёску, і ніхто не ведае, калі ён вернецца. А мой цягнік адыходзіць праз пару гадзін. Я маю сёе-тое перадаць пану Адомасу. І наогул, нам трэба было б з вамі пагутарыць, пані Мілда.

— Пра што? — няветліва кідае яна, не прыпыняючы хады.

— Я ведаю настрой вашых думак, пані Мілда. Можна, таму нам і трэба пагутарыць, што ведаю гэты настрой. Але жыццё змяняе чалавека. Многія, хто ўпарта раней трымаўся адной пазіцыі, сёння пераходзяць на другую. У час гістарычных перамен людзі пераглядаюць свае погляды, а што датычыць вас...

Мілда болей не чуе Саргунаса. З радасным здзіўленнем яна глядзіць на жанчыну, што ідзе па другім баку вуліцы. Клятчатая, па-дзявоцку завязаная хустка, шэрая сярмяжная куртка, чаравікі з высокімі шнураванымі халяўкамі не дужа пасуюць да яе стройных, абцягнутых ваўнянымі шкарпэткамі ног.

— Прабачце, пане Саргунас, я з вамі развітваюся. Аквіля!

Жанчына спыняецца, кідае порсткі позірк праз вуліцу. На збянтэжаным твары займаецца нясмелая ўсмішка.

— Шкада, дужа шкада, пані Мілда... У такім разе будзьце ласкавыя перадаць пану Адомасу гэты пакет. — Саргунас пахіліўся, і Мілда не паспела апамятацца, як ён уклаў ёй у сумку тоўсты пакет вялікага фармату. — Маю надзею, што неўзабаве ўбачымся, пані Мілда. Прывітанне пану Адомасу!

— Аднак жа, пане Саргунас... — «Мы развяліся з Адомасам!» — хоча сказаць яна, але Аквіля ўжо намерылася ісці, і Мілда, па ўсё забыўшыся, кідаецца ёй услед.

Жанчыны моўчкі ўсміхаюцца, глядзяць адна на адну. Нарэшце Мілда бярэ Аквілю пад руку і, не слухаючы няўпэўненых пратэстаў, вядзе дадому. Божа мой, як рэдкая яны сустракаюцца! Гэта ж не бачыліся ад вясны, калі здарылася тое няшчасце. Чаму, калі наведваецца ў Краштупены, не можа зайсці? Не, не трэба называць мяне паній Мілдай. Будзем сяброўкамі. Мне так не хапае сапраўдных сяброў, Аквіля. Проста дзіва, што мы ў гімназіі не пасябравалі.

— Мне было так добра ў вас тыя два дні... вясной,— кажа Аквіля.— Вы так кланаціліся пра мяне, пані Мілда.

— Аквіля!

— Не гневайцеся. Мы гэтак мала знаёмыя...

— Ты адна?

— М-так... У Кяршыса, як заўсёды, тысячы спраў.— Аквіля чырванее. У вачах гасне нявыказаная думка, аднак Мілда гэтага не заўважае.

— Чым жа цябе пачаставаць, дарагая госця?

Аквіля аднекваецца: сцямнее, пакуль яна дабярэцца дадому,— аднак Мілда нічога не хоча чуць. Сцягвае з плячэй госці куртку і запрашае на кухню: удзвюх яны хутчэй згатуюць што-небудзь перакусіць. А калі закуска гатовая (кансервы, бутэрброды з маргарынам і кілбасой, глечык гарачай кавы з жалудоў), Мілда выцягнула з буфета бутэльку яблычнага віна, даўганогія кілішкі, і ўдзвюх, забраўшы пачастунак, нясуць у пакой. У гэты навошчапы да бляску, з пахам тэрпенціну, звонкі, як бор, пакой.

— Якая прыгажосць... О божа! — Аквіля спалохана назірае на свае брудныя чаравікі, але Мілда на гэта не звяртае ўвагі.

— Кажаш, прыгажосць? Гэта ж я ўсё сама. Аквіля, мілая, ты нават не ўяўляеш, як я сёння стамілася і якая шчаслівая! Не, не тое слова. Мне лёгка і добра на сэрцы. Быццам знялі з мяне горб, які я дагэтуль цягала на сабе. Ты не злуеш на мяне, што пакідаю Адомаса?

— Я разумею вас... цябе, Мілда.

— Дзякуй, Аквіля.— Мілда паціскае руку Аквілі. Белая далікатная ручка і счарнелая шорсткая рука.— За наша сяброўства, дарагая! Да дна. А потым я табе пайграю. Даўно, ох як даўно я не іграла!

Яны выпіваюць па кілішку, наліваюць па другім, і Мілда ідзе да піяніна. Жваввыя акорды шчымлівай музыкі заглушаюць тэлефонны званок у прысенку.

Аквіля, стуліўшыся, глядзіць на маленькую крохкую

фігурку перад бліскучай глыбай чорнага дрэва, і ёй мроіцца шырока распасцежанае акно, жоўтыя галовы сланечнікаў, белы матылёк. Апошні матылёк, што танцуе танец лета, якое памірае.

Зямлі пакідаем свой след.
Мы разам не можам прапасці —
у зорны бліскучы сусвет
мы пойдзем шукаць наша шчасце,—

спявае Мілда, запалоненая іграй, і Аквілі здаецца, што гэта б'ецца вялізная птушка, прыкутая да мармуровага надмагілля.

— Прыгожа...— шэпча Аквіля.

— Слова Гедымінаса! — прамовіла, азірнуўшыся, Мілда; яе сінія вочы ліхаманкава блішчаць.

Аквіля глытнула віна. Зрабілася неймаверна сумна. Ад гэтай музыкі, што раздзірала душу, ад бліскучага паркету, ад халоднага чорнага піяніна. Тайком выцерла слёзы, з жалем пазірае на сваю далонь, на непрыгожую грубую далонь, што сарамліва ляжыць на сляпуча белым абрусе.

А музыка льецца. І вялізная птушка б'ецца крыламі аб чорнае мармуровае надмагілле.

Зямлі пакідаем свой след.
Мы разам не можам прапасці...

Нарэшце Мілда адсоўвае крэсла і падыходзіць да Аквілі, не зачыніўшы піяніна, якое шчэрыць цяпер, як нябожчык, белыя зубы.

— Расчулілася, Аквіля? Калісьці я някепска іграла. Але цяпер раблю процьму памылак. Трэба штодня іграць. Ты любіш музыку?

— Падабаецца... У цябе прыгожы голас, Мілда.

— Гэта таму, што словы прыгожыя, Аквіля.

— Гедымінас умее складаць вершы.

— Аквіля...— Мілда нахіляецца да яе вуха.— Скажу табе па сакрэце — яшчэ нават Гедымінас не ведае: у мяне будзе дзіця.

— Што ты кажаш?

— Дзіва, праўда? І мне самой дзіва. Ніколі раней я не хацела мець дзяцей. Напэўна, толькі каханне так можа змяніць чалавека.

— Добра, Мілда, што ты шчаслівая... Я радуся...

— Тады, калі з табой здарылася няшчасце, я яшчэ не разумела, што значыць — страціць дзіця.

— Вядома, кепска атрымалася, але, можа, яно і лепш.

Мілда маўчыць — яе збілі з панталыку Аквіліны словы. Паднесла да вуспаў кілішак, задуменная, адпівае маленькімі глыткамі, пакуль не застаецца ў ім а ні кроплі.

— Можа, яно і лепш, — упарта паўтарае Аквіля. — Тое дзіця нікому не было патрэбнае.

— Даруй, мілая... Хочаш? Я яшчэ пайграю.

— Не, дзякуй, Мілдзяля, было вельмі добра, але мне ўжо пара. — Аквіля паспешліва ўстае. — Я схлусіла, што пеша пайду — Кяршыс чакае. Прывёз некаму хабар — паўсвінці: хоча дастаць дызельны матор. Ладкуе перасоўны тартак. Пакуль што, зразумела, з яго нікому ніякай карысці — няма бензіну. А вось калі ўсё супакоіцца, Кяршыс напакуче грашыма кішэні.

— Увішны гаспадар твой Кяршыс, — стрымана ўсміхаецца Мілда, не ведаючы, як успрымаць іранічную Аквіліну рэпліку.

— О, на такія штукі ён майстар! Мне часам нават здаецца, што ў адзін кірмашовы дзень ён можа мяне самую ўпрэзентаваць якому-небудзь спекулянту замест падсвінка.

— Ну, як ты можаш, Аквіля! Што ты кажаш? Ён жа цябе кахае!

— Ён кахае і свайго буланага. А яшчэ больш гнядога, якога купіў гэтым летам... — Аквіля ўстала. — У цябе, Мілда, сапраўды вельмі добра, але мне пара ісці. Прыязджай да нас у Лаўксадзіс, будзем радыя.

— Абавязкова, Аквіля. Але і ты не мінай нашай вуліцы. Нам з табой трэба сябраваць.

Яны глядзяць адна на адну і скрушна ўсміхаюцца. Падалі рукі, каб развітацца, але, так і не паціснуўшы, кінуліся адна адной у абдымкі.

— Я рада, што ты шчаслівая, Мілда.

— Не смуткуй, мілая. Жыццё справядлівае, яно і цябе не забудзе.

— Я не скарджуся — зрэшты, атрымала, што хацела: добрага гаспадара, сытнюю яду, цёплы кут. Калі б падалася з Марусам, адзін бог ведае, дзе б цяпер была, нібы сабака.

— Знойдзеш свайго Маруса, мілая.

— Няма яго, Мілда, даўно ўжо няма.

— Кожнай з нас наканаваны свой Марус, Аквіля, аднак не ўсе адразу яго знаходзім.

Мілда выцірае Аквілі мокры ад слёз твар і плача сама. Яна ўжо злуе на сябе, што іграла на піяніна, што спява-

ла, што гаварыла пра дзіця. Наогул, што развесялілася. Прыгпечаная незразумелай трывогай, яна стаіць на двары, праводзячы вачамі сяброўку, пакуль тая не знікае між дамоў. Шчасце яна адчувае цяпер як здраду. Нібы не сваімі рукамі яна адчыняе дзверы, мімаходзь кідае позірк на зваленыя ў кутку Адомасавы рэчы, на люстэрка, на столік, дзе ляжыць Саргунасаў пакет, і, забыўшы зачыніць дзверы на засаўку, ідзе ў свой пакой. Трэба было б прыбраць са стала, аднак яна не можа сябе прымусіць што-небудзь рабіць.

Выцягнулася на канапе. За шэрай плоскасцю столі ёй мрояцца гусіныя чароды, што адлятаюць у вырай, іх тужлівы крык. Доўга і сумна звоняць вечаровыя званы. Звечарэлы дзень прыплюснуўся да акна пасіпелым тварам. Дыхае, заліваючы пакой маркотным сутоннем, пасычаючы аксамітнымі гукамі — нейкім таемным шэптам, ад якога робіцца холадна і страшна.

Гудуць і гудуць вечаровыя званы. Звоняць гораду, што стаіць на каленях на мёртвым камепні бруку, звоняць згасламу дню. Звоняць у калідоры тэлефон: пехта не чуе малітвы вечаровых званоў, не бачыць агоніі дня, камусьці ўсё роўна, што недзе па калдобінах грукае воз, везучы Аквілю, жанчыну, якую лёс абдзяліў шчасцем.

Мілда заплюшчвае вочы. Канапа вагаецца, як лодка на хвалях. («Напэўна, ад віна гэта мройлівая дрымота...») Шамаціць чарот па ўзбярэжжы возера... Прастора палёў... Абапал гасцінца натоўпяцца хаты... Белая вата аблокаў і званіца каплічкі, што дастае да іх... У падворках гагочуць гусі... Вёска! Бязлюдны Годымінасаў востраў з хлопцамі і дзяўчатамі, з гармонікам, з суботнімі песнямі і скакамі да сёмага поту, бо людзі там весяляцца таксама сур'ёзна і шчыра, як і працуюць.

Ой, пайду, пайду, не застапуся,
тут не родны край...

І Мілда ідзе, ступае на выбеленай сопцам сцежцы, развінаючы бяскопцы сувой палатна. Гэтакі самы сувой развінае побач Аквіля. Дзве бялюткія сцежкі цягнуцца па рапішнім, умытым расою лузе, і мяккая зялёная трава, гэты пяпчотны вясновы аксаміт, ласкава казыча босыя ногі, да таго прыемна казыча, што хочацца ўпасці на дол і рагатаць да слёз. Аднак яны ідуць і ідуць, цягнуць бяскопцыю сонечную сцежку, бо ведаюць: як толькі зпикне ў іх над пагамі сцежка, адразу скончыцца радасны сон.

Ідуць, адчуваючы, што з кожным крокам робяцца ўсё меншыя, што луг п'е іх, пібы дажджавую ваду, пакуль нарэшце не ўсмоктвае апошняю кроплю, і абедзве яны знікаюць.

IV

Абудзіўшыся, не адразу зразумела, дзе яна. У пакоі было цёмна, холадна, цягнула з адчыненага акна, рыпелі дзверы ў верандзе, пахла азяблым на лістападаўскім ветры садамі і масцікай. Увушы ўсё яшчэ звінеў тэлефон. Але не, мабыць, гэта быў не тэлефонны, а дзвярны званок: Мілда пачула, як бразнулі дзверы і ў прысенку загрузалі крокі. Адомае! Яшчэ сонная, дрыжучы ад холаду, Мілда падышла да акна, зачыніла яго, потым дзверы ў верандзе, уключыла святло і, накінуўшы халат, прытулілася спіною да кафлянай грубка. Грубка была яшчэ цёплая. Заклала азяблыя рукі за спіну і, прыціснуўшыся далонямі да грубка, стаяла з заплюшчанымі вачамі, адчуваючы спіною холад сваіх рук. Крокі ў калідоры заціхлі. Стала ціха, задужа доўга ціха. Можна, хто чужы? (Смешна. А хіба Адомае свой?) Неўзабаве зноў зарыпеў паркет, стукнулі дзверы. «Падаўся ў свае апартаменты. Напэўна, не зусім п'яны. Зараз адчыніць шафу, выцягне пляшку — і дабярэ, што не дабраў...» Рукі нагрэліся і ўжо не халадзілі спіны. Адцяпла размарыла, апанавала прыемная стома. Захацелася ўпасці на канапу і спаць сабе далей. Але вочы непрыемна мазоліў непрыбраны стол. Яшчэ трохкі пагрэецца і наведзе парадак. Усміхнулася, пачуўшы, як у другім пакоі — за шафай — патузалі ручку дзвярэй. Значыць, п'яны як трэба. Зноў будзе валтузіцца да паўночы. Добра, што перацягнула сюды канапу. Зімой будзе халаднавата — цягне з веранды, — але затое спакайней. Каб выбавіцца ад гнятлівага пачуцця, якое наганяла на яе Адомасава прысутнасць, Мілда пачала думаць пра Гедымінаса. «Мабыць, зноў, калі сустрэнемся, прапануе перабрацца ў Лаўксадзіс». Ва ўяўленні ўсплыў заплаканы Аквілін твар, успомніўся дзіўны сон, сувоі палатна, і яна раптам адчула, што яе нічога не звязвае ні з гэтымі пакоямі, высцюжанымі скразняком, ні з настылымі дрэвамі за акном. Хіба што адна гэта грубка, пакуль яшчэ не астыла і пакуль лашчыць спіну сваім утульным дыханнем. Але калі заўтра не выпаліць — усё... Мёртвы дом. Можна сабраць хатулёк і пайсці. Піяніна? У вёсцы яно будзе гучаць званчэй, чым у глухіх гарадскіх мурах, якія паглынаюць чалавечае цяпло,

але не аддаюць яго. Вёска! Зачыпеныя панач хлявы, соннае гыркашце сабакі. Пад столлю лямпа, упрыгожаная выцінанкамі з каляровай паперы... Вясёлы трэск бярозавых дроў у печы... Шыпяць гаршкі... Гедымінасава галава, схіленая над кнігай. І маленькі калматы хлопчык. Абавязкова хлопчык. Недзе ў пакоі, каля Гедымінасавых ног. А можа, у яго на каленях ці ў ложкачку. Маленькі, ускудлачаны і свіргоча штосьці, як птушка... І жалобнае завыванне ветру за акном. Такое жалобнае, што пават дрыжыкі прабягаюць па спіне, калі чуеш яго ў цёплай, папаленай хаце, дзе ўсё так надзейна, добра, праўдзіва... У калідоры крокі. Падарожны! Прамоклы на дажджы, скалелы ад холаду...

— Добры вечар, пані Мілда.

Мілда здрыганулася: у дзвярах з веранды стаяў Дангель. Без паліта, без шапкі, у цывільным адзенні. Шэры адпрасаваны гарнітур, белая кашуля з цвёрдым каўперыкам, стракаты пералівісты гальштук. Валасы васковага колеру акуратна зачасаны ўгару. Адну руку ён трымаў за спіною, быццам таксама толькі што грэўся каля грубкі, другую — у кішэні. На бледным твары блукае не ўласцівая Дангелю ўсмешка: ён быццам шкадуе і просіць прабачэння за тое, што так нечакана і, зразумела, не дужа тактоўна ўварваўся ў дом.

— Што, пані Мілда, сумуем? — Ягоны голас, у адрозненне ад выразу твару, быў такі самы, як заўсёды: самаўпэўнены, трохі кплівы, нават уладны — голас гаспадара становішча.

— Як вы тут апынуліся? — ацяміўшыся, злосна спыталася Мілда. — Бясспрэчна, трапілі не ў тыя дзверы: вам трэба пан Вайнарас?

— Якраз не. Мабыць, таму я тут і апынуўся, што яго якраз няма дома. Вас гэта не радуе? Гэта не дзіўна: прыгожыя жанчыны часта бываюць няпамятлівыя.

— Вы заўсёды сябе так паводзіце: спачатку здымаеце паліто, абшнырваеце пакоі і толькі потым паказваецеся гаспадарам?

— Oh nein, madam! ¹ — Дангель паблажліва ўсміхнуўся. — Толькі ў тых выпадках, калі гаспадары не сустракаюць у прысенку. Табе непрыемна гэта чуць, дарагая?

— Не, пане штурмфюрэр. — Мілда гаварыла, не пазіраючы на Дангеля, але ўсім цэлам адчувала, як ён раздзяе

¹ О не, мадам! (ням.)

яе паглядам.— І наогул мне непрыемна вас бачыць, пане пачальнік гестапа. Зрабілі б вялікую ласку, калі б вы пайшлі.

— Сумны пачатак.— Дангель роблена ўздыхнуў. Лева рука, дагэтуль схаваная за спіною, апусцілася ўніз, і Мілда, скоса зірнуўшы ў той бок, убачыла Саргунасаў пакет.— Ein recht trauriger Anfang¹. А я дык думаў, што гэта ў гошар мяне ты заслала стол, мая прыгажуня.

— Ведаеце, пакіньце гэтыя жартачкі. Нашы адносіны, якія яны ні былі б, не даюць вам права пэпаважліва паводзіцца са мной.

— Прабачце, пані Мілда. Вось не спадзяваўся, што бяскрыўдны жарт можа зняважыць жапчыну, з якою, наогул, я дастаткова блізка знаёмы.— Дангель падышоў да стала, паляпваючы на назе Саргунасавым пакетам, і, узняўшы ўгору недапітую бутэльку віна, пачаў разглядаць яе на святло.— Мне вельмі шкада, пані Мілда, што пашы адносіны абарваліся. Скажаў бы, пакутую ад таго, бо вы для мяне не проста чарговая прыгода, дарагая. Мае пачуцці куды глыбейшыя, чым вам здаецца. Ваш паэтычны сябра назваў бы гэта, магчыма, каханнем, аднак я не магу вымаўляць гэтага слова без таго, каб не паморшчыцца: не люблю банальнасцей. Ты, Мілда, з тых жанчын, якіх мужчыны кахаюць, не ведаючы, за што.

— Вы дужа ласкавыя, пане Дангель.— Мілда нечакана засмяялася і ўпершыню за ўсю размову паглядзела на Дангеля адкрыта, з відавочнай варожасцю.

— Давай лепш адно аднаго называць на «ты», Мілда.— Дангель, паставіўшы бутэльку, з уяўнай бесклапотнасцю агледзеў стол.

— Гэта таксама банальна, пане Дангель.

«Усё банальна, нават забіваць людзей — так робяць з часоў Каіна і Авеля, хоць не з такім размахам і не так спрактыкавана, як гэта робіце вы», — ледзьве не дадала яна.

Дангель пезадаволена шпурнуў Саргунасаў пакет на канапу. Ён быў ускрыты, гэты пакет.

— Два кілішкі, дзве талеркі, два відэльцы і два нажы,— пералічыў ён, агледзеўшы стол і мосцячыся на крэсле тварам да Мілды, якая ўсё яшчэ стаяла, прыхінуўшыся да печкі.— З папам экс-настаўнікам балявалі? Адмысловая нагода, калі мужа пяма дома.

¹ Сапраўды сумны пачатак (ням.).

— Несумпенна. І вы, папе Дангель, вырашылі таксама гэтым пакарыстацца?

— Вы падзіва праніклівыя, пані Мілда.— Дангель адхінуўся на крэсле, памаўчаў, пазіраючы ў столь. Лакіраваныя чаравікі парывалі пад сталом.— Апроч таго, маеце дзівосную інтуіцыю: я вам сёння званіў некалькі разоў, але вы не падымалі трубка. Праўда, мне таксама грэх скардзіцца, што не маю падобных якасцей. Прапіклівасці альбо, скажам, чуцця. Аднак вы добра разумееце, што я сяджу тут не толькі дзякуючы ім, гэтым якасцям,— часам у чалавеку зараджасца сіла, мацнейшая за пачуццё абавязку; асабліва калі замешана жанчына. Таму я ўступіў у ваша спакойлівае каралеўства не як службовая асоба — бачыце, я нават не ў уніформе,— а проста як Хрыстаф Дангель. Маё імя Хрыстаф, Мілда. Раней вы вымаўлялі яго без запінкі.

— Перастаньце.— Мілда схавала пачырванелы твар у каўнер халата.— Калі вы маеце хоць кроплю чалавечнасці, не згадвайце мне гэтага больш.

Дангель усміхнуўся. Толькі на імгненне бліснулі бялуткія зубы, аднак гэта малацкавая ўсмішка апякла Мілду. Яна чула голас — жвавы, сакавіты,— які меў уласцінасць у залежнасці ад абставін мяняцца да непазнавальнасці. Цяпер Дангель буркатаў, як голуб на вільчыку даху, аднак яна не ўцяміла сэнсу першых фраз.

— ...выпадкавасць, пані Мілда... Прафесійныя навукі, зразумейце... Прызнаюся, я не думаў, што вы маеце інтэрас да палітыкі. Прыгожая жанчына, па-мойму, перш за ўсё цікавіцца прычоскай, памадай, бялізнай, а не такімі рэчамі, у якіх куды больш агульнага з канцэнтрацыйным лагерам, чым з папарфумленай пасцеллю.— Дангель не ўстаючы дастаў з канапы пакет і скрытна выцягнуў адтуль кіпу нейкіх папер.— Я мог бы папытацца, калі, якім чынам трапілі да вас гэтыя падпольныя газеткі, але цяпер я не начальнік гестапа, а проста Хрыстаф. Добры, паслухмяны Хрыстаф у цагах у прыгожай дамы.

— Калі вам патрэбныя гэтыя паперкі, забірайце іх сабе. Яны мяне зусім не цікавяць. Я хачу спаць, папе інтурмфюрэр.

— Я не ў мундзіры, мой матылёк. Апроч таго, любячы дакладнасць, мушу заўважыць, што вы мяне панізілі ў званні. І яшчэ, пані Мілда: не злоўжывайце маёй дабрастой. У цяперашняй сітуацыі я магу быць зласнейшы.

— Гэта я паспытала на сваёй скуры: умееце выкарыстоўваць сітуацыю. Але сёння вам давядзецца расчаравацца ў сваіх здольнасцях.— У яе мільганула думка, што Дангель катэгарычна запатрабуе сказаць, адкуль узяўся пакет, і хвілінку разважала, як быць у такім выпадку. Прасцей за ўсё сказаць, як было на самой справе. Няхай разбіраецца з Адомасам. Аднак такое выйсце здалося ёй непрымальным, у нечым падобным на здраду.— Адзінае, што вы можаце зрабіць, дык гэта паставіць на мяне пісталет і завесці ў гестапа: сіла на вашым баку. Аднак толькі сіла, не больш. Так што лепей пакіньце свае пагрозы, вы імі нічога не дасягняце, пане Дангель.

Дангель наліў сабе кілішак віна. Піў паволі, з кплівай насмешкай пазіраючы на Мілду, але не адняў кілішка ад губ, пакуль не выпіў да дна.

— Не будзьце смешная, пані Мілда. Такой дзіцячай забаўцы, як гэтыя газеткі, я прыдаю не болей значэння, чым гульні ў пасьянс. Слон не ўпадзе ад укусу блыхі, мая прыгажуня. Будуйце замкі з пяску, калі не маеце чым запоўніць час. Гэта з аднаго боку. З другога — я надта цаню дружбу з панам Адомасам, каб уздымаць буру ў шклянцы вады.

— Дружбу...— Мілда зласліва засмяялася.— Мяне з Адомасам больш нічога не звязвае, абсалютна нічога, пане Дангель. Так што можаце смела пакладаць наручнікі яго колішняй жонцы.

Дангель здзіўлена свіснуў: Мілдзіна прызнанне было яму неспадзяванкай.

— Oh nein, madam! Вашы ручкі створапы для залатых прэцэнкаў, а не для сталёвых кайдапоў.— Ён зноўку наліў сабе віна і адным махам выпіў да дна. Потым бялюткай напарфумленай насоўкай абцёр губы і ўважліва аглядзеў пакой, спыняючыся паглядам на кожным прадмеце, нібыта пасля таго, што сказала Мілда, усё навокал набыло іншы выгляд.— Так, я разумею цяпер, што ў вашым маленькім каралеўстве адбыўся пераварот. Жанчыны, жывучы без мужчын, ствараюць у кватэры свосабліваю атмасферу, якую можна адразу і не заўважыць, але немагчыма не адчуць. Я амаль рады, пані Мілда, што вы нарэшце адважыліся на такі крок. Адомас пякепскі муж, але не жанчынам вашага тыпу. Вы створапы не для клопату па гаспадарцы, а для кахання.

— А мне здаецца, пане Дангель,— пецяярпліва перапыніла Мілда,— я створапа для таго, каб стаяць і чакаць,

калі ж гэта пан оберштурмфюрэр, папіваючы чужое віно, здагадаецца скопчыць свае нудныя размовы.

Дангель пязграбна ўстаў. Бяскроўныя шчокі мапексена зачырванеліся. Хутчэй за ўсё ў гэтым было вінавата віно, бо Дангель, як бы ні быў узрушаны, умеў валодаць сабой.

— Даруйце, пані Мілда.— Ён спрабаваў усміхнуцца: здалося, яго тонкія губы трэснулі, адкрыўшы парцалянавыя ачаропкі зубоў.— Разумею вашы пачупці — вы маеце падставу, каб не любіць мяне. Паводзіў сябе па-хамску, і наогул... Але, прашу, будзьце спагадлівыя, не адбірайце ў беднага Хрыстафа апошняй магчымасці выправіць сваю памылку.

— Не махлюйце, пане начальнік гестапа. Вы ведаеце выдатна, што я ніколі вас не кахала і не магла б пакахаць. А калі што між памі і было... Мабыць, гэта не вельмі ўдалае параўнанне, але яно пэўным чынам тлумачыць нашы адносіны. Самае непрыемнае мне месца, якое па меры магчымасці я стараюся абыходзіць,— гэта крама мясніка. Мяснікоў арганічна не пераношу. Але часам самой даводзіцца ісці туды, усміхацца ўпэцканаму ў кроў і тлушч латрузе, слухаць яго балбатню, пакуль ён адсякае кавалак ялавічыны.

Дангель, заклаўшы рукі за спіну, прайшоў па пакоі да дзвярэй веранды і назад. У цывільным гарнітуры, згорблены, з вачамі, утаропленымі ў падлогу, ён нагадваў затурканага вясковага настаўніка, які толькі таго і чакае, калі які-небудзь вісус стрэліць яму ў спіну папяровай куляй ці вычварыць якую-небудзь яшчэ горшую штуку.

— Вы дужа злосная, пані Мілда,— сказаў ён са шкадаваннем, павярнуўся і зноў пакрочыў у бок дзвярэй веранды.— Ад жанчыны-хрысціянкі, тым больш каталічкі, я чакаў большай спагады.

Мілда маўчала. Кожны раз, калі Дангель праходзіў побач, у твар ёй патыхала водарам адэкалону. Увесь час ён глядзеў сабе пад ногі, аднак Мілду не пакідала ўражанне, што ён яе бачыць, і, апанаваная трывогай, якая паступова ператваралася ў страх, яна шчыльней захутвалася ў свой халат, нібы жадаючы зусім знікнуць у яго фальбонах.

— Вам цяжка зразумець, пані Мілда, як мне трэба ва-на каханне,— казаў далей Дангель.— Сёй-той, гледзячы збоку, мне нават можа пазайздросціць, а па самой справе я пайпяшчасны чалавек. З маленства мяне піхто не любіў. Бацька быў літовец, маці — немка, і яны вечна спрачаліся, на якой мове трэба гутарыць у сям'і. Бацька хацеў

зрабіць з мяне літоўца, маці — немца, і абое лупцавалі. Першы за тое, што гаварыў па-нямецку, другая — калі азваўся па-літоўску. Потым бацькі развяліся, маці выйшла замуж за сапраўднага немца, але ўсё роўна мяне паранейшаму пярэцілі, бо айчым не мог забыць, што ўва мне цячэ літоўская кроў. Я закахаўся ў дзяўчыну, тутэйшую, клайпедскую. Дзяўчына ўтаіла, што яна яўрэйка, і я зноў зарабіў кухталёў. Oh nein, не кулакамі і не пугай — прыгожымі словамі мяне адхвасталі мае ідэйныя таварышы, ледзь кар’ера не паляцела к чортавай матары. Калі малады мужчына апячэ крылцы ў каханні, быць не можа, каб яму не трапілася другая жанчына. Я жаніўся — на гэты раз добра агледзеўшыся — з чыстакроўнай прусачкай, мілай, прыгожай, з прыстойнай бюргерскай сям’і, але неўзабаве яна мяне кінула: не спадабалася, што ўступіў у СС. Як бачыце, пані Мілда, маю падставу ненавідзець як яўрэяў, так і сваіх суродзічаў, якія, схіляючыся перад памяцю дзядулі Гіндэнбурга, аплёўваюць сваю пацыю. Біты чалавек не можа мець ніякіх сантыментаў да пашкробкаў грамадства, калі нават яны ходзяць на дзвюх нагах і гутараць на той самай мове, што і мы. Аднак такі чалавек больш, чым хто іншы, мае патрэбу ў жаночай няшчоце, пані Мілда!

Дангель гаварыў, нібыта выкладаў урок — спакойна, але пераканаўча, з паўзамі, каб слухач здолеў глыбей усвядоміць матэрыял. У гэтую рэдкую хвіліну шчырасці ён не крывіў душой — Мілда не сумнявалася ў гэтым.

— Кожнага з нас жыццё так ці інакш узнагароджвала кухталямі, пане Дангель, — адказала яна, намагаючыся заглушыць у сабе спачуванне, выкліканае неспадзяванай споведдзію начальніка гестапа, — шчырасць заўсёды раззбройвала яе. — Але няўжо таму мы павінны... біць іншых? — У яе ледзь не вырвалася «забіваць». — Пры чым тут «пашкробкі грамадства»? Вы наогул ненавідзіце людзей, адчуваеце задавальненне... — Яна запнулася, раптам убачыўшы яго перад сабою. Блізка, так блізка, што адчула яго напружанае абрывістае дыханне.

— Мілда... Mein kleines Mäd...¹ Зразумей...

Белы авал твару засланиў пакой. Перад гэтым яна паспела яшчэ ўбачыць рукі, працягнутыя як для міласціны; зразумела — трэба пешта рабіць (клікаць на дапамогу, уцякаць, ударыць пагой у жывот), але раптоўнае здранц-

¹ Мая маленькая дзяў... (ням.)

венне спаралізавала цела. Яна нават не мела сілы закрыць рот: ён так і заставаўся адтулены з таго часу, калі яна замоўкла на паўслове, нібы чакаў абяцанага пацалунку. Ад вострага паху адэкалону, а яшчэ больш ад яго прагавітых губ, што нібыта ўлівалі ў яе цела расплаўлены метал, Мілда страціла прытомнасць. Але толькі на імгненне. Тая самая хваля, што кагэдзе зацягнула яе на дно, цяпер выкінула на паверхню і панесла на ўсім пакоі, дзе ходырам хадзілі сцены і шалёна кружылася столь. Зарыпела канапа. Столь перастала кружыцца, усе рэчы сталі на свае месцы. Побач стаяў Дангель — твар у яго быў скажоны страсцю. Ужо без піпжака, без гальштука. У звужаных, палітых крывёю вачах гарэлі агеньчыкі блізкай перамогі, і Мілда, аслепленая гэтым знаёмым, калісьці ўжо бачаным бляскам, раптам апрытомнела. Ускочыла і, захінаючы крысе ў халаце, кінулася да дзвярэй на веранду. Аднак Дангель схапіў яе, ледзь толькі яна паспела ступіць некалькі крокаў, і шпурнуў яе назад на канапу.

— Мілда... *Meine Liebe...*¹ будзь разумніца... мы дарослыя людзі... І наогул, я кахаю цябе... Не вар'яцей... — мармытаў ён, адной рукой трымаючы яе за стан, а другой нязграбна спрабуючы расшпіліць халат.

Яна, мабыць, укусіла яго. За вуха, калі ён клаў яе на спіну, ці за руку. А можа, за падбароддзе? Хутчэй за ўсё і за тое, і за тое, бо кусалася яна як шалёнае ваўчапя. Ён брыдка вылаяўся і адпусціў яе. Яна ўбачыла яго твар — чырвоны, як у народжанага дзіцяці, аднак, пачынаючы з ілба, ён паступова бляднеў, набываючы выраз рапейшай пластмасавай маскі. Адчула, што ляжыць амаль голая, але была такая знясіленая, што не магла нават паварушыцца. Дангель акінуў яе пагардлівым позіркам. У яго вачах было столькі гідлівасці, што ён не мог бы абразіць яе балючай, каб нават плюнуў у твар.

— Прывядзіце сябе ў парадак, мадам, — сказаў ён. — Мы не азіяты, не гвалцім жанчын, дарма вы так адважна абарапяліся. Нічога не скажаш, вы ўмееце набіваць сабе цапу. Шчыра кажучы, мне таксама не падабаюцца лёгкія перамогі, але не люблю змагацца з жанчынамі да крыві. Зрэшты, ці адбылося б гэтае змаганне, каб не было ў вас пана экс-пастаўніка? Не, папі Мілда, вы не з тых жанчын, якія лічаць, што ўстрыманне — найвялікшая цюта. Мяркую, вы нічым не горшай за тых дзяўчат, што ў спецыяль-

¹ Маё каханне... (ням.)

ных установах забаўляюць пямецкіх салдатаў. Цяпер, калі вас нічога не звязвае, як вы самі прызналіся, з панам Адомасам, варта падумаць і пра вашу кандыдатуру... Не сумняваюся, што вы прыйдзецеся даспадобы і публіцы з больш разборлівым густам — напрыклад, панам афіцэрам. Я ахвотна вас туды пасватаю.

Мілда ўстала на калені на канапе, падцягнуўшы крысе ў халаце. Хацела нешта адказаць Дангелю, аднак яе трэсла дрыготка і словы завязлі ў горле. Прыціснуўшыся да сцяны, як загнаны выжламі звярок, яна з жахам глядзела на квадратную спіну, якая вагалася то назад, то наперад, нібы не могучы капчаткова вырашыць, у які бок упасці і каго прыдушыць сваім жорсткім цяжарам.

— Oh ja, мадам, вам будзе шкада пакінуць пана Гедымінаса, але не дужа смуткуйце — мы і яму знойдзем зручнае месца, — гучаў кплівы Дангелеў голас. — Пан экс-настаўнік, перакваліфікаваўшыся ў мужыка, дазволіў сабе перпрыгожа пажартаваць з немцамі, а мы, хоць і аптымістычна настроеная раса, не заўсёды разумеем гумар.

— Гэтыя газеты... — Язык нарэшце падпарадкаваўся Мілдзе. — Гедымінас Джугас тут ні пры чым. Магу растлумачыць...

— Растлумачыце, само па сабе зразумела, растлумачыце, калі вас папытаюцца. — Дангель падзяваў праз галаву гальштук. — Пан Джугас думае, што мы прайграем вайну, калі ён зоймецца сабатажам паставак. Дзівак! Германія яшчэ не прайграла піводнай вайны. Яе ставілі на калені, і кожны раз яна адраджалася яшчэ мацнейшай. Такія дзяржавы, як Германія, не гінуць, гінуць асобныя людзі, і перш за ўсё яе ворагі. Nehmen Sie das in Acht, frau Milda¹.

Дангель надзеў пішжак, сабраў раскідапыя па паркеце газеткі і, паспешліва запхнуўшы іх у кішэні, накіраваўся да дзвярэй. За ўвесь гэты час ён ні разу не зірнуў на Мілду, і яна бачыла толькі яго спіну — дзіўна зламаны чатырохкутнік, які на некалькі імгненняў быццам захрас у дзвярах, аднак, пераадолеўшы пябачную перашкоду, усётакі вырваўся на веранду. Крокі на кухні, у прысепку, глухі бразгат дзвярэй. Гэтыя гукі прапізвалі Мілду, быццам цвікі, што забіваюцца адным ударам, і яна шчыльней прыціскалася да сцяны, быццам сама хацела, як цвік, улезці ў яе. Раптам зрабілася ціха. Нават вецер, здасцца, скамя-

¹ Майце гэта на ўвазе, пані Мілда (ням.).

пеў за акном. Электрычная лямпачка, атуленая каляровым папяровым каптуром, пагойдвалася над сталом, кідаючы на сцены і паркет вычварныя цені. У попельніцы тлела педакураная цыгарэта; блакітная аблачынка дыму вісела над сталом, і здавалася, што стол, разам з награваным на ім посудам, плыве ў тумане і аддаляецца, нібы астравок, на які ўжо ніхто ніколі не вернецца. «Вось і ўсё...» — машынальна падумала Мілда. Яе быццам бы хто адштурхнуў ад сцяны. З нейкай асаблівай пільнасцю яна глядзела на стол і бачыла адно толькі дымок, што віўся з попельніцы, і адчувала саладжавы пах тытуню, ад якога ёй рабілася млосна. Патушыць гэту агідную галавешку! Падбегла да стала. Хацела схапіць пальцамі, раздушыць у попельніцы, але, убачыўшы абслінены канец цыгарэты, з грэблівасцю адхапіла руку. Не, Дангель яшчэ не пайшоў. Засталіся сляды яго зубоў на цыгарэце, прапахлае адэкалонам і дымам паветра, кожны кубічны сантыметр якога прайшоў праз падзілку яго лёгкіх. І яна цяпер дыхае гэтым паветрам... Адчыніць акно, як мага хутчэй адчыніць акно! Аднак і там быў ён... У гэтай шумлівай цемры, сярод будынкаў і дрэў, краўся ягоны день, запаўняючы навакольную прастору атрутным дыханнем. Ён быў усюдыісны. Мілда адчувала на сваім целе ягоныя рукі. Неспакойныя, увішныя, як яшчаркі, нагрэтыя на гарачым пяску. На губах яшчэ смылеў клейкі пацалунак. Ніколі яна не адчувала сябе такой бруднай, такой зняважанай, як у гэтую хвіліну. Здаецца, нават бачыла на сваім целе брудныя плямы і магла іх памацаць. Яны прасочваліся ўнутр, шырыліся, нібы эпідэмія, паганячы і таго, што яшчэ не парадзіўся. Яе ахапіла паніка. Не разумеючы, навошта яна гэта робіць, скінула халат, сарочку, абцерла голае цела ручніком і пачала адзявацца. Яна надзела найлепшую сукенку, як на баль. Прычасалася, нафарбавала губы. І ўсё яшчэ не ведаючы, навошта гэта трэба. Яна ні пра што не думала; збіралася, як заведзены аўтамат, не адчуваючы больш ні паху дыму, змешанага з адэкалонам, ні яго рук, што поўзаюць па целе. І толькі калі апынулася ў кухні, парэшце зразумела, куды збіраецца. Дарэчы, чаму яна пайшла праз кухню, калі на вуліцу можна трапіць адразу з веранды? Напэўна, па прывычцы, бо ў гэты час яна не кантралявала розумам, што робіць. І вось тут, на кухні, у яе мільганула першая выразная думка: «Уцякаць!» Не важна куды, толькі хутчэй з гэтага згап'баванага дома, з гэтага горада, а калі можна, то і з гэтага свету. Пстрыкнула электра-

выключальнікам. Яркае святло выхапіла з цемры кухню, выліваючыся праз адчыненыя дзверы ў калідорчык. Там стаяў Бяржэнас, добры стары Бяржэнас. У чорным капелюшы, з паліраваным кійком у руцэ, з пасівелымі бакенбардамі, што аблямоўвалі асветлены мяккаю ўсмешкаю твар. Пап бурмістр вярнуўся з пасяджэння магістрата вячэраць.

— Не варта, мая дзяўчынка, — сказаў ён. — У свеце ёсць такія рэчы, ад якіх нікуды не ўцячэш. Будзь адданая сабе да канца. Я нічога табе не казаў, калі ты мне здраджвала па легкадумнасці, тым больш не асуджу, калі здрадзіш, жадаючы дапамагчы чалавеку.

Мілда ахнула і зажмурылася. Калі яна зноўку адважылася ўзняць вочы, прысенак зеўраў, нібы пашча гіганта, што душыцца кавалкам, які ніяк не можа праглынуць. Па вуліцы з жудасным рыканнем праносіліся вайсковыя грузавікі.

Навобмацак, як сляпая, яна знайшла спінку крэсла і, падсунуўшы яго, апусцілася каля кухоннага століка. Зразумела: трэба зараз жа ісці туды. Не марудзячы ні хвіліны, пакуль Дангель не націснуў кнопкі і гіганцкае кола не падмяла пад сябе Гедымінаса. Застаецца толькі адзін шлях — страшны, але пэўны і выпрабаваны, — лепшага не прыдумаеш. Разумела гэта, аднак сядзела, прыкіпеўшы да крэсла; ведала: што мусіць здарыцца, усё роўна здарыцца, — аднак секунду за секундай адсоўвала страшную неабходнасць.

V

Ледзьве пераступіўшы парог, ён заўважыў гэтыя дзверы. І ўвесь час, пакуль адбывалася судзілішча, пакуль прыводзіўся ў выкананне прысуд Кучкайлісу, бакавым зрокам ён адчуваў гіпнатычны бляск меднай ручкі. Не, ён не думаў пра ўцёкі; быў упэўнены, што яго лёс вырашаны і адзінае, што яму застаецца, дык гэта памерці з гопарам. Думка пра тое, каб выскачыць у бакавыя дзверы, мільгнула ў апошнюю хвіліну. Ён выдатна ведаў размяшчэнне пакояў; калі можна было вырвацца з гэтай пасткі, дык толькі сюдою, высадзіўшы плячом петрывалую засаўку.

Дзевяноста дзевяць працэнтаў, што не ўдасца, аднак усё-такі лепш выцягнуцца на падлозе ад кулі, чым вісець, як Кучкайліс, высалапіўшы язык.

Панічны сігнал трывогі — удар аўтаматам у шыбіну — быў паратупкам Адомасу. Скарыстаўшы міжвольную разгубленасць партызанаў, ён рынуўся да дзвярэй і адным скачком апынуўся з таго боку парога. Ледзьве не грывнуўся аб супрацьлеглую сцяну — гэтак лёгка паддаўся замк. Затрашчалі стрэлы, пачуўся лямант. Нехта кінуўся паўздагон, апантана стракочучы з аўтамата. Але Адомас ужо выскачыў у калідор. Адсюль — на кухню. Намацаў дзверцы падвала, прыўзняў іх і на абшмуленых цэментных сходцах скаціўся ўніз. Самае разумнае было затаіцца тут, пакуль двор не зоймуць пемцы, але чым больш ён аддаляўся ад смерці, тым болей яе баяўся. Яму здавалася, што навокал кішма кішаць партызаны, што пемцы па дарозе — справа няпэўная; раптам гэта праездная часць, якая можа спакойна праскочыць міма, нават не звярнуўшы ўвагі на стрэлы. Марус дагары нагамі пераверпе ўвесь дом, калі спатрэбіцца, будзе трымацца да апошняга патрона, але не адступіць, пакуль не адшукае яго, Адомаса. Ён не сумняваўся, што дзеля гэтага партызаны не палічацца з рызыкай і не пашкадуюць намаганняў.

Асцярожна адчыніў акенца ў склепе і, трасучыся ад нервовай дрыготкі, пекалькі імгненняў прыслухоўваўся. Стрэлаў ужо не было чуваць; пенадалёку раўла, набліжаючыся, машына. Грымнуў выбух, і, нібы ў адказ на яго, засакаталі аўтаматы і загрукатаў кулямёт. Чорная пустэча неба пабялела, нібы хто ў смалу лінуў малака.

Адомас не памятае, як ён вылез па двор, як прадраўся праз густа сплеценыя кусты бэзу, што засланылі акенца падвала, і, нарэшце, прабегшы сад, апынуўся за высокім штыкетнікам у голым полі. Ён ашалеў ад страху. Ужо разумеў, што ўратаваны, аднак не мог ахапіць гэтага ні пачуццямі, ні розумам, бо ўсё, што кагадзе адбылося, здавалася цудам — цябе апусцілі ў магілу, а ты скінуў вечка труны. Хутчэй адгэтуль, пакуль не вярпуліся далаконы і не ўпіхнулі цябе назад у трупу!

Спачатку ён, мабыць, бег па канюшыне ці на пераараным іржышчы. Зямля спружыніла, патрэсквала над нагамі, як бітае шкло, часам то выстромвалася ўгору, то некуды западала, і ён, страціўшы раўнавагу, падаў жыватом у мігатлівую цемру. У адным месцы ён па пахі права ліўся ў ледзяную жывку. Гэта быў роў, да краёў поўны смуродлівай глеістай вады, багністы, з крутымі берагамі, але, на пчасце, парослымі вербалозам, хапаючыся за які ён неяк выкараскаўся з гэтай д'яблавай зяны. Вочы, па-

ступова асвойтаўшыся з цемрай, пачалі адрозпіваць абрысы буйнейшых прадметаў, але ўсё роўна нешта пастаянна выскоквала аднекуль і звальвала з ног.

Выцерабіўся на асеннюю раллю. Ужо не бег, а ледзьве цягнуў ногі. Тонкая скарышка замерзлай глебы, не вытрымліваючы цяжару цела, ламалася пад ботамі. Раз-пораз, нанужаны шумам сваіх крокаў, ён заміраў і ўслухоўваўся ў цемру, якую раздзіралі ракеты і стрэлы, — ці хто не гоніцца за ім, ці не акружаюць збоку, ці не заходзяць спераду? Падазроны гук, цёмная постаць куста, што ўзнікала наперадзе, прымушалі Адомаса кідацца на дол, і ён, разумеючы, што гэта бязглузда, аднак не могучы адолець вар'яцкага страху, нейкі час поўз на жываце, нібы спужаны балотны вуж. Прайшло не болей чым паўгадзіны, да апоўначы было яшчэ далёка, а яму здавалася, што неўзабаве мусіць развіднівацца. Дзень, які прыносіў дагэтуль сунакаенне, свабоду ад пачнога трызнення, цяпер прынясе яшчэ і паратунак. Ён адчуваў, як гэты выратавальны дзень набліжаецца. Недзе за яго спіною, там, дзе была вёска, займаўся світанак. Разгараўся паволі, нібы раздзьмуханы горап, заліваючы бляклым блакітам чорнае неба. Здзівіўся, успомніўшы, што ўсход не там, а калі азірнуўся паглядзець, дык аслупяцеў: гарэў маёнтак. Стрэлы ляскалі ўжо далей, з боку ад вёскі, здавалася, страляюць з усіх бакоў — кальцо акружэння звужаецца да цэнтра, у сярэдзіне якога корпаецца ён, Адомас. Яму ўсюды мірсіліся партызаны. Нават на гэтым глухім хутары, ад якога вецер пёс мірпы пах дыму і хлява і дзе ў сваёй будцы спакойліва драмаў сабака, а праз шчыльна завешаныя вокны не пранікаў у хату піводзін падазроны гук. Ці пастукаўся б ён у чужыя дзверы — зганьбаваны, перапалоханы, — калі б не валіўся з ног ад знямогі і не быў так прыніжаны, што ўжо нічога не азначала яшчэ раз перажыць прыніжэнне, цяпер ад самога сябе? Ніколі яшчэ ў жыцці ягоны голас не гучаў гэтак гідліва пакорна, як цяпер, калі ён стаяў на ганку і слухаў, як перашуча топчуцца драўляныя чаравікі ў сепях... Мужык упусціў яго не адразу. Трэсліся абодва — адзін з гэтага, другі з таго боку дзвярэй, хоць і былі знаёмыя. А калі адчыніў і ўбачыў — бяззбройнага, заляпапага гразёю з ног да галавы, — спачатку не хацеў прызнаць за начальніка паліцыі. Давялося добра-такі патрэсці за грудзі гэтага непамятлівага чалавечка ў накінутым на плечы цёплым кажусе, пакуль не вытрас каця. А сядла, паганец, так і не знайшоў. Але, можа, гэтак яно

і лепш: цяпло жывёлы сагрэла закарчанелае цела, ён падбадзёрыўся, зноў адчуў сябе чалавекам. У свядомасці чамусьці мільгануў малюнак — як аднаго разу ў маленстве, калі як з вядра ліў дождж, ён ехаў вярхом на кані з выгану. Магчыма, яму пагадаў пра гэта пах, што падымаўся ад конскіх бакоў і разапрэлай вопраткі, а можа, вясёлае фырканне і стукат капытоў па падмерзлай зямлі. Але гэта доўжылася толькі імгненне. Раптам ён зноў убачыў залу фальварка, прыгорбленыя людскія постаці каля сцен, а пад жырандоляй раскалыханае пудзіла — Кучкайліса. Убачыў і сябе — так выразна, нібыта сцены былі выкладзены люстэркамі. Без паска, без шыняля, у расшпіленым пакамечаным мундзіры, з абсунутымі штапамі. Herr Polizeichef... Карыкатура на пана начальніка паліцыі... Аднак і гэтага ім было мала. Хацелі, каб ён упаў на калені, каб лізаў, як стараста, іхнія боты. Не выйшла па-іхняму. Трымаўся з апошняе сілы, каб не страціць той часцінкі чалавечай годнасці, страціўшы якую Кучкайліс сканаў, як нікчэмнае быдла. Стараўся як мог, а ўсё роўна не вытрываў да канца. Сядзеў у ім спаралізаваны жахам блізкай смерці заяц, які, улучыўшы зручны момант, кінуўся ў дзверы, думаючы толькі пра тое, як уратаваць сваю шкуру. А тут жа побач стаяў Фрэйтка! Калі білі вокны, усе яны ўтаропіліся туды («Ох!» — выгукнуў белабрысы); трэба было джвагнуць у сківіцу, за аўтамат і толькі тады ў дзверы. Не, перад гэтым яшчэ выпусціць чаргу... Скасіць бы ўсіх з ног. А ён даў драла, нібы які падшыванец, што рассадзіў шыбіну. З пустымі рукамі і, можна сказаць, з поўнымі штанамі. А як ён глядзеўся перад тым, прасмуроджаным пахам туку, мужыком? Адхвастаны прыгонны, што вырваўся з рук цівуна. «Дапамажы, галубок, ратуй... Бацдыты!» Пэўна, у такі час чалавек без зброі нічога не варты. Нуль! Калі б ён меў аўтамат, хіба тросся б цяпер у полі, не адважваючыся нават звярнуць на дарогу? Не, ён павярнуў бы гэтую клячу назад, што б там ні стала павярнуў бы. А хутчэй за ўсё і не садзіўся б на яе. Не пёрся б на злом галавы па палях, не поўз бы па пузе, як песусветны ідыёт... Вярнуцца! Несумненна, там ужо немцы. Трапілі пташкі ў іхнія кіпцюры. Ах, з якім задавальненнем узяў бы ён цяпер пісталет і ўвагнаў бы таму белабрысаму ў ваптрыбы ўсю абойму! А потым прыцэліўся б у Маруса і патрымаў бы палец на спуску, пакуль у таго вочы на лоб не палезлі б. Паганцы! Ён ім не даруе гэтай зпявагі! Сустрэнемся яшчэ на вузкай сцяжышцы...

Адомас, ахоплены лютасцю, некалькі разоў спыняўся, каб павярнуць назад, але кожны раз нябачная сіла штурхала яго наперад, і ён, барабанячы пяткамі па ўзмыленых баках каня, зноўку імчаўся галопам у бок Краштупенаў.

...У кухонным акне святло, дзверы не зачыненыя.

Менш за ўсё яму захацелася, каб Мілда ўбачыла яго такога. Але яна стаіць тварам да дзвярэй, адчыненых у прысенак. Прыгожа адзетая — зараз некуды пойдзе. А можа, толькі што вярнулася? З гасцей альбо спаткання, і ў яе на губах яшчэ не астыў чужы пацалунак...

Мог бы прашмыгнуць у свае пакоі. Адтуль, захапіўшы сухое адзенне, — у ванную. Але з кухні хлынула прыемная цеплыня і загарадзіла яму дарогу. Ён адразу ап'япеў — спала перцовае напружанне і нагадаў пра сябе па частунак у старасты. Стаў у дзвярах, з выклікам глядзіць на яе. Твар неймаверна белы! Вочы застылыя, як у манекена. Ледзяная статуя. Такі, напэўна, выгляд у чалавека, укінутага ў выпрабавальную камеру (пра яе неяк згадваў Дангель), дзе тэмпература блізкая да абсалютнага нуля... «Крані яе рукаяткаю пісталета, зазвініць, як лядзяш».

— Добры вечар, пані, — чуе ён свой голас. — Вас не дзівіць, што я ў такім выглядзе?

Яна маўчыць. Але вочы ажываюць, у іх загараетца такая пагарда, што яму на нейкі момант займае мову.

— Я трапіў быў ім у лапы. Вырваўся амаль што з пятлі. Хоць, мабыць, гэта цябе зусім не цешыць. Іншая справа, калі б зараз увайшоў Гедымінас і, паціраючы рукі, усклікнуў: «Дарагая, Адомас Вайнарас выцягнуў ногі!»

Мілда павярнулася. Паволі, нібыта была прымацаваная да кепска пашмараванай восі. Скупыя, замаруджаныя рухі. Адомас бачыць профіль, які паступова знікае, складзеныя на жываце рукі, бледную ракавіну вуха. Нямая спіна маленькай жанчыны... Яшчэ імгненне — і яна знікне за дзвярыма веранды.

— Мілда!

У ягоным голасе было, мабыць, нешта асаблівае — яна спынілася і зноў пачала паволі паварочвацца на нябачнай восі. Павярнулася. Стаіць бокам да яго — яму відаць правая палова яе твару.

— Мілда, ты з тымі, хто ад мяне адрокся, аднак мне далёка не ўсё роўна, што ты пра мяне думаеш. Можаш пенавідзець, асуджаць, толькі не пагарджай — я гэтага не заслужыў. Сёння рапціай я хацеў застрэліцца. Злачынца, адрынутага сваімі блізкімі... Але калі трапіў ім у лапы...

Каб ты бачыла, як яны з нас здзекаваліся! Яны павесілі на жырандолі Кучкайліса, а на другой мусіў ашынуцца я, каб не шчаслівая выпадковасць. Калі пачалася вайна, я па сваёй дурноце пашкадаваў Маруса, а ён сёння зацягнуў бы мне на шыі пятлю. Не, Дангель праўду кажа: іх трэба знішчаць! Без жалю! Душыць, нібы клопоў, не чакаючы, пакуль яны ўкусяць. Усіх да аднаго! Я не шкадую, што рабіў тое, што вы называеце злачынствам. Я не забіваў, я толькі барапіўся, бо сярод іх быў не адзін такі Марус, які, дачакаўшыся зручнага выпадку, скруціў бы мне шыю. Ці можаш ты, зрэшты, зразумець гэта, Мілда?!

— Мне трэба ісці, пане Вайнарас.— Плячо паварочваецца, быццам нехта націснуў на спружыну, якая яе, гэту чорна-белую базальтавую скульптуру, паволі паварочвае спіной да Адомаса і заштурхоўвае ў нябачную пішу.

Адным рыўком падскочыў да яе, схапіў за плечы. «Якая лухта... Навошта гэта? Не трэба!» Аднак нічога не мог зрабіць з сабою. Увушшу загучаў знаёмы звон, перад вачамі паплыла ружовая імгла.

— Куды гэта вы сабраліся, мая пані? — рэзка паварочвае яе тварам да сябе. Пакой залівае пах яе цела. Асляпляльная бель шыі, азёры сініх вачэй. Парцалянавая лялька, зманлівае ўвасабленне чысціні і цнатлівасці! Сціснуць яе ў брудных абдымках, ды так, каб бруд прайшоў праз усё яе цела!

— Да Дангеля. Нядаўна быў тут. Запрасіў напач... — свежа пафарбаваныя губы крывяцца, аднак не са страху — яны нахабна ўсміхаюцца. Увесь твар ад падбародка да пасмаў валасоў торгаецца ў страшнай, піколі не бачанай усмешцы. Адомас пават адхіснуўся — столькі знішчальнай нянавісці ў гэтым твары, скажоным д'ябальскаю гримасай.

— Сука! — задыхаючыся, кідае ён. Ружовая імгла звінючым згусткам віруе ўваччу, аднак ён добра бачыць чорныя цені ў яе пад вачамі, падазроную чырвоную пляму на падбародку.— Сука! Маленькая скусаная сучка. Хто ўкусіў цябе за пыску, сучачка? Пап паэт?

— Не, той самы Дангель.— Словы зліваюцца ў гадзючае сыканне. Кожны гук — атрутны плявок у твар.— Ваш знакаміты хаўруснік па забойствах Дангель. Хацеў са мной пераснаць.

— Пабівала сабе цану?

— Не, толькі надумала, што ў яго будзе зручней. Пусці, мне пара ісці.

Адомас прыцягвае яе да сябе. Так блізка, што адчувае яе дыханне на твары.

— А што скажа Гедымінас?

— Гедымінас зразумее. Гэта яму на карысць.

— А можа, гэты вечар прысвеціш мне? На развітанне. Як пі кажы, быў тваім мужам.— Ён ужо не чуе свайго голасу. Яе твар распадаецца на аскепкі, расплываецца. Застаюцца толькі далікатная бель шыі, губы і вочы, пакінутыя недзе ў ружовай імгле.— Што табе значыць, сучачка, адным больш альбо менш.

— Не магу расчараваць Дапгеля.

— Хлусіш! — У вачах цямнее, позірк адбіваецца ад сцяны вірлівай ружовай імглы. У вушах звон, ад якога расколваецца галава.— Хлусіш! Хлусіш! Хлусіш!

Калі імгла паволі рассеялася і Адомас апамятаўся, ён адчуў, што трымае ў далонях нешта мяккае і далікатнае. Потым убачыў свае рукі. Чорныя, у закарэлай гразі. Паміж халоднымі набраклымі пальцамі белыя палоскі. Яе шыя! У здзіўленні глядзіць на маленькую галоўку, схіленую на плячо. Губы пратуленыя, пібы для ўсмішкі. А можа, для праклёну? З пагаслых вачэй спывае сіняе месячнае святло.

«О божа... Няўжо?..»

Акамянелыя абцугі рук расціскаюцца; ён адчувае жахлівую пустату; у кожнай жылцы, у кожным мускуле, ва ўсім целе, ад пятак да макаўкі; пустата да самай падлогі... Крывавымі слязамі плакаць пасля таго, што зрабіў!.. Кінуцца на вуліцу, крычаць!.. Аднак ён не можа скрапуцца з месца. Толькі-мільгае ў галаве дзіўная думка, што ў адзекнай шафе стаіць педанітая бутэлька гарэлкі. Бачыць блакітную этыкетку і веер белых валасоў на падлозе. Круглявую ружаватасць калепяў. Незвычайна пяшчотную і трохі ўжо збляклую ружаватасць каленяў, падкрэсленую жалобнай чарпатою задрапай спадніцы. Усё бачыць, хоць глядзіць у кухоннае акно: чорны квадрат — пібы наліраваная пліта на даўно зарослай магіле.

— Арыштаваць вас, пане Адомас? — здзівіўся Дапгель.— Oh nein, mein Freund! ¹ Рацыяпальней за ўсё ў такім выпадку было б пакіраваць вас у батальён самааховы да братаў літоўцаў. Аднак не думаю, што гэта было б правільнае рашэнне. Вы не забілі, вы толькі адсунулі з даро-

¹ О не, мой дружа! (ням.)

гі перашкоду, якая замінала вам цалкам аддацца службе. Мне шчыра шкада пані Мілды, аднак я не магу не выказаць свайго задавальнення, калі бачу, як мае септымспэталыя сябры ператвараюцца ў сапраўдных мужчып. Перастацьце! Супакойцеся! Вы тут ні пры чым — яна сама налажыла на сябе рукі. Для гэтага ў яе было дастаткова прычын. Вы зразумелі мяне, Herr Polizeichef? Да-стат-кова прычын.

Раздзел чацвёрты

I

Пачуўшы першыя стрэлы, вёска здрыганулася, затаілася. Жанчыны кінуліся шчыльней завешваць вокны, мужчыны, якія, седзячы каля дзвярэй, вілі пугы, пакідалі сваю работу, а тыя, што ў гэты час былі на двары, паспешліва пахаваліся ў хаты. Але былі і цікаўныя, якія любілі ўсялякую справу высвятляць дарэшты. Не слухаючы сваркі перапалоханых жонак, яны нацягвалі на швэдры каптаны, улазілі ў кажухі і вывальваліся з дзвярэй на падворак.

Недзе каля фальварка кіпеў бой. Усё часцей стракаталі аўтаматы, пераплятаючыся з грукатам кулямётаў, успыхвалі ракеты, калі-нікалі чуліся глухія выбухі. Потым густая пачная цемра пасвятлела — над фальваркам, займаючыся ўсё шырэй, распускаўся трапятлівы веер агню.

Лясныя! Падпалілі фальварак.

Усе, хто ў гэты час быў на вуліцы, рынуліся ў свае двары, пазачыняліся ў хатах, патушылі лямпы, хоць праз шчытна завешаныя вокны і так нічога не было відаць. Сядзелі, пазашываўшыся ў куткі, маліліся, клялі лес. Вар'яты! Знайшлі каго чапаць — самога пана Петара фон Дызэ! Не дай божа, калі забілі...

Да раніцы амаль ніхто не звёў вачэй, хоць шум бою даўно ўжо заціх. Падбягалі да вокан і, адхінуўшы фіранкі, узіраліся, што дзе робіцца, і калі нават пераконваліся, што ўсё на сваім месцы, усё роўна не маглі ўтаймаваць страху, чуючы, як педзе ў канцы вёскі равуць вайсковыя грузавікі і гучаць каманды. Ад сабачага брэху, які жыхараў Лаўксадзіса звычайна замяняў калыханку, сэрца цяпер нямела ў трывозе.

Супакоіліся толькі з апошнімі пеўнямі. У дварах замільгацелі ліхтары, зарыпелі калодзежныя жураўлі, запахла дымам. У хлявах, адчуўшы чалавека, заварушылася скаціна, і кожная жывёліна па свой лад вітала новы дзень. Вёска, асавелая пасля бяссоннай ночы, аднак поўная спадзяванняў, што абудзіліся разам з раніцай, устала, каб сустрэць яшчэ адну зару, верачы, што яна не будзе апошня. Каму трэба было ў млын, той, уклаўшы ў кашалёк давол на мліва, запрагаў каня і грузіў мяхі на воз, хто меў пільную справу ў горадзе, таксама стараўся выехаць з дому, пакуль яшчэ не ўзышло сонца. Аднак ледзьве выехалі з вёскі, зараз жа мусілі вярнуцца: натрапілі на нямецкіх салдатаў. Тыя ажно да дошак ператрэслі фурманкі, зазірнулі нават пад спод, нібыта да днішча мог прыклеіцца партызан, і, самым пільным чынам праверыўшы дакументы, загадалі паварочваць аглоблі назад і без спецыяльнага распараджэння не вытыркаць носа з дому. Па дварах прайшла жахлівая пагалоска: вёска акружана! І яшчэ трывожней зрабілася ўсім, калі ўслед за гэтым разнеслася чутка: партызаны ўпачы павесілі стараству Кучкайліса, падстрэлілі пана Петара фон Дызэ, а дваровыя хлявы і клуні згарэлі дарэшты.

У печых патух агонь, і хоць трэба было сядаць спадаць, рэдка ў якой хаце сёрбалі боршч. Дый не было калі: ледзь толькі заняўся ранак, вёску запаланілі салдаты. Трымаючы напачатове аўтаматы, з аўчаркамі на павадках, яны кідаліся з хаты ў хату, абшнарваючы кожны куток. Пасля іх адыходу ў пакоях заставаліся адчыпеныя шафы, па падлозе раскіданае адзенне, ачаропкі пабітага посуду. І, зразумела, з камораў знікала сала. Шалёны сабачы брэх і падзішкавыя стрэлы, якімі нецярыплівы салдат прымушаў навекі замоўкнуць аддапага вартаўніка сядзібы, зліваліся з кудаканнем пераналоханых курэй, дзіцячым плачам і крыкамі раз'ятраных эсэсаўцаў; і ні адной вясковай бабулі падумалася ў гэты час, ці не настаў Судны дзень.

Калі дагары нагамі перавярнулі кожную хату, перапаролі віламі і прастрачылі з аўтаматаў кожны падазроны куток у хлявах, клунях, асецях, калі абшасталі скляпы і гарышчы, частка пемцаў села па грузавік і паехала, а астатнія падзяліліся па дзве групы, адна з якіх атабарылася ў фальварку, а другая — у школе.

З таго, як яны ўладкоўваліся і што гаварылі, стала ўсім зразумела, што немцы застаюцца тут не на адзін дзень.

Кяршыс блукаў, папурьўшы галаву, — надта ж далосся яму ў знакі гэта нашэсце пемцаў.

Яшчэ ледзь толькі пачынала шарэць, а Хвэлька Кяршыс ужо завіхаўся за работай: закалоў свінню і, перацягнуўшы ў асець, абсмаліў. Тады запрог каня ў валакушу і перавёз тушу ў клуню: усё-такі бліжэй да гарачай вады, ды і святла больш. Якраз тачыў на падворку сякеру — зараз дапаможа Аквілі разбіраць тушу, а тут адкуль пі вазьміся — чацвёра. Жалезныя рулі на жыватах, аўчарка. «Дзе партызаны?» Кяршыс ледзьве не зарагатаў. Яму так і карцела пацвяліцца: «Ідзіце, глядзіце, знойдзеце аднаго ў клуні, ляжыць абсмалены на валакушы». Аднак немцы не чакалі, пакуль ён разявіць рот: двое падаліся ў хату, двое — у свіран. Адтуль — у клуню, асець, лазню. Аблазілі ўсю сядзібу (аўчарка з высалапленым языком разам з імі), пакрыкваючы, бразгаючы аўтаматамі. І зноў усіх нібы магпітам пацягнула ў клуню. Думаў, заўважылі нешта падазронае, будуць прастрэльваць дзе-якія месцы, як гэта рабілі ў іншых, а то яшчэ прымусяць перакідаць сена. Ды дзе там! Здаецца, нават забыліся, чаго прыйшлі, — свіння іх усіх з панталыку збіла. Гергеталі, пастаўшы кругом, прыспешвалі, каб хутчэй упраўляліся з тушаю, а адзін, нечым падобны на сваю аўчарку, якую трымаў за павадок, ухмыляўся да вушэй і галоднымі вачамі заглядаўся на Аквіліны лыткі, пакуль тая, нахіліўшыся над тушай, аддзірала ад жывата здор. Потым адзін з немцаў выйшаў і неўзабаве пад'ехаў да дзвярэй клуні на матацыкле. Тым часам Кяршыс, адсекшы кумпяк, узваліў яго на плячо, каб несці ў хату, але той, з сабачай мордай, ужо бег насустрач, паказваючы на каляску матацыкла. Падалуй мяне... — я цябе разумець не разумею. Ужо быў міма прайшоў, ды немец так піхануў у бок аўтаматнаю руляю, што калені падагнуліся. Спатыкнуўся, кумпяк, можна сказаць, сам уляцеў у каляску, а горла, адчуў, праняло болем, нібыта яно зраслося з гэтым кавалкам мяса і цяпер разарвалася. Аднак другі і трэці кумпякі пайшлі куды лягчэй, а калі на верх пачаў складваць бруссы сала, дзейнічаў, як аўтамат, апанаваны адзінаю думкаю: «Госпадзі, зрабі так, каб я хутчэй працнуўся, а-эх, абудзі мяне, цар нябесны...»

Нават хрыбціны з рэбрамі не пакінулі, злыдні. Лёгкія, пячонку — і тыя аўчарка паабгрызала. Адно кішкі, ногі і галава са зморшчачымі ад агню вушамі. Квашаніна, чорт бы іх пабраў! Крывяная кілбаса! А дзе дызельны матор? Адаў учора, як дураць, палову свінні. А гэту абяцаў

заўтра прывезці. Не пазней як заўтра, бо чалавек не можа доўга трымаць матор. Дзе цяпер возьмеш другую свінню? Не трэба было мяняць сала на ўсялякія шмоткі. Параскі-далі, парастрасалі... У каморы толькі па яду, ды і то не густа. Цяпер ужо не скажуць суседзі: у Ёршысаў тлусты боршч. Калі абабраць камору дарэшты, можа, і хапіла б... Але дамаўляліся — свежае мяса. Дый хіба можна так — самім заставацца без нічога? Не ісці ж, як бяда прыцісне, з торбай да суседзяў... І цемцы пад канец зусім азварэлі. Хто ведае, раптам яны даўжэй затрымаюцца ў вёсцы... А-эх, не дай божа, з костачкамі зжаруць, д'ябальскае насенне.

— Аблупілі як ліпку. — Паныла глядзіць на акрываўленую валакушу. Гарачая вясёлка міргаціць уваччу, выціскаючы слёзы, і яны, падганяючы адна адну, цякуць па рыжым іржышчы шчэці. Такія ж цяжкія, пякучыя, як тады ў Краштупенах, калі ён грывнуўся на калені перад нерухомай Аквіляю, аплакваючы спадкаемца сваёй гаспадаркі. — Гэтакую свінню... І дзякуй не сказалі... Сам, сваімі ж рукамі, зладзюгам пагрузіў... — Заскрыгітаўшы зубамі, схапіў сякера, замахнуўся. — Абсекчы такія рукі!

— З глузду з'ехаў!.. — Аквіля падымае галаву ад місы, у якую збірала ўцалелыя рэшткі. Здзіўленая, аднак амаль вясёлая. — Каб толькі і было бяды, што гэта свіння...

— Што?! Што?! — падавіўся ён, аслупянеўшы ад здрадніцкага жончынага спакою. Вочы ўпіліся ў місу, убачыў учэпістыя, лакіраваныя крывёю пальцы і нават не адчуў, як рука, нібы падкінутая пябачнай спружыцай, ускінулася ўгару; сякера са свістам паляцела ў бок дзвярэй і ўрэзалася ў вушак. — А-эх, гэта ёй яшчэ не бяда! Яшчэ замала! Можа, хочаш, каб апошняю забралі? Вядома, павошта карміць, турбавацца, куды прыемней ляжаць, задраўшы погі. Але што б тады ела, я паглядзеў бы.

— Замоўкні! З голаду яшчэ не здыхаем.

Хоць і не было таго, яму здалося, што, вымаўляючы гэтыя словы, яна ўсміхнулася. Хацеў схапіць лейцы, якімі ён выцягваў свінню з катуха і якія цяпер ляжалі тут жа, на доле, і шлегануць імі па сагнунай спіне. Першы раз ён адчуў такую злосць, нават няпавісць да Аквілі, што сам спалохаўся. Ухапіўшы нейкі шматок свежапіны, выскачыў з клуні, шпурнуў пад будку Тыгру і, выціраючы рукавом вільготныя шчокі, стаяў, пакуль сабака не ўмяў увесь пачастунак. У сядзібе багата работы — яблынькі не абвязаны на зіму, не вычашчана загарадзь, можна было б пачы-

паць церці лён,— але не было ніякай ахвоты за што-небудзь брацца. Так і прамарнаваўся ўвесь дзень, пiдзе не знаходзячы сабе месца. А калі надышоў вечар і немцы, што атайбаваліся ў школе, заспявалі песні, доўга стаяў на ганку, стогнучы і кленучы. А-эх, і весяляцца зладзеі, пажоршыся чужою свініцы... Каб яна вам бокам выйшла, каб вам кішкі пакруціла. Не, бог справядлівы, не міне вас кара, не думайце. Рускі ўжо націскае. Націснуць і ангелец з амерыканцам. Як здушаць з абодвух бакоў, усё выблюеце, ліхадзеі, што праглынулі, абрабаваўшы сумленных людзей.

II

На другі дзень па абедзе хавалі Кучкайліса. Людзей сабралася шмат, бо немцы сурова загадалі ўсім, хто жывы, ушанаваць свайго старасту, які сваёй смерцю даказаў, што ён сумленна служыў рэйху і новай Літве. Прынамсі, так выказаўся прадстаўнік цывільнай улады з Краштупенаў у сваёй прамове над магілаю. Ксёндз быў стрыманейшы — не хваліў нябожчыка, сказаўшы, што яго добрыя і кепскія справы ўзважыць гасподзь бог, аднак не мог не абурыцца, што ў яго парафіі творацца падобныя справы. Будзьце шчырыя, дарагія парафіяне! Д'ябальскае насенне не спалена да апошняга зернетка, куколце не павыдзірана з пшаніцы. Бо калі б наша поле было чыстае, браты ў Хрысце, блудныя сыны, замест таго каб бадзяцца па лясах і праціваць кроў свайго блізкага, спакойна сядзелі б дома і ўслаўлялі найвышняга госпада, аддаючы богу — богава, а кесару — кесарава.

Пакуль адбывалася цырымонія, некалькі паліцэйскіх слабяліся вакол натоўпу, а далей, за плотам, з аўтаматамі напачатку стаялі нямецкія салдаты. Людзі неспакойна азіраліся па баках, шапталіся. Наліха іх сюды сагналі? Пакланіцца гэтаму паршыўцу Кучкайлісу? Надта ўжо немцам важна, што нейкі іх папіхайла навярнуў галавой. Папужаць? Хутчэй за ўсё так. Але глядзі, каб у дадатак не пачаставалі яшчэ стрэламі ў спіну, калі пачнём разыходзіцца з могілак... Ну, а гэтыя лясныя зусім без клёку ў галовах. Такую бяду на вёску паклікаць! Не маглі прыстукнуць дзе-небудзь у ціхім кутку, далей ад вёскі. Дзе там! Ім, бачыш, так трэба лупянуць, каб ва ўсім павеце зямля затрэслася...

— Праз яго, Вайнараса, уся непамыслота... — чуе Аквіля пэнт за спіной.

— І выдумаць жа трэба — суд учынілі. Камедыянты...

— Тыя, што бачылі гэту камедыю, кажуць, што там было зусім не весела.

— Людзі зусім пазвярэлі.

— Дык і было за што. Марусу, Фрэйтку. Два другія незнаёмыя. Адзін, кажуць, падобны на Івана, ведаеш, на палоншага, што ў Кяршысаў быў. А вось Нямуніс з Бергманам — гэта пэўна.

— Ахвяра бальшавікоў... пяшчасны пакутнік... — па над варушлівым брукам людскіх галоў, расцякаючыся між крыжоў і соснаў, лунае ксяндзоў голас.

— Ага-а-а... А ўсе думалі — і костачкі Марусавы даўно патлелі. Уваскрэс...

— Ну і ну!

Аквіля ўцягвае галаву ў плечы, на вочы глыбей насоўвае хустку. Добра, што побач няма Кяршыса. А гэты каменшы крыж акурат дарэчы: ёсць на што абаперціся. Сэрца грукоча, як мост, па якім рухаецца няспынная чарада машын. Уваччу скачуць крыжы і дрэвы, узнесеныя над людскімі галоўмі.

— Вечны супакой дай, госпадзі, нябожчыкам, і нябесная светлыня хай ім свеціць на векі вякоў, — аднекуль з таго свету, з вечнасці даносіцца пывучы ксяндзоў голас.

У самы час, бо ногі больш не трымаюць Аквілю. Упала на калені разам з усімі. Губы варушацца, паўтараючы словы малітвы, але іхні сэнс не даходзіць да яе.

— Бач ты, які гопар... — мармычуць побач. — Яўрэяў расстрэльваў, жыццё скончыў у пятлі, ды яшчэ без святога прычасця. Трэба было б яго на Французскай горцы...

— Калі і там самы горшы лепшы за яго...

— Не дужа прыемна нябожчыку Яўтакісу ляжаць пад ім...

— Адзін аднаго вартыя...

Аквіля, схіліўшыся, стаіць на каленях — пасма травы, прыбітая дажджом да зямлі. Востры холад пяску працінае калені. Паўзе ўгору — ад яго нямеюць сцёгны, паясніца, дранцвеюць плечы. Нібыта закопваюць яе самую. Крык Ёвасі Кучкайлені пад шоргат рыдлёвак, пад глухі спеў псалма: «І мяне, і мяне разам з Пятралісам! Не жыць мне больш, у-у-у-гу-гу... Праклятыя забойцы, каты... У-у-у-гу-гу...» Забойцы... Марус — забойца... Гэтыя самыя рукі, якія ўмелі гэтак пяшчотна лашчыць... Жывы! Чорны Кукса ўжо тады, пасля ўдэкаў палонных, заікнуўся пра гэта, але яна не хацела верыць. «Што ты сказала б, Акві-

ля, калі б раптам — бразь! — у хату Марус? Добры вечар! Як тут наш хлопчык гадуецца?» Раззлавалася: вось нахаба! Не можа дараваць, што давялося адпрацоўваць за хату Нямунісаў. «Ідзі лепш, цюцька, спаць, не брашы. Ні жывым, ні мёртвым ад цябе спакою няма». Засмяўся сваім агідным здзеклівым смехам. «А ты была на яго хаўтурах? Вось бачыш, каб цябе качкі стапталі. Языкамі дык мы хутка ўмеем закапаць чалавека». Пайшоў, а Кяршыс потым цэлы вечар гыркаў. Больш ён не згадваў пра Маруса, але намёк кляшчом учапіўся ў сэрца: вядома, гэтакія словы не вырастаюць на пустым месцы і ён, Чорны Кукса, ведае больш, чым сарвалася з языка. Яе агарнула трывога, і ўжо яна не магла пазбавіцца думкі, што Марус можа быць жывы. А выходзіць, што на самой справе жывы. І не толькі жывы, аднак і другім на шыю вярнуўся... Калі б Адомас не ўцёк... Заслужыў, няма чаго казаць, але брат жа ўсё такі. Страх падумаць, што Марус мог яго... З адной вёскі, можна сказаць, разам раслі. Госпадзі, якія часы... А, зрэшты, можа так здарыцца, што калі-небудзь з ім давядзецца сустрэцца...

Ад гэтай думкі сэрца перакулілася ў грудзях. Моліць бога, каб гэта ніколі не адбылося, каб ён не вярнуўся, і тут жа, спалохаўшыся гэтага свайго зычэння, просіць у неба, каб яно даравала ёй, і не адважваецца сама сабе прызнацца ў тым новым жаданні, што раптам узнікла ў ёй. Яна сама не разумее, чаго хоча. Пачуцці перапляліся ў заблытаны клубок. Боязь і радасць, надзея і роспач, збянтэжанасць і нянавісць, каханне... Цяпер, пажыўшы з Кяршысам, яна можа пэўна сказаць, што кахала Маруса. Можна, не так трэба было, але ўсё роўна...

Побач нехта закашляў.

— А-эх, заснула ты, ці што? Хадзем паглядзім маміну магілу.

Кяршыс. Сшарэлы, згорблены.

Аквіля паволі ўзнімаецца, трымаючыся за крыж. Скопчана. Нябожчык закапаны, «вечны супакой» адспяваны. Белая ксяндзова далмата, акружаная купкай жанчын, пасоўваецца да брамкі могільніка. Натопі рассыпаўся на групы — хто адразу дамоў, хто наведзець магілы родзічаў. Паліцэйскія таксама пазпікалі.

— Хадзем, — сказала яна.

Каля каменнай агароджы, сярод маркотных дрэў, лінеў скасабочаны драўляны крыж. Яму было, можа, гадоў сто — ён увесь счарнеў ад часу.

— Вось разжывёмся — паставім помнік што трэба, усяму могільніку надзіва, — казаў Кяршыс, калі яны прыходзілі сюды. Цяпер толькі скрушна ўздыхае, хрысціцца і, стаўшы на калені, шэпча пацеры. Аквіля прыткнулася побач. Таксама варушыць губамі, аднак думкі далёка ад боскага свету. «Цешся, Марыя, мілаты поўная...» Марус... Вось магіла Нямунісаў. Бацька, Генута. Ці прыйдзе калі Марус пакланіцца ім? «Ляжаць мне тут сярод Кяршысаў, а магла б мая магіла быць там...»

— ...і ў гадзіну смерці пашай. Амін.— Кяршыс шырока перахрысціўся, устаў, і Аквіля разам з ім, хоць яшчэ не скончыла малітвы.— А тваіх не адведаем?

— Мае ўсе жывыя. Там нікога няма з бацькавага боку, толькі радня Катры Табакі.

— Мёртвыя ўсе чалавеку радня.

— Як хочаш. Маглі б і міма прайсці.

Каля магілы Нямунісаў спыняецца, глядзіць на сцямпелы чыгунны крыжык. На дзяды, у дзень памінання нябожчыкаў, паставіла тут свечку. Вясной трэба будзе зноўку насеяць руты і гваздзікоў. Пэўна, калі б не вайна, тут, пад гэтай крывой сасною, было б месца яе вечнага спачынку. Раптам яе нібы токам працяло. Ахапіла злосць — невядома на каго і невядома за што. Павярнулася да Кяршыса і, пазіраючы звужанымі вачамі на яго твар, працадзіла праз зубы:

— Чуў, што людзі кажуць? Марус...

Ага, ужо чуў. Ведае. Адварочвае вочы ўбок. Прыгорбленыя плечы перакасіліся, нібы сарваныя з завесаў дзверы.

— Дык вось жа, кажуць. Усіх парабкаў пазганялі. Гэтага Кучкайліса... Яго работа...— аддзірае слова за словам, нібы засохлую павязку ад рапы.

— Кучкайліса ніхто не шкадуе.

— А-эх, усё роўна гэта чалавек, а не свіння, каб яго забіваць.

— Правільна зрабілі. Сабаку сабачая смерць,— падвышае голас Аквіля, сама не разумеючы, які д'ябал цягне яе за язык, аднак адчуваючы салодкае задавальненне, якое апошнім часам усё часцей ахоплівала яе, калі яна магла дапамагчы мужу.— Хто ведае, ці адпрацуе табе Чорны Кукса вясною за Нямунісаву хату, калі сапраўдны гаспадар аб'явіўся.

Кяршыс пават рота не разявіў. Павярнуўся, шкандыбае, прыгорблены, па сцежцы. Доўгія цяжкія рукі зві-

саюць, як у агароднага пудзіла, нехта нябачны, здаецца, падымае за яго клышастыя ногі, усаджаныя ў боты з высокімі халявамі.

Аквіля — услед. Каменныя помнікі і крыжы. Шліфава-ны і грубы мрамур. Чорны, ружовы. Пад шклом авальныя фотаздымкі. Жалезная агароджа, лаўкі, вазоны з рэшткамі памарожаных кветак. Жалезны крыж — работа ўмелага вясковага каваля — усаджаны ў чатырохкутны цэментавы пастамент. За ім — драўляны, высокі, да ніжніх сукоў сасны; пад бляшаным дашкам хаваецца ад дажджу парэ-панае ўкрыжаванне. І зноў мрамур, агароджа, якая заха-піла гэтулькі месца, што на чатырох, напэўна, хапіла б: заможны гаспадар. Адразу за вуглом капліцы, каля самай сцяны божага дома, будзе магіла Яўтакісаў. Чорная гра-нітная пліта трымае грувасткі крыж. ТУТ ПАХАВАНЫ... ВЕЧНЫ СПАКОЙ ВАМ, ДАРАГІЯ БАЦЬКІ. ЗАСМУ-ЧАНАЯ АДЗІНАЯ ДАЧКА КАТРЫНА ЯЎТАКІТЭ. Здаецца, радня таму Яўтакісу, колішняму старасту, на якога сёння ўзвалілі Кучкайліса.

Кяршыс прышыіўся, нібы хацеў павярнуцца, аднак боты ўсё роўна праклыгалі далей. Але спіна распросталася і абедзве рукі схаваліся ў кішэнях.

— Слава Ісусу Хрысту, — гучыць ягоны голас.

— На векі вякоў. Амін, — адказвае яму нехта.

Аквілю нібыта халоднай вадой аблілі. Павярнуцца і назад! Але Кяршыс ужо стаў на калена перад помнікам, хрысціцца, і ёй нічога не застаецца, як зрабіць тое самае.

Пакуль яны моляцца, бацькі, якія споўнілі свой абавязак раней, моўчкі сядзяць на лаўцы. Аквіля піяк не можа выбрысці з «Ойча наш». «Ліха нас прынесла сюды. Усё гэты Хвэлька. Пень неачэсаны!»

Кяршыс устае, а яна не спяшаецца: няхай пачакае Катра Табака, раз ёй прыемная гэта сустрэча.

— Прысаджвайся, зяцёк, да нас.

«Зяцёк»... Не верыць сваім вушам. Не словы — мяккія галушкі з цеста, пасыпаныя цукрам.

— Добра, што не забываеце нябожчыкаў родзічаў.

— А-эх, трэба... цешча. Усе там будзем. — Кяршысавы боты крыху патапталіся на месцы і ўрэшце супакоіліся. Сеў.

— Што праўда, то праўда. Вось і я — сяджу і думаю: недалёка той божы дзень, калі ўлягуся побач са сваімі бацькамі.

— Вы дык моцная, увесь Лаўксадзіс перажывяце.—
Кяршыс пахіляецца, папэўна, цалуе руку — чуваць цмо-
канне і заахвочвальны пратэст:

— Не трэба, зяцёк, не трэба. Выходзіць з моды ста-
рым людзям рукі цалаваць.

Далібог, усе вясковыя сабакі паздыхаюць! Які такі ня-
бесны дух азарыў сёння Катру Табаку?

Аквіля неахвотна ўстае. Гэтыя трое таксама ўсталі з
лаўкі. Кяршыс з бацькам па баках, маці пасярэдзіне. Апра-
путая ва ўсё чорнае, зблажэлая. Твар пажаўцеў, яшчэ глы-
бей уваліліся вочы, падаўжэў і завастрыўся нос. Чула ад
людзей — хварэе. Баліць галава, бяссонніца мучыць...

— Добры дзень, татачка.— Аквіля абдымае бацьку,
цалуе, прыпадае да рукі.

Маці таксама саўтанула руку. Звялую, кашчавую, ха-
лодную. Яна стрымана дакранулася губамі. Сэрца не за-
трапяталася, і Аквіля адчула, што цяпер абьякавасці ў ім
больш, чым злосці.

Да гасцінца ішлі ўсе разам. Маці скардзілася, што не
можа знайсці ўправы на Юргіса і Юсту: у аднаго кнігі ў
галаве, у другой — гулі. Аднак пра Адомаса не ўспомніла
ніводным словам. Запашала абаіх зайсці як-небудзь.
Усё ж такі радня («Хочаш не хочаш, а богам звяза-
ныя...»). Няма чаго крыўды таіць у такі час, калі чалавек,
кладучыся вечарам, не ведае, ці ўстане раніцаю. Потым
яна неўпрыкмет турзанула Аквілю за рукаў, яны крыху
адсталі, і тады яна шапнула ёй па вуха пра Маруса. Ба-
чыш, з якім бандытам была звязалася! Прызналася, што
была несправядлівая да Кяршыса. Сам бог паслаў ёй та-
кога мужа. Паважны чалавек. Увішны, гаспадарлівы, дбай-
ны. Будзеце жыць. Хай толькі часы паспакайнеюць. А та-
ды і наконт пасагу паглядзім. Не баячка ж якая-небудзь,
з заможнай гаспадаркі. Дый мы нібыта не бацькі, нібыта
сумлення не маем, каб выправадзіць сваё дзіця без нічога,
усё адно як байстручку якую. Толькі будзь разумніца,
глядзі, трымайся далей ад гэтага душагуба праклятага.
Што было, сплыло, а наконт сынка... Усе дзеці аднолька-
выя: хто выгадуе, той і бацька. Ну, але што я тут загадзя...
Можа, яшчэ, дасць бог, і гэты душагуб акалее. Яшчэ ж
вайна не скончылася. Гасподзь не дапусціць, каб гэтулькі
добрых людзей згінула, а такі застаўся. Не-е, злітуецца
ўсявышні, пачуе. А можа, і пачуў ужо: кажучь, аднаго з
гэтай зграі пемцы схапілі.

— Схапілі? — бляднеючы, паўтарыла Аквіля.

Маці кіўнула галавой і больш ужо не гаварыла пра Маруса. Быццам яго лёс вырашаны, а калі яшчэ і не, дык раней ці пазней гэта адбудзецца, і няма чаго тут дарэмна мянціць языком.

— ...Такую свінню! — бубніў наперадзе Кяршыс. — Чатырнаццаць пудоў...

— Што там, зяцёк, свіння. У людзей галовы падаюць. Другую выкарміш, — сучышаў бацька.

— Гэтыя немцы таксама добрыя зладзеі, — адгукнулася Катра Табака. — Летась нам за каня здыхляціну ўсу-нулі, а ўчора, калі тых бандытаў шукалі, гуся ўкралі.

— Не ў нас адных, рэдка каго ўчора не абабралі. Чуваць, збіраецца зноў камісія, будуць коней правяраць. Тады ўжо не адзін заплача.

— Такія, як ты, і заплачуць, — шлеганула мужа Катра Табака. — Разумны гаспадар вухналя ў капыт, камісіі кумпяка — і разам з канём дамоў.

— А-эх, рознае людзі вырабляюць, матухна, — заступіўся за дзеця Кяршыс. — Што толькі ў галаву не прыйдзе. Але і немцы паразумнелі, зласнейшыя зрабіліся. Хіба раней такую свінню, як мая, узялі б задарма, нават дзякуй не сказаўшы?..

Гэтак перагаворваючыся, дайшлі да развіліны. Вайна-расам налева, праз вёску, а Кяршысам проста, па беразе возера, на свой хутар. Калі развітваліся, Катра Табака яшчэ раз нагадала, каб не пагарджалі і нейкага дня зайшлі.

— Даўно так трэба было, — сказаў Кяршыс, калі яны засталіся ўдваіх. Ён увесь свяціўся, не могучы падзівавацца, што так неспадзявана памірыўся з жончынымі бацькамі.

— Старая сказала, што аднаго партызана схапілі немцы, — вырвалася ў Аквілі.

— Ага. Гудвалісу паліцэйскі сказаў. А другога забілі. Самі шкуру падставілі, пакуль мудрагелілі. — Кяршыс не хаваў задавальнення, а Аквіля ў ягоным голасе адчула яшчэ і цьмяную падзею.

— Што ты кажаш! Двух нават... — Аквіля перачакала, пакуль сунялося шалёнае тахкае сэрца, а потым, супакойшыся, абьякава дадала: — А можа, усіх іх немцы пахапалі...

— Не пахапалі, дык пахапаюць. Гэтулькі войска, сабакі. Чалавек не іголка, — з глыбокім перакапаннем адказаў Кяршыс.

І зноў, як нядаўна на могілках, Аквілю ахапіла раптоўная злосць.

— Нашто тады было біць Кучкайліса па мордзе, калі сам гэтак прагнеш чалавечай крыві?

Кяршыс закашляўся, нават мочкі вушэй пасіпелі.

— Прагну не прагну, а будзе, як мусіць быць, ніхто ў мяне не спытаецца, каго адпусціць у лес, каго застрэліць альбо ўзяць жыўцом, ага.

«Гэта праўда, — падумала Аквіля. — І ўсё роўна ты спаў бы спакайней, калі б адзін з гэтых двух, што трапілі да пемцаў у рукі, быў Марус». Трэба было першай пайсці з могілак, не чакаючы, пакуль далучыцца Кяршыс, падпільнаваць Чорнага Куксу і асцярожна, намёкамі... Яны ж з Марусам такія сябры былі! Напэўна ведае, што і як, лепш за іншых.

Дзень ужо хіліўся на захад. Сонца, што час ад часу выглядала з-за хмар, апошні раз усміхнулася і засталася за шэрым пакрывалам, як медны грош, які заваліўся за ватную падкладку. Падзьмуў мацнейшы вецер. Паветра пацямнела, нібы зрабілася гусцейшае. Ад возера ішоў цяжкі гул узбураных хваляў; дажджу не было, але ў твар усё часцей пырскалі адкульсьці прыляцелыя кроплі вады. Усё было амаль як і ў той вечар пекалькі гадоў таму назад, калі Аквіля ішла тут, па беразе возера, а вецер жалобна стагнаў у галінах крапучых прымаразкамі дрэў, а пад нагамі вяла шамацела трава — чэзлая, без жыцця, як і яе, Аквіліны, думкі. Яна бачыла прывязаныя на лапцуг лодкі, што скачуць па хвалях, і там, у адной з іх, сябе. У шумлівай цемры, быццам велічэзная птушка, мітусіўся ён, Марус. Яна ўжо не думала пра пана Кантроля і пра тое, дзе ля чаго прыйшла на кручу. Ёй было ўсё роўна: толькі б хутчэй перакулілася лодка! Яна прыгадала адну казку Гаўфа. Напэўна, таму, што там гэтаксама шалела бура, была ноч, а герой з казкі меў такі самы спічасты кацялюш з шырокімі абвіслымі палямі. Потым часцей за ўсё яна бачыла яго без капелюша — Марус рэдка калі накладаў гэты фантастычны ўбор, — але заўсёды, калі яна думала пра яго, ва ўяўленні паўставаў герой з казкі Гаўфа. Чалавек, які таксама прыйшоў з казкі ў асеннюю непагадзь і вярнуўся ў яе, калі гарачы чэрвень звінеў на лугах косамі. І ніколі ўжо не прыйдзе. Можна, прыйдзе да другой, але не да яе, Аквілі. Сама зачыніла перад ім дзверы.

Лаўрукас, убачыўшы бацькоў, выбег насустрач. Аквіля схапіла яго ў абдымкі, прыціснула да грудзей і горача

падалавала. Потым, падняўшы на выцягнутых руках, доўга ўзіралася ў дзіцячы тварык, а адтуль на яе пазіраў Марус, і было прыемна зноў прытуліць да сябе маленькае жвавае цельца, ад якога павеяла цеплынёю мінулых дзён і хмелем бяссонных начэй. У сепцах, падымаючы воблака пылу, ваядалася з венікам Юліта. З абедзвюх сясцёр яна менш за ўсё была падобная на Маруса. Хіба толькі вочы. Аквіля, узяўшы дурнічку за руку, глядзела ёй у твар. Прагна, неспатольпа, як чалавек, змучаны смагай, глядзіць на шклянку вады. Дурнічка крывілася, яна была непрыгожая, у маці, аднак Аквіля і ў яе губах бачыла Марусавы губы.

Увесь вечар яна была сама не свая, і, што пі рабіла, усё нешта атрымлівалася не так як трэба. Падаіўшы карову, забыла працадзіць малако; косці, што прызначаліся сабаку, ссыпала свіням. Замачыла мяса на заўтра, але не ў той місцы, саштурхнула з паліцы гаршчок з крупамі. Усё чаплялася, падала, разбівалася, вырывалася з рук. Яна ўспомніла, што не сабрала днём яец. Можна пакінуць гэты клопат на заўтра, але ў хаце так душна! У дадатак яшчэ Кяршыс, расклаўшыся каля дзвярэй, майструе пастку на тхароў і цягне сваю старую песню пра змарпаную свінню ды нявыкуплены матор... Лепей ужо, запаліўшы ліхтар, яна абшнырыць клуно, залезе на вышкі. Хоць адначне ад гэтага бясконцага пудзьгавання.

Але калі яна вярнулася ў хату — хутчэй, чым павінна, — у прыполе не было яец. Губы былі белыя, нібы стручкі перасцелага гароху, ліхтар скакаў у руцэ.

— Удалая пастка будзе! — казаў Кяршыс. — Пасля вайны тхаровыя шкуркі за шчыры грошык пойдучь.

Ледзьве трымаючыся на нагах, яна прайшла на кухню і, апусціўшыся на ўслончык побач з печкай, доўга сядзела, абхапіўшы рукамі галаву. Ён нешта казаў ёй адтуль, ад сваёй пасткі, аднак яна была глухая і сляпая да ўсяго, што тварылася навокал. І толькі тады, калі адчула, што кроў, якая была застыла ад жаху, зноўку пабегла па жылах, што яна ўжо можа разважаць і паводзіць, не выдаючы сябе, яна ўклала ў кішэню ў пінжак электрычны ліхтарык і, сказаўшы, што ёй трэба нешта ўзяць са скрыні ў свірне, выйшла. Але калі вярнулася — на гэты раз затрымаўшыся даўжэй, чым павінна, — у яе ў руках зноў, апроч ліхтарыка, пічога больш не было.

— Задам, а-эх, задам я тхарам пытлю, — весела пагражаў Кяршыс, захоплены сваёю пасткай.

III

Не трэба было ехаць на той дарозе. Масток ледзь лінеў, машыны на ім ніколі не ездзілі. Але што заставалася рабіць? Рынуцца на дваровай абсадзе да гасцінца проста насустрэч немцам? Толькі самагубца мог прыняць такое рашэнне. Каб жа ўспомніў, што масток нетрывалы... Праз паўкіламетра, калі б паехалі на полі, на капюшыне, маглі б знайсці брод. Яшчэ невядома, ці там не загразлі б, але, прынамсі, цяпер былі б усе разам у кустах. Без небаракі Мядзведзя, зразумела. Эх, Вайдатас часам бывае дужа неасцярожны. Зрэшты, чаму толькі ён — кожны з нас павінен быў прадбачыць такую магчымасць. Шчасце яшчэ, што, перакульваючыся, машына не пацягнула нікога ў Струмлю. Так альбо гэтак яны былі гатовыя і да такой неспадзяванкі. Яму аднаму не пашанцавала, шалёна не пашанцавала. Яны крычалі, хацелі дапамагчы, але стрэлы тахкалі так блізка... У дадатак ён вырашыў, што з нагой нічога сур'ёзнага. Наперад, хлопцы, наперад, дарагая кожная секунда! Напэўна, яны ўжо шпараць у бок Гілужскага лесу. На хутары Кнюкшты іх чакаюць коні. Калі немцы не перасякуць дарогі, можна сказаць — уратаваныя.

Ён зноў паспрабаваў устаць. Плынь тут была слабейшая, дно цвёрдае, жвірыстае. Аднак, застагнаўшы ад болю, асунуўся ў ваду. Зламана косць. Недзе каля калена. А можа, толькі вывіхнута? І трэба ж так — проста на камень! Якая бязглуздзіца! Каля парога роднага дома немцам у лапы... Неўзабаве яны будуць тут, убачаць зваленую ў раку машыну і, несумпенна, уважліва агледзяць усё навокал.

Заслапаючыся кустамі, пачаў пасоўвацца наперад. Праўдзівей кажучы, ён толькі трымаўся на вадзе, наперад несла сама плынь. Заставалася толькі асцерагацца занадта нізка навіслых галін і не вылазіць на сярэдзіну рэчкі, якую раз-пораз асвятлялі ракеты. Страляніна, што была на нейкую хвіліну аціхла, зноў узгарэлася. Мабыць, немцы ўжо заўважылі машыну. Выбух гранаты. На ўсякі выпадак. Баязліўцы! Але, яны ўжо там, каля мастка. Бягуць берагам, абстрэльваюць кусты. Крыкі ўжо з таго боку: перабраліся цераз Струмлю. Цішэй, цішэй! — яны могуць быць і тут. Хутка — мост на гасцінцы. Добра, што паблякла святло ракет, але ўсё роўна трэба трымацца бліжэй да берага, не вытыркацца з-пад кустоў: на мосце, напэўна, ужо стаіць варта.

Невыносна баліць нага. Як зпарок, ударыўся каленам аб нейкі корань, што вытыркаўся з вады, а можа, аб камень. Пад сэрцам зрабілася мляўка, пацімнела ўваччу. Ён ужо не спрабаваў уставаць — і так усё зразумела: калі немцы не вывудзяць з вады раней, канец яго падарожжа будзе там, дзе канчаецца Струмля, — у Гілужэ. Калі б удалося знайсці лодку без замка, пераправіўся б цераз возера. А там ужо і Гілужскі лес. Пакуль немцы працэшуць яго... Дзіўная істота чалавек: любой цаной намагаецца хоць бы на дзень адсунуць смерць. Калі б ён меў аўтамат... Трэба было пашукаць каля таго каменя, хоць, як ён памятае, там глыбокая яма, але нага ўсё папсавала. Так, яго справы неважнецкія.

Ракеты ўспыхвалі ўсё радзей, амаль не стралялі. Адзенне і абутак намоклі, цягнулі ўніз. Занылі мускулы. Ён ніколі не думаў, што ў Струмлі можа быць такая халодная вада. Дзейнічаў рукамі і здаровай нагой, раскірэчыўшыся, нібы краб, стараўся трымацца на паверхні; там, дзе было плытчэй, адштурхоўваўся ад дна і гэтак, дапамагаючы плыні, досыць хутка пасоўваўся пацэрад. Аднак яму здавалася, нібыта ён плёхаецца на месцы. Каб толькі не паचाў сцягваць мускулы курч! Тады капцы. У вёсцы заходзіліся ад брэху сабакі. Недзе зусім побач былі хаты, двары, платы, абсаджаныя гаршкамі, у хлявах на цёплым гнаі драмала скаціна. Вось не думаў, што чалавек можа пазайздросціць скаціне. Цеплаваты гной альбо сухая салома. Так, аказваецца, іншы раз аддаў бы немаведама якое багацце за такі набытак. Але прэч, прэч недарэчныя думкі, ад іх можна зусім расклеіцца! Лепш паразважаем пра экспедыцыю Скота. Мароз восемдзесят градусаў, пурга, лядовыя горы. У гэтай рачулцы не больш як шэсць-сем па Цэльсію. І, само па сабе зразумела, вышэй нуля. Усяго толькі трыццаць градусаў не хапае да тэмпературы чалавечага цела. А холадна таму, што чалавек уявіў сабе, што холадна. Быў выпадак, калі чалавеку галаву «адцялі» гусіным пяром. Можа, і дарма падставіў Мядзведзь галаву. Аднак такі ўжо ён быў — лез у самы агонь, гатовы быў за сяброў жыццё аддаць. Калі б яны адразу заўважылі, што яго няма ў машыне, хіба пакінулі б аднаго? А потым, пасля выбуху грапат, калі ўсё зразумелі, было позна. Можна сабе ўявіць, якой сумятні ён парабіў! Яны выйгралі няшмат, можа, дзве-тры хвіліны, але ў такіх абставінах, калі кожная хвіліна раўнялася гадзіне... Калі б не гэты гнілы масток... Дзякуй, Мядзведзь, дзякуй, дружа, ты недарэм-

на... Але, чорт вазьмі, чаму ён конча загінуў? Дзівосаў не бывае, але Мядзведзь умее рабіць дзівосы.

Рэчышча відавочна пашырылася, плынь стала павальнейшая. Ён праслізнуў пад мостам. Пага ўжо не даставала да дна. Ісўзабаве возера, тут усюды глыбока. Трэба туліцца бліжэй да берага. Толькі чапляючыся за яго рукамі, можна пасоўвацца наперад. Ён амаль што не адчуваў рук. І ўсё роўна некалькі разоў амаль не войкнуў ад болю: сханіўшыся за пешта вострае — адшліфаваную вадой патырчаку ці нейкую вострую жалязяку. Магла гэта быць і разбітая бутэлька, і адламаны капец касы, выкінуты дзецьмі. Пальцы, напэўна, спрэс знявечаныя, аднак ён стараўся пра гэта не думаць, як не думаў пра твар, да крыві абдраны веццем і пасечаны чаротам, які цяпер, па меры набліжэння да Гілужэ, становіўся ўсё гусцейшы і загароджваў дарогу. Усё гэта глупства! Галоўнае не павыпорваць вачэй. Падумаў, што зрабіў памылку, не перабраўшыся да другога берага, пакуль рэчышча было вузейшае і сам ён меў больш сілы. Падсвядомае пачуццё самазахавання — трымацца далей ад людзей... Аднак там вёска, непадалёку ад возера і Чорны Кукса! Прытулак, цёплая пасцель... Ад гэтай думкі яму ледзьве не стала моташна. Вар'ят! Ісці ў свой дом, калі ў кожным двары можа стаяць немед! Хочаш загубіць Чорнага Куксу, нібыта ён, калі не давалачэшся жывы да Вяпцкага лесу, не спатрэбіцца таварышам?! Як мала трэба чалавеку, каб зусім размямліцца.

Стрэлы заціхлі. Зрэдку бліскала ракета, але ўжо далёка. Недзе вуркаталі маторы, пехта нібыта крычаў. Усё лянівей брахалі сабакі. Хлопцам, напэўна, удалося змыцца. Калі толькі не ўзбрыло ў галаву адсядзецца ў Гілужскім лесе... Да раніцы яны адолеюць добры кавалак дарогі, а там ужо недалёка і балоты, там свае людзі. Уратаваны! Але што будзе рабіць ён, такі нездаляшчы, нават калі пераправіцца цераз возера? Усё ж такі трэба было трымацца таго берага. Там амаль што ўсе лодкі. Па беразе, па беразе і неяк бы датэпаў да лесу. Не больш чым паўкіламетра, а калі возерам — амаль два. Усё гэтая праклятая асцярожлівасць, боязь, каб яе чорт узяў! Зноў, зноў лезе ў галаву ўсялякае глупства. Досыць! Што зроблена, тое зроблена. Як ні рышайся, адзін канец: чакаць у сасонніку за Гілужэ, пакуль не апынешся ў нямецкім невадзе, ці зрасходаваць апошнія патроны тут, на гэтым беразе.

Вылез на бераг возера і нейкую хвіліну ляжаў неру-

хома, нібы калода. Страшэіна пыла ўсё цела. Ён ужо не адрозніваў, якая нага здаровая. Пачаў ікаць — у страўніку адчуваўся холад. Яму здалося, што ён выдыхае лёдзяное паветра, і на імгненне ўявіў свае лёгкія, аброслыя бросняй шэрані. Ну ды нічога! Перш за ўсё трэба разварушыць рукі. Прыставіўшы далоні да губ, ён узяўся хукаць. У цемрадзі іх не разгледзіш як след, аднак яны былі клейкія і смылелі, нібы абсыпаныя жарам, пальцаў ён не адчуваў. Яшчэ крыху. Пачаў качацца, ляпаючы рукамі па баках. Агідны вецер, але прыглушае затое шум. Не ўсё ў кепскім кепскае. Паспрабаваў расшпіліць кабуру пісталета. Не адразу, але ўдалося. Ён ужо амаль хацеў, каб з'явіліся немцы. Бераг што трэба, зручная пазіцыя для абароны. У яго, здаецца, каля трыццаці патронаў. Калі б пацэліў кожны пяты... Не, так лёгка яго не возьмеш. Фінал вядомы — апошняя куля сабе, — раней ці пазней усё роўна яго чакаў такі канец. Песіміст? Магчыма. Калі чалавек вымак і змёрз да жудасці, а смерць — падаць рукою, надта цяжка не захацець, каб усё гэта хутчэй скончылася.

Тое здраццвенне, якое скавала ўсе суставы, паступова прайшло, мускулы ўжо не нылі, хоць скроні праціналі іголки і трохі кружылася галава. Ён зноўку пачаў адчуваць сваё цела. Але адтаго, што вылез з вады, змяніўшы плюс шэсць альбо сем па Цэльсію на два градусы ніжэй нуля, лягчэй не стала. Пранізлівы вецер пранікаў праз адзенне, і ад яго зябкага дотыку цела ахоплівала дрыготка. Знаёмае адчуванне, аднак лепей ужо пякучы арлоўскі мароз, калі ты ў сухім цёплым адзенні, чым сушыць яго на сябе на лістападаўскім ветры.

Ён сеў, абмацаў пагу. Распухла, гарыць, нібы на ёй гарачы кампрэс. Трэба яшчэ раз паспрабаваць устаць. Ахнуў і абсунуўся на дол. Няма чаго казаць, левая ўзяла бестэрміновы адпачынак. І наўрад ці здолее вярнуцца з яго... Але ўсё роўна нельга так сядзець і ляскацець ад холаду зубамі, бо поч не будзе доўжыцца вечна. Ён упёрся рукамі ў зямлю і, валочачы знявечаную нагу, папоўз па беразе возера. Сухі лядок трашчаў пад ім. Месцамі рукі траха не па локці правальваліся ў мёрзлую грязь, і ён мусіў рабіць круг, каб абмінуць замаскаваную травой лужыну. Потым пацягнуўся бераг, зарослы дрэвамі. Цяпер даводзілася паўзці вельмі паволі, пастаянна спыняцца і ўважліва аглядаць кожны прагал між дрэвамі, ці не відаць дзе лодкі. У такім месцы, вядома, яна будзе замкнёная, каб не

знесла вадой, але не такая ўжо цяжкая справа збіць замок. Далоні набрынялі нейкаю нематою і не адчувалі повага болю. Яго цела складалася нібыта з асобных кавалкаў — налітыя расплаўленым свінцом ногі, галава ў жалезных абцугах, дрыгатлівае тулава, зашытае ў лядовы мяшок. Дрэвы скончыліся. Палоска голага берага, па-над якім высіўся спадзісты абрыў, і зноўку дрэвы. Яму здавалася, што ён прапоўз кіламетры два, хоць на самой справе не адолеў і трэцяй часткі таго. Дзіва, але ён раптам адчуў, што зусім не пазнае гэтай мясціны. Усё чужое, нібы ніколі ён тут і не быў. Наперадзе, перад сабою, ён заўважыў нейкую патырчаку. Вясло! Зламанае вясло... Нейкі час ён ляжаў на баку, адчуваючы, што ўсё павярнецца не так, як ён думаў, аднак яшчэ не разумеючы, як іменна. Калі ёсць вясло, недзе непадалёку павінна быць і лодка. Выстукваючы зубамі чачотку, ён глядзеў на чорную шумлівую ваду. Вецер дзьмуў з таго берага. З адным, ды яшчэ зламаным, вяслom проці ветру! З такім жа поспехам можна было б узяцца вычэрпваць лыжкай возера. Можа, паспрабаваць абысці вакол? За тры-чатыры гадзіны... Але што там яго чакае? Калі немцы нават і не будуць прачэсваць лес, сам дасі дуба ад холаду. Які сэнс мучыць сябе, калі вынік усё адно роўны нулю? Трыццаць патронаў можна зрасходаваць і не вылузваючыся са скуры.

Ён зноўку пачаў качацца, лопаць рукамі па баках, не зважаючы на боль у назе, ад якога рабілася цёмна ўваччу. Аднак дрыготка не адпускала: так трэсла ўсяго ад макаўкі да пятак, што здавалася, цела распадаецца на часткі. Холад! — вось проці чаго чалавек бяззбройны. Пра гэта забыўся Напалеон, а немцы нічому не навучыліся з яго вопыту. Калі б не прамоклі цыгарэты і меў сухія запалкі... Хоць бы адну, чорт вазьмі, запалку! Людзі баяцца агню. Агонь — гэта шчасце. Ён мог бы цяпер засунуць ажно па локці рукі ў жар і разграбаць яго, нібы скнара золата.

Запахла дымам. Ён здзіўлена падняў галаву і задыхаў на поўныя грудзі. Глупства: вецер ад возера, адкуль гэтаму дыму ўзяцца. Трызненне! Аднак дымам усё роўна пахла. Бярозавай карой, печанымі аладкамі, хлявом. Пахла цёплым чалавечым гняздом. Домам! Ведаў, што гэта тое ж самае, што плысці цераз возера проці моцнага ветру, грабучы адным, ды яшчэ зламаным вяслom, але ўсё роўна павярнуўся і папоўз назад. Ага, на шырэйшы канец

вясла, па гэту абшмуляную мянташку, можна абанерціся. Даўжыня сама раз. Яму трэба мыліца. Устаў, абаніраючыся на вясло, ступіў крок. Адразу і сам не паверыў, што гэта так проста і зручна. Не, вясло крыху задоўгае, а зламаны канец востры, утыкаецца ў зямлю. Зубамі адчыніў нож, бо пальцы не слухаліся, але калі паспрабаваў страгаць, нічога не атрымалася: рукі былі як гумовыя. Ну ды нічога, зробіць гэта потым, калі адлецяцца рукі. Балазе і так можна кльпаць.

Бераг выгнуўся, нібы край місы. Знайшоў пакатую мясціну і пачаў караскацца ўгору. Не, хадзіць не так проста і лёгка, як гэта здалося спачатку. Усё-такі, д'ябал, задоўгае. Недзе справа, там, дзе дарога, загучалі крыкі, завуркатаў матор. Зусім пепадалёку. Немцы! Напэўна-такі ўжо ачупілі вёску, і ён апынуўся ў кальцы. Халера! Каб хоць яшчэ не згубіў рукавіц. Ён спыніўся і безнадзейна паглядзеў на сваю мыліцу. Неба нібы пасвятлела, паміж хмар рассыпаліся зоркі. Мабыць, на досвітку мароз памацнее. Пальцы так адубелі, што гэтыя трыццаць патронаў ворагу тое самае, што гарох.

Нарэшце ён выкараскаўся з гэтай місы. Яшчэ не запоўз на самы верх, а ўжо бачыў нейкія горныя хрыбты, што ўпіраліся ў неба, а навокал — дрэвы. Цяпер, стоячы на ўвесь рост на абрыве, ён ужо ведаў, што гэта стрэхі будынкаў. Зусім незнаёмая сядзіба. Сапраўды можна паверыць апавяданням старых людзей пра нячыстую сілу, якая ўмее так затуманіць вочы, што ты кружышся вакол сваёй сядзібы, а на месцы яе бачыш невядомы маёнтак; і гэтак будзеш блукаць да самай раніцы, пакуль не спадзе з вачэй насланне. Аднак так ці сяк, тут жывуць людзі. У дэплым хляве жуюць жуйку каровы, на гарышчы сена, зацішна... Д'ябальскі вецер! Пакуль яшчэ быў ніжэй, крыху засланялі дрэвы, а тут, на гэтым ветравеі, сапраўднае пекла. Зямля замерзла, бы камень. Калі і падкароціць сваю мыліцу, дык затупляць востры канец не будзе ніякай патрэбы.

Ён мусіў мінуць сядзібу — так ён, прынамсі, дзвядзіў сабе, — але вецер штурхаў яго проста ў гэту начную д'ябальскую сядзібу. Быццам пехта з абодвух бакоў паставіў нябачны плот, і ён сунуўся, час ад часу патыкаючыся на яго, але не знаходзячы шчыліны, праз якую можна было прадзерціся. Ён злаваўся, што нідзе не знаходзіць ніякай шчыліны, аднак у гэтым злаванні было больш самападману, чым сапраўднага жадання вырвацца адсюль прэч. Ён

быў амаль задаволены, што ёсць такі плот, а вецер дзьме ў спіну, хоць і не думаў пра гэта. А калі б нават і думаў, цела, што было нібы сшыта з асобных кавалкаў, рабіла б так, як яму лацвей, бо ў некаторых выпадках логіка прамерзлых лёгкіх альбо пустога страўніка аказваецца мацнейшаю за логіку розуму, асабліва калі ёй бракуе трывалых аргументаў.

IV

Дзверы ў клуні не даставалі да зямлі, мабыць, на трэць метра. Напэўна, гэта было зроблена для таго, каб лепей праветрывалася памяшканне. Зрэшты, хіба гэта мае якое-небудзь значэнне. Ён ужо ўнутры, ляжыць, павярнуўшыся на здаровы бок, і ўсмоктвае ў сябе мяккае, прапахлае сенам паветра. Вецер застаўся за сценамі. Не, яшчэ цягне з-пад дзвярэй, але ў параўнанні з тым, што было хвіліну назад, гэта божае дыханне.

Ён ласкава паглядзіў сваё вясло: лёс літасцівы, нават чалавеку, што спешным парадкам шыбуе да смерці, што-небудзь падорыць. Нейкі час ляжаў, апанавапы знямогаю. Ужо не так раздражняў дотык мокрага адзення, сунялася дрыготка, хоць цела, як і раней, калола ледзянымі іголкі. Калі перастаў ікаць ад холаду, гэта не азначае, што можаш вылежвацца, пакуль не адубееш. Ён устаў. Выдатная падмога — мыліца! Зрабілася цяплей, бо цяпер вецер цягнуў толькі на лытках. Каб жа ўдалося трапіць у хлеў, прытуліцца да каровінага бока! Ды не! Куды лепш зашыцца між авечак. Цёплая кучаравая авечая воўна — гэта раскоша... Фантазія! Адкуль ён ведае, дзе той хлеў? І, апрача таго, каля хлява будзе сабака. Абавязкова будзе! Так-так, у самы час згадаў пра сабаку. Хутчэй за ўсё за гэтымі дзвярыма дзённая загарадзь для скаціны, а справа альбо злева — хлеў. І сабачая будка. Не, цяпер трэба думаць не пра цяпло, а пра тое, дзе знайсці бяспечнае месца. Бяспека... Ён не мог стрымацца і горка ўсміхнуўся. Смех смехам, але чалавек мусіць зрабіць усё, што можа. Хвіліну ён напружана разважаў, пазіраючы ў цемру, спярэшчаную блакітнымі палоскамі. Так яно і ёсць: загарадзь за гэтымі дзвярыма. Хлеў, сабака. Вецер дзьме з таго боку. Някепска, зусім някепска. Калі б верыў у бога, прынёс бы малітву падзякі. Асцярожна абাপіраючыся на вясло, пачаў кратацца ў цемры. Справа ад сябе намацаў тарпу канюшыны. Прыхіпуўшыся да яе, трымаючыся па

адной назе, патыцкаў вяслом над галавою. Канюшыны напхана вышэй бэлькі, а можа, і па самы вільчак. З такою нагою, без драбіны... Паганая рыса патуры ў мужыкоў — сквапнасць. Не каб залезці і скінуць скаціне бярэма канюшыны зверху. Нібыта калі выскубаць па касмыку збоку, можна надаўжэй захаваць корм...

Злева таксама была канюшына. Калючая, з асакою, злежаная, быццам камень. Але толькі да пояса: вышэй было сена. Драбіна! Доўга абмацваў яе, не давяраючы здраццвелым, зраненым пальцам. Нічога дзіўнага, што яна тут — у кожнага селяніна ў клуні стаіць драбіна, — але не ўсе яны прыстаўлены да тарпы, і якраз у такім месцы, дзе лацвей за ўсё залезці. Трымаючыся рукамі за папярочкі, упіраючыся плечуком у сцяну, ён як-небудзь завалачэ на сена сваю нагу.

Узрадаваўся, што сена тут не вышэй бэлькі. Ускараскаўшыся наверх, трохі паляжаў, слухаючы, як шалёна грукае сэрца ў грудзях. Люта балела нага, нылі рукі. Спатрэбілася нямала намаганняў, каб апынуцца тут. Ён ужо ведаў, што будзе рабіць далей. Зверху заточвацца ў сена небяспечна — застанецца след, а калі зашыцца дужа глыбока, можна і затхнуцца. Сена, калі добра ўлежыцца, звычайна адыходзіць ад сцяны, і ўтвараецца як бы лаз. Ён ушчэміцца ў гэты лаз і дзе-небудзь бліжэй да сярэдзіны тарпы пачне выграбаць сабе схову. Выскубанае сена будзе пхаць да сцяны, у гэты лаз.

Ушчэміцца... Лёгка сказаць. Вядома, ён і не думаў, што гэта лёгка, аднак і не спадзяваўся, што надта цяжка. Вясло тут ужо нічым не магло дапамагчы. Нага ўвесь час за нешта чаплялася, і ад вострага болю сціскалася сэрца, на вачах выступалі слёзы. Холаду больш не адчуваў, і гэта была ўжо такая-сякая ўзнагарода. Яго нават праняў пот — здавалася, усяго абклалі гарачымі кампрэсамі. Час-пачас мільгала недарэчная думка: калі б у гэтай пячоры (якія-небудзь два метры сена над галавой і гэтулькі ж да зямлі) было светла і ён мог паглядзець на сябе збоку, дык убачыў бы, што ад яго ўздываецца пара, як зімою ад заінелага каня. Мабыць, ён ужо далез да сярэдзіны тарпы. Калі селянін, спалохаўшыся спяхмурнелага неба, звязе недасушапае сена, яно пачынае прэць. Ва ўсякім разе яму з яго мокрым адзеннем холадна тут не будзе.

З цяжкасцю зняў кажушок, сцягнуў са здаровай нагі бот. Расшпіліўшы штаны, пачаў абмацваць знявечаную нагу. Здаецца, яшчэ больш напухла. Далоні, пацёртыя се-

нам, прыліпалі да гарачай скуры, пібыта былі абпэцканы дзёгцем. Кроў... Напужаны, адшпіліў зубамі рукавы ў гімнасцёрцы і зацясямі пачаў расціраць апухлае месца. Не, гэта была кроў з пальцаў. Ні з таго ні з сьго згадаў адно лета (быў ён тады падлеткам), калі конь, спудзіўшыся, вывернуў яго з фурманкі. Тады дасталося правай назе — трэснула косць каля калена. Пару тыдняў ён праваляўся ў ложку, аднак абышлося без урача. Напэўна, і цяпер паўтараецца гэтая самая гісторыя.

Ён зноўку абмацаў пухліну, паціскаў на нагу, не шкадуючы сябе. Потым упёрся нагою ў сена і трываў датуль, пакуль у вачах не заміргацелі каляровыя кругі. Ат, нічога страшнага — мабыць, сапраўды толькі трэснула косць. Што такое пералом, ён ужо ведае — гэтага задавальнення давлялося паспытаць на фронце.

Апанаваны раптоўнай радасцю, ён доўга ляжаў на спіне, выцягнуўшыся на ўвесь рост. Што ж, пачатак лепшы, чым ён чакаў. Праўда, яшчэ невядома, чым усё скончыцца, але нашто тлуміць галаву, калі ад цябе гэта менш за ўсё залежыць? Мае някепскі ложкак, а што будзе далей — пабачым. Цяпер самае галоўнае — адначыць, каб, калі настане час, змагчы найлепшым чынам выкарыстаць гэтыя трыццаць патронаў.

Ад сцяны ў галаву цягнула холадам. Ён акрыўся кажушжом, закапаўся глыбей у сена і, удыхаючы вільготны пах аўчыны, змешаны з пахам сена, зноўку ўбачыў зарослую кустамі рэчку, якая раз-пораз асвятлялася бляскам ракет, адчуваў ледзяныя абдымкі плыні, якія станавіліся ўсё больш далікатнымі і пяшчотнымі, пакуль нарэшце не ператварыліся ў вірлівыя згусткі імглы і не пацягнулі яго ў нябыт.

Абудзілі яго дзіўныя гукі. Адразу ён не зразумеў, што гэта, — адчуў толькі, што пад скурай ходзяць халодныя іголки, а калі паспрабаваў павярнуцца на бок, спіну працяло тупым болем. Усё цела было нібы разбітае. Нага ад сцягна да лыткі гарэла, нібы нашмараваная соллю, кружылася галава, перасохла ў роце. Страшэнна хацелася піць. Мабыць, у яго жара. Нішто сабе навіна! Знайшоў месца, каб хварэць.

Прыслухаўся. Гукі, якія не паспеў распазнаць у сне, паўтарыліся: вінчала свіпня. У такі час калоць свіпню... Дзіўна... Гаворкі няма, ужо раніца, і ўсё-такі... Пяўжо немцы выбраліся? Не, гэта не ў іх натуры. Хутчэй за ўсё

трэба было меркаваць, што яны, дачакаўшыся досвітку, уварваліся ў вёску і цяпер рабуюць сялян. Пэўна, сёння шмат хто не далічыцца свінні. І гэта, зрэшты, толькі пачатак. А далей? Пры думцы аб магчымых вышкіх у яго заняла сэрца. Ён не прывык разважаць ні пра свой лёс, ні пра тое прышчыповае пытанне, якое калі-нікалі ўздымалася ў сьвядомасці і вагала яго ўпэўненасць: правільна робіцца ці няправільна? Гэта не ўваходзіла ў яго кампетэнцыю. Ён мусіў дзейнічаць, а не пытацца. Арганізаваная сіла, якая стаяла вышэй за яго, лепей ведала, што цяпер карысней: старацца захаваць спакой сялянам ці наадварот — бурыць яго, намагаючыся такім чынам уцягнуць усё шырэйшыя колы насельніцтва ў рух супраціўлення. Правакаваць ворага, каб спадалі нявінныя галовы, — жорсткасць, ён разумеў гэта, аднак апраўдваў такую тактыку як непазбежнае зло. Вайна не можа не быць жорсткай, асабліва такая, як гэтая. Змагаюцца не за асобных людзей, не за тое, якога валадара пасадзіць на троп, — на палях бітваў вырашаецца лёс цэлых народаў. Гамлетаўскае «быць альбо не быць» разыгрываецца не ў межах сцэны, а ў маштабе ўсяго свету. Яго не дужа ўражвала тая сумная акалічнасць, што праз гадзіну-другую, а можа, яшчэ раней, і самога яго могуць змесці з арэны жыцця. Ён ужо чуў пра спаленыя вёскі на Беларусі. Што ж, немцы сваёй тактыкай («За аднаго нашага сто гэтых азіятаў!») самі сабе капаюць яму. Няхай. Ад яго, магчыма, таксама застаецца толькі жменька попелу, але жыў ён падарэмна. Калі-небудзь гісторыкі раскажуць наступным пакаленням пра тых, што сваёй смерцю ўратавалі чалавецтва ад згубы. Ён, зразумела, занадзя мала значыць, каб захаваць сваё імя ў памяці гісторыі, аднак і безназоўны ён застаецца жыць у жывых. А гэтыя земляробы і свінагадоўцы... Злыдні і галубіныя душы, нахабнікі і баязліўцы — яны не прызнаюць ніякага іншага бога, апроч сваёй зямлі... Самае страшнае для іх было б паміраць за тое, што не належыць ім асабіста, і ведаць прытым, што пасля цябе застаецца пустата. Разам з нейчымі жонкамі, дзецьмі, нявестамі, якія табе ўжо ніколі не народзяць спадкаемца, каб араць поле ці ткаць кужэльнае палатно. У гэтай вёсцы было многа людзей, любіць якіх у яго не было ніякай падставы, але цяпер, угадваючы пайгоршую магчымасць, ён адчуваў да іх шчырую спагаду.

Раптам ніць думкі зблыталася, абарвалася і завязалася зусім не ў тым месцы, дзе можна было спадзявацца.

«А я?» — падумаў ён. Чалавек, які прысягнуў партыі, што будзе змагацца да апошняга патрона. Няўжо і на самой справе ён ужо зрабіў усё магчымае, што сёння ляжыць, нібы загнаны ў пячору звер, і чакае скопу? Чаму ён павінен памерці якраз у гэты час, калі айчыне гэтак патрэбна яго жыццё? Трыццаць патронаў... Так, гэта па-геройску, той-сёй скажа, што ён умеў памерці. Але на якое ліха яны павішны быць апошня ў яго жыцці? А калі падумаць... Якое тут геройства выпусціць некалькі абоймаў, калі не застаецца іншага выйсця? Памерці здолее кожны дурань. А ты здолей выкруціцца ад смерці ў крытычную хвіліну, зберагчы сябе, каб змагчы змагацца далей. Вось гэта будзе сапраўднае геройства!

Ён жаласна застагнаў. Не ад болю, хоць усё цела гарэла, нібыта абкладзенае жарам, — яго душыла злосць. Безнадзейная і адтаго страшнейшая, што ўжо нічога нельга было паправіць. Трэба было тых двух нягоднікаў павесіць на ліне каля дарогі! На што было з імі малімоніцца?!. А самім у машыну — і ходу. Дык не, захацеў паказаць, што савецкая ўлада справядлівая, без суда не карае нават забойцу, што не трэба наш суровы, але справядлівы прысуд параўноўваць са злачынствамі акупантаў. Стараўся надаць аперацыі, так сказаць, шырэйшае палітычнае гучанне... Ну і, вядома, паказаць людзям, што нямецкі млын трымаецца на курыных ножках. Важкія аргументы? О так, нічога не скажаш. Але калі б на месцы Адомаса быў нехта іншы альбо калі б Адомас наогул не заязджаў у вёску, з Кучкайлісам яны абышліся б прасцей, куды прасцей... Зразумелая рэч, не трэба было нягодніку, ды яшчэ добра вядомаму, даводзіць, што ён нягоднік, аднак убачыць яго перад сабой на каленях, ператворанага ў кучу гною... Гэта ж — прызнанне, што ён атрымлівае па заслугах, хоць і не можа з гэтым згадзіцца, а ты абсалютна справядлівы перад людзьмі. Ты не мог, не меў права зрабіць інакш! Людзі... Хто ведае, можа, тады, думаючы пра іх, ты перш за ўсё меў на ўвазе яе?.. Нібыта мела значэнне, як паставіцца да гэтага жанчына, якую даўно пастараўся выкрасліць з памяці. Што ж, атрымалася ўсё бязглузда. Аднак не надта лёгка павесіць на жырандолі чалавека, з якім вырас у адной вёсцы, сястру якога калісьці кахаў.

Ён зажмурыўся, хоць навокал і так было цёмна. Не варта гэтакімі думкамі вярэдзіць сэрца. Досыць і тых ранаў, што па целе. Лепей парупімся пра свой побыт. Ага,

штаны ўжо зусім сухія. Кажушок таксама падсох. Значыць, паша почачка някенска грэе. Калі б яшчэ ліхтарыка не згубіў, цяпер адчуваў бы сябе зусім прыстойна.

Нейкі час ён ляжаў ніцма, не звяртаючы ўвагі на тое, што боль у знявечанай пазе навастрэў. У вушах нешта патрэсквала — мякка, нібы праз вату. Паветра таксама было нібыта запоўнена валаконцамі, з цяжкасцю праходзіла праз закладзеныя поздры, і ён не адразу даўмеўся, што тут такое. Д'ябальшчына! Гэтак жа можна затхнуцца! Ён затурбаваўся і папоўз парою ў бок сцяпы. Так і ёсць: зверху споўз пласт сена і заваліў выхад. Здаецца, куды лягчэй упачы было выкапаць пару, чым прадзерціся цяпер праз гэтыя некалькі абярэмкаў сена, — цела рэзала ад кожнага руху. Нарэшце-такі сцяна! Выбіўшыся з сілы, ляжаў, прытуліўшыся гарачай шчакою да шорсткага халоднага бервяна, і прагна ўдыхаў свежае паветра. Непадалёку злосна брахаў сабака, чуліся людскія крыкі і нейкія глухія ўдары. Ляснуў стрэл. Другі. Не запар адзін за адным, а з перапынкам, які яму здаўся падзвычай доўгім. А можа, і не стралялі, можа, гэта яму прыснілася? Не, стрэлы сапраўдныя. Усё-такі трэба было б пачысціць пісталет. Разаслаць Кажушок і як-небудзь навобмацак. Чорт пабяры, хоць бы якая шчылінка была ў гэтай сцяне... Жахліва кружыцца галава. Няўжо схапіў застуду? Скрэняку тут не павінна быць, адкуль жа цягне холадам? Па праўдзе кажучы, і там, і у сваёй бярозе, ён адчуваў, як пад скурай гуляюць ледзяныя іголки, аднак цяпер яны ператварыліся ў суцэльныя правады, што павуціннем аблыталі ўсё цела і давалі то гарачы, то халодны ток.

Задам, ужо не зважаючы на знявечаючую нагу, запоўз назад у нару. Лёг на бок, потым на спіну, зноў на бок. І так і гэтак няёмка. Ленш за ўсё — стоячы. На гушкалцы. Вялікдзень. Набракляя сокам вяршаліны бярэзін. Уніз-уверх, уніз-уверх. Ад гэтага гушкацця нудзіць. Але ж гэтага не скажаш дзяўчыцы, якая стаіць насупраць, на другім канцы дошкі! Ёй дык нічога. Шчокі чырвоныя, вочы ўсміхаюцца, коскі разлятаюцца ў бакі, і сукенка надзімаецца, пнецца ўверх, нібы намерваецца сарвацца. Вось якія свавольныя дзяўчаткі бываюць! Выпіў бы бярозавага соку, і прайшла б гэтая нудота. Дзядуля, будзь ласкавы, прасвідруй бярэзіну. Навошта долатам, трасца тваёй матары? Долатам жа бярэзін не длубаюць, бярэзіны свідруюць. Дураць стары. «Дзеду-дзед, дай нам гароху, — дзеда не чуваць, дзеду-дзед, бяры дзяўчоку, — дзед пачаў ска-

каць». Твая піпка пыхкае, як матацыкл. Пан Кантроль праляцеў! Пане Кантроль, я хачу малака. Смачнага салодкага малачка. Вось дык чалавек — нават цэлы бітон! П'еш-п'еш, ужо і дно відаць, а шпак не можаш напіцца. Паветра налілі, ці што? Адна пена! Да д'ябла пену, не трэба яна мне, сам галі бараду. Нашы продкі барадатыя хадзілі... Шмат бародаў у лесе, а Гітлер з вусамі, з кароткімі вусікамі, і жыве ў жалезным горадзе. На вуліцах ліхтары, карэты, гараць вогнішчы, на кожным ліхтары вісіць па чалавеку. Сярэднявечча, інквізіцыя, нічога не зробіш. Хрыста прыбілі да крыжа, вусны звільгатнелі губкай. Ці засталася яшчэ трохі вады ў той губцы?

Абудзіўся, зрошаны потам. Язык шорсткі, не свой, у роце суха, пячэ, нібы хто насыпаў гарачага жвіру. Піць! Стараўся пра гэта не думаць, але вакол цурчалі ручаі, звінелі вёдры, булькала вада. Чорт вазьмі, з вялікай ахвотай ён паўтарыў бы цяпер начное купанне ў Струмлі, каб толькі ўволю напіцца! Было б яшчэ мокрае адзенне — выціснуў бы якую кроплю... Што ж, так створапы свет, што кій мае два канцы. Ратуешся ад холаду — набываеш смагу і наадварот. Убі сабе ў галаву, асёл ты гэтакі, старую дзедаўскую ісціцу і не наракай. Ён моцна ўзяў сябе ў рукі, стараючыся накіраваць думкі па іншым рэчышчы («Разваж, братка, як ты выкараскаешся з гэтай пасткі, калі яна яшчэ не зачынілася наглуха»), але ў галаве ўсё блыталася, трэскалася, бы скура на перасохлых губах, і нічога самавітага ён не мог склеіць. Нібыта зноў задрамаў. Плёхкалася гэтая праклятая вада, рыкалі на выгоне каровы, а ён стаяў тварам да вясёлкі і, задраўшы галаву, лавіў ротам шчодрыя струмені дажджу. Аднак абудзіўся, і ў роце было яшчэ сушэй. У дадатак панабівалася ў яго сеннай пацярухі, і ён доўга адплёўваўся, ледзьве не плачучы ад прыкрасці. Потым убачыў, як ён ляжыць на вытаптаным снежным полі сярод трупаў. Жанчына з доўгімі чорнымі косамі ляцела над ім, як анёл, аднак ён ведаў, што гэта падман зроку — звычайны птах-падлаед, што чакае яго смерці; хацеў яго прыстрэліць, але не дзейнічаў паган. — — — — — Здрада! Да аперацыі добра падрыхтаваліся. Тэлефонныя правады абрэзапы. Чорны Кукса свечасова падаў сігнал. Смерць здраднікам! — — — — — Убачыў бацькоў каля пакрыўленага стала, разам з імі сёрбаў кіслы халодны боршч, а мухі поўзалі па сценах, абклееных газетамі, садзіліся на твар, на рукі і балюча кусаліся. На дождж, казалі старыя, трэ-

ба сена звозіць. — — — — — Хто ведае, колькі часу я валяюся ў гэтай дзіры? Напэўна-такі доўга, калі трэці раз мацуюся, хоць чорт ведае, калі апошні раз піў.

Пробліскі свядомасці перапляталіся з трызненнем і зноўку гаслі, але хвілінамі ён адчуваў рэчаіснасць так балесна выразна, нібы датыкаўся да высечанага з каменя манумента. Неяк, выпырнуўшы з імглы трызнення, ён здрыгануўся ад печаканай думкі. Хацеў задушыць яе, як вугельчык, што ўпаў на адзенне, але неўзабаве яна зноў выскачыла з рук і яшчэ раз апякла яго. Пагрозліва запахла паленым. Нічога дзіўнага, калі ён тут і апруцяне. Аднаго дня гаспадар, скубучы сена скаціне, памацае ягоныя ногі. Усё-ткі здох, паразіт! З гэтым сваім пісталетам і трыццаццю патронамі...

Яго ахапіў жах. Не, смерці ён не баяўся — проста не мог прымірыцца з такім недарэчным канцом. Лепш бы ўжо там, у Струмлі каля мастка, дачакацца немцаў і да апошняга... Пасля гэтулькіх пакут здохнуць, залезшы ў сена, нібы якому нядошламу зверу? Не, не, ён яшчэ мае дастаткова сілы, каб паказаць, як паміраюць людзі, якія ведаюць, за што паміраюць!

Яшчэ як след не разумеючы, што будзе далей, ён пачаў вылазіць са сваёй схованкі. Боль быў недзе побач, не ў самім целе, — нібы снарад, які кожную хвіліну мог разарвацца, ён рухаўся ўслед за ім і прымушаў спяшацца. Нейкую хвіліну, захрасшы ў шчыліне паміж сцяною і сенам, ён нерухома ляжаў, разважаючы, куды караскацца далей. Наверх? Не, няма ніякага сэнсу: гэтак ён не выкараскаецца. Уздоўж сцяны, толькі ўздоўж сцяны, туды, дзе прыстаўлена драбіна.

Зашпіліў кажушок, аперзаўся паскам з пісталетам. Патроны былі на месцы, аднак ён адчуваў, што ўсё-ткі чагосьці не хапае. Згадаў, калі прасунуўся ўздоўж сцяны на сажань: шапкі! Ну не ўжо, каб дзеля такога глупства — і назад?! Тым болей цяпер не той час, калі гаварылі: закідаем ворага шапкамі. Ён ціха засмяяўся. Яго ўжо не трэслі дрыжыкі і не паліў жар, ён быў зусім здаровы. Ён нават здзівіўся, чаму ён да гэтага часу тырчаў у гэтай дзіры. І зноў засмяяўся. На гэты раз проста ад лішку сілы... Трохі сапсаваўся гумор, калі заўважыў, што на адной назе няма бота, аднак снарад, што каціўся па пятах, штурхаў яго наперад! Бот! Падумаеш, вялікая страта! Не па танцы ж! «Скачы, хлопча, скачы, босы, не дрыгва тут і не росы...» Розпакаляровы віхор — карагод танцораў —

удцягнуў яго ў сябе, нібы вір, і ён, з шалёнай хуткасцю круцячыся вакол пябачнай восі, праваліўся ў цемру.

Калі апрытомнеў, пачуў перш за ўсё нейкі скрыш, нейкі скрыгат. Там, адкуль даносіліся гэтыя гукі, размаўлялі мужчына і жанчына. «Табе нічога не трэба ў клуні? — пытаўся ён. — Я зачыню дзверы». — «Добра, зачыні, — адказвала яна, — толькі свіран не зачыняй, яшчэ пайду па муку свінням». Потым галасы замоўклі. Засталіся толькі стукаты дзвярэй, румзанне дзіцяці, бразганне лапцуга, які цягаў вакол будкі сабака, — лапцуг, мабыць, чапляўся за перакуленае вядро.

Яму штосьці нагадвалі гэтыя галасы — мужчынскі і жаночы, — аднак ён не мог як след разабрацца. Разгублена глядзеў у шэрую цемру, на шчыліны ў дзвярах клуні, праз якія сачылася бяжлае святло — можа, раніца, а можа, вечар, толькі не дзень. Унізе, на чалавечы рост ад зямлі, цямнела пэйкая бясформная маса — ён хутчэй заўважыў яе чуццём, чым зрокам. Толькі тады, калі ўгледзеўся лепш, зразумеў, што гэта абсунулася на дол сена, а сам ён ляжыць, высунуўшыся з тарпы па грудзі і звеціўшы ўніз рукі. Які чорт выштурхнуў яго сюды? Як ён тут апынуўся? Апрача нейкіх абрыўкаў, нічога не мог успомніць. Краем свядомасці захапіў абломак вясла, на які ссунулася сена, прыгадаў бот, пакінуты ў нары. Што ж, і вясло, і бот ужо адслужылі сваю службу. Падумаў, што трэба было б закапацца глыбей — яго зноў пачало трэсці, — але калі паспрабаваў пасунуцца назад, нічога з гэтага не выйшла: нібыта нехта трымаў яго за звешаныя рукі і цягнуў на сябе. І няхай, мільганула абыякавая думка. Зараз ён зноўку засне і перастане адчуваць гэты холад. І сапраўды, шэрая пялёнка забыцця зноўку ахінула яго. Але часам яна рвалася, і тады яму здавалася, што яму толькі мірсіцца, што ён спіць. Іначай як бы ён мог убачыць ліхтар, што слізгае па клуні, як мог пачуць перад гэтым рыпенне дзвярэй, а яшчэ раней — жаночы голас, што звяртаўся ласкава да сабакі? Той самы голас, які казаў пра муку і свіран. Толькі адна жанчына ў свеце мае гэтакі голас і ўмее гэтак хадзіць з ліхтаром, аднак ён з гэтага зусім не здзівіўся. Яна — гэта яна, і што тут незвычайнага? Ён глядзеў, як яна стаіць перад ім, і яму было непрыемна, што твар у яе жаўтлявы, як крыху падсмажанае мяса, а замест губ — нейкая варухлівая шчыліна, а вочы лупатыя, западта лупатыя і нібы аброслыя тлустай лускою. Ліхтар — жоўтая рэпа — гайдаўся ў руцэ,

нібы хацеў разгайдацца, каб з усёй сілы ўдарыць яму ў галаву. Выцягнуў руку, памерваючыся заслапіцца ад удару, і разам з гэтым распачным рухам з грудзей вырваўся хрып:

— Аквіля...

V

Бульбяная поліўка падгарэла, але Кяршыс усё адно быў у гуморы: пастка гатова — эх і задасць ён пытлю тхарам.

Потым Аквіля сама дзівілася, адкуль у яе бралася сіла: разам з усімі сёрбаць страву, кожная лыжка якой нагадвала смакам рыцыну, і, што самае дзіўнае, ківаць галавой мужу, падтакваючы яго развагам. У той вечар яна ўсё рабіла амаль несвядома, кіруючыся адчуваннем: падзеі, што абрынуліся на яе як гром з яснага неба былі такія неверагодныя, блытаныя і незразумелыя, што папросту ў першыя хвіліны і не змяшчаліся ў галаве. Устала з-за стала, не высербаўшы сваёй міскі, і калі Кяршыс, нарэшце заўважыўшы перамену на яе твары, затурбаваўся і па чаў лезці з роспытамі, яна як мага спакайней адказала, што застудзілася на могілках і што хоча спаць. Не ўсведамляючы таго, што яна робіць, даверыўшыся адчуванню, якое вяло яе наперад, нібы посах — сляпога, яна паспешліва паслала ў святліцы ложка, што прызначаўся гасцям, і легла. Неўзабаве ўвайшоў Кяршыс. Ён ужо выкурыў цыгарку, пакорпаўся ў зубах, аднак не паспеў яшчэ адгаварыць вячэрняй малітвы: маліўся ён заўсёды ў адным споднім. Кяршыс быў збянтэжаны — за няпоўныя два гады іх супольнага жыцця яшчэ не было начы, каб яны спалі паасобку.

Аквіля растлумачыла, што ў спальні ёй душна, нудзіць ад тытунёвага дыму, а тут свежае паветра, да раніцы яна папэўна паздаравее. Тады Кяршыс замітусіўся: можа, заварыць якіх зёлак — ад гарачкі альбо ад млосці; нябожчыца маці добра-такі ў іх разбіралася: па гарышчы поўны мяшок зёлак ад усялякіх хвароб; ён таксама сёе-тое петрыць у гэтых рэчах.

— Нічога, Хвэлька, не турбуйся. Пройдзе. Ідзі спаць. Калі стане горш — паклічу, — паабяцала Аквіля.

І ён, расчулены жончынай ласкавасцю, ад якой даўно адвык, шчаслівы, падаўся спаць.

Яна ведала — праз чвэрць гадзіны Кяршыс будзе храп-

ці як заведзены. На ўсякі выпадак пачакала даўжэй, а можа, ёй толькі здалося, бо час цягнуўся, як здохлая кляча. Яна ўсё яшчэ не рашыла, што трэба рабіць, аднак разумела, што рабіць нешта трэба — у любую хвіліну магло здарыцца цяперашчасце. Усё раскажаць Кяршысу? Пасля таго што ён сказаў пра партызанаў, калі ішлі з могілкаў?! Не, толькі не яму! Яна ўжо вучаная, і яшчэ як ведае, што ў такіх справах нельга даверыцца нават роднаму брату. Бацька? Пэўна, ён бы не вагаючыся падаў руку. Але што яна скажа маці, калі ўварвецца туды апоўначы? Нават калі б гэта быў ясны дзень, усё роўна трэба было б знайсці прычыну, навошта ёй спатрэбіўся бацька, а не паразумеўшыся з Кяршысам, ні ў якім разе гэта нельга рабіць — хлусня ўсплыве наверх.

Яна ўзрадавалася, што зноўку здольная разважаць. Галоўнае — не траціць галавы. Яна зразумела гэта ў той самы момант, калі пачула сваё імя і ўбачыла чалавека, што засеў паміж сцяной і тарной сена. І цяпер яна яшчэ бачыла сябе, як яна мітусіцца па клуні, кідаецца ў хату і назад, бяжыць са свірна з пярынаю ў абдымках, але мозг, ачомаўшыся ад нервовага шоку, ужо дзейнічаў, выстройваючы раскіданыя думкі ў адзін лапцужок. Не, бацька тут не пасуе, патрэбен чалавек, які б не толькі не падвёў, а змог бы выходзіць з дому, ні ў кога не выклікаючы падазрэння. Чорны Кукса! Гэтая думка не магла ўзнікнуць неспадзявана — сёння ж на могілках яна якраз думала пра яго, — але ад хвалявання Аквіля нават села ў ложку. Сапраўды, трэба неадкладна бегчы да Чорнага Куксы.

Яна ціхенька апранулася ў цемры і па-кашэчы пракралася ў сенцы. Тут яна спынілася на хвілінку, каб пераканацца, ці ўсе спяць, і, падахвочаная Кяршысавым храпам, які быў чуваць нават праз зачыненыя дзверы з хаты, асцярожна адсунула засаўку. Церушыўся сняжок. Не моцны, але халодны вецер дзьмуў з боку вёскі, і ўсе гукі, што даносіліся адтуль (сабачае цяўканне, крыкі — хутчэй за ўсё нямецкія), былі чуваць так выразна, нібыта ўсё гэта адбывалася побач, на загуменні. Яна ў нерашучасці спынілася. Вароты былі адчыненыя, нібы запрашалі яе ступіць далей, у шэрую цемру, аднак Аквіля не магла адарваць ног ад зямлі. У такі час — у вёску, калі немцы самым суровым чынам забаранілі з'яўляцца на вуліцы пасля васьмі?!. А што будзе, калі парвецца па патруль? Ад гэткай магчымасці дрыжыкі пайшлі па целе. Дагэ-

туль яна жыла думкай, як лепш схаваць Маруса, а цяпер раптам зразумела, якую страшэнную адказнасць узвальвае на свае плечы, рашыўшыся на гэта. За сябе яна баялася менш за ўсё: ведала, за што плаціць такую высокую цану, аднак ведала таксама, што не мае права плаціць чужымі жыццямі. Нават у тым выпадку, калі там, у сене, заўтра знойдзе закачанелы труп. Як бы там ні было, трэба пагадзіцца з голасам розуму: удзень, толькі ўдзень у гэтыя вароты можа ўвайсці выратаванне.

Яна рашуча павярнулася і пайшла па двары. Трэба было вярнуцца ў хату, яна разумела, што робіць нядобра, аднак не магла запырэчыць той сляпой сіле, якая вяла яе ў клюню.

Марус ляжаў уверчаны ў пярыну на тым самым месцы, дзе яна пакінула яго. Яна падумала, што трэба зацягнуць яго глыбей у сена, аднак не так проста было гэта зрабіць: давялося пашыраць прастору каля сцяны, каб можна было свабодна рухацца, а потым пралезці назад, не закранаючы хворага.

Яна вярнулася ў хату з палёгкай на сэрцы: тое, чаго яна найбольш баялася, не пацвердзілася — ён не быў паранены. У гэтым яна ўпэўнілася, абмацаўшы ўсё яго цела пры святле кішанёвага ліхтарыка. Але калі падумала, што ён праляжаў тут не менш чым двое сутак, ды яшчэ мокры — відаць гэта па кажушку, — Аквіля спалохалася.

За сваё маладое жыццё яна не спала шмат начэй, але ні адна не цягнулася гэтак пакутліва доўга, як гэта. І калі Кяршыс пачаў пакрэктаваць і кашляць — прыкметы таго, што пара ўставаць, — гэта не разлавала яе, як звычайна, а прагучала ў вушах чароўнай музыкай. Не чакаючы, пакуль ён зойдзе, яна накінула на начную сарочку стары бурнос і, сунуўшы ногі ў драўляныя чаравікі, патупала падпальваць у пліце. Сёння ўсё павінна быць як звычайна.

Кяршыс, звесіўшы ногі з ложка, курыў цыгарку. Пакурыць, тады і святло запаліць. Курыць альбо абувацца можа і ўпоцемках, гэта не кнігу чытаць.

— А-эх, ужо здаровая? — здзівіўся ён, убачыўшы Аквілю. — Акрыяла за ноч, ага.

— Няма калі вылежвацца, Хвэлька, — работы па горла, — адказала яна, памацваючы па прыпечку запалкі.

— Ну, ну, вядомая справа. Але калі чалавек не можа... Дык як з тваёй немаччу? Ужо не нудзіць пад грудзямі?

— Нібы трохі лепш. Ат, хіба ўсочыш, дзе там у бабы пудзіць.

— Праўду кажаш... Я толькі падумаў, што гэтая нудота...— Кяршыс закашляўся і панурыў галаву, нібы хаваючы вочы ад святла, якое заліло кухню, калі Аквіля чыркнула запалкай.— Думка адна такая ўзварушыла мне ўсё ў галаве, толькі ты не смейся. Гэтае наша цяперашняе дзіця, якое мы Хвеліксюкасам назвалі... Дык вось, перад ім у цябе таксама пад грудзямі пудзіла...

Аквілі хацелася плюнуць, але не час быў плявацца. Таму яна толькі ўсміхнулася, даючы зразумець, што ўсякае можа быць. А Кяршыс, усхваляваны кволай надзеяй, лашчыў паглядам жончыну постаць і мармытаў, сціскаючы галаву закарузлымі рукамі:

— А-эх, вось было б шчасце! Калі б мне Хвеліксюкаса, гаспадара... Вось бы тады...

— У цябе толькі гэта наўме,— прыкінулася, што злуецца, Аквіля.— Ці будзе, ці не будзе... Лепей бы ты зацяўся лазняй. Вунь колькі дошак пад сцяной валяецца, а падлога гнілая, можна паслізнуцца і карак скруціць. Калі ты руплівы гаспадар, усюды навядзі парадак. Думаеш, лазня трэба раз на два тыдні, дык няхай у ёй д'яблы скачуць? Конча трэба замяніць хоць бы дзве маснічыны. Я не хачу паламаць погі, а то мінулы раз, калі мылася, ледзь гэта не здарылася.

— Мінулы раз? — здзівіўся Кяршыс.

— А калі ж! Саўганула нагу ў шчыліну і расцягнулася на падлозе,— хлусіла далей Аквіля.

— А-эх, і праўда трэба замяніць тыя дзве маснічыны. Табе пельга падаць...— занепакоіўся Кяршыс.

— Можна ці пельга, але вось згатую сняданак і сяджу да Чорнага Куксы — няхай неадкладна зоймецца. Бачу, калі сама не пастою, дык нічога з гэтага не будзе.

— Падлогу я і сам магу — пасля сняданку займуся. А Чорны Кукса спатрэбіцца вясной, калі пачнуцца палявыя работы.

— Хочаш застацца ў выйгрышы, але, як я пагляджу, не ўсё твая галава абмазгавала. Ён, бачыце, будзе маснічыны ўстаўляць, а солад будзе стаяць пязмолаты! Хіба забыўся пра той цэнтнер, які адсынала з саладоўні? Мог бы наварыць піва, завезці бабам у горад. Мог бы пакласці пачак марак у кішэню. Не так даўно і сам казаў, што рукі свярбяць па заробку.

Кяршыс з усё большым здзіўленнем сачыў за Аквіляй,

якая завіхалася каля пліты. Ажно дзіва бярэ, як ажыла жанчына! Калі ёсць дзе кніга дзівосаў, дык гэтую перамену трэба было б упісаць у яе. Зрэшты, чаго тут дзівавацца: кожны ў свой час набіраецца розуму. Нудзіць пад грудзямі, бо Хвеліксюкас... Калі квактуха сядзіць на яйцах, таксама пнецца, каб больш захапіць. А-эх, вось гэта справа, ага, дзякаваць богу, якраз...

— Праўду кажаш, жоначка. Бочкі тры піва выйшла б. Палавіну, калі не больш, вярнулі б за свінню, што немцы зжэрлі. Я ўжо прыкінуў: калі б дакупіць некалькі цэнтнераў ячменю ды прарасціць. Займелі б кучу марак. А за маркі зноў...

— Ты думай лепш не пра тыя цэнтнеры, што ў чужых засеках, а пра тыя, што дома,— «насварылася» на мужа Аквіля.— Хто ведае, можа, ужо заўтра заявіцца ў Джугасаву сядзібу новы гаспадар і вытурыць старога з двара? Дзе тады возьмеш жорны? Павязеш гэты мех у вёску да маіх старых, каб малоць пад носам у немцаў? А можа, спадзяешся дамовіцца з млынаром, каб ён палічыў твой ячмень за кармавы? Што не, тое не! Сальмініс з перапуду хутчэй утопіцца ў сваім стаўку, чым змеле табе солад. Вязі да Джугаса. І не марудзь, пакуль яшчэ жорны ў яго ўладзе.

— Ты гэтак лічыш?..— Кяршыс вагаўся.— Пакуль круцяцца немцы побач, нібы і ахвоты няма. З вёскі не выпускаюць, і ўсё тут. Чалавек што хочаш можа думаць. Але калі паглядзець з другога канца, дык нічога кепскага пакуль што не здарылася, калі не лічыць свінні. Дзякуй, госпадзі, правёў хмару міма. А ці вернецца яна, гэта табе аднаму, цару нябеснаму, вядома. Усё ў тваёй волі, ага. Вось жа ты, чалавек, мяркуюеш, плануеш, як і што, а тут лясь — і адкінуў капыты, як нябожчык Кучкайліс. Ніхто не ведае, колькі табе засталася жыць — імгненне ці дзесяць гадоў. Дык што атрымліваецца — ляж, накрыйся з галавой і чакай, калі кашчавая аб'явіцца? Не-е. Хто чакаў, той усё жыццё з голым азадкам прахадзіў. Праўду кажаш наконт соладу. Не будуць жа немцы вечна сядзець у вёсцы, не дазваляць нікуды і носа вытыркнуць? Нажаруцца нашага сала, падражняцца з дзеўкамі і пакінуць у спакоі. А-эх, што і казаць, жорны пад пагамі не валяюцца — з'езджу ўсё-такі пасля сняданку да Джугаса.

Аквіля падпаліла ў пліце і кінулася даць кароў. Потым, пакуль варылася страва, пакарміла свіней, сыпанула зерня курам. Толькі-толькі заняўся дзень, а яна ўжо ўпра-

вілася, дыі сняданак быў гатовы. Збегала б паглядзець і на Маруса — сэрца грызла трывога, — але ў клуні корпаўся Кяршыс: пакуль, трасучыся над кожным жмутком, наскуб сена скаціне, нашкроб саломы на падсціл ды потым сабраў усе травінкі з двара, дзе праходзіў з рэзгінамі, мінула больш часу, чым гэта трэба было для справы. Калі Аквіля, уся разгарачаная, прыбегла ад Чорнага Куксы, Кяршыс, упрогшыся ў аглоблі, яшчэ толькі цягнуў да свірна парожні воз. Пакуль яны паснедаюць, і конь паесць. Тады солад на калёсы — і да Джугаса.

— Адна ўсюды лётаеш, а Юліта дрыхне да сняданку, — не ўтрываўшы, паўшчуваў жонку за тое, што не ўзяла з ложка дурнічку.

— Не бойся, хопіць і ёй работы, калі ўстане Лаўрукас. Яны канчалі снедаць, калі прыйшоў Чорны Кукса. Кяршыс завёў яго ў клуню і паказаў, якія дошкі можна ўзяць, а сам паехаў малоць солад.

Аквіля замкнула дзверы ў хаце, наказаўшы Юліце ва чэй не спускаць з Лаўрукаса, і яны з Чорным Куксам узяліся за работу. Перш за ўсё выцягнулі з-пад сцяны Маруса, знайшоўшы яму часовае прыстанішча ў закутку каля канюшыны: з двух бакоў — канюшына, з трэцяга — загарадка апусцелага свінога катуха, з чацвёртага — шафа з гаспадарчым начыннем (вухналямі, падковамі, дротам, дзэгцем...). Марус кідаўся, трызніў. Чорны Кукса стаў побач з ім на калені і спрабаваў пагаварыць («Гэта я тут, Путрымас, Пятрас, не пазнаеш мяне, мой хлопчык?»), аднак на мутным Марусавым паглядзе было відаць, што ён нікога і нічога не пазнае.

Аквіля расказала, як, на яе думку, трэба схаваць Маруса. Чорны Кукса згадзіўся, але параіў зрабіць сховішча не там, на сене, дзе Марус ляжаў дагэтуль, а над хлявом.

— Над хлявом яму будзе лепш — там хоць трохі цяпла прасочваецца праз жэрдкі. А наконт паху не бойся — нашы бацькі гной клалі на раны.

Хлеў, адзін капец якога лучыўся з клуняю так, што абодва будынкі, стоячы пад адною страхою, утваралі літару «Г», да самага вільчака быў закладзены яравою саломаю. Кяршыс не будзе чапаць яе, пакуль не скарміць сцірту за клуняй; толькі пасля Новага года пачне сцягваць салому з хлява і карміць ёю скаціну, падмешваючы сена і канюшыны. Але дзеля асцярожнасці яны зробіць сховішча далей ад краю прыкладна над сярэдзінай хлява.

Аквіля дапамагла прыцягнуць старыя дзверы ад клу-ні, якія стаялі, прыслопеныя да сцяны хлява, а сама кі-пулася ў хату рыхтаваць хвораму лекі. Пакуль Кукса ра-зобраў дзверы і на дошцы перанёс на хлеў, яна распра-пула Маруса, нацерла гарачае цела камфарным спіртам, раскрыўшы рот, уліла некалькі лыжак настою з зёлак. Нарэшце, зрабіўшы ўсё, што ёй здавалася самым важным, яна абвязала распухлую нагу старым ручніком, перад гэ-тым разрэзаўшы яго, сшыўшы напшталт доўгай стужкі і намачыўшы ў борнай кіслаце. А Кукса тым часам паспеў зладзіць Марусу жытло акурат гэтак, як і казалі Аквіля: з аднаго боку — страхі хлява, з другога — косая сценка з дошак, што ўпіраюцца верхнімі канцамі ў крокву. Каб трапіць у гэты трохкутны дамок, уціснуты ў саломе, трэ-ба было пару сажняў паўзці каля самай страхі, а вылез-шы, зноў заваліць саломую лаз. Яны выбіліся з сілы, па-куль зацягнулі Маруса на хлеў і ўладкавалі ў гэтым дзіў-ным памяшканні.

— Ну, ведаеш, табе трэба рукі цалаваць, мая ластаў-ка, — сказаў Чорны Кукса, калі яны, потныя, мурзатыя, злезлі з хлява. — Кеміш. Я добра мусіў бы паламаць га-лаву, каб усё так прыдумаць, каб цябе качкі стапталі.

— Усю ноч думала, Пятрас. Дый не першы раз суты-каюся з гэткаю справай.

Чорны Кукса, не разумеючы, што яна хацела сказаць, паглядзеў на Аквілю.

— Мы з бацькам рускага салдата хавалі. Лётчыка. І цяпер я адразу намервалася бегчы да бацькі.

— Рускага салдата?! — Кукса нават ахнуў ад нечакана-насці. — Вось дык нумар, каб вас качкі!.. Рускі салдат у Вайнарасаў...

— Знайшла ў лесе. Прывезлі. Але, відаць, яму нака-вана было загінуць... — Аквіля задрыжала і схапіла Чор-нага Куксу за абедзве рукі. — Пятрас, Пятрукас, вы ж ба-чылі... Скажыце, як Марус? Я баюся — раптам запаленне лёгкіх...

— Галоўнае, што не паранены. Выратуем. А пага... З той пухлінаю нічога страшнага. Мабыць, косьць павярэ-дзіў, — супакоіў яе Чорны Кукса. — Дык, ты кажаш, рус-кага лётчыка? Савецкага... А я думаў, што ты... Вось як чалавек можа часам прамахнуцца! Ага, значыць, так яно. Не пара табе Хвеліксас Кяршыс, зусім не пара... — Чорны Кукса спагадліва ўсміхнуўся, пагладзіў Аквілю па плячы, і яна, нечакана расплакаўшыся, прыпала да яго грудзей.

— Не плач, усё будзе добра,— мармытаў ён, пязграбна адной рукою паляпваючы ёй на плячах, што ўздрыгвалі, а другою, двухпальцай, выціраючы сабе слёзы.— Узрушыла ты і мяне, мая ластаўка, але не сорамна: калі чалавека лічыш за нішто, а потым бачыш, што гэта сапраўдны чалавек, і сам, здаецца, наава параджаешся. Такое свята не кожны дзень бывае.

— Я ніколі, Пятрас, пра вас кепска не думала. Паверце мне, ніколі! — усхліпвала Аквіля.— Маці... Кяршыс... Так усё склалася...

— І я пра цябе не буду больш думаць благога, Аквіля. Ну, калі ласка, не плач. Слёзы пакінем на той час, калі не мецьмем іншага клопату. А цяпер нам трэба цвёрдасць і розум, каб іх качкі стапталі! Ведай: калі палядзіць галава, дык не толькі з Марусавай шыі. Зразумей, якую гару ўзваліла сабе на плечы. Не хачу думаць пра Кяршыса горш, чым ёсць,— ён чалавека не ўтапіў,— але па сённяшнім часе нікому нельга сэрца адкрыць. Будзь асцярожная. Калі адзін ведае таямніцу — гэта яшчэ таямніца, калі двое — палова таямніцы, а калі больш — няма ніякай таямніцы. Знайду якую зачэпку — забягу паглядзець. І ты дай вестку, калі што не так. Але памятай, што дужа часта сустракацца пам небяспечна: фашысцкія паслугачы даўно на мяне касавурацца.

Супакоіўшы і падбадзёрыўшы Аквілю, Чорны Кукса крыху абстругаў дошкі, якія паказаў яму Кяршыс, і, пакінуўшы іх пад паветкай каля варштата, пайшоў дамоў.

Аквіля, злавіўшы ў двары тлусцейшую курыцу, тут жа адсекла ёй галаву. Пакуль дурнічка абскубала, яна паставіла ваду, яшчэ раз збегала з настоем зёлак да Маруса, а потым абедзве яны ўзяліся карміць скаціну, бо, пакуль Кяршыс змеле цэнтнер соладу, настане вечар. Управіўшыся, перакусілі на скорую руку, а калі курыца зварылася, Аквіля дала па кавалачку Юліце і Лаўрукасу, астатняе схавала ў каморы. Тамсама паставіла і збанок з курышым булёнам. І зпоў сарвалася зірнуць на хворага, якому станавілася ўсё горш. Марус ляжаў упоперак ложка, скінуўшы з сябе пярыну. Ён штосьці лапатаў, разпораз ускрыкваў, ды так гучна, што ў яе замірала ад страху сэрца. Злезла, пастаяла ў клуні, прыслухалася, потым схадзіла ў хлеў і паслухала яшчэ каля сцяны, надворку — крыку нібыта не было чуваць. Усё-такі, расплакаўшыся і абцалаваўшы яго, завязала яму рот хусцінкай, а каб не змог скіпуць пярыны, захутала яго і

абкруціла лейцамі, якія Кяршыс звіў мінулай зімой для веснавога ворыва.

Вяртаючыся ў хату, набрала з кучы абярэмак ламачча і, убачыўшы, што Юліта ўжо натаўкла бульбы, заліла кіп-цем мякіну і замяшала ў сенцах корм свінням, бо колькі таго дня ў канцы лістапада — неўзабаве трэба будзе гатаваць на вечар.

У час гэтага клопату і прыехаў Кяршыс. Галодны, стомлены, пахмуры. Угледзеўшы перад сабою міску з чвэрткаю курыцы, праглынуў сліну, але тут жа скрывіўся:

— Яйцы цяпер на вагу золата...

— Зарэзала. Не нясецца,— вінавата прамармытала Аквіля.— Але паспрабавала есці — не лезе ў горла.

— А-эх, і праўда...— Кяршыс адразу прасвятлеў.— Табе трэба ж есці. Не звяртай увагі, рэж, рэж — я так сабе сказаў. Новых развядзём. А-эх, каб з-за гэтых курэй... А мне не трэба, магу і сала. Хіба гэта мужчынская яда.

— Хопіць і мне, не бойся. Пакінула. Не ведаю толькі, ці з'ем,— нешта ў жываце круціць.

— А-эх, вось дык бяда,— занепакоіўся Кяршыс.— Учора нудзіла, сёння круціць. Можа б, зёлак якіх заварыла?

— Піла ўжо. Пройдзе, нічога. Бывае.

— Мусіць прайсці. Праўда, а як Чорны Кукса? Услаў падлогу?

— Пачаў, але не скончыў. Хлопчык прыбег і паклікаў. Нечага ён дома спатрэбіўся.

— А як жа інакш,— насупіўся Кяршыс.— Ён жа вядомы майстра пачынаць і не канчаць. Пакорпаўся гадзіну, а палічыць за паўдня. Можа, і абед ты яму давала?

— Не давала, не давала. Магу прынесці курыцу і паказаць. Уся. Без гэтага кавалка. Яшчэ Юліта з Лаўрукасам па крылцу атрымалі,— адказала Аквіля, ледзьве стрымліваючы злосць.

Кяршыс засаромеўся.

— А-эх, хіба я што кажу... Але калі чалавек бярэцца за работу, мусіць і скончыць яе. Распачаў баразпу, дык і вядзі яе да канца. А калі не можаш — не пачынай. Такое маё правіла... Ага,— памаўчаўшы, апавядаў ён далей, абсмоктваючы курыныя костачкі і час ад часу выціраючы рукі аб штаны.— Справы ў Джугаса неважнецкія. Хацеў немца перахітрыць з гэтымі пастаўкамі, а бачыш, як яно выйшла. Вытураць з гаспадаркі — і ідзі сабак дражніць. А то і горш будзе яшчэ. Думаў, калі мае крыж Пагоні, дык

можа маршыраваць куды захоча, усе кінуцца перад ім на калені, як перад ксяндзом са святымі дарамі. А немцу напляваць на такія крыжы, ён мае свой — жалезны. А-эх, няма чаго абгаворваць чужую бяду, і ты, чалавеча, можаш траціць ёй у абдымкі, але хто сам бяду напытвае — не грэх і пагаманіць, каб гэтым і сябе і другіх перасцерагчы. Ходзіць чалавек, як зямлю прадаўшы. Гедымінаса трэці дзень дома няма. Кажа, сам выправадзіў, каб немцы за пастаўкі не забралі. Але хто там ведае, як яно на самой справе. Можа, сядзіць ужо дзе ў астрозе. Адзін-адненькі стары застаўся, як пустэльнік у пустцы. А гаспадарку ж трэба дагледзець? І скаціну пакарміць, і самому паесці. Хоць вазьмі і крычы, як у той песні: «Сам звару і сам насмажу, сам памью лыжкі». Суро́ва жыццё з ім абышлося. Была сям'я, у хаце паўнютка людзей. І на табе — ні дзяцей, ні жонкі, і маці памерла. Сядзіць адзін за сталом, як у лесе. Аж плакаць хочацца, гледзячы на ўсё гэта.

— Добры чалавек ён, — сказала Аквіля. — Мне быў ён як родны бацька. Знайду часіну — збегаю праведаць: можа, дапамагу чым-небудзь.

— Ага, трэба, — згадзіўся Кяршыс. І, памаўчаўшы, дадаў: — Добры, кажаш? Часта бывае, што з добрага скуру лупяць.

Калі вечарам ухадзіліся з работай і Кяршыс, як звычайна апошні, прывалокся ў хату, Аквіля зноў збегала ў клуню. Грабучыся ў шуфлядзе, на сваю вялікую радасць, яна знайшла некалькі ўцалелых таблетаў, якія маглі прыдацца хвораму. Цяпер растварыла дзве штукі ў чабаровым адвары і, лыжкаю раскрыўшы рот хвораму, уліла лекі. Марус гарэў, як у агні, і пот ліўся з яго цурком. Праз слёзы, ледзь бачачы, што робіць (ліхтарык вісеў на сценцы), выцерла яму твар і ўсё цела ручніком і, завязаўшы яму сухой хусцінкаю рот, пабегла ў хату, каб не спаханіліся, што яе няма.

Паслала сабе зноў у святліцы. Кяршыс папура паглядзеў на яе, але нічога не сказаў. Толькі рапіцаю, калі яна, як заўсёды, гатавала сьняданак, а ён, абуваючыся, курыў першую цыгарку, згадаў, што чуў, як яна хадзіла ўначы; няма тут чаго саромецца — жывот дык жывот. Гадзіннік з жалезным путром — і то здараецца, псуецца.

Аквіля пастаралася ўсміхнуцца, выглядаць бадзёрай і свежай, але не атрымлівалася: не спала другую ноч запар. Перад трэцімі пеўнямі, вярнуўшыся ад Маруса, нібыта

задрамала, але гэты сон, поўны жахлівых відовішчаў, быў сапраўднай пакутай. То яна бегла да Чорнага Куксы, а яго не было дома, то знаходзіла яго, а ён жудасна рагатаў, надзеўшы форму нямецкага салдата, то бачыла Маруса з завязаным ротам, абкручаным лейцамі, надобнага на вялізнага вусеня, у вырачаных вачах у якога застыў жахлівы спакой смерці. Кола трызнення круцілася і круцілася, паўтараючы адны тыя самыя відовішчы, якія адразніваліся паміж сабой пязначнымі дэталямі, і калі яна абудзілася пасля адной з такіх карцін, падумала, што прайшла цэлая вечнасць, хоць мінула толькі некалькі хвілін.

Пасля сняданку прыйшоў Чорны Кукса, каб скончыць распачатую работу. Кяршыс корпаўся далёка, недзе на загуменні, і Кукса палез паглядзець Маруса. Марус яшчэ трызніў, тэмпература была гэтакая самая, што і ўначы, аднак вышэй ужо не падымалася. Калі і ўвечары не падскочыць, вырашыў Чорны Кукса, то скажам, што найбольшая бяда засталася ззаду.

У час вячэры Аквіля, смяротна стомленая, мусіла як след узяць сябе ў рукі, каб не выдаць сваёй радасці: слупок іртуці ў тэрмометры стаяў на месцы. Але Кяршыс бедаваў: па твары відаць, як яе вымучыў гэты жывот, і калі да заўтра не пройдзе, давядзецца клікаць доктара, — дзіва што, у ваенны час гэта не жарты, усякія хваробы ходзяць, раптам якая крываўка прычапілася?

Калі апоўначы яна залезла на вышкі, Марус спаў. Першы раз за гэтыя два дні яна ўбачыла, што ён спакойна дышае, схіліўшы галаву набок і пратуліўшы спечаныя ад жары губы, з якіх спаўзла павязка. Яна рэдка малілася, але цяпер сама не адчула, як перахрысцілася і, упаўшы на калені побач з ягоным ложкам, зашаптала малітву.

Рэшту ночы праспала як забітая. Кяршыс з Юлітаю ўжо пакарміў скаціну, падаіў кароў, на пліце булькацеў сняданак, пахла тушанай капустай і салапінай. Божа, праспала як ніколі!

Кяршыс быў злосны, як муха перад дажджом: прапалі старыя дзверы ад клуні. Яшчэ два дні назад бачыў, стаялі каля хлява, а сёння раніцай паглядзеў — пуста. Д'ябал іх павалок, ці што? Гэтакую аграмадзіну не панясе адзін пават дужы мужык. Дзівосы, ды і годзе. Мабыць, пячыстая сіла гэтыя штукі вычварае. А-эх, страта на страце. Яшчэ з гэтым соладам звязаўся. Мог бы і сёння з'ездзіць да Джугаса і прапусціць солад праз жорны. І падлогу пара-

мантаваў бы без помачы гэтага лядашчага Куксы. Таксама майстра знайшоўся! Два дні тушаў, а нарабіў... Каб кепска прыгнаў ці наогул што-небудзь не так, не скажаш, аднак жа трэсак і стружак не пашкадаваў. Мог бы спачатку акуратна адкалоць ад дошак тое, што лішняе, — атрымалася б колькі штыкецін, каб залатаць дзіры ў плоце, — а ён як пусціў у ход сякеру, як налёг на гэбель — калода і тая заплакала б з жалю, што гэтак марнуецца людское дабро.

Аквіля падтаквала Хвэльку, разам з ім здзіўлялася, куды маглі падзецца дзверы, але на сэрцы было вельмі трывожна. Яна ведала, якая ўпартая натура ў Кяршыса — будзе абнюхваць усе куткі, пакуль не знойдзе згубленай рэчы. Да таго ж ёй даўно пара да Маруса. Але цяпер гэта будзе не так проста, бо ліхтарык патух — села батарэйка; давядзецца запаліць ліхтарню і выдумаць нейкае апраўданне, калі спытае, нашто спатрэбілася ўдзень святло.

Толькі блізка паўдня, калі Кяршыс, можа, дзесяты раз аблазіўшы ўсе будынкi і закуткі і канчаткова пераканаўшыся, што дзвярэй на самой справе няма, падаўся ў свіран, каб навеяць жыта, Аквіля змагла шмыгануць на вышкі.

Яна павесіла ліхтарню на цвік, дзе вешала і электрычны ліхтарык, стала на калені побач з ложкам і, прыціснуўшыся спіною да латаў, некалькі імгненняў глядзела на Маруса. Ён ляжаў з заплюшчанымі вачамі і ціха дыхаў, аднак яна была ўпэўнена, што ён не спіць. Паклала руку на лоб. Лоб быў гарачы, вільготны, але кроў у скронях пульсавала павальней.

— Табе лепш? — прашаптала яна, гладзячы шорсткую, зарослаю рудою шчэццю шчаку.

— Піць... — Цяжкія, набраклыя павекі прыўзняліся і зпоў ашалі, аднак яна паспела злавіць яго позірк, ад якога сэрцу стала цесна ў грудзях і да горла падступіў гарачы камяк.

Не выціраючы слёз, Аквіля выняла з кошыка бутэльку з настоем зёлак і, прытрымліваючы адной рукою галаву хворага, прыклала да губ. Піў ён доўга і прагна. Час-почас захлынаўся і тады матляў галавою, як цяля. Яна адымала бутэльку і балесным позіркам лашчыла маршчакі на лбе, валасы, вочы, прыкрытыя дрыгатлівымі павекамі. І было добра, што яе слёзы падаюць тут жа каля яго твару, усочваюцца ў белую пасцель, у лейцы, якія бе-

рагуць цяпло цела гэтага вялікага і бездапаможнага дзіцяці.

— Досыць.— Яна адшыла бутэльку. Тады ён расплюшчыў вочы, і ў мутнай глыбіні гарачкавых вачэй яна ўбачыла мальбу.— Дам з другой бутэлькі. Курыны булён. Яшчэ цёплы. Табе трэба папраўляцца. Ужо пяты дзень як нічога ў роце не меў.

Пакарміўшы, схавала бутэлькі ў кошык: баялася, каб ён, калі застаецца адзіц, не выпіў халоднага і не застыўся ізноў. Потым яна разматала лейцы з пярыны і, акуратна згарнуўшы іх, таксама паклала ў кошык.

— Ты кідаўся,— растлумачыла яна, хоць яго позірк ні пра што не пытаўся.— Я нават рот табе завязала. Што было рабіць? Сам разумееш.

Ён паварушыў галавой. Можа, пагаджаючыся, а можа, толькі ямчэй уладкоўваючыся.

— Хутка прыйду зноў,— паабяцала яна.— Прынясу чаго-небудзь лёгкага паесці. Я часта буду прыходзіць да цябе. Толькі не бойся, нічога не бойся.

Яна так расхвалявалася, што забыла нават задзьмуць ліхтарню. Адступала назад, трымаючы яе перад сабою, быццам гэтая кропля бляклага святла магла застацца там, разам з яе сэрцам, пакуль яна не вернецца.

Каля тарпы канюшыны, спіною да шафы з начыннем, стаяў Кяршыс. Відаць, па нешта сюды прыйшоў — па абцугі альбо малаток,— але раней, чым знайшоў тое, што шукаў, пачуў шлах саломы.

Некалькі імгненняў яны пазіралі адно на аднаго: ён — разявіўшы рот, з выцягнутым ад здзіўлення тварам, яна — напружыўшыся ў страшным чаканні, быццам гэтая ліхтарня і кошык з бутэлькамі раптам ператварыліся ў бомбы, якія мусяць зараз выбухнуць.

— Лазіла туды, каб пашукаць яец,— першай апамяталася яна.— Абшастаю, думаю, падстрэшша, можа, куры новыя гнёзды парабілі. Зірну-такі яшчэ з гэтага боку.— Трасучыся ад страху, каб не бразнулі бутэлькі ў кошыку, яна перабралася да другой страхі. Трэба было перачакаць, пакуль супакоіцца сэрца, і, апроч таго, схваць бутэлькі. Засунула іх глыбей у салому. Хацела паўзці далей, разумеючы, што было б сапраўднае шчасце ўкласці ў кошык хоць бы адно яйцо, але ведала, што не знойдзе.

Калі, крыху счакаўшы, яна прылезла да драбіны, Кяршыс усё яшчэ стаяў каля шафы. Цяпер ён круціў у руках

нейкую жалязюку, уважліва яе разглядаючы. Пачуўшы, што Аквіля спускаецца, ступіў насустрач.

— Шмат яец знайшла? — прыглушаным голасам запытаўся ён і, не чакаючы, пакуль Аквіля адкажа: выбухнуў: — А-эх, бабская твая галава, удзень з ліхтарняй! Можа, думаеш, газу чэрпаюць вёдрамі з сажалкі? Немцы без картак ні кроплі не даюць, а адкуль, скажы, тыя карткі? Колькі ўжо воўны, аўчын, лёну ўпхнулі гэтым злыдням у горла? Адрэжаш каню хвост — і той ім аддай. А ці многа чаго купілі за іхнія паперкі? — Кяршыс павольным, але шырокім жэстам вырваў ліхтарню з Аквіліных рук і задзьмуў.— На хлеў ёй уздумалася. Быццам куры там калі неслі яйцы. Можа, якое яечка за год і знясуць, дык хіба варта на гэта марнаваць газу? Няўжо гэты жывот у галаве тваёй усё перакруціў?

Раздзел пяты

I

Марус хутка папраўляўся. Па два разы на дзень — пасля сняданку і перад вячэрай — Аквіля прыносіла яму яду, травяны адвар, мяняла кампрэс на назе, з якой яшчэ не сходзіла пухліна, хоць мінуў ужо тыдзень з таго дня, як стала паляпшацца здароўе. Каб не браць з сабою ліхтарні, Аквіля зрэзала хвост бурака, выдлубала сярэдзіну, у дно ўваткнула адламаны зубец бёрда, накрышыла туку і зрабіла каганец. Побач з цвіком, на які вешала ліхтарык, убіла яшчэ адзін цвік і прыладзіла над логавішчам дошку, паклаўшы адзін канец яе па цвікі, а другі — на лату. Тут яна і ставіла свой каганец. Было дужа нязручна — цень ад дошкі падаў на хворага, апроч таго, неасцярожным рухам яна магла перавярнуць дошку. У першы ж вечар гэта і здарылася. Яна доўга не магла заснуць, баялася — раптам якая іскарка, адскочыўшы з кнота, упала ў пасцель альбо ў салому. Небяспека пажару палохала яе не менш, чым немцы. Аднак пра гэта яна ніводным словам не прагаварылася Марусу. Сказала толькі, што пад ім стойла, столь у хляве не з дошак, а з жэрдак, і хоць саломы ў гэтым месцы пядзі на дзве, усё-такі праз шчыліны праточваецца трохі цяпла.

Кошыка яна больш не брала: варыва палівала ў пляскатую бутэльку і клала за пазуху, а іншы харч рассоўвала

па кішэнях у кажушку. Ад Маруса паўзла яна каля самай страхі ціхенька, нібы кошка, што палюе па мышэй. І толькі ўпэўніўшыся, што ў клуні пуста, не чуваць ні голасу, ні хады, кідалася да драбіны і кумільгам скочвалася ўніз. Цяжка было прарвацца да Маруса, і ўсе яе вымогі, каб хоць раз у дзень пакарміць Маруса гарачай страваю, часта рассыпаліся ўшчэнт. Кяршыс цяпер ад раніцы да вечара корпаўся на хутары — абвязваў яблыні, рамантаваў плот, затыкаў у лазні шчыліны пакуллем, — а пакарміўшы скаціну, сядзлаў каля дзвярэй і плёў кашы. Але чым бы ён ні займаўся — ці яблынямі ў садзе, ці сваімі кашамі, — пемагчыма было ведаць, калі яму стрэліць у галаву зазірнуць у клуню, бо тут ён паставіў пастку на тхароў і па некалькі разоў на дзень правяраў яе.

Яна баялася далей строіць з сябе хворую. Жывот, здаецца, у парадку, але не можа чалавек, адрабіўшыся ад такога ліха, адразу кідацца на вэнджанае сала. Ну і, апроч таго, часам яшчэ пад грудзямі нудзіць... Таму нічога дзіўнага, калі яна засячэ яшчэ адну курыцу. Засекла. Кяршыс паўздыхаў, аднак нічога не сказаў. Апетыт у Маруса рос прапарцыянальна колькасці дзён, якія ён праляжаў у сваім мусовым прыстанішчы.

...Яна расклала яду на дошцы побач з каганцом і, пакуль ён спедаў, згорбіўшыся, сядзела ў яго ў нагах. За гэтыя некалькі дзён, калі Марус пачаў напраўляцца, яны размаўлялі не адзін раз, аднак размова ўвесь час круцілася вакол надвор'я і здароўя. Ён ні пра што не пытаўся, а яна ні пра што не расказвала, мяркуючы, што пасля хваробы і ўсяго, што ён перажыў, яму перш за ўсё патрэбен спакой. Але цяпер, пазіраючы на шматок пасцелі каля сваіх каленяў і слухаючы, як ён упраўляецца з ядой, яна нечакана падумала: яе прысутнасць яго гняце! Ён спяшаецца есці, бо грэбуе ёю, хоча, каб яна хутчэй пайшла, — тады ён зможа застацца сам са сваімі думкамі, і хоць яны не дужа вясёлыя, аднак даюць яму болей уцехі і, магчымая рэч, пават болей пэўнасці, чым шэнт гэтай жанчыны ў кажушку, якая прыносіць з сабою неадчувальнае цяпло дому.

— Сёння ўначы снег выпаў...

— А-а...

— Надта ўжо ранняя зіма. Ubачыш, да Новага года снег яшчэ пасее растаць...

— Можна быць.

— Калі ляжыш спакойна, нага не баліць?

— Што той боль. Галоўнае — каб мог ступаць...

— Пройдзе. Зможаш.

— Вядома, пройдзе. Дзякуй, пад'еў. Дужа смачна.

— Дзе там! Халодная яда толькі ад пывыкруткі. Не холадна ляжаць?

— Пад такой пярэнай!

Гэта было ўсё, што яны сказалі адно аднаму, пакуль ён сё кураціну і піў з пляшкі крупнік. Папрасіўшы яго патрымаць каганец, Аквіля зняла дошку і пачала аглядаць хворую нагу. На добрую пядзю вышэй і ніжэй калена скура была моцна пачырванелая, гарачая, але не больш чым учора. Аквіля змачыла павязку ў раствору і зноў забінтавала. Потым загарнула ў паперу і сунула ў кішэню курныя костачкі, пляшку паклала за пазуху і моўчкі ўзяла ў Маруса каганец. Зараз яна задзьме гэты каганец, што смярдзіць авечым лоем, счакае, калі паблякне абвуглены кончык кнота, і, сашчыпнуўшы пальцамі нагар, паставіць яе пад латаю, дзе толькі што ляжала дошка. Але перад гэтым яна яшчэ раз зірне на Маруса. Яна разумела, што ён хоча і мае сказаць ёй яшчэ нешта, апроч гэтых «вядома», «а як жа», «можа быць», і калі яна паспяшаецца пайсці, зноў будзе адсунута на заўтра тое, што ў абаіх цяжкім каменем ляжыць на сэрцы. Яна паглядзела на яго і ўсміхнулася. Не такой усмешкай, як у тыя дні, калі ён быў яшчэ зусім слабы. Не маці дзіцяці — вінаватая жанчына ўсміхнулася мужчыну.

Ён заплюшчыў вочы. Шчокі дрыгнулі і застылі. Яна не паспела злавіць яго позірку, аднак была ўпэўненая, што ў ім адбілася ледзь прыкметнае тое самае пачуццё (суровы і пяшчотны смутак), якое прабілася праз яго зацятую маску, што ахінала ўвесь твар — ад ілба да балесна сціснутых вуснаў.

Стрымліваючы ў грудзях уздых, яна паднесла да рота каганец і дзьмухнула. Усё патанула ў цемры. Толькі вугельчык кнота нейкі час гарэў, нібы светлячок, што аддаляецца ў беспрасветную цемрадзь почы, і Аквіля глядзела на яго, жадаючы, каб ён як мага хутчэй згас, і разам з тым шкадуючы, што ён згасе. І тады пачуўся ягоны голас:

— У мяне была зброя.

Гэта былі не тыя словы, якіх яна чакала, аднак яна радасна страпянулася: ён не толькі адказваў на пытанні, ён пытаўся і сам.

— Усё тут. Боты, адзенне. Твой пісталет заржавеў быў, дык Путрымас пачысціў, змазаў. Усё на месцы.

— Путрымас? — мабыць, ён вельмі здзівіўся, а можа, нават спалохаўся. — Чаму Путрымас?

— А хто другі мог бы гэта зрабіць? Я не ўмею...

— Дык вы з Путрымасам мяне сюды...

— Ага. Калі знайшла цябе ў той вечар у клуні, не ведала, куды кінуцца. Успомніла, што вы былі прыяцелямі, і пабегла да Куксы. Што, гэта дрэнна?

— Чаму?.. Не. Дык... Кяршыс не ведае?

— Ніхто нічога не ведае, Марус. Толькі мы з Путрымасам.

Аквілі здалося, што Марус уздыхнуў.

— Табе патрэбен гэты... пісталет? — прашаптала яна.

— Добра было б...

Яна адгарнула салому ў нагах у пасцелі і, трохі пакарпаўшыся, выцягнула загорнуты ў намасленую анучыну пісталет з патронамі.

— Вось ён. З усім, што мае быць, — прашаптала яна, кладучы скрутак на пасцель каля Маруса. — Можа, запаліць каганец?

— Не, не трэба. Я начная птушка.

У ягоным шэпце яна адчула ўсмешку. Чула дыханне, што стала часцейшае, шорах, і хоць паміж імі была непраглядная сцяна цемры, Аквіля бачыла, як ён усміхаецца, абмацваючы сваю зброю.

— Вечарам я перавяжу табе далонь і гэтыя два пальцы, — прашаптала яна; у яе прыемна кружылася галава.

— Добра было б.

— Абавязкова перавяжу.

— Добра было б, я хацеў сказаць, пабачыцца з Путрымасам...

— Разы два ён сюды залазіў, але ты яшчэ трызніў. Мабыць, не памятаеш?

— Памятаць памятаю. Думаў, што прыснілася. Хіба ён не ведае, што са мной цяпер можна гутарыць як з чалавекам?

— Чаму ж не ведае! Пазаўчора прыходзіў, хацеў з табою пабачыцца, але Кяршыс, злосны за падлогу ў лазні, насварыўся і выгнаў. Калі б Кяршыс у той час не круціўся па двары, можа, як-небудзь... Праўда, Марус, Куксу ніяк не выпадала зайсці. Але я прыдумаю што-небудзь, каб выпхнуць Кяршыса з дому.

— Можна і ўначы.

— Не, уначы пельга, Марус. Немцы прыгразілі, што расстраляюць кожнага, хто будзе разгульваць уначы.

— Ах, немцы...

— Яны, Марус, яны. З учарашняга дня выпускаюць людзей з вёскі і ўпускаюць назад, але ўначы са сваёй сядзібы нельга ступіць і кроку. Дык я пайду. І так засядзлася. Да вечара, Марус.

— Да вечара, Аквіля.

Першы раз ён свядома вымавіў яе імя ў гэтым сваім сховішчы. Некалькі імгненняў Аквіля стаяла ў цемры, адчуваючы, што сэрца распускаецца, як пупышка ружы ў чэрвені, а ўсё памяшканне залівае святочнае вясновае святло, і, ахопленая гэтым радасным пачуццём, яна папаўзла па нары, якая цяпер здавалася ёй чароўнай сцежкай, што вядзе ў маладосць, — даўно страчанай, але, аказваецца, не назаўсёды.

У тую раніцу Кяршыс быў дужа задаволены: з ночы трапіў у пастку тхор. Вестка, што немцы адмянілі забарону на выезд з вёскі, таксама ўзняла гумор. А-эх, цяпер можна будзе пусціць у ход солад! Заўтра-паслязаўтра зварыць піва — і ў горад. Аквіля параіла, што спачатку трэба з'ездзіць дамовіцца. Аб цане і нагул. Можа, немцы так прыціснулі гэтых падпольных шынкарар, што яны і здалёку пабаяцца глядзець на піўную бочку. Кяршыс згадзіўся — разумная парада. Заўтра з'ездзіць у Краштупены, выведае, як і што, але пасудзіну на піва варта падрыхтаваць загадзя. Вось здзярэ шкуру з тхара і пойдзе глядзець кадушкі. У асеці стаяць, не павінны б рассохнуцца, але ўсё роўна варта наліць вады, каб выцягнула пах цвілі.

— Бачыла тхара? — цягнуў ён Аквілю за рукаў пад паветку, дзе, падвешаны за заднія лапы, вісеў звярок. — Прыгожы, д'ябал. Доўгі, ільсністы. Хоць на выстаўку. Думаеш, ён адзін такі ў сядзібе? Уга! За зіму налушчу, як бобу, а пасля вайны тхаровае футра толькі падавай — на вагу золата будзе.

— Ідзі ты з гэтым сваім смуродам, — адмахвалася Аквіля. — Калі табе ён гэтак падабаецца, паставіў бы пастку ў хляве — сёння раніцай, калі даіла карову, бачыла аднаго...

— Тхара? Падурэлі яны, ці што! Я пра тое і кажу, што распладзілася іх, як д'яблаў. Зараз жа перастаўлю пастку туды. Прышчамлю прыгажунчыку хвост, а-эх, прышчамлю, будзе ён ведаць, як яйцамі ласавацца.

Да вечара Кяршыс свяціўся, як нашараваны мядзяк. Работа спорылася, як гэта заўсёды бывае. калі чалавек у

добрым настроі, і, падварушаны сваёй весялосцю, Кяршыс пасвістваў, а то нават браўся і песеньку дудзець. А-эх, відаць, усё хіліцца ў лепшы бок. Дарога з вёскі вольная, тхор — у пастцы. Толькі купляй ячменю ды вары піва. Дасць бог, верне за страчаную свінню з капою.

Вечарам наступнага дня ён вярнуўся з Краштупенаў з задаволеным выглядам. Праўда, моршчыўся, расказваючы пра шыбеніцы, якія бачыў на пляцы каля помніка: пяць чалавек, ага, вісяць. Але хто вінаваты? Вядома, ад турмы і торбы не заракайся, пры немцах няцяжка і галаву ў пятлю ўсадзіць, аднак жа, чалавеча, хадзі ты як найдалей ад таго месца, дзе лёд танюсенькі, і не правалішся. Кіруй, як умееш, сваёй гаспадаркай, а пемец няхай кіруе палітыкай (ці ён мірыцца, ці ваюе), і абодва дамовіцесья. Пахваліўся, што сустрэў валаснога старшыню. Не тое каб сустрэў, а проста зайшоў дамоў да яго, бо тая гуска, якую Аквіля ўчора абскубла (цяпер можна сказаць усё як ёсць), прызначалася пані старшынісе. А-эх, шкада, бяспрэчна, але даеш не таму, што хочаш даць, а таму, што трэба даць. Калі б не валасны старшыня, хто ведае, ці не захапіў бы Кучкайліс Нямунісаву зямлю... А хто меў сілу яе даць, той мае сілу і адабраць. Так што гуска вельмі палепшыла справу з Нямунісоўшчынай. Калі ж у дадатак ён яшчэ закоціць у двор да старшыні бочку піва, дык той прыцісне пячатку на ўсе паступныя часы. А-эх, з такім начальнікам, хоць ён і паходзіць з заможнай гаспадаркі, можна згаварыцца. Просты чалавек. Нават палянаў на плячы і сказаў, што на такіх працавітых земляробах, як Кяршыс, трымаецца Літва. Потым прапанаваў стаць старастам у Лаўксадзісе. Каб гэта ў часы Сметапы — ого! Гонар, грошы, самы заможны гаспадар табе не пан. А цяпер... Не, не, пане старшыня! Хай становіцца старастам той, хто бліжэй да палітыкі. Хай дапаможа яму бог кіраваць людзьмі паводле закону ўлад, я ж паводле свайго закону буду кіраваць сваёй гаспадаркай, і хай будзе так, як нашы дзяды наказвалі: богу — богава, кесару — кесарава. Прыніжана падзякаваў пану старшыні за гонар, але пакінуў яго другім.

— А-эх, каб я яшчэ соўгаў рукі ў паскуддзе, — закончыў ён. — Але з'ездзіў у горад недарэмна: піва ідзе! Дамоў і аб цане — клопат акупіцца.

Аквіля ўсміхалася, слухаючы Кяршысаву гаворку, якая ў іншы час пэўна скончылася б сваркай. Яна была шчаслівая не менш за мужа, бо, пакуль ён парадкаваў піўныя

справы ў Краштупенах, да Маруса прыходзіў Чорны Кукса і яны прагаварылі цэлы ранак.

Калі пасля вячэры прынесла яму есці, Марус узрадаваўся— яна адчула гэта па голасе, не паспеўшы нават запаліць бураковы каганец. Быў гаварчэйшы, чым раней, пару разоў нават усміхнуўся ёй, яго варожая замкнёнасць змянілася цяпер задуменнасцю, нават нейкім смуткам. Кожны раз, калі іх позіркі сустракаліся, яе кідала ў жар — ён глядзеў на яе добразычліва, з цікавасцю і здзіўленнем. Калі Аквіля збіралася адыходзіць, ён нясмела папрасіў, ці не магла б яна даць некалькі запалак — атрымаў ад Куксы сёе-тое пачытаць, а пра запалкі яны з ім не падумалі.

— Не бойся, буду асцярожны, — запэўніў ён. — Я і сам баюся пажару.

Яна пакінула ўвесь карабок. Калі яна выйшла з клуні, Кяршыс таптаўся на ганку, нервова курачы цыгарку. Куды яна падзела карыта, ліха з трасцаю! Заўтра з самай раніцы трэба брацца за піва, усё начынне павінна быць пад рукою.

Карыта звычайна трымалі ў каморы. Але нядаўна Аквіля пякла булку, засунула карыта за печку і забыла пра яго.

— Не вымытае, завэдзганае... — накінуўся на яе Кяршыс. — Не разумею, што тут робіцца. Дзверы прапалі, новы кружок сала пачаты, калі яго магло хапіць да самых каляд, а прасці, як пагляджу, ты яшчэ і не бралася. Гойсаеш, як авечка, сюды-туды, нібы табе хто солі на хвост пасыпаў. Пабачым, што ў кросны закладзеш. Ці спадзяешся, нас немцы заваляць крамнай матэрыяй?

— Дзе гэта я гойсаю, чаго бурчыш?! — ускіпела Аквіля. — Учора забегла да Джугаса, замясіла хлеб, а сёння хадзіла пячы. Стары мне як родны бацька, мушу ж я чалавеку дапамагчы ў бядзе. Сам жа казаў, якія ў яго пірагі, калі ён адзіп застаўся.

— А-эх, хіба я пра Джугаса. Пячы, мясі, памагай, нічога не скажу. Але і тут, дома, немагчыма за табой усачыць. Шабоўць, нібы камень у ваду, — і няма. Што ты згубіла ў той клуні, чаго ты там круцьма круцішся?

— Калі гэта я там круцьма кручуся? — спалохалася Аквіля, намерваючыся прыкінуцца абражанай.

— А-эх, ды не махай ты рукамі. Прападаеш, удзень і са свечкай не знойдзеш. Можна, пазаўчора там не была? Хацеў папрасіць, каб на пінжаку локаць залатала, а ты

калі аб'явілася? І адкуль? Пайшоў паглядзець, можа, дзе завалілася, а яна з клуні — шух! Не сляпы я, не думай.

— Што бачыш, то бачыш,— узбурылася Аквіля.— Прыстаў як смала,— у цябе не спытаўшыся, і па сваёй патрэбе не выйдзеш. А самага асноўнага ты там і не ўнюхаў — чаго я шаптаю ў клуню.

Кяршыс вылупіў вочы.

— Хлопца сабе завяла. Адразу пасля вячэры і бягу з ім кахацца. Можа, сказаць — каго?

Кяршыс плюнуў са злосцю.

— Можаш казаць, можаш не казаць, што мне з тваёй лухты? Аднак жа калі маладзіцы ахвота спаць асобна, муж усякае можа падумаць.

— Дурань!

Аквіля, прыкідваючыся, што яна страшэнна зняважаная (на самой жа справе яна была проста напужаная), у той жа вечар перайшла спаць да Кяршыса. Ноччу са злосцю адапхнула яго руку, калі ён паспрабаваў яе абняць, хоць тут жа падумала, што гэтага, мабыць, не трэба было рабіць. У хаце было душна — Кяршыс не дазваляў адчыняць нанач фортку («Будзем дровы паліць, а цяпло на двор выпускаць? Можа, думаеш, грошы на вуліцы валяюцца...»). Паспеўшы прывыкнуць да чыстага свежага паветра ў святліцы, Аквіля адчувала сябе цяпер у гэтым пакоі, прасмуроджаным тытунём і кухонным чадам, як у скураным мяшку. Дотык Кяршыса ёй быў такі самы агідны, як і цяжкае паветра ў хаце. Нават ляжаць побач з Кяршысам пад адною коўдрай, дзяліцца з ім цяплом здавалася ёй здрадай.

...Што цяпер робіць Марус? Мабыць, чытае паперкі, якія прынёс яму Чорны Кукса, а можа, ляжыць і думае, як яна, Аквіля, спіць з Кяршысам. Ды не — ён нават не ведае, што яна перабралася назад, у хату. Якія яны розныя! Вось заўтра — Кяршыс будзе варыць піва, а Марус, паклаўшы пад падушку пісталет, будзе ўздрыгваць ад кожнага падазронага гуку, хвалявацца, ці не здарылася чаго, а калі яна нарэшце прынясе сніданак, пачне нецярпіліва распытваць, што яна думае пра нагу і што наогул чуваць. Будзе чакаць нагоды, каб зноў пабачыцца з Чорным Куксам. А калі выздаравее, падасца ў свае лясы. Зноўку жыццё загнанага ваўка, стрэлы, кроў. Дзеся чаго? Нашто ўсё гэта? Каб перамагчы немцаў? Аднак жа многія чакаюць, калі немцы лягуць касцямі, і спакойна сядзяць сабе дома. Настапе час, і ўсё будзе так, як мае быць,—

сказаў бы Кяршыс. Але калі настане і як пастане, калі ўсе будуць ваяваць з тхарамі, а не з немцамі?..

...Марус заўсёды ішоў за праўду. Не для сябе рупіўся, для іншых. Часам, калі слухала яго словы пра тое, як на зямлі ўтворыцца рай, яе аж здзіўленне брала. А замест раю абрынулася пекла. І Марус ляжыць, падкошаны сіламі пекла, над хлявом у Кяршыса. Не думае ні пра гаспадарку, ні пра тое, колькі будуць каштаваць тхаровыя шкуркі пасля вайны. Нават свайго жыцця яму не шкада. Паздаравее — і пойдзе, і, калі так будзе наканавана, складзе галаву за іншых. Не будзе немцаў, але не будзе і Маруса. А Кяршыс застанецца. Са сваімі пасткамі на тхароў, піўнымі бочкамі, з жытам, што прыгожа будзе зелянець на зямлі Нямунісаў... А потым, магчымая рэч, з'явіцца на свет і Хвеліксюкас, за ім і Аквілюта: так ужо здараецца, калі спіш з мужам на адным ложку...

...Гедымінаса таксама не будзе. І старога Джугаса. Ва ўсякім разе — у Лаўксадзісе. «Дзякуй, дачушка. Бог яшчэ не забыў сваю зямельку — ёсць яшчэ людзі наўкола, не паспелі немцы вынішчыць...» — «Трэба ж дапамагаць адно аднаму, дзядзька...»

...А-эх, хіба я пра Джугаса? Пячы, мясі, памагай...

...Але хіба гэта помач? Замясіць хлеб, памыць бялізну? А чым яшчэ дапамагчы чалавеку, які неўзабаве мусіць пайсці са свайго дому, як жабрак? Пакіне сваіх коней, з якімі зжыўся, як з людзьмі, з таго даўняга часу, калі яны порсткімі стрыгункамі гойсалі па лугах. Аддасць у чужыя рукі авечак, кароў, больш не пачуе іхняга лагоднага мыкання, не возьме за рогі, не зірне ў іхнія маркотныя вочы. Нехта іншы зойме яго сядзібу, нехта іншы будзе хадзіць па сцежках, па якіх бегалі яго дзеці. Па гумне, па хляве, па лазні, асеці, свірне... Па ўсёй сядзібе, як па бажніцы, у якой жыве ягоная душа, бо ў сценах гэтых будынкаў не знойдзеш бервяна альбо дошкі, каменя альбо кавалка тынку, якія б не былі сагрэтыя далонямі старога, не былі змоцаныя яго потам. І пойдзе стары са свайго дому, ужо неўзабаве і пойдзе...

...— Не, не пайду: мяне вырвуць, як сэрца з грудзей, бо я зросся са сваёю зямлёю, як дзёран.

...— Дык нашто, дзядзька, вы яшчэ яблынькі абвязваеце? Усё роўна прыйдзе нехта іншы.

— І яблынькі абвяжу, і пчолам корм пакідаю на зіму. Чым вінаваты святы жучок альбо дрэўца, што не я буду зрываць яблыкі і выбіраць мёд? Жывое стварэнне — і пча-

ла, і яблышка. А жыццё трэба берагчы, пакуль ты сам жывы...

...Аквіля стаіць у дзвярах і глядзіць, як стары важдзеца з жывёлінамі — таго паглядзіць па спіне, а таму паляпае па шыі. Аблэгшы на загарадку, запусціў пальцы ў густую авечую воўну. Як шмат яе і якая яна густая! Той, новы, пэўна-такі астрыжэ бедалажак пагала, воўну аддасць немцам, і будуць мерзнуць авечкі да вясны. Тут жа, за перагародкаю, заржалі коні. Сытыя — толькі што кормленыя; гэта з зайздрасці, што ён бавіцца з авечкамі, а іх, коней, не прылашчыць. Эх, браце, і скаціна, як чалавек, тужыць па ласцы, пяшчоце. Падышоў да аднаго каня, абняў, пацалаваў у морду, потым гэткімі самімі мілошчамі ўзнагародзіў другога. Эх, мой вараны, гультай ты і зласнюга, нядоўга ўжо нам надакучаць адзін аднаму. І ломіцца голас, як дрэва ў час віхуры, уздрыгваюць плечы, цякуць з вачэй слёзы.

...— Скажы, Марус, чым можна дапамагчы гэтаму святому чалавеку?

— У мяне была зброя...

— Ёсць, Марус, ёсць. Усё ляжыць на сваім месцы.

...Джугас усміхаецца, прыклаўшы вуха да вуля: пчолы гудуць.

...Гедымінас у адной кашулі на зжатым жытнёвым полі. Снапы. Сонца. Шкуматкі белых аблокаў у празрыстым блакіце неба. Адкуль ты ўзяўся, Гедымінас? Людзі ўжо цябе пахавалі, казалі, што гестапаўцы забралі.

«Гестапаўцы добрыя: адпусцілі пацалавацца з коньмі».

«Марус, Гедымінас аб'явіўся!»

Марус усміхаецца. Чыста паголены, у белаі кашулі, з гальштукам. Сёння пядзеля, давай, кажа, паляжым, калі ж яшчэ папесціцца, як не ў свята? Вядома, згаджаецца яна. Кяршыс павёз піва ў Краштупены, маем трохі часу... Засаромеўшыся гэтых слоў, хавае твар у яго на грудзях. Адчувае, як абдымаюць яе ягоныя цёплыя рукі, чуе, як ён прыглушана дыхае. Божа мой, што будзе, калі застане Кяршыс — ужо чуваць шорах саломы!

«Марус, ідзе Кяршыс!»

Вырываецца з яго абдымкаў. Дошка з бураковым каганцом ляціць убок. Куды скаціўся каганец?! Божа мой, хутчэй трэба знайсці каганец — пажар будзе!

— Марус, ратуйся, гарым!

Яна абудзілася. Сядзіць у ложку. Цвёрдыя Кяршысавы рукі трымаюць яе за плечы.

— Што такое? Што здарылася? — пытаецца яна перарывістым голасам.

— Гэта ты скажы.— Кяршыс адпусціў яе, выбіраецца з ложка. Знайшоў на прыпечку запалкі, перавальваючыся ідзе да стала.— Ты крычала ў сне, ага, крычала.

— Праўда? Мабыць, прысніла нешта страшнае.— Аквіля выцірае рукавом кашулі ўспацелы твар.

— Ты клікала я г о.— Кяршыс хоча запаліць запалку, аднак яны адна за адной ломяцца. Нарэшце запаліў. Нахіліўшыся над ложкам, пакутліва доўга ўзіраецца ў Аквілю. Полымя ўжо дайшло да дрыгатлівых пальцаў, а ён усё яшчэ не можа адарваць спалоханых вачэй ад Аквілі.— Чаму ты клікала яго?

— Каго, Хвэлька?

— Сама ведаеш... Маруса...

— А, яго! — Аквіля ўзрадавалася, што пагасла запалка.— Не дужа верыцца ў гэта, але калі ты кажаш, што чуў, не буду спрачацца,— я ж спала.

— Ты абдымала мяне, а пазывала я г о імя.

— Дзіўна...

— А-эх, ёй дзіўна! Ёй толькі дзіўна, і нічога больш...— Кяршыс нейкі час тырчыць каля ложка, чакае, але не выцягнуўшы з Аквілі адказу, ідзе шукаць табакерку.

— Не дымі сярод ночы, і так няма чым дыхаць. Дзіця...

— Т в а ё дзіця ў другім пакоі.

Аквіля ўсхапілася з ложка і расхінула дзверы ў сенцы. Кяршыс, пацягваючы цыгарку, паволі ўзняўся з услона і зачыніў. Пляваў ён цяпер на ўсе бабскія забароны.

Рапіцаю ўстаюць нявыспаныя. Снедаюць моўчкі. Лаўрукас з дурнічкай былі раздурэліся за сталом, але абое зарабілі ад Кяршыса лыжкай па лбе.

Кяршыс няспешна клыпае да летняй кухні, якая дыміць з самай рапіцы. Солад перабрадзіў. Застаецца толькі падрыхтаваць кадушку і зліць у яе сусла. Аквіля, жадаючы наддобрацца, прапануе нацягаць вады, але катлы яшчэ не кіпяць. Можна, дроў? Кяршыс панура ківае галавою на кучу паленаў, наваленых каля печы, у якой звычайна пякуць хлеб.

— А вось і папярэчыны ад старых дзвярэй,— кажа ён пібы між іншым, ціхаючы нагой дзеравячыну.— Знайшоў у дрывотні. Распілаваны і засунуты ў дровы.

— Што ты кажаш! — дзівуецца Аквіля, а кроў супраць яе волі прылівае да шчок.

— Тамсама і завесы. Толькі глыбей схаваны. Трэба

быць глухой і сляпою, каб не заўважыць, як разломвалі дзверы.— Мерае Аквілю падазроным позіткам і выходзіць з кухенькі.— Бочкі мыць дапаможаш?

Яна брыдзе ўслед за ім да студні. Узяўшы ўдваіх бочку, паварочваюць яе так і гэтак, круцяць. Вада звонка плёхкаецца ўсярэдзіне. Аквіля ўсё дзівуецца, як гэта так магло атрымацца з тымі дзвярыма ад клуні, строіць здагадкі, а потым расказвае выдуманы сон: падала аднекуль звысоку ў нейкую прорву, поўную агню, а там, унізе, стаяў не то Марус, не то ён, Хвэлька...

Кяршыс слухае, зыркаючы спадылба, і не азваецца ні словам. Не зразумееш, ці не верыць, ці наогул не чуе, паглыблены ў адно толькі яму вядомыя думкі.

Цэлы дзень працуе моўчкі, нешта абдумвае. Солад удаўся, піва выйшла больш, чым спадзяваўся, але Кяршыса гэта не цешыць. Заквасіў трохі ў збанку. Мігам узнялося. Раней паклікаў бы Аквілю, папрасіў бы пакаштаваць, а цяпер толькі сам сэрбануў пару глыткоў і паставіў збанок зноўку ў буфет.

Вечарам старэйшы старасцішыні сын прынёс павестку — весці коней на камісоўку. Прымаць будучь у пятніцу — гэта значыць праз тры дні. Але каму ў гэты дзень не выпадае, можа прывесці і раней,— у чацвер таксама прымуць.

Кяршыс яшчэ больш спахмурнеў. За буланага ён не баіцца,— нібы між іншым сказаў ён Аквілі,— а вось гняды можа немцам упасці ў вока. Але назаўтра пра камісію больш не гаварыў, не вохкаў, не прыкідваў, як лепей ашукаць немцаў. Здавалася, пагадзіўся з лёсам: весці дык весці, што тут зробіш. А забяруць дык забяруць, таксама што зробіш: такая воля гасподня.

А на самой справе яго прыгнятаў куды большы клопат, чым камісоўка коней. Аквіліны словы, што вырваліся ў сне, былі тымі промнямі святла, якія раптам прабіліся ў цёмнае памяшканне і асвятлілі невідочныя дагэтуль рэчы, і цяпер ужо збольшага можна было сказаць, у якім парадку яны стаяць. Праўда, бачыў ён іх яшчэ даволі невыразна і міжволі стараўся глядзець не туды, куды падала святло, а туды, дзе быў цень. Ён баяўся звесці канцы з канцамі, бо тады давядзецца рабіць нейкія высновы і прымаць меры... А ён яшчэ зусім не вырашыў, што будзе рабіць, калі ўсё высветліцца дарэшты. Аднак наступнай раніцай, працадзіўшы піва, сказаў, што ён ідзе ў асець набраць бульбы свінням, а сам залез за шафу ў клуні і

тут працакаў добрую гадзіну, перш чым з'явілася Аквіля. Размахваючы пустым кошыкам, яна абышла ўсе закуткі, па драбіне залезла на канюшыну, потым на тарцу сена і, аблазіўшы там падстрэшка, злезла на дол. Напроці шафы выняла з кошыка яйцо, патрэсла каля вуха, правяраючы, ці не поклад гэта. Паклала яго назад, праверыла другое, трэцяе і не спяшаючыся пайшла да дзвярэй. Кяршыс не сумняваўся, што яна заўважыла яго, і рашыў другі раз быць хітрэйшым. Пасля вячэры ён стаў вохкаць і скардзіцца, што яму нямогацца, скінуў пінжак, драўляныя чаравікі і ўлёгся ў пасцель. Калі Аквіля, крыху пакруціўшыся ў хаце, накінула кажушок і выйшла, ён паспешліва апрапуўся і кінуўся ў клуню. Прайшло не болей як чвэрць гадзіны, а яму страшэнна апрыкрала тырчаць за шафаю. Затаіўшы дыханне, ён слухаў у цемры, як над хлявом зашамацела салома. Потым — рыпенне папярэчын драбіны, крокі па клуні, па двары... «Ша, Тыгр, гэта табе...»

Пайшла.

Кяршыс, ледзьве соўгаючы ногі, паплёўся па двары да сабачай будкі. Тыгр, весела сцёбаючы сябе хвастом па баках, хрумстаў косці.

— Я думала, што ты ўжо спіш, — здзівілася Аквіля, калі ён вярнуўся.

— А-эх, які тут сон... — Кяршыс адварнуўся. — На двары быў. Відаць, і ў мяне з жыватом, ага...

— Ах, з жыватом... — бляднеючы, прашаптала Аквіля. — Піва яшчэ не перабрадзіла... а ты піў... з дрожджамі... Можна, ад яго...

Ноччу абое ніяк не маглі заснуць, хоць і прыкідваліся адно перад адным, што спяць. Кяршыс разы са два садзіўся ў ложку, намерваючыся нешта сказаць, аднак, так і не рашыўшыся, зноўку залазіў пад коўдру. Устаў на самым золку, курыў, хадзіў па хаце, пакуль не настала пара карміць скаціну. Пакуль коні паелі, паснедаў сам, падкаціў да свірна пустую фурманку, пагрузіў бочкі з півам — дзве днішчамі да каня, трэцюю — упоперак фурманкі, падсядзе. Гнядога паставіў у аглоблі, буланага прывязаў побач і выехаў пахмуры, як на пахаванне.

Аквіля, трохі счакаўшы, узяла з сабою сняданак і падалася да Маруса. На душы ў яе было вельмі неспакойна. Яна разумела, што Кяршыс нешта пранюхаў і раней ці пазней усё можа выплысці на паверхню. Апошнія тры дні яе асабліва даімалі яго педаверлівыя пагляды, панурая замкнёнасць, цяжкія ўздыхі. Разумела, трэба нешта ра-

біць, адпак не магла нічога падумаць. Параіцца з Чорным Куксам? Пэўна, сёння яна гэта і зробіць, пакуль Кяршыс не вярнуўся з Краштупенаў. Але што яны змогуць прыдумаць нават удваіх? Каб на нейкі тыдзень пазней, калі ў Маруса нага... А цяпер уся мудрасць — чакаць, што дасць бог, як зазначае Кяршыс, і, вядома, ні слова не казаць Марусу; яму і так не дужа прыемна з дня ў дзень тырчаць у гэтых сховах, нібы тхару ў пастцы.

Адварнуўшы салому ад уваходу, Аквіля кашлянула, як яны дамаўляліся, і вырнула ўнару.

Марус ляжаў, скінуўшы да пояса пярыну, расчырванелы, і цяжка дыхаў. На лобе блішчалі дробныя кроплі поту. Аквіля спалохана глядзела на яго, трымаючы ў руцэ каганец: няўжо вярнулася хвароба?

— Чаго засумавала, сястрычка? — прашаптаў ён, шырока ўсміхаючыся, і па старой звычцы пацёрся падбародзем аб плячо. — Засцілай стол і давай сьняданак, чорт вазьмі!

— Ты такі чырвоны... спацелы, — азвалася яна, здзіўленая і разам з тым супакоеная яго жвавасцю.

— Толькі што размінаў мускулы. Гімнастыка, так скажаць. Ведаеш, я задаволены сваёю нагою: хоць і баліць, але ўжо трохі гнецца.

— Глядзі, не перастарайся, каб горш не стала. — Аквіля расклала сьняданак на дошцы, а Марус тым часам сеў у ложку і, накінуўшы на плечы кажушок, узяўся за яду.

М а р у с. Якое свята сёння?

А к в і л я. Чаму свята?

М а р у с. Сырнікі цёплыя, суп у місцы таксама дыміцца. Песціш мяне ты, Аквіля.

А к в і л я. Затое ўчора і пазаўчора толькі па разочку да цябе зазірала. Табе трэба гарачая яда тры разы на дзень, а выходзіць раз на тры дні. Што гэтак пазіраеш? Еш, еш, пакуль не астыла.

М а р у с. Ты нейкая... не такая, Аквіля...

А к в і л я. Кепска спала ўначы. Казала ж учора, немцы загадалі ўсёй вёсцы весці коней на камісоўку. Кяршыс трэці дзень ходзіць, як пад зямлёю.

М а р у с. А-а, разумею — аплаквалі сваіх коней.

А к в і л я. Ат, не здзекуйся. Коні коньмі, але і без іх клопату хапае.

М а р у с. Вось, напрыклад, я ў гэтай падпольнай гасцёўні...

А к в і л я. Перастань! Гедымінас усё яшчэ не паказ-

ваецца, вось што! Можна падумаць, што пазбягае немцаў, чакае, пакуль яны выберуцца з Лаўксадзіса, але ходзяць упартыя чуткі, што Гедымінаса забрала гестапа.

Марус. Гм... Вельмі нават магчыма. Але ж я, трохі ведаючы яго натуру, думаю, што да гэтага не дайшло... Хутчэй за ўсё стары Джугас наўмысна пусціў гэтую пагалоску; Гедымінас хаваецца дома, скажам, у сене на вышках, ну як я ў цябе.

Аквіля. Не, дома Гедымінаса няма. Нядаўна я бегала памагаць Джугасу, ён мне ўсё шчыра раскажаў. Сам дні тры таму ездзіў у Краштупены шукаць Гедымінаса. Не, стары не хлусіў. Калі б нават захацеў, не змог бы такое выдумаць.

Марус. Цікава, што ён табе нарасказваў?

II

Гедымінас выйшаў з дому адвечоркам таго ж дня, калі Адомас, склаўшы вопіс маёмасці, разам са сваімі паліцэйскімі паехаў вячэраць да Кучкайліса. Мікалас Джугас радаваўся, што ўдалося пераканаць сына, і даволі лёгка, на нейкі час падацца з Лаўксадзіса, бо цяпер, калі яны наклікалі няласку самаўправы, можна было чакаць чаго хочаш.

Пакуль немцы трымалі вёску на замку, Мікалас Джугас не рупіўся пра сына, але калі забароны на ўезд і выезд адмянілі і да яго ўсё настойлівей сталі даходзіць чуткі, што Гедымінаса арыштавала гестапа, стары не на жарты захваляваўся.

Счакаўшы дзень-другі, ён прычапіў да кляпы пінжака крыж Пагоні і выехаў у Краштупены. У паліцэйскім участку, расшпіліўшы кажухок так, каб быў відаць ордэн, ён папрасіў дзяжурнага правесці яго да Адомаса Вайнараса. Яму сурова, але не без павагі адказалі: пан Вайнарас ляжыць у шпіталі, часова яго замяняе вахмістр Бугявіс, які загадаў на асабістых справах нікога да яго не пускаць. Усё-такі, саступіўшы настойлівым патрабаванням, Мікаласа Джугаса ўпусцілі ў кабінет пачальніка паліцыі. Аднак Бугявіс даволі злосна адрэзаў, што не ведае і ведаць не хоча пра ніякага пана Гедымінаса Джугаса. Дый пагоул, невялікі яму гонар мець справу з сабатажнікамі дзяржаўных паставак. Між іншым, дадаў ён, схавайце вы лепш гэтую жалязку, калі па пас яна і робіць нейкае ўражанне, то на немцаў ніякага.

Мікалас Джугас паслухаўся парады Бугяпіса — да будынка гестапа падышоў у кажуху, зашпілечым да самага горла. Аднак вартавы, размахваючы аўтаматам, адагнаў яго прэч. Нічога другога не заставалася, як распытаць у знаёмых, — з гэтага, мабыць, і трэба было пачынаць адразу. Ён падумаў, што Мілда можа ведаць пра Гедымінаса больш, чым хто іншы з яго краштупенаўскіх знаёмых, і вырашыў перш за ўсё наведацца да яе.

Ад гестапа ён рушыў праз рыначны пляц, дзе да вайны праводзіліся мітынгі, дэманстрацыі, а яшчэ рапей — розныя нацыянальныя ўрачыстасці з шэсцем шаўлісаў, вучнёўскіх і яўрэйскіх арганізацый. На ўскрайку пляца, насупраць касцёла, абгароджаны жалезнаю агароджаю, стаяў помнік добраахвотнікам — заснавальнікам буржуазнай рэспублікі, што загінулі ў 1918—1920 гадах. Мікалас Джугас, жадаючы скараціць дарогу, падаўся нацянькі. Але яшчэ не даходзячы да помніка, ён адчуў: тут нешта не так. Нібыта нечага не хапала альбо было зашмат. А калі нарэшце зразумеў, што ў яго перад вачамі, яго абліў халодны пот, і валасы пад шапкай сталі дыба. Першай думкай было кінуцца назад, але тут жа мігннула другая, ад якой балюча сцялася сэрца.

Дрыжучы ўсім целам, ён ішоў проста да драўлянай рамы, пастаўленай непадалёку ад помніка і больш падобнай на футбольныя вароты, чым на шыбеніцу. На перакладзіне, з паўметра адзін ад аднаго, вісела пяць трупаў. Над іхнімі галовамі, нібы прывітанне гасцям, расцягнулася белае палотнішча з надпісам: **ТАКІ ЛЁС ЧАКАЕ ўсіх Чырвоных бандытаў і іх памагатых.** Учора паўдня падаў мокры снег, уначы падмарозіла, і цяпер на галовах павешаных тырчалі белыя шапкі. Між пальцаў разбухлых ног, у вушы і паразяўляныя раты набілася снегу; на фоне счарнелых цел ён здаваўся занадта белым і несапраўдным. Рыпелі замерзлыя вяроўкі — трупы гайдаліся пад парывамі ветру, паварочваючыся адзін да аднаго то спіною, то бокам, сутыкаючыся шырока расстаўленымі нагамі; гэты стукат нібы акампапаваў рышэнню вяровак, што церліся аб перакладзіну.

Мікалас Джугас зняў шапку. Пляц раптам стаў незвычайна вялікі і пусты. Недзе справа і злева ішлі тратуарамі людзі. Аднак яны былі вельмі далёка і не большыя, як мурашкі; і дамы, і касцёл таксама пачалі аддаляцца, меншаць; горад, як велізарная крыга, раскалоўся напалам, і абедзве яго часткі распаўзліся ў розныя бакі, пакідаючы

яго, Мікаласа Джугаса, аднаго на гэтым страшным месцы злачынства.

У жаху ён амаль бегма кінуўся міма помніка да тра-туара. Ад жалезнай агароджы аддзяліўся чалавек і ступіў насустрэч, але Мікалас Джугас, забыўшы надзець шапку, рухаўся проста на яго важкай паходкай аратага.

— Ведай, падла, перад кім шапку здымаць!

У твар дыхнула пахам цыбулі, у вачах пацямшела ад удару, і Мікалас Джугас асунуўся на брук. Калі ён узняўся, чалавек стаяў, абапёршыся аб агароджу, скрыжаваўшы ногі ў хромавых ботах і засунуўшы рукі ў кішэні: трохкутны твар, вытыркаючыся з настаўленага каўняра паліта, няветліва ўсміхаўся.

— За што, пане? — спытаўся Джугас, уздрыгваючы ад злосці і крыўды.

— Бачыце, яму яшчэ мала? А ці ведаеш, пара такіх, як ты, ужо сядзяць там, дзе ім ураз выб'юць ахвоту кланяцца чырвоным шыбенікам? У гестапа не хочаш?

— За гэтым плотам ляжаць людзі, з якімі я сядзеў у адным акапе, калі пана яшчэ не было на свеце.

— Якая мне справа да таго, што было калісьці. Выбірайся хутчэй адгэтуль да д'яблаў! І падзякуй богу, што сёння я добры.

— Вам да каго?

— Я хацеў пабачыць паню Бяржэ... паню Вайнарэню. Я Мікалас Джугас з Лаўксадзіса.

Дзверы адчыніліся шырэй. Малады, печым знаёмы жаночы твар, спачатку спалоханы, асвятліўся радаснай усмешкай.

— Заходзьце, дзядзька Джугас, прашу. Хіба не пазнаяце мяне?

— Міграта!

— Яна самая. Калі ласка, у дом, дзядзька Джугас.

— Скажы мне, аднак, растлумач — ты што, уцякла з фальварка?

— Як быццам так выходзіць яно, дзядзька Джугас. Але прашу, прашу далей. Гарбаты завару. Мабыць жа, не елі, як прыехалі з дому?

Мікалас Джугас быў так здзіўлены, што не заўважыў, як Міграта зняла з яго кажушок. Не могучы сабраць думак, ён пакорліва ішоў следам за ёй з пакою ў пакой, пакуль не абышлі ўвесь дом. Піяніна, кілімы, люстэркі, ра-

дыёанарат. Яна старалася звярнуць увагу госця на кожную рэч. А калі настала чарга туалета і ваннай, яна пават паказала, як спускаць ваду, і прапанавала памыцца па-гаградскаму.

— Бачылі, якія прыгожыя гардзіны, — гаварыла яна, усаджваючы Мікаласа Джугаса на кухні за сталом, заваленым брудным посудам. — А якая падлога! Як усюды прасторна, светла, аж блішчыць! Ах, дзядзечка Джугас, чаго яшчэ хацець? Пабачылі б вы яшчэ шафы — колькі там усялякага добра — сукенкі, кофточкі, чаравічкі... Эх, каб жа яна яшчэ была майго росту!.. Але нічога, і так прыдадуцца, будзе на што сала мяняць.

— Гм... Дык як жа гэта так? — прамармытаў Мікалас Джугас, зусім збіты з панталыку. — Ты, Міграта, так сябе паводзіш, быццам ты гаспадыня ў гэтым доме.

— Гэтак яно і ёсць, дзядзечка. — Міграта засмяялася. — Калі прыляцела я ў тую ноч з фальварка ў Краштупены, не думала, што так усё складзецца. Ну, пані немцы вельмі прыемныя пані. Яны не выпускалі мяне да раніцы. А раніцай прыйшоў Адомас і прывёў мяне дамоў. Пані Мілду да таго часу ўжо забралі. Кажуць, у такое халоднае месца, дзе трымаюць нябожчыкаў. Ну, гэтага я тады яшчэ не ведала. Адомас сказаў, што ён развёўся з ёю і хоча, каб я засталася з ім. Я і засталася. Але гасподзь бог, каго любіць, таму і крыж дае. Першы і другі дзень яшчэ нічога, а потым — усё горш і горш. Можна, таму, што пані атруцілася альбо бандыты гэтак яго перапужалі. Зусім з твару змяніўся, зблажэў, вочы пазападалі, і з іх нібыта нейкі злы дух выглядае. То засмяецца ні з таго ні з сяго, то скажа штосьці — ні субоце ні панядзелку. Аднаго разу ўскочыў уначы, пачаў бегаць па пакоях і крычаць: «Задушыў, задушыў, задушыў!» Ох, які быў прыгожы сервіз, вы б толькі паглядзелі! Ударыла дурная кроў у галаву, схапіў бедныя талерачкі — і адну за адной бразь аб падлогу. Быў п'яны; аднак жа ў яго, калі ён п'яны, адна дурнота, а калі цвярозы — другая. Доктары, яны разумеюць, што да чаго, змогуць адрозніць. Кажуць, праз месяц-другі вернецца здаровенькі, як агурочак. З'ездзіла б я да яго ў той дом вар'ятаў, ды няма па каго памашкаць пакінуць. Гэтулькі добра, а зладзеяў цяпер...

— Даўно? — прамармытаў Мікалас Джугас, трохі ачомаўшыся.

— Не, тыдзень будзе як забралі.

— Я пра паню... Мілду. Як гэта яна рашылася на такое?

— Хто гэта можа ведаць. Адомас не хацеў пра яе гаварыць, а я не дапытвалася. Атруцілася дык атруцілася. Ах, шкада чалавека, што і казаць, але калі так бог рашыў, мабыць, ведае, што робіць, дзякуй яму і за гэта. Сюды такі чорны афіцэр заходзіць. Вельмі ветлівы, аднак лепей было б, каб ён не заходзіў... — Міграта запнулася і пачырванела. — Дык ён мне, дзядзька Джугас, нібы нейкі сакрэт паведаміў, хоць я не магу зразумець, які гэта сакрэт, калі ўвесь горад чаўне... Сказаў, што яна чытала забароненыя газеты, знюхалася з бандытамі, а калі ўбачыла, што гестапа ўсё выведала і што ёй давядзецца адказваць, адабрала ў сябе жыццё. Адомас, што і казаць, мог бы яе выцягнуць, але яны ўжо даўно не кахалі адно аднаго. Я гэта ведаю, дзядзька Джугас...

— Як жа, Міграта, ты ведаеш, — кіўнуў Мікалас Джугас, зусім заблытаўшыся ў гушчарэчы думак.

— Мы з Адомасам ужо з мінулага года, дзядзька Джугас. Я даўно ўжо яго ўпадабала. І ён мяне. Калі прыехаў тады ў Лаўксадзіс наконт вашай гаспадаркі, мела надзею, што не абміне фальварка. Зварыла панам вячэру, прыбрала ў сваім пакойчыку, а сэрца... Ох, адкуль вам ведаць, што робіцца з дзеўкай, калі ёй хлапец падабаецца! Думаю, мае жонку, нібы і грэх, ну, а з другога боку, хто вінаваты, што яна такая кволая? Такому мужыку, як Адомас, — і жыць з гэткаю пальчаткай? Танюткая, драбнюткая, бледная! З сухой кляновай дошкі больш соку выдушыш, чым крыві было ў пані Мілды. Што з такой, слізгае паміж пальцаў, як нітка воўны. Мужыку трэба, каб было за што ўзяць. Дык вось, прыбрала я свой пакойчык, дзядзька Джугас, а сэрца... бім-бом, бім-бом — ну проста як звон. Ужо і цёмная ноч настала. Вецер, халадэча, а машыны ўсё не чуваць. Няўжо пан Адомас падаўся ў Краштупены, мінуўшы мой ложкак? Сказала пані, што трэба збегаць да маці, кажушок на плечы — і ў вёску. А наша хата, як вы ведаеце, трэцяя ад стараставай хаты. Шумяць яны там, яшчэ не выбраліся! Павярнулася — і назад у фальварак. Ну, калі так, заляціць галубок, нікуды не дзенецца. Весела стала, дзядзька Джугас, я ледзь не заспявала, але гасподзь своечасова затуліў мне рот. Гэта было першае аб'яўленне яго святой волі, і тут жа, я яшчэ ішла ў абсадзе, другое аб'яўленне: прыперла мне з патрэбаю. Фальварак фальваркам, але там толькі ў папоў такія выгоды, як

тут — сядзіш у цяпле і можаш ваду спусціць, а наша, парабкоўская, прыбіральня адразу ж за хлявом, калі даводзілася бачыць. Ох, дзядзька Джугас, як добра выйшла, што яна там! Я ўжо канчаю, як раптам — мужчынскія галасы. Чужыя! Валасы на галаве заварушыліся. Не памятаю, што яны там гаварылі, ну, а мне яны страшэнна падазронымі здаліся. А як пачула, дзядзька Джугас, па-руску, сэрца ў пяткі ўпала. Сяджу, не ведаю, што рабіць. А дзверы бразгаюць, крычаць і па-нашаму і па-бязбожнаму: «Усіх у вялікую залу! Хутчэй!» Ну, тут апошняму дурню зразумела, што гэта за госці. Калі бяда прыцісне, адразу розуму набярэцца. Ох, нават сама не магу зразумець, як гэта ў мяне ўсё так спрытна атрымалася. Ну, гэта на самой справе, дзядзька Джугас, бог багаславіў. Калі б не такі моцны вецер, яны, пэўна, пачулі б. Ну і я не дурніца: вывела каня праз дзверы з кароўніка, а потым ускочыла на яго — і нацянькі па палях! Гасподзь бярог, а чорт нёс — вельмі хутка, дзядзька Джугас, я прыджгала ў Краштупены. Не хацелі мяне ўпусакаць у камендатуру, дык я пачала лямантаваць на ўсё горла: «Бандытэн, бандытэн!» Прыбег чалавек, што па-літоўску ўмее. Выклала яму ўсё да апошніх драбніц, не пасаромелася сказаць і пра тую справу за хлявом. Ох, дзядзька Джугас, што тады ўсчалася! Як замітусяцца, як забегаюць! Тэлефоны звоняць, дзверы бразгочуць. А мяне — пад варту і ў другі дом. Гестапа называецца, як потым даведалася. Прывялі да гэткага шэра-зялёнага афіцэра — не да таго, што панадзіўся сюды наведвацца, — да іншага, начальніка пад імі ўсімі. Аказалася, знаёмы, не раз бываў у пана Дызэ ў гасцях. Вельмі прыемны пан, дзядзька Джугас, такі духмяны, так ласкава ўсміхаецца. Даў мне пакойчык, каб я мела дзе перабыць да раніцы, і паставіў ахоўніка каля дзвярэй, каб мяне, як ён сказаў, не выкралі бандыты. А раніцай, як я ўжо сказала, прыйшоў у той дом, да чорнага начальніка, Адомас. Увесь збялелы, дрыжыць. Глядзіць на мяне проста страх якімі вачамі, губы трасуцца, слова не можа вымавіць. Як быццам нямы, дзядзька Джугас, альбо косткай падавіўся. А чорны начальнік весела ўсміхаецца, ляпае яму па плячы. Кажэ, няма чаго смуткаваць, усё ўладзім, сабака не цяўкне. Ці мала добрых жанчын на свеце, кажэ, і ўсё ляпае Адомасу па плячы. Паглядзі на гэтую герайню. Сапраўдная Арлеанская дзяўчына. Калі б не яна, вісеў бы ты на жырандолі побач з Кучкайлісам. Забірай пакуль што яе, толькі такая жанчына зможа цяпер табе

дапамагчы. Пакуль што! Вось тут ён, дзядзька Джугас, пралічыўся. Гэта я адразу зразумела, як толькі мы пачалі жыць разам. Нават смешна, што закаханы мужык можа зрабіцца як малое дзіця. Вяртаецца, бывала, са службы — і адразу да мяне. Ні на хвілінку адзін у пакоі... Я на кухню — і ён туды, я ў другі пакой — і яму туды трэба. Ох, дзядзька Джугас, нібы я аполец сала, а ён згаладнелы кот. Нават уначы, калі ішоў па сваёй патрэбе, будзіў мяне, а калі мне трэба, уставаў з ложка і сланяўся каля дзвярэй, пакуль не ўпраўлюся. Проста дзівосы — гарачае каханне. Ох, калі ўжо бог дасць, дык дасць, дзядзька Джугас. Не задарма ж і я яго, госпада нашага, шаную, але гэткага шчасця, каб паняй зрабіцца... Ого! Тлусты кавалак мне дастаўся, няма чаго казаць.

Пакуль Міграта, выстаўляючы на стол гарбату, буркавала і ў нетаропкай гаворцы вылівала сваю душу, Мікалас Джугас ні разу не ўзняў на яе вачэй. Разбэрсаныя думкі зноўку ўвайшлі ў сваё рэчышча, аднак на сэрцы была такая пустата, што ў яго не было сілы ўстаць, хоць унутраны голас бесперастанку падганяў яго: трэба хутчэй адгэтуль ісці.

— На рыначным пляцы, бачыў, пяцёра чалавек вісяць.— Ён сурова паглядзеў на Міграту.— Пяцёра за аднаго...

— Ох, дзядзечка Джугас, які жах! Той сярэдні — наш Фрэйтка. Кажуць, не даўся жывы. Але ўсё роўна павесілі. Каб іншых запалохаць.

— Маглі б вісець шасцёра, калі б аднаго не забілі гэтым летам.

— Шасцёра? На шасцярых перакладзіна закароткая, дзядзька Джугас.

— Вось гэта праўда. Твой бацька быў шырокі ў плячах, не ўмясціўся б, але чорнаму начальніку няцяжка было б знайсці і даўжэйшую перакладзіну.— Мікалас Джугас адсунуў убок пастаўленую перад ім шклянку гарбаты і ўзняўся.

— Божа мілы, чаго вы гэтак? — Міграта дужа здзівілася, а яшчэ больш засмуцілася і схапіла старога за рукаў.— Ну, сядайце, дзядзька Джугас. Пагамонім. Я так звудзілася па вёсцы. Усе тут такія шляхетныя ды ганарлівыя, нос ад мяне адварочваюць. Усё адна і адна. Чалавечую мову можна забыць.

— А чорны афіцэр? — Мікалас Джугас рэзка турзанаў рукаў і падаўся да дзвярэй.

— Якая там у яго размова. Усё роўна чужы. Баюся яго. Лепш бы ён не наведваўся, пакуль няма Адомаса, гэты афіцэр. Ну пабудзьце яшчэ, дзядзька Джугас...

Мікалас Джугас, не звяртаючы ўвагі на Міграціну просьбу, надзеў кажушок і не развітаўшыся выйшаў на вуліцу. Аднак яшчэ не хутка ён адчуў боль у разбітай сківіцы: у галаве шумела, сэрца праціналі халодныя дрыжыкі ад усяго таго, што ён пачуў ад гэтай прыдуркаватай дзеўкі, а ў вачах стаяла яна сама — у чужым халаце, што ледзьве не лопаўся па швах, з голымі каленямі, з голымі па локаць рукамі, у нейкай дзіўнай вязанай шапачцы.

III

А к в і л я. Не, Марус, Гедымінаса на самой справе няма дома. Стары абышоў усіх знаёмых, аднак ніхто не мог сказаць пра яго нічога пэўнага. Толькі вартаўнік гімназіі сказаў, што бачыў Гедымінаса каля шыбеніцы, куды немцы сагналі ўсіх, каго захапілі на вуліцы, каб глядзелі на пакаранне. Каля Гедымінаса стаялі двое мужчын, апрапнутых у цывільнае, а потым яго кудысьці павялі.

М а р у с. Шкада, аднак ён сам вінаваты. Пасля таго як ён аддаў Путрымасу і Пуплясені прадукты, што прызначаліся немцам, мы сустрэкаліся. Я сказаў яму, што ў яго няма іншага шляху, як пайсці з памі. Не захацеў пэцкаць сваіх інтэлігенцкіх ручак у крыві забойцаў. Чаго так утаропілася? Дзівішся, што ўсе сырнікі ўплёў?

А к в і л я. Вы сустрэкаліся?

М а р у с. Што тут дзіўнага? Ахвотна сустрэўся б яшчэ раз — можа, Гедымінас за гэты час набраўся здоровага розуму. Аднак баюся, што ён яму ўжо не спатрэбіцца.

А к в і л я. Калі Джугасы пасобілі бедалазе Пуплясені і Чорнаму Куксу, яны малайцы. Не ведала.

М а р у с. Вось і не ведай. Гэтакімі ўчынкамі цяпер не выпадае хваліцца. Так, ёсць добрыя людзі, хоць яны і слабыя, — адной дабратай цяпер не пераможаш. Але яшчэ больш сволачаў, якія самі, праўда, крыві не праліваюць, і тым не менш... Бедны Пуплясіс! Калі б уваскрэс, памёр бы другі раз з ганьбы і гора: родныя дзеці — здраднікі.

А к в і л я. Кястумерас ужо вярнуўся з працоўнай службы рэйха. Усю восень талакаваў на малацьбе.

М а р у с. Вырадак! А Міграце з пайвялікшым задавальненнем сам бы адкруціў галаву! Два мае байцы, такія хлапцы, загінулі праз яе... А сапраўдны злачынца застаўся

цэлы. Табе, пэўна, прыкра, што я кажу гэтак пра твайго брата, але з песні слова не выкінеш.

А к в і л я. А домас мне не брат, Марус. З самага пачатку вайны мы з ім чужыя. А Мілды шкада. Калі Джугас сказаў, я доўга плакала.

М а р у с. Дзіўна... Папі начальніца і падпольныя газеты... Неяк не вяжацца. І канчаць жыццё самагубствам, калі муж, начальнік паліцыі, мог бы заслапіць сваім крылом... Няважна, што згоды не было. Не веру. Тут нешта не так.

А к в і л я. І ў мяне не ўмяшчаецца ў галаве, Марус. Я была ў яе ў той дзень. Частавала, іграла на піяніна. Была вясёлая, прыязная. Каб хоць слоўца прамовіла пра палітыку альбо нейкія газеты. Наколькі я ведаю яе, любіла прыгожа адзявацца, весела бавіць час, але каб палітыкаваць... Праўда, дзіўна. Вось будзе ўдар Гедымінасу, калі ён даведаецца — здаецца, яны ўсур'ёз кахалі адно аднаго.

— Ага, к а л і даведаецца... — Марус нявесела ўсміхаецца.

Аквіля журботна ківае галавой. Укінула ў кошык міску з лыжкай, відэлец, а адтуль выняла люстэрка, пасудзіну з вадой і Кяршысаву брытву. Марус ціха смяецца: слова гонару, ён адчувае сябе як у вялікую суботу. Можа, яна яму і лазню напаліць? О, чыстая бялізна! Прыемна, прыемна. Нарэшце зноўку свая вярнулася. У Кяршысавым споднім, трэба прызнацца, не надта ўтульна ён сябе адчуваў... У Хвеліксаса і пастава мажнейшая, і плечы шырэйшыя. Малайчына Аквіля, добра, што падумала пра брытву, — калі свята, дык свята. А брытва някепская, хоць лязо сцёртае, а тронак трэснуў. Мабыць, спадчына нябожчыка бацькі. Ах, што было б, калі б гэтая брытва ажыла? Скажам, раптам узяла і ператварылася ў Кяршыса. І знарок-незнарок шах Марусу Нямунісу на горле. Сядзіба, чатыры гектары зямлі...

У Аквілі ўспыхваюць шчокі: шмат пра што яны паспелі дагэтуль пагутарыць, але ці разу не пасмелі крапаць сваіх рап. Імя Кяршыса не ўспаміналі — неяк абыходзілі альбо карысталіся займеннікамі. А калі незнарок хто і прагаворваўся, дык слова К я р ш ы с гучала як назва якога колеру альбо рэчы. Ён быў п о б а ч, як гэтая саломка на вышках, як стойла гнядога, але не п а м і ж імі. Навошта Марус захацеў паклікаць сюды трэцяга чалавека, калі так добра ўдваіх? Гэта непазбежна, вядома... раней ці пазней... Але чаму сёння? Калі гэты трэці так далёка? Навошта клі-

каць цень таго трэцяга чалавека ў такі дзень, які мог бы належаць толькі ім дваім?

Прыгнечаная, яна пазірае на Маруса, што схіліўся над люстэркам. Пеніцца на твары мыла. Струменьчык пары з пракрытага рота. Нейкая святочная маска, што крыўляецца ў бляклым святле мігатлівага каганца, нібыта намерваецца напалохаць.

Пакуль ён паголіцца, яна сходзіць у хату — і так задоўга забавілася. Можа, варта паклікаць Куксу, хто ведае, калі яшчэ выдасца гэтая зручная нагода? Марус круціць галавой: не, яна не застане яго дома, сёння Путрымас заняты куды важнейшымі справамі, чым наведанне хворых. Адкуль яму вядома? Ды ён быў тут ноччу...

— Пятрас? Тут?! Па начах?!

Чаму па начах? Два разы толькі наведваўся. Але, павер, не дзеля сваёй прыхамаці.

— Нельга Чорнаму Куксу лазіць тут па начах — ледзьве не крычыць Аквіля.— Кяршыс... Можна і сябе і іншых загубіць!

— Ведаю, Аквіля. Не думай, што я толькі пра сябе дбаю. Калі б гэта было так, Путрымас не заходзіў бы сюды гэтай ноччу.

Калі яна сабралася зноўку ў клуню, у хату ўляцела Юста. Вясёлая, жвавая, як заўсёды. А лапатуха — не дасць слова вымавіць. Пакуль скажа, чаго прыйшла, Аквіля мусіць выслухаць усё, што ў сястры на языку. Божа, праз гэтых немцаў можна з нуды ашалець. Бывала, па нядзелях танцавалі да позняй ночы, а цяпер вечарам пакармілі скаціну — і па дамах. Якая тут пацеха — сярод белага дня? Ну і падклалі ж бандыты ўсім гэтакую свінню, што а-я-яй. Нібы не змаглі знайсці іншай вёскі і іншага Кучкайліса, прынес іх д'ябал у Лаўксадзіс! Каб хоць немцы былі цікавейшыя. Адзін, праўда, нічога сабе — не лысы і не сівы. Яшчэ маладзенькі. Фельдфебель. Танцуе — проста дзіва. Гэты дык сапраўды «зэр гут».

Толькі праз паўгадзіны Аквіля даведалася, што Юсту прыслала маці, просіць зазірнуць сёння. Блага са старой — не на жарты скруціла хвароба, не можа з ложка ўстаць. Аднак пакуль Аквіля выправіла Юсту дамоў, прайшло яшчэ паўгадзіны. Неўзабаве трэба будзе і абед гатаваць. А там і Кяршыс заявіцца...

— Думаў, што ўжо не прыйдзеш.

У сховішчы яшчэ не растаў пах патушанага тукавага каганца. Можа, адхіліць салому ў паддашку? Прасачылася б хоць трохі святла. Яна так хоча пабачыць яго твар без той маскі з мыльнай пены.

— Ведаеш, пра што я думаў, калі пайшла?

— ?

— Мяне ахапіла такое шалёнае жаданне вылезці з гэтай праклятай ямы, па-чалавечы сесці за стол, што ледзь не заплакаў. Ты разумееш мяне, Аквіля?

— Разумею, Марус, як тут не зразумець.

— Мінулай ноччу спіўся ён мне, наш хлопчык. Здавалася, я гушкаю яго на каленях, а ён тузае мяне за валасы. Ты пайшла, а я прыгадаў гэты сон і ўявіў, як ты ходзіш па хаце, а ён бегае ўслед за табою, учапіўшыся за спадніцу.

— Ён вельмі прывязаўся да Юліты...

— Юліта... — Марус маўчыць, цяжка дышае. — Ці ўспамінае яна хоць калі пра мяне?

— Часта гаворыць, але ведаеш, якая ў яе гаворка... Смутае бярэ.

— Та-а-ак. Такому чалавеку лепш не жыць. А ці наш хлопчык ужо гаворыць?

— А як жа, Марус. Усё разумее. Калі б ён быў маленькі, я што-небудзь прыдумала б, каб паказаць яго табе... Але цяпер гэта нельга, Марус.

— Ведаю, што нельга. — Перарывісты шэпт западае ў цемру, і зноў ціша. Шамаціць, асядаючы, салома. — Нічога мне нельга, Аквіля. За некалькі крокаў сыноч, сястра, аднак я не маю права абняць іх. І хто ведае, ці абдыму калі. Ці пераступлю парог роднай хаты, стану на калені каля магілы бацькі, Генуты... Хто ведае...

Яна прыслапяецца каленямі да яго пасцелі. Ужо не адчувае плячамі мулкай кроквіны. Нябачныя рукі працягнуты да яе, і яна хіліцца, хіліцца насустрач ім... Чорная пустата...

— Вайна хутка скончыцца, Марус... — Аквіля хацела б сказаць, каб ён, калі паправіцца, не ішоў у той свой лес — столькі людзей хаваюцца ад пемцаў і не ваююць, — аднак раптам сама палохавецца гэтай думкі. — Ты вернешся ў Лаўксадзіс, і, калі захочаш... калі захочаш, усё будзе, як было раней.

Ён маўчыць, пакутліва доўга маўчыць. Твары абаіх так блізка, што яны адчуваюць дыханне адно аднаго.

— Вярнуся. Зразумела. Мушу вярнуцца... — Запнуўся.

Марудзіць, стрымаўшы дыханне, быццам баіцца, каб разам з выдыхнутым паветрам не вырваліся словы — яшчэ не абдуманая, пароджапаня толькі пачуццём, — якія адпялі б у іх апошнюю надзею. — Я прычыніў табе гэтулькі клопату, Аквіля. З тым савецкім лётчыкам табе было куды прасцей...

— З лётчыкам?..

— Але, Путрымас мне раскажаў. Ты здрадзіла нашаму каханню, аднак усё роўна засталася чалавекам. Дзякуй, Аквіля.

— Здрадзіла... Калі б ты ведаў...

— Ведаю: думала, што загінуў. Не дакараю. Не многа такіх жанчын, якія не хаваюць каханне разам з каханым. Пасля вайны, вярнуўшыся дадому, не толькі я не знайду той, якая чакае.

«Я цябе буду чакаць, Марус! Буду чакаць! Я ўсё роўна кахаю цябе...» Але яна стрымліваецца: словы здаліся б насьмешкаю. Аказваецца, часам самая шчырая праўда можа гучаць як злосны здзек.

— Ты не ведаеш усяго, Марус...

— Калі мне было вельмі цяжка, я ўспамінаў дом. Маці, бацьку, сяцёр. Я не ўяўляў іх без цябе. Ты сядзела насупраць печы, распусціўшы косы, як у той непагодлівы вечар, калі мы, прамоклыя да касцей, вярнуліся з возера. А на тваіх каленях наш хлопчык. Тады я раптам адчыняў дзверы і ўваходзіў у хату... Колькі трэба для першай сустрэчы? Некалькі хвілін. А я прамарыў аб гэтым многа-многа доўгіх гадзін. Часам здавалася нават, што сапраўдны сэнс барацьбы якраз у гэтай, да вар'яцтва шчаслівай, хвіліне сустрэчы, і калі думаў пра яе, забываў аб цяжкай салдацкай долі.

Аквіля, як у сне, прыўзнімае руку і паволі пагружае ў шалахлівую цемру. Яго твар, папэўна, вільготны — чамусьці яна ўпэўненая ў гэтым. Яна хоча пагладзіць вільготныя шчокі. Але прыглушаны ўздых затрымлівае руку. І зноў шэптам льюцца тужлівыя словы. Гручучы цягнікі, у якіх стогнуць раненыя. Крывавае поле бою. Быццам адкрытыя раны — ямы, высечаныя ў засыпанай спегам зямлі па забітых. «Раптам я адчыняў дзверы і ўваходзіў у хату...» З тых цягнікоў, з таго поля з мёртвымі, з тых ям, што, як адкрытыя раны, цямпеюць у снезе, уваходзіў у свой дом, каб пажыць у мары, якой не суджана было спраўдзіцца.

— Даруй, калі можаш, Марус.

— Я сказаў: не асуджаю. Быў час, калі не мог апраўдаць, але тады шмат чаго пра цябе не ведаў.

— А цяпер? Ці ўсё цяпер ведаеш?

Ён маўчыць.

Тады яна нахіляецца яшчэ ніжэй. Нахіляецца так нізка, што адчувае цягло ягонага твару, якое лашчыць яе шчокі, нібы пяшчотнае крыло птушкі. А можа, гэта цягло, якое з гарачым шэнтам плыве з яе вуснаў? Ёй няма чым, зусім няма чым апраўдацца. Ды яна і не хоча. Толькі страшэнна шкада, што немагчыма вярнуць таго, што прайшло: вечароў на абрыве Гілужэ, смалістага паху соснаў, густога гудзення пчол на квяцістым чэрвеньскім лузе. Але пакажы мне хоць бы адно імгненне, Марус, што паўтарылася б гэтакім, якім было колісь...

Перарывістае дыханне.

Яна дакранаецца кончыкамі пальцаў да яго шчакі. Вільготнай, дрыгatlівай. І тады цемра працягвае да яе рукі. Гарачыя, нецярпліва чакальныя. Шмат рук. Яны абдымаюць за шыю, за плечы, за стан, гладзяць па галаве. І яна, радасна паддаючыся ім, прыпадае губамі да губ.

— ...Ты абрэзала свае дзівосныя косы... — — — — —

— Паміж жэрдкамі шырокая шчыліна. Вось тут, у галавах. Учора ўначы я разгроб салому і да абеду пракакаў. Бачыў, як вы з Кяршысам кармілі скаціну.

— Апалеў!

— Я спадзяваўся, што ў хлеў забяжыць наш хлопчык... Ты магла б яго прывесці. Каля стойла добра відаць. Ён называе Кяршыса татам?

— Марус, ах Марус...

— Чаму ты дрыжыш? Нічога страшнага. Я гэту салому ўначы... А з хлява шчыліны не заўважыш. Дый нашто Кяршысу глядзець угору?

Яна вагаецца, але страх бярэ верх. Нашто Кяршысу глядзець угору? А што ты ведаеш? Можа, ён ужо не першы дзень нешта чуе.

І яна асцярожна, стараючыся супакоіць сябе і Маруса, дзеліцца сваімі назіраннямі.

Доўгая ціша. Здаецца, ён усур'ёз устурбаваны.

— Чаму нічога не казалі раней?

— Ты думаеш...

— Не здзіўлюся, калі ён сёння прыедзе дамоў не адзін. А можа, прыдумае што-небудзь разумнейшае. Скажам, патаемна дамовіцца з якім-небудзь немцам з вёскі і выку-

рыць мяне з гэтага ўтульнага кутка.— Марус хрыпла за-
смяяўся.— Але пашто выкурваць — сам выйду. Калі не
будуць трымаць погі — на каленях. З узнятымі рукамі.
Самае лепшае, што я змагу зрабіць,— гэта ўкласці ў рот
дула пісталета і спусціць курок. Але не — ім трэба жывы
Марус. Ведаю я фашысцкую натуру. Інакш — выстраяць
вас усіх каля сцяны ў гэтым хляве. Будзе пяць трупаў.

— Не кажы так.

— Кажу, як можа быць.

— Божа мой, божа...

— Не хацелася б так па-дурному злажыць галаву. Не
сябе шкада: многа спраў недаробленых. Сябрам я патрэ-
бен. Каб хоць на некалькі дзён пазней. Паршыва ўсё скла-
лася!

— О-о, гэта праз мяне, усё праз мяне. Я вінавата,
Марус!

— Супакойся. Можа, яшчэ абыдзецца.— Зноў гэты не-
прыемны прыглушаны смех.— Часам не шкодзіць пама-
рыць пра недалёкую будучыню...

Яна раптам ускочыла на ложку. Ратунак! Вядома, ка-
лі нічога не здарыцца гэтай ноччу.

— Слухай, Марус! Слухай! — Учапілася яму ў плечы,
трасе.— А што, калі да Джугаса? Га? Стары прыехаў бы
па цябе ўначы... Хутар, як і ў нас. Добры чалавек. Адзіп.
Ну, Марус? Я магу зараз жа...

— І не думай!

— Не давяраеш! Такому чалавеку...

— А што, калі на яго хутар заўтра-паслязаўтра нехта
іншы прыедзе? І, шчыра кажучы, чаму я павінен яму да-
вяраць? Добры чалавек, кажаш. Многа добрых, а памахае
смерць пальцам перад носам... Селянін можа засеяць су-
седава поле, калі той захварэе, але не ляжа паміраць за
яго на лаву.

— Мы з бацькам жа рускага салдата...

— А мне твой бацька нічым не можа дапамагчы.

Гэта праўда... Яна вобмацкам пакідвае хустку, падзяе
кажушок — пара карміць скаціну. Потым абое застываюць
у доўгім пацалунку, быццам развітваюцца перад доўгай
небяспечнай вандроўкай, з якой мала надзеі вярнуцца.

IV

Пасярод двара — дубовы зруб студні. Сцежка ў хлеў, сцежка ў хату. У летняй загарадзе для скаціны валяюцца пустыя кашы. Рудзькава будка. Усё, як пару гадоў таму назад, калі, праважаная матчынымі праклёнамі, пакідала родную сядзібу.

Куткавое акно ў святліцы. Белыя акаціцы з сэрцайкамі. Нанач маці іх зачыняла, але Аквіля даўмелася змазаць завесы тлушчам, каб не рышелі.

Сажалка за гумном. Тут яе чакаў Марус... Божа, якія кароткія, напоўненыя неспакойнай радасцю былі летнія ночы!

Рудзька турзаецца на ланцугу, здаецца, жыўцом з'есць.
«А былі такімі сябрамі...»

— Ша, Рудзька, ша! Не пазнаеш?

Паміж свірам і хатай — вішнёвы сад. Санлівае снежаньскае сонца пазірае праз голае вецце. Вогненнае ядро, што рассыпаецца на асколкі раней, чым запасці ў зямлю. Падталы снег пахне палявым ветрам. Капае са стрэх. На палыселаў латкамі страе на хляве натоўпяцца галубы. Як падобна ўсё на раннюю вясну!

Насустрач выбягае Юста.

— Чаго па двары слапяешся, — упікае яна. — Пані знайшлася, запрашаць трэба. Забыла ўжо, дзе ў хаце дзверы?

— Бацька дома?

— Абедае. Толькі што з Краштупенаў вярнуўся.

Аквіля ахвотна пасядзела б на кухні з бацькам, але паспявае толькі павітацца: Юста ўпыхвае яе ў вялікі пакой. Без адгаворак, пані Кяршэпя, без адгаворак. Праўда, гэтакіх госці месца ў святліцы, але там цяпер холадна — не палілі.

Юргіс сядзіць у кутку каля радыёапарата. У драўляных чаравіках, у пінжаку, да якога папрыставала пацяруха, — як прыйшоў з хлява, пакарміўшы скаціну, так і ўторкнуўся ў газеты.

— Гэты свінтус кожны раз палову хлява прыцягне з сабою ў хату, не паспяваю прыбіраць, — сварыцца Юста.

— А-а, панна Аквіля. — Юргіс, не ўстаючы, соўгае сястры руку. На твары скупая бацькавая ўсмешка. Як ён выцягнуўся за апошні час! — Шкада, што раней не прыйшла: убачыла б Юсцінага кавалера.

— Ён будзе яшчэ тут плявузгаць! Хутчэй вынося адсюль са сваімі бруднымі чаравікамі!

— Прыходзіў разам з настаўнікам, — пацвельваецца Юргіс. — Я думаў, ён яго за свата прыхапіў. О, настаўніку спадабаўся б гэтакі занятак. Цяпер, калі немцы занялі школу, часу ў яго хоць адбаўляй.

— Годзе балабоніць! — Юста, надляцеўшы да Юргіса, сцягвае з яго ног чаравікі і выкідвае ў сенцы. — Не можаш перабудца як чалавек. Клянуся, другі раз укіну ў печ і спалю.

Юргіс дабрадушна ўсміхаецца, варушачы шырокімі ступакамі ў шэрых ваўняных шкарпэтках.

— Бачыш, Аквіля, якая яна чысцюля. Гэты фельдфебель ёй зусім галаву задурыву. Бачыла б ты, як яна тут чырыкала, калі яны зайшлі з настаўнікам. Хабт, хатэ, гэзагт, ух вэй бум. Пяць слоў і тыя на літоўскі капыл. Праўда, пап настаўнік па-пямецку лапоча як па пісаным, але ў Юсты з тым прусаком і без перакладчыка адмыслова атрымліваецца. Тэрэ-фэрэ, айн, цвай, драй, ха-ха-хі. Бяда толькі, што кавалер сёння не з той нагі ўстаў.

Юста падскочыла да Юргіса, малоціць яго кулакамі па спіне, учапілася ў валасы, аднак брат, не зважаючы на гэта, гне сваё. «Я, я, дас іст ніхт гут». Кепская справа з суайчышнікамі папа фельдфебеля. Дапалі былі да Чорпага мора, а ўчора ўжо і Гомель пакінулі. За год паклалі чатыры мільёны нямецкіх салдатаў і страцілі дзве трэці рускіх земляў. Калі немцы і далей будуць шыбаваць гэтакім тэмпам, паспяхова «скарачаючы фронт», дык у касавіцу ад Юсцінага жапіха і духу не будзе ў Лаўксадзісе.

— Наш дурненькі Юргяліс збіраецца стаць генералам, — здзекуецца Юста. — Намаляваў карту «Сто кіламетраў сюды-туды». Смех бярэ, калі ён, начытаўшыся нямецкіх паведамленняў з фронту, «займае» гарады, а потым, наслухаўшыся ўцекачоў-літоўцаў з Масквы, ледзь не плачучы «аддае» гэтыя гарады рускім. Далібог, не я буду, калі наш дурненькі Юргяліс не папячэ сабе скуры, слухаючы Маскву.

Юргіс хіхікае ў кулак: чаго баяцца такіх ідыётаў, як немцы.

— Я сказаў гэтаму даўтарыламу фельдфебелю — нос у яго, як дзюба ў дзятла, — што яны даўно маглі б заняць Маскву, калі б на-чалавечы паводзілі сябе ў акупававых краях. Але настаўнік пераклаў інакш. Тады я спытаўся, што яны думаюць рабіць, калі бальшавікі надступяць да

межаў Літвы. Настаўнік зноў-такі схлусіў. Баязлівец! Вядома, адкуль гэты недалугі фельдфебельчык можа ведаць, як Гітлер паверне палітыку, але Гітлер быў бы апошнім аслом, калі б не даў Літве незалежнасці. А калі б даў—мы ўсе за зброю, сталі б на дзяржаўнай мяжы — піводнага не ўпусцілі б на нашу зямлю. А немцы пяхай стаяць на сваёй мяжы.

Юста фыркае, штурхае Аквілю. Далібог, можна лопнуць са смеху! Дурпенькі Юргяліс стане на мяжы — і ўсе рускія, як вераб'і, што ўбачылі пудзіла, пырх у бакі.

— Лепш соплі падатры, чым усялякую лухту чаўпці, — устаўляе бацька, выйшаўшы з кухні. — Ваяка знайшоўся.

— Ваяка не ваяка, а ведаю трохі больш, чым пішуць газеты гэтага фельдфебеля. — Юргіс выцягвае з этажэркі нейкую кнігу і, не трацячы годнасці, тэпае на кухню.

— Чытай, чытай усякія смярдзючыя лісткі, пакуль галавы не скруціш, — кідае ўслед яму бацька. — Смаркачы! Яны затрымаюць рускіх, калі немцы, такая сіла, не могуць даць ім рады. Што новага ў вас, Аквіля?

«Што новага... Шмат чаго, вельмі шмат чаго новага, тата...» На самой справе, чаму б не параіцца з ім? Не казаць усё, як яно ёсць? Няўжо і ён, як Марус, думае, што Мікалас Джугас не ляжа за іншага паміраць на лаву?

— Зайшла маму праведаць, — няцвёрда кажа яна. — І па вас засумавала, хацелася б пагутарыць...

— Ну, пу? — падбадзёрвае стары.

Аквіля паказвае вачамі на дзверы пакоя, дзе ляжыць маці. Адчыненыя. Чуваць, як рыпіць ложкак. Прачнулася. А можа, і не спала?

— Я магу пайсці, калі такія сакрэты, — пакрыўдзіўшыся, ускоквае Юста.

— Якія тут сакрэты, Юста, сядзі, — супакойвае сястру Аквіля. — Ці не сустракалі Кяршыса, тата? Як там з камісоўкай? Хвэлька вельмі баяўся за гядога.

Бацька крэкча, пажаўцелымі ад тытуно пальцамі цярэбіць рудыя вусы. Эх, немец ужо не той, што раней. Мпогія спрабавалі падмазаць камісію, але мала каму ўдалося. Секлі без жалю. Як толькі коць спраўнейшы ды маладзейшы, квіток у зубы — столькі і столькі будзе заплачана — і на станцыю. Аднак жа той, хто сёння заявіўся на камісоўку, можа яшчэ дзякаваць богу — забралі толькі коней. А ўчарашніх абабралі да піткі — з фурманкамі ўзялі, са зброяй. І прыставілі да кожнага каня па чалавеку. Самі мусяць сваіх кармільцаў даставіць па месца. А дзе тое

месца, ніхто не ведае. Кажуць, адзін з камісіі прагаварыўся, што гэтыя коні з фурманкамі трэба пад Ленінградам. Патроны, прадукты падвозіць да аконаў, а адтуль — параненых. Набачацца людцы, чаго ад веку не бачылі, беражы іх божа!

— Гітлер, відаць, даўмеўся, як Ленінград узяць, — кпліва зазначае бацька. — Дзе табе, чалавеча, прабіць фронт конскімі капытамі, калі трэці год усе твае ваенныя машыны пічога не могуць зрабіць.

— Годзе табе мянціць языком! — крычыць са свайго пакоя Катра Табака. — Навучыць ён, барап з барапоў, вучонага, як ваяваць трэба. Лепш стань на калені ды памаліся богу, што каня не забралі.

Бацька адразу меншае.

— Ды ўжо ж, прापесла. Можна, старшыня заступіўся ці так шчасце спрыяла... — Запнуўся, адвёў вочы ўбок, але Аквілі зразумела, што ён падумаў: «Адомас усё роўна начальнік паліцыі, хоць і ляжыць часова ў доме вар'ятаў...» — А Хвэлька свайго гнедку... Але няма чаго засмуцацца, не ў аднаго яго такая бяда. Трэба радавацца, што не трапіў пад учарашні ўдар.

— Чаго ты аплакваеш Кяршыса, — зноў азваецца Катра Табака са свайго ложка. — Праз яго немцы ў нас такога ардэна забралі! Няхай пакусае пальцы, будзе ведаць, як пам было соладка. Не, Кяршыса ты не пераплюнеш, не шкадуй. Сёння ён страціў, а заўтра ўдзесяцёра здзярэ. Умее жыць, не тое што ты, хамут няшчасны.

Аквіля ўстала. Ах, з прыемнасцю б выйшла, нават не зазірнуўшы да маці. І не адчула б ніякай ганьбы, ніякіх дакораў сумлення.

— Як ваша здароўе, мама?

— А-а, гэта ты? Знайшла парэшце дарогу ў свой дом? — Старая сядзіць на ложку, абапершыся аб горку падушак. Сівыя валасы раскудлачаныя, твар зямлісты, схуднелы, як сушаны грыб. Тонкія губы яшчэ больш патапчэлі — нейкія тапюткія палосачкі, прыліплыя да папсутых зубоў. Аднак вочы надзіва жвавыя і маладыя. Аж пяёмка глядзець у іх: разваліпа ўжо, а гэтулькі злосці і здзеклівасці ў паглядзе!

— Сядай, госцяй будзеш. Ну вось, і тваю маці адолела хвароба. Трывушчую з трывушчых. Пачалося з галавы — і пасунулася ўніз, уніз... Душыць. Пад сэрцам млосна, нібы пагамі таўклі. Доктара да мяне прывозілі, але што гэтыя дактары супраць волі божай? Няўжо прыйшла пара ногі выцягнуць?

— Нічога,— кажа Аквіля, не гледзячы на маці.— Паправіцеся.

— Адно кажаш, другое думаеш. Не хлусі, бачу: чырвоную сукенку надзенеш, калі памру.

— Вы мне сонца не засціце.

— Ведаю, усе вы чакаеце, калі акалею. Надакучыла. І ўсё таму, што добра вам хацела. Людзей з вас зрабіць хацела, на погі паставіць. На гару пхала воз, а вам не падабалася. Вядома, з гары весялей тарахцець, але ці далёка? Адпусціла б лейцы, дык гэты барап з бараноў даўпо зрабіў бы нас галапузымі, якім сам быў трыццаць гадоў таму назад.

Аквіля сядзіць на крэсле ў нагах у маці. Цяжкае паветра закаркаванага памяшкання, насычанае пахам лекаў. За акном — шэры куст шыпшыны, дрэвы па-над страхою гумна. Далей палі пад бедным кажухом першага снегу, спярэшчаным чорнымі латкамі. Над пагоркамі расселіся сядзібы, уздоўж равоў маркоцяцца купкі сіратлівых хмызнякоў, туманлівая сцяна лесу падпірае нахіленае нябеснае скляпенне. Пайсці б у гэтыя звечарэлыя палі і ніколі больш не вярнуцца!

— Адатнуліся ад маці, як скарынка ад буханкі хлеба,— паракае старая.— Адомас, гэтакі ўжо добры сын, і той, прыязджаючы ў Лаўксадзіс, не знаходзіць дзвярэй роднай хаты. Што я яму зрабіла? Можа, кепскага хацела, калі забараняла браць Дайлідаву Мілду, гэту шлюндру са шлюндраў? Паслухаўся б мяне, калі гэта сука была яшчэ ў дзеўках, не прысох бы да саламянай удавы — усё інакш павярнулася б. Барап з бараноў! Выпіла баба атруты, і яму ўсё змяшалася ў галаве. Бацькава кроў. У нашым родзе Яўтакісаў не вадзілася такіх вахлакоў.

— Але і такіх, што людзей стралялі, таксама не вадзілася,— не вытрымала Аквіля.

Твар у старой балюча перасмыкнуўся. Яна прыціскаецца да горкі падушак, пасічелымі губамі хапае паветра. Можа, боль здушыў, а можа, усім цяжарам наваліліся на яе гэтыя словы. Бароніцца ад іх, махае ў сябе перад носам звялымі рукамі.

— Гаворыш, абы гаварыць. Хто страляў? Каго? Плёткі вясковых галадрапцаў. Бальшавікоў! Ненавідзяць уладу, вось і мелюць языкамі, брэшуць. І ты разам з імі. Супраць роднага брата! Ачомайся! Нехта недзе пачуў, падхапіў з дзесятых рук. А хто бачыў? Пакажы хоць аднаго. А калі нават нешта і было... Служба, абавязак. Ва

ўсе часы ўсякая ўлада карала сваіх ворагаў. Хрысціянска ішла супраць хрысціян, і то бог благаславіў — не грэх забіваць салдату. А тут вайна з бязбожнікамі. Святую веру бароніць. Як у цябе язык паварочваецца! Гэтакае на свайго брата? Чым бязглуздыя плёткі разносіць, лепш бы з'ездзіла адведаць.

Аквіля маўчыць, упарта пазірае ў акно. У грудзях усё ажпо віруе. Засыпала б маці гарою найгоршых слоў, аднак хоча як мага хутчэй закончыць пакутлівую размову. «Калі б яна ведала, што мае губы, якія толькі што датыкаліся да яе лба, пядаўна цалаваў Марус...» У страху скурчылася, быццам учэпісты матчын позірк мог прачытаць яе думкі.

— Можна, Кяршыс вярнуўся. Пайду, — кажа яна, намерваючыся ўстаць, але матчын голас зноў прыціскае яе да крэсла.

— Не паедзеш да брата — па мэмы бачу. Шалапутка з шалапутак. Нейкі большавік даражэйшы ёй за роднага брата. Што, можна, няпраўду кажу? Ага, нават вушы пасі-нелі. Вар'яты! З тым рускім салдатам маглі ўсіх загубіць.

— З рускім салдатам? — Аквіля з палёгкай уздыхае, пачуўшы апошнія словы, але ўсё яшчэ адчувае, як варушацца валасы на галаве.

— Не выкручвайся, гэты баран з бараноў мне ўсё раскажаў. Прывалаклі з лесу, запхнулі ў сена. Калі б не Адомас, хто ведае, чым бы скончыліся вашы праявы.

— Адомас... — Аквіля з нянавісцю зірнула на маці. — Так, ён зрабіў тое, што вы таксама зрабілі б: выкінуў чалавека, што паміраў, на вуліцу.

— Гасподзь накановаў яму памерці ў лесе, аднак вы не паслухаліся волі ўсявышняга, вось ён і памёр у іншым месцы.

— Думаю, яшчэ не позна данесці на мяне ў гестапа.

Старая выбухае трохпавярховай лаячкай, а потым пачынае смяцца. Дзіўна хіхікае, фыркае, быццам кошка перад сабакам. Знайшлі ад каго хавацца — ад свайго чалавека! Гэты баран з бараноў — зразумела. Альбо Аквіля. Ёй увесь час бракавала адной клёпкі. Аднак жа Адомас! І гэты ні слова. Нібыта не яна, Катра Вайнарэня, а сам д'ябал яго нараджаў. Каб не Юргіс, так бы і не ўведала нічога, што тады дома тварылася.

Ох, гэты паганец з паганцаў! Без нажа хоча маці зарэзаць. Кнігі, газеты, радыё. Да работы з кіем не загоніш.

Крычы не крычы, а ён сваё робіць: круціць гэтую бражджотку і зубы выскаляе. І адно дзяўбе: рускія ідуць! Прыйдучь ці не прыйдучь, пан бог ведае, але калі падумаеш, што гэта можа здарыцца, сэрца ў грудзях замірае. Авох! Тады ўжо развітвайся з гэтым светам. Усім пассякаюць галовы, як качаны капусты, за тых жыдоў. Не апраўдаешся: я ж не страляў,— пакладуць у ямы, як немцы паклалі іхніх таварышкоў, і пічога не зробіш. Гэта яны ўмеюць, ведаем: усе газеты пішуць пра зверствы бальшавікоў. Дык вось, пазаўчора Юргіс як распусціў глотку... Рускія занялі такія і гэтакія гарады, забілі столькі і гэтулькі немцаў... Назад ужо не ідуць, усё пручь наперад і наперад, усё бліжэй да Літвы... Як пачне, як пачне — а балбатаць гэты прыдурак з прыдуркаў умее,— ёй, Катры, нават блага зрабілася. Такі страх узяў, нібы фронт ужо тут, у двары поўна салдатаў, а ў вокны цэляцца іх доўгія стрэльбы. Пачала крычаць не сваім голасам, клікаць на помач. У пакой ускочыў бацька, збегліся дзеці, кінуліся супакойваць, аднак ёй усё роўна ўсюды мірціліся рускія, так і не змагла заснуць да раніцы. Тады гэты баран з барапоў і сказаў ёй: мы з Аквіляй хавалі рускага лётчыка і той выдаў такую распіску, каб бальшавікі, калі прыйдучь, нічога кепскага Вайнарасам не рабілі.

— Не дай божа, каб давялося хапацца за гэтую паперку. Але калі давядзецца... Можа, толькі паглядзяць на яе, як на якую саломінку, плюнуць — і за горла... Але тапелец і за саломінку хапаецца. Адвядзі, госпадзі, гэта цяшчасце з няшчасцяў.

Змарылася, замоўкла. Рысы твару памякчэлі, вочы пабляклі. Сінія палоскі губ варушацца: канчаюць нявыказаную думку альбо шэпчуць малітву свайму богу?

Аквіля ўстае, марудзіць, намагаючыся перамагчы агіду. Але дарэмна. Упураны ў падушкі твар адштурхоўвае ад сябе, і яна, не пацалаваўшы маці, бокам выбіраецца з пакоя. Яе праводзіць змрочны позірк, у якім больш горкай крыўды, чым злосці.

Бацька стаіць на двары, прыхінуўшыся да плота, жуе гарох. Толькі што сыпануў жменю галубам, і тыя дзяўбуць, хмарай апусціўшыся да яго ног.

— Паглядзі, якая ў мяне сямейка,— усміхаецца ён, убачыўшы Аквілю. Шчаслівы, як і гэтыя птушкі: піхто на яго не сварыцца.— Развялося іх — не злічыць, трэба будзе больш кашоў падвесіць пад страхою. Падабаецца ім тут. Няхай плодзяцца. Няхай хоць птушак большае, калі

людзей меншае. Аднак жа як там пачувае маці? — парэшце згадвае ён.

— Хворая як хворая. Зайду як-небудзь зноў адведаць.

— Заходзь, заходзь, Аквілюта. Абое з Хвеліксам заходзьце.

Аквіля здалёк агінае галубіную чародку, каб не спужаць. Каля Рудзькавай буды круціцца Юргіс. Яна махае ім абодвум. Юсты пiдзе не відаць. Мабыць, панеслася ў вёску.

— Здаецца, ты мне хацела нешта сказаць, — даганяе бацькаў голас.

Ах, пра Маруса! Не, цяпер ужо не...

— Спяшаюся. Другім разам, тата.

І адыходзіць не азіраючыся. Ледзьве не бегма, хоць і спяшацца ёй няма куды.

Панурья старыя дрэвы за гумном. Сядзібы. Голыя купкі кустоў абапал равоў.

«...Тады гэты баран з бараноў і сказаў, што ён мае такую распіску...»

...Такая пустэча ў палях! Ажно сэрца шчыміць...

V

Вароты шырока адчыненыя. Нібы на падворак уваліўся цэлы полк гасцей. Свежая каляіна. Збруя абы-як кінута на ганак каля свiрна. Хіба гэта ў Кяршысавай натуры? Гнядога, праўда, забралі, але ці гняды прычынай?..

Са здранцвелым сэрцам спяшаецца ў хату. Яго няма. За клуняй — калёсы, між аглобляў валяецца пуга. Нават пад паветку не паставіў фурманку. Убягае ў клуню, але і тут пуста. Вочы міжволі шмыгаюць угору, слізгаюць па бэлыцы. Цьфу! Дурнейшай думкі быць не можа... Топчацца на месцы, глядзіць у той бок, дзе хлеў. Нічога там не змянілася, аднак нешта і не так, як яна пакінула. Драбіна! — парэшце заўважае яна. Калі злезла, забыла паставіць яе каля тарпы сена, і вось яе няма на ранейшым месцы. Няма ні тут, ні там. Яна выходзіць з клуні, зазірае пад паветку. Вось яна дзе! Засунута каля самай сцяны за дошкі, толькі кончык тырчыць.

...Кяршыс у хляве. Стаіць ля каровіных ясляў, пазірае па столь. У руках вілы. Аквіля не адразу заўважыла, што гэта не гнаявыя вілы, не сахор, а двухзубыя, па доўгім дзержаку, якімі жанчыны падаюць адна адной салому, калі кідаюць стог.

— А-эх, а-эх... І яна аб'явілася, — стогне ён, убачыўшы Аквілю.

Яна нешта ляпеча, ашаломленая выразам ягонага твару. Першы раз бачыць яго такім. Не, бачыла ўжо — калі на Лаўрукасавых хрэсьбінах ён ударыў Кучкайліса.

— Хадзіла да бацькоў... — парэшце ўдаецца ён суняць дрыгаценне губ. — Кажуць, нашага гнядога забралі...

Яго позірк ляціць да яе, быццам з усяе сілы шпурнутыя вілы. Душыцца словам, варушыць сківіцамі, нібы ніяк не можа праглынуць кавалка, што захрас у горле.

— Гняды, а-эх, ёй толькі гняды... — парэшце вырываецца з рота нешта пакштальт стогну. — Толькі гняды, і нічога больш... Ёй толькі...

— А што ж яшчэ болей, Хвэлька? Конь цяпер... — Яна замаўкае, не закончыўшы сказа; яго твар проста страшны. Зніклі вочы, шчокі, падбародак. Застаўся толькі адзін рот, перасмыкнуты сутаргавай грымасай.

— А-эх, дажыўся, ах, і дажыўся! — выкрыквае ён, стоячы каля ясляў. — Каб жонка мяне ашуквала! За каго ты мяне ўважаеш? Можа, я сляпы і глухі, не бачу, што ў доме творыцца? Можа, я дзіця някемлівае? Мала таго што свінню адабралі, а сённяя з лепшым канём расстаўся, — хочаш яшчэ горшую бяду наклікаць? Каго ты там хаваеш на вышках?

— Хвэлька... Павер... — лапоча яна, сама не ведаючы што.

— Падманшчыца ты, манюка. Быццам я вораг свайму дому. А-эх, і хлопчыка, здаецца, не крыўджу, і цябе люблю як умею. Чаму ж ты мяне на пасменшышча выстаўляеш?.. — Голас апаў, не грывіць вадаспадам, але ўсё яшчэ клякоча, нібы вада па камянях. — Хіба я табе не муж? Хіба не прысягнулі мы перад богам быць адзінай душой і целам? Чаму ж ты гэтак са мной, Аквіля? Што кепскага я табе зрабіў?

Яна нешта адказвае. Не, толькі мыляе губамі, намагаючыся адказаць. Дзіўны сон. Вось Кяршыс нахіляецца ўперад, нібы намерваецца скокнуць. Святло, што сочыцца з дзвярэй, цяпер лепш асвятляе яго твар. Губы перакрывіліся, нібы ён смяецца. Ступіць яшчэ крок — і ўсадзіць вілы Аквілі ў грудзі. Дзяржак сапраўды нахіляецца, перакручваецца ў паветры, і зубцы ўлазяць... у столь. У шчыліну паміж жэрдкамі. Ён нічога ўжо не кажа (а можа, яна не чуе?), толькі, напружыўся, крадзецца па хляве і, цяжка сапучы, поркае ўсюды, дзе пралазяць вілы.

Чах-бах, чах-бах. Над стойлам глядога, у тым месцы, дзе Марусаў ложкак, плечыкі вілаў не ўвапруцца ў жэрдку: там шчыліна шырэйшая, жмут саломы вытыркпуўся з яе на шырыню далопі. Але ад дзвярэй шчыліна здаецца пейкай большай і цямнейшай. Звісны са столі, калышацца вехцік саломы. Адарваўся, ляціць упіз... За ім гопіцца другі...

Аквіля пачынае варушыцца. Не, не ўся — кратаюцца толькі погі. Неверагодна цяжка адарваць ад гною пагу, каб змагчы зрабіць хоць малюпасенькі крок. Цёпкае, нібы спутаная, усё глыбей і глыбей грузнучы ў нябачнай багне. Але Кяршыс ужо тут. Павісла ў яго на руцэ, упала на калені да пог.

— Годзе! Годзе! — крычыць, нібы звар'яцела. — Хочаш чалавечай крыві! Вось япа!.. Тут! Пі! Забівай! — Шырокім узмахам вырывае з Кяршысавых рук вілы, кідаецца да стойла гнядога і, падскокваючы, стукае віламі па жэрдках. — Марус, Марус... чуеш? Збірайся... выходзь, калі можаш... Кяршыс прагне тваёй крыві... — Шпурляе ў стойла вілы і кідаецца да дзвярэй. — Бяжы ў вёску, кліч сваіх немцаў. Свінню і каня забралі, а чалавека сам ім аддай.

Праз слёзы нічога не бачыць. Двор. Чорная папшча адчыненых дзвярэй. Пад нагамі хрупае падмерзлы гной. Пах дзэгцю, што перабівае хмельны водар сена і кашюшыны. — — — — — Шамаценне саломы. Згорблены, трымаючыся адною рукою за крокву страхі, другую выцягваючы перад сабою, быццам сляпы, што памацвае ляскай дарогу, вылазіць Марус. Без шапкі, без ботаў, аднак паспеў нацягнуць штаны, а на плечы пакінуць і спехам зашпіліць кажушок. Нейкі час глядзіць зверху, учапіўшыся за кроквіну, потым робіць крок, адпусціўшы сваю апору, аднак тут жа губляе раўнавагу і прыхінаецца спіною да саламянай сцяшы.

Кяршыс стаіць каля тарны сена, задраўшы галаву і разявіўшы рот. У руках, усаджаючы зубцамі ў зямлю, вілы, якія Аквіля толькі што зашпурнула ў стойла гнядога. Дзяржак уздрыгвае, пальцы, якія сціскаюць яго, пабялелі, аднак твар надзіва спакойны.

— Марус... Марус... — шэпча Аквіля сабе, усміхаючыся праз слёзы. — Ты не турбуйся... Цяпер ты ўжо зможаш убачыць свайго хлопчыка... Цяпер дык ужо папэўна...

Але ён не глядзіць на яе. Яго вочы прыкуты да Кяршыса. А Кяршысаў позірк уцяты ў яго. Вочы абодвух

скавапы паміж сабою, нібы два вязні адным ланцугом. Але адзін з іх ведае, што асуджаны за віну другога; ён дык не вінаваты, а-эх, бачыць бог, не вінаваты; і гэтая непарушная перакананасць у сваёй праваце дадае яму спакою і цвёрдасці.

— Чырвоны Марус... Нямуніс...— пасля доўгай цішы цэдзіць ён.— Што, маю жанчыну забраць прыйшоў?

— Хіба яна калі была твая? — нібы рэха, далятае адказ.

— Кажаш... ага...— Вілы вагаюцца, нібы хочучь вырвацца, але голас спакойны.— Можа, калі і не была мая, а цяпер мая... Жывём... Не аддам!

Марус усміхаецца. Там, на вышках, вечаровае сутонне ўжо згусла, і яго твар здаецца шэраю плямаю — усе рысы сцерліся, расплыліся,— аднак Аквіля ўпэўненая, што ён усміхаецца.

— Гэта ўсё, што ты хацеў сказаць?

— Што тут яшчэ скажаш? З'явіўся, як у свой дом, зводзіш чужую жонку. А калі са сваімі бальшавікамі даваў драла, яна не трэба была. Кінуў з дзіцем, няхай сама, як ведае... Змыўся — што ж, твая справа, але чаго прыйшоў? Можа, вайна там скончылася, няма ўжо ў каго страляць? Закарцела тут, у маім доме, вадзі каламуціць. У самага жыцця няма, хочаш і іншых утапіць.

— Не патонеш.— Марус горка засмяяўся.— Ты з такога матэрыялу, які не баіцца ні вады, ні агню. З усіх бакоў захінуты. А мае рукі звязаныя. Сынрок, сястра, Аквіля...

— Маўчы!

— Аквіля! — цвёрда паўтарае Марус.— Мая зброя зараджана, але ў гэтай сядзібе яна не выстраліць. Ты гэта добра ведаеш.

— А-эх, ён яшчэ пра стральбу! Насабачыўся за два з паловай гады, ага, лепш, чым равы капаць, а ці ведаеш ты, з якога боку сёння дзьме вецер? — Аквіля не пазірае на Кяршыса, аднак адчувае ў яго словах жудліваю ўсмішку («А-эх, задам я пытлю тхарам, будуць ведаць, як яйцамі ласавацца...»)— Сёння вецер на вёску, з боку хаты, а гумно далёка — не перакінецца. Вось падпалю клую, і страляй, колькі тваёй душы падабаецца, паказвай сваю навуку.

— Навошта кажаш, чаго не зробіш? Такая страта не для тваёй натуры, Кяршыс. Ёсць куды прасцейшае вый-

сце: пасадзіць Чырвонага Маруса на фурманку і завезці да немцаў у вёску.

— На фурманку? Да немцаў?..

— Не турбаваў бы цябе, але, бачыш, пага... Кепскі пакуль што з мяне хадох.

— На фурманку і да немцаў? — Кяршыс шчыра здзіўлены.

— Скажаш, што знайшоў... Ну, ты сам лепш ведасш, што ім сказаць. Але будзь чалавекам, Кяршыс. Я большага не хачу ад цябе, чым ты можаш. Разумею тваё становішча і ўсё астатняе... — Марус запнуўся, мацае рукамі навокал, быццам у той шаматлівай саломе шукае згубленыя словы. — Дазволь мне тут застацца да поцемкаў. Потым пайду. А што будзе далей — мой клопат. Даю слова, — калі табе маё слова хоць нешта значыць, — да таго часу, пакуль ты з'ясі вячэру, мяне не будзе не толькі тут, у клуні, але і на тваім полі. Паўзком папаўзу з тваёй дзялячкі, калі не змагу ісці. Але кульбаку ты мне мусіш выказаць, Кяршыс. І паказаць майго сына. Я маю на гэта права. Асуджаным на смерць таксама дазваляюць развітацца са сваімі блізкімі.

Аквіля, скурчыўшыся каля тарпы, жаласна скімліць. Чуе Кяршысаў кашаль, шамаценне саломы наверх. І зноў Марусаў голас. Апускаецца, нібы чалавек у ваду. Усё глыбей і глыбей. Выстаўленыя наперад рукі падымаюцца, нібы шукаюць, за што ўхапіцца. Але над галавою толькі паветра і вада, толькі паветра і вада, толькі паветра і вада...

— ...Застануцца табе мае гектары, сядзіба, і тваёй жанчыны, як ты кажаш, не забяру. Марус Нямуніс не дзеля гэтага пайшоў ваяваць. І не дзеля гэтага апынуўся ў цябе на вышках. Нарэшце, не дзеля гэтага, калі сцямнее, падасца адгэтуль, каб ужо заўтра, можа, немцы прывезлі яго труп у Лаўксадзіс. Але табе гэтага не зразумець, Кяршыс. Ведаеш, што трэба зямлі, каб выціснуць з яе дзiesiąтае ці пятнаццатае зерне, але ніколі не ўмесціцца ў тваёй галаве, як цяжка чалавеку, калі ён мусіць паміраць заўчасна і не так, як трэба паміраць.

— А-эх, ён ужо пра смерць... — Кяршыс злосны і спалоханы. — Не Кяршыс табе даў жыццё, не Кяршысу яго ў цябе забіраць. Каб чалавек на маёй віне... А-эх, гэта ўжо не! Хто ведае, што табе бог накановаў — кулю, пятлю ці хрысціянскую смерць на лаве са свечкаю ў руцэ? Можа, якраз гэта, бо ці мала людзей з цягам часу прыходзяць да

розуму? Ці ў маёй моцы стаць пасуперак боскай волі? Цела чалавека забіць і душу загубіць? Не, усявышні нікому не даў такога права. Ні мне, ні табе, ні камусьці іншаму, няважна, што ўсе вы страляеце, вешаеце адзін аднаго, адымаючы ў бога тое, што яму аднаму належыць рашаць. А-эх, я гэтага не зраблю! А-эх, не ўжо, я гэтага не зраблю! Можна, немцы ўсіх нас... Але бог і людзі будуць ведаць, што Кяршысавы рукі былі ў гнаі, у зямлі, толькі не ў крыві. Не вазьму чужой крыві на сваё сумленне, няхай яна кладзецца па тваё, Нямуніс.

— Не разумею тваёй казані.— Марус стаіць, выставіўшы хворую нагу, упіраючыся плячамі ў салому. На твары здзіўленне і ўсё большая надзея.— Дык як? Здаецца, я магу спадзявацца, што ты дазволіш мне тут застацца дзевяць гадзіны?

— Прышоў без спросу і пойдзеш без спросу. Ці праз тры гадзіны, ці праз тры сутак. А-эх, табе лепш ведаць. Я цябе не выганяю. Сядзі дзе сядзеў, калі трэба. Я не хачу нічога ні чуць, ні бачыць. На вышках, ага, адкуль ты вылез, жэрдыкі рэдка насцелены. Адгарні салому і пашукай у столі шырэйшую шчыліну. Праз яе буду падаваць яду. Я сам. Няма чаго лазіць па драбіне. Няма ў нас ніякай драбіны! Ва ўсёй Кяршысавай сядзібе няма і не было ніякай драбіны! Зразумеў? Унізе, пад тым месцам, дзе цяпер стаіш, вывалю воз саломы. Калі захочаш падацца сваёю дарогай, можаш саскочыць. Шыбуй, адкуль прыцягнуўся. Немцам у лапы ці сваім у абдымкі. Я нічога не ведаю, не бачыў, не чуў. І дай божа, каб мае вочы не бачылі больш цябе, Чырвоны Марус.

Раздзел шосты

I

Гедымінас не мог пазбыцца гнятлівай думкі, што, параіўшы Васілю не ўцякаць да партызанаў, стаў міжвольным вінаваўцам гібелі Пуплясіса і яшчэ трох чалавек. У гэтым ён пераканаўся, яшчэ раз пагутарыўшы з Чорным Куксам, які добра ведаў план уцёкаў. Таму, рашыўшыся сабатаваць дзяржаўныя пастаўкі, ён не так хацеў нашкодзіць акупацыйнай уладзе, як памагчы Пуплясісавай удаве і Чорнаму Куксу і гэтым хоць часткова выку-

піць сваю віну, на якую менш уражлівы адно толькі махнуў бы рукою.

На пачатку кастрычніка ў Лаўксадзісе талакою ўзяліся за малацьбу. У сярэдзіне месяца малатарня прыехала і ў сядзібу Джугасаў. Праз некалькі дзён, змалаціўшы, Гедымінас запрог пару коней у фўру, загрузіў яе мяшкамі са збожжам і, заваліўшы зверху саломай, поччу завёз Пуплясені. У хлёўчуку ўдавы, які, як і свірац, немцы вымелі дачыста, апынулася гэтаксама і Джугасава свіння, што прызначалася на пастаўкі, а Чорны Кукса, нібыта за работу, павёў цялушку і атрымаў у прыдачу некалькі цэнтнераў жыта. Пуплясеня не ведала, як дзякаваць Гедымінасу, а Чорны Кукса, здагадваючыся аб прычыне суседавай шчодрасці, толькі пацэпваў плячамі, на свой капыл вытлумачваючы ўчынак Джугасаў.

— Гэтыя шчадроты могуць табе дорага каштаваць, Гедымінас,— сказаў ён.— Аднак я бяру іх на сваю душу: калі што, Чорны Кукса не застанецца ў даўгу, каб цябе качкі стапталі, не бойся.

Толькі на пачатку лістапада Гедымінасу адкрылася, што меў на ўвазе Чорны Кукса. Ён не ведаў, што за чалавек хоча сустрэцца з ім, аднак зразумеў: гэта нехта з партызанаў. На дамоўленае месца прыйшоў не столькі з цікавасці, колькі жадаючы адразу ж рассеяць любыя спадзяванні, якія, мабыць, ускладаюць на яго, Гедымінаса, людзі, звязаныя з Чорным Куксам.

Таямнічы таварыш чакаў іх на ўскрайку Вянцакага лесу ў зацішнай хатцы рабочага з тарфянішча. Потым Гедымінас убачыў яшчэ двух чалавек, апранутых па-сялянску, аднак узброеных. Адзін быў незнаёмы, а другога ён быццам недзе бачыў. Трэцяга Гедымінас пазнаў з першага позірку, як толькі ўвайшоў у хату: Марус Нямуніс! Гэтакай сустрэчы Гедымінас не чакаў! Яны доўга паціскалі адзін аднаму рукі, дзівячыся і радуючыся, што пасля такіх пакручастых гадоў лёс зноўку звёў двух добрых знаёмых, якія, праўда, ніколі не былі сапраўднымі прыцелямі, аднак паважалі адзін аднаго.

— Не гневайся, Гедымінас, што давялося пратупаць гэтакі кавалак дарогі на сустрэчу са сваім колішнім вучнем,— перапрасіў Марус.— Папраўдзе, гэта я павінец быў наведання да цябе, калі быў у Лаўксадзісе, але, павер, такая раскоша ў нашых умовах часта звязана з рызыкай пазбавіцца галавы.

— Ты быў у Лаўксадзісе? — здзівіўся Гедымінас, пазіраючы скоса на Чорнага Куксу.

Той перпрыкметна ўсміхнуўся ў каўпер.

Цяпер Гедымінас пазпаў і другога ўзброснага мужчыну — гэта быў Іван, палонны, што працаваў у Кяршыса.

— Уцёкі з фальварковай парабкоўні... — пачаў быў ён, але тут увайшла гаспадыня з гарчай гарбатай, і ўсе падселі да стала.

— Я ведаю, як ты ставішся, дакладней, ставіўся да ўцёку палонных, — падхапіў Гедымінасаву думку Марус. — Тваё меркаванне пра нас, партызанаў, не такое, каб нам сядзець поруч і папіваць гарбату. Але пасля таго як вы з бацькам вырашылі даць немцам пстрычку з гэтымі пастаўкамі, у нас ёсць падстава меркаваць... Вядома, калі ваша рашэнне не нейкая прыхамаць і не выпарыцца, калі вы ўбачыце на двары паліцыю.

Гедымінас нявесела засмяўся.

— У такім выпадку мы мусілі б забраць у людзей, што ім самі далі, — адказаў ён, ставячы побач з талеркай адпітую да паловы чарку гарэлкі. — А гэтага мы з бацькам ніколі не зробім. У нашай гаспадарцы збожжа засталася якраз на хлеб і каб засеяць вясною зямлю. Селянін — калі ты ведаеш літоўскага селяніна — будзе карміцца саломаю са страхі, але зберажэ насенне. Вядома, самаўправа можа вымесці нашы засекі да апошняга зярняці, але, мяркую, гэтага не дазволіць зрабіць элементарны нямецкі разлік.

— Дзіва што, — ірапічна заўважыў Марус. — Ваша самаўправа пакуль што яшчэ не страціла пашаны да смета-наўскіх ордэнаў і, апроч таго, мае спагаду да людзей, якіх лучаць крэўныя сувязі з ахвярамі большавікоў.

— Напэўна, гэта так, хоць мы з бацькам, вырашыўшы дапамагчы людзям у бядзе, не кіраваліся такімі сонечнымі перспектывамі, — холадна адказаў Гедымінас, дапіўшы чарку да дна. — Вы б'яце немцаў, але ведаеце іх, на жаль, толькі як мішэнь. Пуплясеню — што праўда, то праўда — яны абабралі да піткі. Паказальнае пакаранне за мужа, так сказаць. Была б яе гаспадарка большаю, а едакоў — менш, упэўнены, яны пакінулі б збожжа на насенне, каб новы гаспадар меў чым вясною засеяць палі. У першую сусветную вайну адзін рускі палонны расказваў майму бацьку, што неяк, выцесніўшы пемцаў з пазіцый, яны знайшлі за акопамі градкі, падрыхтаваныя пад кветкі. Гэта рыса іхняга нацыянальнага характару — спыняцца па дзень, а рабіць так, нібы тут век збіраюцца жыць.

— Па тым, як яны напакуюваюць ямы людзмі, не скажаш, што яны збіраюцца жыць тут век, — кпліва зазначыў Марус. — Ім карціць як мага хутчэй абрабаваць край і выбрацца да д'яблаў, пакінуўшы пустую зямлю такім мысліцелям, як ты.

— Не, наколькі мне вядомы асновы нацыянал-сацыялісцкай ідэалогіі, яны думаюць інакш: толькі ачысціўшы наўкола сябе прастору ад такіх мысліцеляў, як Нямуніс, Джугас і да іх падобных, яны створаць на зямлі тысячагадовы рэйх, — жартуючы, адказаў Гедымінас. — Аднак ім важна, Марус, каб Джугасаў палетак не заставаўся аблогаю. Немцам трэба хлеб. А без насення і рабоў хлеба не будзе. Мы з бацькам аказаліся непаслухмянымі рабамі. Яны прышлюць распарадчыка, каб камандаваў намі, а то і зусім вытураць з хутара. Але ўсё роўна, што б ні здарылася, нацысты не атрымаюць таго кавалка, што дастаўся Пуплясені і Путрымасу.

Гедымінас замоўк, злавіўшы кплівы Марусаў позірк. Нейкі час чуваць было толькі, як пабразгвае посуд і чаўкаюць едакі за сталом.

Чорны Кукса прапанаваў выпіць яшчэ па чарцы.

— Не хачу зычыць табе, Гедымінас, бяды, — сказаў Марус, калі чаркі былі асушаны і мужчыны зноў налеглі на яду. — Мяркую толькі, што ты занадта добрай думкі пра фашыстаў. Ты ім уступаеш сваю гаспадарку, а не бярэш у разлік, што яны могуць і галаву запатрабаваць. Ты, можа, і не чуў, але мне вядомыя выпадкі, калі яны забівалі сялян, якія не паздавалі паставак. Не сцвярджаю, што яны мелі заслугі і пакутніцкі арэол твайго бацькі — гэта былі звычайныя савецкія людзі, — але ў тэроры акупацыйных улад дарэмна было б шукаць нейкай трывалай асновы.

— Я і не шукаю яе, Марус. Вельмі магчымая рэч, што ўсё адбудзецца якраз так, як ты кажаш. Аднак гэта не мяняе сутнасці справы. Я зрабіў так, як мусіў быў зрабіць сумленны чалавек, а што да вынікаў — яны ад мяне не залежаць. Я проста не мог не зрабіць, што зрабіў, Марус. Чалавек, які не ўмее плаваць, ведае, што ён загіне, а ўсё роўна кідаецца, каб уратаваць тапельца. Пачуццё чалавечнасці, адказнасці перад сваім сумленнем часам бывае мацнейшае за страх смерці.

— Вось тут і пачынаецца сапраўднае героіства, Гедымінас, — узрушана загаварыў Марус. — Так паміраюць нашы людзі, так загінуў Пуплясіс. Аднак, бачыш, адна спра-

ва намерці за чысціню свайго сумлення, а другая — змагца за тое, каб у будучым нікому не давялося пэцкаць рукі крывёю. Самому ўтапіцца і іншага не ўратаваць — прыгожа, высакародна, але, калі на сутнасці, — танна. А з нашага пункту погляду — і злачынства. Калі ты, чалавеча, не ўмееш плаваць, дык і не скачы ў ваду. Пажыві яшчэ, пакуль навучышся. Навошта непатрэбныя ахвяры? Хіба мала людзей гіне? Паслухай, Гедымінас, я ж не прананоўваю табе адразу ж, скончыўшы піць гарэлку, браць аўтамат і выходзіць з гэтай хаціны разам з намі, хоць гэтакі ўчынак быў бы самы разумны — пасля можа быць позна. Я хачу, каб ты зразумеў: твой шлях вядзе толькі да пас, Гедымінас.

Гедымінас збянтэжана маўчаў. Ідучы сюды, ён падрыхтаваўся да падобнай атакі, але самагонка разагрэла кроў, і цяпер ён адчуваў сябе так, нібыта сядзеў у добрага знаёмага сярод вясковых хлопцаў, якія перакуляць яшчэ па чарцы, а потым выйдуць на вуліцу і дружна заспяваюць песню.

— Да вас... так... можа быць... — нарэшце вымавіў ён. — Я магу пайсці да вас, але ці буду я з вамі душою, Марус? Ты ведаеш маё мінулае. У часы Сметаны і потым. Тады я пайшоў быў да іх, але ці быў я з імі? У саракавым запрасілі вы — і я таксама спрабаваў ісці ў нагу. Нічога добрага з гэтага не атрымалася. Не такога я крою чалавек, ніяк не магу навучыцца плаваць. Вядома, не было б ніякай трагедыі — я маю на ўвазе маёй трагедыі, — калі б я прызвычаіўся праходзіць міма тапельца, як большасць нармальных людзей. На жаль, цягне ў ваду, і ўсё... Часам зайздросчу такім людзям, якія са спакойнай душою забіваюць іншага і заўсёды маюць чым апраўдацца, калі ў іх спытаешся, чаму яны так зрабілі. «Знішчыў ворага айчыны. Нягодніка, забойцу...» А гэты вораг айчыны, калі б ён уваскрэс і ўсю абоіму выпусціў у кáта, напэўна, адказаў бы такімі самымі словамі...

— Няўжо вайна не навучыла цябе адрозніваць ахвяру ад забойцы? — заклаваў Марус.

— Не. Яна толькі даказала мне, і на гэты раз канчаткова, што ўсе мы ахвяры і ўсе мы — забойцы.

— Ну-у-у, — працягнуў Марус. — Нашто заходзіць гэтак далёка? Каго-каго, а сябе, я думаю, ты хочаш вылучыць з гэтай кампаніі.

— Стараюся, Марус, паколькі хапае мяне самога. Але ў гэтым пякельным катле, у якім сягоння мы варымся,

усё так перамяшалася, што, нават не жадаючы забіваць, усё роўна стаповішся забойцам. Міжвольным забойцам. І, зразумела, ахвярай таксама. Аднак большасць людзей не разумее сваёй віны альбо ўмее выдумаць сабе апраўданне. Гэта іхняе шчасце і наша ўсеагульнае пяшчасце, бо ў той час, калі яны паміраюць з усмешкаю праведнікаў на вуснах, мы застаёмся жыць на зямлі, запаскуджанай гэтакімі вылюдкамі.

— Пацешна гаворыш. Кульні яшчэ чарку, — падахвоціў Марус, маскуючы іроніяй прыкрасць. — Табе, чалавеча, зрэшты, напляваць, што робіцца на гэтай, «запаскуджанай вылюдкамі, зямлі». Іначай бы ты не паскудзіў разам з імі, а дапамагаў бы чысціць. Табе важна, каб твой фрак заставаўся чысты. А мы сваіх фракаў не беражом. Думаеш, дужа прыемная работа забіваць чалавека, нават калі ён найвялікшы нягоднік? Калі памятаеш нашы даваенныя размовы, скажы, ці я калі прагнуў чалавечай крыві? Мы ж не ложым, як немцы, у яму кожнага, у каго не гэтакі нос, але стараемся адсеяць ворагаў ад сваіх, бо добры гаспадар таксама вырывае куколле з поля. Мы хочам, каб пад нашым сцягам вырас добры ўраджай, каб усім хапала працы і хлеба, а дзецям месца ў школах. Можна, не ўсё атрымлівалася так, як мусіла быць, аднак аснова нашай праграмы была і застаецца тая ж самая — барацьба за чалавека. Не забіваць, а бараніць чалавека ад забойцаў. Можна, ты, гэтакі мудры, ведаеш, як гэта зрабіць, не праліваючы крыві? Не, чалавеча, не запэцкаўшы рук, гною не выкінеш. І фрак будзе ў плямах, і цела праймецца адпаведным пахам. Непрыемна. Але трэба. Трэба, Гедымінас! Нават дзеля такіх, як ты, якія не саромеюцца ставіць на адну дошку Маруса Нямуніса і Адомаса Вайнараса.

— Я вас не стаўлю на адну дошку, чорт вазьмі!

— Як не? Хіба я не забойца?

— Я не сартавальнік, Марус, — авалодаўшы сабою, адказаў Гедымінас. — Не мая справа асуджаць аднаго і апраўдваць другога. Нічога не зменіцца ад таго, што я вас абодвух абвінавачу альбо скажу, што вы абодва не вінаватыя. Ва ўсе часы людзі забівалі адны адных у імя выдуманых бога, і, пакуль будуць набожныя, забойствы не спыняцца. Я не набожны, Марус. Некалі маім богам быў жоўта-зялёна-чырвоны сцяг, аднак я страціў свайго бога. І не думаю, што змагу яго наваа знайсці ў нейкім іншым сцязе. Рэлігіі прыходзяць разам са сваімі багамі і разам з імі знікаюць. Тое ж самае адбываецца з асобнымі наро-

дамі і цывілізацыямі. Адзінае трывалае на зямлі тварэнне — гэта чалавек, хоць і ён мяняецца. Але духоўныя ўласцівасці, якія адрозніваюць чалавека ад скаціны альбо звера, будуць існаваць, пакуль існуе чалавецтва. Я схіляюся толькі перад гэтым сцягам, Марус. Як паказвае гісторыя і вопыт нашых дзён, многія растапталі яго ў імя фальшывых багоў, але чаму я мушу ісці па іхніх слядах?

— І не ідзі, і не ідзі, мы цябе не цягнем, чалавеча.— Марус са зняважлівай паблажлівасцю паляпаў Гедымінасу на плячы.— Абедзвюма рукамі трымайся за свой сцяг, гэта азначае за сябе самога, пакуль немцы не ўкладуць цябе ў дол з усімі духоўнымі ўласцівасцямі.

Партызаны дружна зарагаталі. Гедымінас збянтэжана глядзеў на разяўленыя раты, пераканана адчуваючы сваю праўду і шкадуючы гэтых, як яму здавалася, прымітыўных людзей і адначасова злуючыся ад думкі, што ў іхніх вачах ён выглядае дапатопнай істотай з археалагічнага музея, з якой яны, каб пацешыцца, вырашылі сёння як след надзівіцца. Гедымінасу стала сорамна, нібы яго страшэнна зняважылі, але ён не ведаў, на каго крыўдаваць. Спрабаваў прадоўжыць размову — можа, вернецца тая ўтульная цеплыня, што панавала тут у першыя хвіліны сустрэчы? — аднак ніхто яго не падтрымаў. Чорны Кукса абмовіўся пра некага з Лаўксадзіса, і далей ужо размова пацякла па іншым рэчышчы. Згадвалі агульных знаёмых (апроч Аквілі), выпадкі з даваеннага часу. Марус нават расказаў некалькі эпізодаў з сорак першага, як ён выбіраўся тады з Літвы, а галоўная для ўсіх тэма засталася за межамі размовы. Нібыта яны з Чорным Куксам тэпалі трыццаць кіламетраў толькі дзеля таго, каб пагаманіць з добрымі знаёмымі за чаркай самагонкі. Потым Гедымінас нечакана ўбачыў, што ён сядзіць у пакоі адзін. Ён чакаў, што мужчыны вернуцца з двара, але ў хату ўвайшоў адзін Чорны Кукса. Марус са сваімі людзьмі знік, нават не развітаўшыся. «Чаму? — разважаў Гедымінас, лежачы на мулкай рыплівай канапе.— Каб не трэба было паціскаць рукі, крывадушна ўсміхацца, казаць банальныя словы, як заведзена між людзей, якія вельмі сумняваюцца, ці ўбачацца зноўку?..» Гледзячы ў пацямнелую шыбіну акна, за якім панура шумеў лес, Гедымінас у думках бачыў тых трох узброеных людзей, што не ведаюць, дзе іх чакае магіла, і шчыра шкадаваў, што расчараваў іх. Не трэба было яму прыходзіць сюды. Дарэмна толькі і сабе і іншым разверадзіў сэрца.

Незадоволены, амаль адчуваючы сябе вінаватым, Гедымінас пакінуў раціцаю адзінокую хаціну на ўскраінку лесу. Чорны Кукса сказаў: вяртацца дадому лепш на адным, апроч таго, на дарозе яму трэба зазірнуць да аднаго далёкага родзіча. Можна, ён і праўду казаў, але Гедымінасу здалося, што гэта выдуманая зачэпка, каб збавіцца ад непрыемнага спадарожніка.

Вярнуўшыся дамоў, ён знайшоў паўторную позову на здачу збожжа. Праз пекалькі дзён забег Кучкайлiс. Грукаў кулаком па сталае, пагражаў. («Жартачкі, бач, падумаліся жартаваць. Што вам немцы — малыя дзеці? Няма ў іх, бач! У Джугасаў няма чаго здаваць, мне смешна! Такая добрая збавына ўрадзіла. Запрагайце коней, айнмамент, і грузіце на воз!») Але калі Гедымінас з бацькам недвухсэнсоўна адказалі, што не павязуць ні зернетка, няхай, калі хоча, прыязджае сам валасны старшыня і вымятае насенне, і, па пацвярджанне сваіх слоў падралі позову, у Кучкайлiса вочы палезлі на лоб, хоць разам з тым ён нібыта і супакоіўся: цяпер ён добра ведаў, што мусіць рабіць.

— Мне шкада, тата, што я ўцягнуў цябе ў гэту гісторыю, — сказаў Гедымінас, прыгадаўшы размову з Марусам. — Усё можна скончыцца горш, чым мы думаем.

— Мне ўжо пядоўга засталася жыць, — коратка зазначыў бацька. — Усё жыццё я вырошчваю хлеб, каб елі людзі, дык чаго я цяпер буду шкадаваць, што не аддаў, каб зжэрла звяр'ё? Але калі ты перадумаў, мой сыне, запражом коней і завязём насенне.

— Я не перадумаў, тата, я проста не хачу быць вінаватым...

— У нас не можна быць віны ў аднаго перад адным, Гедміс. Сам гэта ведаеш, нашто дарэмна казаць. Абодвух нас аднолькава штурхалі ботамі, няважна, што гэтыя боты былі не з аднаго капыла. Калі хочаш мяне парадаваць, мой сыне, пагутарым пра іншае: выбірайся з Лаўксадзіса, пакуль не ўтрасецца гэтая справа з пастаўкамі. Ёсць жа ў цябе знаёмыя, дзе можаш затаіцца, каб нават сабака не цяўкнуў? Зразумей, ты ў мяне адзін. Бацьку спакайней паміраць, калі ён ведае, што пакідае на свеце пасля сябе часціну свайго цела. Ты можаш гэта зразумець, мой сыне?

Ён не мог не зразумець гэтага. У бацькавых вачах была мальба. Ён не мог не паслухацца.

З'яўленне Адомаса на хутары было апошнім знакам, што пара развітвацца з домам. Калі паліцэйскія на сваёй

машыне выпхнуліся з двара, бацька адамкнуў пакой, куды заштурхнуў сына, і ледзь толькі пачало змяркацца, Гедымінас пакінуў родную вёску. Адыходзіў з трывогай на сэрцы, аднак спадзеючыся неўзабаве зноўку сюды вярнуцца. Марусавы перасцярогі здаліся яму перабольшымі; зразумела, яны ішлі не ад бескарыслівага жадання памагчы яму, а мелі мэту завабіць яго, Гедымінаса, у лес. Калі ён быў гэтак патрэбен немцам, паліцыя сёння забрала б яго разам з бацькам і павезла б у Краштупены. Не, справу можна лічыць амаль што скончанай — у іхнюю сядзібу неўзабаве ўселіцца новы гаспадар. А можа, даручаць гаспадарыць каму-небудзь з жыхароў Лаўксадзіса? Наўрад. Хутчэй за ўсё пераселяць якога немца-інваліда, дадуць яму дзве-тры бабы, прывезеныя з Беларусі, — службыце фюрэру і новай Еўропе! А абодвух Джугасаў — да д'ябла! Ідзіце працаваць у двор да пана Дызэ. Што ж, гэта не горшая перспектыва. Калі толькі не ўсадзяць у вагон і не пацягнуць у Памеранію гнуцца на палях баўэраў. Вядома, не сёння і не заўтра, а калі пройдзе тэрмін, абвешчаны ў позве. Немцы любяць дакладнасць.

Ён яшчэ не вырашыў, дзе ён зможа затаіцца, каб, як сказаў бацька, сабака не цяўкнуў. У адной глухой вёсачцы жыў знаёмы пастаўнік, добры сябра студэнцкіх гадоў. Зручна і бяспечна, на нейкі час ён мог бы атайбавацца там. Але падумаў, што спярша трэба наведацца ў Краштупены: хацеў убачыцца з Мілдай. Апошні раз яны сустраліся напярэдадні ягонай вандроўкі ў лес. За гэты час ён паспеў атрымаць ад яе некалькі лістоў, поўных тугі і любоўных клятваў, аднак гэта не магло замяніць радасці нават хвіліннай сустрэчы. Ну і пасля таго, як паліцыя апісала гаспадарку, трэба было б абмеркаваць з Мілдай некаторыя пытанні.

Значыць — у Краштупены! Пераначуе ў географа Альгіса Туменаса (апошні год яны дужа здружыліся), а там будзе відаць.

II

У Туменаса тая самая сябрына, можа, трохі меншая, якая звычайна збіраецца тут па вечарах два-тры разы на тыдзень. У даволі прасторным халасцяцкім пакоі накурана да столі. На людзей, што сядзяць за круглым сталом, сурова пазіраюць са сцен князі старажытнай Літвы — з валасамі, што спадаюць на плечы, гожа апранутыя мастаком

у мядзведжыя шкуры, узброеныя сякерамі, булавамі і мечамі. Грунвальдская бітва, Вітаўтас у крыжакоў, Альгірдас прымае паслоў зваяванай Масквы, гераічная смерць Маргірыса... Замкі ў аблозе, бітвы, жэмайцкія палкі на порсткіх конях, першы і апошні кароль Літвы Міндаўгас. Гапаровая мінуўшчына пацыі... Але — толькі мінуўшчына. Ёй прысвечаны тры сцяны пакоя. На чацвёртай — дзяржаўны герб: белы коннік на чырвоным полі. І больш нічога.

Канана. Нікеляваны ложкак. Скасабочаная шафа па адзенне. Каля сцяны некалькі крэслаў. Усё старое, убогае, аджытае, як і гэтая гісторыя, што з пыхлівай веліччу пазірае са сцен па сваіх нашчадкаў, якія сабраліся тут, каб адслужыць ёй чарговае вячэрняе набажэпства.

Набажэнцаў чацвёрта, не лічачы Гедымінаса, — ён толькі выпадковы і паблажлівы ўдзельнік рытуалу.

— Аднак, панове, будзем аб'ектыўныя, давайце разбяромся, чаму ўсё так адбылося, — гарачыцца настаўнік фізкультуры Ёзас Гярдаіціс, губасты цяльпук з масіўным тварам, якому за сталом заўсёды цесна, бо кожнае важнейшае слова стараецца падкрэсліць узмахамі рук. — Была дзяржава ад мора да мора. Дзве сотні гадоў увесь хрысціянскі свет слаў рыцараў, каб яе заваяваць. Закутых у латы, узброеных пайноўшай тагачаснай зброяй. Нічога не маглі зрабіць. Жэмайціец сваёй сякерай ці булавою трах па чэрапе — і рыцар коціцца са свайго жарабца. Скрышылі Вялікі Крыжацкі Ордэн пад Грунвальдам. Цудоўна! Што больш трэба дзяржаве, калі знішчаны яе самы магутны вораг? Расці ды квітней! А ў нас атрымалася наадварот: наляцелі з усіх бакоў мілыя суседзі, расцягнулі па кавалку, і засталіся мы, як згалелыя абшарнікі, на двух гектарах. А потым і таго не засталася.

— Ягайла прадаў нас. Не трэба было хаўрусаваць з польскаю шляхтаю. Самі спустошылі сваю дзяржаву і Літву загубілі, — высноўвае Антанас Ліпкус, настаўнік малявання і гісторыі — хударлявы цыбаты мужчына з жоўтым колерам твару, за што вучні далі яму мянушку Лімон. Яму пяма яшчэ трыццаці гадоў, аднак па макаўцы пергаментны мясячык плеха, які ён дарэмна стараецца замаскаваць зачасанымі ўгору рэдкімі валасамі. Зубы белыя, буйныя, здаецца, калі гаворыць, увесь час усміхаецца, хоць рэдка пачуеш яго смех. — Не трэба была унія з Польшчай — гэта раз. Нашы князі зрабілі фатальную памылку, рынуўшыся па ўсход: мы перамаглі прастору, а прастора — нас;

мы растварыліся не так у фізічным, як у духоўным сэнсе, альбо, кажучы дакладней, трапілі ў культурнае рабства. Гэта два. А трэцяе, і самае горшае: у нас былі адважныя дружыны, добрыя гетманы, аднак мы не мелі свайго пісьменства. Літоўскія дружыны дацялі ажно да Чорнага мора, далучаючы ўсё новыя і новыя славянскія землі, а пры двары вялікага князя гучала мова тых самых славян. У нашых князёў была рука, каб валодаць мячом, але не было галавы, каб кіраваць дзяржавай.

Паміж гісторыкам Ліпкусам і гаспадаром пакая ўплінылася настаўніца літоўскай мовы Юрата Дзірванайтэ. Даволі сімпатычная старая дзеўка з правільнымі рысамі твару, касавокая і дужа катэгарычная. Апошнія дзве ўласцівасці і былі, відаць, той прычынай, па якой панна Дзірванайтэ, паспяхова дажыўшы да дваццаці васьмі гадоў, усё яшчэ не займела спадарожніка жыцця.

— Была рука, не было галавы...— абурана абрывае яна Ліпкуса.— Як можна, пане Антанас! Калі вы гаворыце гэта вучням на ўроках гісторыі, дык, ведаеце...

— Я гавару фактамі, панна Юрата. Гісторык не мае права скажаць факты, нават калі б яны былі і вельмі nepřыемныя,— бліскае зубамі Ліпкус.— Ці не праўда, пане Гедымінас?

— Несумненна, пане Ліпкус. Скажаць — ні ў якім разе! Але вытлумачваць так, як таго патрабуе дух часу,— заўсёды,— адрэзаў Гедымінас.

— Вы зусім заскарузлі ў сваёй вёсцы,— скрывіўся Ліпкус, хоць зубы блішчалі.

— Ты з ім далікатней, Антанас,— умяшаўся гаспадар.— Ведай, чыё сала ўплятаеш, то бо то.

На самой справе, стол сёння асаблівы. А то сядзяць, папіваюць астылую гарбату, закусваючы нішчымным, прынесеным з дому бутэрбродам. (Гаспадара гэта не бянтэжыць: ва ўсіх аднолькавыя карткі, нічога не зробіш.) Калі хто і абмяняе якую рэч у селяніна на прадукты, дык рэдка рэшыцца ахвяраваць частку іх на агульную вячэру. А сёння ўсе бутэрброды засталіся ў кішэнях у паліце. На сталае палова бохана вясковага хлеба, талерка сала, яйцы. Божа мой, пават яйцы! Праўдзівей кажучы, толькі шкарлупіна, бо сябрына ўжо пажывілася імі. Аднак пагутарыўшы, пакурыўшы, не лішне будзе зноў налегчы на хлеб з салам, глытнуць гарбаты, каб з новаю сілаю весці размову.

— Не хапае толькі лімопа і французскага каньяку, то бо то,— жартуе Альгіс Туменас.

— І пацярос «Рэгата»,— у тои гаспадару кажа Гярдаіціс.— Гэтая нямецкая пацяруха, хоць і змешаная з тытунём, дзярэ лёгкія.

— Неймаверна многа курыце, мужчыны,— незадаволена кашляе Дзірванайтэ.— У адной руцэ сала, у другой цыгарка. Здохнуць можна.

— Гісторыя не ведае выпадку, каб жанчына загінула ад тытунёвага дыму,— гмыкае Ліпкус, выпускаючы з рота густое воблака дыму.

— Не смешныя жарты.— Дзірванайтэ бароніцца ад дыму, махаючы ў сябе перад пасам абедзвюма рукамі.— Вам, пане Ліпкус, трэба было падавацца ў пажарнікі, а не гісторыю выкладаць. Я проста зразумець не магу, як вы маглі вывучаць мастацтва. Абсалютна піякай душэўнай тонкасці. Сцвярджаць, што дзяржава — ды яшчэ такая унікальная з'ява ў свеце, як літоўская дзяржава,— загінула таму, што вялікія князі не ўмелі кіраваць, што яны былі спрэс яловыя галовы, такія ды гэтакія... Так спрашчаць, ну, ведаеце, у мяне ў галаве не ўмяшчаецца, панове...

— Я мыслю, панна Юрата. У мяне пармальная суадносіна цвярозага розуму і эмоцый, як і павінна быць у мужчыны. Я не паддаюся жаночай чуллівасці, а мыслю, іменна мыслю, панна Юрата.

— Калі б у вас была пармальная суадносіна розуму і эмоцый, вы павінны былі б згадзіцца, што гібель літоўскай дзяржавы таілася ў самім характары нацыі, пане Ліпкус,— ваяўніча атакуе Дзірванайтэ, адным вокам свідруючы мастака-гісторыка, другім паглядаючы на Туменаса, што сядзіць справа ад яе.— Літоўцы збераглі кроплю даўнейшай арыўскай крыві, якую пашы продкі балты прынеслі тысячагоддзі таму назад з берагоў Гапга. Літовец высакародны, таварыскі, гасцінны, шчыры — гэта ўласціvasці, за якія нас хвалілі іншаземныя летапісцы і якімі мы самі ганарымся. Аднак гэтыя ўласціvasці, калі хочаце ведаць, і загубілі дзяржаву. Які б прайдзісвет ні круціўся каля варотаў, мы кожнага запрашалі ў хату, саджалі за стол. У літоўца няма нацыянальнай годнасці, пане Антанас, вось у чым наша бяда. Жылі мы ў акружэнні ваўкоў, а былі авечкамі, паіўнымі авечкамі, панове. Вось і аплакваем цяпер сваю шкуру.

— Выбачайце, панна Юрата,— устаўляе Гярдаіціс.—

Аднак вашы доказы не касуюць логікі пана Антанаса: такім літоўскім характарам, як вы намалювалі, валодалі і нашы князі.

— Пап Ліпкус...

— Злавілі вас, панна Юрата, злавілі! — трыумфуюе Ліпкус, не даючы апамятацца Дзірванайтэ. — Апраўдваючы правадыроў дзяржавы, вы абвінавацілі ўсю нацыю. А я не настроены так песімістычна. Нармальная суадносіна цвярозага розуму і эмоцый...

— Панове, годзе грэбціся ў магілах, — умяшаўся Туменас, убачыўшы, што спрэчка можа разгарэцца нанова — Ліпкус і Дзірванайтэ зацятыя апаненты, хоць ходзяць чуткі, што часам на досвітку можна бачыць, як мастагісторык пакідае дамок Дзірванайтэ. — Бліжэй да нашых дзён, дарагія калегі. Што барадаты літовец страціў па дабрыні душэўнай, назад языкамі не адбяром. Хапайма за хвост, што яшчэ можна ўхапіць, то бо то.

— Хапайма Гедымінасава сала, — ашчэрыўся Ліпкус і, дэманстратыўна закатаўшы рукавы, палез у талерку.

Дзірванайтэ. Цынік!

Гедымінас. Не, толькі рэаліст.

Губасты Гярдайціс ківае галавою, гайдаючыся ў абодва бакі, як дрэва, расхістанае ветрам. На ўсе сто працэнтаў ён на баку тых, што кажуць: мы больш рамантыкі-летуценнікі, чым рэалісты. Калі б дзяржаўная палітыка Сметаны грунтавалася на цвярозым разліку, у нас не было б трэцяга жніўня саракавога года. Літве трэба было арыентавацца на Скандынаўскія краіны, пераймаць мадэль іхняга ладу. Калі б у Літве існаваў сапраўды дэмакратычны лад, дзе ўсе партыі маюць роўныя правы, іначай прагучала б далучэнне рэспублікі да Савецкага Саюза.

— Вы на месцы Сметаны дазволілі б свабодна дзейнічаць і кампартыі? — ірапізуе Ліпкус.

— Несумнепна! І без ніякай небяспекі для дзяржавы. У Літве на паўтары тысячы чалавек быў адзін камуніст-падпольшчык. Я дапускаю, што, легалізаваўшы партыю, мелі б аднаго камуніста на сто пяцьдзесят чалавек. І што тут страшнага, пане Антанас?

— А калі аднаго на пятнаццаць, пане Ёзас?

— Ну і пяхай, — махае рукамі Гярдайціс. — Я згаджаюся нават на большае: пяхай бы камуністы атрымалі большасць месцаў у сейме, пяхай бы нават узялі ўладу, хоць гэта, вядома, і немагчыма, бо літоўцу далёкія камуністычныя ідэі. Я нават дапускаю і гэта, панове. Не ведаю,

як вам, а мне тады, у саракавых гадах, здавалася: не важна, якая партыя кіруе, важна, каб яна была літоўская.

— Вы чырвоны, пане Гярдайціс!

— Ніколі не быў ім, як табе самому вядома, Антанас. Я проста разважаю, які варыянт нам быў найбольш прыдатны ў тагачаснай палітычнай сітуацыі, каб мы захавалі дзяржаўнасць. А з пункту погляду міжнароднага юрыдычнага права гэта дужа важна. Мы яшчэ не ведаем, як складуцца справы пасля вайны...

— Якая далёкасяжнасць, то бо то,— ад душы смяецца Туменас.— Пакуль рускія дойдучь да мяжы Літвы, у іх прападзе ахвота прэтэндаваць на Прыбалтыку. Немцы выціснуць іх, як лімон. І самі вытхнуцца. Дзядзька Сэм на гэта і разлічвае. Калі абодва пеўні задзяўбуць адзін аднаго да смерці, ён пакажа, дзе іхняе месца. Так думае і пан начальнік павета. Рузвельт не аддасць рускім Прыбалтыкі. Гэта быў бы плявок у твар нябожчыку Вільсану і прэстыжу Амерыкі, абаронцы малых нацый. Мы з панам начальнікам павета...

— Глупства! Што вы там са сваім начальнікам павета...— груба абрывае Ліпкус, якога злуе слабасць Туменаса хваліцца высокімі знаёмствамі.— Рана яшчэ немцам капаць магілу.

— Ты думаш, яны выйграюць вайну? — азваецца зняважаны Туменас.— Супраць усяго свету?

— На гэтае пытанне няхай адкажа гісторыя, пане Альгіс.

— Сапраўды, панове. Хіба могуць у чалавека, які мысліць цвяроза, узнікнуць сумненні, хто з гэтай вайны выйдзе пераможцам? — Туменас збянтэжаны і абураны.— Я ўжо казаў вам пра сёнпяшні візіт пана з Каўнаса. Адказны чалавек, падтрымлівае сувязі з кіраўніцтвам самаўправы. Дык вось, вядома, што немцы прапанавалі генералу Пляхавічусу стварыць літоўскае войска. Гэта надзвычай важны факт, панове. Генерал Пляхавічус спадзяецца, што немцы дадуць Літве незалежнасць. Тады новы ўрад рэспублікі аб'явіў бы ўсеагульную мабілізацыю, і нашы хлопцы плячо ў плячо з немцамі — супраць бальшавікоў...

— Не падта прывабная перспектыва, чорт вазьмі,— тапырыцца Гярдайціс.

Д з і р в а п а й т э. Пане Ёзас...

Л і п к у с. Калі не далі незалежнасці адразу ж, як

вытурылі рускіх, дык цяхай цяпер Гітлер суне яе ў свой аўстрыйскі азадак.

Дзірванайтэ. Папове, не забывайце, што сярод вас — жанчына.

Ліпкус. Няхай суне і падатрэцца.

Дзірванайтэ. Хам!

Туменас. Гэта толькі гіпотэза, калегі. Чалавек з Каўпаса мяркуе, што незалежнасці ад немцаў цяпер яшчэ крукам не выдзераш — яны зацята вераць у шчаслівы канец вайны. І тады, вядомая справа, не бачыць ім літоўскага войска на фронце як сваіх вушэй, то бо то.

— Дзіўна, — смяецца Гедымінас. — Не адзін кілаграм тытуню скурылі ў гэтым пакоі, змагаючыся за незалежнасць, а, як пагляджу, не дужа ўзрадаваліся б, калі б яе атрымалі.

Усе незадаволена паглядзелі на Гедымінаса.

— Ваш тон зусім не да месца, пане Гедымінас! — Дзірванайтэ абражапа.

— Чаго хацець ад вёскі, — дадае Ліпкус. — У мужыка заўсёды на першым месцы лён і свіння.

— Цікава ведаць, пане Гедымінас, ці шмат чаго сам зрабіў на карысць айчыны? — нахіляецца ў яго бок Гярдаіціс. — Якія горы звярнуў, калі дазволена будзе спытацца.

— Я не змагаюся з ветракамі, Ёзас.

— Будзем дэмакратычнейшыя, калегі, — спрабуе прымірыць абодва бакі гаспадар. — Гедымінас не згодзен з нашай пазіцыяй, аднак гэта не азначае, што, калі айчына пакліча, ён не выканае свайго абавязку.

— Хто ў гэтым сумняваецца? — кпіць Ліпкус. — Пане Джугас, ці многа сёлета выкарміў свіней немцам? Як жыта ўрадзіла? Ах, спудлаваў, прашу прабачыць: я і забыўся, што вы адмовілі рэйху ў пастаўках. Патрыятычны жэст. Віншую з узняццем сцяга змагання супраць акупантаў.

— Дзякую, пане Аптанас, — лагодна адказвае Гедымінас, з'едліва ўсміхаючыся праз воблака дыму Ліпкусу. — Я зрабіў толькі тое, што лічыў сваім абавязкам.

— Многа, падзвычай многа ты зрабіў, — не адстае Ліпкус. — Твае свінні і пшаніца прызпачаліся на стол самому Гітлеру. Адольф, чакаючы іх, ужо каторы дзень галадае. Трэба спадзявацца, неўзабаве галоўны штаб фюрэра абвесціць паведамленне, што стары з галадухі выцягнуў погі.

— Ён не выцягне пог ні ад маіх паставак, ні ад вашых гаворак, пане Ліпкус. Мы з вамі б'ём на азадку, а ёсць людзі, якія цаляюць яму ў галаву.

— Знаёмы з такімі? — Твар у Ліпкуса сапраўды ставовіцца жоўты, як лімон.

— Хіба вам павіна, што ў Вяцкім лесе страляюць?

— О-ох! — ускоквае Дзірванайтэ. — Ён пра бандытаў...

Гярдайціс плямкае губамі, гайдаючыся паміж Ліпкусам і Гедымінасам, нібы маятнік насценнага гадзішніка. Чорт вазьмі! Гэтага яшчэ не хапала, каб ім прапанавалі ісці ў лес да чырвоных!

— Я не прапаноўваю, Ёзас, — абарапяецца Гедымінас. — Я кажу толькі, што гэтая вайна на словах здаецца мне смешнай.

Ліпкус выцягвае з унутранай кішэні піпжака падпольную газету — кожны сябрук атрымаў гэтакую ад Туменаса — і, махаючы ёю перад носам у Гедымінаса, кажа:

— Пра ўсё, што пішацца тут, за тыдзень стане вядома ўсёй гімназіі. Мы падтрымліваем пастаянны кантакт са школьнай моладдзю, пане Гедымінас. Калі мы сёння сядзім у Туменаса, дык гэта не азначае, што заўтра, у гэтакі самы час, кожны з нас не будзе сядзець у сябе дома сярод вучняў, якія разумеюць нас лепш, чым вы, пане Гедымінас. Наша жывое патрыятычнае слова праз навучэнцаў гімназіі даходзіць да іхніх бацькоў, братоў і сяцёр, пашыраецца ў горадзе і ў вёсцы, рыхтуючы пацыю да цяжкіх выпрабаванняў. Вы строіце з сябе героя са сваімі пастаўкамі. Начхаць мне на іх!

Дзірванайтэ. Антанас...

Ліпкус. Усім нам начхаць на вашы пастаўкі, пане Джугас. Варта было нам толькі захацець, варта было нам націснуць кнопку праз сваіх навучэнцаў — і большая частка вёскі не дала б піводнага кілаграма збожжа ці мяса. Але мы гэтага не зрабілі — не ў нашых інтарэсах цвяліць немцаў, каб яны пралілі яшчэ больш літоўскай крыві. Хай гэтым займаюцца тыя, што цэляць, як вы кажаце, Гітлеру ў галаву, а на самой справе косяць сваіх.

— Вось не ведаў, што вы такі вялікі аўтарытэт літоўскай пацыі, — іранізуе Гедымінас.

— Чаму ён? — ловіць яго Дзірванайтэ. — Настаўнік! Настаўнік і ксёндз былі і засталіся найбольшымі аўтарытэтамі на нашай вёсцы.

Гедымінас маўчыць. Што праўда — то праўда: з гэтым не паспрачаешся.

— Калі Кубілюнасаў друк пачаў заклікаць моладзь уступаць добраахвотнікам і ў вермахт, шмат вучняў старэйшых класаў узялі былі крылы, але мы іх жвава падрэзалі,— устаўляе Гярдаіціс.

— Але, мы згубілі б не адзін дзесятак хлапцоў, а скла-лі галовы толькі двое,— блішчыць рот у Ліпкуса.— Яны ўсе, вось як сёння мы, сядзелі за сталом. У Туменаса, Гярдаіціса, у панны Юраты, у мяне. «Дык як, пане па-стаўнік?» Варта было сказаць: «Пра што гаворка! Ідзі, калі самаўправа кліча. Дай дыхту бальшавікам!» І яны пайшлі б. Аднак жа мы — не! І адны і другія — чужыя нам. Панасі пакуль што галаву на плячах,— складзеш яе, калі спатрэбіцца, за сваю Літву.

— Значыць, адклалі выкананне смяротнага прысуду сваім хлапцам,— спрабуе супраціўляцца Гедымінас, адчуваючы, што здаецца.

Д з і р в а н а й т э. Жахлівы цынізм!

Г я р д а й ц і с. Не — какетнічанне арыгінальнасцю.

Т у м е н а с. Ты часам невыносны, Гедымінас.

Г е д ы м і н а с. Чаму, Альгіс? Вы ж так гэтых дзяцей зарадзілі, што дастаткова націснуць кнопку, кажучы сло-вам і пана Ліпкуса, і ўсе яны паляцяць у мішэнь, калі па-стане адпаведны час.

Д з і р в а н а й т э. У вас няма нічога святога, папе Ге-дымінас.

Г е д ы м і н а с. Акрамя чалавека, панна Юрата.

Г я р д а й ц і с. Пачынаю верыць, што ўсе паэты пры-пыленыя.

Ліпкус разяўляе рот, нібы рыбіна, выкінутая на бераг. Зялёныя вочы працінаюць Гедымінаса з такой злосцю, што дрыжыкі па спіне бегаюць. Нарэшце — смех. Першы раз за гэты вечар ён чуе Ліпкусаў смех. Сіплы, бразгатлі-вы. Быццам грукоча па бруку воз.

— Панове, паглядзіце на гэтага чалавека.— Ліпкус працягвае руку цераз стол, тыцкае пальцам у Гедымінаса, ледзьве не дакрапаючыся да ягоных грудзей.— Паглядзіце на археалагічнага выканання. Гэта самае дасканалае спара-джэнне чалавецтва. Геній! У яго няма нічога святога, акрамя чалавека, а калі мы ўратавалі для пацыі пяцьдзе-сят маладых жыццяў, ёп, гэты светач гуманізму, смяецца з нас. Але, мы тут, за гэтым сталом, скурылі німала ты-туню, як вы дазволілі сабе выказацца. А што зрабіла ваша імасць на карысць гэтага самага свайго чалавека? Уцякла да таты ў вёску свіней карміць, бо ў вёсцы спакайпей, бяс-

печней. Няхай гэтакія дурні, як Туменас са сваёю сябрынай, барукаюцца з немцамі і іх памагатымі за нашу школьную моладзь, няхай едуць у рэйх працаваць на палях баўэраў альбо ў працоўныя лагеры, калі схопяць іх за каршэнь. Не ведаю, чым скончыцца гэтая камедыя з пастаўкамі, пане Гедымінас, але асабіста я не буду сумаваць, калі вам прышчэмяць хвост. Сам хацеў пасмяяцца — сам і паплач. Нацыя схіляе сцягі толькі перад тымі, хто гіне за яе і разам з ёю. Староннія пазіральнікі, ды яшчэ такія, якія кпяць з нацыі ў цяжкую гадзіну, ёй не патрэбны.

Рэха Марусавых звапоў... З іншай званіцы, вядома, аднак у ім тое самае бязлітаснае асуджэнне, якое прагучала ў хаціне тарфавіка. «Сам хацеў пасмяяцца — сам і паплач...» Марус сказаў бы гэта трохі інакш: «Абедзвюма рукамі трымайся за свой сцяг, гэта азначае — за сябе самога, пакуль немцы не ўкладуць цябе ў дол...» І там і тут за сталом сядзелі пяць чалавек, і былі два пункты погляду. І той другі, ягоны, пункт погляду ўсім здаўся смешным. Першыя пагардліва павярнуліся спіной, нават не развітаўшыся, другія, праўда, падалі руку, падзякавалі за вячэру, але ва ўсіх іх паводзінах адчувалася такая перавага, што Гедымінас, прыдушаны сваёю нікчэмнасцю, не хутка апамятаўся.

«Трэба было ківаць, згаджаючыся, глытаць чужы тытунёвы дым і маўчаць. Ці быў сэнс яшчэ вышэй падымаць сцяпу, якая і так ужо аддзяляе мяне ад учарашніх сяброў? Ліпкус справядліва кінуў мне ў вочы: і на самой справе, што я такога зрабіў «па карысць майго чалавека»? Дапамог Пуплясені і Куксу. А ўсё астатняе — словы, пустыя словы. Але нават і гэты ўбогі аргумент я не меў права скарыстаць».

Гедымінас ляжыць на канапе і пазірае ў столь. Калі б за акном шумеў лес і педзе пад бокам цікаў будзільнік, можна было б падумаць, што ўсё яшчэ доўжыцца поч па ўскрайку Вяндкага лесу. Але за адчыненым акном дыхае сонны горад. Па тратуары стукае падкоўкамі ботаў патруль, педзе вуркоча матор машыны, з рэстарана разам з подыхам ветру наплывае, то мацнеючы, то амаль сціхаючы, музыка джаза. Гедымінас заплюшчвае навскі. Вочы пячэ ад тытунёвага дыму, хоць пакой, напэўна-такі, ужо праветрыўся — можна зачыняць акно. У горле мляўка,

Свядомасць выштурхвае і зноў паглынае вобразы, якія нічога агульнага не маюць з сённяшнім вечарам. Вароны зімой — грабуцца ў дымлівых конскіх бульбах на дарозе. Маці ў двары корміць курэй. Бацька. Пагодлівы летні ранак... Зноўку бацька. У кашулі. Асядлаў па-дзіцячы зэдлік і кляпае касу... Стук-стук-стук... За гумном, ля сажалкі, белая бярэзіна... Не памятае, хто яго, малечу, тады пакрыўдзіў, але ён плача, абняўшы дрэва. Было лагоднае сіняе неба, што прасвечвала праз ускудлачаную ветрам вяршаліну бярэзіны, лагодныя птушкі і па ўзбярэжжы сажалкі лагодныя сцябліны аэру, толькі не былі лагодныя людзі. Ён не хацеў бачыць людзей. Уяўляў, што, апроч яго і гэтага дрэва, адзінага ягонага сябра, на свеце нікога больш няма. Хіба што яшчэ птушка, якая праносіцца побач, ды цырбуны аэру — вось і ўсё. Сінія далячыні. Без канца, без краю. Пустэча. І тады, мабыць, упершыню ў сваім маленькім жыцці ён адчуў суровы подых самоты, ад якога, нібы ад балючага ўдару ветру па твары, па вачах выступілі слёзы.

...Як добра было б сядзець, прытуліўшыся спіною да той бярэзіны з дзіцячых гадоў, і даваць волю сэрцу!

— Пэўна, дым ужо выцягнула, — азваўся Туменас з ложка.

Гедымінас таропка выцірае беражком коўдры вільготныя вочы: чаго добрага, Альгіс падумаецца ўключыць святло. Аднак той вобмацкам зачыняе акно і, зацягнуўшы штору, на дыбачках вяртаецца да свайго ложка.

— Я не сплю, — міжволі вырываецца ў Гедымінаса. — Паслухай, Альгіс, мне дужа шкада, што я з тваімі гасцямі паводзіў сябе петактоўна. Не гневаешся?

— Ліпкус часам занадта распускае язык. — Туменас шырока пазяхае. — А так яны людзі разумныя. Мог бы лагодней да іх паставіцца.

— Бясспрэчна, Альгіс. Тым больш што я гіблы чалавек, ніхто мне не зможа дапамагчы.

— Ну-у, то бо то, — дзівуецца Туменас. — Што здарылася? А, ты наконт паставак...

— Пастаўкі — другарадная справа, Альгіс. Прынамсі, пакуль што другарадная. Адчуваю сябе пякельна самотным. Цейкі жахлівы кашмар. Такое адчуванне, нібыта я скачу, як той лугавы копік, пад велізарным прэсам, які няўмольна апускаецца на мяне.

— Усе мы адчуваем такі прэс, Гедымінас. Сёння гутарым тут, а заўтра можам апынуцца ў гестапа.

— Не, Альгіс, гэта не страх смерці альбо невядомасці. Ці не здаралася табе ў маленстве заблудзіцца ў лесе? Кідаешся ў адзін бок, у другі, і табоі авалодвае ўсё большая пяпэўнасць, ці правільны шлях ты выбраў. Дык вось, і са мной нешта падобнае.

— Можна, табе не варта было залазіць у вёску?

Гедымінас прапускае міма вунэй Туменасаву заўвагу і прадаўжае думку, якая ўсё больш і больш завалодвае ім:

— Ліпкус мне змазаў на зубах. Прыкры тыпус, не люблю такіх, шчыра кажучы, але вашы намаганні ўтрымаць вучпяў ад бойні на фронце... Гэта вы сапраўды, нельга не прызнаць... Учынак, варты пашаны. Я з тымі сваімі настаўкамі і на самой справе...

— Вярнуўся б у гімназію, Гедымінас. Мог бы болей зрабіць на карысць нацыі,— пажвавеў Туменас.

— З гэтай справай скончана, не будзем,— рэзка перапыняе Гедымінас і, памаўчаўшы, дадае: — Вы і ў самой гімназіі ведзяце такія размовы? Прынамсі, параіў бы асцерагацца хоць Баўкуса.

— Баўкуса? Гэтай старой порхаўкі, то бо то! Сказаў бы — дырэктара...

— Ціхая свіпня глыбока рые.

— Баўкуса! Смешна!

— А ты не смейся, лясні цябе пярун!

— Мы нават намерваліся ўцягнуць яго ў свой гурток. Пачалі здалёк, але стары перапужаўся, рукамі толькі замахаў: «Жонка, дзеці...» Баязлівец!

— Табе гэтага мала?

Туменас замест адказу глыбока ўздыхае.

Гедымінас паварочваецца да сцяны. Спружыны пелітасціва ўцінаюцца ў бок. Даўно пара спаць — напэўна, ужо апоўначы,— але ў галаве неадступна натоўпяцца думкі. Нейкі гнятлівы хаос, ад якога нікуды не ўцячэш. Яму карціць прадоўжыць размову з Туменасам, увесці яго ў свой узрушаны свет, павадзіць па таемных лабірынтах сэрца — няхай скажа, што там не так, што трэба змяніць. Не, ён не зразумее; хоць і будзе дужа старацца, нічога ў яго не выйдзе. Нанясе бруду, наплюе. Акрамя бацькі, няма чалавека, перад якім мог бы адкрыць сваё сэрца і адчуваць як брат з братам за святочным сталом. Мілда? Але, з ёй усё проста. Побач з ёй адчуваеш сябе большым,

значнейшым. Усе праблемы адхіляюцца ўбок ад аднаго жэсту яе маленькіх рук, картавай гаворкі, усменкі, заўсёды прывабнай і бездапаможнай. Яна гэтакі ж самы знявечаны жыццём чалавек, як і ты, толькі яшчэ больш убогая духам, бо ў той час, калі ты мітусішся, смуткуеш за ўвесь свет, яна жыве адно толькі сваім цяшчасцем. І заціскаеш сваімі губамі яе губы, лашчыш валасы, паглыбляешся ў цеплыню яе трапятлівага цела, удзячны, што на гэтай залітай крывёю зямлі ёсць істота, якой ты патрэбен, як хлеб галоднаму, як вада сасмягламу, як любоў чалавецтву.

III

Раніцай, калі Туменас падаўся ў гімназію, Гедымінас памарудзіў якую гадзіну (няхай Адомас выберацца на свой участак) і пайшоў на пошту, каб патэлефанаваць Мілдзе.

Азваўся пезнаёмы жапочы голас.

— Будзьце ласкавыя, паклічце да тэлефона паню Вайнарэню, — папрасіў ён, захлынаючыся ад хвалявання.

— Паню Вайнарэню?.. Дык яе... Дык яна ўжо...

Трэск. Паўза. Потым халодны мужчынскі голас:

— Хто пытае? Алё, алё!

Гедымінас, нібы апёкшыся, адняў трубку ад вуха.

— Каго вам? Алё, алё!

Што здарылася, чорт вазьмі? Адкуль у Мілды гэтая заклівая дзеўка і гэты вогер з хрыпатым голасам?

* Выйшаў на вуліцу, пастаяў на гапку, разважаючы, што рабіць далей, потым вярнуўся на пошту і папрасіў яшчэ раз злучыць з гэтым самым нумарам.

Цяпер адразу адказаў мужчынскі голас.

— Паня Мілда дома?

— І што, калі дома?

— Можна яе?

— А з кім бы яна м е л а гонар гутарыць?

— Выбачайце, а які вам клопат? — выбухнуў Гедымінас. — Хто вы такі? Служыце ў яе камердынерам?

— Не, складаю спіс яе колішніх паклоннікаў. — У трубцы цынічна засмяяліся, пачуліся гудкі: тэлефон адключыўся.

Гедымінас выйшаў з пошты, не ведаючы, што і думаць аб такім дзіўным сюрпрызе. Мабыць, Мілды няма дома, а ў Адомаса госці, якія, каб дагадзіць гаспадару, гуляюць у

жартачкі. Ну і пяхай. Паблукае па горадзе, потым патэлефануе яшчэ раз.

Ён дайшоў да дома, у якім жыў Туменас. Адтуль, звярнуўшы па Гімназічную вуліцу, пасунуўся міма цукерачнай фабрыкі на вакзал. Крыху патаптаўся на Вялікай горцы, з якой быў відаць увесь горад, і вярнуўся ў цэнтр, дзе сярод цесна згруджаных дамоў не так адчуваўся халодны зімовы вецер, аднак дахі ўсё роўна бялелі шэранню, і на лужах маршчыніўся начны лядок.

Гедымінас зайшоў на пошту і зноў патэлефанаваў Мілдзе. Азваўся той самы мужчынскі голас, спытаўся, з кім мае гонар гутарыць, і, не дачакаўшыся адказу, павесіў трубку.

Гедымінас апанурыўся. Няўжо не ўдасца сустрэцца з Мілдай раней, чым Туменас вярнецца з урокаў? Нейкі час ён смыкаўся непадалёк ад дома Вайнарасаў, спадзеючыся на шчаслівы выпадак, аднак Мілда не з'яўлялася. Эх, плюнуць бы на ўсё і зайсці... Няхай яны пацешацца — Адомас са сваімі хаўруснікамі. Праўда, яго могуць выставіць за дзверы, аднак жа яму трэба не пані Вайнарэня альбо Бяржэненя, а папросту — Мілда Дайлідайтэ. Магчыма, яна сядзіць у сваім пакоі, аднак не паспявае падысці да тэлефона — гэты Адомасаў вогер хапас трубку раней.

Набраўшыся адвагі, Гедымінас увайшоў у двор. За сардам стаяў той самы, памаляваны жоўтаю фарбаю Вайнарасаў дом, аднак некалькі імгненняў Гедымінас не мог пазбыцца ўражання, што трапіў не туды. (Нежывы дом. Вокны забіты дошкамі, на дзвярах — іржавы замок. У настых пакоях пуста, насмечана...) Ён нявесела ўсміхнуўся гэтай дзіўнай уяве і націснуў званок.

Адчынілі не хутка. Напачатку нібыта застукалі крокі, нават бразнула зварушаная клямка, але ў той жа час нехта крыкнуў («Weg!»¹ — пачулася Гедымінасу), і шамаценне сціхла.

Ён яшчэ раз націснуў на кнопку.

— Хто там?

— Адчыніце! — закрычаў Гедымінас, сціскаючы далоні, што раптам зрабіліся потныя.

Дзверы прачыніліся. У твар дыхнула хлараформам і пахам нямецкай цыгарэты. Перш за ўсё Гедымінас убачыў скіраваны ў грудзі пісталет, які трымала зарослая чорнаю шчэцю лапа. Твар у мужчыны быў гэтаксама амаль чор-

¹ Прэч! (ням.)

ны, з раздвоеным падбароддзем. Холадна блішчалі вочы, у якіх, апроч прафесійнай цікаўнасці, нельга было прачытаць ніякай думкі.

— Што вы тут робіце? — пралепятаў Гедымінас, адступаючы ад дзвярэй.

Чалавек апусціў пісталет.

— А-а, гэта вы тэлефанавалі? — не то ўзрадаваўся, не то здзівіўся ён, паволі зачыняючы дзверы. — Гэта вы дарма, пане: вам тут рабіць больш няма чаго.

Гедымінас павярнуўся і выйшаў на вуліцу. Ад хвалявання не заўважыў, як нейкі чалавек выслізнуў з-за вугла дома і падаўся ўслед за ім. «Што тут робіцца, чорт вазьмі! Заіклівая жанчына, мужчына з пісталетам у Мілдзінай кватэры... Няўжо яе арыштавалі? Але за што? Лухта! Адомас не мог скаціцца да таго, каб помсціць такім чынам. Куды лагічнай было б перш за ўсё знішчыць мяне». Гедымінас памагаўся ўспомніць, ці быў той мужчына ў мундзіры, нібы гэта цяпер мела нейкае значэнне, але ў памяці засталіся адно толькі калматая лапа з пісталетам і тупы пагляд. Ахоплены неспакоем, які ўсё нарастаў, ён цягнуўся на тратуары, не ведаючы, што рабіць далей, і няўцямна разумеючы, што здарылася нешта страшнае.

Наперадзе ішлі дзве жанчыны. Адна была маладая, хударлявая і зграбнаю паходкай нагадвала Мілду. Гедымінас дагнаў іх; яшчэ трохі — і ён схапіў бы меншую за руку, аднак своечасова заўважыў памылку: Мілда так безгустоўна не апаналася. Хацеў абмінуць іх — жанчыны тараторылі занадта гучна, а Гедымінас не любіў падслухоўваць чужыя размовы, але тратуар тут быў вузкі, і ён ішоў следам, усё больш здзіўляючыся з таго, што чуе.

Ля скрыжавання вуліц вынырнула легкавушка. На павароце шафёр зменшыў хуткасць, і Гедымінас убачыў на пярэднім сядзенні начальніка гестапа Дангеля. Ён сядзеў, нібы праглынуўшы кол, утаропіўшыся перад сабою невідучымі вачамі, але Гедымінасу здалося, што іхнія позірккі сустрэліся. На заднім сядзенні сядзелі трое — адзін з іх быў у форме; яны пазіралі па баках з такім выглядам, нібы везлі бомбу замаруджапага дзеяння.

Тратуар пашырэў, але Гедымінас, замест таго каб абгнаць жанчын, параўняўся з імі і перашуча загаварыў:

— Выбачайце, я незнарок падслухаў вашу гаворку. Бачыце, я сам з Лаўксадзіса, таму зразумейце маю цікаўнасць. Адкуль вам вядома, што партызаны гэтай ноччу спалілі сядзібу фон Дызэ і павесілі старасту.

Жанчыны спалохапа ўтаропіліся на яго.

— О-о, вы з Лаўксадзіса! — Жанчынка, што здалася яму падобнай на Мілду, ласкава ўсміхнулася Гедымінасу і расчаравана дадала: — Значыць, няпраўда? І чаго толькі гэтыя людзі не нагавораць!..

— Я не сцвярджаю, што гэта пяпраўда, шапоўная. Не магу сцвярджаць, — зазначыў Гедымінас. — Сёння я начаваў у Краштупенах.

— Значыць, ні мы, ні вы нічога не ведаем, — паспешліва ўставіла старэйшая жанчына, падазрона агледзеўшы Гедымінаса з галавы да ног. — Праўду кажучь: за ветрам не ўгонішся. Але так ужо бывае: прыносіць вецер пагалоску немаведама адкуль і праз каго, а людзі падхопліваюць яе і балабопяць, як папугаі.

— Ды вы не бойцеся мяне...

— Што вы! Адразу відаць, прыстойны чалавек. Але нам сюды. — Старэйшая ўзяла сяброўку за руку, і яны нырнулі ў двор.

Міма на невялікай хуткасці зпоў праслізнула чорная Дангелева машына і спынілася ля тратуара за дзесятак метраў ад Гедымінаса.

Гедымінас павярнуў быў назад — ён не меў ніякага жадання прыўзнямаць капялюш перад панам пачальнікам гестапа, — але ў гэты момант нехта ззаду ўзяў яго за рукі. Здзіўлены і абураны, ён турзануўся, вырываючыся, і кінуў шпаркі позірк на двух мужчын, што па-панібрацку трыма-лі яго за локці, убачыў на іхніх галовах фетравыя капелюшы, а на ружовых тварах усмешкі, якія па нейкай асацыяцыі адразу пагадалі чорнага тыпа ў дзвярах Мілдзінага дома, і ўсё зразумеў.

— Што вам ад мяне трэба? — рэзка запытаўся ён, з тугой пазіраючы на завалены грудаю дроў падворак, куды зніклі жанчыны.

— Зараз даведасцеся, пане Джугас, — сказаў адзін. — Прашу ў машыну.

— Толькі спакойна, — папярэдзіў другі. — Нашы «заўэры» трапляюць з дзесяці метраў у яйка.

Мужчыны адпусцілі рукі, і ўсе трое, нібы старыя сябры, што выйшлі пашпацыраваць у суботні вечар, рушылі да аўтамабіля.

— Herein! ¹ — каркнуў першы, адчыняючы заднія дзверцы ў машыне.

¹ Уваходзьце! (ням.)

Хоць гэта не мела піякага значэння, але Гедымінасу зрабілася крыху весялей, калі ён убачыў, што ў машыне, апрача шафёра, больш нікога няма.

— Рукі! — сурова загадаў другі гестапавец, калі аўтамабіль крануўся з месца.

Гедымінас моўчкі выставіў рукі.

— Гэта найлепшым чынам засцерагае ад спакусы, якая звычайна бывае апошня я ў жыцці, — апраўдваўся першы гестапавец, пакладаючы на Гедымінаса наручнікі.

«Пачыпаюць спраўджвацца Марусавы прароцтвы...»

Раптам яго ахапіў такі жах, што ён ледзьве стрымаўся, каб не закрычаць. Ён не мог вытлумачыць гэтага нечаканага пачуцця, але ведаў — гэта не страх смерці. Такое пачуццё, мабыць, знаёмае жыхару гор, які, ступіўшы неасцярожны крок, падае ў раселіну і, бачачы, як імкліва набліжаюцца скалы, пакутліва ўсведамляе, што ўсё было б інакш, калі б ён пайшоў іншай дарогай. Не, дастаткова было не ступіць апошняга кроку. Аднак ён не мог не пабачыцца з Мілдай. Ах, трэба было адштурхнуць гэтых тышаў, калі бралі за рукі, і кінуцца ў двор. Бязглуздзіца, вядома. Цяпер бы ляжаў, напэўна, у лужыне крыві, а навокал гаманілі б разявакі. Але ці гэтакае выйсце не лепшае за невядомае заўтра? Бацнуў бы аднаму, кашкануў другому, рывок убок, і не сядзеў бы цяпер у наручніках. Не рашыўся. Зрэшты, нават не паспеў падумаць пра гэта: надта быў ашаломлены загадкавымі падзеямі на кватэры ў Мілды. Успомніў учарашняе сваё выказванне пра коніка пад прэсам. Збылося! Прэс апусціўся. Збыўся жорсткі Ліпкусаў жарцік: сам хацеў пасмяяцца — сам і паплач. Сам... О, каб жа гэта было так! На жаль, чалавек не можа памерці толькі для сябе, не паміраючы для іншых. Колькі гора будзе ў бацькі, у Мілды... Якая жахлівая логіка жыцця: чалавек выбірае права загінуць, каб не забіваць іншых, і ўсё роўна не можа памерці, не прыдушаны горам блізкіх людзей.

У поўным здранцвенні Гедымінас глядзеў на скутыя рукі, якія ляжалі на каленях, стараўся супакоіць сябе, што нічога, маўляў, непрадбачанага не адбылося — ён жа свядома ішоў насустрач такому лёсу, якога мог пазбегнуць, толькі здрадзіўшы сваім прынцыпам, — але ў глыбіні душы адчуваў, што нешта адбылося не так, як павінна было адбыцца.

Гестапаўцы абшукалі Гедымінаса і пайшлі, забраўшы ўсё, што знайшлі ў кішэнях. Ён шмат чуў пра зверствы людзей гэтай прафесіі і ўсё чакаў, што яны пусцяць у ход кулакі, але ніводзін з іх нават рукі не ўзняў. Калі выходзілі, знялі нават наручнікі і пажадалі (вядома, не без іроніі) хутчэй акліматызавацца ў новых умовах.

Памяшкапне, у якім апынуўся Гедымінас, было пакоем сярэдняй велічыні, збольшага прыстасаваным да повага прызначэння. Праз даволі вялікае акно, заляцанае знадворку белай фарбай і закратаванае жалезнымі прэнтамі, сачыўся пануры змрок, скупа асвятляючы бляклыя, невядома якога колеру сцены, драўляныя нары з матрацам і табурэтку — адзіную мэблю ва ўсім пакоі. Паветра было тут настывае, вільготнае і патыхала цвіллю, перакошапыя маснічыны жахліва рыпелі пад нагамі. Гедымінас паспрабаваў сесці, але расхістаная табурэтка таксама завяршчала на ўсе галасы, ледзь да яе дакрануўся. Тады ён, не знімаючы паліта, расцягнуўся на парах. Гэтакая самая музыка, што грае на нервах. Як быццам зроблена ўсё наўмысна, каб вартавы, што стаіць за дзвярыма, мог чуць кожны рух вязня. Гедымінасу падумалася: у матрацы могуць вадзіцца клопы, якія пэўна-такі яшчэ не паспелі пераварыць крыві чалавека, што ляжаў да яго, — але гэтая думка чамусьці не выклікала агіды. Атупелым паглядам ён абмацваў краты на акне і праз гэтую металічную сетку бачыў родную сядзібу, бацьку, Мілдзіны вочы. Вобразы былі непаслядоўныя, урыўкавыя, нібы выпадковыя здымкі з рассыпанага сямейнага альбома, і ён са спакойным смуткам разглядаў гэтыя фрагменты мінулага, стараючыся ні пра што не думаць. Зрэшты, пра гэта і не трэба было асабліва старацца — нават калі б хацеў, не змог бы звязаць ніткі абарванай думкі, якая згубілася ў безнадзейна заблытаным клубку. Усё павокал — крокі вартаўніка за дзвярыма, рыпенне параў, закратаваны чатырохкутнік акна, — усё гэта разам з бязладнымі вобразамі ўспамінаў, што бязладна вынікалі з падсвядомасці, здавалася, не мела ніякага дачынення да рэчаіснасці. Час ад часу ён ускокваў з параў, хадзіў па пакоі, бессэнсоўна аглядаючы сцены альбо ўтаропіўшыся ў шчыліну паміж масніцамі, а потым зноў клаўся на матрац. Час і прастора нібыта застылі ў адной кропцы, і было дзіўна, што ў пакоі робіцца ўсё цямей, а потым цемра пачынае радзець і з чорнай пустэчы

вымалёўваюцца халодныя сцены адзіночкі. Ранак! Упершыню за мноства гадоў расвітала... Ён не ведаў, калі заснуў, урэшце, не быў упэўнены, ці спаў наогул: схлынуў стап апатыі і перад вачамі зпоўку паўстала суровая рэальнасць; з пазіцыі безуважнага назіральніка яна вяртала яго да ролі актыўнага ўдзельніка падзей, і пейкую хвіліну Гедымінасу здавалася, што гэта ўсё доўжыцца ўчарашні дзень. Толькі пачуццё голаду нагадала яму, што прайшло пямала часу з той пары, калі ён еў апошні раз. Ён нават узрадаваўся, пачуўшы бразгат засаўкі, хоць яму тут жа давлялося расчаравацца.

— Выходзь! — крыкнуў эсэсавец, адчыніўшы дзверы.

У вузкім цёмным калідоры яго чакалі двое.

— Rechts! ¹ — скамандаваў адзін з іх.

Гедымінас пайшоў услед. За яго спіною грукалі крокі другога ахоўніка.

Так, лапцужком, яны выйшлі ў высокі пануры двор. Злева была відаць высокая драўляная брама, справа — неатынкаваны дом з абпаленай цэглы; вокны ў ім былі ў гатычным стылі. Увайшоўшы праз шырока адчыненыя дзверы, яны ўзняліся па вітай лесвіцы на другі паверх.

Дангелеў кабінет знаходзіўся ў канцы калідора. Першы эсэсавец, энергічна пастукаўшы суглобамі пальцаў, адчыніў дзверы і выцягнуўся, намерваючыся адрапартаваць, але Дангель, мабыць, жэстам загадаў яму адысці, бо чорная спіна ахоўніка слізганула, адкрываючы постаць чалавека ў мундзіры, што ўстаў з-за пісьмовага стала. Тут жа другі эсэсавец уштурхнуў Гедымінаса ў пакой. Дзверы за спіной бясшумна зачыніліся.

— Пане Джугас! — Дангель, усміхаючыся на ўвесь рот, рухаўся Гедымінасу пасустрэч. — Якая прыемная сустрэча! Сядайце, пане настаўнік. Не, не, не сюды, з добрымі сябрамі я не люблю гутарыць за пісьмовым сталом — гэта для афіцыйнай кліентуры. — Ён узяў Гедымінаса за локаць і — той не паспеў нават апамятацца ад такога ласкавага прыёму — падвёў да певялікага круглага століка, што стаяў у кутку пакой паміж акном і дзвярыма. — Як выспаліся? Спадзяюся, мае людзі былі даволі ласкавыя з вамі?

— Не магу наракаць, — прамармытаў Гедымінас, паглыбляючыся ў мяккае, абабітае скурай крэсла.

Дангель усеўся насупраць.

¹ Направа! (ням.)

— Я мушу напасіць у вас прабачэння, пане Джугас, за непрыемны сюррыз, але часам даводзіцца прымаць даволі крутыя меры, каб засцерагчы нашых сяброў — у дадзеным выпадку вас — ад яшчэ большых непрыемнасцей.

— Дзякуй за клопат, пане начальнік гестапа. — Гедымінас міжволі ўсміхнуўся. — Цікава, з якога часу вы залічваеце мяне ў кола сваіх сяброў?

— Мы паважаем людзей таленту і розуму, пане Джугас. А вы якраз такі. Сярод іншых рэчаў, якія забралі ў вас мае хлопчыкі, я знайшоў лісткі з вершамі. Вы валодаеце пяром. Прызнаюся, я чытаў большую частку ваших твораў, абвешчаных у друку, але гэтыя зрабілі на мяне найбольшае ўражанне. Паверце, гэта не меркаванне прафана. У гімназіі я сам пісаў вершы, многа чытаў. Паэтам не стаў, але прыхільнікам паэзіі застаўся да скону.

Дзівіся: брыг ва ўсплёсках шалу.

Куды вядзе яго мапа?

Ён зараз рынецца на скалы,
калі не выкрывіць стырпа.

— Вы спалілі на вогнішчы кнігі гэтага вялікага нямецкага паэта, — змрочна заўважыў Гедымінас.

— Але, гэта быў геніяльны яўрэй. — Дангель устаў. Гедымінас таксама тузануўся ў крэсле, але начальнік гестапа стрымаў яго жэстам рукі. За плячамі, адчыняючыся, шчоўкнуў сейф. Потым на столік паволі апусцілася рука з распачатай пляшкай французскага каньяку, два кілішкі, парцаляная талерачка з узорыстым беражком, на якой ляжала некалькі кавалкаў шакаладу. — Мае словы могуць прагучаць для вас парадоксам, пане Джугас, аднак я перакананы: нішто так не паралізуе духу пацыі, не скоўвае яго ланцугамі рудзіны, як трызненне геніяльных мастакоў, што не памерлі разам са сваёю эпохай. Гэта атрута павольнага дзеяння — атруцімся ў маленстве, а мусім лячыцца ўсё жыццё. Можна, калі немцам і былі патрэбны Гётэ, Гейнэ, Шылер, хоць я і вельмі сумняваюся ў гэтым, але цяпер яны састарэлі. Яны сцявалі гімн чалавеку наогул, прышчэплялі свядомасці немца шкодную далікатнасць, засмечвалі галовы прыгожай, але небяснечнай лухтой, якая выхоўвала рабоў, а не змагароў. Нацыя даўно іх перарасла, пане Джугас. Немцам патрэбны не музейныя геніі — пяхай яны гніюць у маўзалеі сваёй эпохі, — а старанныя мастакі, творы якіх, магчыма, і не перажывуць іх саміх, але ў якіх будзе тое, што сёння найбольш пам трэба, — адсутнасць літасціваасці да тых народаў, якія парадзіліся,

каб быць рабамі, і фанатычная вера ў геніі сваёй пацыі, якую гісторыя паклікала валодаць светам.

— Пане начальнік гестапа, вы забываеце, што перад вамі сядзіць не немец, — сказаў Гедымінас, пазіраючы на празрыста-белую руку, якая пасоўвала да яго кілішак.

— Ні ў якім разе, пане Джугас! Вы не немец, адпак і не адзін з тых быдлякоў, выбачайце на слоўце, якім гісторыя накінавала цягаць камяні на будаўніцтва піраміды. Чалавеку вашага тыпу заўсёды знойдзецца месца і палежная пашана ў вялікім рэйху. Вып'ем, пане Джугас. За будучыню чалавецтва, кіраваную вялікім геніем нямецкай пацыі! — Дангель узняў кілішак, адпіў і, убачыўшы, што Гедымінас не паварушыўся, паставіў назад на столік. У вачах нешта бліснула, быццам лёзы нажоў, і зноўку пагасла. — Вы не паважаеце гаспадара, пане Джугас.

Гедымінас пацешнаў плячамі.

— Бачыце, мы, літоўцы, прывыклі спярша як след закусіць, а потым ужо выпіваць, — сказаў ён, змагаючыся са страхам і варожа пазіраючы Дангелю проста ў вочы. — Я яшчэ не снедаў, пане оберштурмфюрэр.

— Ah so. — Дангель даравальна ўсміхнуўся. — Што ж, тады зразумела. Пастараюся быць спагадлівым да вашага нацыянальнага характару. Скажыце, пане Джугас, што б падумалі пра чалавека, які ў сметанаўскай Літве лаяў немцаў, а калі немцы вызвалілі Літву ад бальшавікоў, кінуў настаўнічаць і перабраўся ў вёску. З вёскі, дзе ён атабарыўся, у адну ноч уцяклі ўсе палонныя. Потым гэты чалавек адмаўляецца здаваць дзяржаве пастаўкі, і, што самае цікавае, у той самы дзень, калі паліцыя прыязджае секвестраваць ягоную гаспадарку, у вёску ўрываюцца бандыты і вешаюць старасту. Я прапусціў адно звязно з гэтага ланцуга — пра яго пагаворым пазней, — але і сказапага досыць, каб праніклівы чалавек, якім, напрыклад, я лічу сябе, змог зрабіць аднаведныя высновы. Хацелася б ведаць, якая ваша думка на гэты конт, пане Джугас?

Гедымінас здрыгануўся: нарэшце размова пойдзе пра тое, дзеля чаго яго сюды прывезлі.

— Калі вы лічыце сябе праніклівым чалавекам, пане Дангель, вы павінны былі б зразумець, што ні з адным прыгаданым тут фактам, апрача паставак, я не маю нічога агульнага. А паставак мы здаць не можам, бо, як упэўнілася ў гэтым паліцыя, проста не маем з чаго.

Дангель змераў Гедымінаса доўгім дапытлівым позіркам.

— Не лічыце мяне найўным, пане Джугас. Калі раптам высвятляецца, што селянін не мае збожжа, хоць быў добры ўраджай, а пенадалёку швэндаюцца бандыты, папрошваецца іншая выснова. Але пакуль што пакінем гэтае пытанне ў спакоі. Пастаўкі, узятыя асобна, мяне цікавяць менш за ўсё, я гляджу на іх як на адзін з фактаў, за якімі хаваюцца больш важныя рэчы.

Гедымінас з палёгкай уздыхнуў.

— Няўжо вы думаеце, што я дапамог бандытам павесіць Кучкайліса? — з усмешкай спытаўся ён.

— Не, такія подзвігі не для вашай паэтычнай душы.— Дангель таксама ўсміхнуўся.— Хоць, шчыра кажучы, я не сумняваюся, што гэтых людзей вы ведаеце не горш за мяне.

Гедымінас пацепенуў плячамі. Стараўся выглядаць абыякавым, нават нагнаў на твар кривую ўсмешку, але адчуваў, што шчокі спазматычна торгаюцца, а вочы апускаюцца ўніз, не вытрымліваючы пранізлівага Дангелевага позірку.

— Пане оберштурмфюрэр, я не ўтойваю, што не адчуваў асаблівай сімпатыі да немцаў. Але ці дастатковая гэта падстава, каб падазраваць мяне ў супрацоўніцтве з бальшавікамі? Калі вам вядома гісторыя нашай сям'і, вы нават зводдаль не дапусцілі б гэткай думкі,— адказаў Гедымінас, здзіўляючыся, як шчыра і перакапальна прагучалі яго словы.

— У вёсцы, дзе вы жывяце, пэўна, таксама ёсць людзі, з якімі вы маеце свае рахункі, але абставіны часам складаюцца так, што вы ўсё адно вымушаны з імі супольнічаць.

— Элементарная ветлівасць патрабуе зняць шапку, калі сустракаешся з суседам, як бы ні ставіўся да яго,— спакойна адказаў Гедымінас.

— Так, вы чалавек выхаваны.— Дангель закурыў.— Англічане называюць такіх джэнтльменамі, рускія — гнілымі буржуазнымі лібераламі, а я асабіста лічу, што такія людзі — зручны пень, прабягаючы ля якога ўсе вясковыя сабакі падымаюць нагу. Вы мяне зразумелі, пане Джугас?

— Не, пане Дангель.

— Кіньце прыкідвацца, пане Джугас. Вы кепскі акцёр, ніякі грыв тут не дапаможа.— Дангель узлакаціўся на столік. У твар Гедымінасу дыхнула дымам цыгарэты, змешаным з вострым пахам адэкалону.— Мушу вам сказаць, што бандытам у Лаўксадзісе нашчасціла менш, чым яны спадзяваліся. Пры жадаанні я мог бы звесці вас з некаторымі людзьмі з іхняй зграі, якія вас ведаюць.

Гедымінас здрыгануўся. Рука міжволі памкнулася да кілішка і апала на калені, не дацягнуўшыся да яго, аднак Дангель заўважыў гэты рух. Ён зласліва засмяўся.

— Магчыма, — прамармытаў Гедымінас. — Да вайшы ў мяне было шмат знаёмых, але не арыентуюся, хто з іх мог апынуцца ў лесе.

— Добра. — Дангель раптам змяніў кірунак гаворкі. — Дапусцім, вы нічога агульнага не маеце з лесам. Дапусцім, што ўсе гэтыя красамоўныя факты, якія я назваў, толькі гульня выпадку. Добра, хай будзе так. Тады, можа, вы растлумачыце, якім чынам у пані Мілды аказаўся пачак антынямецкіх пацыяналістычных газетак?

Гедымінас збляднеў.

— Вы арыштавалі яе?! — усклікнуў ён, ускочыўшы з месца.

— Тут я задаю пытанні, пане Джугас. — Дангель рассеўся ў крэсле ў распешчанай позе арыстакрата і, выпускаячы з рота кольцы дыму, некалькі імгненняў пазіраў, як яны растаюць у паветры. — Спадзяюся, вы не станеце адмаўляць, што вашы адносіны з паняй Мілдай былі інтымныя?

— Я кахаю яе, — ужо авалодаўшы сабою, адказаў Гедымінас. — Скажыце, што з ёю.

Дангель нецярпліва махнуў рукой.

— Такім чынам, адкуль пані Мілда атрымала гэтую антынямецкую пісаніну?

— Не разумею, пане Дангель.

— Вы думаеце, я паверу, што між вамі і паняй Мілдай былі нейкія сакрэты?

— Падпольныя газеты ў Мілды... — не мог апамятацца Гедымінас. — Неверагодна, пане Дангель! Мілда ніколі не цікавілася ніякай палітыкай. Нейкая педарэчнасць, пане оберштурмфюрэр.

Дангель уважліва паглядзеў на Гедымінаса.

— Што ж, па гэты раз вашы вочы не хлусяць, — сказаў ён, узбураны нечаканай здагадкай. — Але факт застаецца фактам: газеткі знойдзены на кватэры ў Вайнарасаў. Няўжо вы думаеце, што пан Адомас...

— Я нічога не думаю, пане Дангель. Вы самі толькі што слухна заўважылі, што паміж мною і Мілдай не магло быць ніякіх сакрэтаў. Яна такая ж далёкая ад палітыкі, як і я, гэта мне добра вядома, паверце.

Дангель паківаў галавою ў знак згоды.

— Пане Джугас, дазвольце задаць вам яшчэ адно пы-

танне,— задумліва сказаў ён.— Мне вядома, што не так даўно вы былі з Адомасам Вайнарасам блізкія сябры. Вы не з тых людзей, што лёгка паддаюцца жаночым чарам, каб у імя кахання ахвяраваць сваімі маральнымі прынцыпамі. Якая прычына штурхнула вас разбурыць сям'ю сябра?

Гедымінас сумна ўсміхнуўся.

— Сям'ю разбурыў сам Адомас, пане Дангель.

— Папрашу ўдакладніць.

— Мілда не з тых жанчын, якім падабаецца насіць пярсцёпкі, знятыя з рук забітых, пане Дангель. Ёй агідна цалаваць мужчыну, ад якога патыхае чалавечынай.

— Самка-вегетарыянка, гэта вы хацелі сказаць? — Дангель роблена засмяўся.— Так, з гэтага пункту погляду вы пасуеце адно аднаму — абое траваедныя. Вы, вядома, лічыце, што кожная двухногая істота, народжаная жанчынай, мае права жыць. Гэта даволі паэтычная філасофія, але зусім не навуковая. Уявіце сабе, які хаос тварыўся б у прыродзе, калі б мацнейшыя не нішчылі слабейшых. Фаўна зямнога шара даўно перарадзілася б, бо пасрэднасць, маючы колькасную перавагу, зжэрла б эліту. Гэты самы закон прыроды абавязковы і для нас, людзей. На жаль, з павелічэннем колькасці траваедных ён усё часцей і часцей парушаўся. Філантропы вашага тыпу, пане Джугас, атруцілі свядомасць людзей згубнымі ідэямі, прышчапляючы антыгуманную мараль, паводле якой геній павінен дзяліцца кавалкам хлеба з калекам, каб, абрабаванайшы сябе, самому зрабіцца такім самым калекам. А мы кажам — не! Зямля належыць самым моцным, здаровым, таленавітым. Кожны непаўнацэнны — цяжар чалавецтву, перашкода на шляху прагрэсу, ён не здольны кіраваць, не здольны ствараць духоўныя і культурныя вартасці, яго прызначэнне — цягаць ланцугі, з якіх мы, дасканалыя, пабудуем палац новай цывілізацыі. Германія заклікана гісторыяй спраўдзіць гэтую велічную місію. Па вачах бачу, вы не верыце, пане Джугас. Вельмі шкада. Проста дзіву даюся, як вы, адукаваны чалавек арыўскай крыві, не жадаеце ісці ў браму, што шырока адчынена перад вамі, а шукаеце дзірку ў плоце. Наогул, пачынаю не разумець літоўскіх інтэлігентаў. Смешныя дзеці, што будуюць домікі з пяску. Распальваюць антынямецкія настроі, пашыраюць педарэчныя чуткі, а не бачаць, што сякуць сук, на якім самі сядзяць. Вы ж дапамагаеце чырвоным, пане Джугас! Маскве! Калі Германія прайграе вайну, у што, вядома, не

верыць ніводзіп чалавек здаровага розуму, сюды прыйдуць рускія. Не англічане, не амерыканцы, на што вы спадзеяцеся, а бальшавікі. І на гэты раз яны будуць зласнейшыя, пане Джугас, адплацяць з капою за тья стрэлы ў спіну, якімі праводзілі ўцекачоў. І яшчэ за тоё-сёе... Звядудь рахункі на месцы, не спатрэбіцца нават вагонаў. Я раіў бы як след абдумаць мае словы і наступны раз адказваць на мае пытанні без выкрутасаў. Не злоўжывайце нашымі добрымі манерамі, пане Джугас. Ведаеце, чалавеку не дужа прыемна, калі яго вешаюць уніз галавой і гарачым жалезам казычуць пяткі альбо выдзіраюць пазногці. Вельмі непрыемная працэдура. Ці варта пакутаваць за тых, якія, у выпадку прыходу чырвоных, усё роўна адправяць вас на той свет?

Дангель напоўніў свой кілішак, глытнуў і закурыў новую цыгарэту. Гедымінас глядзеў на яго далонь, пакладзеную на стол. Нежыццёва белую, далікатную, элегантную. Ці бываюць у катаў такія прыгожыя рукі? Гэтыя доўгія зграбныя пальцы з дагледжанымі пазногцямі маглі б зрываць кветкі, лашчыць жанчыну, гладзіць па галоўцы дзіцятка. Як легкадумна часам паводзіць прырода, упрыгожваючы тое, што трэба было б знявечыць! Гедымінас здрыгануўся, захоплены знянацку адной карцінай. Мілда і і Дангель... У ложку альбо на канапе. Ён не ведаў і не хацеў ведаць падрабязнасцей. Яму і так спатрэбіліся велізарныя намаганні, пакуль ён вытруціў з душы тую вярэдлівую карціну, якую сам стварыў, калі пачуў лаканічнае Мілдзіна прызнанне. І цяпер, калі аслабела воля, яна зноўку з усёю яркасцю ўзнікла ў сьвядомасці. Мілда і Дангель... Бялявыя валасы на падушцы, гнуткая вузкая далонь з пальцамі піяніста... На голых яе плячах... на грудзях... на сцёгнах....

Гедымінас з нянавісцю паглядзеў на Дангеля. Усю яго стому ўмомант зняло як рукой.

— Я сказаў вам усё, што мог сказаць, — вымавіў ён, раптам адчуўшы, што нябачныя клешчы, якія скоўвалі яго перад Дангелем, аслаблі. — Калі нават вы падвесіце мяне за ногі альбо будзеце выдзіраць пазногці, як вы ласкава дазволілі заявіць, я нічога болей не змагу дадаць.

— Вы так лічыце? — Дангель пагардліва ўсміхнуўся, аднак не здолеў схаваць раздражнення, якое прамільгнула ў неспакойлівым бляску вачэй. — У нашым арсенале ёсць большыя дасканалыя сродкі, чым тья, якія на хуткую руку я прыгадаў тут дзеля прыкладу. Мяркую, мы не паспе-

ем пусціць ва ўжытак і паловы з іх, як вы заспяваеце анёльскім голасам, спавядаючыся ў сваіх і чужых грахах.

Гедымінас перакрывіўся.

— Калі я ў чым і звінаваціўся перад вамі, пане начальнік гестапа, дык толькі ў тым, што стараюся застацца чалавекам, — сказаў ён, адчуваючы страшэннае жадашце схопіць са стала пляшку і ўрэзаць Дангелю па галаве. — Карыстаючыся вашай тэрміналогіяй — траваедным. Не маю апетыту паглынаць людзей, што зробіш — гэткі ўжо мой арганізм. Вядома, былі ўсе ўмовы, каб прыстасавацца да духу часу — пайсці ў лес альбо паступіць на службу да вас, як зрабіў Адомас Вайнарас, — але, відаць, я з тых, хто ахватней згодзіцца памерці ад рукі інквізітара, не зганьбіўшы чалавечага імя, чым застацца жывому з трыццаццю срэбранікамі ў кішэні. Вельмі сумняваюся, ці змогуць вашы сродкі, ад якіх, як вы дазволілі зазначыць, пакутнікі спяваюць анёльскімі голасамі, прымусіць мяне далучыцца да іхняга хору.

Дангель прыжмурыўся. Правае павека некалькі разоў тарганулася і застыла, нібы прыклеенае, твар перакасіўся. Аднак толькі на адно імгненне. Як быццам ён хацеў засмяяцца, але раптам спахапіўся, што гэта будзе недарэчы, і, збянтэжыўшыся, ад прыкрасці прыкусіў губу.

— Ja, Sie sind ein ungewöhnliches Wesen¹, — працадзіў ён праз зубы. Ягоны голас непазнавальна змяніўся. — Аднак мы бачылі і такіх. Маём вопыт. Вы належыце да таго класа жывёлін, якія не адчувальныя да фізічнага болю, але даволі жыва рэагуюць на пакуты другой, тым больш — блізкай істоты. Мяркуючы, вы не зможаце застацца аб'якавым, любуючыся, скажам, такой карцінай: мае хлопчыкі сціскаюць прывабную далонь пані Мілды спецыяльнымі клешчамі. Кончыкі пальцаў спачатку сінеюць, потым праз скуру прасочваюцца ледзь заўважныя кроплі крыві. Кіпцюрыкі расхістаны, але яшчэ далёка да поўнага манікюру: распаленыя да чырвані іголки пад пазногці і ўсё астатняе...

Гедымінас скурчыўся — ён адчуў, як рэзкі боль прапізаў страўнік.

— Вы гэтага не зробіце! — залапатаў ён, зрываючыся з месца. — Мілда не вінаватая. Вы не зможаце так абысціся з жанчынай, якой... якую самі...

Дангель нахіліўся ў крэсле, і ў наступнае імгненне Гедымінас убачыў у яго руцэ пісталет.

¹ Так, вы своеасаблівая істота (ням.).

— Так як вы ўсё роўна маўчыце, сумняваючыся, ці варта пакласці ў кішэню трыццаць срэбранікаў,— цягнуў ён тым самым бясколерным голасам,— мы ўстаўляем у спецыяльны варштат ножку пані Мілды, якую мы з вамі някеска даследавалі ад лыткі да таго месца, дзе яна прылеплена да тулава. І тады вы пачуеце, як з трэскам ломіцца косць. Прыкладна гэтак трашчаць абаранкі, асабліва калі яны счарсцвеюць, але не думаю, каб ад гэтага гуку ў вас пацякла слінка, нават калі б вы тры дні нічога не трымалі ў роце.

— Немагчыма паверыць...— прашаптаў Гедымінас, выціраючы дрыготкай рукою халодны пот з ілба.— Звяры... На такое здольныя толькі найстрашнейшыя звяры...

— Чаму ж, пане Джугас? Хвіліна шчырасці са мною— і нічога такога не будзе. Выйдзеце адгэтуль пад ручку з паняй Мілдай, як маладыя з касцёла. І на справу з паўстаўкамі заплюшчым вочы. Падумайце. Ад вас, толькі ад вас залежыць — выратаваць альбо загубіць дарагога вам чалавека і самога сябе.

Дангель устаў, даючы зразумець, што размова скончана. Гедымінас таксама ўзняўся, але не адразу: кружылася ў галаве, ногі сталі непааслухмяныя, нібы яны з дрэва, і толькі з трэцяй спробы яму ўдалося адарвацца ад крэсла.

— Вы страшны чалавек, пане оберштурмфюрэр,— прашаптаў ён, пазіраючы на нашмараваны да бляску паркет пад нагамі.

— Вельмі адноснае пацяцце, пане Джугас.— Дангелеў голас аддаляўся разам з крокамі. Грукнула крэсла: гестанавец усёўся за пісьмовы стол.— Леў для газелі — жах, а для льва толькі леў. Будзьце львом, пане Джугас, і паміж намі не будзе ніякіх непаразуменняў.

— Вы хочаце, каб я ўтапіў іншых, ратуючы сябе і Мілду. Але скажыце, ці былі б мы шчаслівыя, купіўшы гэткай цаной свабоду? Не, я страціў бы Мілду, як страціў яе ўжо Адомас. Мы сталі б чужыя самі сабе, нават калі б усё жыццё пражылі ў адным пакоі. Вам, прадстаўніку іншага класа жывёлін, цяжка зразумець, што лепш некалькі дзён канаць у самых страшэнных пакутах, чым мучыцца душою ўсё жыццё.

— Abführen! ¹ — крыкнуў Дангель.

Гедымінас узяў галаву: у дзвярах навыцяжку стаяў эсэсавец.

¹ Вывесці! (ням.)

Раздзел сёмы

I

Хто змог бы жах, што вочы мне нявечыў,
Адирэчыўшы і сугуччаў спеўны зык,
Пераказаць гаворкай Палавечай?

Зніякавеў бы ўсякі тут язык,
І ўсякі розум аказаўся б кволы,
Каб умясціць, чаго ўмяшчаць не звык.

Дантэ. Пекло. XXVIII песня

Яго ўштурхнулі праз шырока адчыненыя дзверы ў агромністую залу, якая сваёю формай пагадвала вялізную кубічную студню, высечаную ў шэрай скале. Тут было пуста і вусцішна, нідзе не было відаць ні вокан, ні якой-небудзь мэблі, ні нават электрычнай лямпачкі, аднак нейкім незразумелым чынам сюды трапляла мярэжыстае святло зіхатлівага адвячорка. Спачатку Гедымінасу здалося, што, апроч яго і двух гестапаўцаў за яго спіною, у гэтай гіганцкай каменнай труне з адшліфаванымі сценамі больш нікога няма. Але калі ён лепей прыгледзеўся, убачыў у канцы залы белую постаць, якая, паступова павялічваючыся, паволі рухалася да яго. Гэта была Мілда. Яна ішла звілінамі, нібы ішла яна зараз па мокрым лузе, рупліва стараючыся абмінуць лужыны, якія трапляліся ёй па дарозе. Уся яна — апушчаная на грудзі галава з белымі расцярушанымі валасамі, тонкі стан, кароткая, да каленяў, сукенка — адлюстроўвалася ў паліраванай паверхні падлогі. Гедымінасу было дзіўна, што яна не бяжыць да яго, растапырыўшы рукі, гарэзлячы і смеючыся, як летам, калі яны сустракаліся ў дамоўленым месцы, а брыдзе, нібы штосьці шукае. Толькі калі яна падышла бліжэй, ён зразумеў прычыну яе дзіўных паводзін: праз усю залу, пазначаючы пройдзены ёю шлях, вілася вузкая сцежка, густа ўсыпаная жалезнымі калючкамі. Мілда паварочвала то ў адзін, то ў другі бок, стараючыся ступіць босай пагою па голы камень падлогі, але ў імгненне вока там вырастаў сталёвы парастак.

«Варта мне сказаць усё, што ведаю пра партызанаў, выдаць Чорнага Куксу, паказаць хатку работніка з тарфянішча, і мы з Мілдай выйдзем адгэтуль», — падумаў Гедымінас.

Яна ўзняла галаву і паглядзела на яго, нібыта пачула ягоную думку. На твары — бясконцая пакута, а ў ва-

чах — мальба. Бяскроўныя губы варушыліся не адтульваючыся, аднак ён зразумеў, што яна хацела сказаць.

Ён апусціў вочы, не вытрымаўшы яе пагляду. Паволі, сантыметр за сантыметрам, слізгаў ён позіркам па лёгкім матыльковым целе, ад галавы да босых ног. Да малых белых ступняў, папрабаваных густою шчоткаю сталёвых іголак. На вастрях, нібы малюпасенькія сунічыны, чырванелі ледзь заўважныя кроплі крыві. Потым яны пачалі пабракаць і распускацца, нібы пупышкі кветкі, зніклі сцены і столь, адкрыўшы блакітнае скляпенне неба, а каменную падлогу заліло поле чырвонага маку. Мілда ішла па ім, падскокваючы, як зайчык. Белыя валасы развяваліся на ветры і пасмамі спадалі на стройную шыю, на маленькія ракавіны вушэй, на лоб, на бліскучыя ад сонца, шчаслівыя сінія вочы. «Я напішу пра цябе верш, — сказаў ён, — і назаву яго «Матылёк». Яна смялася і не згаджалася з такою назваю: матылёк жыве лічаныя дні, а яна хоча быць шчаслівая з ім, сваім паэтам, усё жыццё. Ён схачіў яе ў абдымкі і пасадзіў на плечы, як малое дзіця. Босыя ногі звешваліся яму на грудзі, і ён гладзіў лыткі ў шэрані срабрыстых валаскоў, і, нібы пялёсткі рамонка, крапаў адзін за адным пальчыкі яе ног, гадаючы «любіць — не любіць». Як усё гэта банальна і ўсё-такі кожны раз новае... І высокае неба над галавой — то сонечнае, яснае, то па-асенняму змрочнае, ускалмачанае хмарами, — і занядбаная стадола каля дарогі, і лес, папоўнены прывітальным птушыным шчабятаннем...

«Што ж, пане Джугас? Вам усё яшчэ пяма чаго сказаць папу оберштурмфюрэру?»

Голас поўз аднекуль зверху. Спакойны і халодны, як сцены гэтай залы, па якіх скочваліся брудныя кроплі вады, нібыта пот з ілба пакутніка. Макавае поле прапала. Перад яго вачамі зноў распасціралася каменная плоскасць падлогі, па якой звлістаю сцяжынай аддалялася, усе меншаючы, белая постаць.

— Затрымайце! Затрымайце яе! — закрычаў Гедымінас, раптам зразумеўшы, што ніколі ўжо больш не ўбачыць Мілды. — Вярніце яе сюды! Я ўсё раскажу...

Першае, што ён пачуў, абудзіўшыся, было прапізівае рыпенне нараў. Сэрца шалёна грукацела, яго трэслі дрыжыкі. І не ад холаду, хоць паліто валялася на падлозе: яго напалохаў яго ўласны крык, які, здаецца, яшчэ гучаў у камеры. Зрэшты, па яго падзейнічаў не гэтулькі сам

крык, колькі думка, што гэта быў не толькі сон. Ён толькі драмаў, а не спаў, бо цяпер прыгадаў гукі — нейкі стук у столь, крокі вартавога за дзвярыма, нават рыпеліце параў, калі ён варушыўся, — усе гэтыя гукі ўшляталіся ў тканіну карцін, што адбіліся ў падсвядомасці. Гэтае досыць закончанае відовішча ўсё-такі не магло абысціся без удзелу розуму. Няўжо ў ім выспявае здрада? Шаспаццаць сутак ён варыцца ў гэтым пякельным катле, і амаль кожную ноч яму трызняяцца жахлівыя сны — у пакутах гібеюць то бацька, то Мілда, — але ні разу не ўзнікала думка, каб уратаваць іх цапою подласці. Кожны раз, пачуўшы бразгат засаўкі, ён абліваўся халодным потам, вырашыўшы, што яго вядуць да ката, дзе ён убачыць Мілду. Яна змучылася, яна моліць аб дапамозе. А потым верашчыць ад болю (пах паленага мяса), праклінае яго, Гедымінаса. Уваходзіў эсэсавец, прыносіў сняданак, абед, вячэру. Раз у суткі яго заводзілі па вузкім цёмным калідоры ў туалет, дзе Гедымінас апаражняў сваю парашу. Не, удзень ён мог быць спакойны: удзень яны не наладжвалі крываваых відовішчаў, мяркуючы, што лепш за ўсё гэта зрабіць уначы, калі чалавек глыбока засне. Сцягнуць з параў, часам абліць вядром халоднай вады, каб прагнаць сон, а потым — ашаломленага ад холаду, распачы і страху — цягнуць у дзевяты круг пекла. Ён ішоў туды, падрыхтаваўшыся да страшнай сустрэчы, аднак за тымі дзвярыма, праз якія яго ўштурхоўвалі ў ярка асветлены пакой, Мілды не было. На яе месцы перад пісьмовым сталом стаяў мужчына. Не заўсёды той самы, але заўсёды мужчына. Гедымінаса ўсаджвалі на крэсла ў кутку, і тады пачыналася... Ён апускаў галаву, зажмурваўся, жадаючы схвацца ад жудаснага відовішча, але ад крыку, што працінаў сэрца, нікуды не мог уцячы. Паветра напайнялася пахам крыві і гарэлага мяса, ад якога яму рабілася нядобра, аднак не меў чым вапітаваць. Калі дапытвалі траціў прытомнасць, каты выцягвалі яго з пакоя, каб неўзабаве прывесці новую ахвяру.

— Пане Джугас, — у такіх выпадках вяртаўся да Гедымінаса следчы, адзеты ў шэра-зялёную форму са знакамі адрознення унтэрштурмфюрэра, — вам усё яшчэ няма чаго сказаць пану Дангелю? Калі мае хлопчыкі прывядуць сюды жанчыну, якую вы не дужа прагнулі б тут бачыць, будзе позпа.

Гедымінас маўчаў.

Вярталіся «хлопчыкі» следчага. З імі — новы пакутнік.

«Не жанчына...» Гедымінас уздыхаў з палёгкай, саромеючыся гэтага пачуцця.

І зноўку ўдары, крыкі раз'ятраных катаў, стогны, ад якіх ледзянела кроў у жылах, грукат абрынутага на падлогу цела.

Праз пару гадзін гэтага мучэння Гедымінас вяртаўся ў сваю камеру, ледзьве трымаючыся на пагах, і ў тую ноч ужо не мог заснуць. Увесь дзень увушшу гучалі печалавечыя крыкі катаваных, удары, а ўвеччу стаялі знявечаныя твары людзей, якія выбралі пакутлівую смерць, каб іншыя засталіся жыць. Ён кідаўся з кутка ў куток, перамерваючы камеру ўшыркі і ўдоўжкі, і не на секунду яго не пакідала балючая думка, што з кожным сваім крокам ён усё бліжэй да вечара, да той пачной гадзіны, калі зноўку забразгае засаўка і яго павядуць па крывавы спектакль. Ён ведаў: лепш не спаць — стомлены арганізм рэагуе не гэтак востра, — але толькі адну ноч яму ўдалося дачакацца іх, не змружыўшы вачэй. Ён засынаў ненадоўга і спаў трывожна, але яны нейкім сабачым нюхам здагадваліся, што ён задрамаў, і ўрываліся ў камеру. Ён выходзіў з імі, падбадзёрваючы сябе і з жахам думаючы, што на гэты раз каля стала следчага папаткае Мілду, і зноўку заставаў мужчыну — часам новага, часам ужо бачанага. «Яны хочуць выбіць мяне з раўнавагі, пацягнуць первы да немагчымасці. Калі псіхічна зламлюся — яны стануць дапытваць Мілду, — рабіў ён выснову. Аднак разам з тым спадцішка напрошваліся іншыя думкі: — Падпольныя газеты, знойдзеныя на кватэры ў Вайнарасаў, — Дангелева выдумка, Мілда свабодная; а калі яе і арыштавалі, каб папалохаць, дык не маюць маральнага права дапытваць. Маральнага права...» Ён паспешліва адганяў ад сябе такія думкі, бо ў яго становішчы не было нічога больш небяспечнага, чым самазаспакоіцца. Ці маюць звяры патрэбу ў маральным абгрунтаванні? Эх, і паўны ты, хлопча...

Калі хаўрус яднае, а не прэк
Плячо ў плячо з драпежнай воляй розум,
Дык згіне ўсё, і разам — чалавек.

Аднойчы ноччу — гэта было нацярэдадні кары смерцю на гарадскім пляцы — у кабінет следчага ўцягнулі чалавек, якога Гедымінас ужо бачыў на допыце. Яго пасадзілі на крэсла — ён не трымаўся на пагах — і, прывязаўшы да спінкі, узяліся за работу. Чалавек не крычаў, не кляў, не пераконваў, што ён нічога не ведае, — ён маўчаў. Час ад часу з яго грудзей вырываўся глухі стогн, які — нібы заса-

ромеўшыся гэтай сваёй мінутнай слабасці — ён тут жа душыў у сабе. Гедымінас не ведаў, чаго яны ад яго хочуць, бо следчы кожнаму задаваў адно пытацце: што можа ён дадаць да сказанага раней? Калі чалавек, ашалеўшы ад катавання, пачынаў крычаць, што ўсё скажа, Гедымінаса выводзілі.

— Нервы гэтага быдла ў канечнасцях, — пачуў Гедымінас раз'ятрашы голас следчага. — Падкараціце яму левую нагу.

Гедымінас заплюшчыў вочы, хоць сядзеў, уткнуўшы падбародак у каўнер, і бачыў толькі свае скутыя рукі на каленях — перад тым як вывесці з камеры, на яго надзявалі наручнікі. Грукнула крэсла. Крокі. Гатова. Каты не любілі перагаворвацца за работай. Потым цішыню, ад якой пачынаў вар'яцець розум, папоўпілі мяккія гукі, якія па ступова мацнелі, рабіліся цвярдзейшыя, пакуль не зліліся парэшце ў суцэльнае шархаценне, якое пагадвала шараванне напільніка аб сухую драўніну.

Чалавек заскрыгітаў зубамі і жаласліва застагнаў.

Гедымінас плячом заціснуў адно вуха, а другое заткнуў пальцам, падняўшы да твару скутыя рукі.

— Пане Джугас, — наблізіўшыся да яго, сказаў унтэрштурмфюрэр. — Сваім практыкантам мы не дазваляем спаць. Майце на ўвазе: пакуль вы так будзеце сядзець, уторкнуўшы нос у прарэху, мы і далей будзем пілаваць дровы. Калі вам хоць трохі шкада гэтага быдлыка, часцей пазірайце на яго.

Гедымінас узняў ашалелыя вочы. Следчы махнуў рукою, і шархаценне сціхла.

— Кожны раз, калі я ўбачу, што вы праяўляеце цікавасць да таго, што мы робім, я загадаю зрабіць маленькі перапынак, — дадаў ён, крыва ўсміхаючыся, нібыта ў яго балеў зуб.

— Вырадкі!.. — прамармытаў Гедымінас. Не жадаючы верыць сваім вачам, ён глядзеў на чалавека, уціснутага між двух крэслаў. Адна нага была апушчана на дол і прывязана дротам да ножкі аднаго крэсла, а другая выпрастана і прасунута пад спінкай другога. Штаны, ад якіх засталіся шкамуты, вышэй калена былі зусім адарваны. У гэтым месцы чарцела нейкая маса, і з яе тырчала пілка, якой пілююць метал. Адзін гестапавец стаяў, трымаючыся за спінку крэсла, з-пад якой вытыркалася нага, а другі, прыўстаўшы на калена, трымаў ручку нажаўкі і з абьякавым выразам твару чакаў загаду, каб узнавіць сваю работу.

Гедымінас, не могучы больш вытрымаць, засланіў твар рукамі.

Следчы гыркнуў па-нямецку, і зноў пачулася шархаценне пілы па косці.

«Старайся глядзець... глядзець на яго, тады яны перастануць...» Дрыжучы так, што было чутно ціхае пазвоньванне наручнікаў, Гедымінас паглядзеў на катаў, і унтэрштурмфюрэр, ашчэрыўшыся па-воўчы, крыкнуў: «Genug!»¹

— Гэты пан у кутку вельмі вам спачувае, — загаварыў ён на ламанай літоўскай мове да катаванага. — Пастарайцеся ўспомніць, ці вы не знаёмыя часам.

Чалавек не паварушыўся. Ён сядзеў, прывязаны рамямі да высокай спінкі крэсла, схіліўшы на плячо цяжкую галаву. Па цьмяным, як іржышча пад дажджом, твары ліўся пот. Жоўтыя напухлыя павекі шырока расплюшчыліся, і Гедымінас убачыў выразныя карыя вочы, якія свяціліся такою ўнутранай сілай, такой нязломнаю верай у сваю правату і такой лютаю нянавісцю, што здавалася, гэты чалавек адчуваў бы сябе зняважаным, калі б нехта выказаў яму спачуванне. Квадратны падбародак, шрам каля мясістага простага носа, чорныя валасы... Гедымінас не мог успомніць, але быў упэўнены, што гэты твар педзе бачыў.

Толькі назаўтра, калі зноўку вока ў вока спаткаўся з ім — на гэты раз на гарадскім пляцы пад шыбеніцай, — нарэшце пазнаў яго. Гэта быў адзін з трох партызанаў, з якімі сустракаўся ён у хатцы на ўскрайку лесу. Марус называў яго Мядзведзем. Эсэсаўцы першага сцягнулі яго з грузавіка, на якім прывезлі асуджаных, і, схапіўшы пад пахі, павалаклі да шыбеніцы. Тут стаяла табурэтка, на яе трэба было паставіць смяротніка і зашмаргнуць у яго на шыі пятлю. Мядзведзь не мог стаяць, і два эсэсаўцы трымалі яго, пакуль трэці не ўсадзіў галаву ў пятлю. Гедымінас стаяў са звязанымі за спіною рукамі, не могучы адарваць позірку ад смяротніка, і адчуваў дзіўную палёжку ў грудзях. Нарэшце скончацца пакуты гэтага чалавека. Пасля ўсяго таго, што Гедымінас бачыў і перажыў у катавальні, яму здавалася, што, дабіваючы сваю ахвяру, каты робяць ёй толькі паслугу. Не, смерць не самая страшная хвіліна ў чалавечым жыцці, часам яна бывае і шчасцем і паратункам. Ці тое ж самае не думае цяпер Мядзведзь, нібы павесялелым позіркам аглядаючы патоўп, скучаны вакол шыбеніцы? Людзей было многа, і эсэсаўцы ўсё яшчэ

¹ Досыць! (ням.)

падганялі з вуліцы пракожых — пяхай пацешацца відо-
вішчам і задумаюцца, ці варта бунтаваць. Калі б не крыкі
немцаў, якія зганялі парод, і не гудзеньне машын (часам —
самалёт у небе), на пляцы папавала б магільная ціша.
Людзі стаялі моўчкі, паапускаўшы галовы, толькі некаль-
кі цікаўнейшых памкнуліся прабрацца бліжэй да шыбені-
цы, аднак і яны, зніякавеўшы, неўзабаве згубіліся ў па-
тоўпе, падпарадкоўваючыся агульнаму настрою. А сярод
гэтых людзей толькі нямногія чакалі вяртання таго сцяга,
за які змагаліся і зараз загінуць асуджанья... Але Мядз-
ведзь нібы і тут знайшоў іх усіх — незнаёмых, можа, ніко-
лі ў жыцці не сустраканых таварышаў — і ў думках пады-
шоў да кожнага, апошні раз паціснуў руку, падбадзёрваю-
чы мужаю ўсмішкаю чалавека, які ведае што адыходзіць
з гэтага свету не з пустымі рукамі. Адкрыты пагляд карых
вачэй бліснуў пад патоўнам, нібы малапка, распухлыя гу-
бы адтуліліся, і Гедымінас пачуў слабы ўсклік, які, аднак,
пакаціўся па ўсім пляцы, як грукат перуна:

— Няхай жыве савецкая ўлада... Смерць акупантам!
Вечная слава вялікаму...

Ён не скопчыў: трэці эсэсавец узмахнуў рукою і тыя
двое разам выпусцілі сваю ахвяру, якая павісла ў наветры.
Але Гедымінас ужо апусціў вочы. Ён бачыў толькі Мядзвє-
дзевы ногі. Голыя да каленяў, счарнелыя, з пакурчанымі
пальцамі. Вішучы на якія паўметра пад брукам пляца, яны
гайдаліся то ў адзін, то ў другі бок, быццам шукалі апору,
каб змагчы адштурхнуцца і закончыць абарваную фразу.
Потым каля гэтай апынулася другая і трэцяя пара ног. Ге-
дымінас заплюшчыў вочы, але ўсё роўна бачыў ногі паве-
шаных. Гэтыя пяць параў ног суправаджалі яго праз увесь
горад да камеры і пасяліліся ў ёй, як і ўсё іншае, што ён
перажыў у гэтым крузе пекла. Часам ва ўяўленні ўсплы-
ваў Мядзвєдзеў твар, асветлены перадсмяротным пары-
ваннем, ён чуў яго хрыплы голас і здзіўляўся, што не ад-
чувае ніякага шкадавання да пакаранага. Нібыта ён памёр
звычайнай смерцю, як чалавек, што сумленна пражыў
свой век, і ўсё. Так ужо пакапавана, нічога не зробіш. Ге-
дымінас шкадаваў іншага — адзінага з асуджаных, які кі-
нуўся пад шыбеніцай на калені, маліў аб літасці, крычаў,
што не вінаваты, — сябры загубілі. Нікчэмнасць. Любоў
цаною хацеў зберагчы жыццё, мабыць, выдаў гестапаўцам
не аднаго, а ўсё роўна павіс разам з сапраўднымі людзьмі.
Так, яны памерлі шчаслівыя, верачы ў сваю праўду. Мо-
жа, на іхнім сумленні таксама не адно жыццё, але яны за-

бівалі абараняючыся, а не ад звярынай прагі забойства, каб утрываліць ідэалогію, выдуманую мапьякам.

«Калі саштурхоўваюцца два злы, адно з якіх большае, ці не ўвасабляе ў сабе другое зло станоўчага пачатку, якое дае права знішчаць? Дангэль хоча цаною пакуты мільёнаў людзей стварыць раі эліце арыійскіх народаў, перш за ўсё немцам, а Марус уздымае зброю, каб спыніць забойцаў.

Усіх панішчыць іхняй помсты меч,
І толькі пасля ўпартага змагання
Зпоў прасвятлее неба ад хмурнеч.

Ці хопіць усім месца пад прасвятлелым небам? Наўрад... Людзі ніколі не ўмяшчаліся на зямлі. Можна, пасля вайны зноў будуць слёзы расстання, адны будуць зняважаныя, другія — трыумфавальнікі, але цяпер існуюць камеры катавання, шыбеніцы, могілкі ў Алешніку. А колькі фашысцкіх злачынстваў нам яшчэ невядома? І ўсё гэта існуе цяпер! Сёння! Кожную гадзіну, кожную хвіліну ў найвялікшых пакутах гінуць людзі. Наша святая зямля ператварылася ў пекла, у якім пануюць дангелі. А я, святая прастата, спадзяваўся схаватца ад гэтага пекла ў самім сабе. Не апячыся, калі наўкола лютуе полымя, не ўпэцацца ў смалу, калі пада мною клякочуць катлы. Ілюзіі — я жыў імі. Нібы не ламалі чалавечых касцей, не палілі нагрэтым да чырвані жалезам, не расстрэльвалі, не вешалі, пакуль усяго гэтага не ўбачыў на свае вочы...»

Гэтыя думкі гпялі Гедымінаса не менш, чым пакутлівае чакаанне, калі адчыняцца дзверы камеры і яго павядуць на чарговы спектакль да ката, што называецца следчым. Сядзячы ў сваім кутку са звязанымі за спіною рукамі (наручнікі пазней замянілі вяроўкай, каб ён не мог затыкаць вушэй), ён адчуваў сябе ў нечым вінаватым перад тым, каго катуюць. Быццам калі б ён зрабіў нешта раней, гэтаму чалавеку сёння не давялося б тут мучыцца. Але не зрабіў і ніколі ўжо не зможа выправіць сваёй памылкі — позна... Яго ахоплівала такая роспач, што ён ціхенька стагнаў, як быццам гэта дапытвалі яго, альбо ўсчынаў крычаць на катаў, бэсцячы іх апошнімі словамі. Тады яго прывязвалі да плечыкаў крэсла, і сам следчы, выскаляючыся па-воўчы, наводліў з абедзвюх рук дубасіў яго па твары. Гедымінас злосна ўсміхаўся і пазіраў яму ў вочы, і яму становілася прыкра і страшна, што ён можа адчуваць гэтакую нянавісьць да чалавека. «Калі б рукі ў мяне былі свабодныя... калі б рукі былі свабодныя...» — гудзела кроў у ву-

шах. І ён бачыў: вось ён хапае следчага за горла, шпурляе на падлогу — і проста ў галаву з яго ж пісталета. Потым абодвух катаў... Ён ніколі не думаў, што прыйдзе такая хвіліна, калі, уяўляючы, як забівае чалавека, будзе адчуваць асалоду. «Чалавека? Якога чалавека? У гэтай камеры пакут ёсць толькі адзін чалавек — ахвяра. Я? Не, я не чалавек, я пазіральнік».

Перад тым як яго вывесці, следчы больш не пытаўся: «Вам няма чаго сказаць пану Дангелю?» Развітальная фраза цяпер гучала трохі інакш: «Калі захочаце ўбачыцца з панам оберштурмфюрэрам, не саромейцеся паведаміць мне». А пазаўчора ноччу, калі Гедымінас, не вытрымаўшы енку скатаванага чалавека, сам пачаў крычаць і атрымаў аплявухаў болей чым звычайна, следчы, праводзячы яго разлютаваным паглядам, сказаў:

— Як бачу, пане Джугас, вы напрошваецеся на знаёмства з маімі хлопчыкамі. Што ж, я нічога не маю супраць, можаце на сваёй скуры паспытаць, на што яны здольныя.

— Ведаю. Яны ўмеюць садраць скуру з жывога чалавека, могуць вырваць сэрца і зжэрці яго жыўцом, але зрабіць з чалавека нягодніка, калі ён сам гэтага не захоча, ім не па сіле, — адсек Гедымінас.

Не, ён пі разу не намерваўся адкупіцца здрадай. Наадварот — з кожнай гадзінай, прабытай у камеры допыту, яго ўпартасць расла, жывячыся нянавісцю да звяроў, што зрабілі яго сведкам сваіх жахлівых злачынстваў, і ўсё тое, што Гедымінас лічыў сваёй духоўнай перавагай, якая падымае яго над багнай свету, бурылася і раставала, як пясчаная выспа пад напорам ветру і хваляў.

Дык адкуль гэтае трызненне? Гэтая жудасная Мілдзіна галгофа ў папурай каменнай зале? Гэты здрадлівы крык: «Затрымайце! Вярніце яе! Я ўсё раскажу!»

Гедымінас сеў на нарах. Здзівіўся і яшчэ больш устрывожыўся, убачыўшы, што ў камеры светла. Раніца... Пагодлівая снежаньская раніца. (Ён ужо навучыўся адрозніваць пахмуры дзень ад сонечнага, хоць праз матавае шкло не прабіваліся сонечныя промні.) Як жа так здарылася, што сёння ён так заспаўся? Ах, праўда, сёння ўначы яго не вадзілі ў катавальню. Першы раз за шаснаццаць сутак зняволення. Што яны надумалі? Вырашылі даць адпачыць ці плятуць новыя, яшчэ страшнейшыя, пасткі? Несумпенна, апошняе меркаванне самае верагоднае. Яшчэ сёння ён убачыць Мілду ў крэсле допыту, а можа, і яго самога пасадзяць. Гэтыя вырадкі не зробіць вязню нават

дробнай паслугі, за якую не давлялося б плаціць новымі, яшчэ большымі, пакутамі.

За дзвярыма загрымелі крокі, забразгала засаўка. «Сняданак...» Гедымінас ускочыў з нараў, стараючыся суняць первовую дрыготку, ад якой, здаецца, нават язык хадзіў хадуном у роце. «Сняданак, сняданак...» — машынальна паўтараў ён у думках, разумеючы, што гэта не так — сняданак прыносілі роўна ў дзевяць, яшчэ ўпоцемках. Калі не было дагэтуль, дык сёння наогул не будзе ніякага сняданку — немцы любяць пунктуальнасць.

— Выходзь! — крыкнуў эсэсавец, усунуўшы галаву ў дзверы. — Schneller! ¹

Знаёмы калідор, двор, цагляны будынак з гатычнымі вокнамі. Вузкія дзверы справа. Але эсэсавец накіраваўся да шырокіх, праз якія Гедымінаса вялі першы раз. Да Дангеля... Але, вітая бетонная лесвіца. Першы паверх, другі. Доўгі цёмны калідор, які пахнуў галантарэйнай крамаю. Сёння ўсё не так, як заўсёды. Нават рукі не звязаны.

— Добрай раніцы, пане Джугас. Ці добра выспаліся? — гаворыць Дангель, прыязна ўсміхаючыся, нібы ўчора яны банкетавалі за адным сталом.

Гедымінас моўчкі глядзіць на сцяну над плячом у Дангеля. «Кучкайліса павесілі Марусавы людзі. Добра. Але гэтага двухногага ўпыра трэба было б у першую чаргу...»

— Адчуваю, вы абражаны, пане Джугас. — Дангель трэ далонню па шчоках, нібы жадаючы сцерці нябачны бруд. У вачах — шчырае шкадаванне. — Прашу прабачыць. Адбылося маленькае непаразуменне. Я рады, што ў дачыненні да вас не прыняў больш крутых мер. Вы свабодныя, пане Джугас.

Гедымінас нават здрыгануўся. «Яшчэ адна штука гэтага майстра здэкаў...»

— На якіх умовах, пане начальнік гестапа?

— Невінаватым мы не ставім ніякіх умоў. Я пераканаўся ў вашай невінаватасці, пане Джугас. У нас ёсць доказы. Вось адзін з іх. — Дангель адкідваецца ў крэсле і нядбала махае рукою ў бок дзвярэй.

Гедымінас паволі паварочваецца, спадзеючыся пачуць здэклівы смех, і ажно рот разяўляе — за круглым столікам сядзіць Туменас. У тым самым крэсле, дзе пятнаццаць сутак таму назад сядзеў сам начальнік гестапа, калі Гедымінас глядзеў на яго прыгожыя ўчэпістыя пальцы, што

¹ Хутчэй! (ням.)

трымалі кілішак капьяку. Змарпелы, спалохапы твар, барада, не голеная сама меней тры дні. Ён апускае стомленыя вочы, не вытрымаўшы кароткага Гедымінасавага позірку.

— Мы зрабілі ў Туменаса вобыск,— цягне Дангель знуджаным голасам,— і, трэба сказаць, не расчараваліся. А пан Туменас, ведаючы, што з намі лепш гутарыць на-добраму, пастараўся быць разумнікам і назваў сваіх...

Туменас ускочвае з крэсла, круціць галавой. Доўгія скамечаныя пасмы падаюць на вочы, што палымнеюць вар'яцкім агнём.

— Не верце! Не вер, Гедымінас! — крычыць ён, выцягнуўшы рукі да эсэсаўца, які хапае яго за плячо і шпурляе ў крэсла.— Ён хлусіць! Я нікога не прадаў.

Дангель паблажліва ўсміхаецца.

— Прашу прабачыць, пане Туменас, што раскрыў наш з вамі сакрэт,— гаворыць ён спакойна, але з падкрэсленым шкадаваннем.— Чартоўская рассеянасць.

— Хлусіць ён... Хлусіць! — выгуквае Туменас, тузаючыся ў крэсле.

— Хай будзе па-вашаму, калі вам так больш падабаецца, пане Туменас.— Дангель абыякава аглядае пазногці.— Хоць, шчыра кажучы, чаго вам бяптэжыцца? Адправім вас у Германію разам з іншымі гімназічнымі змагарамі за свабоду Літвы, як гучна вы самі сябе называеце, і не пабачыце вы больш ні папа Джугаса, ні іншых, перад якімі вам няёмка за такое, па сутнасці, глупства.

Гедымінас, не ведаючы, што і думаць, журботна глядзіць на Туменаса. «Альгіс... То бо то... Дзірвапайтэ, Гярдайціса, Ліпкуса, можа, яшчэ каго. У Германію... На прымусовыя работы...» («У лагер смерці...» — сказаў бы ён педзе праз год з паловай, калі разбурылася гітлераўская імперыя і ўвесь свет даведаўся аб фантастычных злачынствах фашыстаў.)

«Не вер! Не вер яму!» — моляць Туменасавы вочы.

Дангель закурвае. Адчыняе шуфлядку пісьмовага стала, пешта шукае, не перапыняючы размовы. Топ — самы пязмушаны, нібыта да яго зайшлі старыя сябры, якія павішны зразумець і дараваць, што гаспадар пакуль што не можа ўдзяліць ім належнай увагі.

— Дык вось, пане Джугас, з помаччу пана Туменаса мы прыйшлі да высновы, што вы лаяльны ў адносінах да Германіі грамадзянін. Былі падазрэнні ў сувязях з бандытамі, аднак іх рассеяў матэрыял допыту некаторых арыштантаў. Праўда, не можам пахваліць за неабдуманая па-

водзіны з пастаўкамі, але гэтую справу мы пакідаем на вырашэнне іншай інстанцыі. Шыбуйце сабе на здароўе ў свой Лаўксадзіс да татулі, пане Джугас.

Гедымінас, усё яшчэ не верачы («Чаму можна верыць у гэтай апраметнай?»), агледзеў Дангеля. Як мага менш спадзяванняў, не, лепш ніякіх спадзяванняў: будзе не гэтак балюча, калі акажацца, што абяцанне галоўнага люцышара толькі чарговы выкрут, каб яшчэ гарачэй пагрэць кацёл са смалой.

— Мілду вы таксама адпускаеце? — горка ўсміхаючыся, спытаў ён.

— На жаль... — уздыхае Дангель.

— Чаму? Калі вы перакапаліся ў маёй невінаватасці, то тым больш...

— Oh, mein Herr, вы кепска ведаеце жанчыні! Яна выкінула такую штуку яшчэ перад вашым арыштам!.. Неабдуманых крок, калі так можна сказаць.

— Няўжо?

— Якраз так, пане Джугас. Пані Мілды ўжо няма; у той дзень, калі вы стукаліся ў дзверы да Вайнарасаў, жадаючы пазбыцца смутку, яна ўжо ляжала ў труне.

— Магчыма... («галоўны люцышар»). Пасля ўсяго, што я бачыў у вас, не здзіўлюся, калі вы скажаце, што ўвесь горад ляжыць у труне.

— Я згадваў вам пра падпольныя газеткі, якія мы знайшлі ў Вайнарасаў. Яна спалохалася адказнасці і праглынула стрыхніну. Пане Туменас, папраўце мяне, калі я памыляюся.

Маўчаючы.

Дангель зацягваецца цыгарэтай; схіліўшы галаву на плячо, ён сочыць за лапцужком кольцаў, пакуль яны растуць у паветры. Пых-пых — зноў выбухаюць Дангелевы губы, выпускаючы новыя кольцы.

Маўчаючы.

Гедымінасавы вочы прабягаюць па ўсім пакоі. Чорная постаць эсэсаўца, прылепленая да сцяны. Туменас, скурчаны ў крэсле. Заснежаныя дахі дамоў за акном. Тужлівае дзіліцьканне шаргункоў у бяскопчавай снежнай пустыні. Руская тройка. Лермантаў... І зноў — эсэсавец, белы чэрап са скрыжаванымі касцямі на высокай шапцы, кольцы дыму (пых-пых — гутаперчавыя Дангелевы губы), Туменас, белыя дахі дамоў за акном...

Белым-бела на зямлі,
след завеі замялі...

— Але, Гедымінас... Цяжка паверыць, аднак так зда-рылася... У тую ноч, калі ты начаваў у мяне.— Падбародак у Туменаса вылазіць з каўняра паліта. Аказваецца, на тва-ры ёсць губы, нос. Не пудзіла — чалавечы твар. У вачах вільготны бляск. Маўчы, маўчы, Альгіс. Досыць. Не трэба больш.

— Спачуваю вам, папе Джугас, аднак нічым не магу дапамагчы. Шкада — добрая была жанчынка. Хто-хто, а мы з вамі гэта добра ведаем.

Гедымінас не міргаючы глядзіць на духмянае воблака дыму, што вісіць над пісьмовым сталом. «Забіць пачвару! Схапіць крэсла — і на галаве!» Але цела не падпарадкоў-ваецца думцы. Замест рук і ног — суцэльны цяжар, што цягне да зямлі. Камень. Увесь, з галавы да ног, адзеты ў каменную шкарлупіну, у якой на вечную самоту зняволена яго душа.

— Вы забілі яе! Вы! — вырываецца тужлівы крык з каменнага астрога.

Ядавітая Дангелева ўсмішка на вузкім бледным твары. Позірк зверга, які цяпер сыты і які ведае, што неўзабаве будзе зноў баляваць.

— Гедымінас, не слухай яго: я нікога не прадаў...— крычыць яму наўздагон Туменас.

Хіхіканне Дангеля.

Эсэсавец ідзе побач. Па калідоры, уніз па крутой бе-тоннай лесвіцы, па двары. Выпускае праз браму на вуліцу, нават прыўзнімае руку.

Ад сцяны аддзяляецца нягеглы мужычок — заечая шап-ка, пасталы з нявырабленай шкуры на крывых нагах — і тэпае ўслед за Гедымінасам.

Незнаёмы неверагодны горад... Стаіш на месцы, а бу-дынкі самі рухаюцца наўзбоч. Чорная каша снегу на тра-туарах. Чорныя людзі. Чорная вежа бажніцы, уторкнутая ў гнайліваю вату аблокаў. Вялізны сіне-жаўтлявы пухір вісіць над Вялікай горкай; над каменнай агароджай могі-лак, над шэрымі дрэвамі, што пусцілі карані ў зямлю, угно-еную людзьмі, абсаджаную крыжамі і каменнымі помніка-мі, — сонца. Скрываўлены, збіты твар сонца балесна выгля-дае з-пад крывавай павязкі аблокаў. Нехта, праходзячы, прыўзнімае капялюш. Нехта спыняецца, мыляе губамі. Чорнымі, як лісты ржавага металічнага вянка на леташняй магіле. Чаго яны хочуць, людзі гэтага мёртвага горада? Патрушчаныя косці, твары, паточаныя гіллі, з садранаю скурай, — мёрзлыя яблыкі. Чаго трэба мерцвякам ад мерц-

вяка? Дзіўная, падзе бачаная вуліца. Не звярнуў бы ў яе, але будынкі самі ідуць пасустрэч, хоць ты стаіш на месцы. Вось двор, куды ты паведваўся, калі быў жывы і лічыў сябе шчаслівым. Гапак, дзверы. Няўжо спадзяешся, што іх пехта адчыніць? У горадзе чорных нябожчыкаў? Навошта гэта? Але, у табе яшчэ тлее падзея — маленькая жарышка ў залітым вадою агнішчы. Але вада прасочваецца глыбей і гасіць яе.

Міграта... Махае рукамі, здзіўляецца, водзіць па пакоях. Яшчэ адна нябожчыца. Але гэта з вёскі. З Лаўксадзіса... Ага, калісьці была такая вёска...

«Мы сядзелі за гэтым сталом і пілі віно. Абрус з амурчыкамі, картавая гаворка, мяккія рукі на шыі. Жывыя, цёплыя рукі. Не, гэта было яшчэ раней. Яна іграла на піяніна, а я чытаў свой верш. Сядзела перад чорнай трупой і іграла... «Мой сівагаловы каток хутка вернецца...»

— Дзе яе пахавалі?

Пахавалі ў сямейным могільніку Бяржэнасаў. Вузкая вулка, выгінаючыся, уздымаецца ўсё вышэй і вышэй па Вялікую горку. Шарэнгамі выстраіліся крыжы і падмагілі. Нават сярод нябожчыкаў мусіць быць вайсковы парадак. Свежы грудок зямлі пад крывым вязам. Наверсе, нібы заліты абрус пасля ўчарашняй вечарынкi, падталы чатырохкутнік снегу. У гэтым месцы, дзе стаіць грувастка помнік з высечанымі імёнамі і прозвішчамі нябожчыкаў Бяржэнасаў і Бяржэненяў, мабыць, ляжыць яе галава. Прыгожая светлавалосая галоўка. Заплюшчаныя вочы, губы, якія ён нядаўна цалаваў, маленькія зграбныя ручаньняты, складзеныя на грудзях. Паўтара метра, не глыбей. Іх раздзяляюць толькі паўтара метра грунту... Людзей раздзяляюць сотні кіламетраў, горы і акіяны, і яны ўсё роўна сходзяцца, а тут нейкія паўтара метра — недарэчная перашкода, аднак яе не адолець.

Падыходзіць вартаўнік могілак. Яго сын быў першы вучань у класе. Моўчкі глядзіць на зямлю, потым на Гедымінаса, на яго чорную бараду. Кажэ, пазнаў на паходцы і вопратцы. Далібог, таемныя дзеі творацца на пашай грэшнай зямлі. Вось, напрыклад, і пані Вайнарэня. А як жа, ведаў: сімпатычная жанчына была. Чаго ёй не хапала? Раптам ні з таго ні з сяго... У галаве не месціцца, папе настаўнік.

Гедымінас, нічога не адказаўшы, брыдзе прэч «Сімпатычная жанчына была...» Дангель сказаў: «Хто-хто, а мы з вамі гэта добра ведаем...» Колькі знаёмых твараў у гэтым

мёртвым горадзе! І ў губах у кожным хлуслівае сначуванне, абгаворы, затоешы ўздых палёгкі: не хацеў бы ашынуцца ў яго скуры.

Абапал паўзуць шэрыя будынкі, нібы дапатопныя дыназаўры. Усё меншыя і меншыя, усё далей і далей адзін ад аднаго. Прыгарад. Пярэстая спіна дарогі (ні па санях, ні па калёсах), то тут, то там — голыя патапыраныя дрэвы сядзіб. Недзе ўдалечыні, злітая з шэрай палоскаю небакраю, яго родная вёска. Сабака, прывязапы да будкі, бразгае ланцугом, сакочуць куры, гуляючы па двары, вокны, заплакапы на світанку. Бацька... Можна, немцы яго ўжо выгналі з дому і ён пабіраецца па чужых дварах і ля чужых сталоў сёрбае боршч? Няшчасце... Смешна гучыць гэтае слова цяпер, калі ты бачыў, як людзям пілююць косці, як здзіраюць з жывых скуру, калі ў тваіх вушах яшчэ гучаць крыкі вязняў, асуджаных на страшную смерць, а ты сам са знявечанай душой вяртаешся з магілы каханай жанчыны. Куды? Там жа толькі тваё мінулае. У кожным знаёмым твары, у дрэве, у звіліне сцежкі. На дарозе, на мосце, над возерам, на цэментавым ганку малачарні — усюды, куды ні ступіш нагой, цябе сустрэне мінулае. Будзе нагадваць пра сябе, дапытвацца, вярэдзіць рапы, загаіць якія зможа адно толькі забыццё.

Не, няма і не было ніякага Лаўксадзіса. Няма і не было хутара з сабакам, што бразгае ланцугом. Акенцаў хаты, заплаканых на світанку. Нічога няма і не было. Ёсць толькі гэты пярэсты бальшак (ні па санях, ні па калёсах), што бяжыць зусім у іншы бок. Звілістая дарога забыцця, аброслая палявымі дарожкамі, дзе чужыя хутары і вёскі, чужыя людзі, сцежкі, якіх ты не таптаў, аблепленыя варапячымі гнёздамі дрэвы, па якіх ты не лазіў. Там інакш бразгаюць ланцугом сабакі, інакш плачуць акенцы ў хаце, інакш уюцца сцежкі, інакш растуць кусты вербалозу папад равамі. Там свет, у якім няма твайго мінулага.

II

Першая палявая дарожка зацягнула яго, як рачны вір — трэску. Наперадзе ўбачыў густы бярэзнік — страйпюткія белыя бярозы з густымі галінамі, паабчаплянымі замерзлымі кропелькамі вады. З тужлівым здзіўленнем глядзеў ён на ніцыя косы дрэў, аздобленыя ледзянымі самацветамі, якія, ледзь сонца выглянула з-за хмары, заззялі так ярка, аж ёкнула балюча сэрца: усё гэта ён ужо нека-

лі бачыў... Позняй восепню ці рапнай вясной, калі палі скідаюць раскіслы снежны кажух, а пад саламянымі стрэхамі вісяць павастрэлыя ледзяшы і шэрыя дрэвы на ўлонні высокага неба здаюцца чорнымі і мяккімі, нібы намалёванымі вугалем. Ва ўяўленні мільганулі бярозы роднага хутара, сажалка, зарослая аерам. Буслынка на вяршаліне таполі, абламанай бурай, галубы, што таўкуцца па страсе, бацька ў адной кашулі — падставіў твар гарачаму летняму небу («Вакол сонца абадок, мабыць, збярэцца на дождж — сама па буракі»).

Не, яно было, гэтае мінулае. Яно плялося за ім, як сабака, якога вядуць за бачыць, за гаспадаром. Па вясковых вуліцах і палявых дарогах, па ніколі не ходжаных сцежках міма ніколі не сустраканых сядзіб, пераступала разам з ім чужыя парогі, уваходзіла ў чужыя хаты, сядала за стол, пазірала знаёмымі вачамі на Гедымінаса. Яго сустракалі падазроныя, спалоханыя твары (яго аблічча — зарослыя шчэцю шчокі, брудная пакамечаная вопратка — ні ў кога не выклікала даверу), на якіх было напісана непрыхаванае жаданне хутчэй збавіцца ад дзіўнага госця; часта дзверы зачыняліся перад самым носам. Але нават гэтая абразлівая людская непрыязнасць не магла дапамагчы яму ўцячы ад самога сябе: якая-небудзь драбніца (рыпенне калодзежнага жураўля, вулі ў садзе, святы абраз у сялянскай хаце) зноўку і зноўку ўзрушвала свядомасць, уваскрашаючы ў памяці крывавы кавалак мінулага. Лепш за ўсё было залезці да каго-небудзь у клупю і, закапаўшыся ў салому (альбо ў сена), ляжаць так цэлымі гадзінамі. Намаганнем волі ён прымушаў сябе хоць нейкі час ні пра што не думаць (уяўляў, што ён бяжыць па бяскоцым крузе) і тады засынаў. Прачынаўся ад голаду, так і не адпачыўшы. Назойлівы сверб у целе пагадаў пра лазню, але ён тут жа адкідаў спакусу: не мог уявіць сябе ў інтымным атачэнні людзей. У хаты заходзіў толькі, каб купіць сабе яды (грошай, дарэчы, ніхто не браў), і толькі там, дзе яго сустракалі шчыра, хоць і не без цікаўнасці, затрымліваўся даўжэй. Хто, як, адкуль? Ён пацсваў плячамі, балесна ўсміхаючыся, і ўставаў з услопа. Гэтым людзям, якія не лічылі яго ні вар'ятам, ні злачыццам, што хаваецца ад улады, ён не мог хлусіць. Але як сказаць праўду, не вярэдзячы скрываўленых ранаў? І наогул, ці ёсць у чалавечай мове словы, якімі можна апісаць тыя пядаўна бачаныя жахі, тыя крывавыя вобразы, якія невылечна атруцілі яго душу? Не, уяўленне занадта беднае, а душа хворая, каб узнавіць усё гэта. Таму

цікаўным («Ці здалёк ідзяце?») ён адказваў пчыра і коратка: «Іду з пекла».

— Няўжо? Дык, можа, вы скажаце, дзе яно? — запыталіся ў яго ў адной хаце.

Гедымінас спыніўся ў дзвярах і, вінавата ўсміхаючыся, павярнуўся — ён не хацеў, каб гэты рослы стары з пажаўцелымі ад тытуню зубамі ўспрыняў яго словы як знявагу.

— Прашу вас, не крыўдуйце. Гэта доўгая гісторыя, і я не змагу расказаць так, каб вы паверылі.

Стары зніякавела развёў рукамі; у прыжмураных вачах непрыхаванае спачуванне здоровага чалавека да хворага.

Гедымінас уздрыгнуў: ужо адзін раз, і зусім нядаўна, ён бачыў гэтага чалавека. Ён выразна памятаў бародаўку на шчацэ каля правага вуха, ліловыя сляды прышчоў на падбароддзі. На сцяне сярод сямейных фотаздымкаў вісеў абседжаны мухамі каляндар («Неўзабаве месяц, як я пайшоў з Лаўксадзіса...»), у кутку стаяў непрыбраны ложкак. Так, ён ужо быў у гэтай хаце, сёрбаў з глінянай талеркі драўлянаю лыжкаю боршч, і тады на яго павеяла пахам бацькоўскага дому. Бачыў і калодзежны зруб, што прытуліўся замшэлым бокам да вішні, стары хлеў з запалай страхою, рабога нязлоснага сабаку на двары, па якім зараз ішла маладзіца, несучы кош буракоў. Тады яна сядзела каля акна за калаўротам і прала, з цікаўнасцю зыркаючы на яго спадылба. «Ці здалёк ідзяце?» — запытаўся тады стары. І Гедымінас адказаў такімі самымі словамі, што і сёння. Калаўрот перастаў гусці; Гедымінас выйшаў у двор, не могучы пазбыцца адчування, што маладзіца пазірае на яго праз акно і тукае пальцам сабе па лбе («Небарака... У яго не ўсе дома...»). За клуняй два дзецюкі пілавалі тады дровы. «Памагай бог!» Аднак яны не пачулі: рагаталі з чагосьці, з шалёнай хуткасцю цягаючы пілу. «Вось людзі, яшчэ не разумеюць, што такое гора», — з абурэннем падумалася яму. Ён ледзьве стрымаўся, каб не падысці да гэтых маладых мужчын, што дыхалі сілай і весялосцю, і не папытацца, ці вядома ім, што ў гэтую самую хвіліну, калі яны душацца смехам, зусім побач пакутуюць і гілуць людзі, душачыся сваёю крывёю.

Цяпер дзецюкоў за клуняю не было. Ясеневыя козлы тырчалі, паўрастаўшы ў тоўсты пласт пілавішні. Пахла пілаваным дрэвам і заспежанымі палямі. Снегу было нямнога, можа, на далонь. Не ўезджаная сапямі дарога не песціла пенахода: ногі то коўзаліся на калдобінах, то на ка-

лена правальваліся ў выбітую калёсамі і зацярушаную снегам каляіну. Хоць Гедымінас ішоў не спяшаючыся, неўзабаве падцяла знямога, а на лбе выступіў пот. І ўсё-такі ён быў задаволены такою хадой: трэба было ісці, не паслабляючы пільнасці, а гэта адцягвала ўвагу ад рэчаіснасці, якая ўсім цяжарам абрушвалася на яго, калі не дзейнічалі вопкавыя фактары. Час-пачас мільгала думка, вабячы звярнуць на які-небудзь хутар, але ён згадаў позірк высокага старога з-пад прыплюшчаных навекаў і цягнуўся далей. Не, ён лепш сядзе адпачываць на заспежаную купіну альбо камень. Няёмка, але ўсё роўна прыемней, чым пасычаны курпай цеплынёю ўслон, па якім голымі азадкамі соўгаюцца дзеці (а можа — будучыя звыры: быў жа час, калі і Дангель соўгаўся?..). Тут, у гэтым белым царстве прыроды, на цябе ніхто не будзе глядзець з недаверам, і ты, бачачы незнаёмыя твары, не будзеш мучыцца, думаючы, у кім з іх дабро пераважвае зло, а ў кім іх пароўну, гэта азначае якраз столькі, што ў хвіліну вырашальнага выбару чалавек хутчэй заплаціць за сваё існаванне жыццём блізкага, чым, падпарадкоўваючыся голасу сумлення, выбера долю пакутніка. На цябе будучь глядзець шэрае спежаньскае неба, шэрыя кусты, застылыя па-над равамі, і чорная палоска, выгнутая па небакраі. Можа, яшчэ зайчык паглядзіць, смешна прысеўшы на заднія лапкі, ды з педалёкага хутара выкрыкне певень сваё бадзёрае «кука-рэку». І ўсё. Нікога больш наўкола. Ты адзін, адзін-аднюткі чалавек у шырока растуленых абдымках палёў, не спагаченых пакуль што бессэнсоўнымі забойствамі і крывавай здрадай.

Узбоч дарогі ляжала кімсьці пакінутае бервяно. Гедымінас згарнуў рукавом снег і сеў. Першы раз за часы блукання мільганула думка, што ён праходзіць не менш дзесяці кіламетраў за дзень і што Краштупены, мабыць, засталіся далёка ззаду. Аднак гэтыя мясціны не здаваліся яму незнаёмымі. Дзесьці ён ужо бачыў і даўгаваты пагорак, парослы роўнымі сосенкамі, і — трохі ўправа ад іх — вятрак, што махаў усімі чатырма крыламі, і пейкую адзіночную будыніну з праламаным пасярэдзіне вільчаком страхі. Былі тамсама і два старыя дрэвы, што абняліся крывымі галінамі. «Не люблю ясеняў, — казалі Мілда, калі яны, наклаўшы ровары на траву, размяшчаліся ў цяні. — Але гэтыя пібы наўмысна дзеля нас пасадзілі».

Гедымінас заплюшчыў вочы. Так, нядаўна ён ужо праходзіў тут. («Я апісваю кругі вакол Краштупенаў, як са-

бака вакол сваёй буды»).) Бездаглядная стадола, дзе яны сустрэкліся з Мілдай, прытуліла яго і ў першую ноч пасля гэтага. Цэлыя суткі ён праляжаў у прэлай саломе, а потым доўга сядзеў на кучы гнілых дошак, слухаючы вераб'інае чырыканне. Ён чакаў цуду: вось яна — вясёлая, з распушчанымі белымі валасамі — саслізне з тарпы саломы, зваленай у кутку, і, падкраўшыся ззаду, затуліць вочы мяккімі духмянымі далонькамі. Аднак цуду не было. Тады ён абышоў усю стадолу, як бажніцу, дзе яшчэ жыла душа каханага чалавека, прынесенага ў ахвяру багам, і скіраваўся да дзвярэй. Але выйсці не паспеў — за спіной пачулася шамацэнне, крахтанне, і Гедымінас, спалохана акінуўшыся, убачыў, што з саломы спаўзае чалавек. Ён быў у пасталах, кароткім латаным кажушку, заечай шапцы; у рыжых вусах пазастрагалі саломішкі.

— Вы часам не гаспадар гэтага палаца? — загаварыў ён, мякка ўсміхаючыся. — Прашу, не гневайцеся, што ўваліўся сюды без спрасу. Калі чалавека прышчэміць бяда, усякае бывае.

— Я такі ж пастаялец, як і вы, — суха адказаў Гедымінас. Па спіне ў яго прабегаў халадок ад думкі, што, пакуль ён спаў, нейкі тып прыладкаваўся побач.

— Можа, маеце закурыць?

Гедымінас пакруціў галавою.

Тады чалавек падышоў бліжэй і, не чакаючы роспытаў, пачаў наракаць на свае беды. Ох, гэтыя немцы, сапраўднае боскае пакаранне! Вяскою забралі дачку — павезлі ў Памеранію, а цяпер яго чарга настала. Схапілі некалькі дзён таму назад у валасным горадзе (ён родам з Аўкштайціі), заштурхнулі ў вагон. Адно шчасце — рускія самалёты: наляцелі ўначы і давай бамбіць чыгунку. Ахова разбеглася, і яму ўдалося шмыгануць з вагона. Але ці далёка ты, небарача, зойдзеш у незнаёмым краі? Наскочыш на якога здрадніка — а ў гэты час іх да халеры — і выдасць немцам. Не, няма ўжо ніякай падзеі хоць калі-небудзь убачыць жонку. Калі немцы не схопяць, дык здохнеш з голаду альбо вымуць душу маразы, бо не пражывеш жа ўсю зіму, тулячыся па клунях і жывячыся выпадковым кавалкам жабрачага хлеба. Адзіны ратунак — партызаны. Але як да іх трапіць? Ці прымуць яны незнаёмага чалавека? Іншая справа, каб гэта было ў сваёй парафіі — пават чацвёрта знаёмых з вёскі ў лесе. Не адзін раз уначы заходзілі да яго ў хату. «Відаць, вынюхалі, праклятыя. За гэта і дачку, а

цяпер мяне самога. Чырвоны, як жа, супраць палітыкі Гітлера...»

Чалавек гаварыў ледзьве не са слязамі ў вачах, паглядаючы з мальбою на Гедымінаса, нібы той быў знаёмы з усімі партызанамі павакольных лясоў.

— Ведаю, набалбатаў залішне, — раптам спахашіўся ён. — Першаму сустрэчнаму... Але мне ўжо ўсё роўна. Знямогся, не магу больш. Што бог дасць, пяхай тое будзе: немцам у кіпцюры альбо да партызанаў у абдымкі. Каб толькі хутчэй.

— Ваша няшчасце не самае вялікае, — жорстка адказаў Гедымінас, паварочваючыся, каб пайсці.

Яму было дзіўна, што ён не адчувае ніякай спагады да чалавекі, які трапіў у бяду. Паглыблены ў сваю роспач, ён тады не разумеў, што свая бяда зрабіла яго сляпым і глухім да чужой пакуты. Але дзень за днём ён абуджаўся з пакутлівага жаху, адраджаўся, як выпаленая да чарнаты рунь, якая выпускае пасля дажджу новыя парасткі. У кожным двары, хаце, клуні, дзе яму даводзілася начаваць, у кожным сажні пройдзенай дарогі ён пакідаў часціну цяжару, з якім выйшаў з гестапа.

І цяпер, пазіраючы на стадолу, якая высілася непадалёку, ён мог спакойна думаць пра Мілду як пра некага, хто даўно і незваротна забраны часам. Тое, што, здавалася, павінна было б стаць вяршыняй яго роспачы, самай незагойнай ранаю ў сэрцы, нечакана хутка паблякла, перамясцілася на другі план. Затое карціны катавання ў гестапа, шыбеніца на гарадскім пляцы неадступна стаялі ўваччу. Яны не бляклі, а, наадварот, становіліся ўсё больш яркія, насычаліся новымі дэталямі; яны ўзнікалі ва ўяўленні Гедымінаса, нібы кінакадры, якія аператар наздымаў, а потым выразаў як лішнія. Гэтых кадраў было многа, вельмі многа, і іх усё болела. Ён бачыў шыбеніцу, але ўжо не адну: тысячы шыбеніц стаялі ў тысячах гарадоў, якія не называліся Краштунены, але там жылі і паміралі гэтакія самыя людзі, хоць яны і гаварылі на іншай гаворцы, на іншай мове, трымаліся іншых звычаяў, інакш хрысціліся альбо паогул не хрысціліся ніяк. Тысячы брудна-зялёных следчых мітусіліся ў клетках, чакаючы, калі чорныя служкі звярынца кінуць ім чарговую ахвяру і яны, хціва мучачы яе, змогуць на нейкі час спатоліць свой люты голад. Незразумела, як удалося яму, Гедымінасу, вырвацца жывому з воўчай папчы. Ён адчуваў, і з кожным днём усё выразней, балючыя знакі зубоў на сабе. А разам з гэтым рас-

ло сарамяжнае пачуццё віны. Нібыта пешта зрабіў не так, як належыць чалавеку, і гэтым адкупіўся ад апраметнай, стаўшы звычайным назіральнікам крывавага турніру гладытараў.

Прыгнечаны гэтым пачуццём, ён паклаў у кішэню недаедзеную лусту хлеба і скрыль сала і паволі пайшоў міма стадолы да бальшака. Прамільгнуў Мілдзін вобраз (жоўтыя бярозы на ўзлеску, іржэўнік, зацягнуты блакітнай павуцінай; «Гедміс, прачытай мне яшчэ раз свой верш») і тут жа знік. Ён не ведаў, у які бок цяпер павярне. Хутчэй за ўсё, падсвядома, павярнуў бы ўправа: там быў Лаўксадзіс, бацькаў хутар. Але ўсё вырашылі сані, нагруканы альховым суччам. На санях, спіной да яго, схаваўшы галаву ў каўнер кажуха, сядзеў селянін. Побач ляжала невялічкая елачка. У нос ударыў востры пах ссечанага алешніку і жывіцы, ад якога раптам перасохла ў горле і закружылася ў галаве. А тут яшчэ пах конскага поту, дым люлькі, скрыпенне палазоў, калі яны ўзбіваліся на голую зямлю... Усё гэта цяпер змяшалася разам, але ва ўсім гэтым усё роўна быў пэўны лад, і Гедымінас нечакапа ўбачыў адзін з вечароў свайго маленства. Гэтакіх вечароў было шмат, аднак ён бачыў толькі адзін, што найбольш глыбока засеў у памяці, хоць тады нічога асаблівага і не адбылося. Былі каляды. Пасярэдзіне святліцы стаяла ўпрыгожанае ёлка. Маці — вясёлая і маладая — падняла яго, узяўшы пад пахі, і ён запаліў «зімовы агош». Іскрысты дождж заліў пакой. Было многа дзяцей і дарослых, многа смеху, галасу, але ён нічога не бачыў і не чуў, захоплены гэтай чароўнай ёлкай, што пырскалася сярэбранымі цуркамі свята. І ўдыхаў кіславата-салодкі пах яловых галінак, змешаны з пахам печыва і тытунёвым дымам, які празрыстай смугою заслаў столь.

І ён, быццам зачараваны, звярнуў у левы бок, памкнуўся за вечарам свайго маленства. Елка на санях уздрыгвала, варушыла галінкамі, якія неўзабаве ўпрыгожацца каляровымі свечкамі, цукеркамі, сярэбранымі паперкамі. Вачамі, поўнымі слёз, ён глядзеў на яе і бачыў ужо, як яна міргаціць трапятлівымі агельчыкамі, спяваючы ўзнёслы гімн калядам, чуў вясёлую дзіцячую гаману, гудзенне дарослых галасоў і адчуваў у сябе пад пахамі цёплыя матчыны рукі, якія ўздымалі яго вышэй, каб дзіця сваімі далікатнымі пальчыкамі магло дакрануцца да дзівоснага свету казкі.

Ён ішоў і ішоў за вечарам свайго маленства — — —

ІІІ

Калі б селянін не азірнуўся і гэтак пільна не паглядзеў на яго... Альбо калі б рассяялася раней ілюзія таго колішняга вечара... А можа, ні тое, ні другое і не было важна — ён проста пачаў задыхацца ад самоты, яго душыў бясконцы ланцуг здацяў, і, не знайшоўшы супакоення ў разлуцы, ён міжволі вяртаўся туды, адкуль уцякаў.

— Сядай, — запрасіў селянін, прытрымаўшы капя.

Ведаў, на чым хутары апынецца і хто гэты чалавек, што прыслаіўся спіною да елкі. Адчуваў, што селянін таксама яго пазнаў. Але яны сядзелі адзін каля аднаго, нібы сустрэліся першы раз, і размаўлялі, як і належыць размаўляць пры першым знаёмстве. («Да лесу далёка?» — «Далекавата». — «Санная дарога яшчэ не надта». — «Пэўна, але і гэтага снегу неўзабаве не стане — заходні вецер падзьмуў». — «Першы снег звычайна растае». — «Ды ўжо ж, зіма-зіма, а, глядзі, і каляды голая».)

О, калі б ён ведаў, чым скончыцца тая вандроўка за вечарам дзіцячых гадоў! Калі б рапай, чым усё гэта адбылося, убачыў гасцей за сталом у святліцы Габрунасаў, пачуў крыкі, п'яныя песні... Словам, увабраў бы ў сябе ўсё хмельнае адурэнне, якое апаноўвае людзьмі, што жывуць у няведанні і знаходзяць у гарэлцы ўцеху. Яму казалі: «Пасляўтра каляды. Запросім бліжэйшых суседзяў, сёйтой з родзічаў пад'едзе. Як добра, што вы нас наведалі, пане Джугас: разам адсвяткуем нараджэнне немаўляці Ісуса». Аднак усё гэтыя словы прайшлі міма яго вушэй, як звон пустога посуду. Ён яшчэ жыў у нейкім сне, дзе ўсё адбывалася без удзелу чалавечай волі. Вячэраў, потым снедаў і абедаў за сталом Габрунасаў, схадзіў у лазню, а перад гэтым згаліў гаспадаровай брытвай сваю чатырохтыднёвую бараду. А яшчэ перад гэтым выспаўся, вашывы, у чыстай пасцелі, і яму нават не было пяёмка. Дзе там! Нават адчуваў нейкае зласлівае задавальненне, пібыта ў тым брудзе, якога набраўся ў часе свайго блукання, часткова былі вінаватыя і Габрунасы. Рапіцай, калі абудзіўся, знайшоў на спінцы крэсла папрасаваныя штаны і памытую бялізну. Падзякаваў, але толькі па прывычцы — у сэрцы не было ні кроплі ўдзячнасці. І гэта яго зусім не здзівіла. Адно было дзіўна, што можа сядзець за сталом, есці, піць святочнае піва, пагарджаць гэтымі сытымі людзьмі і ў той жа час ківаць, усміхацца і адбівацца стандартнымі слоўцамі («Шчыра дзякую», «Добра, яшчэ вазьму», «Што вы! Вель-

мі смачна, пані Габруненя»). Яму было мотацца ад званкай чысціні святліцы, святыя абразы і сямейныя фотаздымкі пад старанна працёртым шклом калолі вочы, і ён, хаваючы раздражненне, думаў: «Варта было б кожнага з гэтых чысцюляў прапусціць праз той пякельны кацёл, дзе пабываў я. Тады тут не пахла б святочнымі пірагамі».

На куццю ён сядзеў на ганаровым месцы — паміж гаспадарамі. Насупраць — Рута, абодва малодшыя браты, хлопчукі дванаццаці і трынаццаці гадоў. Смачна пахла макавым малаком, селядцамі ў алсі, квашанай капустай. Без дзевяці страў куцця — не куцця. І без пшанічных празрыстых аплатак — «пірага немаўляці», — пакладзеных побач са жменькай сена, што сімвалізавала яслі Ісуса. На некалькі імгненняў нібы нейкая смуга апала на вочы. Зніклі святліца, стол, Габрунасы. Ён убачыў іншую святліцу, іншы стол і іншыя твары. Свайго бацьку і маці. Бабулю. Сястру Анэлю і брата Мікаласа. І сябе, старэйшага, паміж імі. Бацька ўстаў, перажагнаўся, разламаў аплатку і раздаў усім.

«Блаславі, госпадзі, наш дом. Каб і на другую куццю ўсе сабраліся за гэтым сталом. Выслухай нашу малітву, божа, будзь міласэрны да сваіх дзяцей. Амін».

— Ешце, пане Джугас, просім. Небагаты стол, але што зробіш — куцця, пост. Заўтра разгавеемся.

— Разгавеемся... — прамармытаў ён, асалавелымі вачамі аглядаючы стол. — Разгавеемся... Мы дык ужо разгавеемся, пані Габруненя...

Рута пашанліва ўсміхаецца. Прыязна разяўляецца тлусты рот Габрунені. Святочна засяроджаны Габрунасаў твар. Мір, шчасце, спакой. Вядома, заўтра вялікая радасць усяму чалавецтву: народзіцца Ісус, які выкупіць грахі ўсяго чалавецтва.

— Мы дык ужо разгавеемся, пані... Разгавеемся... — паўтараў ён, не могучы адчапіцца ад гэтага слова і адчуваючы, што пашча нядаўна перажытага пекла зноўку ўсмоктвае яго. Шэра-зялёны следчы, чорныя прывіды з закасанымі рукавамі акрываўленых рук. Твары катаваных, скажонья страшэннай пакутай, смуродлівы пах паленага мяса. Дзе збаўца, дзе збаўца?

Гедымінас устаў, адсунуў талерку. Словы падалі, як целы закатаваных у яму. Недабітыя, яшчэ жывыя. Залітыя крывёй, што зацялася чорнаю скарынкаю, у перадсмяротных сутаргах. З пераламанымі касцямі, павыдзіранымі вачамі — жахлівыя рэшткі найпрыгажэйшага стварэння пры-

роды.— — — Вы бачылі ўсё гэта, панове Габрунасы? Як яны бяруць жывога чалавека, якога, як і нас з вамі, на-радзіла маці, і паступова, кропля за кропляй, высмоктваюць з яго кроў, нітачка за нітачкай выцягваюць нервы і выдзіраюць жылы, а потым, калі застаецца мяшок касцей і мяса — — — Вы бачылі ўсё гэта, скажыце?

Усмешка згасла на твары ў Руты, хвацка падкручаныя вусы Габрунаса паніклі, як пышныя сцябліны збажыны на выпаленай раптоўным скварам зямлі.

— Хопіць, хопіць...— прашаптала Габруненя, затуліўшы далонямі апалы твар.— Хопіць, пане Джугас... Такія жахі пры дзецях...

Але Гедымінас не мог стрымацца. Нарыў, які гэтак доўга выпяваў, нарэшце лопнуў, і ён з усмешкай і адначасова са злоснай усмешкай пазіраў, як са скулля льецца гной, запаўняючы ўсё навакол атрутным смуродам, ад якога шарэлі твары і застывалі ў жаху вочы. Атруціліся! І няхай! Ніхто не мае права дыхаць чыстым паветрам, калі зямля спавіта атрутнымі аблокамі. Ніхто! Нават дзеці.

— Вам пашанцавала, пане Джугас,— сказаў Габрунас, калі Гедымінас нарэшце замоўк.— З такога пекла вырвацца жывому і здароваму... не жартачкі.

— Адтуль ніхто не вырываецца жывы і здаровы, пане Габрунас. Раней, калі хочаце ведаць, я не мог спакойна прайсці міма чалавека, які пакутуе. Аднак цяпер, пасля ўсяго, што там пабачыў... Мне часам здаецца, я мог бы таго самага чалавека забіць сваімі рукамі, калі б ведаў, што ён нягоднік. Не, пане Габрунас, адтуль не выходзяць жывыя і здаровыя. Гэта фабрыка смерці, дзе адных, на іх шчасце, хутчэй утрупяняюць, а другіх, заражаных бацыламі шаленства, адпускаюць, каб яны заражалі здаровых.

— Я разумею вас, пане настаўнік,— сказала Рута.

— Разумеете? Вы?! — Ён здзіўлена падняў на яе вочы і тут жа апусціў іх: такім асляпляльна чыстым, асветленым унутраным агнём быў яе позірк. (Клас. Дзяўчына ў плісаванай гімназічнай сукенцы. «Я так у вас верыла, пане настаўнік, так верыла...») — Не ведаю, што вы маеце на ўвазе, гэтак гаворачы, Рута, але я не хацеў бы, каб вы яшчэ раз расчараваліся ўва мне. Я не герой, хоць і трапіў туды. Я не вярнуўся да старога алтара, які апляваў, і не знайшоў новага, якому змог бы пакланяцца. Я смяўся з Туменасавай сябрыны. Але гэтыя людзі ведаюць, за што будуць пакутаваць. А я? Наіўны вадроўнік, які не ўзяў

кія, пайшоўшы праз вёску, хоць ведаў, што ў гэтай вёсцы поўна шалёных сабак.

— Мы занадта доўга змагаліся з немцамі аднымі словамі, пане настаўнік.

Ён нічога не адказаў. Мабыць, стрымаў кіслы выраз на твары Габрунені. (Габрунас незадаволена кашлянуў. «Змагар у спадніцы. Таксама, бач, знайшлася — свет яна перакуліць».) Але потым доўга не мог заспуць, хоць і разамлеў пасля гарачай лазні і сытнай вячэры. «Занадта доўга змагаліся аднымі словамі...» Не, гэтая думка не была яму нова. Не ведаў, калі першы раз яна ўзнікла ў свядомасці, народжаная суровым вопытам жыцця, але, ужо стоячы каля Мілдзінай магілы, ён мог прамовіць гэтыя словы. Праўда, тады ён палічыў бы іх запозненай высновай (трагічная непапраўная памылка, і ўсё), а цяпер адчуваў, што яшчэ пельга ставіць кропкі, у гэтай думкі ёсць яшчэ нейкае прадаўжэнне, ён ужо здагадваўся якое, аднак яшчэ не мог з ім згадзіцца, бо згадзіцца — значыць прыняць рашэнне. Ён разумеў, што трэба толькі невялічкі штуршок, і быў упэўнены: раней ці пазней гэта здарыцца.

І калі на другі дзень у святліцы Габрунасаў сабраліся госці, яму стала зразумела: вось і настала яго гадзіна. Апанаваны дзіўным песпакоем (настрой чалавека, які апошні раз бачыць родны бераг і ведае, што ніколі ўжо не вернецца да яго), ён глядзеў на гаманлівыя сталы, застаўленыя ядой і пітвом, і са скрухаю думаў, што гэтыя людзі сабраліся сюды толькі для таго, каб папакаваць ваптрыбы, напіцца і, спаражніўшыся, усё распачаць наава. Нібыта кожны лічыць сваім святым абавязкам як мага больш прапусціць праз страўнік. Засаленыя падбародкі... Асалавелыя вочы... Раты... Глытаюць, жуюць, душацца смачнымі кавалкамі, адрыгваюць крыкі, гаману. Быдла... Яшчэ ўчора ён асудзіў бы іх, высмеяў, не вылучаючы з гэтага гурту і сябе, а цяпер замест пагарды было толькі шкадаванне і пачуццё сваёй адказнасці за ўсё гэта. Так, адказнасці. «...бо, — думаў ён, — я ўжо зразумеў, а яны яшчэ не могуць зразумець. Маё гора, калі б я нават адкрыў яго за гэтым сталом, было б толькі маім расказам, а не іхнім жыццём. Такім чынам, кажучы словамі Хрыста: яны невінаватыя, бо не ведаюць, што робяць. А я?» — — — — —

— Вып'ем, пане настаўнік. Так ці гэтак — адзін канец.

— Скачы, Халімон, заўтра — гамон.

— І я кажу. Заўтрашні дзень не коць, не куціш, у зубы

не паглядзіш. Дык просім, пане настаўнік, не пагрэбуйце, — чапляліся да Гедымінаса з усіх бакоў.

Ён машынальна паднімаў шклянку, стукаўся з суседзямі па застоллі, піў, здаецца, не менш за іншых, але не п'янеў.

— Праўду кажаш, Якімас: заўтрашні дзень — не конь. Лі, пакуль ёсць куды ліць, пхай, пакуль ёсць куды пхаць... Ха-ха-ха! Вернуцца большавікі — усе дзіркі пазатыкаюць.

— Гуляй, суседзе, яшчэ поўна ўсяго па стане.

Гаспадарык дарагі,
піва пепіць берагі!
Налівай у збан і ў шклянку,
каб гула ўсю поч гулянка.

— Пане настаўніку... Ды змоўкніце вы, дайце пагутарыць з вучоным чалавекам! Вы ж разумны чалавек, пане настаўнік... Скажыце, няўжо большавікі адужаюць немцаў?

— Не дуры ты чалавеку галавы. Мо табе іх шкада, гэтых немцаў? Настаўнікаў паарыштоўвалі, гімназію зачынілі. Выкінулі нашых дзяцей на вуліцу, а на іх месца салдатаў... Сябры знайшліся! Такім сябрам толькі морду патаўчы ды каленам над зад. Марш у свой фатэрлянд!

— Вазьмі і натаўчы. Паглядзім, што заспяваеш, калі чырвоныя камісары сюды прыляцяць.

— Не прыляцяць, не бойся: ангельцы з амерыканцамі паабцінаюць ім крылцы. І зноў будзе Літва.

— ...Жарэбчык як маляваны. Добры конь будзе...

— ...За быка — пуд! Ашалеў! Парабак за дзень пуда не заробіць. Зрабі таму бугаю прыемнасць ды яшчэ пуд усябруй у прыдачу. Дудкі!

— Затое якую цялушку альбо бычка займесш!

— Можна жыць, не кажы, суседзе. Можна!

— Такого тракепа забралі, злыдні... Мо ўжо недзе пад Лешінградам, бедалага... Конік мой гняды, конік... За роднага сына гэтак бы не...

— ...Дык вось з якога кораня паша сваяцтва паходзіць. Аднаго пня атожылкі, а калі б Габрунас не пасадзіў нас разам за адным сталом, гэтак бы і хадзілі далей: здароў будзь — бывай, і міма. Давай хіба пацалуемся...

— ...А я ўвесь час думаў...

— ...Чаго ты ўпарцішся, Тамашус? Нашто тая вага? І на вока відаць: у маёй бабы кумпякі па тры пядзі шырэйшыя, а цыцкі... хе-хе... адну замест падушкі пакладзеш, другой

накрыешся. А твая — свісцёлка. Азадак як у зайца, паяс-ніца — далошамі абдынеш. Узбурыцца мацнейшы вецер — і панясе. Не мяняюся! Давай засек пшаніцы ў прыдачу.

— ...Аптыхрыст... Грыміць, ляціць... І будзе так, як у царыцы Саўскай напісана. Зальюць, змятуць. Былі людзі, народ, вера, а зробіцца царства аптыхрыста, дзе будзе па-наваць Люцыпар са сваімі чарцянятамі.

— Немцы хваляцца, што выпайшлі новую зброю.

— Зброю! Ха! Дапаможа яна нам, як мёртваму кадзіла, тая іхняя зброя. Калі два дзікі счачіліся, а ты нібы мурашнік пад іхнімі капытамі, нічога не дапаможа. Стопчуць, раскідаюць, сам гасподзь бог не пазнае, што быў тут божны свет.

— Газеты паўмысна палюхаюць. Хочуць, каб нашы хлошцы дапамаглі ім ваяваць.

— Дай божа, дай божа, каб гэтак было...

Размова шырыцца, адрываючы аднаго за адным ад песні, якая парэшце зусім сціхае. Надзённыя клопаты адцясніла ўбок палітыка. Праўда, сёй-той яшчэ спрабуе скардзіцца на нягоды, што валяцца на бедака-селяніна («Д'ябал, а не нявестка...» — «Меў бы ты, суседзе, такую шалёную цешчу...» — «А ўрадзілася рэдкая, з плехамі, можа, толькі восьмае зерне...» — «Каб жа не было паставак... А то пхаеш задарма ім у глотку свой рупесак...»), аднак і іх, заклапочаных сваімі болькамі людзей, неўзабаве захоплівае агульная плынь. Што будзе за ўтра? Не з Юргісам, Пятрасам альбо Ёнасам, а са мной. Самае асноўнае — са мной. Супольная доля, вядома, таму і бядуем разам, але калі ўжо тапуць, дык чаму копча ўсім, хто звязаны адною вяроўкаю? Ах, каб можна было абрэзаць яе, разблытацца і вышырнуць на паверхню!.. На жаль... Ты гэткае самае зярнятка, як і ўсе іншыя, што тут сабраліся, — разам прасеюць праз сіта, а тады — свінням у карыта. Пазадкі! Негадзівыя на сяўбу. Але пачакай, пачакай... Калі па маёмасці глядзець, дык у яго зямля лепшая за маю. І радня ў мяне чыстая — ніхто рукі не прыклаў да расстрэлу і з белаў павязкай не гуляў. Як жа так пабяруць усіх, як бараноў, без разбору... Не-е, мусіць быць нейкі выбар. Бо і першы раз, калі прыйшлі... Хоць і тады, гэтакім, як я, дасталося. Праўда, зямлі не абрэзалі, было акурат, цюцелька ў цюцельку, але затое падаткі, і пагул... Кулак. Працоўную сілу эксплуатаеш. Усе, каму хацелася, пальцамі паказвалі, абгаворвалі ў вочы і за вочы, быццам я чалавека забіў. А цяпер, калі вернуцца, схопяць яшчэ мацней. Зробяць,

што тады не паспелі зрабіць. Смяешся, суседзе? Глядзі, каб плакаць не давялося. Думаеш, калі маеш толькі тузіі гектараў, дык ты за імі як у пана бога за пазухай. Забяруць. Калгасы будуць. Згоняць усіх да аднаго катла, як у сваёй Расіі. Дазволяць трымаць пару курэй, казу, а ўсё астатняе іхняе — дзяржаўнае. І сам ты будзеш дзяржаўны. Будуць выдаваць табе яду, вопратку, як у войску, і будзеш служыць так да самай смерці. Рэкрут. Гультай будзе сімуляваць, а ты, сумленны чалавек, працаваць за яго. Потым і сам ты пачнеш біць лыпды, бо каму ж гэта ахвота ўвіхацца, калі іншы ляжыць-паласкае? Гэтак усе мы прызвычаімся жыць за чужы кошт, а тут і хлеба менш стане, і тут ужо давядзецца красці. А дзе гэтыя двое — гультайства і зладзейства, — там ужо недалёка да жабрачай торбы і астрога. Кажуць: прыйдуць, павыразаюць. А нашто ім выразаць, калі мы самі падохнем? Згніём жыўцом з душою і целам. Такая ўжо боская воля, такі ўжо знак. Скачы не скачы, як жаба перад касою, нікуды не падзенешся: з абодвух бакоў касцы, ды дзве касы, ды дзве разяўленыя зяпы.

Якая розніца, каму ты дастанешся: ці мядзведзю ў лапы, ці ваўку ў зубы? Галоўнае, каб доўга не жавалі. Лепш за ўсё памерці адразу. Чаго баяцца, калі яны адразу, як прыйдуць, усіх з паверхні зямлі... Што будзе, тое будзе, а сніпня пакуль што мы жывём. Жывём, браты! Наша гэта гадзіна, гэты дзень, гэтыя каляды. Можна, апошнія (капут, канец!), але нашы. Святкуем! П'ямо, гуляйма! Песню!

Усе рэчкі з беражочкам,
усе рэчкі з беражочкам,—

зацягвае мужчына з вытыркнутым кадыком, што сядзіць насупраць Гедымінаса.

І тут жа некалькі галасоў падхопліваюць:

Гэй!
Усе рэчкі з беражочкам,
пяма дзе папіцца.

Прывёў жонку маладую,
прывёў жонку маладую,—

кратаецца кадык. Падхапіўшы песню, яму дапамагаюць усе, хто сядзіць побач, а калі пастае чарга другой паловы куплета, у святліцы пяма чалавека, які б не цягнуў:

Гэй!
Прывёў жонку маладую,
пасваруся — плача.

Ой, не плач, мая ты кветка,
ой, не плач, мая ты кветка,
гэй!!!

Усе дружна гахаюць кулакамі па сталае, тупаюць пагамі аб падлогу. Бразгат посуду зліваецца з аглушальным грукатам, уліваецца ў песню, якая прыўзнімае столь, ірве на шматкі паветра:

Ой, не плач, мая ты кветка,
больні не пасваруся.
Сам звару і сам пасмажу,
сам памыю лыжкі.
Гэй!
Сам звару і сам пасмажу,
сам памыю лыжкі.
Гэй!
Сам звару і сам пасмажу,
сам памыю лыжкі.

Чырвоныя потныя твары, вочы скачуць у экстазе распачнага шаленства. Рукі... То падымаюцца, паслухмяныя нябачнай дырыжорскай палачцы, то з вулканічнай сілай зноўку абрушваюцца на сталы («Гэй!!!»), ад чаго са званам разлятаюцца нажы і відэльцы, перакульваюцца шклянкі, падскокваюць талеркі, рассыпаюцца на абрус аб'едкі. Не людзі — дрэвы пад напорам віхуры. Жанчыны і тыя: грудзі калышучца, нібы квітучае жытнёвае поле на ветры, якое творыць хвалебную оду сейбіту, але адзін бог ведае, ці дачакаецца яно такога ж удзячнага жніва. Ужо растуць, збіраюцца хмары. Пагрозліва чырвоныя, набрынялыя бурай і градам, народжаныя, каб нішчыць. Хто ведае, ці пройдучь яны міма? Не, няма такога прарока, такога мудраца, які змог бы адвесці ўбок злавесную руку невядомасці. Дык будзем, браты, самі сабе мудрацамі. З песняй нашы бацькі і дзяды ішлі на галгофу, няхай жа і сёння дапаможа нам песня весялей сустрэць згубу. Песню! Песню! Песню!

Падаю свінню і гуску,
падаю свінню і гуску.
Гэй!
Падаю свінню і гуску,
запрагу кароўку.
Гэй!!!
Гэй!!!
Гэй!!!
Гэй!!!

Гедымінас сутаргава ўчапіўся за лаву. Здаецца, гэты віхор шаленства, гэтае д'ябальскае насланне зараз укрупіць яго ў свой вір і шпурне ў столь. Як парыў ветру начно-

га матылька. Проста на лямпу, якая вісіць пад столлю і якая то прыгасае, прыгаломшаная гукавой хваляй, то зноў аджывае, але не займаецца на поўную моц, бо паветра кіпідзь, пібы возера, узбуранае асеннім ветрам. Там, вакол таго маленькага сонца, ужо мітусіцца матылёк. Сапраўды, матылёк. Кружыцца вакол напаленага шкла, і з кожным разам усё вузейшы становіцца матыльковы круг, і з кожным разам ён усё больш набліжаецца да лямпы. Гедымінас ведае: за акном зіма, снежань (пяважна, што з паўдня імжыць), не можа быць ніякага матылька, і ўсё роўна бачыць яго. Гэтага маленькага, звабленага згубным святлом матылька, — свой народ. Сядзібы, якія ён прайшоў, выстройваюцца бясконым пахавальным шэсцем. Кляпы і каштаны каля варотаў, вільчыкі на саламяных стрэхах, сажалкі, парослыя аерам. Вёскі і хутары. Хаты, хаты, хаты... Вялікія і маленькія, абсупутыя ў зямлю і з дужымі хрыбтамі дахаў, накрытых чырвонай чарапіцай, бляхаю альбо гоштай. З маленькімі курнымі акенцамі і вялізнымі вокнамі, з громаадводамі, радыёантэнамі і без іх. Хаты, клуні, хлявы, лазні... Труны, труны, труны... У кожнай сядзібы свой твар, свой лёс, але ўсе яны брыдуць адным кірункам да адной мэты. Жывыя нябожчыкі, яны думаюць, што выканалі свой абавязак перад зямлёй і дзецьмі, аднак яны забыліся, што калісьці тут шумелі непраходныя лясы, зямля радасна трэслася пад конскімі капытамі, трубіў рог. У бой! У бой! Лепш смерць на полі бітвы, чым сытае жыццё пад чужым ярмом. Людзі ўмелі паміраць за свабоду і славу. А гэтыя нашчадкі прыгонных... рабы сваіх гаспадарак, ім лішні літр малака даражэйшы за чалавечую годнасць... Хіба адважацца яны паварушыць хоць бы пальцам, каб зрабіць тое, што не месціцца ў гаспадарчым ужытку? Не! Вакол будуць пакутаваць і гінуць людзі, а яны як ні ў чым не бывала будуць карміць сваіх свіней, даць кароў, верашчаць, сабраўшыся ў суседа за святочным сталом. Звер працягне, далібог, працягне да іх свае крывавае кіпці — настане той час. Не адразу ўсіх — па адным перадушыць. Тады яны саб'юцца ў кучу, як гурт, што адчуў ваўка. А калі аднаму з іх перакусяць горла, іншыя ўзрадуюцца: добра, што з таго краю, не мяне... Аднак праб'е час, калі і ты будзеш крайні, так, праб'е гэты час... Ты гэта ведаеш, хоць не хочаш прызнацца, цешачы сябе зманлівай надзеяй: той прайграе, а гэты вызваліць... А ці можаш ты зразумець: што б пі здарылася (няхай твае спадзяванні спраўдзяцца нават сто разоў), ты сам будзеш у пройгры-

пы. Уратуеш маёмасць, жыццё, але страціш, што ў чалавека самае каштоўнае, — гонар. Гісторыя запытаецца: што ты рабіў, калі звер побач з табою душыў чалавека? Калі народы, залітыя слязамі і крывёю, стаялі на краі прорвы? Ці чуў ты крыкі аб дапамозе, ці бачыў працягнутыя рукі, што малілі аб ратунку? Гэтак, адкажаш ты, я ўсё гэта бачыў, але... Я ўсё гэта чуў, але... Досыць, досыць! Замоўкні, мы ведаем! Калі побач з табой тапіўся чалавек, ты спакойна ішоў на беразе. Карміў сваё быдла, збіваў масла, снішаўся да суседа на піва, пакуль не выпілі ўсё. Злачынца! Няшчасная ахвяра чакання! Гісторыя табе гэтага ніколі не даруе! Ніколі! Ніколі!

— Гэй, змоўкніце, чорт вас пабяры!

— Чуеце, пан настаўнік хоча гаварыць.

— Прасвятлі нас, простых людцаў, пане настаўнік.

— Трэба песню, песню! Патрыятычную, пане настаўнік.

— Гучней, пане настаўнік.

— Да д'ябла палітыку!

Выходзь замуж, дзеўчына, — бачыш ты:
у вароты ўехалі ўжо сваты.

— Ды пазатыкайце глоткі, хай вас пярун!.. Хіба не бачыце? Пан настаўнік — — — — — — — — — —

IV

— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — Сам не разумею, як гэта здарылася, што я ўстаў. Вырасыў выйсці на двор? Напэўна, бо да апошняга імгнення я не намерваўся што-небудзь гаварыць. Але калі ўстаў і нібы з нейкага ўзвышэння ўбачыў гудлівыя сталы, той кадык, што торгаўся насупраць, у грудзях раптам закіпела, завірыла, і я не мог звалодаць з сабой. Разумеў, што не маю права так гаварыць — я пакуль што гэтакі самы, як і яны, што збегліся да калядных ясляў, — мне не хапала ўсяго толькі нейкай пясчынкі, якая, упаўшы на вагі, пераважыла б маё ранейшае «я». І я кінуў гэтую пясчынку, душачыся ад прыкрасці і безнадзейнасці, бо ведаў, што ніхто з іх не ўстане з-за стала і не скажа: «Ваша праўда, пане настаўнік. Мы палюхаем адзін аднаго боўдзілам, якога пакуль што няма, і прыкідваемся, што не бачым цмока, якому штодня прыносім крывавыя ахвяры». Усё гэта я хацеў сказаць перш за ўсё сабе. Увагнаць, як альпіністы, гак у скалу, каб змагчы караскацца вышэй.

Яны маўчалі, паўторкваўшы насы ў талеркі з рэшткамі яды; паценвалі плячамі, падштурхоўвалі адзін аднаго, пешта мармыталі, абпяўшы рукою шклянку; некаторыя пясмела хавалі вочы, нібы схопленыя за руку, калі лезлі ў чужую кішэню, аднак не было ніводнага чалавека, хто падтрымаў бы мяне хоць паглядом. (Пабойцеся бога, такія размовы за святочным сталом! Нібы няма пра што па-людску пагутарыць. Насмактаўся, як шваб, дык і шыбуй снаць. няма чаго ваду каламуціць... Вось дык тып! У лес, да чырвоных, яму закарцела.

Скача воўк, лісіца скача,
скача ўся паляна,
толькі зайка-небарача
спіць пад елкай п'яны...)

Толькі адзін чалавек (як мне тады здалося) зразумеў мяне. Нейкі падарожны, пушчапы пераначаваць і запрашаны цяпер гаспадарамі да каляднага стала. Ён мне здаўся знаёмым, але я падта стаміўся і, апроч таго, выпіў, расхваляваўся і не мог адразу прыгадаць, дзе я сустракаў гэтага чалавека. Ён усміхаўся мне са свайго кутка каля дзвярэй, ківаў галавою, а потым, калі госці загаманілі, не згаджаючыся з маімі словамі, ён папрасіў іх памаўчаць і выслухаць яго. Але, гэта быў той самы селянін, якога тыдні два таму назад бачыў у бездагляднай стадоле пад ясенямі. Запінаючыся ад хвалявання, ён слова ў слова выклаў тое самае, што я ўжо раз чуў, і папрасіў не гневацца, калі сваімі злыбедамі азмрочыў прысутным святочны настрой. Сказаў, што не ўпэўнены, ці не сядзіць за гэтым сталом чалавек, якому нічога не значыць выдаць уцекача немцам.

Ну і пяхай сабе. Лепш ужо ўпасці ад кулі (так ці гэтак няма жыцця), чым бадзяцца па закутках, як загнанаму зверу.

— Ведай, чалавеча, што пляцеш! — крыкнуў пехта.

— Ды ён п'яны.

— Ну і пускаеш ты, Габрунас, усякую поскудзь у хату.

Тады чалавек, страшэнна зняважаны, усхапіўся з месца. Мне здалося, што ён і на самой справе п'яны, ва ўсякім разе дайшоў да такой ступені ап'янення, што не кантралюе сваіх учыпкаў.

— Добра, — выгукнуў ён, клыпаючы да дзвярэй. — Я магу і пайсці. А вы заставайцеся сабе тут, піце і жарыце, пакуль немцы не пакінулі вас без нічога. Але памятайце — настане і для вас такі дзень, калі, страціўшы сям'ю і хату, вы будзеце бадзяцца па вёсках. Хутка ўжо прыйдзе

гэты дзень, як сказаў кагадзэ пап настаўнік. Убачыце, прыйдзе!

Можа, ён гаварыў бы і больш, але раптам да яго падскочыў адзін з гасцей — здаравенны хлапчына — і, схапіўшы за каўнер, выпхнуў у двор. Услед яму паляцеў кажушок, які чалавек павесіў быў у сенцах. Габрунас тупаў каля парога і, захоўваючы годнасць гасціннага гаспадара, ушчуваў: еш, пі, начуй, ніхто не шкадуе, але нашто гэтакае глупства плесці...

Я ўзняўся з-за стала і, карыстаючыся агульнай сумятнёй, незаўважна праслізнуў у другую палову хаты, дзе вісела маё паліто.

Была самая поўнач, на дварэ цёмна, хоць вока выкалі. Разважаючы на цвярозы розум, лепш за ўсё было б перапачаваць, пачакаць, пакуль развіднее, і толькі тады падавацца ў дарогу, якая мне здавалася цяпер сэнсам майго жыцця. Аднак у хаце Габрунасаў я ўжо не мог заставацца а ні хвіліны. У гэтым хляве, сярод гэтых двухногіх істот, да якіх і сам нядаўна належаў. Не! Не! Што б там ні было, мушу як мага хутчэй выбірацца адгэтуль. Пакуль яшчэ палымнею, як запаленая паходня, якая да гэтага толькі курэла і не дала святла. Напэўна, я не давяраў самому сабе, баючыся, што гэта толькі часовае прасвятленне, якое міне разам з настроем, і тады я магу адмовіцца ад свайго рашэння. А можа, палохала думка: вось раптам здарыцца нешта неспадзяванае, нейкая нечаканая перашкода спыніць мяне, і я страчу апошнюю магчымасць выканаць свой абавязак: выкупіць сваю віну перад людзьмі і самім сабою. Галоўнае — перад сабою. Ад людзей можна схавацца, уцячы туды, дзе цябе ніхто не ведае, людзі на такія справы не звяртаюць вялікай увагі, а ад сябе нікуды не ўцячэш. Так што іду я да вас не помсціць, хоць вы і называецеся народнымі мсціўцамі, Пятрас, а каб ачысціць сумленне, каб мець права жыць далей як чалавек. Я мог бы пайсці і да людзей Туменаса, калі б яны не думалі, што страшнага бога знішчэння можна знішчыць, мармычучы ў сябе пад носам праклёны на яго галаву.

Ах, Пятрас! Табе цяжка ўявіць, што я перажыў, пакінуўшы хутар Габрунасаў. Цёмная ноч, ды яшчэ дажджлівая, са слатою, заўсёды паганяла на мяне сум і пуду, але па гэты раз у яе пяўтульных абдымках я адчуваў сябе, як дзіця на руках у маці. Раскіслы снег, перамешаны з гразёю, плюхцеў пад нагамі, часам даходзіў да костачак; праз нейкія паўгадзіны я быў мокры, перавэдзганы да вушэй, бо

спачатку, пакуль вочы прызвычаліся да цемрадзі, раз за разам падаў. Але ці разу не падумаў, што некуды трэба было зайсці, каб дачакацца світанку. Не, мне тут няма чаго рабіць. У гэтай сядзібе, дзе два дзецюкі, бесклапотна рагочучы, пілавалі дровы, у гэтых хутарах і падворках, дзе ўгодліва рыпяць калодзежныя жураўлі, вісяць на платах даёпкі, дзе за вокнамі, якія зачынены аканіцамі і завешаны фіранкамі, храпуць (альбо святкуюць каляды) селянін са сваёй жонкай і дзецьмі, а ў хляве, у акружэнні парасят, рохкае ўсім задаволеная заводная свіння. Не, гэты свет не для мяне. Я не хачу скакаць у ім, як вавёрка ў коле, наадварот — я хачу вырвацца з яго і таму падаюся туды, дзе ўжо займаецца досвітак вызвалення. Хутчэй жа, хутчэй! Калі і спынюся, каб адпачыць (раптам адчуў неверагодную стому), дык толькі ў самотнай стадоле пад ясепямі. Выцягнуся на саломе ў тым кутку, дзе мы ляжалі ўдваіх, пагладжу ў думках яе бялюткія валасы, абцалую губы. Няхай гэта будзе апошняе развітанне з мінулым, якое так шмат абяцала, а ўрэшце адабрала і тыя крошкі, якія было сыпанула сваёй зайздроснай рукой.

Раз-пораз мяне ахоплівала пачуццё, што за мной нехта сочыць, аднак я не звяртаў на гэта ўвагі, прыпісваючы свае страхі нездароваму ўяўленню. Толькі дайшоўшы да раздарожжа — адна дарога вяла ў Краштупены, па другой, пакінуўшы горад збоку, можна было дабрацца да Лаўксадзіса, — я ўбачыў чалавечую постаць. Але чалавек гэты рухаўся наперадзе ў мяне, а не ззаду. Я і цяпер не магу зразумець, якім чынам ён змог мяне апярэдзіць, — можа, тады, калі я памылкова звярнуў не па тую палявую дарогу, а можа, калі пераабуваўся, прысеўшы каля сцяны пейкай будыніны? Так ці інакш, мне пават у галаву не прыходзіла, што нехта можа цягнуцца следам за мной, а потым забегчы наперад, каб я сваімі рукамі першы раз у жыцці зрабіў тое, чым заўсёды пагарджаў і за што асуджаў іншых.

Было гадзін шэсць раніцы. Дождж перастаў. Падзьмуў сухі, сцюжны вецер, і ў праяснелым небе заміргацелі зоркі. Пачарнелая ад дажджу зямля, дзе-нідзе акрытая непаю яшчэ не расталага снегу, выразна акрэслівалася на на святлелым даляглядзе, на якім яшчэ рана было ўзыходзіць зары, але зоркі і месяц, блукаючы недзе паміж парадзелымі хмарамі, давалі дастаткова святла, каб я мог угледзець на раздарожжы чалавека. Зрабіўшы некалькі крокаў у бок Краштупенаў, ён перашуча тэпаў назад і кідаўся па іншую дарогу, а адтуль зноў варочаўся на раздарожжа і ўзіраўся

на ўказальнікі, дарэмна намагаючыся прачытаць у цемра-радзі, што там напісана.

Гэта быў той самы селянін з Лўкштайціі, бедалага, як я са шкадаваннем падумаў пра яго некалькі гадзін назад, мой хаўруснік на няшчасці, якога пажэртыва Габрунасавы парсюкі выпхнулі ў двор... Ах, вы можаце смяяцца з маёй наўнасці, даверлівасці, слепаты і яшчэ чорт ведае з чаго, здэкавацца, як я цяпер здэкуюся з сябе, хоць рукі яшчэ дрыжаць, але наверце: я шчыра ўзрадаваўся, напаткаўшы гэтага чалавека. Яму не трэба было нават прыкідвацца — я сам мог узяць яго за руку і сказаць: «Я вінаваты перад табою, мой дружа. Даруй. Я рады, што з табою не здарылася нічога кепскага за гэтыя два тыдні. Забудзем пра тую неспрыемную сустрэчу ў стадоле і будзем сябрамі. Я тады сам не ведаў, што ў нас з табою супольны шлях, а цяпер — хадзем разам. Можам адразу ісці ў хатку тарфавіка, але, баюся, наўрад ці мяне там прывецяць, бо тады, калі мне надалі руку, я паказаў хвігу. Але не смуткуй, у Лаўксадзісе маю добрага знаёмца, а можа, нават і сябра. Ён завядзе нас куды трэба, у гэтым ты можаш не сумнявацца. Табе не давядзецца болей бадзяцца, дрыжаць за заўтрашні дзень, хавацца ад насцігачоў, зносіць знявагу ад сваіх. О, Чорны Кукса зробіць для нас усё». Але ўсё гэта я сказаў праз дзесятак хвілін, і з яшчэ большым запалам і перакананнем: мяне падкупіла роспач гэтага чалавека.

— Пане, — крыкнуў ён, калі я звярнуў на дарогу, што вядзе ў Лаўксадзіс. — Ці не скажаце часам, кудою ісці на Краштупены?

— А чаго вам там не хапае? — здзівіўся я, зразумеўшы, з кім маю справу. — Хочаце трапіць немцам у рукі?

— А, гэта вы, пане настаўнік! — У ягоным голасе я адчуў радасную палёжку. — Калі б я не чуў, што гаварылі вы гэтым свішчам, падумаў бы, што вышюхваеце мае сляды, хочаце выдаць гестапаўцам. А можа, гэтак яно і ёсць: хітрыя цяпер парабіліся людзі... Але мне начхаць на ўсю іхнюю хітрасць. Вось пайду і здамся ўладзе.

Я ступіў да яго і ўзяў за плячо.

Вы яшчэ не працверазіліся, дружа. Такія пытанні не вырашаюцца з п'янай галавы.

— Вы мяркуеце так, а я па-свойму, — адцяў чалавек. — Ад бацькі сваёго я не адзін раз даставаў лупцоўкі — круты быў стары, — але толькі па мяккім месцы. Ніхто мяне не піхаў, не хапаў за каршэнь, а ўжо каб выкінуць на двор, як якога сабаку... Не-е, гэткай ганьбы ні я, ні мой бацька,

а можа, пават і дзед піколі не мелі. Свае людзі, літоўцы... У гэтакі час, калі адзін аднаму павінны быць братамі... Нілкай спагады да чалавека, што трапіў у няшчасце. Ніякай еднасці, кожны дбае аб сваёй шкуры... Сэрца крывёй аблілося... — Чалавек ікнуў, відаць, захлібнуўся слязамі, і, узяўшы сябе ў рукі, дадаў: — Я, зрэшты, не з крыўдлівых але разважце вы на сваю галаву: ці доўга можна пратрымацца сярод такіх людзе? Раней ці пазней... Дык якога д'ябла карміць вошы, калі адзін канец? Пайду здамся, няхай вязуць у гэты свой рэйх.

— Апамятайся! — Я патрос чалавека за плечы. — Калі мы ўжо трэці раз сустракаемся, значыць, пам паканавана да канца быць разам. Хадзем!

Да бездагляднай стадолы пад ясенямі заставалася не больш чым чатыры кіламетры, аднак мы, напэўна, не здолелі б адолець гэтай адлегласці і за добрую гадзіну: ад стомы абодва ледзьве трымаліся на нагах. А калі пхнуліся наперад, дык толькі дзякуючы пезразумелай унутрашняй сіле, якую абуджала і жывіла супольная думка: як мага хутчэй дабрацца да мэты.

Супольная думка... Ах, Пятрас, які я быў наіўны, мяркуючы, што ў нас абодвух супольная мэта! «Я ўжо не адзін, я ўжо не адзін! — сказала ад радасці сэрца. — Я магу абаперціся на плячо брата, якога гэтаксама пеміласэрна пакрыўдзіў лёс. Але часам жыццё ўсё-такі бывае справядлівае...» Мая душа адчынілася, як вароты хутара перад доўгачаканым госцем. Я ішоў то поруч з ім, то забягаў наперад і гаварыў, гаварыў... Гэты чалавек мае права ведаць, думаў я, якія душэўныя пакуты я перанёс у гестапа. Няхай зразумее, што не ён адзін пазбыўся і сваёй хаты, і сваіх блізкіх, побач з ім цягнецца яшчэ большы бядак, які страціў — і пазаўсёды — каханую жанчыну, які вымушаны быў уцячы з роднай сядзібы, і цяпер, можа, у ёй ужо гаспадарыць чужыя людзі. Але пічога, дружа, не падаі ў распач, яшчэ на зямлі засталіся людзі, якія дадуць пам прытулак.

Адкуль я мог ведаць, што, выліваючы сваю душу, выдаю цябе і тваіх сяброў агенту гестапа, Пятрас! Трэба было быць не такім даверлівым, не гэтак аглушаным сваім горам, і ўсяго гэтага не здарылася б. Я задумаўся б, чаму Дангель выпусціў мяне на свабоду, у той час, калі яго хаўруснікі даставалі душу з кожнага, хто да іх трапляў, і зрабіў бы лагічную выснову. Але на жаль... Выратавальная ідэя, як гэта ўжо не адзін раз здаралася ў маім жыцці,

прыйшла са спазненнем. Но ведаю, што выклікала ў мяне педавер — ці яго занадта заўзятае падтакванне, ці пейкае пытанне, зададзенае не да месца, ці голас, што на момант змяніўся, калі я расказаў пра сустрэчу з Марусам у хацінцы тарфавіка. Як бы там ні было, я раптам інстынктыўна адчуў, што трымаю ў руцэ фальшывы грош, хоць і не мог адразу паверыць у гэта.

— Паслухайце,— сказаў я, разумеючы, што гэта пытанне трэба было задаць на меншай меры паўгадзіны назад, а то і за сталом у Габрунаса.— Вы казалі, што ў родных аселіцах маеце знаёмых партызанаў. Дык чаму вы не падаецца туды, а ашываецца каля Краштупенаў, рызыкуючы трапіць у лапы немцам?

Ён не чакаў гэтага пытання. Несумненна, у яго быў загадзя падрыхтаваны адказ на яго, аднак ён проста не чакаў, што яно прагучыць тут, у гэтых абставінах, калі работа юды зроблена і засталася толькі скамандаваць: «Рукі ўгору!» Ён пачаў тлумачыць, і досыць складна, чаму яшчэ кружыць па Краштупенаўскім павеце, аднак я ўжо не верыў ягоным словам. Ад слабасці (можаш назваць гэта страхам, хваляваннем, спалохам — як табе падабаецца) падкасіліся калені, крок стаў карацейшы, павольнейшы. Ён таксама прытрымаў крок, стараючыся ісці так, каб я быў побач і трохі наперадзе.

Так, не даводзілася больш сумнявацца, якога сябра сабе я набыў. Асабліва пасля таго, калі, паслізнуўшыся, я раптам павярнуўся ў яго бок і ўбачыў, як ён адхіснуўся назад і правай рукою торкнуўся ў кішэню.

Хрыстаф Дангель дамогся-такі свайго! Неўзабаве паліцыя пагрукае, Пятрас, у твае дзверы, арыштуе тарфавіка, і калі вы не вытрымаеце катавання, дык яны дакапаюцца і да Маруса. Гедымінас Джугас, не хто іншы, а Гедымінас Джугас даў ім у рукі кончык нітачкі, і дзякуючы Гедымінасу Джугасу зноў будуць гінуць людзі...

Ах, Пятрас, я ніколі не думаў, што калі-небудзь змагу забіць чалавека! Пагляджу спадылба на неба, убачу ў прагалах між хмараў россып зорак, набяру ў грудзі перадсвітальнага паветра і... Чорныя палі заміргацелі перад вачамі. Вяршаліцы дрэў, неба як велізарная, напятая ветрам палатка. Ашчэраны чалавечы твар. Галава. Вялізны бясколерны пухір, які запоўніў усю прастору. Але гэтак здавалася толькі ў першае імгненне, калі я, малапкава павярнуўшыся, ударыў яго ў падбародак, адчуваючы ва ўсім целе такую лютую сілу, што сам спалохаўся. Безумоўна, ён

быў падрыхтаваны да ўсялякіх неспадзяванак, бо трымаў руку ў кішэні, але не чакаў, што я кінуся на яго так раптоўна. Ён упаў як падкошапы, стукнуўшыся пры гэтым галавою аб прыдарожнае дрэва. Рука з пісталетам высунулася з кішэні, але пальцы абмяклі раней, чым ён паспеў спусціць засцерагальнік. Я схапіў выпушчаную зброю і начаў джвагаць ёю па твары, скронях, ілбе. Лупіў з усяе сілы, з шалёнай зацятасцю, быццам гэта быў не чалавек, а жытнёвы сноп, які трэба было як мага хутчэй абмалаціць, каб ухапіцца за новы. Ягоная галава здавалася мне цяпер пенатуральна маленькай — гутаперчавая галоўка лялькі, якую нехта на здзек прышыў да чалавечага цела. Гэта ілюзія ўзмацнела яшчэ пасля таго, як сарваліся прыклееныя вусы і ад удару пісталетам ссунуўся парык, агаліўшы лысы, пібы паліраваны, чэрап. Я дубасіў не чалавека, а мёртвую галаву лялькі, Пятрас. Бачыў, як распаўзаюцца чорныя плямы, адчуваў, што пальцы сталі клейкія: гэта была кроў, аднак мне здавалася, што гэта дзіркі і трэшчыны, якія ўзнікаюць, калі разаб'еш крохкую рэч. Потым я ўзяў яго за ногі — сваю першую ахвяру («Павіншуйце мяне, людзі, я запісаўся ў мужчыны...»), перацягнуў праз роў і ўтапіў у пейкай заняханай мачыльні. Там жа і рукі вымыў. Бачыш, чыстыя. Плямы на закаўрашах? На крысці паліта? Нічога, вада ўсемагутная — змые ўсё, што чалавек забрудзіць.

V

Чорны Кукса доўга маўчыць, пазіраючы па свае рукі, што бяссільна ляжаць на сталі. За сцяной — галас: пабіліся малодшыя дзеці. У шчыльна зачыненай кухні (вокны таксама завешаны, хоць на дварэ яшчэ светла) густа пахне квашанай капустай, памыямі, падсохлым адзеннем, патыхае куроцымам бураковага каганца, які стаіць на падаконніку і афарбоўвае ўсё навокал трывожным, змрочным колерам.

— Чаму не пытаешся, як бацька жыве? — нарэшце падае голас Кукса.— Улада распарадчыка прыслала.

Гедымінас у здзіўленні падымае стомленыя вочы. Няўжо ж цяпер гэта важна? А можа. Путрымас драмаў, пакуль ён адбываў самую пакутлівую ў сваім жыцці споведзь?

Кукса кашляе, корпаецца па кішэнях, шукае капшук. Шу і дні, каб іх качкі стапталі: не паспее развіднець, глянь,

ужо і змяркаецца, нічога не ўправішся зрабіць за гэтакі дзень.

— Паслухай, Пятрас. Няўжо ты думаш, што я прыйшоў да цябе, каб разнастаіць пудны зімовы дзень ды расказаць дасціпную гісторыю?

Кукса сліпіць цыгарку, адплёўваецца, нахіліўшыся над сталом: крошкі тытуню трапілі на язык. Дужа доўга адплёўваецца і крэхча Чорны Кукса.

— Гісторыя цікавая, а як жа, — нарэшце кажа ён. — Незвычайная гісторыя. З кожным гэтакас можа здарыцца, каб іх качкі!..

— Не з кожным, — круціць галавою Гедымінас. — Не думаю, каб ты альбо Марус, трапіўшы ў кіпці Дангелю, змаглі б вырвацца жывыя.

— Ну, гэта іншая справа...

— Чаму? — Гедымінас хоча зазірнуць Куксу ў твар, але той адварнуўся да акна, нахіляецца над каганцом, прышальвае цыгарку. Чорны цень засланіў кухню. Адно толькі відаць калматая галава, як бы пакладзеная на падаконнік, але час-пачас і яна знікае, патануўшы ў густых клубках тытунёвага дыму. Гедымінас зажмурваецца. Джах, джах, джах — апускаецца і падымаецца пісталет. Паліраваная лысіна чэрапа, адтуліна рота, пякучы клей на пальцах... — Што здарылася, Путрымас? — шэпча ён, баючыся расплюшчыць вочы, каб зноўку не ўбачыць галавы, пакладзенай на падаконніку. — Ты мне не верыш? Я забіў чалавека, сапраўды, я забіў чалавека, а ты мне не верыш...

— Хіба я кажу, што не веру? Але, бачыш, калі чалавек вяртаецца адтуль жывы і здаровы, усялякае можна падумаць. Немцы задарма не літуюць.

— Задарма?! Я вярнуўся адтуль з акрываўленымі рукамі! Ці табе гэтага мала? — Гедымінас ускоквае, хапае Чорнага Куксу за грудкі, аднак, сустрэўшыся з ім вачамі, зноўку асоўваецца на крэсла. — Як ты можаш падумаць пра мяне такое, Пятрас? Калі гулялі тваё вяселле, я першую зіму хадзіў у школу. Ты ведаш мяне змалку. Два месяцы назад ты не пабаяўся звесці мяне з Марусам, а сёння, калі гэта падзвычай трэба, у цябе язык паварочваецца сказаць, што я прадаўся гестапа. Калі б гэта было на самой справе, ты ўжо вісеў бы на пляцы разам з тымі пяцярэмі.

— Мяне аднаго немцам мала, яны хочуць расправіцца з партызанамі, — кажа Чорны Кукса, спакойна папыхваю-

чы сваёю цыгаркай.— Да Маруса дакапацца, вось што ім трэба, каб іх качкі!..

Гедымінас хвілінку глядзіць на твар, ахінуты воблакам дыму. І гэта Чорны Кукса, на стале ў якога ляжыць бохан хлеба, спечаны з Джугасавай мукі? Востры боль прапізвае сэрца, мускулы трымцяць і напружваюцца, нібы напята струны, у галаве гудзе.

— Пэўна, я наабяцаў Дангелю пракрасціся да партызанаў, выдаць іх, і за гэта ні адзін волас не ўпаў з маёй галавы,— сыкае ён, адчуваючы неадольнае жаданне ўрэзаць Чорнаму Куксу па непрыемна вытыркнутым кадыку («І той крыкун у Габрунасаў быў з кадыком»).— Чаго варта гэтакamu вырадку, як Гедымінас Джугас, зганьбіць памяць Мілды, напляваць на імя свайго бацькі, выдаць сяброў. Ха-ха-ха! Мне, мабыць, усё гэта спіцца альбо я з глузду з'ехаў.

— Цішэй, Гедымінас. Супакойся, каб цябе качкі сталі. Хто кажа, што я не веру табе? Але пастарайся і ты мяне зразумець. Мы ўжо раз цябе запрашалі ў лес, і нядаўна. Адмовіўся. А цяпер сам ірвешся. Дзіўна ўсё гэта можа здацца сямү-таму... Гэтыя жахі ў гестапа, перажыванні, забіты ліхадзей і ўсё астатняе, можа... Не, я дык ведаю, разумею, ты не высмактаў з пальца. Аднак ці павераць у гэта іншыя? Таварышы нашы? І яшчэ: адна справа самому прыйсці, свядома, так сказаць, і зусім іншая — прыбегчы, калі бяда прыцісне. Вораг хітры, умее плесці самыя неверагодныя петлі. Чалавек, нават вельмі моцны, трапіўшы туды, можа не выстаяць перад спакусай выжыць...

— Што ж, разумею: у мяне няма доказаў.— Гедымінас ціха смяецца. Узняў бы галаву і паглядзеў бы на Чорнага Куксу, але карак пібы здэравянеў.— Плямы крыві на рукавах яшчэ не доказ — мог паўмысна запэцкацца свінячай крывёю. Маёй споведзі таксама грош цана — такую гісторыю з дапамогай Дангеля магло ўтварыць і паэтава ўяўленне. Калі б не ўкінуў пісталета ў мачыльнію... Аднак ён быў у крыві, і я мусіў другі раз мыць рукі. Не, пісталет таксама нічога вам не даказаў бы: казалі б, што падсунула гестапа. Дзякуй табе, Путрымас. Ніколі не думаў, што можна гэтулькі гадоў пражыць з чалавекам у адной вёсцы і зусім яго не ведаць! Зусім! Ты ўжо не той чалавек, якім быў рапей...

— Не, Гедымінас, я той самы, толькі часы іншыя, каб іх качкі, асаблівыя часы. У такія часы чалавек, і сам таго не жадаючы, наварочваецца да дзённага святла іншым бо-

кам твару. Хто добрым, хто кепскім. Не так даўно быў тут выпадак — Марус ускочыў у бяду. Думалі, той чалавек выдасць яго немцам — сур'ёзныя падставы былі. Памыліліся. Праўда, з цяжкім сэрцам карміў і паіў яго, лаяў яго неміласэрна, але не выгнаў з-пад сваёй страхі, хоць за гэта фашысты маглі яму галаву адкруціць. О-о, шмат ёсць людзей, якіх ведаеш, здаецца, як самога сябе, а настане такая часіна — і зблытаюць яны табе ўсе карты, каб іх качкі сталі талі. Таму зразумей: вінаваты час, а не людзі. Калі ўсё гэта праўда, што ты казаў... Праўда нікуды не падзепаецца, яна, як алея, усё роўна наверх вышыве. А сам ты ўцякай, схавайся дзе можаш. Толькі не ў такіх, як я ці вяцкі тарфавік, калі не хочаш бяды на людзей наклікаць. Думаеш, па тваіх слядах пусцілі толькі таго аднаго выжла, якога ты запхнуў у мачыльнію? Не-е, Дангель выпусціў іх куды больш. Можна, і цяпер які сноўдаецца каля нашай вёскі.

Гедымінас сціскае далопямі скроні. (Джах, джах, джах — пісталет падымаецца і зноў апускаецца.) Павекі зліпаюцца, нібы нашмараваныя крывёю. Рэзкі боль у галаве. Дзіркі, шчыліны... Галава патрэскалася, як пераспелы кавун. «Кукса кажа праўду. Яны выпусцілі мяне, каб па маіх слядах высачыць іншых. Я — разносчык чумных бацылаў. Пракажоны! Такія людзі, калі яны маюць сумленне, ідуць падыхаць у пустыню».

— Даруй мне, Путрымас, я не хацеў цябе загубіць.— Устаў, абшпіраючыся рукамі аб рыплівы стол. Трэба было б зайсці да бацькі, пераапануцца ў сухое. Не, пельга — там цяпер за гаспадара немец. Няма больш дома... Да Кяршысаў? Таксама не. У пустыню, толькі ў пустыню, каб там падохнуць. На бязлюдны востраў, як некалі сказала Мілда. Але дзе ён, гэты ўтульны куток зямлі на ахопленай полымем планеце? — Бывай здароў, Пятрас...

— Пачакай! Куды ты ў гэтакім выглядзе? Пашукаю сушэйшай вопраткі.— Чорны Кукса ўстае на парозе кухні.

— Гестапаўскаму шпіёну?

— Хто б ты ні быў — выжлам ці ўцекачом ад выжлаў,— мне адзін д'ябал. Калі схопяць, скончу так, як скончыў Матавушас.

Гедымінас хапае Куксу за кляпы і, прыцягнуўшы яго да сябе, пільна ўзіраецца яму ў вочы. Марнае спадзяванне... Вочы халодныя і пустыя, як поле, прадзьмутае асепімі ветрам. Вочы, якія нічога не кажуць. Шэрая непрапікальная сцяна, за якой затаілася панурая невядомасць. А вось жа і не! Пейкі ледзьве заўважны праменьчык, мі-

краскапічная сонечная іскрыпка бліснула ў іх, на момант заліўшы твар мяккай цеплынёю, адпак... зноўку гасне — — — — — Гасне захад сонца, скрываўленым крылом атуліўшы вёску, што паступова аддаляецца да небакраю. Ужо больш не чуваць сабачага брэху, рышэння калодзежных жураўлёў, дзіцячага крыку. Ужо больш не пахне дымнаю цеплынёю родных сядзіб. Лес уздымаецца насупраць, разгарнуўшы шырокія грудзі. Прапахлы жывіцай і прэлай лістотай. Зялёны брат, чые шчодрыя абдымкі чакаюць гасця. Валадар каралеўства звяроў і птушак, у якім хапае месца і чалавеку.

З М Е С Т

КНИГА ПЕРШАЯ	3
КНИГА ДРУГАЯ	271

Авіжус Ё.

А 20 Час, калі пусцеюць сядзібы: Раман: 3 лі-
тоўс./Пер. А. Разанаў.— Мн.: Маст. літ., 1989.—
542 с., [1] л. партр.— (Проза народаў СССР).

ISBN 5-340-00146-6.

Авижюс Й. Потерянный кров: Роман.

Раман «Час, калі пусцеюць сядзібы» (Ленінская прэмія
1976 г.) прысвечаны народным лёсам у паваротныя моман-
ты гісторыі. Дзеянне рамана адбываецца ў 1941—1944 гадах.
Літва перажывае чарговую хвалю перамен — падзенне ўрада
Сметаны, усталяванне савецкай улады і годам пазней —
акупацыю войскамі гітлераўскай Германіі.

А $\frac{4702390201-172}{M 302(03) - 89}$ 134—89

ББК 84 Лн7

Літаратурна-художественное издание

Авигюс Іонас Казімеровіч

ПОТЕРЯННЫЙ КРОВ

Роман

Мінск, іздательство «Мастацкая літаратура»
На беларусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне

Авіжус Іонас Казіміравіч

ЧАС, КАЛІ ПУСЦЕЮЦЬ СЯДЗІБЫ

Раман

Рэдактар В. І. Рабкевіч. Мастак Г. Г. Малышаў. Мастацкі
рэдактар А. І. Цароў. Тэхнічныя рэдактары Л. М. Шлапо,
І. І. Дуброўская. Карэктар Л. М. Маслоўская.

ІБ № 2445

Здадзена ў набор 06.02.89. Падап. да друку 07.09.89. Фармат
84×108¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная новая.
Высокі друк. Ум. друк. арк. 28,56+0,11 укл. Ум. фарб.-адб.
29,09. Ул.-выд. арк. 31,70. Тыраж 9000 экз. Зак. 2237. Цана
2 р. 50 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкам-
бінат МВПА імя Я. Коласа, 220005, Мінск, Чырвоная, 23.